

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Mehmed Gökhan POLATOĞLU

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN İLK PLANLI DÖNEM
SANAYİLEŞME FAALİYETLERİ (1934-1938)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU

ERZURUM-2018

ÖNSÖZ

Sanayi, insanın her türlü gereksinimini karşılamak üzere çeşitli hammadde ve enerji kaynakları kullanılarak yapılan üretim faaliyetlerine denilmektedir. Yapılan imalatın biçim ve yöntemine göre farklı sanayi kolları bulunmaktadır. Bunlar arasında; dokuma, gıda, maden ve kimya sanayi ilk akla gelenler arasındadır. Sanayinin üretim merkezi olan bir fabrikanın kurulabilmesi için ise belli başlı kıstaslar vardır. Bunlar arasında öncelikle sanayi tesisinin yerinin doğru olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Bu durum belirlenirken genellikle coğrafi etkenler, hammadde ve enerji kaynaklarına yakınlık, ulaşım ağı ile olan bağlantısı ve pazarlama imkânları dikkate alınmaktadır. Bunun dışında teknik bilgi ve kalifiye eleman faktörü de diğer önemli unsurlardır. Tüm bu etmenlerin bir arada olduğu ülkeler XVIII. yy'dan itibaren hızlı bir kalkınma dönemi yaşadı. Bundaki temel faktörlerden birisi Sanayi Devrimi idi. Osmanlı Devleti bu radikal devrimin gerisinde kaldı ve yabancı mamullerin pazarı haline geldi. Zamanla küçük çaplı sanayi tesisleri kurulmasına karşın bu durum dünyadaki gelişmenin yanında oldukça zayıf kalmaktaydı.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte ise sanayileşme çalışmalarına büyük bir önem verildi. 1931'de kabul edilen devletçilik ilkesi sonrası 1932'den itibaren kamu ağırlıklı bir kalkınma modeli ile planlı sanayileşme uygulamasına geçilecekti. Bu çalışma ile Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) sonucu açılan sanayi tesisleri incelendi. Yöntem olarak ilk önce fabrikaların kurulacağı yerin belirlenmesi üzerine yapılan incelemeler ele alındı. Daha sonra yapılan teknik çalışmalar, temel atma ve inşaat safhası değerlendirildi. Son olarak ise fabrikaların işletmeye açılışı, üretim faaliyetleri, özellikleri, ülkeye ve bölgeye yaptığı katkılar ile son döneme kadar geçirdiği aşamalar üzerine bilgiler verildi. Fabrikalar bölümler içerisinde sıralanırken dâhil olduğu sanayi kolu ile hizmete girdikleri açılış tarihi temel alınarak yazıldı.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de Türk sanayisinin kuruluş dönemi Osmanlı Devleti kapsamında Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri değerlendirildi. Cumhuriyet Dönemi incelenirken de başlangıçta 1923'ten Dünya Ekonomik Krizi'nin yaşandığı 1929'a kadar ki süreç ele alındı. Ardından planlı sanayileşme öncesi dokuma, kimya, gıda, maden ve savunma sanayindeki fabrikalaşma süreci incelendi. Sanayileşmede planlı döneme geçiş sürecinde bu alanda etkin olan devletlerle kurulan ilişkilere değinildi. Son olarak konumuzun asıl kısmını oluşturan

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlanış süreci, uygulanışı ve planın ülkeye olan katkıları hakkında bilgiler verildi.

İkinci Bölüm'de BBYSP'nın en kapsamlı kısmını oluşturan dokuma sanayi üzerine inşa edilen Bakırköy Bez, Kayseri Dokuma, Konya Ereğli Bez, Nazilli Basma, Bursa Merinos, Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın kuruluş süreci ve gelişimi tarih biliminin metot ve usulleri dâhilinde incelendi.

Üçüncü Bölüm'de kimya ve selüloz sanayinde yer alan Isparta Gülyağı, Zonguldak Sömikok-Antrasit, Gemlik Sunğıpek ve İzmit Kâğıt Fabrikası işlendi. Dördüncü Bölüm'de ise seramik ve maden sanayi alanında faaliyete geçen Paşabahçe Şişe ve Cam, Keçiöorlu Kükürt, Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ele alındı. Bu sanayi tesislerinden Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları kendi içerisinde birden çok fabrikayı içermesi nedeniyle daha geniş kapsamlı olarak değeriendirildi.

Araştırma aşamasında; T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, T.C. Maliye Bakanlığı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Türkiye İstatistik Kurumu Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Nazilli İlçe Halk Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ereğli İlçe Halk Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bursa İl Halk Kütüphanesi, Bursa Setbaşı Şehir Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Malatya İl Halk Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kocaeli İl Halk Kütüphanesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Karabük İl Halk Kütüphanesi'nde konuyla ilgili olarak çalışmalar yapıldı.

Aynı zamanda pek çok resmi kaynak ve tutanak, kitap, gazete, dergi, makale ile fabrikaların bir kısmında görev yapan kişilerin sözlü bilgilerinden faydalanıldı. Fabrikalara ait çok miktarda görsel malzeme temin edildi ve belgeler kısmında değeriendirildi. Araştırma gezisi amacıyla Eylül-Ekim 2016'da; Kayseri Dokuma, Konya Ereğli Bez, Nazilli Basma, Bursa Merinos, Malatya Bez ve İplik; Gemlik Sunğıpek, İzmit Kâğıt, Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına gidildi. Buralarda yapılan araştırma, gözlem ve incelemeler sonucu edinilen bilgi, belge ve diğeri materyallerden tez yazım sürecinde faydalanıldı. Kaynak gösterilerek metne aktarıldı.

Araştırma sürecinde yardımlarını esirgemeyen; T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi ve Kocaeli Bilim Merkezi, Kardemir Karabük Demir Çelik Sanayi ve Ticaret

A.Ş., Abdullah Gül Üniversitesi, Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli Meslek Yüksek Okulu, Uludağ Üniversitesi Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu, Merinos Atatürk Kongre ve Kültür Merkezi, Albayrak Ereğli Tekstil Fabrikası personeli ile il ve ilçelerdeki halk kütüphanesi çalışanlarına, literatür tarama döneminde her türlü desteğini esirgemeyen TBMM Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi mikrofilm ve süreli yayınlar personeline teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma ve yazım safhasının tüm aşamalarında çalışmamı titizlikle okuyan ve katkılarıyla yön veren hocalarım başta Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. S. Esin DAYI olmak üzere tez izleme komitesinde yer alan Doç. Dr. Erkan CEVİZLİLER'e, Yrd. Doç. Dr. Nilgün BİLİCİ'ye ve Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün akademik ve idari tüm personeline teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Araştırma konunun belirlenmesi, planlanması ve yazım aşamalarında desteğini, ilgisini, bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Mehmed Gökhan POLATOĞLU
Erzurum-2018

ÖZET

Sanayi Devrimi ile birlikte İngiltere başta olmak üzere birçok ülkede iktisadi alanda önemli ilerlemeler oldu. Osmanlı Devleti ise bu gelişmeleri takip edemedi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru devlet ve girişimci kesim tarafından küçük ve büyük ölçekli bir takım fabrikalar inşa edildi. Ancak işletmelerin önemli bir kısmı dönemin siyasi, askeri ve mali koşulları nedeniyle kısa bir sürede kapandı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte ülkenin kalkınması için ekonomik alanda da bir takım çalışmalar yapıldı. Bu kapsamda sanayileşme faaliyetlerine öncelik verildi. Özel sektör ve devlet işbirliğinin ağırlıklı olduğu 1923-1930 döneminde ihtiyaçlar doğrultusunda fabrikalar inşa edildi. Ancak büyük ölçekli sanayi tesislerinin kurulmasında tam olarak istenilen sonuç elde edilemedi. Bu aşamada devletin doğrudan sanayi yatırımlarını gerçekleştireceği 1931-1938 dönemine geçilecekti.

Bu bağlamda Türkiye'de ilk kez uygulanacak olan planlı sanayileşme modeli üzerinde çalışmalar yapıldı. 1932'de hazırlıklarına başlanan ve 1933'te tamamlanan BBYSP esas olarak ülkenin kaynaklarının değerlendirilerek öncelikli ihtiyaç maddelerinin üretilmesi üzerine hazırlandı. Bu süreçte uygulanacak en kapsamlı çalışma ise 1934-1938 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) idi. Plan ile dokuma alanında sanayileşmeye ağırlık verildi. Bunun dışında; kimya, selüloz, seramik ve maden sanayi üzerine fabrikalaşma süreci yaşandı.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, ekonomi, sanayi, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, fabrika

ABSTRACT

Significant developments in economic field were realized in many countries primarily in England together with the Industrial Revolution. Ottoman Empire couldn't catch up with these developments. Some small and great scale factories were built by the state and entrepreneurs towards the end of 19 th. century. However, a good part of these businesses were closed due to political, military and financial conditions of the period.

Together with the foundation of Turkish Republic, some activities in economic field were carried out in order to develop the country. In this context, priority was given to industrialization activities. Factories in line with the requirements were built predominantly by the cooperation of state and private sector in the period of 1923-1930. However, the desired results couldn't be thoroughly attained in the foundation of great scale industrial establishments. At this stage, the period 1931-1938 in which industrial investments were going to be realized directly by the state was going to be started.

In this regard, studies on a planned industrialization model to be applied in Turkey for the first time were carried out. The FFYIP, the preparations of which were initiated in 1932 and completed in 1933, was mainly organized for the purpose of producing priority requirement materials by utilizing the sources of the country. The most comprehensive work to be applied in this process was the First Five-Year Industrial Plan (FFYIP) involving 1934-1938 period. Industrialization in textile field was focused on with the plan. In addition, a process of establishing factories on chemistry, cellulose, ceramics and mineral industries was gone through.

Keywords: Turkey, economy, industry, the First Five-Year Industrial Plan, factory

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	XII
KAYNAKÇA	XIV
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

TÜRK SANAYİSİNİN DÖNEMSEL EVRELERİ VE PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİNE GİDEN SÜREÇ

A- OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E SANAYİLEŞME FAALİYETLERİ	13
1- Osmanlı Ekonomisinde Sanayinin Yeri	13
2- Tanzimat Dönemi Sanayileşme Faaliyetleri (1839-1876)	17
3- I. ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sanayileşme Faaliyetleri (1876-1918)	25
a) Dokuma Sanayi	26
b) Gıda Sanayi	27
c) Toprak Sanayi	28
d) Kimya Sanayi	28
4- Rakamsal Veriler Doğrultusunda Yaşanan Gelişmeler	29
B- CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ÜLKENİN EKONOMİK DURUMU VE SANAYİLEŞME DOĞRULTUSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	31
1- Cumhuriyet Hükümetlerinin Sanayileşme Politikası (1923-1929)	31
2- Cumhuriyet Dönemi'nde Planlı Sanayileşme Öncesi Fabrikalaşma (1923-1934)	36
a) Dokuma Sanayi	36
b) Gıda Sanayi	37
c) Kimya Sanayi	38
d) Maden ve Savunma Sanayi	39
3- Sanayileşmede Planlı Döneme Geçiş	39
a) Planlı Sanayileşmede Âli İktisat Meclisi'nin Rolü	41

b) 1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Batılı Devletlerin Tutumu ve Türkiye'nin Sanayi Politikasına Etkisi	44
4- Ekonomik Destek Arayışları Kapsamında ABD ve İtalya Seyahatleri	47
a) ABD ile Ekonomik İlişkiler (1931)	47
b) İtalya Seyahati ve Kredi Arayışları (1932)	48
5- Planlı Sanayileşme Öncesi Türkiye'deki Yabancı Yatırımlar	48
C- BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NA GİDEN SÜREÇ	50
1- Devletçilik Dönemi ve Devletin Sanayiye Katılımı	50
2- Sovyetlerle İlişkilerin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na Etkisi	56
3- Planlı Sanayileşme Faaliyetleri İçerisinde Sovyet Rusya'nın Yeri ve Önemi ..	60
a) Sovyet Rus Mütihassıs Heyeti'nin Türkiye'deki İncelemeleri	66
b) Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri Arasında Yapılan Protokol	72
4- Sanayileşmede Planlı Dönem ve ABD	80
5- Türkiye ile Almanya ve İngiltere Arasındaki İktisadi İlişkilerin BBYSP'ye Etkisi	83
D- TÜRKİYE'NİN SANAYİLEŞMESİNDE BANKACILIK FAKTÖRÜ VE BUNUN BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NA KATKISI	86
1- Türkiye İş Bankası'nın Türk Sanayisindeki Yeri ve Önemi	86
2- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Sümerbank	89
E- BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NIN UYGULANMASI	94
1- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Doğrultusunda Fabrikalaşma	94
2- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Genel Özellikleri ve Ülkeye Olan Katkıları	102
a) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Ekonomik Katkıları	102
b) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Toplumsal Katkıları	104

II. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE DOKUMA SANAYİ

A- BAKIRKÖY BEZ FABRİKASI	109
1- Bakırköy Bez Fabrikası'nın Kuruluş ve Gelişimi	109
2- Yenilenen Bakırköy Bez Fabrikası'nın Tekrar İşletmeye Açılışı (13 Ağustos 1934)	111
3- Bakırköy Bez Fabrikası'nda İmalat ve Üretimin Artması	113

4- Bakırköy Bez Fabrikası'nın Yaptığı Katkılar	114
B- KAYSERİ DOKUMA FABRİKASI	117
1- Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin Dokuma Fabrikası İçin Anadolu'da Yaptıkları Tetkikler ve Kayseri	117
2- Kayseri'de İnşa Edilecek Dokuma Fabrikası'nın Yerinin Tespiti ve Yapılan Teknik Çalışmalar	118
3- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın İhale Edilmesi	120
4- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Temelinin Atılması ve İnşası	123
5- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Faaliyete Geçmesi (16 Eylül 1935)	123
6- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Özellikleri	129
7- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Üretim Faaliyetleri	131
8- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Sunduğu İmkanlar ve Çevreye Katkısı	134
a) Ekonomik Katkı	137
b) Sosyo-Kültürel Katkı	139
9- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Dönüşüm Süreci	144
C- KONYA EREĞLİ BEZ FABRİKASI	145
1- Ereğli'de Bez Fabrikası'nın İnşası İçin Yapılan Ön Çalışmalar	145
2- Ereğli Bez Fabrikası'nın İşletmeye Açılması ve Fabrikanın Özellikleri (4 Nisan 1937)	148
3- Ereğli Bez Fabrikası'nın Ürettiği Mamuller ve Üretim Miktarları	151
4- Kuruluş Sonrası Dönemde Ereğli Bez Fabrikası	153
5- Ereğli Bez Fabrikası'nın Bölgeye Yaptığı Katkı	155
D- NAZİLLİ BASMA FABRİKASI	158
1- Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin Nazilli'deki Basma Fabrikası'nın Yerini Belirlemesi	158
2- Uzman Heyetlerin Nazilli Basma Fabrikası'nın Projeleri Üzerine Yaptığı Çalışma	159
3- Nazilli Basma Fabrikası Temel Atma Töreni	161
4- Nazilli Basma Fabrikası'nın Tesisleşme Süreci	163
5- Nazilli Basma Fabrikası'nın Açılış Töreni ve Üretime Geçmesi (9 Ekim 1937)	168
6- Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği	172
7- Nazilli Basma Fabrikası'nda Üretim Faaliyetleri ve Değişim Yılları	175
8- Nazilli Basma Fabrikası'nın Sunduğu İmkanlar ve Yaptığı Katkılar	177

E- BURSA MERİİOS FABRİKASI	181
1- Merinos ve Cumhuriyet Dönemi'nde Merinos'un Dokuma Sanayisinde Kullanılması	181
2- Bursa Merinos Fabrikası'nın Kuruluş Süreci ve Yapım Faaliyeti	185
3- Bursa Merinos Fabrikası'nın Açılışı (2 Şubat 1938)	191
4- Bursa Merinos Fabrikası'nda Üretim Daireleri ve Faaliyetleri	195
5- Bursa Merinos Fabrikası'nın Gelişim ve Dönüşüm Evreleri	198
6- Bursa Merinos Fabrikası'nın Sosyo-Ekonomik Katkıları	203
F- MALATYA BEZ VE İPLİK FABRİKASI	207
1- Sovyet Rus Mütahassıs Heyeti'nin Dokuma Fabrikasının Kurulması Amacıyla Malatya'da Yaptığı İncelemeler	207
2- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Kurulması	209
3- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Faaliyete Geçmesi (14 Aralık 1939)	212
4- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Geçirdiği Aşamalar	214
5- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Sağladığı Faydalar	216

III. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE KİMYA VE SELÜLOZ SANAYİ

A- ISPARTA GÜLYAĞI FABRİKASI	219
1. Türk Gülyağcılık Limited Şirketi'nin Kurulması ve Isparta Gülyağı Fabrikası'nın İnşası	219
2. Isparta Gülyağı Fabrikası'nın Açılışı (Mayıs 1935) ve Gülyağı İmalatı	221
B- ZONGULDAK SÖMİKOK-ANTRASİT FABRİKASI	223
1- Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın Tesis Edilmesi	223
2- Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın Faaliyete Geçmesi (10 Aralık 1935)	227
3- Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın Faydaları	229
C- GEMLİK SUNĞİPEK FABRİKASI	230
1- Türkiye'de Suni İpek Sanayisine Olan Gereksinim ve Gemlik Sunğipek Fabrikası'nın Kurulma Süreci	230
2- Gemlik Sunğipek Fabrikası'nın Kurulması	232

3- Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın Açılışı (1 Şubat 1938) ve Faaliyetleri	235
4- Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Katkıları	238
a) Ekonomik Katkı	238
b) Sosyo-Kültürel Katkı	239
D- İZMİT KÂĞIT FABRİKASI	240
1- Kâğıt Fabrikasının Kurulması İçin Başlatılan Çalışmalara Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın Yaptığı Katkı	240
2- Kâğıt Fabrikasının Kurulacağı Yerin Tespit Edilmesi	246
3- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın İnşa Edilme Süreci	249
4- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın Açılışı (6 Kasım 1936) ve Teknik Özellikleri	253
5- İzmit Kâğıt Fabrikası'nda Gerçekleştirilen Üretimin Safhaları ve Rakamsal İfadesi	258
6- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın Kuruluşundan Sonra Geçirdiği Süreç	263
7- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Katkıları	267
a) Ekonomik Katkı	267
b) Sosyo-Kültürel Katkı	269

IV. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE SERAMİK VE MADEN

SANAYİ

A- PAŞABAHÇE ŞİŞE VE CAM FABRİKASI	271
1- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Yenilenmesi Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar	271
2- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Açılışı ve Üretim Faaliyetleri (29 Kasım 1935)	276
3- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Gelişim Süreci	281
4- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Ülkeye Yaptığı Katkıları	284
B- KEÇİBORLU KÜKÜRT FABRİKASI	285
1- Keçiborlu Kükürtlerinin Modern Bir Şekilde İşletilmesi İçin Kükürt Fabrikası'nın Kurulması	285
2- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın İşletmeye Açılması (25 Ağustos 1935)	288

3- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Ürettiği Ürünler ve Kükürdün Kullanım Alanı	290
4- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Bölgesine Sağladığı Faydalar	292
5- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Kapanışına Kadar Geçen Dönem	293
C- KARABÜK DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI	295
1. Türkiye'de Demir ve Çelik Fabrikalarının Kurulması Hakkında Hazırlanan Raporlar	295
a) Granigg Raporu	296
b) ABD ve Sovyet Rus Heyetlerinin Görüşü	298
c) Türk Heyeti'nin Görüşü	299
2- Demir ve Çelik Fabrikalarının İnşası İçin Yapılan Mali Protokol (23 Haziran 1936)	301
3- İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. ile Yapılan Antlaşma (29 Eylül 1936)	305
4- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının İnşa Edilmesi	303
a) İnşaat İşleri İçin Gelen Yabancı Heyetler	310
b) Fabrikaların Kuruluşuna Dair Basında Yapılan Yorumlar	312
c) Yapılan Hazırlıkların Tamamlanması ve Temel Atma Töreni	313
d) Temel Atma Töreni Sonrası Yapılan Yorumlar ve Basındaki Akisleri	317
5- Fabrikaların İnşasında Geline Son Safha	318
a) Yerli ve Yabancı İşgücünün Durumu ve Yapılan İşin Kapsamı	318
b) İnşaatın Tamamlanması ve İşletmeye Yönelik Planlamalar	321
6- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Faaliyete Geçmesi	323
7- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Üretim Faaliyetleri	327
8- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Gelişim Süreci	330
9- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Ülke Bünyesine Yaptığı Katkılar ...	333
a) Ekonomik Katkı	333
b) Sosyo-Kültürel Katkı	337
SONUÇ	343
EKLER	354

KISALTMALAR

A.Ü.S.B.F.D.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.Ş.	: Anonim Şirket
BBYSP	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz	: bakınız
BTY	: Baskı tarihi yok
BYY	: Baskı yeri yok
cm	: Santimetre
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev	: Çeviren
Der	: Derleyen
Ed	: Editör
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
h	: saat
Haz	: Hazırlayan
İBYSP	: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
kcal	: Kilokalori
kg	: kilogram
km	: kilometre
kw	: kilowatt
Ltd. Şti.	: Limited Şirketi
lt	: litre
m	: metre
mm	: milimetre
Mwh	: Megawatt saat

MTA	: Maden Tetkik ve Arama
Prof.	: Profesör
RM	: Reichsmark
SEKA	: Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SNY	: Sayfa numarası yok
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.A.Ş.	: Türk Anonim Şirketi
TBMMKM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
yy	: yüzyıl

KAYNAKÇA

A- ARŞİV

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B- RESMÎ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Âli İktisat Meclisi Raporları 1928 İkinci İctima Devresi, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1929.

Atatürk Kongre Kültür Merkezi Merinos AKKM Kataloğu, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, BTY.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri T.B.M.Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938), I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.
Aydın Tarihi, Ankara, 1933-1938.

1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Koyunculuk (Merinos, Tiftik) Raporudur, Ziraat Vekâleti, Ankara, 1938.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

Cumhuriyetin 50. Yılında Malatya 1973 İl Yıllığı, Malatya Valiliği, Malatya 1973.

ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

Düstur, III/4, Ankara, 1934.

Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor, Ekonomi Bakanlığı Neşriyatı, Ankara, 1935.

Hükümetler ve Programları 1920-1960, I, (Haz: Nuran Dağlı, Belma Aktürk), T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1988.

İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1930.

İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet Tarafından Temmuz-Ağustos 1939'da Sorulan Suallere Verilen Cevaplara İlişkin Evrak Dosyası, Ankara, 1939.

J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim Brenz ile Yapılan Sözleşme Dosyası, Ankara, 1934.

Kanunlar Dergisi, III, Ankara, 1925.

_____, XIII, Ankara, 1934.

_____, XXVII, Ankara, 1945.

Merinos Modernizasyon ve Tevsii Projesi, Sümerbank, Bursa, 1986.

Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2016.

ÖZTÜRK, Kâzım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem (1923-1927)**, III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

_____, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-III. Dönem 1927-1931**, II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

Resmî Gazete, S.640, Ankara, 1927.

_____, S.3498, Ankara, 1937.

_____, S.2709, Ankara, 1934.

_____, S.22279, Ankara, 1995.

_____, S.23421, Ankara, 1998.

Sinaî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler Hakkında Raporlar (Birinci Kânun 1933), Ekonomi Bakanlığı, Ankara, 1935.

Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu Bilanço ve Kâr ve Zarar Cetveli, Fazilet Basımevi, İstanbul, 1939.

Sümer Bank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dâhilî Talimatname, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939,
Sümer Bank Kanunu, Ulus Basımevi, Ankara, 1934.

Sümer Holding A.Ş. Merinos Yünlü Sanayii İşletmesi Makine ve Teçhizat Listesi, Sümerbank, Bursa, 2000.

Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941, I, Sümerbank, İzmit, 1948.

Sümerbank Genel Müdürlüğü Genelgeleri 1943, III, Sümerbank, İzmit, 1948.

Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi Bina ve Arazilerine Ait Genel Bilgiler, Sümerbank, Bursa, 10 Kasım 2004.

Sümer Holding A.Ş. Merinos Yünlü Sanayii İşletmesine Ait Deprem Hasar Tesbit ve İnceleme Raporu, Sümerbank, Bursa, 16 Eylül 1999.

Sümerbank'ın Sermayesinin Fazlalaştırılmasına Dâir 1/1100 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe, İktisat ve Maliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası, Sümerbank, Ankara, 1934.

TBMMKM, II/3, Ankara, 1942.

TBMMZC, XVIII/1, Ankara, 1922.

_____, XVIII/2, Ankara, 1925.

_____, XIII/3, Ankara, 1929.

_____, IX/4, Ankara, 1932.

_____, XVIII/4, Ankara, 1933.

_____, XI/5, Ankara, 1936.

_____, XX/5, Ankara, 1937.

_____, XXIII/2, Ankara, 1977.

TBMM Albümü 1920-2010, I, 1920-1950, Gökçe Ofset Matbaacılık Limited Şirketi, Ankara, 2010.

T.C. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı, Kayseri, 2013.

Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükûmetleri Arasında Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol-Protocole entre les Gouvernements de la Republique Turque et de l'Union des Republiques Sovietiques Socialistes sur la reslisation du credit de 8 Millions de D.A., Hariciye Vekâleti, Ankara, 1934.

Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar, Ankara, 1933.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1) Gazeteler

Açık Ses

Akşam

Anadolu

Bursa

Bursa Sesleri

Cam-İş

Cumhuriyet

Dünya

Ege
Ekekon
Fırat
Isparta
İkdam
Kayseri
Kurun
Marmara
Milliyet
Sabah
Son Posta
Son Telgraf
Tan
Türk Sözü
Ulus
Vakit
Yeni Asır
Yeni Ereğli
Yeni Ses
Zonguldak

2) Dergiler

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Arkitekt
Büyük Modern Türkiye
Coğrafya Dünyası
Derme
Ekovitrin Aylık Ekonomi Dergisi
Endüstri
Etibank Dergisi
Feshane
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İktisadî Yürüyüş

İller ve Belediyeler Dergisi
İstanbul Postası
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
Karabük
Kaynak Balıkesir Halkevi
Kimya Annali
Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi
L'illustration de L'orient
Maden Tetkik ve Arama Dergisi
Merinos
Mensucat Meslek Dergisi
Modern Türkiye Ticaret-Endüstri Mecmuası
Mühendis ve Makine
Resimli Türkiye L'illustration de Turquie
Seka Dergisi
Seka Kağıtçılık Dergisi
Seka Postası
Sümerbank
Sümerbank Üç Aylık Bülten
Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi
Şişe Cam
Tarih Araştırmaları Dergisi
Türk Ekonomisi
Türkiye İmar, Turizm ve Sanayi
Türkiye Ticaret Postası
Ülkü Halkevleri Mecmuası
Yedigün

3) Ansiklopediler ve Sözlükler

ARSEVEN, Celâl Esad, **Sanat Ansiklopedisi**, II, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1965.

ALÂETTİN, İbrahim, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, II, (Haz: Sedat Simavî), İstanbul, 1933.

_____, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, III, İstanbul, 1935.

_____, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, IV, İstanbul, 1936.

Türk Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 1969.

_____, XVIII, Ankara, 1970.

_____, XX, Ankara, 1972.

_____, XXIII, Ankara, 1976

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Akşam Sanat Okulu Matbbası, Ankara, 2005.

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. 2014 Faaliyet Raporu, Şişecam, İstanbul, 2014.

Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi, (Haz: Hüsamettin Toros), Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.

ÜNERİ, Saadet - KULELİ, Ömer - GÜREL, Osman, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

D- KİTAPLAR

1- Hatıralar

BALKAN, Arif, **Cumhuriyet Türkiye'sinin İnşası (Anılar)**, Papirüs Yayınevi, İstanbul, 1996.

Bursa Merinos Fabrikası Hatıra Defteri, BYY, BTY.

Çelikhane Tarihçesi, (Günlük), Karabük, 1939,

Gemlik Sunğipek Fabrikası Hatıra Defteri, BYY, BTY.

İPEKÇİ, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2004.

LİNKE, Lilo, **Mustafa Kemal Türkiyesi Modern Türkiye Seyahatnamesi**, (Çev: A. Rauf Tektaş), İkarus Yayınları, İstanbul, 2008.

Kardemir A.Ş. Şeref Defteri, BYY, BTY.

SABANCI, Sakıp, **İşte Hayatım**, Aksoy Matbaacılık, İstanbul, 1985.

US, Asım, **1930-1950 Hatıra Notları**, Doğruluk Matbaası, İstanbul, 1966.

2- Araştırma Eserler

ADAÇAY, Funda Râna-ISLATİNCE, Hasan, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2013.

Adana Sanayi Tarihi, Adana Sanayi Odası, Adana, 2008.

ADIGÜZEL, Mehmet Bahattin, **Hayallerini Uçuran Adam Nuri Demirağ**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2013.

AFETİNAN, A., **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı (1933)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1972.

_____, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

ALAÇAM, Sabih, **İnkılâp Türkiye'sinde Kâğıtçılık**, Ülkü Kitabevi, İstanbul, 1940.

ALTUĞ, Yılmaz, **Türk İnkılâp Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985.

ALTUN, Metin - ÜNLÜ, Hasan - KESİRİKLİOĞLU, Fatma, **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 2001.

ARMAOĞLU, Fahir H., **Siyasî Tarih 1789-1960**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

_____, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Tisa Matbaası, Ankara, 1988.

ASİLİSKENDER, Burak, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı**; Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2002.

_____, **Modernleşme ve Konut; Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları ile Kayseri'de Mekansal ve Toplumsal Değişim**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.

ATABEY, Figen, **1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014.

ATAMAN, Sedat, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa Cumhuriyet Bayramımızın 15 inci Yıldönümünde**, Yeni Basımevi, Bursa, 1938.

ATAŞ, Musa, **Bursa Kılavuzu**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1944.

Atatürk Bursada, Bursa Halkevi, Bursa, 1938.

Atatürk Çiftlikleri, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, Ankara, 1939.

Atatürk Seyahat Notları (1930-1931), (Yay. Haz: Gürbüz Tüfekçi), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1995.

- AVNİ, Hüseyin - GÜLERYÜZ, Halit, **Türkiyede Sanayiın İnkişafı**, İstanbul Sanayi Birliği, İstanbul, 1937.
- AYDIN, Elif Özlem, **Bursa'daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması**, Mimarlar Odası Bursa Şubesi Yayını, Bursa, 2007.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- AYTEMUR, Janset Özen, **Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)**, Libra Yayınları, İstanbul, 2010.
- BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yay. Haz: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- BORATAV, Korkut, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.
- BOZDAĞ, İsmet, **Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celâl Bayar**, Tercüman, İstanbul, 1986.
- Celâl Bayar Diyor ki 1920-1950 Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal**, (Haz: Nazmi Sevgen), İstanbul Tan Matbaası, İstanbul, 1951.
- Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair**, (Der: Özel Şahingiray), Doğu Ltd. Ortaklığı Matbaası, Ankara, 1955.
- CEMÂL H., Sadrettin, **10 Yıl İçinde**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul, 1933.
- CİLLOV, Halûk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank, İstanbul, 1980.
- Cumhuriyetin XV inci Yılında Malatya**, Malatya Vilayeti C.H.P. Başkanlığı, Malatya, 1938.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1973.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- DELİORMAN, Necmettin, **Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri**, Nu. D. Matbaası, İstanbul, 1957.

DERVİŞOĞLU, Fatih M., **Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsânesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

DİKMEN, Gani, **Nazilli Tarih ve Coğrafyası: Dünkü ve Bugünkü Nazilli**, Hür Efe Matbaası, BYY, 1952.

DOBB, Maurice, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, (Çev: Metin Aktan), Özdemir Basımevi, İstanbul, 1968.

DOĞRUEL, Fatma - DOĞRUEL, A. Suut, **Osmanlı'dan Günümüze TEKEL**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

DÖLEN, Emre, **Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2015.

Dünden Bugüne Seka, Selüloz İş Sendikası, Ankara, 1996.

ELDEM, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

_____, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1970.

_____, **Türkiyede Sanayileşme Hareketi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.

50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, Seka Kültür Yayınları, İzmit, 1987.

50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, İstanbul, 1987.

50 Yılda Türk Sanayii, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973.

ERER, Tekin, **Sümerbank ve Fabrikaları**, Türkiye Ticaret Borsası, İstanbul, 1950.

ERGİN, Feridun, **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**, Duran Ofset Matbaacılık A.Ş., BYY, 1977.

EROĞLU, Hamza, **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981.

ESMER, Ahmet Şükrü, **Siyasî Tarih (1919-1939)**, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1953.

FALKUS, M. E., **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, (Çev: Alâeddin Şenel), V Yayınları, Ankara, 1986.

FAROQHÎ, Suraiya - MCGOWAN, Bruce - QUATAERT, Donald - PAMUK, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal**

Tarihi: 1600-1914, (Ed: Halil İnalçık-Donald Quataert), II, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.

FİNDLEY, Carter V., **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, (Çev: Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

HACIYEV, Ş. H. - BAYRAMOV, E. İ., **Dünya Ekonomisinin Tarihi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.

HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, (Çev: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş), Paragraf Yayınevi, Ankara, 2005.

HERSHLAG, Z. Y., **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East**, Leiden E. J. Brill, Netherlands, 1980.

HOBSBAWM, E. J., **Devrim Çağı Avrupa 1789-1848**, (Çev: Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi, Ankara, 2012.

_____, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıhklar Çağı**, (Çev: Yavuz Alogan), Everest Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Sanayi ve İmparatorluk**, (Çev: Abdullah Ersoy), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

İLOĞLU, Asım Süreyya, **Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu ve 1929-1973 Yıllarındaki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış**, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, 1974.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2009.

_____, **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

İstanbul’da 500 Yıllık Sanat Yarışı Türk Cam Sanayii ve Şişecam, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş., İstanbul, 1998.

KALYONCU, Hür, **Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük**, Cmr Cemre Ofset Medya Reklam, Karabük, 2016.

KARAER, Nihat **Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2003.

KÂĞITÇI, Mehmed Ali, **Modern Kâğıt İmalinin 30 ncü Yıldönümünde Hatırladıklarım ve Düşündüklerim**, Halk Basımevi, İstanbul, 1966.

_____, **14 Ağustos 1934 Salı'nın 43'üncü ve 18 Nisan Cumartesi-6 Kasım Cuma 1936 Tarihi Günlerinin 41'inci Yıldönümlerinde Kâğıtçılığımız**, İstanbul, 1977.

_____, **Türk Kâğıt Sanayiinin 30 ncu Yıldönümünde: Kâğıtçılığımız ve Engelleri**, Ercan Matbaası, İstanbul, 1964.

KARABEKİR, Kâzım, **Sanayi Projeleri Ülkümüz Kuvvetli Bir Türkiye'dir**, (Haz: Orhan Hülâgü), Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

Karabük 85, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1985.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.

_____, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

KAYA, Şevket, **Türkiye Harici Ticaretinin Milletler Arası Ticaretile Tahlil ve Mukayesesi**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1942.

KİLİ, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1983.

KOCABAŞOĞLU, Uygur - SAK, Güven - SÖNMEZ, Sinan - ERDAL, Funda - GÖKMEN, Özgür - ŞEKER, Nesim - ULUĞTEKİN, Murat, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

KOCABAŞOĞLU, Uygur - BULUTGİL, Aydan - ÇİLOĞLU, Fahrettin - EVRİM, İlker Binbaş - ŞEKER, Nesim, **SEKA Tarihi Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi**, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii A.Ş., İzmit, 1996.

KOÇAK, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

_____, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

KOLESNİKOV, Aleksandr, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, (Çev: İlyas Kamalov), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

- KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, **Âbideleri ve Kitâbeleri İle Konya Ereğli Tarihi**, Fatih Matbaası, İstanbul, 1970.
- Konyanın İktisadi Bünyesine Bir Bakış**, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1940.
- KÖKSAL, Bilge Aloba - İLKİN, A. Râsih, **Türkiye’de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı ve Kredi Bankası A.Ş., İstanbul 1973.
- KUTAY, Cemal, **Celâl Bayar**, I, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939.
- KÜÇÜKERMEN, Önder, **Anadolu’nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası “... Saray’dan Hereke’ye giden yol ...”**, Apa Ofset Basımevi Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1987.
- _____, **İstanbul’da 500 Yıllık Sanayi Yarışı Türk Cam Sanayii ve Şişecam**, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Yayını, İstanbul, 1998.
- Malatya**, Evin Kitapevi ve Matbaası, Malatya 1967.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009.
- Merinos**, (Yay. Haz: Cengiz Bütün, Resmiye Nur Güney, Muhammet Mustafa Şahin), Star Matbaacılık, Bursa, 2015.
- Merinos Yetiştiricilerine Merinos Müfettişliğinin Öğütleri**, İl Basımevi, Bursa, 1937.
- Milli Mirasımızdan İki Önemli Kuruluş: Yıldız Porselen ve Hereke İpekli Dokuma-Halı Fabrikaları**, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- NAZIM, Ahmet, **Merinos Yetiştirilmesi ve Takibi Lâzımgelen Usuller**, Hilal Matbaası, İstanbul, 1931.
- NEF, John U., **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, (Çev: Erol Güngör), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- 15 Bursa**, Bursa İl Basımevi, Bursa, 1938.
- On Beşinci Yıl Kitabı**, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1938.
- 18 Nisan Kağıtçılık Günü**, SEKA, Kocaeli, 1986.
- ORAL, Atilla, **Türk Savunma Sanayii’nde Öncü İlk Türk Girişimcisi İlk Silah Fabrikatörü Şakir Zümre**, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2012.

- ORHON, Ziya, **Türkiye’de Merinos**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1944.
- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu, Anılar, Yazılar, Mektuplar, Belgeler**, Haz: Hasan Kuruyazıcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖCE, Ubeyd, **Mehmet Ali Kâğıtçı**, Duygu Matbaası, İstanbul, 1950.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz, **İktisat Tarihi Yazıları**, Pelin Ofset Ltd. Şti., Ankara, 1997.
- ÖNSOY, Rifat, **Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
- ÖZEKEN, Ahmet Ali, **Sanayi Tesis Yerleri Problemi ve Türkiye’nin Sınai Kalkınmasında Tesis Yeri Davası**, Güven Basımevi, İstanbul, 1942.
- _____, **Türkiye Çimento Sanayii**, Güven Basımevi, İstanbul, 1942.
- _____, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul, 1955.
- ÖZÇAYLAK, Aysu, **Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Yerli Malı Politikaları ve Uygulamaları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- ÖZGÜR, Özlem, **100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- QUATAERT, Donald - ZÜRCHER, Erik Jan, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, (Çev: Cahide Ekiz), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- POLATOĞLU, Mehmed Gökhan, **Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.
- RIFKI, Falih, **Yeni Rusya**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1931.

- RİASANOVSKY, Nicholas V. - STEİNBERG, Mark D., **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, (Çev: Figen Dereli), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2014.
- SAKKA, İbrahim Atillâ, **Türkiye’de Demir ve Çelik Sanayii**, Nur Matbaası, Karabük, 1972.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih Birinci Dünya Savaşının Sonundan 1980’e Kadar**, İmge Kitabevi, Ankara, 1989.
- SARC, Ömer Celâl, **Tanzimat ve Sanayiimiz**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Seka’nın Kuruluşu Gelişmesi Bugünkü Durumu**, Selüloz Basımevi, İzmit, 1974.
- SERİN, Necdet, **Türkiye’nin Sanayileşmesi**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1963.
- SET, Celalettin - ÖZBEK, Osman - ARISOY, Mustafa, **Ereğli (Konya) 1983**, Konya, 1983.
- HAYRİ, R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi: Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, Kazancı Kitap Ticaret, İstanbul, 1995.
- SOYSAL, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- SHAW, Stanford J. - SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, (Çev: Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sümerbank 1945**, Çituri Biraderler Matbaası, Ankara, 1945.
- Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası**, Ulus Basımevi, Ankara, 1952.
- Sümer Bank Gemlik Sunğipek Fabrikası**, Ulus Basımevi, Ankara, 1952.
- Sümerbank İzmir Arslulusal Panayırı 1-22 Eylül 1936**, İzmir, 1936.
- Sümerbank X uncu Yıl**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.
- Sümerbank ve Endüstrisi**, Alâeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 1938.
- ŞAHİNKAYA, Serdar, **Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası**, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş., Ankara, 2009.
- ŞEHİSUVAROĞLU, Halûk Y., **Sultan Aziz: Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü**, Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul, 1949.
- TANİLLİ, Server, **Uygarlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul, 2000.

TANTZEN, Theodor - TOKUMBET, Osman - TRUCKSAESS, Karl, **Alman-Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu**, Orienthandelsverlang G.m.b.H., Berlin, 1952.

Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1977.

_____, **Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğinin Oluşumu**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982.

TEKELİ, İlhan - ŞENYAPILI, Tansı - GÜVENÇ, Murat, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişim Süreci ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümlemeler**, MPM Yayınları, Ankara, 1991.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Olguç Matbaası, Ankara, 1982.

TOKGÖZ, Erdinç **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2011.

TOPRAK, Zafer, **Sümerbank**, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1988.

TÖKİN, İsmail Hüsrev, **Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadi Siyaset Sistemi**, II, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

_____, **İktisadî ve İçtimaî Türkiye Rakkamlarla**, III, Recep Ulusoglu Matbaası, Ankara, 1946.

TURAN, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2004.

TURAL, M. Âkif, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1987.

TURGAY, Necati - BAİLLEUX, Georges, **Pamuk ve Türkiyede Ziraatı**, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1940.

TÜMERTEKİN, Erol, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1954.

Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük, İstanbul, 1948.

Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977, (Haz: Turan V. Velidedeoğlu-vd.), Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1979.

Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması, 1926'dan 1950'ye, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1950.

Türkiye'de Pamuk, (Haz: Abdullah Türkoğlu), İstanbul, 1972.

Türkiye'de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, Doğu Ltd. Şti. Matbaası
Ankara, 1958.

Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii, Ajans-Türk Matbaası,
Ankara, 1958.

Türkiye'de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri, Ajans-Türk Matbaası
Ankara, 1957.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der Yayınları, İstanbul, 2010.

UGOLKOV, İ. - TRUSH, M. - URAZOVA, E. İ., **Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri**, (Çev: Güneş Bozkaya-Nadiye R. Bozkaya), Zafer Matbaası,
İstanbul, 1975.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

YAZICIOĞLU, Turgut, **Türk Malt ve Bira Sanayii (Tarihi, ham maddeleri, kuruluş ve işleyişi)**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1965.

YALÇIN, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gelişme Süreci**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979.

YALÇINKAYA, Ekrem, **Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.

YAZMAN, M. Ögüt, **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Tisa Matbaacılık Sanayii, Ankara, 1973.

YENİAY, İ. Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964,

YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.

WEISS, Linda - M. HOBSON, John, **Devletler ve Ekonomik Kalkınma Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz**, (Çev: Kıvanç Dünder), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

E- MAKALELER

ARIKAN, Seyfi, “*Karabük Büyüyor*”, **Son Posta**, (19 Birinciteşrin 1937), s.5.

AŞKIN, Yaşar, “*Keçiborlu Gezisi*”, **Isparta**, (5 Mayıs 1948), s.3.

ATAY, Falih Rıfkı, “*Karabük*”, **Ulus**, (4 Nisan 1937), s.1.

_____, “Kombina”, **Ulus**, (20 Eylül 1935), s.1.

_____, “Yeni Fabrikalarımız”, **Ulus**, (27 Senteşrin 1935), s.1.

BEĞENÇ, Cahit, “Keçiborlu”, **Isparta**, (4 Nisan 1945), s.1-2.

BELGE, Burhan, “Kayseri Kombinasi”, **Ulus**, (18 Eylül 1935), s.3.

BEYARSLAN, Ahmet, “Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi”, **Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları**, Ankara, 1982, s.35-42.

BİLGET, Adnan, “Nazilli Tanınmaz Bir Hale Geldi”, **Yeni Asır**, (7 Nisan 1937), s.4.

BORATAV, Korkut, “Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye’nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939”, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Ankara, 1977.

BAYAR, Celâl “Ekonomi Sahasında Ne Yaptık, Ne Yapacağız?”, **Ulus**, (20 İlkkânun 1935), s.6.

ÇALIK, Ziya, “Ereğli Fabrikası Muhitine de Çok Faydalı Oluyor”, **Yeni Ses**, (15 Nisan 1937), s.3.

DAVER, Abidin, “Bursada Birkaç Gün: Merinos Fabrikası Yakında Büyütülecek”, **Cumhuriyet**, (22 Eylül 1938), s.6.

ERTEM, Sadri, “Bir Fabrikanın Manası”, **Zonguldak**, (4 Temmuz 1936), s.1.

FAİK, Mümtaz, “Türk Demir Sanayii”, **Yeni Ses**, (11 İkincikânun 1936), s.1.

GEBEŞ, H. Avni, “Sümerbank Dokuma Fabrikasının Malatya Üzerindeki Sosyal Etkisi”, **Türkiye Turizm Aylık Turistik Mecnua**, II, S.2, (Nisan 1963), Ankara, 1963, s.14.

GRANİGG, B., “Türkiye Demir Endüstrisi ve Hammaddeleri”, **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, IV, (1936), s.7-18.

GÜRAN, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s.235-257.

İLKİN, Akın, “Atatürk Döneminde Sanayi Politikası”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, Ankara, 1980, s.88-113.

İLKİN, Selim, “Birinci Sanayi Planı’nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, II, İstanbul, 2004, s.201-238.

İNAN, Afet, “Nazilli Kombinasi Memleket”, **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1937, s.1.

KORUM, Uğur, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, 1982, s.63-78.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “*Milli Mücadele’de Keçiborlu*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.2, (1988), s.257-280.

KUTAY, Cemal, “*Eski Bir Masal Hakikat Oldu: Karabükün Altında Bir Define Varmış! Bu Define Şimdi Köyün Üstündedir*”, **Ulus**, (6 Nisan 1937), s.5.

_____, “*Kayseriyi Gezerken*”, **Ulus**, (8 Nisan 1937), s.5.

NADİ, Yunus, “*Karabük Demir ve Çelik Endüstrimiz*”, **Cumhuriyet**, (4 Nisan 1937), s.1-3.

_____, “*Kayseri Bez Fabrikası*”, **Cumhuriyet**, (26 Şubat 1936), s.6.

OCAKOĞLU, H., “*Zonguldak Kömür Havzasındaki Arı Kovanı*”, **Yeni Asır**, (9 Temmuz 1935), s.1.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXVII, S.1, Ankara, 1972, s.137-142.

_____, “*Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXX, S.1, Ankara, 1975, s.25-44.

ÖNSOY, Rifat, “*Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası*”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II, S.2, (1984), s.5-12.

SAFA, Peyami, “*Kâğıt*”, **Cumhuriyet**, (21 Nisan 1936), s.1.

SARC, Ömer Celâl, “*50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler*”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXX, S.1-4, (1970), s.1-26.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXVIII, S.46, (2009), s.53-69.

TALÛ, Ercümen Ekrem, “*Karabükte ve Ereğlide Neler Gördüm?*”, **Son Posta**, (9 Nisan 1937), s.7.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, “*Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyimi*”, **Makine Mühendisleri Odası 1976 Sanayi Kongresi**, Ankara, 1977, s.4-15.

TÜTÜNCÜ, M. A., “*Gülyağı Fabrikamız*”, **Isparta**, (22 Mayıs 1935), s.1.

US, Asım, “*Bursalıların Vazifesi*”, **Kurun**, (5 Şubat 1938), s.1-6.

_____, “*Keçiborlu Kükürt Fabrikasında*”, **Kurun**, (3 Nisan 1936), s.4.

YAKUP, Cevdet, “*Kâğıt Fabrikası ve İzmit*”, **Seka Postası**, (15 Haziran 1966), s.3.

F- Elektronik Kaynaklar

<http://www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2016/> (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2017)

<http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx> (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2017)

G- Sözlü Kaynak

ÇAKIR, Mustafa (Nazilli Basma Fabrikası Dokuma Eski İşçisi)

ÖZPINAR, Süleyman (Nazilli Basma Fabrikası Elektrik Ustası)

YILMAZ, Kemal (Ereğli Bez Fabrikası Ekip Eski Şefi)

GİRİŞ

İnsanlar temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda sürekli olarak iş ve eylem içerisinde. Bu durum Paleolitik Dönem’de (M.Ö. 1.000.000-350.000) avcılık ve toplayıcılık olarak kendini gösterdi. Neolitik Dönem’de (M.Ö. 8.000-5.000) yerleşik düzene geçilmesiyle¹ birlikte tüketimin üzerinde bir üretimin gerçekleştirilmesi gerekti. Bunun için kullanılan en eski aletler; odun, çakmaktaşı, kemik, boynuz ve lif idi. Tekerlek, bakır ve demir gibi madenlerin kullanılması ile mevcut durum daha da ileri bir safhaya taşındı. Zamanla çömlek, kumaş ve deri üretimi geliştirildi ve bir zanaat sınıfı oluşmaya başladı. Bunlar, kendi aralarında ürün alışverişinde bulundu. Böylece ticari ilişkiler ortaya çıktı. Bu da beraberinde farklı kültürler ile etkileşimi ve yeni üretim tekniklerini getirdi. Hammadde arayışı ise dünya tarihinin ilerleyen sürecinde siyasi, askeri ve sosyal açıdan yeni gelişmelere zemin hazırlayacaktı².

Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilerin artması sermaye birikimine yol açtı. Bu süreçte Avrupa genel itibarıyla “*prekapitalist*” diye tanımlanan tarıma dayalı feodal bir ekonomik yapıya sahipti. Toplu üretim olmadığından dolayı kişiler ve toplumlar arasında bir iş bölümü henüz mevcut değildi. Üretim bireysel olduğu için gelir, birikim ve yatırım oldukça düşüktü³. Bu dönemde kalkınma için yapılması gerekenler hakkında bazı düşünürlerin yol gösterici fikirler ortaya koyduğunu da burada belirtmeliyiz. Bunlar arasında yer alan İngiliz Filozof Francis Bacon (1561-1626) yararlı malların üretiminin arttırılması ve hastalıkların tedavi edilmesi gerektiğini ifade etti. Fransız Filozof René Descartes (1596-1650) kol gücünün azaltılması ve insan hayatının uzatılması fikrini belirtti⁴. İskoç Filozof Adam Smith (1723-1790) ise alet, makine, toprak ve gübre gibi unsurların sabit bir sermaye olduğunu ve bunların iyi değerlendirilmesi gerektiğini söyledi⁵.

Bu koşulların hayata geçeceği yer ise İngiltere idi. Burada feodal yapının sona ermesi sonucu tarım arazileri girişimci aristokrat sınıfın eline geçti. Büyük miktardaki arazilerde çalıştırılacak işgücü miktarı oldukça fazla idi. İç ve dış ticarete yer almak için Rusya’da “*Moskva*”, Fas’ta “*Morocco*”, Osmanlı’da “*Türk ve Levant*”, Hindistan’da “*West Indian*” ortaklıkları kurularak şirketleşme yoluna gidildi. Aynı

¹ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Bursa, 2009, s.9, 10.

² Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, (Çev: M. Ali Kılıçbay, Osman Aydoğu), Ankara, 2005, s.23.

³ Nazif Kuyucuklu, **İktisadi Olaylar Tarihi**, Kırklareli, 1982, s.27-29.

⁴ John U. Nef, **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, (Çev: Erol Güngör), İstanbul, 1971, s.78.

⁵ Funda Râna Adaçay-Hasan İslatince, **İktisadi Düşünceler Tarihi**, Bursa, 2013, s.67.

zamanda yatırımcılara kredi sağlamak için 1694'te İngiltere Bankası kuruldu. Böylece sanayi devrimi öncesi yeterli miktarda sermaye, girişimci, kalifiye işçi ve hammadde elde edilmiş oldu⁶.

XVI. ve XVII. yy ile birlikte dökme pik demirin ve kömürün üretimde kullanılmaya başlaması sonucu kol gücünün yerini makine aldı⁷. Üretimde fabrika⁸ sistemine geçiş XVIII. yy'da ev sanayi ile büyük bir hız kazandı. John Lombe (1693-1722)'un ipek eğirme aletleri 1760'da birçok yerde kullanılmaktaydı. Britanya'da 1771'de su gücü ile çalışan bir fabrika kuruldu. Sanayi tesisleri özellikle Lancashire, Yorkshire ve Glasgow'da bulunmaktaydı⁹. XVIII. yy ile birlikte başlayan Sanayi Devrimi¹⁰ sonucu Britanya bir üretim merkezine dönüştü¹¹. Bunda devletin girişimcilere yatırım, teşvik ve ihracat desteği vermesi en önemli faktörler arasında yer almaktaydı. Kurulan sanayi tesisleri içerisinde pamuklu dokuma sürükleyici sektör oldu¹². İç ve dış piyasaya ürün aktarımı ile kara ve deniz taşımacılığında önemli ilerleme kaydedildi. Bu gelişmeler sanayileşmek isteyen ülkelere de örnek oldu.

Sanayi Devrimi'nin etkisi kısa bir sürede birçok ülkeye yayıldı. Avrupa ve ABD 1789-1848 döneminde İngiliz uzmanlardan faydalandı. Buharla çalışan ve pamuk işleyen makinelerden edinildi. Almanya'da ilk buharlı makine, ilerleyen süreçte adı ile anılacak ve bir sanayi markasına dönüşecek olan Krupp tarafından 1835'de kullanıldı. Ruhr'da 1837'de kömür havzaları açıldı ve kömürle çalışacak ilk fırın faaliyete geçti. Lombardiya'da 1839-1840 döneminde "*haddehane*" inşa edildi¹³. Rusya'da ise "*serf*" denilen toprakla alınıp satılan kölelerin 1861'de özgürleştirilmeleri ile kalkınma

⁶ N. Kuyucuklu, **İktisadi Olaylar Tarihi**, s.40, 41.

⁷ J. U. Nef, **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, s.70.

⁸ Fabrika, işlenmemiş veya yarı işlenmiş maddelerin makine veya araçlarla işlenerek kullanıma hazır hale getirildiği yere denir. **Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, Ankara, 2005, s.675.

⁹ H. Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, s.473.

¹⁰ Sanayi Devrimi iki kısma ayrılmaktaydı. James Watt'ın 1765'te buhar gücünü sanayide kullanması ile ilk döneme "*Buhar Çağı*" da denilmektedir. Aynı dönem içerisinde ilk yüksek fırından 1856'da çelik üretimi gerçekleştirildi. Bu dönem 1750-1890'a kadar devam etti. İkinci kısım ise 1896-1928 dönemini kapsamaktaydı. (Server Tanilli, **Uygurluk Tarihi**, İstanbul, 2000, s.119.)

¹¹ İngiltere'deki fabrikalar milyonlarca beygir gücünde buharlı makinelerle donatılmıştı. İmalatta kullanılmak üzere yaklaşık 50.000.000 ton kömür çıkarıldı. Yılda 2.000.000 yarda pamuklu kumaş üretildi. İthalat ve ihracat bedeli ise 170.000.000 sterlin idi. İngiltere'nin ticaret hacmi kendisine en yakın olan Fransa'nın iki katıydı. Pamuklu dokuma tüketimi ABD'nin iki ve Fransa'nın dört katı idi. Pik demir üretiminde yine ilk sıradaydı. İngiliz yatırım sermayesi ise dünyanın her yerinden ülkeye kar sağlamaktaydı. Tüm bu veriler değerlendirildiğinde İngiltere'nin dünyanın atölyesi olması çok doğaldı. (E. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa 1789-1848**, (Çev: Bahadır Sina Şener), Ankara, 2012, s.62.)

¹² Pamuklu dokuma sanayisinin gelişim evresinde yaşanan teknik sorunlar ve verim kaybı 1730'larda ortaya çıkan ve 1760'larda yaygınlaşan uçan mekik, Jenny iplik tezgahı ve su tezgahı ile azaltılmaya çalışıldı. (E. J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Ankara, 2008, s.54.)

¹³ E. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa 1789-1848**, s.42, 190.

yolunda önemli bir adım atıldı¹⁴. Ülkede XIX. yy'ın başlarında tekstil sanayisinde önemli ilerlemeler kaydedildi. Donets-Dinyeper Bölgesi'nde demir fabrikaları kuruldu¹⁵. Japonya'da ise devlet tarafından “*fukuko kyohei*” adı verilen zengin ülke, güçlü ordu politikası izledi. Bu maksatla askeri tersaneler, savaş malzemeleri, makine ve çelik üreten fabrikalar ile demiryolları inşa edildi¹⁶. Sanayi Devrimi sürecini iyi değerlendiren; ABD, Almanya, Rusya ve Japonya gibi ülkeler hızlı bir kalkınma dönemi geçirdiler ve ilerleyen süreçte dünya ekonomisine yön verdiler.

İlgili bölümde de ayrıntılı olarak inceleneceği üzere Osmanlı'da sanayileşmenin önünde bir takım engeller bulunmaktaydı. Toplumsal yapı genel itibariyle asker ve sivil bürokratların oluşturduğu yönetici sınıf, eşraf ve tüccarların yer aldığı ara sınıf ve durağan yapıdaki halk tabakasından meydana gelmekteydi. Bu yapı kapitalist bir sınıfın oluşmasını engellemekteydi¹⁷. Üretim ise genel itibariyle el işçiliği üzerineydi. XVIII. yy'ın sonuna kadar lüks sayılan bir takım maddeler dışındaki her türlü ürün yurtiçinde üretildi ve ihraç edildi. Bunlar arasında işlenmemiş pamuk ve pamuk ipliği, yün iplik ve keçe, ham yün, kendir, çuval, keçi kılı, ipek, keten bulunmaktaydı¹⁸. Avrupa'nın XVIII. yy'ın sonlarından itibaren üretimde “*makine*” kullanılmaya başlamasıyla birlikte el işçiliği ile yapılan üretim biçimi yerini “*seri*” ve “*ucuz*” üretime bıraktı. Bu durum, el işçiliğinin hâkim olduğu Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkili ve Avrupa malları XIX. yy'da Osmanlı piyasasında daha fazla yer bulmaya başladı.

Bunun üzerine XIX. yy'ın sonlarına doğru devlet tarafından bir takım önlemler alındı. Böylece girişimcilere imtiyazlar verilmesi, Avrupa'dan getirtilecek makina, teçhizat ve diğer malzemeler ile üretilen mallardan gümrük vergisi alınmaması gibi sanayileşmeyi teşvik edici önlemler alındı. Ancak girişimciler, yasa ve tüzükler, imtiyaz sözleşmeleri ve ruhsatnameler ile yabancılara tanınan ayrıcalıklar nedeniyle yatırım yapma hususunda çoğu zaman geri planda kalmayı tercih etti¹⁹. Bu dönemde ithalatının

¹⁴ M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, (Çev: Alâeddin Şenel), Ankara, 1986, s.59.

¹⁵ Maurice Dobb, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, (Çev: Metin Aktan), İstanbul, 1968, s.54, 55.

¹⁶ Linda Weiss, John M. Hobson, **Devletler ve Ekonomik Kalkınma Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz**, (Çev: Kıvanç Dünder), Ankara, 1999, s.104.

¹⁷ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, 1995, s.318, 319.

¹⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650**, (Çev: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 2000, s.167.; Anadolu'da 1500-1650 döneminde; işlenmemiş pamuk ve pamuk ipliğinde Adana, Antalya, Bursa, Kayseri, İzmir, Bolu; yün iplik ve keçede Manisa ve Kütahya; kendirde Kastamonu, Samsun, Sinop, çuval ve keçi kılında Balıkesir; ipekte Tokat, Amasya, Bilecik, Bursa; ketende İzmir ön plandaydı. (S. Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler Kent Mekânında...**, s.167.)

¹⁹ Zafer Toprak, **Türkiye'de “Millî İktisat” 1908-1918**, Ankara, 1982, s.166.

yaklaşık %58'ini sanayi ürünleri, %20'nin üzerini tahıl tarzı tüketim maddeleri oluşturmaktaydı. İhracat ise büyük ölçüde hammadde ve tarım ürünleri üzerineydi²⁰.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde sanayileşmeyi teşvik etmek ve hızlandırmak için 14 Aralık 1913'te "*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı*", 1914'te "*Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi*" ve 1 Ocak 1917'de "*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname*" yayınlandı. "*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı*" ile en az 5 beygir gücünde ve en düşük 1.000 lira değerinde bina, araç, gereç içeren ve yılda yaklaşık üç-dört işçi çalıştıran sanayi işletmelerinin kurulması ön görüldü²¹. Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir takım sanayi işletmeleri açıldı²².

Bu dönemde yabancı sermayedarlar genellikle kolay ve hızlı kazanç elde edebilecekleri yatırım alanlarında faaliyet gösterdi. Bunlar genellikle büyük şehirlerdeki su, elektrik, havagazı, telefon ve tramvay gibi altyapı üzerine imtiyazlar aldı. Böylece yabancı sermayenin 1913'teki yatırım miktarları ise madencilikte 123.000.000 kuruş, su, elektrik, havagazında 343.000.000 kuruş, tütün ve tekelerde 265.000.000 kuruş, imalatda 265.000.000 kuruş idi²³. Yabancıların ülke kaynaklarının sömürülmesi üzerine gerçekleştirdikleri bu uygulamalar, İttihat ve Terakki Dönemi'nde (1908-1918) "*milli ekonomi*" ilkesinin benimsenmesinde önemli bir etken teşkil etti.

Büyük ölçekli tesislerin %55'i İstanbul'da, %25'i İzmir'de, %5'i Bursa'da, %3'ü Adana'da ve %12'si ise diğer yerlerde bulunmaktaydı²⁴. Bunların iç piyasanın ihtiyacını karşılama oranı; buğday ununda %60, yünlü kumaşta %40, pamuklu kumaşta

²⁰ Bilge Aloba Köksal-A.Râsih İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, İstanbul 1973, s.4.

²¹ Z. Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" 1908-1918**, s.171-175.

²² Osmanlı Devleti'nde 1915'te gıda, toprak ürünleri, deri, ağaç, dokuma, kâğıt, basımevi ve kimya alanında küçük ve büyük ölçekli olmak üzere toplam 282 işletme bulunmaktaydı. Bu işletmelerin 155'i İstanbul'da, 62'si İzmir'de, 65'i ise diğer illerde yer almaktaydı. Bunlardan 22'si devlete, 28'i anonim şirketlere ve geri kalanı ise şahıslara aitti. Yıllık üretim değerleri 757.046.755 kuruş idi. İşletmelerde 1915 rakamlarına göre 14.060 işçi çalışmaktaydı. İşçiler, ortalama olarak gıda sanayinde 14.2 kuruş, toprak ürünlerinde 17.7 kuruş, dericilikte 13.9 kuruş, ağaç işlerinde 16 kuruş, dokumacılıkta 6.8 kuruş, kâğıt ve basım işlerinde 13.6 kuruş ve kimya sanayinde 11.1 kuruş yevmiye almaktaydı. (Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Ankara, 1983, s.84.)

²³ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, Ankara, 1991, s.5.

²⁴ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, 1994, s.167.; İstanbul'da büyük sanayi işletmeleri olarak; tütün, iplik, dokuma, çimento ve bira fabrikası ile buz imalathanesi, saraçhane ve değirmenler vardı. Buralarda yaklaşık on bin kişi çalışmaktaydı. Devlet işletmesi olarak ise Beykoz Deri ve Kundura, Bakırköy ve Defterdar fabrikaları bulunmaktaydı. Küçük ölçekli işletme olarak yaklaşık dört bin imalathane ve atölye vardı. Buralarda ise ortalama üç yüz bin kişi çalışmaktaydı. İzmir'deki tesis miktarı 3.315 ve çalışan sayısı 21.914 idi. Rumların %70'inden fazlasına sahip olduğu bu işletmeler genel olarak konserve, kutu, bitkisel yağ, sabun, palamut özü ve tütün imalathanesi idi. Bursa'da ise genellikle ipek imalathaneleri vardı. Buralarda dört bin kişi çalışmakta ve yaklaşık bir milyon kilo üretim yapılmaktaydı. Anadolu'da Adana dışında ciddi anlamda bir sanayileşme mevcut değildi. Şehirde ağırlıklı olarak çırçır, iplik ve dokuma üzerine üretim yapılmaktaydı. Yaklaşık beş bin kişi çalışmaktaydı. (V. Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s.169-172.)

%10, ipekli kumaşta %5, sabunda %20 idi. Şeker, cam, porselen, çatal ve bıçak ise tamamen ithal edilmekteydi²⁵. 1913'te dışa bağımlılık oranı kimya sanayinde %85.7, tekstilde %76.5, deride %64.1, toprak mamullerinde %57.2, ahşap ürünlerde %42.2 ve gıdada %39.2 idi²⁶. 1921'de dokuma, deri, maden, gıda, toprak, kimya sanayi üzerine kurulan 33.058 işletmede toplam 76.216 kişi istihdam edilmekteydi²⁷. 1923'e gelindiğinde ise yaklaşık 13.000.000 olan nüfusun %82'si tarım, % 5-6 kadarı ise sanayi ve madencilik sektöründe çalışmaktaydı²⁸.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte savaştan büyük kayıplarla çıkan ülkelerden bir kısmı 1919-1921 arası dönemde ekonomik açıdan ilerleme kaydetti. Stoklardaki artış piyasada talep azalmasına neden oldu. 1921'de hızlı bir fiyat düşüşü yaşandı. Bu süreçte azalan dayanıklı tüketim malları ile sermaye stoklarını arttırıcı yönde mali bir siyaset izlendi. Bunun sonucu olarak 1922-1929 döneminde dünya ekonomisi yeniden canlandı²⁹.

Türkiye'de ise Cumhuriyet'in ilk yıllardan itibaren ülkenin ekonomik ve sosyo-kültürel yönden belirli bir seviyeye ulaştırılması için bir takım çalışmalar yapılmaya başladı. Özellikle bağımsız bir ekonomiye geçiş için sanayileşmenin gerektiği üzerinde duruldu. Bunu gerçekleştirmek için yapılması gerekenleri ve alınacak önlemleri görüşmek üzere İzmir'de 17 Şubat-4 Mart 1923'te Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Buna göre sanayi üzerine alınan kararlar doğrultusunda girişimcilere kredi sağlanması için sanayi bankası kurulacaktı. Yurtiçinde yeterli miktarda yetiştirilen ürünlerin ithal edilmesi durumunda ağır gümrük vergisi uygulanacaktı. Kalifiye eleman yetiştirmek için çırak okulları ve usta kursları açılacaktı. Sanayi okullarından mezun olanlar yükseköğrenim için Avrupa'ya gönderilecekti. Her liva ve kazada birer sanayi odası

²⁵ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Ankara, 1982, s.92.; 1923'te bütçenin 62.700.000 lirası dokumaya, 11.600.000 lirası buğday ve una, 11.000.000 lirası şeker, 9.000.000 lirası çaya, 8.000.000 lirası makinelere, 7.800.000 lirası demir ve çeliğe, 7.000.000 lirası benzine, 6.000.000 lirası ağır maden yağına, 6.000.000 lirası hurmaya, 5.000.000 lirası ziraat aletlerine, 5.000.000 lirası limona, 4.200.000 lirası gaz yağına, 2.500.000 lirası kahveye, 2.000.000 lirası matbaa kâğıdına, 1.900.000 lirası pirince, 1.000.000 lirası lastiğe ayrıldı. (Uğur Korum, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri**, Ankara, 1982, s.66.)

²⁶ V. Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s.174.

²⁷ V. Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında...**, s.10.

²⁸ Ömer Celâl Sarc, "50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XXX, S.1-4, (1970), s.6, 7.; Türkiye'de 1922 itibarıyla tezgahlar ve ev işletmeleri de dahil olmak üzere toplam 32.721 işletme bulunmaktaydı. İşletmelerde 75.411 işçi çalışmaktaydı. (S. Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, s.84.)

²⁹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, 1977, s.3.

açılacaktı. Fabrikanın kurulacağı arazinin 5 dönümü bedelsiz olarak verilecekti. Makine ve aksamı ile hammadde ithalatından vergi alınmayacaktı³⁰.

Sanayileşme faaliyetlerinde özellikle iki şeye dikkat edildi. İlk olarak önemli ihtiyaç maddeleri üzerinde yoğunlaşılacaktı. Bunun dışında ithal edilen ve bu sebeple bütçeden yüksek miktarda döviz ayrılan un, şeker ve pamuğun yurtiçinde üretilmesine önem verilecekti. Alt sektör yatırımları ise ithal ikamesine elverişli ve hammaddesi Türkiye’de bulunabilecek alanlar üzerine gerçekleştirilecekti³¹.

Tüm bu işleri düzenleyerek kısa bir sürede uygulamaya geçirmek için bir iktisat meclisinin kurulması gerektiği üzerinde duruldu. Bu tür meclisler İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde bulunmaktaydı. Buralarda sürekli değişen ekonomi politikalarını düzenlemek ve mali açıdan anlaşmazlık yaşayan kesimleri uzlaştırmak üzere çalışmalar yapılmaktaydı. Bu sisteme benzer bir uygulama Türkiye’de de kurulmak istendi³². Bu maksatla 1927’de “*Âli İktisat Meclisi*” kuruldu. Meclis’in görevleri arasında; hükümetin iktisadi kalkınmaya yönelik çıkaracağı kanun ve nizamnameler hakkında fikir beyan etmek, yapılması gereken değişiklikler üzerine teklif sunmak, dünyadaki iktisadi akımları inceleyerek ülkenin ihtiyaç duyduğu alanlarda çalışmalar yapmak yer almaktaydı³³. İzlenecek temel politika ise ülkeyi kısa bir sürede kalkındırmak ve bunun için ortaya çıkabilecek her türlü engeli ortadan kaldırmaktı.

Bunun dışında hükümet girişimcileri teşvik etmek için 28 Mayıs 1927’de Teşvik-i Sanayi Kânunu’nu kabul etti ve birçok teşvik edici haklar verildi. Buna göre Ticaret Vekâleti tarafından belirlenen bölgelerde yurtiçinde yetiştirilmeyen ürünler üretilcekti. Ülkede mevcut olmayan sanayi tesisleri kurulacaktı. Tesis edilecek sanayi işletmelerine verilecek sermaye miktarı 500.000 liradan az olmayacaktı. İşletmelere verilecek imtiyaz süresi yirmi beş yılla sınırlandırılmıştı. Arazi genişliği ise sekiz vilâyet sınırını geçmeyecekti. Verilecek arazinin yaklaşık 10 hektarı bedelsiz olacaktı. Arazi belediye sınırları dışında ise karşılıksız olarak veya kamulaştırma yoluyla temin edilecekti. Belediye sınırları içinde ise on yıl içinde ödemek şartıyla uygun bir bedel karşılığında verilecekti. Sanayi tesislerini kurmak için faaliyet gösterecek şirketlerin hisse senedi ve tahvillerinden damga vergisi alınmayacaktı. Ayrıca sanayi işletmelerinin kurulacağı araziden ve bu arazilerin üzerindeki binalarından kazanç, kesilmiş zam

³⁰ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Ankara, 1989, s.48-50.

³¹ Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, Ankara, 2009, s.159.

³² İ. Tekeli-S. İlkin, *1929 Dünya Buhranında...*, s.40-66.

³³ Korkut Boratav, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul, 1974, s.124, 125.

vergileri ile belediyelere ait inşaat, buhar kazanları ve motor ruhsat vergileri alınmayacaktı. İşletmelerin inşası, genişletilmesi ile inşaat malzemelerinin üretimi için gerekli olan makine, alet ve yedek parçalardan, yükleme, boşaltma tesislerinden gümrük vergisi talep edilmeyecekti³⁴.

Türkiye'deki sanayi işletmelerinin sayısı 1927'de 65.245 idi. Buralarda 256.855 kişi çalışmaktaydı³⁵. Bunların yaklaşık 166.000'inde beş ve altında işçi bulunmaktaydı. Yüz ve üzerinde işçisi olan işletmelerin sayısı ise yalnızca 155 idi. Bunların 60'ı dokuma, 36'sı tarım ve 33'ü madencilik üzerineydi. Dokuma ve tarımsal mamul sanayi ihtiyacı karşılamakta yetersizdi³⁶. Tüketim mallarının ithalatı 1927'de yaklaşık %70 idi³⁷. Aynı yıl içinde ithalatın %90'ını içeren iplik, pamuklu dokuma, deri, demir ve çelik, makine, yağ, plastik ürün, şeker, kâğıt, cam ve porselen ile kimyasallar gibi birçok mamul için toplam 187.200.000 lira ödendi³⁸.

Dünya ekonomisi için 1929 köklü değişikliklerin yaşanacağı bir yıl oldu. Yaşanan mali kriz karşısında gelişmiş ülkeler bir takım ekonomik önlemler aldı. Ancak krizin etkileri 1932'ye kadar devam etti. Siyasi rejimleri değişen ülkelerde ise 1933'ten itibaren uyguladıkları ekonomi politikalarda köklü değişikliklere gidildi³⁹.

Ekonomik kriz Türkiye'yi de derinden etkiledi. Bu dönemde deflasyon yaşandı. Türk lirası değer kaybetti. Dış ödemeler dengesinde açık yaşandı. Dış ticaret Türkiye'nin aleyhine gelişti. İç ticaretteki göstergeler ise tarımsal ürünlerin aleyhine oldu⁴⁰. Bunu üzerine iktisadi politikada bir takım değişikliklere gidildi. "Himayeci" politikalar gündeme geldi⁴¹. Belirli bir program dâhilinde sanayileşmeye karar verildi. Bu ise Kamu İktisadi Devlet Teşekkülleri yoluyla gerçekleştirilecekti⁴². Bunun için koruyucu gümrük politikası ile üretimde kullanılacak yerli maddeler iç pazarda tutuldu⁴³. Sanayi ve maden sektörüne kredi sağlamak, devletin devrettiği işletmeleri bir

³⁴ TBMMKM, II/V, s.272-278.; *Düstur*, III/VIII, s.655-662.

³⁵ İsmail Hüsrev Tökin, *İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla*, III, Ankara, 1946, s.26; Bu sanayi işletmelerinin, 28.316'sı bir kişilik, 4.914'ü ailesi ile bir kişilik, 23.332'si iki ve üç kişilik, 7.683'ü dört ve beş kişilik, 3.940'ı altı ve on kişilik, 1.188'i on bir ile yirmi kişilik, 551'i yirmi bir ve elli kişilik, 166'sı yüz kişilik ve 155'i ise yüz ve üzerinde idi. (İ. H. Tökin, *İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla*, III, s.27.)

³⁶ Ömer Celâl Sarc, "50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde Ekonomik ve Sosyal Bünyedeki Başlıca Değişmeler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXX, S.1-4, (1970), s.7.

³⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, İstanbul, 1995, s.369.

³⁸ Vedat Eldem, *Türkiyede Sanayileşme Hareketi*, İstanbul, 1948, s.4.

³⁹ İ. Tekeli-S. İlkin, *1929 Dünya Buhranında...*, s.3.

⁴⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğinin Oluşumu*, Ankara, 1982, s.74.

⁴¹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, 1992, s.212.

⁴² Vedat Eldem, *Türkiyede Sanayileşme Hareketi*, İstanbul, 1948, s.10.

⁴³ S. Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, s.159.

süreliliğine işleterek anonim şirket haline getirmek ve hisse senetlerini girişimcilere satmak üzere Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (1925)'ndan faydalanıldı⁴⁴. İmtiyazlı yabancı şirketlerin elindeki demiryolları, limanlar, madenler ile büyük illerin su, elektrik, havagazı, haberleşme ve ulaşım tesisleri millileştirildi. Yeni demiryolları inşa edildi⁴⁵. Böylece ilerleyen dönemde gerçekleştirilecek sanayileşme faaliyetlerinin altyapısı oluşturulmaya başladı.

Devlet, 1933'e kadar devam edecek olan bu dönemde genelde siyasi ve sosyal konular üzerine çalışmalarda bulundu. Zorunlu bir neden olmadıkça sanayileşme faaliyetlerine katılmadı⁴⁶. Çalışmalarda girişimcilere vergi muafiyeti, gümrük indirimi, belli oranda bedelsiz devlet arazisinin tahsis edilmesi gibi destekler verildi⁴⁷. Ancak müteşebbis kesim tarafından hızlı ve etkili bir sanayileşme gerçekleştirilemedi. Bunda fabrika yeri seçiminin hatalı olması, tesis kapasitesinin gerekenin üzerinde hesaplanması, sermayenin büyük teşebbüsler için harcanması, yanlış borçlanma, üretim ve satış konularında bilgi sahibi olunmaması, kalifiye eleman eksikliği ve malzeme özellikleri araştırılmadan makinelerin alınması etkili oldu. Bu nedenlerden dolayı 1923-1930 aralığını kapsayan geçiş sürecinde kalkınma istenilen seviyede olmadı⁴⁸. 1930'lardan itibaren bütçeden sanayi kesimine fon ayrılması için çalışma yapıldı. Denk bütçe politikası uygulayarak "*ithal ikamesi*"ne dayanan bir sanayileşme amaçlandı⁴⁹.

⁴⁴ Anonim şirketlerin %51'i Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na ve Türklere, %49'u ise yabancı sermayeye katılabilecekti. Banka, faaliyette kaldığı yedi yıl boyunca on altı özel şirket için sermaye temin etti. Girişimler için ise toplam 1.173.000 lira ayırdı ve 3.800.000 lira kredi sağladı. Bunlar arasında, 1925'te 175.000 lira ile kurulan Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş.'ne 100.000 lira ile katıldı. (Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, İstanbul, 1995, s.379, 380.)

⁴⁵ H. Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, s.40.; Yabancıların elinde bulunan tesislerden 1928-1938 döneminde devletleştirilen arasında: Anadolu, Mersin, Tarsus ve Adana demiryolları ile Haydarpaşa Liman Şirketi 31 Ocak 1928'de kabul edilen 1375 Sayılı Kanun ile 204.000.000 İsviçre Frangı ödenerek satın alındı. Mudanya-Bursa Demiryolu T.A.Ş. 30 Mayıs 1931'de kabul edilen 1815 Sayılı Kanun ile 50.000 lira karşılığında devletleştirildi. İstanbul Türk Anonim Su Türk Şirketi'nin 20 Mayıs 1933'te yayımlanan 2198 Sayılı Kanun doğrultusunda 1.300.183 Fransız Frangı ödenerek İstanbul Belediyesi'ne devredildi. İzmir Rıhtım Şirketi bünyesinde İzmir rıhtımı, tramvay 12 Haziran 1933'te kabul edilen 2309 Sayılı Kanun doğrultusunda 7.827.690 Fransız Frangı ile devletleştirildi. İzmir-Afyon-Manisa-Bandırma demiryolu hattının 31 Mayıs 1934'te çıkarılan 2487 Sayılı Kanun ile 162.468.000 Fransız Frangı karşılığında satın alındı. Aydın demiryolu hattı 30 Mayıs 1935'te yayımlanan 2745 Sayılı Kanun ile 1.825.840 İngiliz Lirası karşılığında satın alındı. İstanbul Telefon T.A.Ş. 13 Haziran 1936'da kabul edilen 3026 Sayılı Kanun ile 800.000 İngiliz Lirası bedelle devletleştirildi. Ereğli Limanı, Zonguldak-Çatalağzı Demiryolu Hattı ile kömür madeni işletmesi 3.500.000 lira karşılığında millileştirildi. Şark Demiryolları T.A.Ş. 25 Nisan 1938'de kabul edilen 3375 Sayılı Kanun ile 1.200.000 lira karşılığında devletleştirildi. Üsküdar ve Kadıköy T.A.Ş. 11 Nisan 1938'de çıkarılan 3359 Sayılı Kanun ile 400.000 lira karşılığında satın alındı. İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi 22 Nisan 1938'de yayımlanan 3480 Sayılı Kanun ile 1.873.000 karşılığında satın alındı. (M. Ögüt Yazman, **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, 1973, s.72, 73.)

⁴⁶ B. A. Köksal-A. R. İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, s.5.

⁴⁷ H. Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, s.34.

⁴⁸ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, Ankara, 1991, s.26.

⁴⁹ T. Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, s.213, 218.

Küresel boyutta yaşanan bir takım gelişmeler hükümet tarafından izlenecek ekonomi politikalarını da etkilemekteydi. 1933'te ABD Başkanlığı'na F. D. Roosevelt seçildi. ABD ekonomisinin krizden çıkması için “*New Deal*” adı verilen bir programı uygulamaya başladı. Ekonomik, siyasal ve sosyal içerikli önlemleri içeren bu program; liberal kapitalizm yerine müdahaleci, düzenleyici ve yol gösterici esasları içeriyordu. Devlet ile özel sektör arasındaki ilişkileri düzenlemek için 1933'te çeşitli yasalar çıkarıldı. Ekonomik planlamadan sorumlu olacak bir kurum oluşturuldu. Kısaca “*TVA*” denilen “*Tennessee Valley Authority*” bu oluşumun genel adı idi. Almanya'ya gelince Hitler'in 1933'te iktidara gelmesi sonrası “*güdümlü ekonomi politikası*” izlenmeye başlandı. İşsizlikle mücadele etmek için dört yıllık bir plan hazırlandı. Kamu yatırımları artırıldı. Silah sanayine ağırlık verildi. İtalya'da ise ekonomik kriz sonrası sanayi ve hizmet sektöründe işsizlik arttı. Büyüme oranı küçüldü. Böylece Mussolini iktidarı devlet işletmeleri aracılığıyla piyasayı düzenleme imkânı buldu. Kamu Sanayi Örgütü “*IRI*” aracılığıyla büyük bankaların yönetimine el konuldu. Sanayi ve hizmet sektörü Faşist Parti'nin denetimi altına geçti. Enerji sektörünü düzenleyen kamu örgütü “*ENI*” ile birlikte ekonomide bir bütünlük sağlandı⁵⁰.

Dünya'da o dönem itibarıyla genel olarak iki farklı sistemden söz edilebilir. Bunlar gelişmiş ülkelerde uygulanan “*liberal kapitalizm*” ile Sovyet modeli olan “*kolektivizm*” idi. Geri kalmış bölgelerin sanayileştirilmesi için “*planlı kalkınma*” veya “*devlet öncülüğünde sanayileşme*” modeli henüz mevcut değildi.⁵¹ Ancak bu dönemde SSCB güçlü bir ekonomik yapı oluşturmak için yeni bir sistem arayışına girdi. Bunda yoksulluk içindeki halkın rejime karşı muhalefet etmesi ve 1921'deki Kronstadt ayaklanması⁵² gibi olayların büyük bir etkisi oldu. Böylece “*Yeni İktisat Politikası*” adı verilen NEP 1921'de uygulamaya konuldu. Böylece sanayide devlet egemen bir yapı oluştu. Tüm üretim kolları “*tröst*” adı verilen merkezi bir örgüt çatısı altında birleştirildi. Zorunlu çalışma ve angarya kaldırıldı. Ücretli çalışma uygulamasına geçildi. Ruble'yi yeniden düzenlemek üzere Ekim 1921'de “*GOSBANK*” kuruldu.⁵³ Stalin Dönemi'nde (1924-1953) Devlet Planlama Komisyonu olarak adlandırılan

⁵⁰ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, s.29-32.

⁵¹ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, s.25.

⁵² Ekim Devrimi'nin etkisiyle Mart 1921'de Kronstadt deniz üssündeki personelin komünistlere karşı ayaklanması idi. Talepleri ise genel olarak meclisin toplanması, tek parti rejimine son verilmesi, demokratik hakların sağlanması idi. (N. V. Riasanovsky-M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, s.527.)

⁵³ N. Kuyucuklu, **İktisadi Olaylar Tarihi**, s.290, 291.

“GOSPLAN” tarafından beş yıllık planlar hazırlandı. Bu kalkınma modeli ilk olarak SSCB’de uygulandı⁵⁴.

SSCB ekonomisinde 1 Ekim 1928-31 Aralık 1932’de uygulanan Birinci Beş Yıllık Plan ile büyük bir ilerleme kaydedildi. Bu dönemdeki yatırımların %86’sı ağır sanayi tesislerinin inşası üzerine gerçekleşti. Bunun dışında kimya, elektrik, otomotiv, havacılık, tarım makineleri ile diğer makine ve alet sanayi geliştirildi veya yeniden kuruldu. Bin beş yüzün üzerinde fabrika açıldı. Urallarda Magnitostroy ve Batı Sibirya’da Kuznetsstroy gibi sanayi kompleksleri inşa edildi⁵⁵. Planın uygulanmasının ardından sanayideki üretim miktarı %24, iş verimi %17 ve ekilen toprak miktarı %5 arttı. Çiftlik sayısı iki katına çıktı. Kazakistan Karaganda yeni kömür ocakları, sentetik kauçuk fabrikaları, Kharkov’da zirai alet ve Stalingrad’da traktör fabrikası kuruldu⁵⁶.

Geri kalmış ülkeler içerisinde ise “devlet öncülüğünde planlı sanayileşme” politikasının uygulandığı ilk ülke Türkiye olacaktır. Sanayileşme ana ihtiyaç maddelerinin kamu yatırımları sonucu kurulan fabrikalarda üretilmesi ile gerçekleştirilecekti⁵⁷. Hızlı ve etkili bir sanayileşme için ise 1930’ların başından itibaren ekonomide devletçi bir siyaset izlenmeye başladı. Devletçilik ilkesi doğrultusunda iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek için beş yıllık sanayi planlarının hazırlanması amaçlandı.

Sanayi planı öncesi bir takım çalışmalar yapıldı. İlk olarak bütçe üzerinde önemli bir yük oluşturan Osmanlı borçlarının ödenmesi konusu ele alındı⁵⁸. Dış ticaret açığını ortadan kaldırmak için ithalat ve ihracatın bir program dahilinde uygulanmasına

⁵⁴ N. V. Riasanovsky-M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, s.537.

⁵⁵ N. V. Riasanovsky-M. D. Steinberg, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, s.540.

⁵⁶ M. Dobb, **1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, s.241, 242.; Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı doğrultusunda yapılan çalışmalar sonucunda hedeflenen amaç iki yıl içinde ekonomide belirgin bir artışın yakalanması amaçlanmaktaydı. Dünya ile iktisadi ilişkiler ise canlı tutulacaktı. Mahsul sıkıntısının yaşanmaması için üretime ağırlık verilecekti. Tahıl en büyük ihraç maddelerinden biri olacaktı. Yurtdışından uzun vadeli kredi temini için çalışmalarda bulunulacaktı. Milli savunma giderlerinde genel ekonomik sistem içinde nispi bir düşme olacaktı. (M. Dobb, **1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, s.241.)

⁵⁷ E. Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi**, s.46.

⁵⁸ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Kırım Savaşı yıllık 7.500.000 lira geliri olan devlet bütçesini zorlamaktaydı. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid 4 Ağustos 1854’te yayınladığı bir irade ile yüklü miktarda bir borç antlaşması yapılmasını uygun gördü. Bunun üzerine 24 Ağustos 1854’te Osmanlı Hükümet ile Londra ve Paris’teki mali kurumlar arasında ilk dış borç sözleşmesi imzalandı. Borçların tutarının yüzdelik dağılımı ise: Fransa %40, İngiltere %29, Türkiye %7.93, Hollanda %7.60, Almanya %4.70, İtalya %2.60 ve Avusturya-Macaristan %0.97. (İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul, 1964, s.19, 75.); Osmanlı borçlarının taksimi hususunda alacaklı temsilcileri ile 13 Haziran 1928’de yapılan anlaşma ile Türkiye’ye kalan toplam 107.500.000 liralık borcun; ilk başta yıllık taksitler şeklinde ve 2.000.000 altın lira ile ödenmesine karar verildi. 22 Nisan 1933’te yapılan yeni bir anlaşma ile borç miktarı 79.500.000 ve yıllık taksit miktarı ise 700.000 altın liraya indirildi. Taksitlerin yarısının mal ihracatı ile karşılanması konusunda Fransa Hükümeti ile anlaşıldı. (Ö. C. Sarc, “50 Yıllık Cumhuriyet Döneminde...”, s.8.)

karar verildi. İç ve dış sermayeden yararlanılamamasına bağlı olarak uzun vadeli yatırım için iç borçlanma yoluna gidildi. Çeşitli devlet tahvilleri çıkarıldı. Tüm bunların dışında alt ve üst yapı faaliyetlerine önem verildi. Yeni demiryolları ile küçük baraj ve silolar inşa edildi⁵⁹.

Bu dönemde sanayileşmek için özellikle sermaye, makine ile teçhizat ve teknik elemana ihtiyaç vardı. Bunun için bir takım ülkelerle bağlantı kuruldu. Almanya ile irtibata geçildi. Türkiye pazarında Alman makine sanayisinin payı 1926'da %45.3 iken 1932'de %57.7 seviyesine çıktı⁶⁰.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda dokuma alanında kurulacak fabrikaların plan ve projelerinin hazırlanması, inşa edileceği yerin belirlenmesi ve kurulduktan sonra nasıl işletileceği konusunda SSCB ile çalışılacaktı.⁶¹ Bunda Rus sanayisinin dünyadaki yeri ve tecrübesinin önemli bir etkisi bulunmaktaydı. Öyle ki Rusya'da sanayileşme faaliyetleri I. Petro (1682-1725) Dönemi'nde Ural Bölgesi'nde kurulan demir fabrikaları ile başladı.⁶² Rusya 1913'e gelindiğinde ABD, Almanya, Britanya ve Fransa'dan sonra dünyanın beşinci büyük sanayi ülkesi konumundaydı. Pamuklu dokuma üretiminde ise Britanya, ABD ve Almanya'dan sonra gelmekteydi⁶³.

Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkiler değerlendirildiğinde ise 1930'ların ortalarına kadar durağan bir seyir takip etmekteydi. Bu durum ticari faaliyetlere de yansımaktaydı. İthalat ve ihracat oranları 1935-1936 dönemine kadar oldukça düşük seviyelerdeydi⁶⁴. İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı bir dönemde Büyük Britanya Kralı VIII. Edward 4 Eylül 1936'da Türkiye'ye geldi⁶⁵. Gezi sonrası iki ülke arasındaki ilişkilerde olumlu ilerlemeler kaydedildi. Bunun sonucunda Türkiye'de bir demir ve çelik fabrikası kurmak üzere İngiltere'nin H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile 29

⁵⁹ Halûk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, 1962, s.132, 133.

⁶⁰ Theodor Tantzen-Osman Tokumbet-Karl Trucksaess, **Alman-Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu**, Berlin, 1952, s.39-68.; Almanya'nın ithalat ve ihracattaki payı 1913'te ithalatta %17.6'ya ihracatta ise %8.3'e yükseldi. Buna karşın İngiltere'nin ithalattaki payı %50.6'dan %33.6'ya, ihracatta payı ise %49.7'den %31.6'ya geriledi. Fransa'nın payı ise 1878'de ithalatta %65 ve ihracatta %72.5 iken 1913'te ithalatı %28'e ve ihracatı %41.5'e geriledi. (E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, s.9.)

⁶¹ Rusya'dan yapılan sanayi malzemesi ithalat oranları özellikle Kayseri ve Nazilli dokuma fabrikalarının inşa edileceği 1934 ve 1937'de arttı. (Şevket Kaya, **Türkiye Harici Ticaretinin Milletler Arası Ticaretile Tahlil ve Mukayesesi**, Ankara, 1942, s.188.)

⁶² M. Dobb, **1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi**, s.54.

⁶³ M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, s.19., Pamuklu dokuma, Rusya'nın en önde gelen sanayi koluydu. Moskova ve St. Petersburg iplik fabrikalarının bulunduğu başlıca şehirlerdi. Bu sektörde çalışan işçilerin oranı 1836'da %32 idi. İğ sayısı ise 1863'te 1.750.000'e yükselmışti. (M. E. Falkus, **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, s.51.)

⁶⁴ İngiltere ile olan sanayi malzemesi ithalat oranları 1935'te 317.000, 1936'da 388.000, 1937'de 804.000 ve 1938'de 2.722.000 lira idi. (Ş. Kaya, **Türkiye Harici Ticaretinin Milletler Arası Ticaretile Tahlil ve Mukayesesi**, s.119.)

⁶⁵ **Ulus**, 5 Eylül 1936, s.1.; **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1936, s.1.

Eylül 1936’da bir anlaşma imzalandı. BBYSP’nın en büyük sanayi tesisi olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları bu anlaşma doğrultusunda inşa edilecekti⁶⁶.

Sonuç olarak Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren izlenen politikalar içerisinde bağımsızlığın temel unsurlarından biri olan iktisadi kalkınmayı gerçekleştirmek üzere sanayileşme faaliyetlerine ağırlık verildi. Bu maksatla ihtiyaç maddeleri içerisinde bulunup ihracatı için yüksek miktarda döviz ödenen sanayi ürünlerinin yurtiçinde üretilmesi amaçlandı. Türkiye’nin ilk ve planlı sanayileşme faaliyetlerinin uygulanacağı BBYSP bu maksatla hazırlandı. Plan, 1934-1938 dönemini kapsamaktaydı. Belirli sektörleri içeren plan ile dokuma sanayisinde pamuk, yün; maden sanayisinde demir, kükürt; selüloz sanayinde kâğıt; seramik sanayisinde şişe-cam, kimya sanayisinde sömük-antrasit, gül yağı ve suni ipek üzerine fabrikalar kuruldu. Sanayideki büyüme hızı ise yaklaşık %10 oldu. Tesisler, 2000’li yılların başına kadar başta ekonomik açıdan olmak üzere sosyal ve kültürel yönden ülkenin ilerlemesi yönünde önemli katkılarda bulundu.

⁶⁶ **Kurun**, 1 Birinciteşrin 1936, s.2.; **Son Posta**, 1 Birinciteşrin 1936, s.8.

I. BÖLÜM

TÜRK SANAYİSİNİN DÖNEMSEL EVRELERİ VE PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİNE GİDEN SÜREÇ

A- OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E SANAYİLEŞME FAALİYETLERİ

1- Osmanlı Ekonomisinde Sanayinin Yeri

Osmanlı Devleti kendisinden önceki devletlerden edindiği siyasi, askeri ve kültürel birikimi iktisadi sistemine de yansıttı ve özgün uygulamalarda bulundu. Devlet ekonomisi “lonca” sistemi üzerine inşa edildi. Yapılan düzenlemeler içerisinde ekonomiye kaynak ve alt yapı oluşturacak unsurlar da ihmal edilmedi⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yönden kalkınması için birçok imkân bulunmaktaydı. Devletin nüfus ve ticaret bakımında zengin şehirlerinde büyük bir üretici ve tüketici sınıfı vardı. Kapalı köy iktisadi hayatının hammadde ve tüketim malzemelerini karşılayamaması durumunda ise farklı çözümler mevcuttu. Ülkede, üretilen mamulleri tüketiciye ve tüketicinin istediği ürünleri üreticiye ulaştıracak gelişmiş bir ticaret sektörü vardı⁶⁸.

Osmanlı Devleti, aynı zamanda yayıldığı coğrafya itibarıyla devamlı suretle canlı ve zengin bir ticari hayata sahipti. Anadolu'nun belirli bölgelerinde Selçuklu Devleti Dönemi'nden beri devam eden bir üretim faaliyeti vardı. Bu yerlerden Bursa ve Karesi bölgesinde ipek; Konya, Sivas ve Kırşehir bölgesinde boya; Konya civarında tuzculuk; Diyarbakır ve Kastamonu civarında bakırcılık ve keçi derisi imalatı yapılmaktaydı⁶⁹.

⁶⁷ Bunlardan birisi; Osmanlı Devleti'nde belirli bir mesleği yapma imtiyaz ve salahiyetine sahip olma anlamına gelen “Gedik” usulü idi. (Türk Ansiklopedisi, XVII, Ankara, 1969, s.211.); Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ne kadar, bütün sanayi ve ticaret faaliyetleri Gedik usulüne göre yürütüldü. (Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, VI, Ankara, 1983, s.238.); Piyasada tekelleşmeyi ifade eden “Yed-i Vâhid” terimi de bu kapsamdaki uygulamalara emsal olma niteliğindedir. Bu örnekler artırılabilir. (Hayri R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi: Osmanlı Son Dönem Ekonomisi**, İstanbul, 1995, s.108.); Loncalar, Osmanlıda: üretimin kalitesini yükseltme, üretime kalifiye emek kazandırma ve emeği koruma, iş koşullarını ve meslekte yükselmeyi düzenleme, iş ve ticaret ahlakını İslam kurallarına göre yerleştirme ve egemen kılma, ürünleri en ucuz yolla tüketiciye ulaştırma, karaborsayı önleme, esnaf arasında dayanışmayı sağlama işlevlerini görmekte idi. Lonca ve gedik düzenine tanınan ayrıcalıklar ile yetkilerin, Gülhane Hattı Hümayunu ile vatandaşlara tanınan haklara ve ticaret anlaşmalarına aykırı düşmesi nedeniyle, 1860'dan itibaren kısıtlanmaya başladı. Lonca örgütlerinin kapatılmasından sonra, Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun önerileri ile esnaf, şirketleşme yoluyla yeniden örgütlendirildi. Bu doğrultuda; Tabak Esnafı Şirketi, Kumaşçı Esnafı Şirketi, Simkeşhane ve Kolptancı Esnafı Şirketi, Dökmeci Esnafı Şirketi, Demirci Esnafı Şirketi, Saraç Esnafı Şirketi gibi şirketler kuruldu. Ancak, lonca ve gedik teşkilatının, kurum olarak tümüyle kaldırılması 1913'te gerçekleşti. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.109-111.)

⁶⁸ Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gelişme Süreci**, Ankara, 1979, s.244.

⁶⁹ A. Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi...**, s.245.

İstanbul, İzmir, Bursa, Halep, Şam, Bağdat, Beyrut, Kahire gibi kentler ise farklı iktisadi kollarda ticari faaliyetlerin yoğun yaşandığı yerlerdi. İpekli ve pamuklu dokumacılık, dericilik, demircilik, bakırcılık, saraçlık, kuyumculuk, çinicilik, silahçılık, bıçakçılık ve ahşap oymacılığı gibi el sanatları arasında özellikle tekstil ürünlerine yurtdışından büyük bir rağbet gösterilmekteydi. Öyle ki, Avrupa’da makineli dokumacılığın başladığı XIX. yy’a kadar dünyanın önemli dokuma üretim merkezlerinden birisi olan Anadolu’dan 1300-1600 döneminde Avrupa’ya gönderilen pahalı kemhalar⁷⁰ ve sof⁷¹ kumaşlar; Rus çarları ve boyarları, İtalyan ve Fransız prens ve prensesleri ve İsveç piskoposlarının aralarında bulunduğu Avrupalı seçkinler arasında büyük ilgi görmekteydi. 1400-1600 döneminde Fransa ve İtalya’da “*boucassin*” veya “*bocassino*” denilen ince pamuklular ithalat ürünleri arasında yer almaktaydı. Ankara sofları ise Avrupa’da en çok ilgi duyulan lüks kumaşlar arasındaydı. Yine Aksaray, Gördes, Kula, Uşak halıları, Avrupa, Mısır ve Asya’da aranan lüks mallardandı. Denizli, Borlu, Isparta, Karaman, Tire, Menemen, Çorum, Tokat ve Kastamonu’da üretilen çok çeşitli pamuklu kumaşlar ise ülkenin her yerine gönderilmekteydi⁷². Bu yerleşim yerlerindeki imalat bulundukları coğrafyanın iklim koşulları ve yer altı ve yer üstü kaynakları doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi.

Osmanlı Devleti’nin yükseliş dönemi içinde (1453-1683) önemli bir üretim kalemini oluşturan el sanatları ve dokumacılığı dışında askeri alanda da çalışmalar yapıldı. Bunlar arasında yer alan en büyük tesis, Sultan II. Bayezid Dönemi’nde 1505’te kurulan Tophane idi⁷³.

XVII. yy’ın ilk yarısıyla birlikte özel sektörde ipekli kumaş ve peştamal üretim yerleri, kamu sektöründe ise daha çok askeri ihtiyaçları karşılamak üzere tophane, baruthane, tersane, fişekhane, dökümhane, doğramahane gibi imalathaneler bulunmaktaydı⁷⁴. XVIII. yy’a gelindiğinde Karlofça Antlaşması (1699) ile büyük toprak kaybına uğrayan ve gerileme dönemine (1699-1792) giren Osmanlı Devleti’ni yeniden

⁷⁰ Kemha; ipekten dokunan sade veya çiçekli kalın elbiselik kumaşa verilen addır. Kemhalar, altın ve gümüş tellerle de dokunur. Altın ile dokunanlara “*müzehheb kemha*”, gümüş ile dokunanlara “*simli kemha*” denir. Kemhalar, dokundukları yere veya dokunma şekline göre; Bursa kemhası, Şam kemhası, gülistanı kemhası, nakışlı kemha, çiçekli kemha, dürenk veya iki renkli kemha, yekrenk veya dolabi kemha gibi isimler almaktaydı. (Celâl Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1965, s.1023.)

⁷¹ Keçinin ince kıllarından dokunan kumaştır. Eskiden, softan cübbe ve kaftan yapılmaktaydı. Soflar, dokundukları yere ve çeşitlerine göre; Ankara sof, Bağdad sof, mevicli sof, ince ve kalın sof, muhayyer gibi adlar alır. (Celâl Esad Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, IV, İstanbul, 1983, s.1828.)

⁷² Halil İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, İstanbul, 2009, s.303.

⁷³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXVIII, S.46, (2009), s.57.

⁷⁴ **50 Yılda Türk Sanayii**, Ankara, 1973, s.11.

güçlendirmek ve eski gücüne kavuşturmak için ağırlıklı olarak askeri alanda olmak üzere birçok sahada ıslahat yapıldı. Bu dönem içinde yer alan Lale Devri'nde (1718-1730) İstanbul'da 1725'te bir çini ve çuha fabrikası açıldı. İbrahim Müteferrika⁷⁵ tarafından ise 1727'de İstanbul'da matbaa kuruldu⁷⁶. Matbaanın kâğıt ihtiyacını karşılamak için Yalova'da 1746'da bir kâğıt fabrikasının inşasına karar verildi⁷⁷. Ancak bu gelişmeler dönemin siyasi ortamı içinde yeterli destek bulunamadığından dolayı sürdürülemedi.

XVIII. yy'da Anadolu ve Rumeli'nin hemen her yerinde mahalli ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar imalat yapan tezgahlar bulunmasına karşın, askeri ve sivil ihtiyaçları karşılama hususunda yavaş yavaş dışa bağımlı bir hale gelinmeye başlandı. Bu dönemde basit bir çuha bile Avrupa'dan alınınca Sadrazam Koca Ragıp Paşa⁷⁸ 1760'da bir takım ithal ürünlerinin kullanılmasını yasakladı. Sadrazam Halil Hamid Paşa⁷⁹, ithal edilen kaliteli kumaşın ülkede üretilmesi için 1783'te Hindistan ve Bender Abbas'tan⁸⁰ ustalar getirme girişiminde bulundu⁸¹. Sultan III. Selim ise kendisinin İstanbulkâri kumaştan elbiseler giydiğini belirterek vezirlerin Hindkâri, İrankâri ve Frenk kumaşları yerine yerli kumaşları kullanmalarını istedi. Bununla birlikte devlet ileri gelenlerinin samur, kakum ve vaşak kürklerle çiçekli kumaşlardan elbiseler giymemesini, kadınların da İngiliz çuhalarından ropalar yaptırmamasını talep etti⁸².

⁷⁵ İbrahim Müteferrika, Macaristan'daki Kolozsvar (bugün Romanya'daki Cluj) şehrinde 1674'te doğdu. (Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yay. Haz: Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2003, s.50.) Kitap basma işi ile uğraşan İbrahim Müteferrika, bunun için Viyana'dan hakkaklar ve harf dökücüleri getirtti ve ilk matbaayı 1726'da Sultan Ahmed Camii yakınındaki evinde kurdu. Müteferrika İbrahim Efendi, Said Mehmed Efendi ile birlikte ilk kitap olarak Sahhahı Cevheri'nin tercümesi olan Vankulu lügatini 1729'da bastı. İbrahim Müteferrika, Avrupa'dan getirttiği kâğıtçı ustaları ile Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurdu. Ancak bu fabrika kısa sürede kapandı. İbrahim Müteferrika, 1745'te öldü. (İbrahim Alâettin, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, II, (Haz: Sedat Simavî), İstanbul, 1933, s.773, 774.)

⁷⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, IV, Ankara, 1995, s.158, 160.

⁷⁷ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**..., s.328, 329.

⁷⁸ Koca Mehmed Ragıp Paşa 1698'de İstanbul'da doğdu. Kendisi Bağdad Defterdarlığı, Maliye Tezkireciliği, Reisülküttab Vekilliği, Erzurum Ordusu Defterdarlığı, Sadaret Mektupçuluğu, Halep ve Şam Valiliği, Reisülküttablık, Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa Dönemi'nde sadrazamlık görevlerinde bulundu. Bu resmi vazifelerinin yanı sıra, divan edebiyatının önemli şairlerinden biri olan Koca Mehmed Ragıp Paşa, 1762'de İstanbul'da öldü. (İ. Alâettin, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, III, s.889, 900.)

⁷⁹ Halil Hamid Paşa, Isparta'da doğdu. Resmi görevine Babıâli kalemine girerek başladı. Daha sonra ametçi, büyük tezkireci, sadrazam kethüdalığı ve Sultan I. Abdülhamid Dönemi'ne rastlayan 1782'de Sadrazamlık görevine getirildi. 1784'te öldü. (İ. Alâettin, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, II, s.658.)

⁸⁰ Bender Abbas, İran'ın güneyindeki Hürmüz Boğazı'nda yer alan bir limandır. (**Türk Ansiklopedisi**, VI, Ankara, 1953, s.107.)

⁸¹ A. Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi**..., s.248.

⁸² E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**..., s.241.

Osmanlı Devleti'nin ithalatında önemli bir yer tutan pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşların yurtdışından ithal edilmesi uzun vadede devleti mali açıdan zor durumda bırakabilirdi. Bundan dolayı başta Sultan III. Selim olmak üzere devlet ileri gelenlerinin “*yerli malı*” kullanmayı özendirici ve teşvik edici eylemleri ve bir kısım mamullerin ithalatını yasaklayıcı önlemleri, korumacı bir ekonomi politikasının izleneceğinin bir göstergesi idi.

Bu dönemde ordu ve donanma için yurtdışından bazı malzemeler getirilmekle beraber, top dökümü, gülle imalatı, barut üretimi yurdun çeşitli yerlerinde devam etmekteydi. İstanbul, Bosna ve Serez’de top mermileri yapılmakta ve toplar dökülmekteydi. Kastamonu’da bakır, Keban ve Ergani’de bakır ve gümüş, Gümüşhane’de ise gümüş madenleri işlemekteydi. Malatya, Erciş, Kahramanmaraş, Karaman, Niğde ve Mısır’da barut yapımında kullanılan güherçile üretilmekteydi. İstanbul Kâğıthane, Gelibolu, İzmir, Selânik ve Macaristan Temeşvar’da baruthaneler üretim yapmaktaydı⁸³.

Osmanlı sanayi, XVIII. yy’ın sonuna kadar belirli bir seviyede kalmaya devam etti. Özellikle dokuma sanayi açısından Denizli, Alaşehir, Adana ve Bursa’nın dayanıklı ve altın işlemeli bezleri ve kumaşları; Bursa’nın kadifeleri, alacaları, fitilli ve ibrişimli çatmaları, ipekli keseleri ve nakışlı kadife yastıkları; İstanbul’un basmaları, dibaları, kemhaları, alacaları, kadifeleri, patiskaları; Teselya’nın çeşitli kumaşları ve pamuk iplikleri; Bağdat, Halep, Musul, Mardin, Malatya ve Diyarbakır’ın pamuklu bezleri; İskenderiye ve Kıbrıs’ın pamuklu tülbentleri, el işlemeciliği sanayinde ise deri ve ahşap mamulleri, bakır ve gümüş ürünleri ile hem Avrupa’nın taleplerini hem de kendi ihtiyacını karşılayacak kadar zengin çeşitlere ve yoğun bir üretim gücüne sahipti⁸⁴.

XVIII. yy’ın sonuna gelindiğinde kalitesiz ve ucuz Avrupa kumaşları Osmanlı dokuma sanayisini olumsuz yönde etkilemesine rağmen ihracat devam etti. Bu dönemde Fransa’ya 1788’de 2.300.000 livre⁸⁵ değerinde pamuklu bez, Almanya ve Avusturya’ya ise 250.000 kg pamuk ipliği ihraç edildi. Aynı dönemde Türkiye’ye ithal edilen pamuklu bez miktarı yaklaşık 42.000 livre idi. Bunun dışında Ambelekya’nın iplikleri; Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden ve Ansbach şehirlerindeki dokuma fabrikalarından talep ediliyordu⁸⁶.

⁸³ A. Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi...*, s.249.

⁸⁴ Hayri R. Sevimay, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi...*, s.105.

⁸⁵ Livre, Roma’da ve Fransa’da kullanılan eski bir ağırlık ölçüsüdür. (*Türk Ansiklopedisi*, XXIII, Ankara, 1976, s.55.)

⁸⁶ Ömer Celâl Sarc, *Tanzimat ve Sanayiimiz*, İstanbul, 1940, s.1, 2.

Osmanlı Devleti'nin bütçesine önemli katkılarda bulunan ve ihracatının büyük bir bölümünü oluşturan dokuma ürünlerine olan yoğun talep, XVIII. yy'ın sonlarından XIX. yy'ın ortalarına kadar devam eden Sanayi Devrimi ile birlikte son buldu. Bunda, makineli üretime geçilmesi sonucu ortaya çıkan seri ve ucuz üretim tekniğinin etkisi büyük oldu.

2- Tanzimat Dönemi Sanayileşme Faaliyetleri (1839-1876)

Osmanlı Devleti XIX. yy ile birlikte siyasi, askeri ve mali birçok sorun ile karşı karşıya kaldı. Bu dönemde ilk olarak Balkanlarda yayılan milliyetçilik ve bağımsızlık akımı sonucu Sırp isyanı (1804), Mora isyanı (1821), Osmanlı-Rus Savaşı (1828-1829) ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı (1831-1833) çıktı⁸⁷. Yaşanan bu olumsuzluklar nedeniyle Balkanlarda önemli miktarda toprak kayıpları oldu. Bu dönem Avrupa'sında ise buharın üretimde kullanılması sonucu sanayi devrimi gerçekleşti. Üretimde büyük makinalar kullanılmaya başladı. Böylece seri ve ucuz mamuller kısa bir sürede üretilmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde ise el işçiliği halen yaygın bir üretim yöntemi olarak kullanılmaktaydı. Avrupa'dan gelen bol miktardaki ucuz dokuma ürünleri Osmanlı piyasasına hâkim oldu. Bu ise yerli esnafı zor durumda bıraktı. Üretim durma noktasına geldi.

Osmanlı sanayisinde yaşanan bu olumsuzluklar dış ticaret dengesinin bozulmasına, dış borç açığının ve işsiz kalan esnaf ve zanaatkâr sayısının artmasına neden oldu. Devletin ileri gelenleri tarafından çeşitli önlemler alındı. İlk olarak sanayi üretiminin temelini oluşturan el işçiliği yerine modern sanayi tesislerinin kurulmasına karar verildi. Ancak özel kesimde büyük ölçekli sanayi işletmelerini kuracak yeterli miktarda sermaye yoktu. Bundan dolayı girişimciler yoluyla veya onlara destek olacak şekilde bir sanayileşme programının uygulanmasına karar verildi. Bu doğrultuda ilk program Sultan II. Mahmud tarafından uygulandı⁸⁸.

Osmanlı ordu sisteminin modernleştirilmesi doğrultusunda Sultan II. Mahmud Dönemi'nde yapılan askeri düzenlemeler ile 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldı. Ocağın yerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusunda resmi başlık olarak fes kullanılmaya başlandı. Zamanla fes kullanımı halk arasında da yaygınlaştı. Fes ilk

⁸⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, V, Ankara, 2007, s.104-129

⁸⁸ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.117.

yıllarda Tunus'tan ithal edildi⁸⁹. Özellikle ordunun ihtiyacı olan feslerin İstanbul'da üretilmesi için 1832'de Tunus'tan yirmi üç fes ustası getirildi. Ardından Mukataat Hazinesi'nden 1.500.000 kuruş tahsis edildi⁹⁰. Fesin yaygın olarak kullanıldığı bu dönemde kurulan en önemli sanayi işletmesi Osmanlı Devleti'nin ilk sanayi işletmesi olarak belirtilen İstanbul'un Kadırga semtinde 1835'te faaliyete geçen Feshane idi⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat Dönemi ile birlikte siyasi, askeri ve sosyo-kültürel açıdan önemli değişimler yaşandı. Bu durum milli ve mahalli birçok şeyin değişmesine neden oldu. Halkın belirli bir kesimi giyimini ve yaşam biçimini; ordu ise kıyafetini, levazımını ve teçhizatını Avrupalılaştırdı. Bu değişim eski sanayi ürünlerine olan talebi gittikçe azalttı⁹². Bu nedenle yeni ordunun ihtiyaçları geleneksel kaynaklardan karşılanamayınca devlet modern fabrikalar kurma zorunluğu hissetti⁹³.

Osmanlı Devleti'nde 1850'ye kadar yaklaşık yüz altmış sanayi işletmesi kuruldu. Bu işletmelerin önemli bir bölümünü ise askeri, deri, kâğıt ve dokuma sanayi üzerine idi. Çoğunlukla yabancı uzman ve şirketler tarafından kurulan bu sanayi işletmelerinde yine yabancı yönetici, uzman, mühendis, usta ve işçilerinden yararlanıldı. Fabrikalarda üretim kollarına göre İngiltere, Fransa, Belçika ve Avusturya'dan getirilen makinalar ve tezgâhlar kullanıldı⁹⁴.

Devletin iktisadi kalkınmaya verdiği önem ilerleyen süreçte artış gösterdi. Sanayileşme faaliyetleri farklı kollarla yeni fabrikaların açılması ile devam etti. Devlet gelirleri 1840'lara gelindiğinde yaklaşık olarak 600.000.000 kuruş idi. Bu dönemde ülkedeki iktisadi kalkınmayı gerçekleştirecek girişimleri desteklemek için 1847-1848

⁸⁹ 1826'da Tunus Beylerbeyi'nden elli bin fes siparişi yapıldı. (Ö. C. Sarc, **Tanzimat ve Sanayimiz**, s.13.)

⁹⁰ Tefik Güran, "*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, s.239.; Fabrika, yılda 200.000 m kumaş, günde ise 1.500 kadar fes ve bir miktar battaniye ürettiyordu. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.120.); Feshane'den, 1839-1840 döneminde 100.000'den fazla fes üretimi ve satışı yapıldı. Feshane'de üretilen feslerin önemli bir kısmı askerler ve memurların ihtiyaçları için devlet tarafından satın alınmakta, geri kalanı ise Feshane'deki dükkanlarda halka satılmaktaydı. Bu ilk yıllarda fesin ortalama üretim maliyeti 34 kuruş idi. Bu fesler, orduya püskülsüz olarak 37 kuruş, püsküllü olarak ise 40 kuruşa satılmaktaydı. Piyasada ise büyüklüğüne ve kalitesine göre 35,40,55 ve 60 kuruş gibi çeşitli fiyatlar ile satılmaktaydı. Zamanla, Kadırga'daki binanın yetersiz kalması sonucu Feshane, 1839'da Defterdar'da bulunan bir binaya taşındı. Feshane, 1865'te tamamen yandı. Fabrika, 1868'de modern makina ve araçlarla tekrar inşa edildi. (T. Güran, "*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*", s.239, 242.)

⁹¹ Donald Quataert-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, (Çev: Cahide Ekiz), İstanbul, 1998, s.28.

⁹² İ. H. Tökin, **İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla**, III, s.6.

⁹³ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.11.; Devlet fabrikalarında 1850'lerde yaklaşık 5.000 kadın, erkek ve genç kız işçi çalışmaktaydı. XIX. yy boyunca, İstanbul'daki Tersane ve Tophane'deki silah depoları gibi bazı fabrikalarda büyük sayıda yabancı işçi çalıştı. (Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914**, (Ed.: Halil İnalcık-Donald Quataert), II, İstanbul, 2006, s.1012.)

⁹⁴ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.118.

mali yılı bütçesinden toplam 71.219.851 kuruş ayrıldı. Yapılan planlama ile 1848-1849 mali yılında ise 32.577.39 kuruş harcama yapılması öngörüldü. Böylece iktisadi kalkınmaya yönelik çalışmalar için yaklaşık 104.000.000 kuruşluk bir harcama yapılacaktı.⁹⁵

Ayrılan bütçenin önemli bir bölümü “*Fabrika-i Hümayun*” adı verilen devlet fabrikalarına ayrıldı. Devlet fabrikalarının kurulmasındaki en önemli nedenler arasında askeri ihtiyaçların yurtiçinden karşılanması ve akçenin ülke içinde kalması yer almaktaydı.⁹⁶ Fabrika-i Hümayunlar arasında yer alan ve sanayi yatırımının en önemli ayağını oluşturan ağır sanayinin kurulması için Zeytinburnu Demir Fabrikası’na 50.722.833 kuruş, dokuma sanayi içinde yer alan İzmit Çuha Fabrikası’na⁹⁷ 29.356.955 kuruş ve Hereke Kumaş Fabrikası’na⁹⁸ ise 5.751.869 kuruş tahsis edildi⁹⁹.

Dokuma sanayindeki devlet yatırımları Sultan II. Mahmud tarafından başlatıldı ve Sultan Abdülmecid Dönemi’nde devam etti. Bu dönemde kurulan dokuma fabrikaları arasında, İzmir Yün Fabrikası, Haliç İplik Hane-i Âmire¹⁰⁰, Feshane¹⁰¹, İzmit Çuha Fabrikası¹⁰², İslimiye Çuha ve Şayak Fabrikası¹⁰³, Hereke Fabrikası, Zeytinburnu Bez Fabrikası¹⁰⁴, Bakırköy Basmahanesi¹⁰⁵ yer almaktaydı¹⁰⁶.

⁹⁵ T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.235.

⁹⁶ T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.236.

⁹⁷ İzmit Çuha Fabrikası’nın kuruluş sermayesi 5.000.000 kuruş idi. Fabrikanın toplam tesis değeri ise 24.356.955 kuruştur. Bunun 16.970.030 kuruşu bina inşaatı için kullanıldı. Demirbaş, makina ve alet donanımının değeri ise 7.386.925 kuruştur. Fabrika ürünlerinin en büyük alıcısı askeriye idi. 1848-1849 mali yılında satılan 79.743 arşın çuhanın %80’i ordu ambarlarına teslim edildi. Bu satıştan 1.469.221 kuruş gelir elde edildi. Piyasaya ise 9.224 arşın çuha satıldı ve 451.805 kuruş gelir elde edildi. (T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.244, 246.)

⁹⁸ Hereke Kumaş Fabrikası’nın kuruluş sermayesi 3.500.000 kuruş idi. Fabrikanın makina ve alet donanımının değeri toplamı 2.463.984 kuruştur. Fabrikada güç kaynağını 52.800 kuruşa satın alınan bir su değirmeni ile on iki beygir gücünde ve 149.380 kuruşa satın alınan bir buhar motoru oluşturmaktaydı. (T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.248.)

⁹⁹ T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.236.

¹⁰⁰ Haliç İplik Hane-i Âmire Fabrikası, 1827’de İstanbul’un Eyüp İlçesi’ndeki Taşlık Burnu’nda kuruldu. Fabrika, yaklaşık yüz on işçi çalıştırmak suretiyle on beş çark ile yılda 80 ton iplik üretmekteydi. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.119.)

¹⁰¹ Ohannes ve Bogas kardeşler tarafından kurulan elli pamuklu ve yirmi beş ipekli dokuma tezgahı ile çalışan Hereke Fabrikası, devlet tarafından 1845’te satın alındı. 1850’de İpekli dokuma kısmına yüz jakar tezgahı daha ilave edilerek fabrikanın üretim kapasitesi genişletildi. 1878’de yanan fabrika tekrar tamir edilerek yeniden üretime geçti. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.120.)

¹⁰² İzmit Çuha Fabrikası, Sultan II. Mahmud Dönemi’nde (1808-1839) İzmit’te kuruldu. 1840’dan sonra büyütülüp, modernize edilen fabrikada ordunun ve halkın gereksinimlerini karşılamak için yünlül ve pamuklu kumaşlar, yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven üretmekteydi. Fabrikada, 1860’ların başında iki yüz işçi çalışmaktaydı. Fabrikada, yılda 72.000 m kumaş ve 60.000 fes üretilmekteydi. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.120.)

¹⁰³ İslimiye Çuha Fabrikası, ordunun çuha gereksiniminin karşılanması üzere 1830’da üretime geçti. İslimiye Şayak Fabrikası ise şayağın çuhadan ucuz ve dayanıklı olması nedeniyle 1840’da kuruldu. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.120.)

¹⁰⁴ Bez ve Amerikan bezi üretmek için 1830’larda kurulan Zeytinburnu Bez Fabrikası’nın adı 1839’da Basmahane olarak değişti. Fabrika, Avrupa’dan getirilen makinalar ile modernize edildikten sonra basma

Devlet tarafından kurulan dokuma fabrikalarının yanı sıra özel sektör tarafından da dokuma fabrikaları inşa edildi. Bunlar arasında; 1848’de Adana ve Tarsus’ta birer iplik fabrikası, 1853’te Bursa’da on dört, Mudanya’da iki, Bilecik’te üç, Lefke’de birer ipek fabrikası, Lübnan’da ipekli ve pamuklu dokuma fabrikaları yer almaktaydı. Bu fabrikalar yılda 28.6 ton ipek üretmekteydi. Yine Bursa’da yılda 8 ton ipek işleyen bir tül fabrikası bulunmaktaydı¹⁰⁷.

Bu dönemde kurulan fabrikalar arasında yer alan İzmir Kâğıt Fabrikası¹⁰⁸, Kuruçeşme Barut Fabrikası, Bursa Ham İpek Fabrikası¹⁰⁹, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Şişe ve Cam Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Sarmakof demir tesisleri ile çeşitli yerlerde kurulan yünlü dokuma fabrikaları; kaliteli yün ve yapağının bulunamaması, yanlış yer ve teknoloji seçimi, bilgi eksikliği, idari yetersizlik, maliyet yüksekliği, yabancı üreticilere karşı rekabet edememe, deprem ve yangın gibi afetlerden dolayı faaliyetlerine son verdi¹¹⁰.

Büyük devletler ile yapılan ticaret anlaşmaları ile kurulan fabrikaları gümrük uygulamasının olumsuz etkilerinden korumak için devlet tarafından öncelikle bunların ürünleri satın alındı. Bir takım sübvansiyon düzenlemeleri yapıldı. 1851’de alınan bir karar doğrultusunda ise fabrikaların yurtdışından ve yurtiçinden satın alacakları makina, araç ve hammaddelelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmaları, ürettikleri mamuller için herhangi bir vergi ödememeleri, usta ve işçilerden lazım olanlarının askeri yükümlülükten uzak memur, usta ve işçilere nişanlar verilerek teşvik edilmesi gibi ayrıcalıklar tanındı¹¹¹.

Kalkınma yolunda yurtiçinde alınan önlemlerin yanı sıra yurtdışı faaliyetlerine de önem verildi. Bu dönemde devlet temsilcileri 1851 Londra I. Uluslararası Sergisi’ne, 1855 Paris Uluslararası Sergisi’ne ve 1862 Londra II. Uluslararası Sergisi’ne katıldı.

üretimine geçti. Ancak fabrika, basmanın maliyeti yüksek olduğu için 1853’te yeniden bez üretimine döndü. 1861’den sonra bir kez daha modernize edilen fabrikada yüz toptan fazla bez üretilmekteydi. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.120.)

¹⁰⁵ Bakırköy Basmahanesi, 1850’de özel kesim tarafından kuruldu. Fabrika, 1860’lı yıllarda devlet tarafından satın alındı. Fabrika, ordunun kıyafet ihtiyacını karşılamak için asker elbisesi, çanta kumaşı, çadır bezi, astar gibi dokumalar ürettiyordu. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.121.)

¹⁰⁶ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.119.

¹⁰⁷ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.123.

¹⁰⁸ İzmir Kâğıt Fabrikası, 1847’de üretime geçti. Fabrika, “*Eser-i Cedit*” adı verilen damgalı kâğıt basmaktaydı. (E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi...**, s.250.)

¹⁰⁹ Bursa İpek Fabrikası’nın kurulması için 864.268 kuruş harcandı. Fabrikada, seksen iki ipek mancınığı bulunmaktaydı. 1852’de doksan sekiz kişinin çalıştığı Bursa İpek Fabrikası’nda, 1852-1853 döneminde 3.210 kg ve 1854-1855 döneminde ise 4.032 kg ipek üretildi. Fabrika ürettiği ipeği Hereke Kumaş Fabrikası’na satmaktaydı. (T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.249.)

¹¹⁰ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.118.

¹¹¹ T. Güran, “*Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları*”, s.238.

Buralarda üretilen ürünlerin yurtdışında tanıtılıp, pazarlanması amaçlandı. Nitekim Paris Uluslararası Sergisi'nde İzmit Çuha Fabrikası'ndan çuha, askeri elbiseler; Feshane'den çuha, fes, battaniye, kravat; Basmahane'den fanila kumaşlar; Zeytinburnu Fabrikası'ndan pamuk bezi, calicot, emprimeler, alaca bez pamuk, yün ve fildekos çoraplar; Hereke'den kadife, Şam usulü çiçekli ipek kumaşlar, saten, taftalar, gazlar, kordelalar; Beykoz Teçhizatı Askeriye Fabrikası'ndan askeri kunduralar, çizmeler, palaskalar, fişeklikler; Tophane'den tüfek ve tabancalar; Beykoz İnceköy Fabrikası'ndan porselen, cam ve fincanlar sergilendi¹¹².

Tüm çalışma ve ayrıcalıklara rağmen Fransa ve İngiltere başta olmak üzere birçok devlete verilen kapitülasyonlar sonucu özellikle XIX. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti yabancı tacirler için bir “*açık pazar*” haline geldi. Bu dönemde Avrupa mallarının piyasaya hâkim olmaya başlaması ile yerli sanayi istenilen ilerlemeyi kaydedemedi.

Tüm çalışma ve ayrıcalıklara rağmen yabancı tacirlere tanınan bir takım ticari ve hukuki imtiyazları içeren kapitülasyonlar zamanla zayıf düşen Osmanlı ekonomisini sarsan bir unsur haline dönüştü. Kapitülasyon ile imtiyazlı bir durumda bulunan devletler XIX. yy'ın ilk yarısında Osmanlı piyasasını “*açık pazar*” haline getirdi. Bu durum ise yerli sanayiye dış rekabete karşı korunmasız bir halde bıraktı¹¹³.

Kapitülasyonlar dışında Osmanlı Devleti'nin ekonomik bünyesini sarsan ikinci önemli unsur ise 1838 Balta Limanı Anlaşması idi. Bu antlaşma ile İngiltere'ye verilen mali imtiyazlar, ilerleyen yıllarda Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinin bir kısmını da içine alan bir Serbest Ticaret Anlaşmaları sürecini beraberinde getirdi¹¹⁴. Bundan dolayı ülkedeki dokuma üretimi iç piyasanın talebini karşılayamadı. Sektörde işsizlik önemli boyutlara ulaştı. Öyle ki, İstanbul dokuma sanayinde 1838'de üç bin beş yüz usta, kalfa ve çırak çalışırken, 1866'da usta ve kalfa sayısı kırka kadar geriledi. Dokuma sanayi ile birlikte diğer sanayi kollarında da önemli düşüşler yaşandı¹¹⁵. Başta İngiliz malları olmak üzere her türlü ithal mallar Osmanlı pazarında yerli ürünlerin yerlerini aldı.

¹¹² Ö. C. Sarc, **Tanzimat ve Sanayimiz**, s.13.

¹¹³ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.11.

¹¹⁴ Bu antlaşmalardan, İngiltere ile 16 Ağustos 1838'de, Fransa ile 25 Kasım 1838'de, Löbek, Brem Hamburg Hans şehirleri ile 18 Mayıs 1839'da, Sardunya ile 2 Eylül 1839'da, İsveç ve Norveç ile 31 Ocak 1840'da, İspanya ile 2 Mart 1840'da, Felemenk ile 14 Mart 1840'da, Belçika ile 30 Nisan 1840'da, Prusya ve Zolferayın ile 22 Ekim 1840'da, Danimarka ile 1 Mayıs 1841'de, Toskana ile 7 Haziran 1841'de imzalandı. (E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**..., s.254.)

¹¹⁵ H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi**..., s.106.

Kapitülasyonların etkisi altındaki ülke 1878-1913 döneminde her yıl 12.000.000 altın lira değerinde olan 75.000 ton un, 65.000 ton pirinç ve 10.000 ton buğday ithal etti¹¹⁶.

Ülkede aynı zamanda bir gümrük birliği bulunmamaktaydı. Yurtiçinde yapılan mal sevkiyatında bile gümrük vergisi alınmaktaydı. Dahili gümrük vergileri yabancılar için %5 nispetinde olup ithalat vergisini ödeyen bir tacir ülke içinde vergi ödmeden serbestçe ticaret yapabilmekteydi. Yerli tacirler ise her türlü vergiye tabii idi¹¹⁷. Bu durum ticaretin ve sanayinin gelişimine büyük bir engel teşkil etmekteydi.

Osmanlı Devleti bu kötü gidişat karşısında bir takım önlemler almak zorunda kaldı. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Islâh-ı Sanayi Komisyonu (1864-1873) kuruldu. Komisyon'un yaptığı çalışmalar sonucu; farklı üretim grupları arasında şirketleşmeye gitmek, yerli esnafı korumak için yabancı malların gümrük vergilerini arttırmak, sergiler açarak yerli ürünleri iç ve dış piyasada tanıtmak, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere çeşitli yerlerde sanayi okulları açmak gibi iç üretimi teşvik edici ve arttırıcı bir takım önlemler alındı.

Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nun programı doğrultusunda ilk sergi 28 Şubat 1863'te İstanbul'da açıldı. Sergilerde yerli ve yabancı her çeşit ürün halka tanıtıldı. Sanayi komisyonunun diğer bir çalışması olan sanayi okullarının kurulması işi, ülkede sanayi bilincinin ve altyapısının yeterli seviyede olmaması nedeniyle başarıya ulaşamadı. Şirketlerin kurulmasında ise özellikle demircilik, dericilik, dokumacılık gibi geleneksel el sanatları ustaları kendi aralarında toplayacakları sermayeleri ile küçük ve orta ölçekli işletmeler kuracaklardı¹¹⁸. Bunlara, altı yıl süre ile vergi mükellefiyeti olmadan yurtdışından malzeme getirmek ve kalifiye eleman yetiştirmek üzere okullar açmak gibi ayrıcalıklar tanındı. Ancak küçük gruplar halinde olan bu ustalar sermayenin dışında ortaklık senedini bile ödeyebilecek mali bir güce sahip olmadığından şirketlerin ömrü kısa oldu¹¹⁹.

Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nda özellikle üretiminin önemli bir kısmını el tezgâhı ve işçiliği ile gerçekleştiren müteşebbis kesimin makineli sisteme geçmesi gerektiği üzerinde duruldu. Bu üretim biçiminin ağırlıklı olarak dokumacılıkta kullanılması uygun görüldü.

¹¹⁶ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, Ankara, 2011, s.6.

¹¹⁷ İ. H. Tökin, **İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla**, III, s.6.

¹¹⁸ Bu dönemde; Şimkeşhane ve Klabdancı Şirketi (1866), Saraçlar Şirketi (1868), Kumaşçılar Şirketi (1868), Dökmeciler Şirketi (1868), Demirciler Şirketi (1869), Tabakçılar Şirketi (1870), Debbağcı Şirketi (1873) kuruldu. (Rifat Önsoy, "*Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası*", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II, S.2, (1984), s.9, 10.)

¹¹⁹ Islâh-ı Sanayi Komisyonu'nun bu çalışmaları, İngiltere ve Almanya'da daha önceden uygulandı. (R. Önsoy, "*Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası*", s.9.)

Sanayi Devrimi ile dokumacılıkta Avrupa'nın Osmanlı'yı geride bıraktığını gören devlet ileri gelenleri gelişmeleri yakından görebilmek için başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin ziyaret edilmesi gerektiğine karar verdi. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz'in 1867'de gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinde¹²⁰ Londra'ya da uğrandı. Bu gezide, dokuma sanayi üzerine de görüş alışverişinde bulunuldu. Sultan Abdülaziz yaptığı açıklamada: *“İngiltere’ye seyahatten iki amacım vardı. Birincisi, bu ülkeye karşı duyduğum muhabbeti göstermek ve Osmanlı Devleti’ne yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür etmek; İkincisi, gelişmesindeki sebep ve vasıtaları hakkında bir fikir edinmektir. Pamuk endüstrisi ve yetiştiriciliğinin her iki ülkenin zenginliğine ne derece etkisi olduğunu biliyorum. Bundan dolayıdır ki, endüstri için o derece önemli olan bu alandaki gelişmelere hükümetimce önem verilmesini istiyorum”*¹²¹ dedi.

Osmanlı Devleti’nde büyük fabrikalar XIX. yy’a gelindiğinde hala çok az sayıdaydı. Mevcut olan fabrikaların çoğu da ordu ve saray için üretim yapmaktaydı. 1870’den itibaren kurulan fabrikaların büyük bir kısmı ise özel idi. Devlet’in 1870’lerde makineleri vergiden muaf tutması, girişimcilere bazı vergi muafiyetleri tanınması gibi çeşitli teşvik politikaları ülkedeki fabrikaların sayısını arttırdı. Açılan fabrikaların önemli bir kısmı yabancı etkisinin az olduğu gıda sanayi alanında idi¹²².

Namık Kemal, Osmanlı Devleti’nin zirai ve sanayi bakımından dışa bağımlı bir hale gelmesi üzerine: *“Bir fabrikamız yok; mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık; ticaret böyle mi terakki bulur. Bir Müslüman bankası var mı? Aramızda servet ne ile vücuda gelir?”*¹²³ diyerek milli kalkınma yolunda banka ve sermaye ile finansın, fabrika ve şirket ile de işletmenin önemine dikkat çekti.

¹²⁰ Fransız İmparatoru III. Napolyon’un düzenleyeceği 1867 Paris Uluslararası Sergisi münasebetiyle Avrupa’nın belli başlı hükümdarları ile birlikte Sultan Abdülaziz de Paris’e davet edildi. Seyahate, 21 Haziran 1867 (18 Sefer 1284) Cuma günü Ortaköy Camii’nde yapılan selâmlık merasiminin ardından Sultaniye Vapuru ile çıkıldı. Bu geziye; Hariciye Nâzırı Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz’in oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, Veliâht Murad ve Şehzade Abdülhamid Efendi, Başmabeyinci Cemil Bey, Başkâtip Emin Bey, İki İmam, Altı Mabeyinci, dört yaver, Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Divan-ı Hümayun Tercümanı Arif Bey, Hariciye Nezareti Hususî Kâtibi Ali Fuat Bey, altı yüksek rütbeli subay, on subay, altı silahşor, on sekiz hizmetkar katıldı. (Halûk Y. Şehsuvaroğlu, **Sultan Aziz: Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü**, İstanbul, 1949, s.34-36.)

¹²¹ Nihat Karaer, **Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati**, Ankara, 2003, s.105.

¹²² Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, (Çev: Güneş Ayas), İstanbul, 2011, s.172.

¹²³ Hüseyin Avni-Halit Güler, **Türkiyede Sanayiînin İnkişafı**, İstanbul, 1937, s.14.

Bu sıkıntılı süreçte, devlet tarafından kurulan Feshane Fabrikası çuha, fes, battaniye, kravat; Hereke Fabrikası¹²⁴ kadife, çiçekli ipek kumaş, saten. tafta, kurdele; İzmit Çuha Fabrikası çuha, askeri elbise; Basmahane Fabrikası fanila kumaş; Bakırköy Fabrikası çaliko, emprime, alacehez, pamuk, yün ve fildikoz çorap; Beykoz İncirköy Fabrikası porselen, cam fincan; Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu¹²⁵ çini ve seramik; Beykoz Teçhizat-ı Askeriye Fabrikası¹²⁶ askeri kundura, çizme, palaska, fişeklik; Tophane Fabrikası, tüfek, tabanca ve diğer mühimmatları imal etti¹²⁷.

Sanayi devrimi ile birlikte üretimde makineli sisteme geçildi. Böylece mamuller seri ve ucuz bir şekilde kısa bir sürede imal edilmeye başladı. Bu durum ağırlıklı olarak el işçiliği ile üretim yapan Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkiledi. Az sayıdaki küçük ölçekli sanayi işletmeleri ise piyasaki yabancı mamüller ile rekabet edemeyerek kısa bir sürede kapanma noktasına geldi. Bunun üzerine devlet tarafından yerli müteşebbisleri fabrika kurmada teşvik etmek için bir takım düzenlemeler yapıldı. Böylece; bedelsiz arazi tahsis, çeşitli makine ve alet ile inşaat malzemesinde vergi muafiyeti, üretilen mamulün pazarlanmasında kolaylık sağlanması gibi bir takım özendirici teşvikler verildi.

Tanzimat Dönemi'ndeki sanayileşme yaşanan iç ve dış siyasi şartlar gereği genel olarak askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik fabrikaların kurulması üzerine gerçekleşti. Ancak sanayi tesisleri; teknik bilgi eksikliği, yaşanan mali sıkıntılar, pazar imkânlarının kısıtlı olması, savaşlar ve idari zafiyet gibi nedenlerden dolayı kapatıldı.

¹²⁴ Hereke Fabrikası'nda üretilen Hereke halısı, yöresel halılardan farklı olarak iskeleti oluşturan yün çözüğü ve atkılar yerine, pamuk çözüğü ve atkılar kullanılarak üretilmekteydi. Bu özelliği ile yün Hereke halısı metre karesinde üç yüz altmış bin ilmik sayısı ile sınıfında en fazla düğüm bulunan halı idi. Bu özelliği ile “*ekstra ince*” halılar sınıfının başında yer almaktaydı. Yine dünyaca tanınan ipek Hereke halısı ise daha çok seccade boyutlarında üretilmekteydi. Bu halılarda ise metre karesine 1.000.000 ilmik düşmekteydi. (Milli Mirasımızdan İki Önemli Kuruluş: Yıldız Porselen ve Hereke İpekli Dokuma-Halı Fabrikaları, İstanbul, 1997, s.11.)

¹²⁵ Türk çini sanatını, eski görkemli günlerine ulaştırmak ve dünyaya tekrar tanıtmak üzere, modern bir tesisat ile kurulan Yıldız Çini Fabrikası'nın kalıp ve malzemelerin bir bölümü Fransa'daki “*Limoges*” ve “*Sevres*” fabrikalarından getirilirken, bir kısım da yerli ustalar tarafından yapıldı. Fabrikada, döneminin ünlü Türk ve yabancı ressamı, çeşitli eserler ürettirler. (Milli Mirasımızdan İki Önemli Kuruluş..., s.1.)

¹²⁶ Hamza Bey tarafından 1810'da Beykoz'da kurulan tabakhaneler 1816'da Sultan II. Mahmud tarafından satın alındı. Ordu için deri ve kösele üretimi yapmak üzere ordunun emrine verildi. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'na 1842'de iki buhar kazanı, 40 beygir gücünde buhar makinası, yetmiş deri kuyusu ve iki taş değirmeni eklenerek modernize edildi ve büyütüldü. Fabrikada sonraki yıllarda deri ve kösele dışında, ordu ve halk için potin, iskarpin, ayakkabı ve terlik de üretilmeye başlandı. (H. R. Sevimay, Cumhuriyete Gireirken Ekonomi..., s.121.)

¹²⁷ İ. H. Tökin, İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamları, III, s.8.

3- I. ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sanayileşme Faaliyetleri (1876-1918)

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) önceki dönemlerde olduğu gibi devlet içinde sanayi üzerine çalışma yapacak bir kurum bulunmamaktaydı. Ancak sanayileşme faaliyetlerine verilen destekler bu dönemde de devam etti. Bu doğrultuda daha önceden devlet tarafından kurulan bazı sanayi işletmeleri devletin denetimi altında çalışmalarına devam etti. Bu dönemde sanayileşme faaliyetleri savaş sanayi “*İmâlat-ı Harbiye*”, askeri gereç sanayi “*Levazimat-ı Askeriye*”, padişah hazinesine bağlı sanayi “*Hazine-i Hassa*” ve tersane üzerine yoğunlaştı¹²⁸.

Bu dönemde yabancılar Osmanlı borçlarına karşılık “*Rüsumu Sitte*” adı verilen damga, müskirat, balık avı, tuz, tütün ve ipek vergilerinin 1881'de yayımlanan Muharrem Nizamnamesi ile Düyûn-ı Umûmiye'ye bırakılmasını talep etti. Bu idareye ülkenin önemli gelir kalemleri olan tuz ve tütün tekeli, damga resmi ve pul, içki, balık avı ve ipek aşarının vergi ve gelirleri borç karşılığında tahsis edildi. Bunun sonucunda İstanbul'daki Osmanlı Bankası, Viyana'daki Creditanstalt ve Berlin'deki Bleichröder şirketleri tarafından 1883'te 440.000.000 kuruş sermayeli ve imtiyazlı “*Müşterek-ül Menfaa İnhisarı Duhan-ı Devlet-i Âliye-i Osmaniye*” diğer adı ile “*Tütün Rejisi*” kuruldu¹²⁹.

Tütün Rejisi tarafından büyük ölçekli olarak; Cibali Sigara Fabrikası (1884), İzmir Sigara Fabrikası (1884), Samsun Sigara Fabrikası (1887), Adana Sigara Fabrikası (1895) ve küçük ölçekli olarak ise Halep ve Şam'da tütün fabrikası kuruldu¹³⁰.

Hükümet, ekonomisine yapılan bu olumsuz müdahaleler karşısında milli sanayiye desteklemek ve güçlendirmek için fabrika kuracak müteşebbislere bir takım imtiyazlar tanıdı. Bu imtiyazlar doğrultusunda fabrikalardaki makine ve aletler için 1874'te vergi muafiyeti getirildi. Dokuma fabrikalarında üretilen iplikler 1876'dan

¹²⁸ E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**..., s.453.

¹²⁹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, 1970, s.133.

¹³⁰ Fatma Doğruel-A. Suut Doğruel, **Osmanlı'dan Günümüze TEKEL**, İstanbul, 2000, s.278-288.; V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları**..., s.133.; Tütünün işlenmesi ve sigara üretiminde önemli sayıda işçi istihdam edildi. Öyle ki, 1875'te İstanbul'daki tütün inhisarında, yetmiş memur ve çoğu kadın bin dört yüz işçi çalışmaktaydı. Cibali Tütün Fabrikası bin altı yüz kişi istihdam ediyordu. İzmir, Samsun ve Selanik'teki tütün inhisarları ise bin dört yüz kadın ve erkek işçi istihdam etti. (S. Faroqhi-B. McGowan-D. Quataert-Ş. Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**..., s.1014.); Osmanlı Devleti'nde 1885-1913 döneminde bazı özel vilayetler ve Arabistan dışında tütün tüketim miktarları; 1885'te 5.380 ton, 1890'da 6.396 ton, 1895'te 6.812 ton, 1900'da 7.634 ton, 1905'te 7.793 ton, 1909'da 8.257 ton, 1913'te 7.290 ton idi. (V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları**..., s.134.)

itibaren iç ve dış vergilerden muaf tutuldu¹³¹. Bu muafiyetlere 1888 ile birlikte fabrika inşası için gerekli olan hammaddeler de dahil edildi. 1897’de ise yeni işletmeler için on yıl vergi muafiyeti tanındı¹³².

Bu dönemde hükümet tarafından verilen teşvik, muafiyet ve imtiyazlar sonucu kurulan sanayi işletmelerini şöyle sıralamak mümkündür:

a) Dokuma Sanayi

Dokuma sanayinde; İzmir Çırçır Fabrikası¹³³ (1863), Adana Çırçır Fabrikası¹³⁴ (1864), Filibe Pamuk Fabrikası (1864), Adana Çırçır Fabrikası¹³⁵ (1885), Dersaadet Mensucat Fabrikası (1886), İzmir Mensucat Fabrikası (1889), Adana Mensucat Fabrikası (1889), Selânik Mensucat Fabrikası (1889), Karamürsel Çuha ve Şayak Fabrikası (1892), Sivas Bez Fabrikası (1896), Kastamonu İp, Halat, Çuval ve Sicim Fabrikası (1900), İzmir Çuvali İp ve Yelken Bezi Fabrikası (1901)¹³⁶, Uşak Yılcıncıade Biraderler Şayak Fabrikası (1901), Uşak Hamzazadeler ve Şürekâsı İplik ve Şayak Fabrikası (1901), Uşak Bıçakzade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası (1905), Simyonoğlu ve Şürekası Dokuma Fabrikası¹³⁷ (1906), Bandırma

¹³¹ S. Faroqhi-B. McGowan-D. Quataert-Ş. Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**..., s.1014.

¹³² V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları**..., s.114.

¹³³ James Gout adında bir tacir tarafından İngiltere’den getirtilen yetmiş çırçır makinesi ile İzmir Dolma Han’da 1863’te kuruldu. İngiltere’den yetmiş çırçır makinesi getirtilti. Gout tarafından aynı yıl Manisa, Aydın ve Menemen’de birer fabrika daha açtı. (**Adana Sanayi Tarihi**, Adana, 2008, s.66, 67.)

¹³⁴ Çukurova’da XIX. yy’da küçük ölçekli ve ilkel yöntemlerle işleyen bir pamuk sanayi mevcuttu. Adana’da elli pamuk ve on keçe imalathanesi, yirmi iki basmahane vardı. Pamuk ziraatının gelişmesi sonucu Fransız Mühendis Justin Daudet tarafından Adana’da 1864’tebir çırçır fabrikası kuruldu. (**Adana Sanayi Tarihi**, s.66.)

¹³⁵ Fabrika, Girit göçmeni Havacı Tırpani tarafından kuruldu. 1898’de iplik ve 1901’de dokuma bölümü ilave edildi. 1887’de Tarsuslu Tacir Mavromati ve şürekası Adana’da altmış çırçır makinesi ve 2.700 iğ e sahip ilk iplik fabrikasını açtı. Fabrikada üç yüz elli kişi çalışıyordu. (**Adana Sanayi Tarihi**, s.72.)

¹³⁶ Dokuma sanayinde imtiyaz alanlar: Filibe’de bir pamuk fabrikası kurması için Osmanlı tebaasından Yovan Yagurof’a 1864’te ruhsat verildi. Şûray-ı Devlet üyelerinden Ahmet Refik, Amedî Divan-ı Hümayûn Muavini Reşit ve Ticaret Müdür-i Umumisi Refik beylere, İstanbul’da bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1886’da verildi. Mehmet Ali Bey’e İzmir vilayetinde bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1889’da verildi. Tüccardan Mehmet Şerif Efendi’ye Selanik vilayeti içinde bir dokuma fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1889’da verildi. Tüccardan Hazar Nişan Efendi’ye Adana vilayeti içinde bir dokuma fabrikası kurma imtiyazı 1889’da verildi. İbrahim Niyazi Bey’e Sivas’ın Kemer mevkiinde buhar ya da su ile işleyen bir bez fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1896’da verildi. Hüsnü Bey’e Kastamonu vilayetinde çuval, ip, halat, sicim ve kaneviçe imal etmek üzere, su veya buhar ile işleyen bir fabrika kurma imtiyazı 1900’da verildi. Mektubî Sadr-ı Âli Hülefasından Arabzade Hikmet Bey’e İzmir Sancağı içinde çuval, ip ve yelken bezi imal etmek üzere bir fabrika kurma ve işletme imtiyazı 1901’de verildi. (A. Gündüz Ökçün, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXVII, S.1, Ankara, 1972, s.137-142.)

¹³⁷ Fabrika, Aristidi Kozma Simyonoğlu ve Şürekası tarafından 1.800 iğ ile kuruldu. 1910’da iğ sayısı 5.800’e çıkartıldı. 1911’de elli bir tezgah ile dokuma bölümü açıldı. Fabrikada yüz elli işçi çalışmaktaydı.

Beyköy Şark Halı Şirketi (1909), İzmir Bılaklar Yün Fabrikası (1909), İzmir Kozineri Lui İplik Fabrikası (1910), Bursa Numune-i Terakki Komandit Şirketi (1910), İstanbul Uhuvvet-i Osmaniye Halı A.Ş. (1910), İzmir Osmanlı Aba Fabrikası (1911)¹³⁸ ile Bursa ve Lübnan'da ipek fabrikaları kuruldu¹³⁹.

İpekli ve pamuklu dokuma fabrikaları İzmir, Bursa ve Selanik gibi şehirlerde kuruldu. Bunda pamuk ziraatı için uygun iklim ve arazi şartlarının varlığı temel unsurdu. Sosyal ve ekonomik veriler de göz önünde bulundurulacaktı.

b) Gıda Sanayi

Gıda sanayinde; Trablus Zeytinyağı Fabrikası (1865), Davidoğlu Karabet Şeker Fabrikaları (1866), Salim Ağa Buz Fabrikası (1886), İzmir Buz Fabrikası (1893), Suriye Şeb'a Çiftliği Şeker Fabrikası (1894), Şam, Halep ve Kudüs Buz Fabrikaları (1896), Karahisar-ı Sahib Şeker Fabrikası (1899).¹⁴⁰ Kartal'da konserve fabrikası¹⁴¹, İstanbul'da Bomonti Fabrikası (1893), Büyükdere'de Nektar Fabrikası (1909) ve İzmir'de Aydın Fabrikası (1912) kuruldu¹⁴².

Yılda 150 ton iplik ve 470.000 m kumaş üretilmekteydi. Ortaklar 1922'de fabrikayı Fransız Rober Şirketi'ne devretti. (**Adana Sanayi Tarihi**, s.81.)

¹³⁸ V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları**..., s.132.

¹³⁹ Bir Fransız girişimci tarafından, 1840'da Cebel-i Lübnan'da ilk dokuma atölyesini kuruldu. Buhar gücüyle çalışan ilkel tezgahlar vasıtasıyla ipek dokumacılığı Lübnan'da yaygınlaştı. 1870'lerde ipekli dokumacılıkta, çoğu genç kız ve kadınlardan oluşan bin iki yüz ile bin iki yüz elli arasında kişi çalışıyordu. İşçilerin yarısından fazlası Maruni-Katolik, %15 kadarı Rum-Ortodoks-Arap, diğerleri de Melkit ve Dürzî idi. Bölgenin iç kesimlerindeki halkın ve özellikle de Müslüman nüfusun ücretli işçi olmadığı görülmekteydi. (İlber Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İstanbul, 2008, s.182.)

¹⁴⁰ Gıda Sanayinde imtiyaz alanlar: Trablusgarp'ın Mislâte kasabasında makineli zeytinyağı fabrikası kurmak üzere Monsieur Toffel'e 1865'te ruhsat verildi. Davidoğlu Karabet Efendi'ye İstanbul Yenibahçe'de ve İzmir şehri içinde birer şeker fabrikası kurma imtiyazı 1866'da verildi. Mabeyn-ı Hümayûn Bekçiler Müdürü Salim Ağa'ya, İstanbul, Bilâd-ı Selâse (Eyüp, Üsküdar, Galata), Nefs-i Kal'ay-ı Sultaniyye ve Biga kazası dahilinde buharlı makinelerle işleyen bir buz fabrikaları kurma, işletme ve satma imtiyazı 1886'da verildi. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Başmuavini Abdullah Bey ile muavinlerinden Şükrü Bey'e İzmir'de bir buz fabrikası kurma, işletme ve satma imtiyazı 1893'te verildi. Suriye'nin Duma kazasında bulunan Şeb'a çiftliğinde bir şeker fabrikası kurmak için Şam'ın ileri gelenlerinden Şem'azade Ahmet Refik Paşa ile F. R. Deledeyole'ye 1894'te ruhsat verildi. Şam, Halep ve Kudüs'te birer buz fabrikası kurmak ve işletmek üzere, Şam'ın eşraflarından Numan Ebu Şi'r Efendi'ye 1896'da imtiyaz verildi. Yusuf Bey'e Bursa'nın Karahisar-ı Sahib (Afyon) sancağında bir şeker fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1899'da verildi. (A. G. Ökçün, "*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii*...", s.137-141.)

¹⁴¹ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.2.

¹⁴² V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları**..., s.138.; Türkiye'deki ilk bira işletmeleri, İsviçreli Bomonti kardeşlerin İstanbul Feriköy'de ve Yunanlı Vasil Efendi'nin İstanbul Şişli'de kurdukları bira imalathaneleri idi. Vasil Efendi'nin kurduğu imalathane, Bomonti kardeşlerin büyük tesisleri ile rekabet edemeyerek kapandı. Böylece Türkiye'deki bira imali, Bomonti'nin tekeli altına girdi. 1909'da Bomonti'nin karşısına, "*Nektar*" şirketi çıktı. 1912'de "*Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikaları*" ismi altında birleştiler ve İstanbul dışında bira üretimi yapmak üzere, İzmir Halkapınar'da 1912-1913 döneminde Aydın Bira Fabrikası'nı kurdular. (Turgut Yazıcıoğlu, **Türk Malt ve Bira Sanayii (Tarihi, ham maddeleri, kuruluş ve işlevişi)**, Ankara, 1965, s.7, 8.)

Gıda sanayi üzerine kurulan fabrikalarda, mevsimlik ve uzun süreli tüketim esasları dikkate alındı. Bunlardan zeytinyağı fabrikaları Akdeniz ikliminin yaşandığı yerlerde kurulurken, buz fabrikaları sıcaklığın her mevsim ortalamanın üzerinde olduğu bölgelerde açıldı. Sebze ve meyvenin bol olduğu bölgelerde ise nektar ve konserve fabrikaları faaliyete geçti.

c) Toprak Sanayi

Toprak sanayinde; Çiftecevizler Eşya-ı Züccaciye Fabrikası (1884), Boğaziçi-Çubuklu Porselen ve Fayans Fabrikası (1886), Boğaziçi Madeni Eşya Fabrikası (1886), Selânik Eşya-ı Züccaciye Fabrikası (1886), Beykoz Porselen Fabrikası (1894), Trabzon Tuğla ve Kiremit Fabrikası (1898), Dersaadet Cam ve Ayna Fabrikası (1902) açıldı¹⁴³.

Toprak sanayi üzerine açılan fabrikaların ağırlıklı olarak, porselen, yapı malzemesi, inşaat malzemesi, cam ve madeni eşya üretimi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Fabrikalar, ağırlıklı olarak İstanbul'da kuruldu. Bunda başta saray ve köşk gibi önemli yapıların İstanbul'da bulunmasının etkisi olsa gerekti.

d) Kimya Sanayi

Kimya sanayi üzerine; Beyrut'ta kâğıt fabrikası, Hamidiye Kâğıt Fabrikası (1886)¹⁴⁴, Memalik-i Şahane Kav ve Kibrit Fabrikaları (1889), Hıfz-ı Sıhhat ve Melâhat Tuvalet Malzemesi Fabrikası (1896), Osmanlı Kauçuk Fabrikası (1898)¹⁴⁵, Türkiye'nin

¹⁴³ Toprak ve madeni eşya sanayinde imtiyaz alanalar; Tüccar Mişon Levi'ye Beykoz ile Serviburun arasında Çiftecevizler'de veya o havalide bir eşyay-ı züccaciyye fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1884'te verildi. Ticaret ve Ziraat Nezareti Mektubçusu Salih Münir Bey'e, Boğaziçi'nin Çubuklu köyünde bir porselen ve fayans fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1886'da verildi. Telgraf Nezareti Fabrika Müdürü Mehmet Raif Efendi'ye Boğaziçi'nde bir madeni eşya fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1886'da verildi. Selanik'te Avrupa usulü eşyâ-yı züccaciyye imaline mahsus bir fabrika inşa etmek üzere tüccardan Mişon Levi ve İlya Levi Ben Nahmyaz'a 1886'da imtiyaz verildi. Osmanlı tebaasından Yanko Yovanidis Bey'e İstanbul'da porselen, fayans ve fağfuri imal etmek üzere bir fabrika kurma ve işletme imtiyazı 1894'te verildi. Trabzon'da Değirmen Deresi'nde adli yerde bir tuğla ve kiremit fabrikası kurmak için Çulhazade Kadri ve Şükrü Efendilere 1898'de ruhsat verildi. Yusuf Ziyaeddin Bey'e İstanbul'da bir cam ve ayna fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1902'de verildi. (A. G. Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii ...", s.143, 144.)

¹⁴⁴ Selüloz sanayinde imtiyaz alan; Ser-kurenâ-yı Hazret-i Şehriyarî Osman Bey'e her çeşit kâğıt imali için bir kâğıt fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1886'da verildi. (A. G. Ökçün, "XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii...", s.145.)

¹⁴⁵ Kimya sanayinde imtiyaz alanlar; İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri), İzmir, Çatalca sancakları, Edirne, Selanik, Aydın, Hüdavendigâr, Cezavir-i Bahr-ı Sefid vilayetlerinde kav ve kibrit fabrikaları inşa etmek ve işletmek imtiyazı İspirak Esani Efendi'ye 1889'da verildi. İstanbul'da insanlar ve hayvanlar için sağlığa yararlı tuvalet malzemesi imal ederek buharlı bir fabrika kurmak ve işletmek üzere, Monsieur Ogust Retrace ile Serkimyager-i Hazret-i Şehriyarî ve Bilumum Vilâyat-ı Şahane Hıfz-ı Sıhha Müfettiş-i Umumisi Mirliya Bongovski Paşa'ya imtiyaz 1896'da verildi. Dilaverpaşazade Mehmet Rauf Bey'e İstanbul'da bir kauçuk fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1898'de verildi. (A. Gündüz Ökçün, "XIX.Yüzyılın İkinci Yarısında İmalât Sanayii ...", s.145.)

ilk çimento fabrikası 1910'da “*Aslan Osmanlı Şirketi*” tarafından Kocaeli'nin Darıca ilçesinde 40.000 ton kapasiteli Aslan Çimento Fabrikası'nın faaliyete geçmesi ile başladı. Daha sonra şirket yoluyla faaliyetlere devam edilerek; Yerli Çimentoları Anonim Şirketi (1910), Ay Yıldız Çimento Şirketi (1916), Hilâl Şirketi (1917), İzmir Çimento ve Levazım-ı İnşaiye Türk Anonim Şirketi (1918) kuruldu¹⁴⁶.

Kimya sanayisi de ağırlıklı olarak İstanbul'da kurumsallaşacaktı. Kâğıt ve çimento sektörünün alt yapısı üzerinde de kimyasal ürünler etkindi. Başkent bu sebeple sanayi faaliyetleri için önemli bir merkez konumundaydı.

4- Rakamsal Veriler Doğrultusunda Yaşanan Gelişmeler

Bu sanayi işletmelerinin sayısı kapitülasyonlar, yüksek gümrük tarifeleri, ithalatın kolay olması, yüksek kazanç sağlaması, sermaye birikiminin yetersiz oluşu, kalifiye eleman bulunamayışı gibi nedenlerden dolayı yetersiz seviyede kaldı. 1910 itibarıyla Anadolu ve Trakya'da ondan fazla işçi çalıştıran ve üretimde çevirici güç kullanan işletme sayısı 564 ve işçi sayısı 34.800 iken, Suriye'deki işletme sayısı 242 ve işçi sayısı 9.200 seviyelerine ulaşabildi¹⁴⁷. Bu işletmelerin bir bölümü üretimlerine son verirken bir bölümü de devlet tarafından satın alındı.

Osmanlı Devleti'nin ihracatı 1878-1879 döneminde 839.600.000 kuruş iken bu miktar 1907-1908 döneminde 1.900.000.000 kuruşa çıkarak neredeyse %100'lük bir artış gösterdi. Başlıca alıcı ülkeler İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya, Almanya ve Rusya idi. İhraç edilen ürünler arasında; üzüm, incir, zeytinyağı, afyon, ipek, tüfek ve madenler yer almaktaydı. Yine aynı dönemde ithalat miktarı 1878-1879 döneminde 2.000.000.000 kuruştan 1907-1908 döneminde 3.400.000.000 kuruşa yükseldi. Avrupa'dan giyim eşyasının büyük çoğunluğunu oluşturan dokuma ürünleri ile ilaç, şeker ve diğer ürünler alınmaktaydı. Bu durum ise Osmanlı sanayisini olumsuz yönde etkilemekteydi¹⁴⁸.

II. Meşrutiyet ile birlikte her sahada olduğu gibi ekonomide de milli bir siyaseti izlenmeye başlandı. Bu dönemde milli sanayiye kurmak için 1913'te hazırlanan “*Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı*” ile kurulacak sanayi tesisleri bina ve malzemeleri ile birlikte en az 1.000 lira değerinde olacaktı. Bunlar en az 5 beygir gücünde olup hammaddeleri veya yarı mamul maddeleri mamul hale getirebilecek kapasitede

¹⁴⁶ Ahmet Ali Özeken, *Türkiye Çimento Sanayii*, İstanbul, 1942, s.62, 122.

¹⁴⁷ H. R. Sevimay, *Cumhuriyete Girerken Ekonomi...*, s.127.

¹⁴⁸ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2006, s.289.

bulunması ön görülmekteydi. Yine işletmelerin yılda yedi yüz elli işçiyi istihdam edebilecek kapasitede olması gerektiği belirtilmekteydi. Sanayi işletmeleri kazanç vergisinden ve yurtdışından getirilen makinalar ile ülkede olmayan hammaddelerden alınan gümrük vergilerinden muaf tutuldu¹⁴⁹. Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'ndan yüz on yedi işletme faydalandı. Bunların altmış üçü İstanbul'da ve on beşi İzmir'de idi¹⁵⁰. Ancak bu dönemde kapitülasyonlar ve gümrük tarifesi üzerinde serbest hareket edilmemesi, sermayesizlik ve teknik bilgi yetersizliği gibi nedenlerden dolayı sanayileşme yolunda önemli bir ilerleme kaydedilemedi¹⁵¹.

Ülke ekonomisi üzerindeki yabancı egemenliğin devam ettiği 1911-1913 döneminde ülke ihracatında en yüksek yere sahip İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve ABD'nin toplam payı %60 iken ülke ithalatında en büyük yere sahip İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Fransa'nın toplam payı ise %55 idi¹⁵².

Osmanlı'nın sanayileşmiş yerlerinden İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Manisa, Uşak, Bandırma ve Karamürsel'de 1913 ve 1915'te yapılan sanayi sayımları¹⁵³ sonucu gıda sanayinde 20 un değirmeni, 2 makarna fabrikası, 1 bira fabrikası, 6 konserve fabrikası, 1 buz imalathanesi; kimya sanayinde 1 kimyasal ürün fabrikası, 2 yağ imalathanesi, 2 sabun imalathanesi; ağaç sanayinde 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 kutu imalathanesi, 8 sigara kâğıdı fabrikası; seramik sanayinde 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane; dokuma sanayinde 7 yünlü dokuma fabrikası, 2 pamuk ipliği ve dokuma fabrikası, 30 ham ipek atölyesi, 1 ipekli dokuma fabrikası, 5 çeşitli dokuma fabrikası; maden sanayinde 5 madeni eşya fabrikası; toprak sanayinde ise 2 çimento fabrikası, 3 kireç imalathanesi, 3 tuğla imalathanesi bulunmaktaydı¹⁵⁴. Ankara'da sanayi olarak

¹⁴⁹ BCA, 30.10.166.154.4.1.; A. Gündüz Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara, 1997, s.87-104.

¹⁵⁰ A. Gündüz Ökçün, *"Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913"*, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXX, S.1, Ankara, 1975, s.37.

¹⁵¹ BCA, 30.10.166.154.4.1.

¹⁵² Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.148.

¹⁵³ Sanayi sayımları, sekiz ana grup üzerinden gerçekleştirildi: Sanayi-i gıdaie (gıda sanayi), sanayi-i turabiye (toprak sanayii), sanayi-i dıbağıye (deri sanayi), sanayi-i haşebiye (kereste ve tahta mamulleri sanayi), sanayi-i nesciye (dokuma sanayi), sanayi-i kırtasiye (kâğıt ve mamulleri sanayi), sanayi-i kimyeviye (kimya sanayi), sanayi-i madeniye (maden sanayi). (İ. H. Tökin, **İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamları**, III, s.11.); 1902-1910 döneminde, maden kömürü ve tozu dışındaki tüm madenlerin üretim değerlerinin yarısından fazlasına yabancılar sahipti. Borasit, çinkolu simli kurşun, civa ve demirli piritin üretimini yabancılar yapmaktaydı. Bunlar zımpara, çinko, manganez, simli kurşunun üretiminde de söz sahibi idiler. XIX. yy'ın ilk döneminde madenlerin 5/2'sine sahipken, yüzyılın sonlarına doğru bu oran 5/1'e kadar geriledi. Bu dönemde, Türklerin ağırlıklı olarak işlediği; gümüş, kil, lüle taşı, mürdeseng, zift, ham bakır gibi madenlerin değerlerinde azalma oldu. Azınlıklar ise maden kömürü ve tozu dışında etkin değildi. Bunların maden üretimindeki payı, 1908-1911 döneminde %10'un üzerindeydi. Osmanlı sanayisi, madenleri işleyerek, tüketime hazır hale getirecek bir seviyede değildi. Bu nedenle, 1902-1911 döneminde madenlerin büyük bir kısmı gelişmiş batılı ülkelere ihraç edildi. (A. G. Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları**, s.187.)

¹⁵⁴ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.10.

nitelendirilecek tek tesis ise buharlı bir değirmen ile işleyen ve günde ortalama 20.000 kg un üreten bir fabrika idi¹⁵⁵.

Hükümet 1916'ya gelindiğinde koruyucu gümrük kanunu tanzim etti. Ülkenin birçok iş sahasında yabancı azınlıkların tasfiyesine doğru adımlar atıldı. Diğer taraftan milli teşebbüsler için daha güvenli bir ortam hazırlandı. Bu dönemde milli ürün, milli dokuma, milli ekmekçilik vb. isim altında birçok milli şirketler ile Türk bakkaliye, manifatura üzerine mağazalar açıldı ve kooperatifler kuruldu. Yatırımcılara sermaye sağlamak için Ziraat Bankası olmak üzere birçok milli sermayeli banka kuruldu. Ekonomide ve kültürde, milli ruhu, milli şuuru, milli teşebbüsü teşvik ve himaye edici tedbirler alınmaya başlandı¹⁵⁶.

Ancak sanayi devriminin önemi geç fark edildiği için Batılı devletlere oranla sanayileşmede yarım yüzyıldan fazla bir süre gecikme yaşandı. Kapitülasyonlar sonucu kurulan işletmeler daha başlangıçta kapandı. Bu dönemde milli sermaye birikimi gerçekleştirilemedi. Yabancı sermaye ise kapitülasyonlardan dolayı başarıya ulaşamadı¹⁵⁷.

Ekonominin önündeki engellere rağmen kurulan sanayi işletmeleri zaman içerisinde bazı aksaklıklar yaşasa da Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçen tesisler bu fabrikalardı¹⁵⁸. Fabrika yer ve isimlerini şöyle sıralamak gerekirse; Feshane, Hereke, Bakırköy, Beykoz Deri ve Kundura, Paşabahçe Şişe ve Cam fabrikaları dönemin şartları içerisinde Osmanlı ekonomisinin önemli bir parçası olmuştu. Cumhuriyet'in sanayi hamlesine de zemin oluşturmaktaydı.

B- CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ÜLKENİN EKONOMİK DURUMU VE SANAYİLEŞME FAALİYETLERİ DOĞRULTUSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1- Cumhuriyet Hükümetlerinin Sanayileşme Politikası (1923-1929)

Türkiye Cumhuriyet Hükümeti, ilk yıllardan itibaren Türkiye ekonomisini büyütmek ve ülkeyi yabancı tahakkümünden kurtararak dışarıya olan bağımlılığını azaltmak için sanayileşmeyi öncelikli hedefleri arasında tuttu. 3 Mayıs 1920'de göreve

¹⁵⁵ İ. Ortaylı, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, s.136.

¹⁵⁶ İ. H. Tökin, **İktisadî ve İçtimai Türkiye Rakkamlarla**, III, s.9.

¹⁵⁷ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.2.

¹⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin son döneminde ülkedeki şirket sayısı; 1918'de 34, 1919'da 9, 1920'de ise 23 idi. Böylece Büyük Millet Meclisi'nin çalışmaya başladığı dönemde Osmanlı sermayeli anonim şirketlerin sayısı 195 olup, bunun 143'ü İstanbul'da, 11'i İzmir'de, 19'u Konya'da, 3'ü Kütahya'da, 3'ü Aydın'da, 3'ü Bursa'da, 2'si Ankara'da, 2'si Kayseri'de ve 2'si Eskişehir'de idi. (H. R. Sevimay, **Cumhuriyete Girerken Ekonomi...**, s.133.)

başlayan İlk İcra Vekilleri Heyeti'nde İktisat Vekilliği'ne de yer verildi. 9 Mayıs 1920'de açıklanan ilk hükümet programında ise ülkenin mali durumunu güçlendirmek, halkın refah seviyesinin arttırmak ve ülkenin menfaatleri doğrultusunda dostluğunu fiilen ispat eden devletlerin mali desteğini almak yer almaktaydı. Bu ilerde uygulanacak sanayi politikasının temelini oluşturacaktı¹⁵⁹.

Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye'nin sanayileşme yolunda izlemesi gereken yolu henüz Cumhuriyet'in ilan edilmediği 1 Mart 1922'deki Meclis konuşmasında şu sözleriyle ifade etmekteydi: *“İktisadi hayatımızın belirli gayelere yönlendirilmesi ve süratle gelişmesi ve ilerlemesi için alınacak tedbirler meyanında memleketimizde Avrupa rekabeti yüzünden mahvedilmiş ve şimdiye kadar ihmal edilmiş olan zirai sanayiye ihya ve askeri iktisadi vasıtalarla donatılması önemle dikkate alacağız. İktisat siyasetimizin önemli gayelerinden biri de umumi menfaati doğrudan doğruya alâkadar edecek müesseseleri ve iktisadi teşebbüsleri mali gücümüz ve fenni durumumuzun müsaadesi nispetinde devletleştirmedir. Topraklarımızın altında metruk duran maden hazinelerini az zamanda işleterek milletimizin menfaatine açmak da ancak bu usul sayesinde kabildir. Memleketin iktisadi temelleri ziraat ve zirai sanayi olmakla beraber memlekette öteden beri mevcut meselâ dokuma sanayi gibi sanayinin himaye ve ihyası ve bazı mıntıklarda yeniden tesis edebilecek diğer sanayinin her suretle himayesi nazarı ehemmiyette tutulacaktır.”*¹⁶⁰

Türkiye'nin ekonomik bakımdan kalkınmasının önünde başta kapitülasyonlar olmak üzere birçok engeller vardı. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün kesinlikle taviz verilmeyecek mevzular arasında gösterdiği kapitülasyonlar meselesi Lozan görüşmelerinin 4 Şubat 1923'e kadar devam eden ilk safhasında anlaşma sağlanamayan konular arasında yer almaktaydı. Lozan görüşmelerine ara verildiği dönemde toplanan Türkiye İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923) ile alınan kararlar arasında yer alan; hammaddesi yurt içinde yetişen veya yetiştirilebilen sanayi dalları kurulmalıdır; el işçiliğinden ve küçük imalattan hızla fabrikaya veya büyük işletmeye geçilmelidir; devlet yavaş yavaş iktisadi görevleri üstlenmeli ve özel sektör tarafından kurulamayan işletmeleri ele almalıdır; özel teşebbüse kredi sağlayan bir devlet bankası kurulmalıdır; dış rekabete dayanabilmek için sanayinin toplu ve bütün olarak kurulması gereklidir; yabancıların kurduğu tekellerden kaçınılmalıdır; sanayinin teşviki ve ulusal bankaların

¹⁵⁹ **Hükümetler ve Programları 1920-1960**, I, (Haz: Nuran Dağlı, Belma Aktürk), Ankara, 1988, s.2, 3.

¹⁶⁰ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi: TBMMZC**, XVIII/1, Ankara, 1922, s.5, 6.

kurulması sağlanmalıdır¹⁶¹ gibi kararlar ile hükümetin sanayileşmeyi teşvik eden ve bizzat yürüten bir politika izleneceği görülmektedir.

Türkiye İktisat Kongresi'nde yarı sömürge ekonomisini yıkarak milli sanayiye inşa edecek kararların çıkmasının ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılmasının ardından sıra yurtiçinde sanayileşmeyi engelleyen sorunların kaldırılmasına geldi.

Türkiye Cumhuriyet Hükümeti iktisadi sahada kalkınma faaliyetine başladığında ülke henüz sanayileşmek için gerekli olan sermayeye, altyapıya, girişimci bir sınıfa, kalifiye elemana, sanayileşme bilincine ve kültürüne sahip değildi. İşgücünün temelini oluşturacak olan halk, uzun süren savaşların geride bıraktığı yoksullukla, ruhi ve fiziki yorgunlukla, sıtma ve verem gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmekteydi. Sermayenin yetersizliğinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nden kalan dış borçlar da mali açıdan büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin neredeyse tamamı azınlıkların elinde idi¹⁶². Bunların önemli bir kısmı ise savaşlar ve nüfus mübadeleleri nedeniyle zaman içerisinde ülkeyi terk etti¹⁶³. Bu durum, ticarete ve sanayide tecrübe sahibi olan unsurların bir bakıma ülke adına kaybedilmiş olması anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda ülkede henüz yerli bir girişimci sınıf da bulunmamaktaydı. Osmanlı'dan kalan büyük ölçekli birkaç fabrika ise İstanbul ve İzmir'de olup, bunlar teknolojik olarak çağın gerisinde ve kapasitesi oldukça yetersiz idi.

1927 yılı nüfus sayımları sonucu ülke nüfusunun %2'si sanayi ile uğraşmaktaydı. Bu nüfusun %43'ü ziraat, %18'i dokuma, %13.5'i maden, %9.5'u ağaç, %4.5'u toprak ve inşaat sanayisinde çalışmaktaydı¹⁶⁴. Tüm bunlara ilave olarak Türkiye'de kurulacak olan sanayi işletmelerine hammadde ve yakıt ile fabrikaların ürettikleri mamulleri tüketim bölgelerine taşıyacak ulaştırma imkanları da oldukça kısıtlı idi. Karayollarının daha çok şose halinde olduğu ülkedeki kara nakil vasıtalarının

¹⁶¹ H. Eroğlu, **Atatürk ve Devletçilik**, s.29, 30.

¹⁶² Türkiye'de, Rumlar ve Ermeniler daha çok şehirlerde yaşamakta ve tarım dışı sektörlerde çalışmaktaydı. Yerli gayrimüslimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ve iç ticaretinde, madencilik ve sanayi sektörlerinde, Müslümanlara göre çok daha önemli bir yer tutuyordu. Örneğin, 1922'de İstanbul'da dış ticaret işletmelerinin sadece %4'ü, taşımacı firmaların %3'ü, toptancı mağazaların %15'i ve perakendeci mağazaların %25'i Müslümanlara aitti. 1919'da Batı Anadolu'da çalışmakta olan 3.300 imalat yerinin %73'ü Rumların olup, bu iş yerlerindeki yirmi iki bin işçinin %85'i de gayrimüslimdi. (Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.88.)

¹⁶³ Türkiye'deki Rumlar, Türk ve Yunan Hükümetleri arasındaki nüfus mübadelesi antlaşması gereği, Yunanistan'a gönderildi. Sadece İstanbul Rumları, 1923-1927 döneminde uygulanan bu mübadelenin dışında tutuldu. Türkiye'de, hemen hemen tamamı İstanbul'da oturan yaklaşık 110.000 Rum ve 77.000 Ermeni kaldı. (Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.88.)

¹⁶⁴ **İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor**, Ankara, 1930, s.388.

önemli bir bölümü uzun süren savaşların ardından yok oldu. Demiryolu hatları yabancı devletlerin kontrolü altında ve yetersiz idi. Ülke çok uzun bir kıyı şeridine sahip olmasına karşın deniz taşımacılığında da son derece zayıftı. İstanbul, İzmir, Mersin ve Samsun gibi kentlerden yapılan taşımacılık daha çok yabancı sermayenin kontrolü altında idi. Devlet maliyesi ise açık vermekteydi. Öyle ki, Türkiye'nin 1923'teki gelirleri 93.637.000 lira, giderleri 144.023.000 lira iken, 1924'teki gelirleri 129.214.660 lira, giderleri 176.214.800 lira idi. 1925'teki bütçe açığı ise 93.199.641 lira idi¹⁶⁵.

Türkiye'nin mamul mallar ithal eden, tarım ve maden ürünleri ihraç eden bir ülke olması hükümeti oldukça rahatsız etmekteydi¹⁶⁶. Maliye Vekili Ahmet Ferit (Tek)'in 1921'de yaptığı açıklamasında: “*Bize en lazım şey, fabrika gene fabrika [dır]. Türkiye çalışıyor, üretiyor, fakat ürünlerinden başkaları yararlanıyor. Alın teri dökerek elde ettiğimiz hammaddeleri yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar. Kırk kuruşa bir okka yün veriyoruz, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre kumaş halinde yalvararak geri alıyoruz*”¹⁶⁷ denilmekteydi. Ferit Bey'in bu açıklamaları yaşanan rahatsızlığın en açık göstergesiydi. Bu nedenle hükümet hızlı bir iktisadi kalkınma ve bunun için de hızlı bir sanayileşme faaliyetinin gerçekleştirilmesi üzerinde durmaktaydı.

Ekonomik sıkıntıların yaşandığı bir dönemde sanayileşme faaliyetleri için çok önemli bir ihtiyaç olan sermayenin temini doğrultusunda 19 Nisan 1925'te 633 Sayılı “*Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kânunu*” kabul edildi. Kanun ile Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Banka, iştirak yoluyla yeni sanayi işletmeleri kurmak ve çalıştırmak; sanayi işletmelerine finansal destek ve bankacılık hizmetleri vermek; yeni

¹⁶⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, III, İstanbul, 1969, s.352.; Türkiye'nin 1928-1934 döneminde gayri safi milli hasılasının faaliyet kollarına dağılımına bakıldığında sanayi sektöründe; 1928'de 188.800.000 lira (%11.6), 1929'da 204.500.000 lira (%9.9), 1930'da 108.200.000 lira (%11.4), 1931'de 175.800.000 lira (%12.6), 1932'de 165.200.000 lira (%14.1), 1933'te 184.800.000 lira (%16.2), 1934'te 218.100.000 lira (%17.9). Tarım sektöründe; 1928'de 724.000.000 lira (%44.3), 1929'da 107.500.000 lira (%51.9), 1930'da 723.200.000 lira (%45.8), 1931'de 632.400.000 lira (%45.5), 1932'de 470.900.000 lira (%40.2), 1933'te 429.900.000 lira (%37.6), 1934'te 417.400.000 lira (%34.3). Hizmet sektöründe; 1928'de 665.600.000 lira (%40.6), 1929'da 723.700.000 lira (%34.8), 1930'da 617.400.000 lira (%39), 1931'de 546.200.000 lira (%39.2), 1932'de 502.700.000 lira (%42.9), 1933'te 490.300.000 lira (%42.9), 1934'te 536.200.000 lira (%44.2). İ. Tekeli-S. İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğinin Oluşumu**, SNY. (Kaynakta verilen bilgiler Tablo I başlığı altında ifade edilmiştir)

¹⁶⁶ 1921'de yapılan sanayi sayımlarına göre ülkedeki sanayi durumuna bakıldığında: Dokuma sanayinde işletme sayısı 20.057, işçi sayısı 35.316 (%46.34) idi. Deri sanayinde işletme sayısı 5.347, işçi sayısı 17.964 (%23.57) idi. Maden sanayinde işletme sayısı 3.273, işçi sayısı 8.021 (%10.52) idi. Ağaç sanayinde işletme sayısı 2.067, işçi sayısı 6.007 (%7.88) idi. Gıda sanayinde işletme sayısı 1.273, işçi sayısı 4.493 (%5.89) idi. Toprak sanayinde işletme sayısı 704, işçi sayısı 3.612 (%4.74) idi. Kimya sanayinde işletme sayısı 337, işçi sayısı 803 (%1.06) idi. (İ. H. Tökin, **İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla**, III, s.24.)

¹⁶⁷ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.132, 133.

şirketler kuruluncaya kadar kendisine devredilecek sanayi işletmelerini yönetmek gibi görevlerle ülkenin sanayileşmesi ve yer altı zenginliklerinin değerlendirilmesi bakımından önemli katkılar sağladı¹⁶⁸.

Sanayi ve Maadin Bankası'nın idare etmekte olduğu, Feshane, Hereke, Bakırköy Dokuma Fabrikaları, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Uşak Şeker Fabrikası, Tosya ve Maraş Çeltik Fabrikası Banka'nın sunduğu imkânlardan faydalanan işletmeler arasındaydı¹⁶⁹.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kısıtlı kaynakları ile uzun vadede bu türlü büyük sanayi işletmelerini ayakta tutabilecek teknik ve mali güce sahip değildi. Bununla birlikte Banka, bünyesine aldığı devlet fabrikalarının dışındaki özel işletmelere de yeterli miktarda kaynak ayıramadı. 1932'ye kadar devam eden faaliyetleri boyunca kendisine devredilen devlet fabrikalarını anonim şirket haline getirerek, özel sektöre devredemedi. Ancak Banka birçok yeni işletmeyi ülkeye kazandırdı ve on altı teşebbüse iştirak etti. Bu teşebbüslerin özel sektör ortakları, sermaye taahhütlerini¹⁷⁰ büyük ölçülerde yerine getiremediklerinden dolayı sermaye çoğaltımlarına gitmek veya diğer hisseleri satın almak zorunda kaldılar. Şirketlerin öz kaynaklarının önemli bir bölümü iştiraklerine bağlandı. Bu nedenle Banka özel sektöre sanayi kredisi verme fonksiyonunu yerine getiremedi¹⁷¹. Tüm bunlara rağmen Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Türkiye'de ilk kez olarak devlete ait olan büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ticari yöntemlerle yönetilebileceğini gösterdi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1929'a kadar geçen dönem içinde hükümetin ekonomik kalkınmadaki öncelikli prensibi, devlet destekli özel girişimlere öncelik ve destek vermektir. Böylece, belirli sanayi dallarında yerli müteşebbisler ortaya çıkarılacaktı. 22 Nisan 1925'te kabul edilen 655 Sayılı "*Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu*" ile kurulan odalara üye olan sanayici ve tüccarlar tespit edilerek, bunların

¹⁶⁸ **TBMMKM**, II/3, Ankara, 1942, s.224, 225.; **Düstur**, III/4, Ankara, 1934, s.560-562.

¹⁶⁹ **BCA**, 30.10.166.154.4.; 1931 itibarıyla 8.310.849 lira sermayesi bulunan ve sanayi şirketlerine 2.564.535 lira ile iştirak eden Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlı olan fabrikaların sermayelerine bakıldığında: Uşak Şeker Fabrikası 3.408.402 lira, Beykoz Deri ve Fotin Fabrikası 2.716.380 lira, Hereke Mensucat Fabrikası 1.418.204 lira, Feshane Fabrikası 897.205 lira, Bakırköy Bez Fabrikası 480.407 lira, Tosya Çeltik Fabrikası 160.450 lira idi. Bu fabrikaların 1929-1934 dönemlerindeki üretim miktarlarına bakıldığında ise; Uşak Şeker Fabrikası 59.497 kg şeker, Beykoz Deri ve Fotin Fabrikası 4.494.763 kg deri ve 2.124.741 kg fotin, Hereke Mensucat Fabrikası 994.241 kg yünlü dokuma, Feshane Fabrikası 2.968.945 kg yünlü dokuma, Bakırköy Bez Fabrikası 2.117.149 kg bez imal etti. (**Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomi Programına Göre Yaptığı İşler Hakkında Rapor**, Ankara, 1935, s.40, 41.)

¹⁷⁰ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.4.

¹⁷¹ **50 Yılda Türk Sanayii**, s.5.

Ticaret ve Sanayi Odaları yolu ile birbirlerini tanımaları ve sermayelerini birleştirerek sektörde daha büyük atılımlar gerçekleştirmeleri sağlanacaktı¹⁷².

Yerli girişimciler bu dönemdeki faaliyetlerine büyük ölçekli işletmeler kuramayacak kadar az miktardaki sermayelerini kısa sürede çok kâr elde edeceklerine inandıkları küçük çaplı sektörlerle yönelerek devam ettirdiler. Ancak özel sektöre verilen devlet desteği ülkede yeteri kadar sermaye birikimi oluşturamadı. Üretim imkânları düşük olan Türkiye'nin dış ticaret açığı 1929 Dünya Ekonomik Krizi sonrası önemli ölçüde arttı. Bu açığın önüne geçmek için ithal edilen ürünlerin bir bölümünü yurtdışında üretmek gerekmekteydi. Bu maksatla hammadde temini açısından sorun teşkil etmeyecek ve ülkenin acil ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi üretim olanakları üzerine çalışmalar yapılmasına karar verildi.

2- Cumhuriyet Dönemi'nde Planlı Sanayileşme Öncesi Fabrikalaşma (1923-1934)

Türkiye sanayisi 1923-1924 döneminde henüz atölye tarzı ve küçük ölçekli üretim ve istihdam sağlayan bir seviyede idi. Ülkede, 1924-1934 döneminde ise birçok sanayi kolunda yavaş yavaş büyük ölçekli fabrikaların kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde kurulan belli başlı fabrikaların bir kısmı şöyle idi:

a) Dokuma Sanayi

Dokuma sanayinde sayıları sınırlı olan ve Osmanlı Dönemi'nden kalan Feshane, Hereke ve Bakırköy dokuma fabrikaları gibi büyük ölçekli devlet işletmeleri bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra orta ölçekli üretim yapan fabrikalar arasında ise 1927'de Ziraat Bankası'na devredilen Adana Bez Fabrikası¹⁷³ ile 1927'de faaliyete geçen Bünyan Dokuma Fabrikası yer almaktaydı¹⁷⁴.

¹⁷² TBMMZC, XVIII/2, Ankara, 1925, s.429, 430.; Kanun metni için ayrıca; ("Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu", **Kanunlar Dergisi**, III, Ankara, 1925, s.276, 277.)

¹⁷³ Amerika'da 1861-1865 döneminde yaşanan iç savaş sonucu İngiliz pamuklu dokuma sanayi hammadde krizine girdi ve İngiltere yeni pamuk ekim alanları aramaya başladı. Bu maksatla, Çukurova'da da Amerikan kökenli pamuk ziraatı yapılmaya başlandı. Tarsus'ta 1887'de kaba pamuk ipliği üreten ve iç tüketimi karşılayan bir dokuma fabrikası açıldı. (Halil İnalcık, **Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 2008, s.149,150.)

¹⁷⁴ Kayseri Bünyan Fabrikası, özellikle Kayseri ve çevresinin halı işiyle uğraşanlarına yün ipliği sağlamak üzere "Kayseri Bünyan Halı İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi" adı ile eski un değirmenlerinin bulunduğu yerde 1927'de kuruldu. Yılda 120.000 kg halı ipliği büken fabrika, birkaç yıl kadar çalışan fabrika, ipliklerinin yağlı ve biraz da yanık olması nedeniyle mamulleri piyasada tutulmadı ve kapatıldı. Fabrika, alınan yeni makineler ile 1932'de üretime başlandı ve 1934'te Sümerbank'a devredildi. (**Türk Ansiklopedisi**, IX, Ankara, 1958, s.24.)

Türkiye’de dokuma sanayinde ağırlıklı olarak küçük ölçekli üretim yapan ve özel girişimcilerin kurduğu fabrikalar çoğunlukta idi. Bunlar arasında Hacı Sabri Bey’in 1924 ve 1925’te işletmeye açtığı dokuma fabrikaları, Cumali Yusuf Bey’in Yıldız (1924) ve Terakki (1929) Fabrikası, Hamdi Sami Gökçen tarafından 1927’de kurulan Yolgeçen İpek Fabrikası, Japon Prensi Otani Kozui ile Bursa Mebusu Memduh Gökçen Bey’in 1928’de Bursa’da kurdukları Türk-Japon Dokuma Fabrikası, Faik Yılmaz İpek’in 1930’larda çalıştırdığı ipek fabrikası, Mehmet İpeker ve oğulları tarafından 1930’da kurulan İpeker Fabrikası, Sipahizadeler’in Lale (1928) ve Çağlayan (1932) fabrikası, Moiz Markos Efendi’nin Paskal (1926), Simon (1931) ve Moiz Markos (1933) fabrikaları yer almaktaydı¹⁷⁵.

Türkiye’deki sanayileşme faaliyetlerinde fabrikalaşmanın en yoğun yaşandığı alanlardan biri de dokuma sanayi üzerine oldu. Pamuklu ve ipekli dokumanın üretilmesi için kurulan fabrikaların büyük çoğunluğu ise İstanbul ve Bursa’da bulunmaktaydı.

b) Gıda Sanayi

Gıda sanayinde modern ve kapsamlı üretimin yapıldığı ilk büyük merkez 1925’te Ankara’da kurulan “*Gazi Orman Çiftliği*” idi¹⁷⁶. Çiftlik Ankara’nın Karanlık Dere mevkiinde 1924’te 20.000, 1938’de ise 154.729 dönüme ulaşan bir arazi üzerinde ve toplam sekiz fabrika ile faaliyete geçti. Çiftlikte günde 15.000 litre süt ve 1 ton tereyağı üreten bir süt fabrikası, 4 ton buz üreten buz fabrikası, 3.000 şişe soda ve gazoz üreten soda ve gazoz fabrikası, yılda 7.000 hektolitreye bira üreten bir bira ve malt fabrikası, 80.000 litre şarap üreten şarap fabrikası, 14.000 çeşit deri mamulü çıkaran deri fabrikası ve zirai alet üreten bir demir fabrikası bulunmaktaydı¹⁷⁷. 1934’te ise yılda 1.500.000 litre bira üretecek olan bir bira fabrikası inşa edildi¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Elif Özlem Aydın, **Bursa’daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması**, Bursa, 2007, s.7.

¹⁷⁶ Gazi Orman Çiftliğinde üretim filen 5 Mayıs 1925’te başladı. Çiftlikte; sert ve yumuşak buğday, yulaf, çavdar, pancar, mısır, yemlik ve biralık arpa, pirinç, pamuk, bakla, kuşyemi, çeşitli meyve ve sebzeler, bira, şarap, fidan, koyun, sığır ve bunlardan elde edilen süt, peynir, yağ, yoğurt ve deri ürünleri, kütmes hayvanı, at, arı, demir eşya ve pulluk vb. üretilmekteydi. (**Atatürk Çiftlikleri**, Ankara, 1939, s.27-74.)

¹⁷⁷ Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, İstanbul, 2004, s.536.

¹⁷⁸ Bira fabrikası 1937’de genişletildikten sonra arpa ihtiyacında da artış kaydedildi. Bunun üzerine çevre arazilerde köylülerin arpa ekmesi ve Avusturya’dan getirilen “*hana*” arpa türünün ekimi ile ihtiyaç karşılanmaya çalışıldı. (**Atatürk Çiftlikleri**, s.33-65.); Türkiye’nin 1908-1935 döneminde bira tüketimine (litre olarak) bakıldığında; 1908’de 7.512.300, 1909’da 10.851.200, 1910’da 11.082.110, 1911’de 10.216.900, 1912’de 8.455.800, 1913’de 8.952.200, 1914’te 6.079.300, 1915’te 5.950.200, 1916’da 3.353.500, 1917’de 2.414.500, 1918’de 10.501.200, 1919’da 9.328.500, 1920’de 6.845.500, 1921’de 7.210.500, 1922’de 7.449.900, 1923’te 2.163.700, 1924’te 4.250.200, 1925’te 2.679.800, 1926’da

Gıda sanayide Türkiye'nin birçok yerinde imalathane tarzı işletmeler faaliyettedir. Bu dönemde büyük ve modern fabrikaların İstanbul ve İzmir dışında ülkenin belli başlı yerlerine yayıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Bursa'nın sebze ve meyvelerini değerlendirmek üzere Müteşebbis İhsan Celâl Antel tarafından döneminin en büyük konserve üretim tesislerinden biri olan Antel Konserve Fabrikası (1925), Müteşebbis İbrahim Baydan'ın girişimleri ile Bursa'da 1935'te kurulan komprime fabrikası işletmeye açıldı¹⁷⁹. Yine Bursa'da dönemi itibariyle Türkiye'nin süt sanayisindeki öncü işletmelerinden biri olan Bursa Süttozu ve Buz Fabrikası 1934'te faaliyete geçti. Şeker sanayinde ise Uşak Şeker Fabrikası ve Alpullu Şeker Fabrikası 1926'da, Eskişehir Şeker Fabrikası 1933'te ve Turhal Şeker Fabrikası ise 1934'te faaliyete geçti.

c) Kimya Sanayi

Kimya sanayi içinde yer alan çimento sanayi üzerine başkent Ankara'nın imarı için gerekli olan çimentoyu temin etmek üzere 1926'da Ankara'da 18-20.000 ton kapasiteli bir çimento fabrikası kuruldu. Yine aynı yıl Bakırköy'de özel girişimciler tarafından işletilen 14.000 ton kapasiteli bir çimento fabrikası, Zeytinburnu'nda 1929-1932 döneminde “*Türk Çimentosu ve Su Kireci A.Ş.*” tarafından 80.000 ton kapasiteli Zeytinburnu Çimento Fabrikası ve Kartal'da “*Anadolu Çimentoları T.A.Ş.*” tarafından 80.000 ton kapasiteli Yunus Çimento Fabrikası kuruldu¹⁸⁰.

Bursa'da 1929'da kurulan “*Uludağ ve Karabel Ormanları İnegöl Kereste Şirketi*” adı ile kurulan kereste fabrikasında çam, köknar, kayın olmak üzere yılda 7.000 m³ ağaç işlenmekte ve inşaat, araba ve mobilya için elverişli olan keresteler üretilmekteydi¹⁸¹. Yine kimya sanayi içinde yer alan ve The American Turkish Investment Corporation tarafından Sinop'ta inşasına başlanıp daha sonra İstanbul Büyükdere'deki Nektar Bira Fabrikası arazisi üzerinde kurulan Büyükdere Kibrit Fabrikası 1932'de işletmeye açıldı¹⁸².

979.900, 1927'de 5.417.509, 1928'de 4.003.993, 1929'da 4.120.737, 1930'da 3.468.993, 1931'de 3.040.571, 1932'de 2.546.449, 1933'te 2.187.125, 1934'te 2.342.290, 1935'te 2.096.100 idi. Bira fabrikası 11 Haziran 1937'de hazineye, 7 Ocak 1938'de yayımlanan 3308 Sayılı, “*Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu Hakkında Kanun*”¹⁷⁸ ile ise Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na devredildi. (T. Yazıcıoğlu, *Türk Malt ve Bira Sanayii*..., s.8, 9.)

¹⁷⁹ Musa Ataş, *Bursa Kılavuzu*, İstanbul, 1944, s.105.; Fabrikada, günde 25.000 paket kuru sebze, 2 ton peksimet, 2,5 ton bulgur, 1 ton pirinç unu, 3 ton çeltik, 3.420 kg buğday unu, 500 kg tarhana, 1 ton üzüm pekmezi, 300 kg zeytinyağı üretilmekteydi. (M. Ataş, *Bursa Kılavuzu*, s.105.)

¹⁸⁰ A. A. Özeken, *Türkiye Çimento Sanayii*, s.126.

¹⁸¹ M. Ataş, *Bursa Kılavuzu*, s.169.

¹⁸² F. Doğruel-A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze TEKEL*, s.322.

Kimya sanayi dalında faaliyete geçen fabrikalar ile Türkiye'deki modern kentlerin imarı için gerekli olan çimentonun bir kısmı karşılanacaktı. Kibrit fabrikaları ile de özellikle kibrit üretiminde tercih edilen kavak ağacı yetiştiriciliği arttırıldı ve bakımsızlıktan çürüyen ağaçlar ülke ekonomisine kazandırıldı.

d) Maden ve Savunma Sanayi

Maden sanayi kolunda Kırıkkale'de 1926'da pirinç dökümhane ve haddehanelerinin temeli atıldı. Fabrika 1928'de üretime geçti ve yıllar içinde gelişimine devam etti. Fabrikaya 1929'da yılda 10.000 ton üretim kapasiteli bir çelik izabehanesi kuruldu. 1933'te ise top montaj kısmı eklendi. Bu kısım 1937'de top fabrikası haline getirilmek üzere genişletildi ve 1939'da işletmeye açıldı¹⁸³.

Ankara'da fişek fabrikası (1924), İstanbul'da Türk Mevad-ı Harbiye ve Tenviriye Fabrikası¹⁸⁴ (1925), Kayseri'de Tayyare Fabrikası (1926), Kırıkkale'de topçu mühimmat fabrikası (1929), Elmadağ'da barut ve dinamit fabrikası (1928), Kayaş'ta kapsül ve imla fabrikası (1930), Mamak'ta gaz ve maske fabrikası (1936), İstanbul'da Nuri Demirağ Tayyare Fabrikası (1936)¹⁸⁵.

Açılan fabrikalardan da görüldüğü üzere bu dönemde, hükümet tarafından maden ve savunma sanayine büyük bir önem verildi. Bunda, savaş yıllarında eksikliği önemli ölçüde hissedilen mühimmat ihtiyacının etkisi olmakla birlikte, değişen askeri ve siyasi şartlar sonucu çıkabilecek bir savaşa karşı hazırlıklı olunmak istenilmesinin de etkisi büyük oldu.

3- Sanayileşmede Planlı Döneme Geçiş

Türkiye'de bulunan sanayi işletmeleri üzerine 1927'de genel bir sanayi sayımı yapıldı. Ev tipi sanayi dışında her türlü sanayiye içine alan bu sayıma göre Türkiye'de

¹⁸³ İlhan Tekeli, Tansı Şenyapılı, Murat Güvenç, **Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişim Süreci ve Mekânsal Örgütlenme Biçimlerine İlişkin Çözümlemeler**, Ankara, 1991, s.59.

¹⁸⁴ Fabrika, Müteşebbis Zümrezâde Şakri Bey'in silah ve cephane üretiminde uzman olan Budevski Kardeşleri İstanbul'a getirmesi sonrası, 1925'te Haliç'teki eski tapa fabrikasının bulunduğu yerde kuruldu. Fabrika, 1937'de Yunanistan'a 1.500.000 lira değerinde mühimmat sattı. Bu durum basına "*Harp Sanayimizizin Büyük Bir Zaferi*" başlığı ile yansıdı. Fabrikada askeri mühimmatın yanı sıra, zirai aletler, inşaat malzemeleri, elektrikli aletler, kumbara, soba ve kuzine gibi döküm ürünleri, madeni eşyalar ve motor da üretilmekteydi. (Atilla Oral, **Türk Savunma Sanayii'nde Öncü İlk Türk Girişimcisi İlk Silah Fabrikatörü Şakir Zümre**, İstanbul, 2012, s.48-82.)

¹⁸⁵ Türk hava sanayisinin ilk özel teşebbüsü olan ve 1936'da İstanbul'un Beşiktaş semtindeki Barbaros İskelesi yanında kurulan Nuri Demirağ Tayyare Fabrikası, Müteşebbis Nuri Demirağ'ın kendi öz sermayesi ile inşa edildi. Fabrika, 1945'te kapandı. (Mehmet Bahattin Adıgüzel, **Hayallerini Uçuran Adam Nuri Demirağ**, İstanbul, 2013, s.116.)

büyük bir kısmı küçük ölçekli olmak üzere toplam 65.245 işletme bulunmaktaydı¹⁸⁶. Bu işletmelerin yaklaşık %79'unda üç ve altında, %96.8'inde beş-altı kişi çalışmaktaydı. Uşak ve Alpulu Şeker fabrikalarının da içinde olduğu üç yüzün üzerindeki işletmede ise ellinin üstünde işçi çalışmaktaydı. Bunların içinde kendi sahasında üretim yapan işletme sayısı çok sınırlıydı. Çoğunluğu yarı mamul ve basit üretim teknolojisine sahip olan veya tamir ile uğraşan işletmelerdi. Bu tarz işletmeler arasında kâğıt sanayisinde kâğıt fabrikalarının yerine matbaalar, metal sanayisinde izabe ocaklarının yerine ithal edilen yarı mamul basit madeni eşyaları üreten atölyeler, kimya sanayisinde kimyasal ana maddelerin üretimi yerine boyahane, kolonya, gazoz tarzı üretim yapan işletmeler bulunmaktaydı. İşletmelerde makine kullanımı ise çok azdı. Öyle ki yalnızca 2.822 işletmenin motoru vardı ve bunların toplam gücü 163.548 beygirdi¹⁸⁷. Sonuç olarak 1927 Türkiye'sindeki sanayi işletmelerin büyük bir bölümü; istihdam olanakları sınırlı, küçük ölçekli üretim yapan ve mamul madde yerine çoğunlukla yarı mamul madde imal eden yerlerdi.

Bu dönemde sanayiye teşvik etmek amacıyla müteşebbislere Türkiye İş Bankası ve Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile sermaye desteği sağlandı. Aynı zamanda 28 Mayıs 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kânunu ile müteşebbislere resmi güvenceler verildi. Teşvik-i Sanayi Kânunu'nun sağladığı geniş olanaklar müteşebbis kesim arasında işletme açma yolunda istek ve güven sağladı ve zamanla bir takım işletmeler açıldı.

Türkiye'de Cumhuriyet öncesinde yaklaşık 342 işletme varken Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulanmaya başladığı 1927'de kurulan işletme sayısı 140 idi. 1932'de ise 1.473 işletme faaliyette idi. Bu işletmelerin 342'sini 1923'ten önce kurulanlar; 1.088'sini 1923'ten sonra kurulanlar ve 43'ünü ise kuruluş tarihi bilinmeyenler oluşturmaktaydı¹⁸⁸.

Bu dönemde işletmelerin sanayi guruplarına göre dağılımı; ziraat, evcil hayvan, balık ve av ürünleri üzerine idi. Bu alanlarda 651 adet kurulu işletme olup %44'lük bir oranla ülke sanayisinin en büyük kısmını oluşturmaktaydı. İkinci sırada 351 işletme ile dokuma sanayi yer alıp %24'lük bir bölümü kapsamaktaydı. Bunun dışında kereste ve

¹⁸⁶ Bu 65.245 sanayi tesisinin sektörel dağılımı ile buralarda çalışanların sayısı ise şöyleydi: Maden çıkarma sanayi 556 işyeri, 18.932 çalışan; tarım sanayi 28.439 işyeri, 110.480 çalışan; dokuma sanayi 9.353, 48.025 çalışan; Ağaç sanayi 7.896 işyeri, 24.264 çalışan; kâğıt ve karton sanayi 348 işyeri, 2.792 çalışan; metal sanayi 14.752 işyeri, 33.866 çalışan; bina ve inşaat sanayi 2.877 işyeri, 12.345 çalışan; kimya sanayi 697 işyeri, 3.107 çalışan; 17.244; karma ve elektrik sanayi 106 işyeri, 1.805 çalışan; çeşitli sanayi 221 işyeri, 1.239 çalışan. (**Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul, 1980, s.14.)

¹⁸⁷ **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, s.13,14.

¹⁸⁸ **BCA**, 030.10.0.0.24.136.9.

bitkisel ürün sanayi 134 adet ile %9'u; maden, maden işleme sanayi ile makine tamirat ve imalatı 85 adet ile %6'yı; kimya sanayi 76 adet ile %5'i; karma veya özel üretim sanayi 39 adet ile %3'ü; bina inşa sanayi 31 adet ile %2'yi; maddeden ürün elde etme sanayi 17 adet ile %1'i oluşturmaktaydı¹⁸⁹.

1920-1930 döneminde kurulan anonim şirketlerin neredeyse tamamı İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana'da yer almaktaydı. İki yüz bir anonim şirketin nominal sermaye tutarı ise yaklaşık 112.800.000 lira idi. Bu anonim şirketlerin 66'sı (%33) yabancı sermaye ile ortaktı. İstanbul'daki şirketler sermaye bakımından Türkiye'deki şirketlerin %49.3'ünü oluşturmaktaydı¹⁹⁰.

Ancak bu işletmelerin büyük bir bölümü küçük ölçekli idi. Bunlar birbirleriyle bağlantılı olarak bir program ile üretim yaparak ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitede değillerdi. Bu nedenle devletin doğrudan dâhil olduğu planlı ve programlı bir sanayileşme politikasının uygulanması için çalışmalara başlandı. Bu doğrultuda 24 Haziran 1927'de çıkarılan 1170 Sayılı Kânun ile Âli İktisat Meclisi kuruldu.

a) Planlı Sanayileşmede Âli İktisat Meclisi'nin Rolü

Âli İktisat Meclisi'nin görevleri arasında; ülke ekonomisi ile ilgili olarak hükümet tarafından düzenlenen kanunlar ve Bakanlar Kurulu tasarıları hakkında fikir beyan etmek, ekonomiyle alakalı kânun ve tasarıları ülkenin ihtiyaçlarını göz önünde tutarak düzenlemek ve bu düzenlemeleri gerektiren sebepleri hükümete sunmak, ülkenin ekonomik ihtiyaçları üzerine araştırmalarda bulunmak, genel iktisadi akımları takip ederek bunların ülke ekonomisi ile bağlantılı olanlarını ve ekonomi üzerine etkilerini incelemek ve bunları hükümete sunmak yer almaktaydı.

Sanayileşmede takip edilecek gümrük siyaseti hakkında Âli İktisat Meclisi'nde mutabakatı sağlanan konuların ana hatları ise şöyleydi: Gelişime uygun belirli üretim şubeleri uygun gümrük tarifeleri ile himaye edilecekti. Ülke içinde ihtiyacı karşılayacak ve buna yakın miktarda yetişen toprak mahsulleri, maden ve sanayi ürünleri ithal

¹⁸⁹ **BCA**, 030.10.0.0.24.136.9.; Bu müesseselerde çalışan kişi sayısı 55.322 idi. Bu miktarın 50.579'unu (12.707'si kadın, 37.872'si erkek) yani %91'i, 14 yaş üzeri işçi ve 1.594'nü (761'i kadın, 833'ü erkek) yani %3'ü, 14 yaşından küçük ve 3.149'u (223'ü yabancılara bağlı) yani %6'sını da fen ve idare memurları oluşturmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalananların %71,27'si İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Balıkesir Manisa, Adana, Gaziantep vilayetlerindeydi. (**BCA**, 030.10.24.136.9.); Üretime bakıldığından ise;1932'de 1473 işletme 138.000.000 lira üretim, 1933'te 1397 işletme 154.000.000 lira üretim, 1934'te 1.310 işletme 183.000.000 lira üretim, 1935'te 1.161 işletme 204.000.000 lira üretim, 1936'da 1.088 işletme 238.000.000 lira üretim gerçekleşti. Tüm bu verilere göre üretim beş yıl içinde %72'lik bir artış kaydetti. İşletme sayısının azalmasına karşılık üretimin artması, küçük işletmeler yerine büyük sanayi işletmelerinin kurulduğunun bir göstergesiydi. (**BCA**, 030.10.0.0.24.138.1.)

¹⁹⁰ Özlem Özgür, **100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye**, İstanbul, 1976, s.165.

edildiği takdirde himaye edici gümrük vergisine tabi tutulacaktı. Zirai ve sınai üretimin gelişimine ve arttırılmasına olanak sağlayan ve ülkede mevcut olmayan her türlü malzemenin ithali kolaylaştırılacaktı¹⁹¹.

Âli İktisat Meclisi'nin 1929'daki toplantısında, "*Türkiye'nin İktisadi Programı*"nın hazırlanması konusu da ele alındı. Bu programı hazırlamak için İktisat Vekili Şakir (Kesebir) Bey'in¹⁹² başkanlığında, Bekir Raif, Selahattin Muhtar, Mehmet Vehbi, Niyazi Asım, Nurullah Esat Beylerden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon ilk iş olarak, Türkiye'nin üretim olanaklarını yerinde tespit etmek amacıyla üç kişilik bir grup oluşturdu. Birinci grup demiryolu güzergâhında, ikinci grup Karadeniz sahilleri ile Trabzon ve Erzurum çevresinde, üçüncü grup ise Akdeniz sahilleri ile Trakya'da incelemelerde bulunacaktı. Fakat bu çalışma Âli İktisat Meclisi'nin Kasım 1929'daki toplantısına yetiştirilemedi. Bunun üzerine bu işi Aralık 1929'dan itibaren iktisat Vekili Şakir Bey ile birlikte İktisat Vekâleti üstlendi¹⁹³.

Âli İktisat Meclisi'nin hazırladığı iktisadi program dışında ülkenin üretim olanaklarını belirlemek üzere 1929'da bir komisyon kuruldu. Bu komisyon demiryolu çevresi, Akdeniz ve Karadeniz kıyıları ile Trakya'da incelemelerde bulundu. Amaç yerli malların üretimini himaye yoluyla teşvik etmek ve ithalatı en düşük seviyede tutmaktır. Çalışmanın sonuçları bir rapor halinde "*Şakir Kesebir Planı*" adı ile TBMM'ye sunuldu¹⁹⁴. Bu plan, 1934'te uygulamaya geçecek olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın bir ön çalışması niteliği taşımaktaydı.

Planın hazırlanması sırasında İktisat Vekâleti'nin uyguladığı yöntem şöyleydi: Yurtiçinde yetişen veya yetiştirilebilecek ürünlere karşı gümrükleri kapatmak, bunu temini için ise ihtiyaç duyulan bu maddeleri yurtiçinde yetiştirmek; Yurtdışından zorunlu olarak ithal edilen ürünlere karşı, ülkenin iktisadi dengesini temin etmek üzere ihracatta bulunmak; Ülkenin özellikle tarım üretiminde ve bazı ana ihtiyaç maddelerinde kendi kendine yeterli hale gelebilmesini sağlamak; İthalat ve ihracatı

¹⁹¹ Âli İktisat Meclisi Raporları 1928 İkinci İctima Devresi, Ankara, 1929, s.21, 22.

¹⁹² Şakir (Kesebir) 1889'da Köprülü'de doğdu. Mülkiye Mektebi'ni, 11 Temmuz 1910'da bitirdi. İpsala, Keşan ve Akçaabat'ta kaymakamlık yaptı. TBMM'nin II. Dönem seçimleri sonucu 16 Temmuz 1923'te Çatalca Mebusu seçildi. (Kâzım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem (1923-1927)**, III, Ankara, 1995, s.207, 208.); Daha sonraki yıllarda III. Dönem Edirne Mebusluğu, II. Dönem Muvâzene-i Maliye Encümeni Başkanlığı, III. Dönem Bütçe Encümeni Reisliği ve V. Hükümet Dönemi İktisat Vekilliği gibi görevlerinde bulunan Şakir Kesebir 6 Nisan 1966'da öldü. (TBMM Albümü 1920-2010, I, Ankara, 2010, s.146.)

¹⁹³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "*Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları: Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde Cumhuriyetin İlk Plan Yapma Deneyimi*", **Makine Mühendisleri Odası 1976 Sanayi Kongresi**, Ankara, 1977, s.4-15.

¹⁹⁴ Ahmet Beyarslan, "*Atatürk Döneminde Planlı Ekonomi*", **Atatürk Döneminin Sosyo-Ekonomik Sorunları**, Ankara, 1982, s.37, 38.

dengeleyebilecek “ithal ikamesi” politikası izlemek idi. Böylece, tamamen dışa kapalı bir ekonomik yapı yerine, açık vermemeyi amaçlayan yeni bir ekonomik denge politikası izlemek amaçlandı¹⁹⁵.

Plana göre sanayileşmek için özel sermaye henüz yeterli seviyede değildi. Bunlardan; dokuma, demir, kömür, şeker, ispiroto, kimyasal gübre sanayi gibi milli öneme sahip fabrikaların kurulması için öncelikle devletin iştiraki ve yardımı gerekmektedir. Diğer sanayi kollarında kurulacak fabrikalarda ise yabancı sermayenin iştirakini ve rağbetini teşvik edici kolaylıklar sağlanmalıydı¹⁹⁶.

Şakir Kesebir Planı’nda, BBYSP içerisinde de yer alacak birçok proje bulunmaktaydı. Buna göre; selüloz, kâğıt ve suni ipek fabrikalarının ve pamuk üretimin artırılması için İzmir Pamuk İmalatı T.A.Ş.’nin kurulması, Bakırköy Bez Fabrikası’nın yenilenmesi, bir kendir fabrikasının açılması, yünlü dokuma için acil olarak mevcut fabrikalardan Defterdar Fabrikası’na elli, Hereke Fabrikası’na yirmi, Karamürsel Fabrikası’na ve Süreyya Paşa Fabrikası’na yirmi tezgâhın ilave edilmesi¹⁹⁷ ile Kütahya Çini Fabrikası, şişe ve cam fabrikası, demir ve çelik fabrikası, Ergani ve Kuvarsan-Murgul bakır işletmeleri, kimya, sünger ve gülyağı sanayi işletmelerinin kurulması bunlar arasındadır¹⁹⁸.

Sonuç olarak, hızlı ve etkili bir kalkınma için planlı sanayileşmenin öneminin anlaşılması üzerine bir takım çalışmalar yapıldı. Bu amaçla 1927’de açılan Âli İktisat Meclisi ülkenin öncelikli ihtiyaçlarını belirleyecekti. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda gümrük düzenlemeleri yapılması, vergi kolaylığı ve üretimi arttıracak malzemelerin sağlanması gibi sanayileşmeyi teşvik edici düzenlemelerin önü açılacaktı. Âli İktisat Meclisi’nin çalışmalarını planlı hale getirmek için 1929’da bir komisyon toplandı. Hazırlanan Şakir Kesebir Planı ile de öncelikli ihtiyaç ürünleri arasında yer alan pamuklu ve ipekli dokuma, kâğıt, demir ve şekerin yurtiçinde üretilmesi için devletin doğrudan veya dolaylı desteğinin gerekli olduğu belirtildi. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin çıkması nedeniyle büyük sanayi tesislerini kuracak devlet desteği sağlanamadı.

¹⁹⁵ İ. Tekeli-S. İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları...”, s.6.

¹⁹⁶ İ. Tekeli-S. İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları...”, s.15.

¹⁹⁷ Fabrikalara yapılacak bu tezgah ilavesi için 150.000 lira kurulma ve 400.000 lira işletme sermayesi olmak üzere 550.000 lira sermaye gerekmektedir. (İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor, s.288.)

¹⁹⁸ İ. Tekeli-S. İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanayi Politikası Arayışları...”, s.22, 23.

b) 1929 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Batılı Devletlerin Tutumu ve Bunun Türkiye'nin Sanayi Politikasına Etkisi

New York borsasında 29 Ekim 1929'da borsa değerlerinin aniden düşmesi sonucu yaşanan ekonomik kriz dünyanın birçok ülkesini derinden sarstı. Her sahada olduğu gibi sanayi sektörü de bu krizden olumsuz yönde etkilendi. Buna bağlı olarak üretimde önemli düşüşler, ulusal ve uluslararası ticarete azalmalar, işsizlikte artışlar yaşandı¹⁹⁹.

Bu sıkıntılı süreçte ABD ve Avrupa'daki büyük devletler ticari ilişkilerini kısıtlayarak, içe dönük bir ekonomi politikası izlemeye başladı. İtalya'da Mussolini ülkesinde yaşanan mali kriz sonrası ekonomik yapıyı yeniden düzenledi. Buna bağlı olarak sanayi işletmelerinin ortakları olan bankalar hisselerini devlete sattı. Böylece devlet, sanayi işletmeleri ile piyasayı kontrol altına alma ve istediği şekilde düzenleme gücüne sahip oldu. Mussolini, bu devlet işletmelerini 1937'de Kamu Sanayi Örgütü olan "IRI"nin bünyesine kattı. Örgüt, bazı büyük bankaların yönetimini de eline aldı. Böylece bankacılık, sanayi ve hizmet sektörleri Faşist Parti'nin denetimine geçti. Enerji sektörünü düzenleyen kamu örgütü "ENI" ile de entegrasyon tamamlandı²⁰⁰.

Almanya'ya gelince, Wall Street çöküşünün etkisi ile Avusturya'nın en büyük bankası 1931'de iflas etti. Avusturya bankaları ile çalışan Almanya bu durumdan olumsuz yönde etkilendi ve ülkenin önemli bankalarından Danat Bank kapandı. Mali sıkıntılar ile karşı karşıya kalan Alman Hükümeti, para akışını kontrol altına aldı ve savaş tazminatını ödeyemeyeceğini duyurdu²⁰¹. Bu kritik dönem ile birlikte 1928 seçimlerinde milletvekili sayısı on ikiye düşen Nazi Partisi, 1929 Dünya Ekonomik Krizi sonrası siyasi gücünü yeniden arttırdı. Parti, 1932 genel seçimlerinde birinci oldu. Ardından Hitler, Cumhurbaşkanı Paul von Hindenburg tarafından 1933'te başbakanlığa getirildi. Ülkesinin siyasi, askeri ve mali kararlarını tek başına almaya başlayan Hitler işsizlikle mücadele için dört yıllık bir planı uygulamaya koydu. Bu dönemde Almanya'da işsizlik 5.500.000'dan 400.000'e geriledi. İç pazar genişledi ve sanayi

¹⁹⁹ 1929 ekonomik krizi sonucu Amerikan borsasında, 24 Ekim "Kara Perşembe" ve 29 Ekim "Kara Salı" olarak adlandırılan tarihlerde 16.000.000 hisse satışa çıkarıldı. Hisseler, değerinin 4/3'ünü kaybetti. Borsada hisseleri değer kaybeden spekülörler bankalara veya sanayi işletmelerine olan borçlarını ödeyemedi. Alacaklılara borç veren küçük bankalar çökerken, büyük bankalar kredi vermeyerek ayakta kalabildi. Fabrikalara kredi verilmeyince, sanayi ve ticaret yatırımları azaldı. İşçi çıkarmalarında artış oldu. Tüketim kredisinin kesilmesi, ürün alımını düşürdü. Ülkedeki herkesi etkileyen kriz, en çok mavi yakalı işçiler ile beyaz yakalı hizmetlileri etkiledi. Mart 1933'te Amerika'da 12.800.000 işsiz vardı. Bu rakam ise ülkenin 4/1'nin işsiz olduğunu göstermekteydi. (Georges Langlois, Jean Boismenu, Luc Lefebvre, Patrice Regimbald, **20. Yüzyıl Tarihi**, (Çev: Ömer Turan), İstanbul, 2003, s.131-133.)

²⁰⁰ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.58.

²⁰¹ G. Langlois, J. Boismenu, L. Lefebvre, P. Regimbald, **20.Yüzyıl Tarihi**, s.136.

malları, hammadde ve gıda ürünlerinin ithalatı üzerine komşu ülkelerle ikili anlaşmalar yapıldı²⁰².

ABD ise 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin de etkisiyle iktidar değişikliği yaşandı ve Herbert Clark Hoover²⁰³ başkanlığı F. D. Roosevelt'e²⁰⁴ devretti. Başkan Roosevelt, ülkesini içinde bulunduğu ekonomik krizden çıkarmak için “*New Deal*” adı verilen ve 1933-1938 dönemini kapsayan bir mali program uyguladı. Roosevelt bu mali program ile liberal kapitalizm yerine, müdahaleci ve düzenleyici bir milli ekonomi politikası uygulamaya çalıştı. Roosevelt ekonomiye yeniden işlerlik kazandırmak için 1933'ten itibaren düzenleme yasalarını çıkardı²⁰⁵. Böylece dünyanın belli başlı sanayileşmiş ülkeleri 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkilerinden korunabilmek için içe dönük, kapalı ve devletçi bir ekonomi politikası uygulamaya karar verdi.

Bu sıkıntılı dönemde Türkiye'de gümrük tarifelerinin yükselmemesi amacıyla yüksek miktarda ithalat yapıldı. Dış ticaret açığı önemli artışlar yaşandı. Türk Lirası hızla değer kaybetti. Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesi geldi. Bunlar nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan tarım kesimini olumsuz yönde etkiledi. Buğday fiyatları 13.5 kuruştan 3.5 kuruşa, tütün fiyatları ise 71 kuruştan 30 kuruşa kadar geriledi²⁰⁶.

Ekonomik krizin etkilerinden korunmak için “*İlk hedef Akdeniz'di, ikinci hedef İktisat*” parolasıyla hareket edilerek dış ticarete korumacı, iç ticarete liberal bir ekonomi politikası izlenmeye başlandı²⁰⁷. Yerli mamul üretimini arttırmak ve kullanmayı teşvik etmek üzere bir takım çalışmalar yapıldı. Bu maksatla öncelikle 1926'da İzmir'de Emekli Yüzbaşı Naim Bey'in öncülüğünde “*Yerli Mamûlatı Müstehlikler Cemiyeti*” kuruldu²⁰⁸.

Bunların dışında Mustafa Kemal (Atatürk)'ün himayesi ve TBMM Başkanı Kazım (Özalp) Bey'in başkanlığı altında 18 Aralık 1929'da Ankara'da “*Millî İktisad ve*

²⁰² E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.60, 61.

²⁰³ Herbert Clark Hoover, ABD'ye bağlı West-Branch'da 1874'te doğdu. Cumhuriyet Partisi adayı olarak 1929 seçimlerinde ABD Başkanı seçildi. (İbrahim Alâettin, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, II, Haz: Sedat Simavî, İstanbul, 1933, s.733, 734.)

²⁰⁴ F. D. Roosevelt, 1882'de doğdu. 1910'da ayan azası, 1913-1920 arasında deniz işleri müsteşarı, 1924'te New-York Valisi oldu. Kendisi, 1933'te ABD'nin otuz ikinci başkanı olarak seçildi. (İbrahim Alâettin, **Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri**, IV, Haz: Sedat Simavî, İstanbul, 1936, s.1379.)

²⁰⁵ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.59.

²⁰⁶ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.61, 62.

²⁰⁷ Bu kriz döneminde yapılan çalışma ve uygulamalar arasında sırasıyla şunlar yer almaktaydı: 12 Aralık 1929'da Başvekilin Türk lirasını değerini arttırmak için alınan tedbirler üzerine yaptığı konuşma, 25 Şubat 1930'da 1567 Sayılı “*Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun*”un, 30 Haziran 1930'da Merkez Bankası'nın kurulması için 1715 Sayılı “*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanunu*” ve 25 Eylül 1930'da ise 1726 Sayılı “*1715 ve 2-VI-1930 Tarihli Kanuna Müzeyyel Kanun*” yayımlandı. (**Türk Parlamento Tarihi TBMM-III. Dönem 1927-1931**, II, Ankara, 1995, s.2.)

²⁰⁸ Aysu Özçaylak, **Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Yerli Malı Politikaları ve Uygulamaları**, Ankara, 2017, s.99.

Tasarruf Cemiyeti” kuruldu. Cemiyet’in amaçları arasında halkı israfla mücadele etmeye tasarrufa alıştırmaya, hesaplı ve tutumlu bir hayat yaşamaya, yerli mallarını tanıtmaya ve kullandırmaya, yine yerli mallarının miktarını, kalitesini ve rekabet gücünü artırmaya yönlendirmek bulunmaktaydı²⁰⁹.

Tüm bu amaçlara uygun olarak her yıl 12-18 Aralık’ta, “*Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası* ” düzenlenmeye başladı. Mustafa Kemal (Atatürk) halka yerli malı kullandırmak için örnek olmak üzere yerli malından yaptırdığı giysiler ile 17 Aralık 1929’da halkın önüne çıktı. Millî İktisad ve Tasarruf Cemiyeti’nin girişimi ile Ankara’da 21 Nisan 1930’da “*Birinci Milli Sanayi Numune Sergisi*” açıldı²¹⁰. 22-23 Nisan 1930’da ise “*Birinci Sanayi Kongresi*”, Türk çiftçisinin sorunlarını gidermek ve tarımı desteklemek için ise 5 Ocak 1931’de “*Birinci Türkiye Ziraat Kongresi*” toplandı. Kongre’de sanayileşmeyle ilgili olarak zirai ürünleri işleyen ve dokuma, kendir²¹¹, gül yağı, şeker, ispiro gibi ürünleri yurtiçinde üretecek fabrikaların kurulması üzerinde duruldu²¹².

Millî İktisad ve Tasarruf Cemiyeti’nin kurulması dışında alınan önlemler arasında 5 Temmuz 1932’de kabul edilen 2058 Sayılı “*Devlet Sanayi Ofisi Teşkili Hakkında Kânun*” ile “*Devlet Sanayi Ofisi*” kurulması da yer almaktaydı. Ofis’in görevleri arasında; ülkenin hammaddelerinin değerlendirilmesini artıracak ve imalatın pazarlanmasını sağlayacak faaliyetlerde bulunmak, devletin kuracağı fabrikaların projeler hakkında fikir beyan etmek ve projeler hazırlamak ve bunlardan İktisat Vekâleti tarafından onaylananları hayata geçirmek bulunmaktaydı. Sanayileşmek için gerekli olan kredinin temini için ise 7 Temmuz 1932 tarih ve 2064 Sayılı “*Türkiye Sanayi Kredi Bankası Teşkili Hakkında Kânun*” ile 5.000.000 sermayeli Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kuruldu²¹³.

²⁰⁹ Asım Süreyya İloğlu, **Türkiye Ekonomi Kurumunun Kuruluşu ve 1929-1973 Yıllarındaki Çalışmalarına Toplu Bir Bakış**, Ankara, 1974, s.11, 12.; Mustafa Kemal (Atatürk), 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin yaşandığı bir dönemde, 1 Kasım 1929’da Meclis’te yaptığı açılış konuşmasında şunları söyledi: “Memleket iktisadiyatı, bütün dikkat ve faaliyetimizi, bilhassa, cezbetmektedir. Ziraatta, geçen üretim senesi, bazı muntakalarda, tabii etkilerden dolayı fazla zarar oldu; bununla beraber, vaziyet, evvelki senelerin darlığına nispetle, umumiyetle normale yaklaşmıştır denilebilir. Zirai enstitülerin bir an evvel vücuda getirilmesine ehemmiyet veriyoruz. Bu sene zirai kooperatif teşkilâtına başlanmış olması, bilhassa, memnuniyetimizi mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına, teşmil etmeyi çok gerekli görüyoruz. Böylece çiftçiye, arazi vermek de, Hükümetin mütemadiyen takip etmesi lâzım gelen bir keyfiyettir. Çalışan Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak temin etmek, memleketin üretimini zenginleştirecek başlıca çarelerdendir”. (TBMMZC, XIII/3, Ankara, 1929, s.3.)

²¹⁰ E. Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.63.

²¹¹ Kendir, kenevir sapından çıkarılan lif ve kaba keten elyafına verilen addır. (C. E. Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, s.1024.)

²¹² U. Kipal, Ö. Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi**, s.81, 82.

²¹³ Kanun hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. TBMMZC, IX/4, Ankara, 1932, s.506-515.

Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası, kurulacak sanayi işletmelerine kredinin yanı sıra hammadde, inşaat malzemeleri ve makinaları sağlayacaktı. Ancak, Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası mevcut sermayelerinin tamamına yakınına Devlet Sanayi Ofisi'ne bağlı fabrikalara bıraktığı için kendisine verilen görevleri gerçekleştiremedi.

4- Ekonomik Destek Arayışları Kapsamında ABD ve İtalya Seyahatleri

a) ABD ile Ekonomik İlişkiler (1931)

Tüm dünyayı derinden etkileyen 1929 Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye'nin yabancı sermayeye olan gereksinimini daha da artırdı. Ancak bu mali krizin ağırlığını fazlasıyla hisseden büyük ekonomiler, Türkiye'ye yatırım yapma veya borç verme konusunda çekimser kaldı. Bazı büyük devletler ise Türkiye ekonomisi içinde yer alma, ayrıcalıklı şirketleşme ve bankacılık faaliyetlerinde bulunma konusunda planlamada bulundu. Bu devletler arasında yer alan ABD, 1927-1928 döneminde bankacılık sektörüne 30.000.000 dolar yatırım yapmak istedi. Ancak bunun devamı gelmedi. Yine aynı yıllarda ABD'li şirketler Kayseri'de bir lokomotif fabrikası kurmak ve Samsun ve Mersin limanları ile Ankara'nın altyapı çalışmalarını yapmak için girişimlerde bulundu. Ancak, gerek başka şirketlerin araya girmesi sonucu hükümetin kabul edemeyeceği iş koşullarının öne sürülmesi, gerekse böylesi büyük yatırımları finanse edecek mali yükün altına girmek istenmemesinden dolayı bir sonuç alınamadı²¹⁴.

Türkiye bu dönemde ekonomi politikalarını yeniden düzenlerken, yurtdışından gelecek yatırımlara da açık olduğunu gösterdi. Dış ticaret hadlerinin Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisi ile Türkiye'nin aleyhine dönmesi ve ihracat gelirlerinin azalması sonucu yaşanan dış ticaret açığı, Türkiye'nin 1929-1930 döneminde ekonomi politikasında önemli değişiklikler yapmasına neden oldu. Hükümet dış ticaret açığını kapatmak, ithal ikamesi doğrultusunda yüksek maliyetli ihraç mallarının hammaddelerini üretmek ve bu hammaddeler doğrultusunda sanayileşmek amacıyla ekonomik kalkınma politikasını uygulama kararını aldı. Kurulması planlanan yeni fabrikalar için ise yabancı sermaye yatırımlarından faydalanma imkanları aradı. Bu süreçte ABD sermayesine başvurma düşüncesi bir kez daha gündeme geldi²¹⁵.

²¹⁴ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.180.

²¹⁵ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.181.; Türkiye'de iç ve dış pazara 1929'dan sonra daha çok ağırlık verildi. Batı Anadolu ve Karadeniz'de tarımda ve şehir ekonomisinde yaşanan sıkıntılar yaşlandı. Bunun üzerine 1932'de devlet öncülüğünde ithal ikamesi ile sanayileşme politikası uygulanmaya başladı. Ekonomide uygulanmaya başlayan devletçilik politikası, 1930'larda yaşanan sanayileşme ve iktisadi iyileşmeye sınırlı katkı sağladı. (Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul, 2012, s.175.)

Türkiye ithalatı içinde ABD'nin payı 1924-1929 döneminde %3'ten %6'ya, ihracattaki payı ise %6'dan %13'e kadar yükseldi. Türkiye-ABD ekonomik ilişkileri içinde ithalat ve ihracattaki bu yükselişler ikili ilişkilere de olumlu yansıdı. Başvekil İsmet (İnönü) tarafından Kasım 1930'da Türkiye'yi ziyaret eden ABD Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Klein'den Türkiye'ye kredi temini ve sanayi yatırımları konusunda destek talep edildi. Bunun üzerine Maliye Vekili Şükrü (Saraçoğlu) başkanlığındaki bir heyet 1931'de ABD'ye gitti. Heyet, Amerikalı girişimcileri Türkiye'ye davet edecek ve bayındırlık, pamuklu tekstil sanayi ve bankacılık üzerine yatırım yapmak için gerekli olan 50-100.000.000 dolarlık krediyi temin etmeye çalışacaktı. Ancak ABD ekonomik krizin etkisinden kurtulamadığından dolayı Türkiye'ye destek veremedi²¹⁶.

Dünya ekonomik krizi Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz etkilere sebebiyet verdi. Bu süreçte, yatırımlar için gereken dış yardımın alınmasında sıkıntı yaşandı. ABD'nin Türkiye'de yapmayı düşündüğü yatırımlar da bu krizden payını aldı.

b) İtalya Seyahati ve Kredi Arayışları (1932)

Türkiye'nin ticaretinde İtalya'nın ön plana çıkması 1924-1929 döneminde oldu. Bunda; Türkiye'den ayrılan bazı Rum tüccarların Trieste'ye yerleşmeleri, ticari faaliyette burayı bir transit merkezi olarak kullanmaları ve Türkiye'nin pamuklu kumaş ithalatını kendine bağlamak için yaptığı çalışmaların da etkisi oldu. İtalya'nın, Türkiye ihracatındaki payı 1924-1929 döneminde %23, ithalatındaki payı ise %15 seviyelerindeydi²¹⁷.

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün İtalya'ya karşı tutumu ise Mussolini'den dolayı daima mesafeli idi²¹⁸. Ancak, iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek ve ülke kalkınması için kredi temin etmek için Başvekil İsmet (İnönü)'nün İtalya'ya seyahati uygun görüldü. Bu amaçla İsmet (İnönü) Bey, 22 Mayıs-2 Haziran 1932'de İtalya'ya bir seyahatte bulundu. Kendilerini Mussolini karşıladı. İsmet (İnönü) Bey ve beraberindeki heyet seyahatleri boyunca İtalya'daki çeşitli kurumlarda bir takım incelemelerde bulundu. Ekonomik konular üzerine yapılan görüşmeler sonucunda İtalya, Türkiye'ye

²¹⁶ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.150, 181, 289.

²¹⁷ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.148-150.

²¹⁸ Ş. S. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, s.420.; Başvekil İsmet (İnönü)'ye İtalya seyahatinde eşi Mevhibe Hanımefendi, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Halk Fırkası Umumi Kâtibi Recep Bey, Afyon Mebusu Ali Bey, Siirt Mebusu Mahmut Bey, Ankara Valisi Nevzat Bey, Hariciye Vekâleti Umum Müdürlerinden Cevat Bey, Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürü Vedit Bey, Hariciye Vekâleti Kalem-i Mahsus Müdürü Kemal Aziz Bey ve kâtiplerden Selim Rauf Bey ile Yunus Nadi, Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Yakup Kadri ve Reşit Galip beyler eşlik etmekteydi. (*Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1932, s.2.)

300.000.000 lirt yaklaşık 32.000.000 lira bir kredi vermek istedi. Kredinin üçte biri nakit olarak ödenecekti. Kalan üçte birlik kısım makine ithalinde ve diğer üçte birlik kısım ise İtalya'ya olan borçların ödenmesi için kullanılacaktı²¹⁹. Ancak bu kredinin temini hususunda İtalya ile herhangi bir anlaşma yapılamadı.

5- Planlı Sanayileşme Öncesi Türkiye'deki Yabancı Yatırımlar

Türkiye'nin 1924-1929 döneminde ticari faaliyette bulunduğu en önemli dört ülke sırasıyla; İtalya, ABD, Almanya ve Fransa idi. Bu ülkelerin cari ihracat değeri içindeki toplam payları %60 idi. Türkiye'nin 1930-1938 döneminde ticari faaliyette bulunduğu en önemli dört ülke ise sırasıyla; Almanya, İtalya, ABD ve İngiltere idi. Bu ülkelerin cari ihracat değeri içindeki toplam payları %63 idi. Türkiye'nin dış ticaretinde İngiltere, Fransa ve İtalya'nın payı 1930'lu yıllarda 1924-1929 dönemine göre önemli ölçüde düştü. İtalya'nın, Türkiye'deki ihracat ve ithalatındaki toplam payı 1924-1929 döneminde %19 iken, 1930-1939 döneminde %10'a kadar geriledi. Yine aynı dönemlerde İngiltere'nin payı %13'ten, %8'e; Fransa'nın payı %12'den, %5'e düşerken ABD'nin payı ise her iki dönemde de yaklaşık %9 seviyelerindeydi. Buna karşın Almanya'nın ve SSCB'nin Türkiye'deki ticari payı 1930'larda artış kaydetti. Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki ticaret payı 1924-1929 döneminde %3 iken, 1930'lu yıllarda %5'e yükseldi²²⁰. Bunda, BBYSP'nin etkisi oldukça önemli olduğunu belirtmeliyiz. Öyle ki plan ile kurulacak fabrikaların bir kısmı için SSCB'den makine, teçhizat ve bir takım aletler alındı.

Cumhuriyet'in ilk on yıllık döneminde kalkınmayı sağlamak ve yabancı yatırımları ülkeye çekmek çok kolay olmadı. Hükümet, ticaret, ulaşım, madencilik ve ormancılık alanlarında yabancı sermayeli şirketlere ayrıcalıklar tanıdı. Bu şirketlerin Türkiye'deki yatırımları 1930'a kadar artarak devam etti. Bunun sonucu olarak; Belçika sermayeli İstanbul-Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi 1924'te, İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi 1926'da, Zingal Ormancılık Şirketi 1927'de, İsveç sermayeli İzmir Telefon Şirketi 1925'te, Alman sermayeli Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi ve Adana Elektrik Şirketi 1928'de, Fransız sermayeli Kireçlik Krom Madencilik Şirketi, Fethiye Simli Kurşun Madencilik Şirketi ve Kömür Madencilik Şirketi; İngiliz

²¹⁹ Selim İlkin, “Birinci Sanayi Planı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, II, İstanbul, 2004, s.211.

²²⁰ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.148, 161, 162.

sermayeli Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi, ABD sermayeli Ford Şirketi 1929'da hükümetten ayrıcalıklar elde etti²²¹.

Bu şirketlerin dışındaki bazı yabancı şirketler ise ayrıcalık elde etmeden Türkiye'de çeşitli şubeler açtı. Bunlar arasında Belçika ve Fransız sermayeli iki çimento fabrikası, Adana'da İngiliz sermayeli büyük bir çırçır fabrikası, İstanbul'da Nestle Çikolata Fabrikası²²², HVM ve Columbia'nın plak fabrikası, bazı yabancı kimya şirketlerini ilaç fabrikaları ile bir Japon grubunun Bursa'daki ipekli dokuma fabrikası sayılabilir²²³.

Türkiye'ye yapılan yatırımlarda, siyasi ve mali koşulların etkili olduğu tespit edilmektedir. SSCB ve Almanya ile kurulan iyi ilişkiler sonucu bu ülkelerin Türkiye'ye yaptığı yatırım miktarında artış sağlanmıştır. Bunda, BBYSP ile açılacak fabrikaların etkisi büyüktü.

C- BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NA GİDEN SÜREÇ

1- Devletçilik Dönemi ve Devletin Sanayiye Katılımı

Türkiye'de, bir taraftan Türkiye İktisat Kongresi ile liberal ekonomik sistemin²²⁴ temelleri atılırken diğer taraftan da sanayileşme faaliyetlerin önündeki engeller kaldırılmaya ve girişimcilere yeni destekler verilmeye çalışıldı. Ancak 1923'ten 1931'e kadar geçen süre zarfında sanayileşme yolunda önemli bir ilerleme kaydedilemedi. Bu durum karşısında ekonomik sistem üzerinde değişime gidilme kararı alındı ve 1931 itibarıyla karma ekonomik düzenden devletçi ekonomik düzene geçildi.

Türkiye'nin ekonomide devletçi bir ekonomi politikası izlemesinde birçok etken bulunmaktaydı. Bunlar arasında özellikle büyük projeler için sunulan iç kaynakları ve mevcut birikimleri finanse ederek harekete geçirecek mali kurumlar mevcut değildi. Bundan dolayı özel sermaye ile ancak küçük ölçekli projeler gerçekleştirilebilirdi. Büyük projelerin hayata geçmesinde devletin, özel sermaye kuruluşlarına göre bir takım üstünlükleri vardı²²⁵. Öncelikle devlet, büyük yatırımları finanse edecek kaynakları özel

²²¹ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.176, 177.

²²² Türkiye'de 1930 itibarıyla dört çikolata fabrikası vardı. Bu fabrikalarda, yılda 386.000 kg çikolata üretilmekteydi. (**İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor**, s.157.)

²²³ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.178.

²²⁴ Türkiye'de 1923-1929 döneminde liberal, 1930-1931 döneminde korumacı iktisat politikası izlendi. (Uygur Kocabaşoğlu-Güven Sak-Sinan Sönmez-Funda Erdal-Özgür Gökmen-Nesim Şeker-Murat Uluğtekin, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul, 2001, s.18.); Devletçilik ilkesinin benimsenmesi ve uygulanması ise 1931'den 1950'ye kadar devam etti. (A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı (1933)**, Ankara, 1972. s.24.)

²²⁵ Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara, 1963, s.106.

sermayeye göre daha kolay bulabilirdi. Özel sermaye, işletme sermayesini sağlamakta da güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Buna karşılık devlet bu güçlükleri kolaylıkla aşabilir ve özel sermayeye göre iç ve dış finansman kaynaklarından sağlanan paraya daha az faiz ödeyebilirdi. Bunların dışında devlet projeleri, devlete olan güven nedeniyle ithal izinlerinin sağlanmasında, sanayi kuruluşlarını yakından ilgilendiren kara, demiryolu ve elektrik santralleri gibi yatırımların yapılmasında ve dışarıdan teknik yardım alınmasında üstünlükler sağlamaktaydı²²⁶.

Bu dönemde yabancı sermayenin Türkiye'ye olan mesafesi hakkında İktisat Vekili Celâl Bayar şunları söyledi: *"1931-32 falan. Yani ben daha yeni İktisat Vekili olmuştum. Türkiye'yi Tevfik Rüştü ile ikimiz temsil etmiştik. Bunları da Atatürk'e söylemiştim. Bunun üzerine 'Beşinci planı süratlendirelim. Burada böyle bir cereyan var' diye hem hükümete hem de kendisine telgraf çekmiştim. Bana Kanadalılar da 'Siz şeker fabrikası yapıyorsunuz, vazgeçin bu işten' demişlerdi. 'Niçin?' dedim. 'Bizde şeker sanayii çok ilerdedir, bunu siz yaparsanız bizim piyasamız daralacaktır, satışımız azalacaktır' dediler. Tabii kendi memleketimin hesabına. İnsan gülüyor bu mantığa. 'Eh,' dedim, 'yaptık.' Cevap verdiler: 'Yaptıklarınızı kabul edelim. Bundan sonra yapmayacağınızı taahhüt edin.' Dünya İktisadi buhranının halli için bir tedbir olarak bunu söylüyor, bizden de bu fedakârlığı istiyorlar. İtalyanlar tekstil sanayiinin bizde kurulmasını istemezler. Ben Almanya'dan demir sanayii için bir heyet istemiştin. Demirin sanayide esas olduğunu biliyordum. Gayet basit bir fabrika yapacağız, mesela bir tekstil fabrikası. Makinelerimizi yenileyeceğiz, amorti edeceğiz bunu. Kendimiz yapmalıyız makinelerimizi. Bu olmadıkça daima bir yere bağlıyız. Demir sanayii, sanayileşmede temeldir. Demir sanayiini yaptırtmak istiyorum, bunun etütlerini bir mütehassıs heyete hazırlatıyorum. Almanlar, Krupp müessesesi aldı üzerine. Memlekette en müsait yeri bulmak için dolaşıyorlar. Bunun için de rapor hazırlıyorlar. İyi Almanca bile bir maden mühendisim vardı, refakatlerine verdim. Bir gün bana 'Aralarında şöyle konuşuyorlar' dedi: 'Türkiye'de demir sanayiini kurmak doğru değildir ve bizim aleyhimizedir. Ama Türkler mutlaka yapacaklar ise bizim bu işi yapmamız lâzımdır'. Bütün bunları ben Atatürk'e anlatmışımdır. Takip ederdi. 'Memleket bütün kuvvet kaynaklarını sarf etmelidir bu uğurda ve en kısa zamanda sanayileşmelidir. Haydi Allah muvaffak etsin' dedi."*²²⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere

²²⁶ N. Serin, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, s.108.

²²⁷ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul, 2004, s.125, 126.

belirli sektörlerde faaliyet gösteren ülkeler, Türkiye'nin sanayileşme faaliyetleri karşısında engelleyici bir tavır takındı.

Dönemin şartları itibariyle değerlendirildiğinde tüm iç ve dış etkenler Türkiye'nin kendi ekonomik önlemlerini almasına ve milli kalkınma faaliyetlerine başlamasına neden oldu. Bu doğrultuda, “*ekonomide devletçilik*” politikasının en uygun sistem olacağı sonucuna varıldı.

Devletçilik ilkesi, CHF'nin 1931'de düzenlediği büyük kurultayda parti programına alındı. 1931'den itibaren ise “*mutedil devletçilik*” yerine “*devletçilik*” ifadesi kullanıldı.²²⁸ İsmet (İnönü) ekonomide devletçilik politikasının uygulanmasının gerekliliği hakkında şunları söylemekteydi: “*İktisatta devletçilik siyaseti bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterir. Asırların ihmalini telafi edecek, haksız tahripleri imar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lazım geliyordu. Demek ki iktisatta devletçiliği bir inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel addetmeye mecbur bulunuyorduk. Geri ve eksik vasıtalar içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanayisini ve iktisadi düzenlerini devletin bütün vasıtaları ve imkanları ile bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağırı ve en mühimidir. Bu kısa hülasam, iktisatta devletçilik siyasetini ne kadar inanarak takip ettiğimizi ifade eder ümidindeyim.*”²²⁹

Ekonomide devletçilik politikasının tercih edilmesinde iktisadi faktörlerin yanı sıra siyasi ve sosyo-kültürel unsurlar da belirleyici oldu. Çok partili hayata geçiş denemelerinin yaşandığı bir dönemde Ali Fethi (Okyar)'ın başkanlığında 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ekonomide müdahaleci devletçi düzen yerine liberal sistemi savunmaktaydı. Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisini fazlasıyla hissettirdiği ve Türkiye ekonomisinin dar boğaza girdiği bir dönemde SCF'nin

²²⁸ İsmail Hüsrev Tökin, **Cumhuriyet Halk Partisinin İktisadi Siyaset Sistemi**, II, Ankara, 1946, s.13, 14.; Devletçi sisteme geçiş döneminde bir takım yasalar çıkarıldı. Bunlar arasında: 20 Şubat 1930'da 1567 Sayılı “*Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun*”, 10 Haziran 1930'da 1705 Sayılı “*Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Kanunu*”, 11 Haziran 1930'da 1715 sayılı “*T.C. Merkezi Bankası Kanunu*”, 22 Temmuz 1931'de 1873 Sayılı “*Türkiye'ye Bazı Ülkelerden Yapılacak İthalata Tahdit ve Takyitler Tatbikine Dair Kanun*”, 1932'de “*Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun*”, 3 Haziran 1933'te 2262 Sayılı “*Sümerbank'ın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun*”, 18 Haziran 1933'te 2299 Sayılı “*Ödünç Para Verme İşleri Kanunu*” yer almaktaydı. (E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, s.40.); Özel sektörün çok önemsemediği Anadolu devletçilik sayesinde modern sanayi tesisleri ile tanıştı. Aynı zamanda dış yardım ve krediler olmadan kalkınma sağlanabileceği görüldü. Bu dönemde 17.000.000 lira borç alındı ve 36.000.0000 lira borç ödendi. (S. Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, s.452.)

²²⁹ **BCA**, 490.1.1015.916.2.

politikaları halk arasında büyük bir ilgi gördü. Bu durum karşısında Mustafa Kemal (Atatürk)'ün halkın sorunlarını yerinde dinlemek ve görmek üzere beraberlerinde Vekâlet temsilcilerinin, siyasetçilerin ve uzmanların olduğu bir heyet ile 1930'da Anadolu gezisine çıktı. Mustafa Kemal (Atatürk) üç ay süren bu gezi sonrası halkın ülkedeki ekonomik durumdan oldukça rahatsız olduğunu ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'na olan güveninin azaldığını tespit etti. Bunun önüne geçilebilmesi için ise toplumun şikayetlerini azaltacak ve devlete olan güvenini arttıracak bir takım ekonomik tedbirlerin bir an önce alınması gerektiği üzerinde duruldu²³⁰.

Ülkenin içinde bulunduğu zorlu ekonomik koşulların iyileştirilmesi ve halkın öncelikli ihtiyaçlarının karşılanması için devletçi ekonomik sistem içinde planlı kalkınma modelinin uygulanması için çalışmalara başlandı. BBYSP'nin temelini oluşturacak çalışmalar İktisat Vekâlet'inin 8 Aralık 1929 tarih ve 6547 Sayılı bir yazı doğrultusunda hazırlanacaktı. Buna göre hammaddesi yurtiçinde yetişmesine rağmen yurtdışından alınan maddelerin yurtiçinde imal edilip edilmeyeceği üzerinde durulmaktaydı. İhraç edilen hammaddelerin mamul hale getirilip ihraç edilip edilmeyeceğinin araştırılması belirtilmekteydi. Yün, pamuk, kâğıt, deri, cam ve kimyasal maddelerin 1926-1928 dönemindeki ithalat oranları²³¹ üzerinde değerlendirmeler yapılarak hangilerinin bir program dahilinde üretilmesinin mümkün olacağı ifade edilmekteydi. Yine bu ürünlerin tamamının imal edileceği fabrikaların maliyetinin ne kadar olacağı ve kaç yıllık bir program ile yapılacağı hakkında çalışmaların yapılması gerektiği vurgulanmaktaydı. Kurulacak sanayi tesislerinin maliyet, satış ve kar oranlarının ve gümrük şartları ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan

²³⁰ Korkut Boratav, “*Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1929-1939*”, **Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii**, Ankara, 1977, s.11.; Mustafa Kemal Atatürk birçok kez yurt gezisinde bulundu. Bu geziler; tetkik, inceleme, açılış ve tören üzerine olmayıp çoğunlukla devrimlerin doğrudan halka anlatılarak başlatılması ve sonuç ile etkilerinin gözlemlenmesi üzerineydi. Mustafa Kemal Atatürk, 1930-1931 döneminde iki yurt gezisinde bulundu. Birinci gezi, 17 Teşrinisani 1930 ve 6 Kânunusani 1931 döneminde; Trakya, Orta Anadolu, Bursa, Samsun ve Trabzon'u kapsamaktaydı. İkinci gezi, 26 Kânunusani-2 Mart 1931 döneminde; İzmir, Balıkesir, Aydın, Denizli, İçel, Mersin, Adana, Malatya ve Konya Vilâyetlerini içeriyordu. (**Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)**, Haz: Gürbüz Tüfekçi, İstanbul, 1998, s.11, 25, 67.)

²³¹ Türkiye'nin 1928 itibariyle ithal ettiği belli başlı ürünler ve ödenen miktarlara bakıldığında: Pamuk ve pamuklu dokuma 52.329.000 lira, maden 26.326.000 lira, makineler ve mekanik aletler 10.462.000 lira, araba, vagon, gemi 8.128.000 lira, yünlü dokuma 15.680.000 lira, erzak ve şekerlemeler 13.480.000 lira, sanayiye ait yağlar ve iç yağları 11.185.000 lira, boya, kimyevi maddeler ve tıbbi ecza malzemeler 7.177.000 lira, mamül deri, kösele ve kürkler 6.121.000 lira, cam, taş, porselen 6.001.000 lira, kâğıt ve tatbikatı 5.385.000 lira, keten ve dokuma 5.041.000 lira, dağınık eşya 4.700.000 lira, lastik ve ürünleri 4.497.000 lira, saat ürünleri ve müzik aletleri 4.050.000 lira, ipek ve iplikler 5.960.000 lira, bitkisel yağlar 3.550.000 lira, hazır elbise, moda eşya 1.981.000 lira, kereste ve ağaç ürünleri 1.963.000 lira, hayvansal gıdalar ve balıklar 1.178.000 lira, patlayıcı maddeler 572.000 lira, yakacak 534.000 lira, alkollü içecekler ve ispirotolu sular 446.000 lira, hububat 327.000 lira, meyve ve sebze 106.000 lira, suni gübre 75.000 lira idi. (**İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor**, s.386, 387.)

etkilenme koşullarının incelenmesi istenilmekteydi. Tüm bunlara ilişkin olarak rapor hazırlanması ve bunun gizli tutularak 20 Aralık 1929'da Ankara'da bulundurulması belirtilmekteydi²³².

Bu iktisadi program, BBYSP adı ile 1934'te uygulamaya geçen ve temeli Âli İktisat Meclisi'nin 1929'da hazırladığı “*Türkiye'nin İktisadi Programı*” ile atılan iktisadi plan ile gerçekleştirilecektir.

Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye'de izlenecek sanayileşme planı ile ilgili olarak henüz 1922'de yaptığı açıklamasında ise: “*Siyaseti iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de menafii umumiyeyi doğrudan doğruya alakadar edecek müessesat ve teşebbüsâtı iktisadiyeyi, kudreti maliye ve fenniyemizin müsaadesi nispetinde devletleştirmedir. Memleketin iktisadi emelleri ziraat ve sanayii ziraiye olmakla beraber memlekette öteden beri mevcut, mesala dokuma sanayi gibi sanayinin himaye ve ihyası ve bazı mıntıkalarda yeniden kurulabilecek diğer sanayinin her suretle himayesi nazarı ehemmiyette tutulacaktır*”²³³ dedi.

İktisat Vekili Celâl (Bayar) ise hazırlanması düşünülen sanayi programının milli bir ihtiyaç oluşturduğunu belirtti. Sanayileşmemiş bir ülkenin refaha ulaşamayacağını söyledi. Savaşta ve barışta ihtiyaç duyulan maddelerin milli bir iktisat sistemi ile elde edilebileceğini belirtti. Ülkede yeni iş sahalarının açılacağını ve halkın alım gücünün artacağını söyledi. Hammadde kaynağına sahip olunmasından ötürü ekonomik faaliyetin kesintiye uğramayacağını vurguladı. Bu bağlamda dokuma, demir, kimya, cam, şişe ve kâğıt sektöründe sanayileşmenin daha uygun olacağına dikkat çekti. Fabrikaların tesis masraflarının her yıl yurtdışına çıkan yıllık para miktarına yakın olduğunu ifade etti²³⁴.

BBYSP'nin hazırlık aşamasında İktisat Vekili Celâl Bayar²³⁵ tarafından çeşitli sanayi konularına ait raporlar hazırlandı. Bunlar İcra Vekilleri Heyeti'ne sunuldu.

²³² Uygur Kocabaşoğlu, Aydan Bulutgil, Fahrettin Çiloğlu, İlker Evrim Binbaş, Nesim Şeker, **SEKA Tarihi Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi**, İzmit, 1996, s.56.

²³³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri T.B.M.Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)**, I, İstanbul, 1945, s.220.

²³⁴ **Celâl Bayar Diyor ki 1920-1950 Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbıhal**, (Haz: Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951, s.52-54.

²³⁵ Celâl Bayar 1883'te Gemlik'te doğdu. Bursa Fransız okulunda eğitim gördü. Memur olarak Gemlik Reji İdaresi, Ziraat Bankası ve Deutsche Bank Şubesi'nde çalıştı. 1908'de Deutsche Bank'tan ayrıldı. İttihat ve Terakki'nin Bursa Sorumlu Kâtipliği görevinde bulundu. 1919'da İstiklal Harbi'nde katıldı. Akhisar Millî Kuvvetler Komutanı oldu. 1920'de Saruhan mebusu oldu. 1921'de İktisat Vekilliği görevine atandı. TBMM II. Dönem seçimlerinde İzmir mebusu seçildi. 6 Mart 1924'teki II. İsmet (İnönü) Kabinesi'nde, mübadele, imar ve iskân vekilliği görevinde bulundu. 26 Ağustos 1924'te Türkiye İş Bankası'nı kurdu. 4 Mayıs 1931'de kurulan IV. İsmet (İnönü) Kabinesi'nde İktisat Vekili oldu. 1937'de başvekil olarak atandı. 1939'da başvekillik görevinden ayrıldı. 1946'da Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer aldı. 1950'de Cumhurbaşkanlığına seçildi. 1960'da bu görevinden ayrıldı. 1986'da İstanbul'da öldü. (Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-**

Raporlar incelendi ve üzerinde çalışılmalar yapıldı. Fabrikaların kurulacağı yerler üzerine şu ifadeler yer verildi:

Pamuklu dokuma için Bakırköy’de genişletilmekte olan fabrika dışında, Konya Ereğlisi’nde 16.500 iğlik²³⁶ ve Kayseri’de 33.000 iğlik kaba kumaş ile Nazilli’de 29.000 iğlik ince kumaş fabrikasının kurulması; Bakırköy’de ve Nazilli’de kurulacak dokuma fabrikalarının lüks ve ince kumaşlar ve Kayseri’de ve Konya Ereğlisi’nde kurulacak fabrikaların ise kaba kumaşlar üretmesi ve üçüncü dokuma fabrikasının Malatya’da kurulması için araştırmalar yapılması uygun görüldü. Kendir ve keten konusunda ise İktisat ve Ziraat vekâletlerinin yaptıkları araştırmalara devam etmelerine karar verildi. İktisat Vekâleti, Kastamonu’da ve Batı Anadolu’da kendirin yıkanması ve hazırlanması işlerinin bilimsel bir yöntemle yapılması için fabrikaların inşa edilmesi en doğru hareket olacaktır. Merinos yün ipliği anlamına gelen kamgarn alanında ise merinos yününün gelecekte yurtdışından getirilmesi, yurtiçinde merinos yetiştirilmesi için ise daha fazla çalışma yapılması ve merinosu teşvik etmek için kamgarn fabrikası Bursa’da kurulabilirdi²³⁷.

İktisat Vekili Celâl (Bayar) ve Bekir Vehbi Bey’in demir sanayisinin kurulması ve madenlerinin işletilmesi üzerine verdikleri beyanatta; ülkedeki demir cevherlerini işlemek için girişim ve araştırmaların takip edilmesi ve sonuçlandırılması, demir sanayisini kurma işinin yerli madenlerin işletilmesine bağlı olmaması tekrar edildi. Demir sanayisinin kurulacağı yer Karadeniz Bölgesi olmakla birlikte fabrikanın yerine henüz karar verilemedi. Safranbolu çevresinde de araştırmalar yapılacaktı. İktisat Vekâleti tarafından yapılacak araştırmalara Erkan-ı Harbiye de katılacaktı. Türkiye’de kok tüketimi ise her yıl yaklaşık olarak 10.000 ton artmaktaydı. Yurtiçinde üretilen kok ise yeterli derecede olmadığından dolayı yılda 60.000 ton sömük kok üretecek bir fabrikaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Türkiye’den Avrupa’ya gönderilen 5 ton kömür üzerinde yapılan araştırmalardan olumlu sonuçlar alınması durumunda sömük kok fabrikasının inşasına başlanmasına ve bu işin kömür şirketi ile ortaklaşa olarak Sümerbank tarafından yapılmasına karar verildi²³⁸.

Yine bu bağlamda Ergani’ye 1935’te gelecek demiryolu hattının tamamlanmasının ardından çalışmaya başlayacak olan Ergani bakır madeninin

1923, III, Ankara, 1994, s.831-836.)

²³⁶ İğ, pamuk veya yünü çevirip bükerek iplik haline getiren ince çubuğa verilen addır. (C. E. Arseven, **Sanat Ansiklopedisi**, s.770.)

²³⁷ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.355, 359.

²³⁸ Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.355, 359.

hisseleri Türkiye İş Bankası'nın kontrolündeydi. Hisselerin %50'si Almanların diğer %50'sinin üçte ikisi hazinenin ve üçte biri ise İtibar-ı Millî Bankası'na aitti. Madenin işletilmesinde Sümerbank'ın da görev yapması ve bunun için de hazine hissesinin Sümerbank'a devredilmesinin kanunen gerekli olduğu belirtildi. Keçiörlü kükürt madeninin işletilme hakkının ise Türkiye İş Bankası ve Sümerbank tarafından kurulacak olan bir şirkete devredilmesi ve ihalesi uygun görüldü. Selüloz, kâğıt ve suni ipek üzerine üretim yapacak fabrikaların kurulması ve işletilmesi işlerinin Sümerbank tarafından yapılmasına karar verildi. Fabrikaların İzmit'te veya başka bir yerde, dumansız barut üretiminde gerekli olan selüloz fabrikasının ise İç Anadolu'da kurulması en uygun yer olacaktı²³⁹.

Porselen işinin Sümerbank tarafından Kütahya'da etüt edilmesi ve ülke ihtiyacının %50'sini karşılamaya elverişli olduğu anlaşılan cam işinin şimdilik ertelenmesi, lüks olmayan ve topluma yarayan şişe ve benzer eşyaları temin edecek fabrikanın Sümerbank ile Türkiye İş Bankası tarafından ortaklaşa Beykoz'da inşası konusunda fikir birliğine varıldı. Kimya sanayi hakkında araştırmalara devam edilmekte olup, sudkostik ve klor fabrikalarının Sümerbank tarafından kurulması uygun görüldü. Sünger sanayi üzerine bir sünger şirketi kurmak için milli bankalar ile birlikte, İzmir ve İstanbul liman şirketlerinin görevlendirilmesine karar verildi. Bu şirketlerin, Sümerbank'ın muhasebesi altında olması ve çalışmalara bir an önce başlanarak, deniz altı servetinin maruz kaldığı kötü durumdan kurtarılması uygun görüldü. Elektrifikasyon işlerinin ise İktisat ve Nafia vekâletleri tarafından incelenerek, bu doğrultuda genel bir planın hazırlanması üzerinde duruldu²⁴⁰.

2- Sovyetlerle İlişkilerin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na Etkisi

Rusya'da 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile Çarlık rejimi yıkıldı ve sosyalist bir düzene geçildi. Sovyet Rusya bu tarihten itibaren bağımsızlık mücadelesi veren Türkiye'yi Batı dünyasına karşı siyasi ve askeri yönden desteklemeye başladı. Öyle ki Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in Aralık 1919'da VII. Kongresi'ne sunduğu raporunda “*Uyanan Doğu*”dan söz edilerek Türkiye, Mısır, Çin, İran ve Kore'de, Avrupa ve ABD kapitalizmine karşı hareketlenmelerin ve dayanışmanın zaman içinde daha etkili bir hale geldiğini belirtildi. Çiçerin raporunda: “*Kaybolmuş hürriyetlerinin tekrar kazanılması için yaptıkları mücadelede, Müslüman dünyasına*

²³⁹ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.355, 359.

²⁴⁰ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.355, 359.

*yardım etmek hususundaki samimi arzumuzu, Türklere ve her Müslüman ırkına, debdebeli bir şekilde ilan ettik*²⁴¹ dedi.

Mustafa Kemal (Atatürk), TBMM'nin açılışından üç gün sonra Lenin'e gönderdiği 26 Nisan 1920 tarihli mektubu ile Ankara ve Moskova arasındaki ilişkilerin normalleşmesini siyasi ve askeri bir ittifak ile yabancı emperyalizmine karşı birlikte mücadele edilmesini istedi. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Lenin'e yazdığı mektup sonrası 3 Haziran 1920'de Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in cevap vermesi ile Sovyet Rus Hükümeti, TBMM Hükümeti'ni resmen tanıdı. Böylece iki hükümet arasındaki diplomatik ilişkiler resmen kurulmuş oldu. Ancak Çiçerin bu dönemde Sovyet Rus Hükümeti'nin İngiltere'den birçok ürün almak zorunda olduğunu belirtti. Bundan dolayı Sovyet Rusya, İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmaya çalıştı. Bunun dışında Sovyet Rusya'nın Komünist olmayan ülkeler ile ittifak yapmayı uygun görmemesi, yaşanan Polonya savaşı, Menşevikler ile Wrangel ve Gürcistan'da mücadele etmesi ve Türkiye ile ittifak yapması durumunda Rus askerlerinin de Yunanlılara karşı mücadele etmesi gerekeceği gibi nedenlerden dolayı bu dönemde Türkiye ile herhangi bir ittifaktan söz etmedi²⁴².

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ikili ilişkileri geliştirmek ve Batı'ya karşı birlik olmak için 16 Mart 1921'de Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı²⁴³. Bu antlaşma ile Sovyet Rusya, Sevr Antlaşması'nı tanımadı. Antlaşma, Türk-Sovyet ilişkilerini önemli derecede güçlendirdi²⁴⁴. İki ülke arasında 17 Aralık 1925'te Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalandı²⁴⁵.

²⁴¹ Fahir H. Armaoğlu, **Siyasî Tarih 1789-1960**, Ankara, 1964, s.630.

²⁴² F. H. Armaoğlu, **Siyasî Tarih 1789-1960**, s.632.

²⁴³ Moskova'da düzenlenen, "*Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması*", 16 Mart 1921'de Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İktisat Vekili ve Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek), Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekili ve Sinop Mebusu Rıza Nur ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Büyükelçisi ve Ankara Mebusu Ali Fuad (Cebesoy); Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adına Dışişleri Halk Komiseri ve Rusya Merkez Yönetim Komitesi üyesi Jorj Çiçerin ve Tüm Rusya Merkez Yönetim Komitesi üyelerinden Celâl Korkmazof tarafından 16 Mart 1921'de imzalandı. On altı maddeden oluşan anlaşmanın ekonomi ile ilgili maddelerinde: İki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek için ekonomik, para ve diğer işleri düzenleyen anlaşmalar yapılacaktı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, bir ülkenin gelişmesine ve egemenliğine engel olan Kapitülasyonları geçersiz ve kaldırılmış kabul eder. Yolcu ve ticaret eşyası girip-çıkışında ülkelerin yürürlükteki yasaları uygulanacaktı. (İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, (1920-1945), Ankara, 1989, s.32-36.)

²⁴⁴ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul, 2010, s.741.

²⁴⁵ İ. Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, s.268, 269.; Paris'te düzenlenen, "*Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması*", Türkiye Cumhuriyeti Devleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekili Tefik Rüştü (Aras) ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adına Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halk Komiseri Jorj Çiçerin tarafından 17 Aralık 1925'te imzalandı. Bu antlaşma ile taraflardan birisine karşı bir saldırı olması durumunda, diğer taraf tarafsız olacak; Taraflar birbirlerine saldırıda

Sovyet Rusya, Türkiye ile olan dostluk ilişkilerini devam ettirmek üzere imzalanan Türkiye ile SSCB arasındaki dostluk ve tarafsızlık antlaşmasının süresini 1929'da uzatmak istedi. Bu doğrultuda Sovyet Rusya Hükümeti Hariciye Komiser Vekili Karahan 12 Aralık 1929'da Türkiye'ye geldi. Karahan verdiği beyanatta: *“Komşumuz ve büyük dostumuz Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı, öteden beri büyük bir muhabbet besliyordum. Türkiye'yi ziyaret etmek, benim gaye-i hayalimdi. Komiserliğe geçtikten sonra, bu arzuma muvaffak olmak imkanını elde ettiğinden dolayı, kendimi bahtiyar addederim. İlk intihalarım, fevkalade mükemmeldir. Burada kendimi kendi memleketimde hissediyorum”*²⁴⁶ *“Dostlar, felaket içinde öğrenilir. Biz yekdiğerimizi, memleketlerimiz üzerine en vahim felaketler çöktüğü bir zamanda tanıdık. Biz fedakârlık ve kahramanlıkla dolu ve insaniüstü zorlu bir mücadele içinde Türk Milleti ve Sovyetler Birliği milletlerinin istiklallerini ve kendi arzuları üzerine hayatlarını kurmak hususundaki itiraz kabul etmez haklarını müdafaa ettikleri zaman tanıştık. Bu şanlı mücadele günleri, tarihe geçti. Fakat bu tarih daima canlı bulunuyor. Bunun içindir ki bu kahraman günlerde doğan dostluk, mazide kalmamıştır. Bugün yaşıyor. Memleketlerimiz halkının sarsılmaz arzu ile yaşıyor. Bu dostluk, daima sağlam olacak ve istikbale geçecektir. İktisadi ve fikri terbiye sahasındaki mesainizin her adımını ve her muvaffakiyetini, en büyük heyecan ve sevinçle takip ediyoruz”*²⁴⁷. *“Yeni başladığınız iktisat mücadelesi, çok mühimdir. Ehemmiyeti nispetinde de güçtür. Çünkü aynı tecrübeleri, biz de geçirdik. Aynı müşkülata, biz de maruz kaldık. Fakat, netice için endişe etmiyorum. Çalışmaktan yılmıyorsunuz. Metodik surette çalışmanın yollarına vakıfsınız. Bundan fazla olarak başınızda öyle kuvvetli şefler var ki, onların prestiji ise çok iyi netice vadedebilir”*²⁴⁸ ifadelerinde bulundu.

Sovyet Rusya Hükümeti Hariciye Komiser Vekili Karahan'ın Türkiye'yi ziyareti sonrası Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 17 Aralık 1929'da yapılan protokol ile iki yıl daha uzatıldı. Böylece iki ülke arasındaki siyasi ve askeri ilişkiler daha da iyi bir seviyeye ulaştı.

Başvekil İsmet (İnönü) Ekim 1930'da Büyük Millet Meclisi'nde yeni kabinenin programını okurken hükümetin dış politikasını; Milli Mücadele'den beri kurulan

bulunmayacak ve diğer taraf aleyhine başka devletlerle anlaşmalar yapmayacak; anlaşma üç yıl olacaktı. (İ. Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, s.268, 269.)

²⁴⁶ **Milliyet**, 13 Kânunuevvel 1929, s.2.

²⁴⁷ **Milliyet**, 14 Kânunuevvel 1929, s.2.

²⁴⁸ **Milliyet**, 16 Kânunuevvel 1929, s.1.

dostluk münasebetlerini korumak, takviyesine çalışmak, eski dostlukları devam ettirmek ve yeni dostluklar kurmak olarak açıkladı²⁴⁹.

Türkiye'nin Batılı devletler ile olan ilişkileri 1930'lara girerken büyük ölçüde normalleşti. Böylece Sovyet Rusya, Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıktı. Ancak bu dönemde Batı ile ilişkiler kurulurken Sovyet Rusya da ihmal edilmedi ve dostluk ilişkileri devam etti. Bu maksatla Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras)²⁵⁰ temaslarda bulunmak üzere Ekim 1930'da Moskova'ya gitti. Ardından, Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Maxim Maximovich Litvinov 26 Ekim 1931'de Ankara'ya geldi. Yapılan görüşmeler sonrası M. M. Litvinov: *"Yeni Türkiye'nin ve Sovyet Şûralar İttihadının vücut bulduğu ilk günlerde başlayan dostluğumuz on seneden fazla bir müddetten beri devam etmektedir. Türkiye Hükümeti'nin programı ve Türkiye devlet adamlarının birçok defalar verdikleri beyanatlar memleketimizin de milli iktisadiyatının gelişmesi için yenmeye çalıştığı mühim meseleleri ortaya çıkarmıştır. Türkiye Hükümeti yalnız milli iktisadiyatının ilerlemesi için değil daha ziyade sanayileşme ve Türkiye'deki tabii servet kaynaklarının gelişimi için de bu büyük meselelerin üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Sovyet Şûralar İttihadı Hükümeti'nin, beş senelik planının muvaffakiyetli surette tatbiki, sanayileştirme sahasında ve Sovyet Şûralar İttihadının teknik esaslarının köklü bir şekilde yeniden kurulması işinde elde edilen emsalsiz muvaffakiyetler, iki memleket arasında iktisadi mahiyette bir mesai iştirakine müsait geniş ufuklar açmış bulunmaktadır. Bu vaziyet Türkiye'nin milli iktisadiyatının seyir ve gelişiminde görülen ilerlemelere aceleyle hizmet etmekten başka bir netice hasıl edemez. Gelecek senelerin, Türkiye ile Sovyet Şûralar İttihadı arasında gerek teknik ve gerek iktisadiyat sahalarında mesai ortaklığının pek büyük bir ölçüde gelişimine şahit olacağında şüphem yoktur"*²⁵¹ ifadeleri ile SSCB'de uygulanarak başarıya ulaşan beş yıllık sanayi planının Türkiye'de uygulanması durumunda Sovyet Rusya'nın buna destek vereceğine ve bu durumun iki ülke arasındaki ilişkileri daha da ileri bir seviyeye ulaştıracağına dikkat çekmekteydi.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne 18 Temmuz 1932'de katılması Sovyet Rusya'yı, Cemiyet'i kapitalist devletlerin bir birliği olarak görmesi nedeniyle memnun

²⁴⁹ Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasî Tarih (1919-1939)**, Ankara, 1953, s.216, 217.

²⁵⁰ Tevfik Rüştü Aras, 1883'te Çanakkale'de doğdu. 1909'da Selanik İli Sağlık Müfettişliği görevine atandı. TBMM I. Dönem seçimlerinde Menteşe ve TBMM II. Dönem seçimlerinde ise İzmir mebusu seçildi. 3 Mart 1925'te İsmet (İnönü) Hükümeti'nde Hariciye Vekili oldu. 1939'da Londra Büyükelçiliği'ne atandı. 1943'te emekli oldu. 1972'de İstanbul'da öldü. (F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.762, 763.)

²⁵¹ **Cumhuriyet**, 27 Teşrinievvel 1931, s.6.

etmedi. Ancak Sovyet Rusya zamanla bu endişelerinden uzaklaştı. Türkiye 1933'te artık Lozan Barış Anlaşması'nda yer alan boğazların askerden arındırılması hakkındaki şartların kaldırılmasını ileri sürmeye başladı. Bu konuda Mart 1933'te toplanan silahsızlanma konferansında Sovyet Rusya, Türkiye'yi destekledi²⁵².

Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü münasebetiyle Sovyet Rus Heyet Başkanı ve Harbiye Komiseri Kliment Yefremoviç Voroşilov Başkanlığındaki bir Sovyet Rus Heyeti 26 Ekim 1933'te Türkiye'ye ziyarette bulundu. Mustafa Kemal (Atatürk) bu ziyaret ile ilgili olarak TBMM'in 1933 yılı açılış nutkunda: *"Efendiler, bu sene mümtaz bir Sovyet Heyeti'nin cevap ziyaretini kabul ettik. Bu ziyaretin onuncu yıl bayramına tesadüf ettirilmesi iki memleket arasındaki münasebetlerin derin samimiyetini gösteren mesut bir vesile olmuştur. İki memleketin çetin zamanlarında kurulmuş on beş senedir türlü imtihanlardan daha kuvvetli çıkmış bir dostluğun daima yüksek kıymete haiz olması beynelmilel sulh için değerli ve ehemmiyetli bir âmil olduğunda tereddüt edilemez"*²⁵³ dedi.

Mustafa Kemal Atatürk, Sovyet Rusya'nın Boğazlar meselesinde Türkiye'yi desteklemesi hakkındaki düşüncelerini 1935'te toplanan IV. Halk Partisi Kongresi'nde şu sözleriyle dile getirdi: *"Son günlerde Boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman Sovyetlerin, bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır. Türk-Sovyet dostluğu, uluslararası barış için, şimdiye kadar, yalnız hayır ve fayda getirmiştir. Bundan sonra da yalnız, hayırlı ve faydalı olacaktır."*²⁵⁴

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler 1919-1930 döneminde genel olarak iyi bir seyir takip etti. Ancak Türkiye 1930'larda değişen siyasi dengeler sonucu İngiltere, Fransa ve Almanya'nın oluşturduğu Batı bloğuna karşı, Sovyet Rusya ile dengeli bir politika izlemeye başladı. İki ülke arasındaki ilişkiler genel olarak inişli, çıkışlı bir grafik çizdi. Bu dönemde kalkınma yolunda planlı sanayileşme modelini benimseyen Türkiye, kurulacak fabrikalar için gerekli olan teknik ve mali desteği sağlamak için Sovyet Rusya'nın da içinde yer alacağı sanayileşmiş ülkelerle ilişkilerini iyi seviyede tutmaya çalışacaktı.

²⁵² A. Ş. Esmer, **Siyasî Tarih (1919-1939)**, s.218.

²⁵³ **TBMMZC**, XVIII/4, Ankara, 1933, s.3.

²⁵⁴ Ş. S. Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s.419.; Bu gelişmeler içinde, 17 Aralık 1925 Dostluk-Tarafsızlık Anlaşması'nın uzatılması için, 7 Kasım 1935'te Ankara'da Sovyet Rusya ile anlaşma yapıldı. (Ş. S. Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s.419.)

3- Planlı Sanayileşme Faaliyetleri İçerisinde Sovyet Rusya'nın Yeri ve Önemi

I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ağır mali yükler, 1917 Bolşevik İhtilali süreci gibi önemli olaylar Sovyet Rusya'nın ekonomik bünyesini derinden etkiledi. Yeni bir siyasi rejim ile daha güçlü bir ekonomik yapıya kavuşmak isteyen Sovyet Rusya 1920'lere gelindiğinde bir takım kalkınma planları hazırlamak için çalışmalara başladı. Bu doğrultuda Lenin'in üzerinde önemle durduğu beş senelik planın hazırlıklarına başlandı. Ancak Sovyet Rusya'da çeşitli planlama komisyonları olsa da bunların faaliyet sahaları daha sınırlı ve özel idi. Komisyonların aralarında ise bir koordinasyon bulunmamaktaydı. Planlama mekanizmasını daha etkili ve kapsamlı bir şekilde yürütmek için iç savaşın henüz devam ettiği bir dönemde Devlet Elektrifikasyon Komisyonu anlamına gelen “GOELRO” faaliyete geçti. Komisyonun başkanlığına Mühendis Gleb Krzhizhanovsky getirildi. Sekizinci Sovyet Kongresi'nde ülkenin iktisadi faaliyetlerini kontrol altında tutmak amacıyla “İş ve Müdafaa Konseyi” kuruldu. Böylece kalkınma yolunda önemli bir adım daha atılmış oldu²⁵⁵.

GOELRO, 2 Şubat 1921'de genişletildi. Devlet Planlama Komisyonu anlamına gelen “GOSPLAN” kuruldu. Çoğunlukla mühendis ve iktisatçıların yer aldığı kırk kişilik bir kadroya sahip olan GOSPLAN; ziraat, sanayi, ulaştırma, enerji, ticari mal borsaları ve malzeme olmak üzere altı şubeden oluşmaktaydı. Bu şubeler kendi içinde ayrı ayrı komiserliklere bağlı olup on planlama komisyonuna ayrılmaktaydı. Devlet Planlama Komisyonu aynı zamanda İş ve Müdafaa Konseyi'ne bağlı ve icra yetkisine sahip olmayan bir danışma meclisi idi. Lenin, gıda maddeleri üzerine iki yıllık bir plan yapması için komisyona öneride bulundu. Gıda üzerine yapılacak planlama gerek zirai ürünlerin yetiştirme süreleri ve gerekse verimliliklerindeki iniş ve çıkışlar göz önünde tutularak üç bölüm halinde düzenlendi. Ancak ülkedeki bütün üretim kaynaklarının incelenerek gerekli düzenlenmelerin yapılmaması nedeniyle çeşitli sanayi kolları ilk yıllarda ayrı ayrı ele alındı²⁵⁶.

Lenin'in 1924'te ölümü üzerine iktidara gelen Stalin ile birlikte Sovyet Rusya'da sanayi planı çalışmalarına kaldığı yerden devam edildi. Ekim 1928'de sosyalist bir ekonomik yapı ile ülkede ağır sanayiye kurmak istedi. Stalin, birinci beş yıllık sanayi planı ile Sovyet Rusya'nın ilkel üretim yöntemlerinden çıkartılarak, modern teknik ile üretim yapabilecek bir ülke haline getirilmesi gerektiğini

²⁵⁵ **Türk Ekonomisi**, S.27, (Eylül 1945), s.86.

²⁵⁶ **Türk Ekonomisi**, S.27, (Eylül 1945), s.86.

düşünüyordu. Kendi ifadesi ile: “Beş yıllık planlamanın gerçek görevi, SSCB’ni kapitalist ülkelerin kaprislerine bağlı bir tarım ülkesi olmaktan, sanayileşmiş ve güçlü, kapitalist dünyanın kaprislerinden bağımsız, tamamen özgür bir ülkeye döndürmeye dayanıyor.”²⁵⁷ Birinci beş yıllık plan ile yatırımların %80’inin ayrılacağı ağır sanayinin beş yıl içinde %300’e çıkartılması ve sanayi üretiminin %50 arttırılması amaçlandı²⁵⁸.

Bununla birlikte yine aynı dönemde GOSPLAN’ın sanayileşme politikası geliştirilerek sanayinin idare mekanizmasında önemli değişiklikler yapıldı. 1930’a gelindiğinde Sovyet Rusya’da üstte Yüksek İktisat Şûrası ve en altta münferit fabrikaların olduğu belirli kademelerden oluşan bir sanayi teşkilatlanması bulunmaktaydı. Şûra, belirli sanayi teşkilatlanmasının bölümlere ayrıldığı kombinalara ve sanayi şubelerini idare eden tröstlere sahipti. Şûranın yerine 1932’de ağır sanayi, hafif sanayi ve kereste komiserlikleri kuruldu. Kombinalar ise birkaçı dışında 1934’te kaldırıldı. Yüksek İktisat Şûrası’nın görevleri ise ayrı ayrı komiserliklere verildi. Daha sonradan bu komiserliklerin görevleri bölünerek sayıları yirmi bire çıktı²⁵⁹.

Sovyet Rusya’ya gerçekleştirilen gezide yer alan Falih Rıfkı’ya Sovyet Rusya’nın beş yıllık planını hazırlayan yetkililer tarafından şu bilgiler verildi: “İç savaşların olduğu dönemde planımız yoktu. 1918’den 1921’e kadar Almanlarla, İngilizlerle, Japonlarla ve iç isyanlarla uğraştık. Fakat Lenin, daha o zaman Rusya’yi elektrikleştirmek planın ortaya atmıştır. Bütün Rusya’da 27 istasyon yapılacaktı. Bizim iktisatçılığımız ancak elektrik üzerine kurulacaktı. Lenin 1920’de: ‘Buhar, eski devrindir!’ diyordu. 1921’de Volga açlığı oldu. Henüz yeni iktisadi siyasetin başlangıcında bulunuyorduk. Paramızda istikrar yoktu. 1923’te ve 1924’te paraya istikrar vermeye koyulduk. Sonra bir senelik planlar yapmaya çalıştık. Fakat bu planlar, bütçenin keyfine tabi idi. 1926 sonuna kadar süren bu devir, eski zanaatları diriltmek devridir. Yeni inşa devrinin başı, 1927’dir. Uzun seneler için program yapmanın zarureti anlamıştık. Senelik planlarla hiç bir iş başarmak mümkün değildi. İşte beş senelik plan fıkri, bundan doğmuştur. Plan ile başlıca iki hedefimiz var: Birincisi kâr yapmak değil, halka refah vermek ve ikincisi müdafaa!”²⁶⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere SSCB’de 1920’lerin başında uygulanan kısa vadeli planlamalardan etkili bir sonuç elde edilememiştir. Bunun üzerine ülkeyi ekonomik ve askeri bakımdan kalkındırmak için 1927’de beş yıllık planın hazırlıklarına başlanmıştır.

²⁵⁷ G. Langlois, J. Boismenu, L. Lefebvre, P. Regimbald, **20. Yüzyıl Tarihi**, s.174.

²⁵⁸ G. Langlois, J. Boismenu, L. Lefebvre, P. Regimbald, **20. Yüzyıl Tarihi**, s.174.

²⁵⁹ **Türk Ekonomisi**, S.27, (Eylül 1945), s.86.

²⁶⁰ Falih Rıfkı, **Yeni Rusya**, Ankara, 1931, s.139, 140.

Ekonomik kriz sonucu Batı ekonomisinde durgunluk yaşanırken SSCB’de hazırlanan beş yıllık planlar ile ülke 1929-1940 döneminde hızlı bir kalkınma süreci yaşandı ve sanayi üretimini üç kat arttırdı. SSCB’de üretim 1929’da %5 iken, 1938’de %18’e yükseldi. Aynı dönemde ABD, Britanya ve Fransa’nın dünya imalatındaki payları %59’dan %52’ye gerildi. SSCB’nin bu başarısı sonucu siyasette beş yıllık planları çağrıştıran “*plan*” ve “*planlama*” sözleri yayılmaya başladı. Belçika ve Norveç’te olduğu gibi Sosyal demokrat partiler kalkınmada “*plan*” fikrini benimsemeye başladı²⁶¹.

Sanayileşmiş ülkelerde bu gelişmeler yaşanırken Türkiye gibi zirai nüfusu fazla olup bu nüfusun verimini artırmak için zirai alanda makineleşmeye önem veren ülkelerin zirai üretiminin artırılması için nüfus ve toprak başına düşen sermayenin fazla olması ve sanayileşmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirmesi bakımından hızlı bir sanayileşme faaliyetine girerek milli gelirini ve üretimini hızla arttıran Sovyet Rusya önemli bir örnek oluşturmaktaydı²⁶².

Sovyet Rusya’nın nüfus potansiyelini üretime geçirmek için uyguladığı sanayi kalkınma planlarının halk üzerindeki etkilerini Rusya seyahatinde gözlemleyen Falih Rıfkı Atay düşüncelerini şöyle aktarmaktaydı: “*Sokaklar, Rusya’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi, daha yeni düzeltilmeye başlandığı için birçok kısımları bakımsız ve haraptır. Halk kasketlidir. Elbiseleri yırtık ve yamalı değil, fakat eskidir. Çünkü ihtilal, beş senelik program başarabilmek için tüketimden kesiyor. Milyarlarca rublelik inşaatın karşılığı ne hazinenin altını, ne de borçlanmadır. Başlıcası tasarruftur.*”²⁶³

BBYSP’nin hayata geçmesi için önemli miktarda sermayeye ve teknik desteğe ihtiyaç vardı. Plan’ın uygulanması amacıyla finans ve teknik destek sağlamak için sanayi bakımından ileri seviyedeki ülkelere çeşitli ziyaretlerde bulunuldu. Bu maksatla Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) ilk olarak 1930’da Sovyet Rusya’ya giderek bir takım incelemelerde bulundu. Sovyet Rusya’dan Türkiye’ye 1927-1930 döneminde gelen Rus bilim insanları ise Türk ziraatı üzerinde incelemelerde bulundu. 1930’dan

²⁶¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, (Çev: Yavuz Alogan), İstanbul, 2012, s.127.

²⁶² **Türkiye’de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri**, Ankara, 1957, s.4.; Rusya’nın, 1926’daki şehirli nüfusu, toplam nüfusun %26.3’üne denk geldiği halde, bu oran, ziraatın makineleşmesi ve sanayinin ilerlemesi ile 1939’da %55.9’a kadar yükseldi. (**Türkiye’de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri**, s.4.)

²⁶³ F. Rıfkı, **Yeni Rusya**, s.21.

sonra Prof. Orlov²⁶⁴ başkanlığındaki heyet Türkiye’de BBYSP’na esas teşkil edecek olan raporlar hazırladı²⁶⁵.

Tevfik Rüştü Bey’in Sovyet Rusya seyahatinin ardından Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu 1931’de ABD’den kredi temin etmeye çalıştıysa da olumlu sonuçlar elde edilemedi. Bunun üzerine Sovyet Rusya ile yeniden temasa geçmek üzere harekete geçildi. Bu maksatla Başvekil İsmet (İnönü), hem Sovyet Rusya Hariciye Komiseri M. M. Litvinov’un 1931’deki Türkiye ziyaretine iade-i ziyarette bulunmak hem de Sovyet Rusya’da uygulanan kalkınma planları ile yapılan çalışmaları yakından görmek üzere 25 Nisan-10 Mayıs 1932’de Sovyet Rusya’ya resmi bir ziyarette bulundu. Başvekil İsmet (İnönü) ve beraberindeki heyet 26 Nisan 1932’de Odesa’ya geldi. Kendilerini Türkiye Hükümeti adına Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey ile Sovyet Rusya Hükümeti adına yetkililer karşıladı. İsmet (İnönü) Türkiye’nin Sovyet Rusya ile devam eden olumlu ilişkilerinden bahsederken Karadeniz’in iki ülkeyi ayırmadığından aksine iki milleti birleştirdiğinden söz etti. İsmet (İnönü) ve beraberinde heyet, seyahat boyunca Sovyet Rusya’daki demir ve çelik, dokuma, otomobil ve kamyon fabrikalarını gezdi²⁶⁶. Heyetten bir grup ise, Devlet Planları Komisyonu’na uğradı. Burada, yetkililerden Sovyet milli ekonomisinin genel prensipleri ile plan çalışmaları hakkında bilgi aldı²⁶⁷.

İktisat Vekili Mustafa Şeref (Özkan), Başvekil İsmet (İnönü)’nün yurtdışı seyahatleri ve bunun sanayileşmeye olan katkıları hakkında yaptığı açıklamada: *“Başvekil Paşa Hazretlerinin son defa iki büyük memlekete gerçekleştirdikleri ziyaretleri neticesinde temin ettikleri kredilere dayanarak bazı yeni tesisat yapmayı göz önünde bulunduruyoruz. Bu hususta bilhassa dikkate aldığımız nokta, pamuklu dokuma keyfiyetidir. Şimdiki durumda yalnız kafalarımızda tasarlanmış bir şekilde olmak üzere iki büyük pamuklu dokuma fabrikası yapmak istiyoruz. Bunun birisi düz beyaz bez fabrikası olacaktır. İkincisi deasma fabrikası olacaktır. Bu düz beyaz bez fabrikası ve*

²⁶⁴ Prof. Orlov’un ilk ismi tarafımızca tespit edilemedi.

²⁶⁵ Ş. S. Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s.418.

²⁶⁶ Başvekil İsmet (İnönü)’ye Sovyet Rusya seyahatinde; Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Halk Fırkası Umumî Kâtibi Recep Bey, İstanbul Meb’usu ve Kooperatif Cemiyeti Umumî Kâtibi Alâeddin Cemil Bey, Yozgat Meb’usu Tahsin Bey, Afyon Meb’usu Ali Bey, Başvekâlet Kalemî Mahsus Müdürü Vedit Bey, Hariciye Vekâleti Kalemî Mahsus Müdürü Kemal Aziz Bey, İktisat Vekâleti müşavirlerinden Kâmil İbrahim Bey, Hariciye Vekâleti Üçüncü Daire Umum Müdürü Vasfî Bey, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan Bey, Himaye-i Etfal Reisi Dr.Fuat Bey, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Bey, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Bey, Sanayi Umum Müdürü Şerif Bey, Ruşen Eşref Bey, Mahmut Bey, Hakkı Tarık Bey, Yunus Nadi Bey, Yakup Kadri Bey, Falih Rıfkı Bey, Akşam Gazetesi Yazarı Vâlâ Nureddin Bey ile gazetecilerden Ziya Muslihiddin, Sava Hacı Mina ve Yervant Bey yer alacaktı. (**Milliyet**, 15 Nisan 1932, s.1.)

²⁶⁷ S. İlkin, “Birinci Sanayi Planı’nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, s.207.

diğerinin 25.000 iği ve 600 tezgahı bulunacağını düşünüyoruz. Bunların dışında, üç santral vücuda getireceğiz. Bu santrallerde tabii muhtelif mahallerde ve daha ziyade mahalli dokumacılığın genişçe yerleşmiş olduğu muntikalarda tesis edilecektir. Bundan dışında, tiftik ile yünü birlikte eğirerek, iplik yapan fabrika tesisini, bir de keten ve kenevire ait fabrikaların tesisini ön görüyoruz. Bunların hepsi, tesisat olmak üzere 6.000.000 lira kadar bir paraya, makinelerin memleketimize nakledilerek yerleştirilmesi ve binaların yapılması için 3.000.000 lira kadar bir paraya ve bunların işletme sermayesi olmak üzere 5-6.000.000 lira kadar bir paraya ihtiyaç görülüyor. Bunları Başvekil Paşa Hazretlerinin temin etmiş olduğu krediler ile karşılamak istiyoruz. Memleketimiz dahilinde mevcut olan fabrikalarımızın hangi cinsten ve ne miktar mal yetiştirdiklerini ve yetiştirebileceklerini tespit ettikten sonra, toptancı tacirler ile temasa geçerek ve istatistikler üzerine çalışarak, memleketimize hakikaten sürümü olan cins ve çeşitleri, miktarları ile tayin etmek, memleketimizin hammaddesinin tetkikatını yapmak, mahallerinde tesis şartlarını tayin etmek gibi araştırmalardan ibarettir. Bunları teknik ve ilmi surette tespit ettikten sonra şartlara gelinecek, hangi fabrikaları, ne suretle ve nerelerde tesis edebileceğimiz planlardan sonra tayin edilecektir.”²⁶⁸ Böylece İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, ülke genelinde yapılacak bilimsel araştırmalar sonucu uygun olan bölgelerde sanayileşmeye öncelikle pamuklu dokuma, daha sonra da yünlü dokuma fabrikalarının kurulması ile başlayacaklarına dikkat çekti. Bu tesisler için yaklaşık 15.000.000 liralık bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu ve bunun için yurtdışından kredi temin edileceğini belirtti.

Başvekil İsmet (İnönü)’nün Sovyet Rusya gezisini tamamlamasının ardından Ahmet Şerif (Önay) ve Kamil İbrahim gibi uzmanlar Sovyet Rusya’da kalarak incelemelerine devam etti. Bu uzmanlar özellikle tekstil ile alakalı olan birçok sanayi enstitülerinde, makina fabrikalarında ve tesiste araştırmalarda bulundu²⁶⁹. Uzmanların Sovyet Rusya’daki yetmiş tesiste yaptıkları incelemelerde ülkenin özellikle ağır sanayi ve dokuma sanayisinde ileri bir seviyede olduğu görüldü. Türkiye’de kurulması düşünülen dokuma sanayi için ihtiyaç duyulan makinelerin %90’nının SSCB’den getirilebileceği sonucuna ulaşıldı²⁷⁰.

Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği Türk uzmanlara, Türkiye’de kurulması düşünülen sanayi tesisleri hakkında destek olabileceklerini ve ekonomik kalkınma

²⁶⁸ TBMMZC, IX/4, Ankara, 1932, s.274.

²⁶⁹ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğinin Oluşumu*, s.140.

²⁷⁰ S. İlkin, “Birinci Sanayi Planı’nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, s.209.

dışında ülke savunmasını destekleyecek bir takım ağır sanayi tesislerinin kurulmasını önerdi. Türk uzmanları bu konuya önem vereceklerini ancak öncelikle dokuma sanayi üzerine eğildiklerini söyledi. Ruslar ise dokuma sanayi dışında kimya ve metalürji sanayi için de uzman istenilmesini belirtti. Bunun üzerine Türk uzmanların Türkiye'ye gönderdikleri raporlarında Sovyet Rus heyetinin Türkiye'de incelemelerde bulunmalarını önerdi²⁷¹.

Görüldüğü üzere Sovyet Rus yetkililer, Türkiye'nin kalkınması için yardımcı olabileceklerini bunun dışında ülke savunmasını da sağlayacak sanayi tesislerinin inşa edilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Türk uzman heyeti ise öncelikle dokuma sanayisini kurmak istiyordu. Nitekim BBYSP'de yer alan iki büyük pamuklu dokuma tesisinden Kayseri Dokuma ve Nazilli Basma Fabrikası, Sovyet Rusya'nın desteği ile inşa edilecekti.

a) Sovyet Rus Mütahhassıs Heyeti'nin Türkiye'deki İncelemeleri

Sovyet Rusya gezisi sonrası Rusya'dan alınacak pamukla dokuma fabrikalarının kurulması için incelemelerde bulunmak üzere Rusya'dan gelecek olan bir müdür ve altı uzmandan oluşan heyete üç uzmanın daha ilavesi ile sanayi planı daha detaylı bir şekilde araştırılacaktı. Bu heyetin yanında Türk mühendis ve memurları bulunacaktı. Heyetin gezi programı ile araştırma esnasında kullanılacak tüm alet ve gereçlerin alınması ve gezi planının hazırlanıp, uygulanması hakkında İktisat Vekâleti'nden gönderilen rapor, İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Temmuz 1932 tarihli toplantısında kabul edildi²⁷².

Dokuma fabrikalarının kurulması ve kredi verilmesi üzerine anlaşmanın hazırlanması amacıyla Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye ilk olarak 12 Ağustos 1932'de pamuklu dokuma ile diğer alanlarda uzman bir heyet geldi. Başkanlığını Gosproyektstroy Şirketi Müdürü²⁷³ ve Sovyet Rusya Proje Tröstü Müdürü Prof. Orlov'un yaptığı heyette; İktisat Enstitüsü Müdürü Kavalofski, Pamuk Kumaşları Mütahhassısı Mühendis Manzurin, Kumaş Boya Mütahhassısı Kimyager Klagolin, Fabrikalar Su Tesisatı Mütahhassısı ve Mimari Enstitüsü Müdürü Samgin, Hidroelektrik

²⁷¹ S. İlkin, “Birinci Sanayi Planı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, s.209.

²⁷² BCA, 30.18.1.2.30.53.19.

²⁷³ Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, (Çev: İlyas Kamalov), Ankara, 2010, s.68.

İstasyonları Mühassısı Maden Mühendisi Troyenski, Enerji Mühassısı Prof. Volinski, Mimar Enstitüsü Müdürü Nikolayev yer almaktaydı²⁷⁴.

Heyet başkanı olan ve aynı zamanda Rusya'daki beş yıllık sanayi programının uygulanmasına da nezaret eden Prof. Orlov, Türkiye'de yapacakları çalışmalar hakkında şu beyanda bulundu: *"Her şeyden evvel size, Büyük Gazi'nin ve İsmet Paşa'nın istiklali için mücadele ettikleri ve samimi, ayrı düşmeyen bir dostlukla bağlı olduğumuz Türkiye'ye geldiğimizden dolayı hissettiğimiz sevinci ifade etmek isterim. Aynı zamanda, Türkiye Hükümeti'nin hakkımızda gösterdiği hüsnü kabule de, İktisat Vekâleti Fen Müşaviri İbrahim Kâmil, Mensucat Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Sanayi Bankası Müfettişi Adnan ve Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Beylerin şahıslarında teşekkür ederim. Heyetimiz, Rusya'da beş senelik sanayi programının tanziminde çalışmış ve ikinci beş senelik programın tanzimi için çalışmak üzere bulunan zevattan oluşmaktadır. Türkiye'nin sanayileştirilmesi için tanzim edilecek planda mesai sarf etmek üzere buraya davet edilmemizi büyük bir şeref addediyoruz. Türkler ile bu hususta beraberce çalışmak suretiyle bize verilen vazifeyi mümkün mertebe kısa bir zamanda yerine getireceğimizi ümit ediyoruz. Biz burada fabrikaların tesisi için en müsait şartların hazırlanması hakkındaki mesaiye iştirak edeceğiz. Bu fabrikalar Türkiye'nin sanayileştirilmesine dair olan planı teşkil edecektir. Bize verilen görevin diğer önemli bir noktası da, tesis edilecek fabrikalarda ülkenin hammaddelerini kullanmalarını temindir."*²⁷⁵

Türkiye'ye 1932'de gelen ilk Sovyet Rus heyetinde, SSCB'de uygulanan ve olumlu sonuçlar elde edilen beş yıllık sanayi planını hazırlayan uzmanlar yer almaktaydı. Bu da Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye vermiş olduğu önemi ve kendi sanayi birikimini yurtdışında en iyi şekilde göstermek istemesi bakımından oldukça önemlidir.

Fabrikaların kurulması amacıyla yapılacak bölgesel araştırmaları düzenlemek için İktisat Vekâleti'nin 21 Ağustos 1932'deki tezkeresi ile sunulan seyahat programı İcra Vekilleri Heyeti'nin 21 Ağustos 1932'deki toplantısında kabul edildi ve Konya Ereğlisi ile Kütahya'ya da uğranılması uygun görüldü²⁷⁶.

²⁷⁴ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1932, s.2.

²⁷⁵ **Milliyet**, 14 Ağustos 1932, s.1,6.

²⁷⁶ **BCA**, 030.18.01.02.30.59.17.; Rusya'dan alınacak fabrika makineleri hakkında incelemelerde bulunmak üzere Rusya'ya gidecek olan, Sanayi Eski Genel Müdürü Şerif, İktisat Vekâleti Fen Heyeti'nden Kâmil İbrahim ve Feshane Mensucat Fabrikası Müdürü Şevket Turgut beylere diplomatik pasaport verilmesi, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 21 Ocak 1933'te kabul edildi. (**BCA**, 030.18.01.02.33.6.8.)

Sovyet Rus uzman heyetinin yaklaşık iki ay sürecek olan araştırma gezisi programı doğrultusunda ilk olarak Kayseri'ye uğranacak daha sonra Eskişehir, İzmir, Sarayköy ve Denizli'ye gidilecekti. Ardından Konya'ya ve pamuk üzerine incelemelerde bulunmak üzere Adana'ya uğranacaktı. Adana'nın ardından ise Malatya, Kayseri ve Sivas'ta araştırmalarda bulunulacak ve Ankara'ya dönülecekti²⁷⁷. Heyetin Adana'da bulunduğu sırada, aldıkları pamuk numuneleri ise Sovyet Rusya'daki Nifi Pamuk Laboratuvarı'nda tahlil edilecekti. Bu tahliller sonrası, pamuk çeşidine uygun olarak kurulacak pamuklu dokuma fabrikalarına makinalar getirtilecekti²⁷⁸.

Sovyet Rus Mühendiss Heyeti Başkanı Prof. Orlov'un 22 Eylül 1932'de verdiği ön raporu ile ilk olarak pamuk cinslerine göre yurtiçinden temin edilecek ve numarası yirmiden büyük olmayan iplikler ile kaba kumaşlar üreten dokuma fabrikalarının inşası tavsiye edilmekteydi. Raporda buna ilave olarak, onar saat üzerinden iki defa çalışarak toplam 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgahlı ve iplik, dokuma, ıslah şubelerinden oluşan üç tane dokuma fabrikasının kurulması; fabrikaların en son teknoloji ile donatılması; iplik ve kumaş türleri üzerinde incelemeler yapılması; Türkiye'ye ithal edilen belirli türlerdeki kumaşların, numaralarına ve ıslah şekillerine göre üç sınıfa ayrılması ve kumaş türlerinin asgari seviyeye indirilmesi; bu türlerin, yeni fabrikalar için standart tip olarak belirlenmesi; her fabrikanın, belirli bir ürünün ithalatını sona erdirecek üretimi yapmak üzere kurulması; gerektiği takdirde, büyük ölçekte üretim yapabilecek iki iplik ve dokuma fabrikasının ıslah fabrikası ile birleştirilmesi; ev sanayisinin koruması için santral fabrikalarının inşasına sermaye ayırmak yerine, ihtiyaçtan fazla iplik üreterek ev sanayisinin ihtiyacının karşılanması; geniş çaplı bir jeoloji araştırması ile kömür madenlerinin bulunması; kurulacak fabrikaların enerjisinin sağlaması için önemli ölçüde yerli madenlerden yararlanılması ve enerjinin bir bölümünün su kuvvetinden üretilmesi üzerinde duruldu²⁷⁹.

Bu rapor doğrultusunda, Anadolu'ya yapılacak araştırma gezisi hakkında Rus heyeti ile Türk heyeti arasında Ankara'da yapılan toplantılar sonucunda; Denizli veya Sarayköy'de 18.000 iğ ve 500 dokuma tezgahlı bir fabrikanın tesis edilmesi, Konya'da veya Eskişehir'de 12.000 iğ ve 900 dokuma tezgahlı bir fabrikanın tesis edilmesi ve yine aynı iğ ve dokuma tezgahına sahip olmak üzere Kayseri'de veya Malatya'da bir dokuma fabrikasının inşa edilmesi planlandı. Bunun üzerine Sovyet Rus Mühendiss

²⁷⁷ **Milliyet**, 14 Ağustos 1932, s.6.

²⁷⁸ **Akşam**, 14 Ağustos 1932, s.2.

²⁷⁹ **Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühendissleri Tarafından Verilen Raporlar**, Ankara, 1933, s.19, 20.

Heyeti Anadolu'da inceleme gezisine çıktı. Heyet, İzmir ve Adana gibi önemli pamuk üretim merkezleri ile Sarayköy, Denizli ve Burdur gibi yerleri gezdi²⁸⁰. Gezi ile Eskişehir, Sarayköy, Denizli, Konya, Malatya, Kayseri, Sivas'ta dokuma fabrikasının kurulacağı yerler belirlendi. Nazilli, Afyonkarahisar ve Kastamonu'da ise fabrikaların kurulacağı yerlerin belirlenmesi çalışmalarına devam edildi²⁸¹. Heyetin incelemelerde bulunduğu bu yerler, el tezgâhının ve ev dokumacılığının yoğun olarak yapıldığı ve iklim itibarıyla pamuk ziraatına uygun olan bölgelerdi.

Sovyet Rus Mühassıs Heyeti Başkanı Prof. Orlov'un, Türk Mühassıs Heyeti ile beraber yaptıkları çalışmalar hakkında 6 Ekim 1932'de yaptığı açıklamada: *"İftihar ederek söylemek isterim ki, Türk mühendisleri her cihetten mesleklerinin ehli mühassıs ve kıymetli insanlardır. Bizimle beraber çalışan Türk mühendislerinin zeka, kabiliyet, ihtisas ve enerji itibarıyla bizden ve diğer Avrupalı mühendislerden hiç bir farkları olmadığını memnuniyetle gördüm. Bize çok kıymetli yardımlarda bulundular. Böyle olduğu halde Avrupa'dan mühendis getirtmenize akıl erdiremedim. Anadolu'daki yaptığımız tetkikat neticesinde nerelerde ne gibi fabrikalar inşası lazım geldiğini gayet etraflı bir şekilde tetkik ederek kararlarımızı verdik ve iptidai projemizi hazırladık. Rusya'da bu fabrikalara ait tatbikat projesini ve bu meyanda ilk olarak Kayseri'de inşa edilecek fabrikanın planlarını hazırlayacağız. Projelerimiz tamamlandıktan sonra tekrar memleketinize gelerek çalışacağız. Türkiye'deki keten ve kendir mahsulü çok iyidir. Eğer bu mahsulün ziraat ve ıslahına ehemmiyet verilirse ihracat yapmak da mümkündür. Halbuki şimdi bu mahsulü kısmen ithal de etmektesiniz. Türkiye'de yetişen pamukların vasfını ve bunlarla neler yapılabileceğini tespit ettik. Her halde pamuk ziraatı da ıslah edildiği takdirde memleketiniz bu mahsulden çok istifade edecektir"*²⁸² dedi.

Prof. Orlov'un başkanlığındaki Rus heyeti, Kasım 1932'de araştırmalarının önemli bir bölümünü tamamladı. Heyetin Anadolu'da yaptıkları incelemeler; Türkiye'nin pamuklu dokuma ihtiyacı, fabrikaların hammaddesini oluşturacak pamuk, dokuma sanayisinin temelini oluşturan ev dokumacılığının ülkedeki durumu, dokuma tezgahı sayısı, dokuma fabrikalarının inşaat planı, fabrikaya enerji sağlayacak odun, kömür ve su üzerine oldu.

²⁸⁰ Ev dokumacılığının başlıca merkezleri, altı bin yedi yüz el tezgâhı ile Buldan, Kadıköy, Denizli, Burdur ve yaklaşık dört bin sekiz yüz dokuma tezgâhları ile Malatya, İsmet Paşa, Kemaliye, Arapkir ve çevre bölgeler idi. (Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühassısları Tarafından Verilen Raporlar, Ankara, 1933, s.10-12.)

²⁸¹ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.5.

²⁸² Cumhuriyet, 7 Teşrinievvel 1932, s.4.

Yapılan araştırmalar sonucu Türkiye’de pamuklu kumaş ihtiyaının yaklaşık 27.500.000 kg olduğu ve bunu üretmek için 34.000.000 kg pamuğa ihtiyaç duyulduğu anlaşıldı. Türkiye’de pamuk ziraatı için uygun iklim ve toprak koşullarının olmasına karşın, ülkede 1932’de sadece 57.000 balya pamuk üretildi. Bu miktarın ise pamuklu dokuma ihtiyaını karşılayacak seviyede olmadığı anlaşıldı. 1933’te üretilen pamuk yaklaşık 100.000 balya olup, bu miktar ülke ihtiyaın yaklaşık %60’nı karşılayabilecek durumdaydı²⁸³.

Türkiye’nin kumaş ihtiyaı 1933 itibariyle yaklaşık 27.550.000 kg olup, bunun 2.000.000 kg yurtiçindeki fabrikalardan, 5.550.000 kg ev dokumacılarından ve 20.000.000 kg ise yurtdışından karşılanmaktaydı. Yurtdışından alınan 2.550.000 kg ipliğin yurtiçinde üretilmesi için ise 23.500 içe ihtiyaç duyulmaktaydı²⁸⁴.

Türkiye’deki pamuklar verimlilik ve kalite bakımından da düşük seviyededeydi. Adana’daki 27-28 m/m elyaflı Amerikan pamuklarından %1-%2 oranında bir üretim gerçekleşti. Bu pamuk tohumunun diğer pamuk tohumları ile karıştırılması ile %17.2 kısa elyaflı bir Amerikan tohumu ve yaklaşık %81.5 kısa ve kaba elyaflı bir yerli pamuk tohumu elde edildi. Sonuç olarak Türkiye’de yetiştirilen pamuklar ile aşağı numara iplikler retilabilmekteydi²⁸⁵. İzmir, Nazilli, Adana ve Mersin’deki pamuk tarlalarında yapılan araştırmalar sonucu buralarda pamuk tarımına önem verilmediği görüldü. Öyle ki, Menderes Ovası’ndaki pamuk tarlalarının %40’ının pamuk fidanları ile geriye kalan kısımlarının ise yabani otlarla kaplı olduğu belirlendi. Doğu bölgesine bakıldığında ise Malatya’da sarı, yerli, iane ve ekspres cinsinden yaklaşık 500.000 kg pamuk üretildiği ve Tohma’daki devlet iftliğinde pamuk ziraatının yapılabilceği belirtildi²⁸⁶.

Böylece Türkiye’de yüksek miktarlarda kaliteli pamuk üretmek işine çok az önem verildiği ve kurulacak dokuma fabrikalarının ise yüksek kalitede pamuk üretimine bağlı olduğu belirtildi. Bunun için öncelikle; pamuk ekim sahalarının genişletilmesi, sulama olanaklarının artırılması, pamuk tohumunun ıslah edilmesi, pamuk tarımı ile uğraşan çiftçilere çeşitli destekler verilmesi gerektiği sonucuna ulaşıldı.

Sovyet Rus heyetinin yaptđı çalışmalar sonucunda; Türkiye’de yeteri kadar pamuk bulunmaması nedeniyle yirmi numaraya kadar ancak 1.900.000 kg iplik retilceği ve yirmi numaradan yukarıdakilerin yurtdışından alınması gerekeceği belirtildi. 1.900.000 kg ipliğin üretilmesi için ise 19.700 içe gerek duyulduğu ve plan

²⁸³ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.5, 6.

²⁸⁴ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.10-12.

²⁸⁵ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.5, 6.

²⁸⁶ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.7, 8.

doğrultusunda 22.200 iğın ilave edilmesi ile de 1.900.000 kg ipliğin kurulacak fabrikalarda işlenebileceği üzerinde duruldu. Türkiye'nin iplik ve kumaş ithalatına ihtiyaç duymaması için ise yaklaşık 170.000 iğ ve 4.000 otomatik dokuma tezgahına sahip olan üç pamuklu dokuma fabrikasının kurulması gerektiği sonucuna ulaşıldı²⁸⁷.

Kurulacak dokuma fabrikalarına enerji temini hususunda Sovyet Rus ve Türk uzmanlardan oluşan heyetler dokuma fabrikalarının kurulacağı Eskişehir, Nazilli, Kayseri gibi yerlerdeki kömür madenlerini araştırdı. Bu bölgelerde veya 590 km mesafede bulunan kömür madenlerinin 4 ile 6.500 derecesinde bir kaloriye sahip olduğu ve miktar ve kalite bakımından da işletilmeye uygun olduğu anlaşıldı²⁸⁸.

Heyetlerin sudan enerji elde edilmesi üzerine yaptıkları incelemeler sonucunda ise büyük sermayeye ihtiyaç duyulmadığı takdirde Denizli, Konya, Kayseri, Ereğli, Sivas gibi yerlerdeki pınar sularından ve şelalelerden enerji kaynağı olarak kısmen yararlanılabileceği tespit edildi. Aynı zamanda Kayseri ve Malatya'daki elektrik fabrikalarında yapılan araştırmalar sonucu Siemens-Şukert Şirketi tarafından kurulan Malatya Elektrik Fabrikası'nın yanlış bir projeye dayandığı ve yeteri kadar elektrik üretmediği, Kayseri-Bünyan Elektrik Fabrikası'nın ise az bir sermaye ile 2.000 beygir gücüne çıkarılabileceği sonucuna ulaşıldı²⁸⁹.

Ülkenin en büyük ihtiyaç maddelerinden biri olan pamuklu dokumanın üretimini arttırmak için kurulacak fabrikaların yerlerini belirlemek üzere Türk ve Sovyet Rus uzman heyeti, Anadolu'nun belirli yerlerinde incelemeler yaptı. Yaklaşık iki ay süren araştırmalar sonunda dokuma fabrikaların Kayseri ve Nazilli'de kurulmasına karar verildi.

Dokuma sanayi üzerine yapılan araştırma gezilerinin yanı sıra keten, kendir ve jüt ürünleri ile ilgili araştırmalar ise Mühendis Z. Galvan tarafından yürütüldü. Z. Galvan, 1-4 Ekim 1932'de İzmir, Ödemiş, Tire ve Bayındırlı, 12-18 Ekim 1932'de ise Kastamonu, Daday ve Taşköprü'de incelemeler yaptı. Prof. N. Yukseviç ise Kimya ve demir sanayi üzerine, Zonguldak, Filyos, Safranbolu, Çankırı ve Irmak bölgelerinde araştırmalarda bulundu²⁹⁰.

²⁸⁷ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.10-12.

²⁸⁸ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.15-17.

²⁸⁹ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.15-17.

²⁹⁰ S. İlkin, "Birinci Sanayi Planı'nın Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", s.221.

b) Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri Arasında Yapılan Protokol

BBYSP doğrultusunda dokuma fabrikalarının kurulacağı yerleri belirlemek için Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin araştırma gezisi sonucu hazırladığı rapor, Ankara'ya iletili. Heyet Moskova'daki ilgili sanayi işletmeleri ile teknik temaslarını tamamladıktan sonra tekrar Türkiye'ye geleceklerdi. Anadolu'daki heyetin diğer bölümü ise üçüncü dokuma fabrikasının yerini belirlemek ve keten ile kenevir hakkında gerekli araştırmaları yapmak üzere Ankara'ya gitti.

Bu arada, çalışmaları organize etmek üzere 1933'te Moskova'da müdürlüğünü Ağır Sanayi Komiserliği üyelerinden Zolataref 'in yapacağı “*Turkstroy*” adıyla özel bir tröst kuruldu. Bu tröstte, yüz altmış Sovyet uzmanı görevlendirildi. Turkstroy tröstünde staj yapmak için elli kişilik bir katile Sovyet Rusya'ya gönderildi²⁹¹. Sanayi Heyeti, Mart 1933'ten 9 Temmuz 1933'e kadar burada kaldı²⁹².

Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin pamuk, kendir, kimya ve demir sanayi üzerine yaptıkları araştırmaları 1932'de tamamlamasının ardından uzmanlar konularıyla ilgili hazırladıkları raporlarını Ankara'ya ilettili. Pamuk hakkında Prof. Orlov'un 22 Eylül 1932'de verdiği raporunda Türkiye'nin kumaş ve iplik ithalatından kurtulması için 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgahlı üç kombinanın kurulması gerektiği belirtildi. Kendir sanayisinin geliştirilmesiyle ilgili olarak Makine Mühendisi I. M. Galavinin tarafından 31 Ekim 1932'de verilen raporda ise ilk olarak Kastamonu'da bir kendir fabrikasının kurulması öngörüldü. Kendir fabrikasının 10.000 tonluk halat, iplik, kalın bez, çuval ve ambalaj dokuması üretmesi planlandı. Kimya ve demir sanayi hakkında Prof. N. Yukseviç tarafından 1 Kasım 1932'de verilen raporda da sudkostik, sülfürik asit, süper fosfat, klor asidi, kireç kaymağı üretmek için İstanbul, Zonguldak ve İzmit'ten birinde bir kimya fabrikanın kurulabileceği belirtildi. Demir sanayi alanında ise yılda 100.000 ton ham demir üretecek bir yüksek fırının kurulması öngörüldü. Fabrikanın, Filyos-Irmak demiryolu üzerindeki Tefen İstasyonu civarında kurulması düşünüldü²⁹³.

Bu fabrikaların kurulmasına geçilirken, bunlarla ilgili ürün bedelleri toplamı ithalatın yaklaşık %50'sini oluşturmaktaydı. İthalat 1930'da 147.500.000 lira iken, bu malların toplam bedelleri ise 65.000.000 lira idi. Plan ile sanayi yatırımlarının yanı sıra

²⁹¹ Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, İstanbul, 2010, s.95.

²⁹² İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğinin Oluşumu*, s.169.

²⁹³ *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii...*, s.15-47.

elektrifikasyon, enerji, altın ve petrol arama ile teknik öğretim de öngörülmekteydi. Fabrikalar, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank tarafından kurulacaktı. Fabrikaların yatırım bedelleri 44.000.000 liraya ulaştı. Dünya ekonomik krizi nedeniyle döviz temininin zorlaştığı bu dönemde, ortaya bir finans güçlüğü çıkmaktaydı. Ayrıca, 1930'lu yıllarda ülkenin bütçe gelirleri 170-180.000.000 geçmiyordu. Bu durumda, finans sağlamak için Sovyetler Birliği'ne başvuruldu²⁹⁴.

Dokuma fabrikalarını inşa etmek üzere maddi destek sağlamak üzere Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri arasında iki nüsha olarak tanzim edilen ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Hariciye Vekili ve İzmir Mebusu Dr. Tevfik Rüştü Bey ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti adına ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Türkiye Elçisi ve Murahhası M. Jacques Souritz tarafından Ankara'da 21 Ocak 1934'te imzalanan "*Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*", 2434 Sayılı "*Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun*" ile TBMM tarafından 17 Mayıs 1934'te kabul edildi²⁹⁵.

Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri arasında imzalanan ve TBMM tarafından kabul edilen "*Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*" ile²⁹⁶:

Madde 1- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti, Türkiye Hükümeti'nin sanayinin kurulması için ihtiyaç duyduğu muhtelif çeşitlerdeki makine teçhizatını kredi ile vermeye ve projeler hazırlamaya, makinelerin kurulmasına, uzmanların hazırlanmasına ve tesisat için diğer bütün teknik iş ortaklıklarını yapmayı uygun bulmaktadır. Bu işlerin ücretlerini içeren ve on birinci maddede gösterilen masrafları içermeyen bu kredi miktarı toplam 8.000.000 altın ABD doları idi²⁹⁷.

Madde 2- Birinci maddede gösterilen ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

²⁹⁴ B. A. Köksal-A. R. İlkın, *Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)*, s.7.

²⁹⁵ *Resmî Gazete*, S.2709, Ankara, 1934, s.3813.

²⁹⁶ *Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol-Protocole entre les Gouvernements de la Republique Turque et de l'Union des Republiques Sovietiques Socialistes sur la reslisation du credit de 8 Millions de D.A.*, Ankara, 1934, s.1-8.; ("*Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında 8.000.000 Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*", *Kanunlar Dergisi*, XIII, Ankara, 1934, s.263-266.)

²⁹⁷ *Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında...*, s.2.; O dönemde 1 dolar: 0.900 lira idi.

Hükümeti tarafından Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne verilen kredi, faizsiz olarak yirmi yılda ödenecekti²⁹⁸.

Madde 3- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından Türkiye Cumhuriyeti'ne verilen kredinin tahakkuku için Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin idare merkezi Ankara'da bulunacak bir Türk tüzel kişiliği ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti'nin ise idare merkezi Moskova'da bulunacak bir Sovyet tüzel kişiliği kurulacaktı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından protokolün içerdiği genel hükümlerin esası dahilinde bu tüzel kişilikler Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne verilen krediye dahil edilecek muhtelif çeşitteki teçhizat hakkında aralarında özel sözleşmeler imzalamaya sahip olacaklardı²⁹⁹.

Madde 4- Türk Hükümeti tarafından bu maksatla özel olarak görevlendirilen teşekkülün, protokolün üçüncü maddesine uygun olarak siparişleri vaktinde vermesi şartı ile birinci maddede gösterilen makine teçhizatının tamamen teslimi protokolün yürürlüğe girdiği günden itibaren dört yıl içinde yapılacaktır. Son siparişin ise dört yıllık sürenin bitmesine en geç on sekiz ay önce verilmiş olması şarttı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri tarafından, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne verilen teçhizatın listesi, proje tanzimi, makinelerin kurulması, uzmanların hazırlanması gibi teknik iş ortaklığının çeşit ve yapılış tarzı ile siparişlerin muhtelif kısımlarının icrasına ait süreler, belirlenen tüzel kişilikler tarafından ve her sipariş için ayrı ayrı hazırlanan özel sözleşmelerin imzalanması sureti ile belirlenecektir. Teçhizatın fiyatları ile birinci maddede belirtilen özel sözleşmenin gerektirdiği ihtiyaçlara göre yapılacak işlerin ücreti iki tarafın anlaşması ile tespit edilecektir. İki taraf bu teçhizatın fiyatlarını tayin ederken, benzer teknik özelliklere sahip ve aynı türden teçhizatın başlıca üreticileri olan diğer ülkelerde satıldığı fiyatları esas olarak kabul edeceklerdir³⁰⁰.

Madde 5- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından görevlendirilen teşekkül, teslim edilen eşyanın ihbarnamesini 30 Haziran ve 31 Aralık tarihlerinde olmak üzere yılda iki defa Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tarafından görevlendirilen teşekküle gönderecektir. Siparişlere bağlı olarak bu ihbarnamenin tarihinden itibaren yirmi yıllık kredi işlemeye başlayacaktır. Türkiye Hükümeti bu protokole uygun olarak yapılan muhtelif sözleşmelerdeki taahhütlerini yirmi yıl zarfında Türk lirası ile ödeyecektir. Bu ödemeler yılda iki defa ve eşit olarak yapılacak ve bu

²⁹⁸ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.2.

²⁹⁹ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.2.

³⁰⁰ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.3.

protokolün altıncı maddesinin ikinci fıkrasında belirtilen şartlar dahilinde hesap edilecektir. Bu maddenin ikinci fıkrasında zikredilen ödemeler Türkiye Hükümeti tarafından yılda iki defa yani bir önceki yılın 31 Aralık tarihli ihbarnamede gösterilen ödemeler için en geç 30 Haziran tarihinde ve işleyen yılın 30 Haziran tarihli ihbarnamede gösterilen ödemeler için ise en geç 31 Aralık tarihinde icra edilecektir. Bu suretle ödenen Türk liralara karşılık, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti her ödemededen itibaren on dört ay zarfında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arazisine ihraç edilecek olan Türk mallarını satın almayı taahhüt eder³⁰¹.

Madde 6- Teslim edilen teçhizatın faturaları dolar üzerinden yapılacaktır. Bu protokolün yedinci maddesinin ikinci fıkrasında belirtilen taahhütlere bağlı olarak kredilerin ödenmesi için Türk lirası ile yapılacak ödemeler, ödemenin yapılacağı gün Londra, New York ve İstanbul borsalarında Türk lirasının dolara oranla ortalama kuruna göre hesap edilecektir. Dolar ile tespit edilecek meblağlar Londra Borsası'nda doların sterline nazaran kuruna ve yukarıda belirtilen faturada gösterilen doların altına olan oranı esas tutularak Londra'da aynı günkü altın fiyatına göre hesap edilecektir³⁰².

Madde 7- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tarafından özel olarak görevlendirilen teşekkül tarafından bu protokolün beşinci maddesinin birinci fıkrasında belirtilen ihbarnamenin alınmasından itibaren on beş gün içinde Türkiye Hükümeti veya onun yetkili kıldığı Vekâlet ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti veya onun tarafından görevlendirilen teşekküle ihbarnamede gösterilen teslimata ait ödemelerinin yapıldığına dair taahhütname verecektir³⁰³.

Madde 8- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından verilen teçhizat, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne veya Türkiye Hükümeti tarafından bu maksatla özel olarak görevlendirilen teşekküle, Karadeniz Sovyet limanlarında teslim edilecektir. Karadeniz Sovyet limanından, Türkiye'deki gönderileceği yere kadar olan sevkiyat masrafı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından açılan krediye dahil olmayıp, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne aittir³⁰⁴.

Madde 9- Sovyet eşyasının teslimatı, protokolün beşinci maddesinin üçüncü fıkrası ile Türk mallarının ihracatı safi denge dışında uygulanıp, Türkiye Cumhuriyeti

³⁰¹ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükûmetleri Arasında..., s.3, 4.

³⁰² Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükûmetleri Arasında..., s.4.

³⁰³ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükûmetleri Arasında..., s.4, 5.

³⁰⁴ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükûmetleri Arasında..., s.5.

ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri arasındaki ticari dengenin hesabında dikkate alınmaz³⁰⁵.

Madde 10- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti, kredi hesabını yalnızca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde imal edilen teçhizat üzerinden yapar. Sovyetler tarafından verilen liste üzerine, Türk Hükümeti eğer, sanayi için ihtiyaç duyduğu fakat Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde üretilmeyen teçhizat parçalarını satın alırsa, Türk Hükümeti’nin bunlar için yapacağı ödemeler, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği tarafından açılan kredinin dışında tutulacaktır³⁰⁶.

Madde 11- İki Hükümet tarafından özel olarak görevlendirilen teşekküller arasındaki araştırma işleri, makinelerin kurulması, Sovyet uzmanların gönderilmesi gibi teknik iş ortalığı hususunda imzalanan sözleşmelerin uygulanması için Sovyetler tarafından Türk arazisinde yapılan masraflar derhal nakden ödenecek ve bu, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti tarafından açılan krediye dahil edilmeyecektir³⁰⁷.

Madde 12- Üçüncü maddede gösterilen tüzel kişilikler arasında imzalanan sözleşmelerin uygulanması esnasında ortaya çıkabilecek ihtilaflar, Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekâleti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Ticaret Halk Komiserliği veya bu protokol hükümlerine bağlı olarak iki tarafın bu maksatla belirleyeceği şahıslar arasında anlaşarak giderilecektir³⁰⁸.

Madde 13- Bu protokol tasdik edilecek ve her iki tarafın onayından itibaren yürürlüğe girecektir³⁰⁹.

Bu anlaşma ile siparişlere bağlı kredinin ödenmesi için Türk Hükümeti tarafından teslim edilen malların fiyatları, Türkiye Cumhuriyeti İktisat Vekâleti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin Türkiye’deki ticaret temsilcisi arasında anlaşarak tespit edilecekti. Bu protokole ek olarak; yün, tiftik, tütün, kuru üzüm, incir, zeytinyağı, kürk ve pamuk fiyatları, dünya fiyatlarından ve yine bu protokole ek olarak; palamut, palamut özü, susam, zeytin, portakal, limon, hayvanat, ham deri fiyatları ise

³⁰⁵ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.5.

³⁰⁶ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.5, 6.

³⁰⁷ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.6.

³⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.6.

³⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında..., s.6.; Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetler Birliği Hükümetleri arasında imzalanan, “Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol”un tasdiki hakkındaki, 2434 Sayılı, “Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun” lâyihası, 17 Mayıs 1934’te yüz altmış dokuz mebusun oyu ile kabul edildi. (TBMMZC, XXII/4, Ankara, 1934, s.146.

Türkiye tarafından, diğer herhangi bir üçüncü ülkede satıldığı fiyatlardan daha yüksek olmayacaktı. Kredinin ödenmesi için alınan malların kıymetleri, bunların teslim gününde, doların Londra Borsası'ndaki sterline nazaran kuru ve protokolün altıncı maddesinde belirtilen faturadaki doların altın muadili esas tutularak Londra'da aynı günkü altın fiyatına göre yeniden dolar olarak takdir edilecekti³¹⁰.

SSCB, 21 Ocak 1934'te imzalanan Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol ile yalnızca yirmi yılda ödenmesi şartıyla fazisiz bir kredi desteği sağlamıyordu. Aynı zamanda kurulacak sanayi tesislerinin planlarının hazırlanması, makinelerinin yapılması ve monte edilmesi, fabrikalar açıldıktan sonra işletim esaslarının tatbik edilmesi için gerekli teknik elemanların yetiştirilmesi için de destek veriyordu.

Sovyet Rusya ile olan iyi ilişkileri iktisadi sahada da ilerleten bu protokol ile ilgili olarak Kocaeli Mebusu Hüseyin Sırrı (Bellioğlu) Bey, TBMM'de yaptığı konuşmasında: *“Sosyalist Sovyet Hükümeti, bize yirmi senede ödenmek üzere faizsiz olarak sekiz milyon dolarlık bir kredi acıyor. Bu kredi ile Sosyalist Sovyet Hükümeti'nden makineler, malzeme ve alet edevat getireceğiz. Makinelerin memleketeye girmesiyle ortaya çıkacak sanayi inkılabının vereceği faydanın sonu yoktur. Onun için söz söylemek gereksizdir. Hiç bir maksat beslemeksizin yalnız dostluk gayelerine hizmet etmek üzere yapılacak bir işte şüpheye düşmek elbette doğru değildir. Türk'ün karakteri de buna manidir. Bizim dostlarımız tarafından bize verilecek olan bu makinelerin bütün vasıflarının modern şekillere sahip olduklarına tam kanaatimiz vardır. Arkadaşlar, şimdiye kadar Rus kelimesi, Türklerin nazarında düşman kelimesinin manası ile eş anlamlıydı. Fakat şimdi bilakis vefa ve ahit eş anlamı ile adlandırılıyor. Sosyalist Sovyet Hükümeti bize vereceği makineler ile en samimi ve en halisane bir surette hareket edecek ve menfaatperestlikle art niyette bulunmayacaktır”*³¹¹ dedi.

İzmir Mebusu Halil (Menteşe) Bey, Sovyet Rusya ile yapılan protokol hakkında yaptığı açıklamalarında, Sovyet Rusya'daki sanayinin %75'inin rekonstrüksiyon ve %25'inin ise tüketim sanayi olduğunu, üretim yapan fabrikaların çıkardığı eşyanın ise nitelik bakımından yetersiz olduğunu belirtti. Halil (Menteşe) Bey, Sovyet Rusya ile

³¹⁰ **Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında...**, s.7, 8.); *“Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetleri Arasında Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol”*, **Kanunlar Dergisi**, XIII, Ankara, 1934, s.266, 267.

³¹¹ **TBMMZC**, XXII/4, Ankara, 1934, s.110.

yapılacak sanayi faaliyetlerini bu bakımından değerlendirmek gerektiğini ve Türkiye’de kurulacak fabrikaların niteliği hakkında endişeler duyduğunu söyledi³¹².

İktisat Vekili Celâl (Bayar), Halil Bey’in dile getirdiği bu endişelere karşılık: *“Yapacağımız her işin faydalı ve karlı olmasını esas prensip olarak kabul etmişizdir. Herhangi bir işi, memleketimizde sadece vücuda gelsin diye yaptırmak niyetinde değiliz. Açtığımız işin rasyonel olması esas prensibimizdir. Rantabilite hesapları tutmayan herhangi bir sanat şubesini memleketimizde kuracak olursak nihayetinde tüketicileri buna bağlamış ve haraçgüzar yapmış oluruz, böyle bir niyetimiz yoktur. Ruslarla yaptığımız bu mukavelede bize, 8.000.000 dolarlık mal kredisi açılmaktadır. İlk münasebetimiz, kendileri ile vücuda getirdiğimiz tekstil fabrikalarının makineleri üzerindedir. Yaptığımız mukavelenamede de görüldüğü ki, biz mutlaka mal almak mecburiyetinde değiliz. İş ve hesap elverdiği takdirde alacağız. Bu mukavelenin esas mahiyeti, bir dostluk nişanesi olduğuna göre dostlarımızın da bize yaramayacak mal vereceklerini asla düşünmüyoruz. Fakat buna rağmen, bir atasözümüz vardır. ‘Dostluk kantarla, alış veriş miskalla’ derler”³¹³ açıklamalarında bulundu.*

“Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol” sonrası Türkiye’ye ödenecek olan kredi ile Kayseri Dokuma Fabrikası ile Nazilli Basma Fabrikası’nın inşaat, makine ve işçi masrafları finanse edilecek ve fabrikaların inşaatı için Sovyet Rusya’nın inşaat ve makine uzman heyetleri teknik destekler verecekti.

Prof. Orlov, yapılan planlamalar doğrultusunda inşa edilecek fabrikaların kısa sürede tamamlanması için fabrikaların yapımı ve çalıştırılması ile ilgili bütün sorunları çözmek ve yönetmek üzere bir büronun oluşturulması; kurulacak fabrikaların yöneticilerinin tayin edilmesi; proje geliştirme çalışmalarında yer almak üzere belirli bir süre için bu yöneticilerin Moskova’ya gönderilmesi; örnek kuruluşlarda staj yapmak amacıyla SSCB’ne teknisyenlerin gönderilmesi; inşaatçı firmalar ve inşaat malzemesi müteahhitleri ile kontratların kısa sürede yapılması; inşaat firmalarının inşaat alanlarını hazırlaması; malzeme müteahhitlerinin gerekli taş ocaklarını bulması ve inşaat malzemelerini teslim alması; fabrikaların çalışmaya başlamasıyla normal ve yeterli bir yakıt akımının sağlanabilmesi için Nazilli ve Kayseri bölgelerinde kömür yataklarının araştırması ve kömür üretiminin örgütlenmesi; Kayseri Bünyan’da akarsu debisinin artırılması; Moskova’da su ve enerji kaynaklarıyla ilgili olarak yürütülen proje

³¹² TBMMZC, XXII/4, s.109.

³¹³ TBMMZC, XXII/4, Ankara, 1934, s.109, 110.

çalışmalarında herhangi bir gecikmeye neden olmamak için inşaatın yapılacağı yerlerdeki su ve kömür kaynaklarının analizinin hızla bitirilmesi gerektiğini belirtti³¹⁴.

Sanayi planı kapsamında, Sovyet Rusya'nın teknik ve mali desteği ile kurulacak dokuma fabrikalarının projeleri Turkstroy Direktörü Mr. Zolotaref ile Başmühendis Mr. Zigline tarafından Kayseri Dokuma Fabrikası'nın projesini hazırlamak için Moskova'ya gelen Türk mühendislerden Şevket Turgut ve Hüsnü beylere verildi³¹⁵. Hereke Fabrikası Müdürü Reşat, Feshane Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Sanayi Dairesi temsilcisi Kamil İbrahim beyler Mart 1933'te SSCB'ne gitti. Kendileri 9 Temmuz 1933'e kadar ülkedeki fabrikalarda incelemelerde bulundu³¹⁶.

Türkiye'de kurulacak dokuma fabrikaları, Leningrad'ta bulunan dokuma sanayi makinelerinin inşa edildiği Karl Marx Fabrikası'nda üretilenkti. Aynı zamanda fabrikaların mekanik tarakları ile detaylarını açıklayan resimli broşürler hazırlanacaktı. Bu broşürler, Türkiye'deki dokuma fabrikalarının idari memurlarına gönderilecekti³¹⁷. Böylece Sovyet Rus teknik elemanlar Türkiye'den ayrıldıktan sonra fabrikalarda görev yapacak Türk personel, işletmeleri aksatmadan idare edebilecekti.

SSCB'nin, Türkiye'ye verdiği kredi ile Türkiye ile ticaretin yanında siyasi bir bağlantı kurma istediği görülmektedir. Öyle ki, Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri 1923-1930 döneminde iyi iken, Sovyetler Birliği 1930'dan itibaren Türkiye'nin dayandığı tek ülke olmaktan çıktı. Türkiye bu tarihten itibaren İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan ile iyi ilişkiler kurmaya başladı. SSCB, Batılı devletler ile Türkiye'nin bu yakınlaşması sonrası Türkiye'yi kaybetme endişesi yaşadı. Bu bakımdan, bahsedilen kredinin ticari olduğu kadar siyasi bir ilişki kurma amacı taşıdığı söylenebilir³¹⁸.

İthalatın yaklaşık %50'sini oluşturan pamuk, kendir, kimya ve demir üzerine kurulacak fabrikalar için Türk ve Sovyet Rus Mütahassıs Heyeti, Anadolu'da teknik incelemeler yaptı. Yapılan çalışmalar sonucu, kurulacak fabrikaların bedelinin yaklaşık 44.000.000 lira olacağı belirlendi. Ülke bütçesinin bu miktarı karşılamakta zorlanacak olması nedeniyle dış kaynak sağlamak için çalışmalar yapıldı. Bu doğrultuda SSCB ile 21 Ocak 1934'te "*Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*" imzalandı. Protokol ile inşaat, makine ve işçi masrafları, Sovyet Rusya tarafından karşılanacak ve teknik destek verilecekti.

³¹⁴ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğinin Oluşumu*, s.163.

³¹⁵ *Cumhuriyet*, 28 Kânunusani 1934, s.3.

³¹⁶ A. Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, s.68, 69.

³¹⁷ *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1933, s.4.

³¹⁸ M. Âkif Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma ve Celâl Bayar (1920-1938)*, Ankara,1987, s.128.

4- Sanayileşmede Planlı Dönem ve ABD

Hükümet, İsmet (İnönü)'nün Başvekilliği döneminde Sovyet Rus uzmanlarının hazırladığı raporun dışında 1933'te Washington Büyük Elçisi Ahmet Muhtar Bey aracılığı ile Türkiye'de iktisadi incelemeler yaptırarak bir program hazırlatmak için New York'taki "*Hines, Rearick, Dorr and Hammond*" müşavirlik firmasına müracaat etti ve bir uzmanlar heyetinin Türkiye'ye gönderilmesini istedi³¹⁹. Bu doğrultuda İktisat Vekâleti adına Anadolu'da zirai araştırmalar yapmak üzere Amerikalı Ziraat Mühassısı Mr. Gardner 17 Haziran 1933'te Türkiye'ye geldi³²⁰.

Gardner'in ardından 12 Nisan 1933'te alınan karar gereği deneyimlerinden yararlanmak üzere Amerikalı altı yabancı uzmandan Mr. Walker D. Hines ile anlaşma sağlandı.³²¹ Mr. Hines başkanlığındaki uzman heyet 25 Haziran 1933'te Türkiye'ye geldi. Yaklaşık iki ile üç ay sürecek bir araştırma gezisi yapılacaktı. Bunun sonucunda Türkiye'nin iktisadi ve zirai alanlarını kapsayan bir vaziyet planı hazırlanacaktı. Amerikalı Mühassıs Heyeti'nin Müdür Muavini Uzman Mr. Sammervil, Ankara'da ilk inceleme hazırlıkları ile meşgul olmaya başladı. Ziraat Mühendisi Şükrü Hüseyin Bey ise Ziraat Mühassısı Mr. Gardner'in yanında görev yapmak üzere tayin edildi³²².

Bu arada, bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak üzere 12 Nisan 1933'te yayımlanan 14120 numaralı kararname ile ABD'den getirilmesi kararlaştırılan altı uzmandan, iktisadi durumu inceleyecek olan İktisatçı Mr. Walker D. Hines ile imzalanan sözleşme ise İcra Vekilleri Heyeti'nin 19 Haziran 1933'teki toplantısında kabul edildi³²³.

İsmet (İnönü), W. D. Hines'e verilecek Türkiye'nin iktisadi politikasını anlatan belgenin, Milli Müdafaa Vekili Zekai (Apaydın) Bey tarafından yazılmasını istedi. Zekai Bey ile Mr. Hines arasında 28 Haziran 1933'te görüşmeler yapıldı. Ancak W. D. Hines Ocak 1934'te öldü³²⁴.

Mr. Hines'in ölümü üzerine iki ülke arasındaki çalışmaları yürütmek için Hines'in mesai arkadaşlarından Mr. Dor ile sözleşme yapılmasına karar verildi. Dr. Kemmerer'in verilecek raporu yerinde araştırması ve uygulanması için görüşlerinin

³¹⁹ M. Â. Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...*, s.132.

³²⁰ *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1933, s.2.

³²¹ BCA, 030.18.01.02.37.47.9.

³²² *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1933, s.1, 6.

³²³ BCA, 30.18.1.2.37.47.9.

³²⁴ M. Â. Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...*, s.132.

alınması için Türkiye'ye daveti için İktisat Vekilliği'ne yetki verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 3 Mayıs 1934'te kabul edildi³²⁵.

ABD Mütihassıs Heyeti Başkanlığı'na Walter Kemmerer'in getirilmesinin ardından, Dr. Kemmerer'e yardımcı olmak üzere İç ve Dış Ticaret Uzmanı Prof. Charles Raymond Whittlesey ile Türkiye İşleri Uzmanı Prof. Walter Livingston Wright görevlendirildiler. İktisat Vekâleti'nden, Ahmet Muzaffer, Şükrü Hüseyin, Hazım Atıf, Turhan Süleyman, Azmi Cemil, Ahmet Cemil, Recai Ali, İsmail Mehmet, Mehmet Satı, Dr. Kasım Nebioğlu, Ressam Hikmet, Ressam Hakkı, Tercüman Rüçhan Naci beylerden oluşan Türk uzman heyetine, Mühendis Bengt Watsted Mart 1934'te dahil oldu³²⁶.

Raporun hazırlanması çalışmalarında, ABD Millî Sanayi Konferansı Heyeti İktisat Mütihassısı Vaso Trivanovitch, Sanayi Mühendisi Wallace Clark, Gümrükler Mütihassısı H. Vorfeld, Pamuk Mütihassısı Stanlet T. Clark, Terbiye Mütihassısı Dr. Heryl Parker'ın ile birlikte iş kanunları için Priceton Üniversitesi'nden Prof. James Douglas Brown, demiryolları için Charles E. Bell, jeoloji ve maden işlerinde Mathew Van Sicler ve Sidney Paige'nin raporlarından ve fikirlerinden yararlandı³²⁷.

Uzmanlar ülkenin iktisadi koşulları, ulaşım imkânları, doğal yapısı, sermaye birikimi, sanayi, iç ve dış ticareti, maliyesi, para ve banka sistemi, vakıfları, çalışma sorunları, sağlık ve eğitim hizmetleri ve kamu yönetimi hakkında³²⁸ hazırladıkları dört ciltlik çalışmayı Mayıs 1934'te İktisat Vekâleti'ne sundu.

Hükümet'in devlet sanayi yatırım programı da bu çalışma içinde ele alındı. Söz konusu projelerin her biri için oldukça ayrıntılı ve teknik düzeyi yüksek, maliyet-yarar çözümlemeleri yapıldı. ABD'den uzman çalışmasında hükümetin izlemesi gereken genel iktisat ve sanayileşme politikası konusunda yaptıkları değerlendirmeler sonucu; dünya ekonomik krizinin yaşandığı bir dönemde ülke için gerekli olan maddelerin üretimi için yapılacak büyük harcamaların kötü sonuçlar doğurabileceği; acele ile yapılacak bir sanayileşme yerine, ziraat ve sanayiye olumlu yönde etkileyecek önlem, teşvik ve ıslahatların yapılmasının ülkedeki üretimin artırılmasında daha önemli olabileceği; bunları yaparken, eski sanayi işletmelerinin genişletilmesi veya yenilerinin kurulması ile de ihtiyaç duyulan tüketim maddeleri miktarlarının yavaş yavaş arttırılabileceği; gerileme tehlikesine meydan vermemek için ilerlemenin yavaş olması

³²⁵ BCA, 30.18.1.2.44.27.18.

³²⁶ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğinin Oluşumu*, s.174.

³²⁷ İ. Tekeli-S. İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiyede Devletçiliğinin Oluşumu*, s.174.

³²⁸ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.267.

gerektiği; ülke savunmasının öncelikli olması durumunda, fabrikaların kurulması yerine tesisat masraflarının Millî Müdafaa bütçesine konulmasının düşünülebileceği sonucuna ulaşıldı³²⁹.

Amerikalı uzmanların bu değerlendirmeleri dünya ekonomik krizinin oluşturduğu olumsuz ortam içinde yapılmış olmasına karşın hükümetin tasarladığı yatırım programıyla Türkiye’de dünya fiyatlarına göre karlı üretimlerin yapılabilceği belirtildi. Sonuç olarak Amerikalılar Kayseri ve Konya Ereğlisi’nde kurulması düşünülen pamuk ipliği ve dokuma fabrikalarıyla ilgili kararın, ileri görüşlü ve doğru bir karar olduğunu; Ergani’de bakır ve Keçiörlü’da kükürt madencilği ve saflaştırma işletmelerinin yapılmasının elverişli görüldüğünü; Türkiye’de yetiştirilen afyondan, morfin üretecek bir ilaç fabrikasının yüksek vasıfta bir teknik yardım gerektireceği için bu konuda güçlüklerle karşılaşılabilceğini; cam eşya üretecek fabrikanın başarılı olabileceğini³³⁰; Kütahya’da kurulması tasarlanan çini ve porselen eşya ve sıhhi levazimat fabrikasına yatırım yapılmadan önce sekiz yıl kadar eski olan maliyet fiyat rakamlarının düzeltilmesi gerektiğini; linyitten briket yapmakla ilgili projenin uygulanmasına geçilmeden önce linyit rezervleri ve kaliteleriyle ilgili araştırmaların geliştirilmesinde yarar olduğunu; selüloz, kâğıt ve kâğıt hamuru fabrikasının, önerilen kapasite ile kâğıt fiyatlarına yakın bir maliyet üzerinden üretim yapabilmesinin şüpheli olduğu ve fabrikaların daha büyük bir kapasite ile kurulmasının daha doğru olacağını; zeytinyağı saflaştırma fabrikasının Türkiye’de üretilen zeytinin daha yüksek bir katma değer girdisi ile ihracatına olanak sağlayacağı için doğru bir yatırım olacağını; kayın ağacından demiryolu traversi ve ağaç eşya üretecek diğer fabrikanın, hem orman ürünlerinin değerlendirilmesi hem de ithal edilen traverslerin yerli üretim ile ikame edilmesi bakımından çekici bir proje olduğunu belirttiler. Ekonomik bakımdan yarar sağlamayacağını düşündükleri projeler ise sülfürik asit, kireç kaymağı, kostik soda fabrikaları ve ham demir fırını idi. Demir ve çelik fabrikalarının ise Türkiye’nin daha yüksek bir gelişme düzeyine çıktığı bir dönemde kurulması önerildi³³¹.

Kurulacak fabrikaların hangi ürünü işleyeceği ve nerede kurulacağına dair Sovyet Rus uzmanların başlattığı çalışmanın dışında Amerikalı uzmanlar da Türkiye’de araştırmada bulunacaktı. Bu maksatla ABD’li heyet 1933’te Türkiye’ye geldi. Türk uzmanlarında yer alacağı heyette genel olarak; iktisat, ziraat, maden, jeoloji ve ulaşım

³²⁹ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.268.

³³⁰ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.268.

³³¹ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, s.270.

alanlarında uzman bir ekip bulunmaktaydı. Heyet yaklaşık bir yıl Anadolu'nun çeşitli yerlerinde incelemelerde bulundu. Yapılan çalışmalar 1934'te bir rapor halinde İktisat Vekâleti'ne sunuldu. Buna göre ekonomik krizin yaşandığı bir dönemde kısa bir süre zarfında büyük bir masrafa neden olacak sanayileşmenin olumsuz sonuçlar doğurabileceği ifade edildi. Bu nedenle dikkatli ve yavaş bir kalkınma politikasının izlenmesi gerektiği belirtildi.

5- Türkiye ile Almanya ve İngiltere Arasındaki İktisadi İlişkilerin BBYSP'ye Etkisi

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ticari ilişkiler XV. yy'da başladı. Pamuk, yün ve ipek gibi mamuller Almanya'nın Leipzig, Dresden, Augsburg, Regensburg ve Nürnberg gibi şehirlerine ihraç edildi. Diplomatik ilişkiler için dönüm noktası XVIII. yy idi. Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm'e 1718'de gönderilen bir mektup milat teşkil edecekti. 1740'da tahta çıkan II. Friedrich ile ilişkiler daha da kuvvetlendi. XIX. yy'a gelindiğinde ise Osmanlı Devleti, Almanya'nın siyasi ve askeri nüfuzu altına girdi³³². 1900-1913 döneminde İngiltere ve Fransa'nın dış ticaretteki payı gerilerken³³³ Almanya'nın ithalattaki payında artış oldu ve 1913'te %11.2'ye yükseldi. Bu oran ile İngiltere ve Avusturya-Macaristan'dan sonra üçüncü sırada yer aldı³³⁴.

Ekonomik alanda iyi bir seviyede olan ilişkiler siyasi ve askeri alanda da kendini gösterdi. Bunun sonucunda 2 Ağustos 1914'te Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması imzalandı. Ancak savaştan yenik ayrılan ve 28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Antlaşması ile siyasi, askeri ve mali yükümlükler altına giren Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkiler kesintiye uğradı³³⁵. İki ülke arasındaki ilişkiler 1923-1933 döneminde dengeli bir seyir takip etti³³⁶. Almanya'nın ticari faaliyetleri Türkiye'de kurduğu şirketleri vasıtasıyla devam etti³³⁷.

³³² **Türkiye-Federal Almanya İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını**, İstanbul, 1994, s.70, 72.

³³³ Erdiñ Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, Ankara, 2011, s.6.

³³⁴ Rifat Önsöy, **Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914)**, İstanbul, 1982, s.113.

³³⁵ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, 1920-1945), Ankara, 1989, s.268, 269.

³³⁶ **Türkiye-Federal Almanya İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını**, İstanbul, 1994, s.88.

³³⁷ Bunlar arasında; Arslan ve Eskihişar Müttehit Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi, A.E.G. Türk Anonim Elektrik Şirket-i Umumiyesi, Ankara Elektrik T.A.Ş., Adana Elektrik T.A.Ş., Ankara Havagazı T.A.Ş., Ergani Bakırı T.A.Ş., Bulgardağı Madenleri T.A.Ş., Cenubî Anadolu Madenleri T.A.Ş., Adapazarı Madenleri İşletme T.A.Ş., Manganez T.A.Ş., Maadin, Sanayi ve Ticaret T.A.Ş., Keşfiyet ve İnşaat T.A.Ş., Türk-Alman Teşebbüsât-ı İktisadiye A.Ş. yer almaktaydı. (Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Ankara, 2013, s.56, 57.)

Almanya'da 1933'te Nazi Partisi'nin iktidara gelmesinin ardından Adolf Hitler, Orta Avrupa ve Balkanları ekonomik nüfuzu altına almak istedi. Bu dönemde Türkiye'de BBYSP'nin hazırlıkları yapılmaktaydı. Plan ile kurulacak fabrikaların makineleri ve inşaat malzemeleri için yurtdışındaki sanayileşmiş ülkelerle bağlantıya geçilmesi gerekmekteydi. Bunlar arasında Almanya'da yer almaktaydı. İki ülke arasındaki ilişkiler 1932'den itibaren olumlu yönde seyretti. Almanya'nın ihracatı 1932'de 13.000.000 lira iken 1936'da 41.700.000 liraya kadar çıktı³³⁸. Almanya'nın Türkiye ihracatındaki payı 1933-1938 döneminde %20'den %44'e; aynı dönemde toplam ithalattaki payı ise %27'den %48'e yükseldi³³⁹.

Planlı sanayileşme düşüncesinin ortaya çıktığı 1929-1932 döneminde Alman makine sanayisinin Türkiye'deki payı arttı³⁴⁰. BBYSP'nin uygulandığı 1934-1938 döneminde kurulacak Konya Ereğli Bez, Bursa Merinos, Malatya Bez ve İplik, Isparta Gülyağı, Zonguldak Sömikok-Antrasit, Gemlik Sunğıpek ve İzmit Kâğıt Fabrikası'na makine, inşaat malzemesi ve teknik eleman desteğinde bulunacaktı³⁴¹.

Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilere bakıldığında ise İngiltere'de XVI. yy'ın sonları ile birlikte iktisadi açıdan önemli ilerlemeler kaydedildi. Üretilen mamuller için pazar arayışına girildi. Bu bakımdan Osmanlı Devleti ile ilişkileri geliştirmek önem taşımaktaydı³⁴². İki ülke arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler ilk olarak 1578'de başladı. Bu maksatla Sultan III. Murad ile Kraliçe Elizabeth arasında 20 Mart 1579'da kapitülasyon niteliği taşıyan bir anlaşma imzalandı. Böylece İngiliz tüccarları Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkını elde etti³⁴³. Yaklaşık iki asır boyunca normal olarak devam eden Türk-İngiliz ilişkileri özellikle XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başladı. Bunda I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde yapılan gizli paylaşım planlarının etkisi oldukça önemliydi³⁴⁴. Yaşanan siyasi ve askeri olumsuzluklar ticari ilişkilere de yansdı. Böylece İngiltere'nin

³³⁸ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Ankara, 1988, s.352.

³³⁹ Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, I, İstanbul, 1996, s.350.

³⁴⁰ Katılım oranları; 1929'da %41.1, 1930'da %41.9, 1931'de %50.6, 1932'de %57.7 idi. Tantzen, Theodor Tokumbet, Osman-Trucksass, Karl, **Alman-Türk Sanayi ve Ticaret Kılavuzu**, Orihandelsverlag G.m.b.H., Berlin, 1952, s.67.

³⁴¹ **Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...**, s.23, 24.

³⁴² Ali Kemal Meral, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969, s.11-17.

³⁴³ Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)**, Ankara, 1952, s.5, 6.

³⁴⁴ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul, 2010, s.733.; İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı devam ederken Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak için İstanbul (18 Mart 1915), Londra (26 Nisan 1915) Sykes-Picot (16 Mart 1916), Saint Jean De Maurienne Uzlaşması (17 Nisan 1917) gibi gizli anlaşmalar imzaladı. (Yılmaz Altuğ, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, 1985, s.21.)

ithalattaki payı 1913'te %50.6'dan %33.6'ya, ihracatta payı ise %49.7'den %31.6'ya kadar geriledi³⁴⁵.

İngilizlerin 15 Kasım 1918'de Musul'u işgal etmesi ile iki ülke arasında “*Musul Sorunu*” ortaya çıktı. Musul 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Irak'a bağlandı³⁴⁶. Türk-İngiliz ilişkileri genel olarak 1929'a kadar olumsuz bir seyir takip etti. 1930'ların başından itibaren yumuşamaya başlayan ilişkiler 1936 imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde İngiltere'nin Türkiye'den yana olan tutumundan dolayı olumlu yönde ilerledi. Aynı dönemde İngiltere Kralı VIII. Edward 4 Eylül 1936'da Türkiye'yi ziyaret etti³⁴⁷. Resmî bir mahiyet taşımayan bu ziyaret, iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerini geliştirmek açısından oldukça önemliydi. İngiltere Kralı İstanbul'u ziyaret ederken Londra'da Türkiye ile İngiltere arasında bir ticaret antlaşması imzalandı³⁴⁸.

Türkiye'nin gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşabilmesi için ağır sanayiye önem vermesi gerekiyordu. Bundan dolayı BBYSP'de demir-çelik fabrikalarının kurulmasına da yer verildi. Bu sanayi kolu kapsamlı ve maliyetli olduğundan alanında ileri bir noktada olan İngiltere ve Sovyet Rusya ile 1936'da temasa geçildi. Almanya'nın Fried Krupp A. G. ile İngiltere'nin H. A. Brassert and Co. Ltd. şirketi fabrikaların inşası üzerine Sümerbank'a ile görüşme talebinde bulundu³⁴⁹. H. A. Brassert and Co. Ltd. şirketi 16.278.000 lira ve Fried Krupp A. G. firması 17.432.000 lira teklif sundu³⁵⁰. Mali ve teknik açıdan en uygun teklifi sunan İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. şirketi ile fabrikaların kurulması konusunda anlaşma yapılmasına karar verildi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 14 Şubat 1936 tarihli toplantısında onaylandı³⁵¹. 29 Eylül 1936'da ise Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi arasında Londra'da İktisat Vekâleti adına Faik Kurdoğlu ve H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi adına Müdür M. Mackenzie tarafından bir sözleşme imzalandı³⁵².

Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin ortak çalışmaları ile kurulacak Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları; çelikhane, haddehane, yüksek fırınlar, kok ve boru fabrikası, enerji santrali, sülfirik asit ve süperfosfat fabrikalarından

³⁴⁵ Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)*, Ankara, 2011, s.6.

³⁴⁶ R. Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s.733-740.

³⁴⁷ *Ulus*, 5 Eylül 1936, s.1.; *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1936, s.1.

³⁴⁸ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasî Tarih (1919-1939)*, Ankara, 1953, s.229, 230.

³⁴⁹ *BCA*, 30.18.1.2.70.98.17.

³⁵⁰ *BCA*, 30.18.1.2.70.98.17.

³⁵¹ *BCA*, 30.18.1.2.62.13.1.

³⁵² *BCA*, 30.18.1.2.70.98.17.

oluşacaktı. Tesisin işletmeleri 1939'dan 1944'e kadar bölüm bölüm faaliyete geçecekti³⁵³.

İki ülke arasındaki mali ve teknik işbirliğinin bir sonucu olarak kurulan Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ticari işbirliğine de olumlu katkıda bulunacaktı. Böylece Türkiye ile İngiltere arasında 27 Mayıs 1938'de 10.000.000 sterlini ticari ve 6.000.000 sterlini askeri alanda kullanılmak üzere toplam 16.000.000 sterlin değerinde bir kredi anlaşması imzalandı³⁵⁴.

D- TÜRKİYE'NİN SANAYİLEŞMESİNDE BANKACILIK FAKTÖRÜ VE BUNUN BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NA KATKISI

1- Türkiye İş Bankası'nın Türk Sanayisindeki Yeri ve Önemi

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde faaliyete geçen işletmeler daha çok küçük ölçekli, teknolojiden yoksun ve ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Farklı sahalarda daha kapsamlı ve modern sanayi işletmeleri kurmak için büyük sermayelere ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak bankacılık sektörü başlangıçta yabancıların kontrolü altında olduğundan dolayı sanayileşmek için gerekli olan sermayenin temin edileceği milli bir banka bulunmamaktaydı. Bu doğrultuda Cumhuriyet Dönemi'nin ilk milli bankası olan Türkiye İş Bankası 1.000.000 lira sermaye ile 26 Ağustos 1924'te faaliyete geçti. Banka, müteşebbisleri maddi bakımdan destekleyecek, birikmiş özel sermayeyi işletecek ve finanse edecekti³⁵⁵.

Türkiye İş Bankası, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türk sanayisinin tesisinde etkin bir rol oynadı. Banka, 1925'te 250.000 lira sermaye ile Bursa'da kurulan Dokumacılık T.A.Ş.'ne 20.000 lira kaynak sağladı. Bursa Dokumacılık T.A.Ş. 1927'de faaliyete geçtikten sonra yapılan çalışmalar sonucu ise 1927'de Bursa İpek-İş Fabrikası açıldı³⁵⁶.

Türkiye İş Bankası, ülkenin en önemli ihtiyaç kalemlerinden biri olan ve tamamı yurtdışından temin edilen şekerı yurtiçinde üretmek için şeker fabrikalarının kurulması

³⁵³ Sümerbank X uncu Yıl, s.135.

³⁵⁴ Figen Atabey, 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, İstanbul, 2014, s.24.

³⁵⁵ U. Kocabaşoğlu-G. Sak-S. Sönmez-F. Erdal-Ö. Gökmen-N. Şeker-M. Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Tarihi, s.5-7.; Mustafa Kemal (Atatürk), Türkiye İş Bankası'nın kurulması için ilk başta 250.000 lira verdi. Daha sonra Banka'nın iki numaralı hesabına 26 Ağustos 1924'te 207.400 lira yatırdı. Böylelikle Banka'ya toplamda 457.400 lira katkı sağladı. (U. Kocabaşoğlu-G. Sak-S. Sönmez-F. Erdal-Ö. Gökmen-N. Şeker-M. Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Tarihi, s.5.)

³⁵⁶ U. Kocabaşoğlu-G. Sak-S. Sönmez-F. Erdal-Ö. Gökmen-N. Şeker-M. Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Tarihi, s.296.; Türkiye İş Bankası, İpek-İş Mensucat T.A.Ş.'nin %98'lik payına sahipti. (U. Kocabaşoğlu, G. Sak, S. Sönmez, F. Erdal, Ö. Gökmen, N. Şeker, M. Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Tarihi, s.499.)

aşamasında sermaye desteği sağladı. Banka, Uşak'ta kurulacak şeker fabrikası için Škoda Şirketi'ne verilecek inşaat bedelinin ilk taksiti olan 20.000 doları karşıladı³⁵⁷. İnşaatı tamamlanan Uşak Şeker Fabrikası 17 Aralık 1926'da faaliyete geçti³⁵⁸. Yine, Alpulu'da bir şeker fabrikası kurmak için 1925'te %68'i Türkiye İş Bankası A.Ş., %10'u T.C. Ziraat Bankası ve Trakya İlleri Özel İdareleri, %22'si ise müteşebbislerin katkıları ile 500.000 lira sermayeli “*İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*” kuruldu³⁵⁹. Şirket'in faaliyetleri sonucu Alpulu Şeker Fabrikası 26 Kasım 1926'da işletmeye açıldı³⁶⁰.

Banka, ilerleyen dönemde de şeker sanayine verdiği desteğini devam ettirdi. Bunun sonucunda Eskişehir'de bir şeker fabrikasının kurulması için 1933'te Türkiye İş Bankası'nın %51'lik, Ziraat Bankası'nın %24.5'lik ve Sanayi ve Maadin Bankası'nın %24.5'lik katılımı ile 3.000.000 lira sermayeli “*Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*” kuruldu³⁶¹. Şirketin çalışmaları sonucu Eskişehir Şeker Fabrikası 5 Aralık 1933'te faaliyete geçti³⁶². Turhal'da bir şeker fabrikası kurmak için ise 1934'te Türkiye İş Bankası'nın %50 ve Ziraat Bankası'nın %50'lik katılımı ile 3.000.000 lira sermayeli “*Turhal Şeker Fabrikası Türk Anonim Şirketi*” kuruldu³⁶³. Şirketin finansman desteği ile Turhal Şeker Fabrikası 19 Ekim 1934'te açıldı³⁶⁴.

Türkiye İş Bankası, 1923-1933 döneminde Türkiye'nin sanayileşmesine verdiği mali ve teknik desteğini 1934-1938 döneminde uygulanan BBYSP içinde sürdürdü. Banka, plan içinde yer alan, sömük-antrasit, şişe-cam, kükürt ve pamuklu dokuma fabrikalarının kurulması için destekte bulundu.

Banka, öncelikle olarak fabrikalara enerji saplayacak olan maden şirketlerini satın almaya başladı. Bu doğrultuda Zonguldak havzasında bulunan ve 1926'da 1.000.000 lira sermayeli Maden Kömürü İşleri T.A.Ş.'ni, 1926'da 500.000 lira sermaye ile faaliyete geçen ve 1929'da sermayesini 3.000.000 liraya çıkaran Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş.'ni ve Kilimli Şirketi'ni, 1934'te ise Kireçlik mıntıkasını satın aldı ve 300.000

³⁵⁷ Vasfiye Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, İstanbul, 1955, s.59.

³⁵⁸ *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu-Gelişmesi-Olgunlaşması, 1926'dan 1950'ye*, Ankara, 1950, s.5.; Mehmed Gökhan Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, Ankara, 2017, s.86.

³⁵⁹ M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.108, 109.

³⁶⁰ *Türkiye Şeker Sanayii 1926-1977*, (Haz.: Turan V.Velidedeoğlu-vd.), Ankara, 1979, s.22.; M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.114.

³⁶¹ M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.129.

³⁶² *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu...*, s.11.; M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.134.

³⁶³ M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.145, 146.

³⁶⁴ M. G. Polatoğlu, *Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Şeker Sanayisinin Kurulması*, s.150.

lira sermayeli bir şirket kurdu. Böylece tamamen kar amacı güden ve ilkel yöntemlerle işçi çalıştıran imtiyazlı şirketlerden alınan ocaklar ve şirketler, yeni dönem ile birlikte hızlı bir gelişme kaydetti ve ocaklardaki tesisat modernize edildi. Aynı zamanda maden ocaklarında diğer fabrikalara örnek olacak yatakhaneler, yemekhaneler, yıkanma yerleri, sinema, çocuklar için okul, oyun bahçesi ve park alanları inşa edildi³⁶⁵.

Banka, BBYSP içindeki faaliyetlerine bir ölçüde Zonguldak havzasındaki ocakların satın alınması ile başladı. Ardından kimya sanayi programı içinde yer alan sömük -antrasit fabrikasının kurulması için Maden Kömürü İşleri T.A.Ş.'ni kurdu. Şirket tarafından inşasına başlanan ve 15 Ağustos 1934'te temeli atılan Zonguldak Sömük-Antrasit Fabrikası 10 Aralık 1935'te işletmeye açıldı³⁶⁶.

BBYSP'nın seramik sanayi içinde yer alan şişe ve cam fabrikasını kurulması çalışmaları, 1934'te Bakanlar Kurulu kararı ile Türkiye İş Bankası'na verildi. Banka, 1.000.000 lira sermayeli "*Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi*"ni kurdu. Şirketin çalışmaları ile Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası 29 Kasım 1935'te faaliyete geçti³⁶⁷.

Maden sanayisinde ise Keçiörlü kükürt madeninin imtiyazını; Türkiye İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank aldılar. Bankalar, 1934'te 300.000 lira sermayeli "*Keçiörlü Kükürtleri Türk Anonim Şirketi*"ni kurdu. Madenin işletme hakkına sahip olan Şirket, maden ocağını son teknoloji makineler ile donattı. Keçiörlü Kükürt Fabrikası, 25 Ağustos 1935'te üretime hazır hale getirildi³⁶⁸.

Türkiye İş Bankası, BBYSP'nın dokuma kolunda Türkiye'nin Doğu bölgesinde kurulan en büyük işletmesi olan Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nı inşa etmek için Ziraat Bankası ve Sümerbank ile 1936'da "*Malatya Bez ve İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi*"ni kurdu. Şirketin çalışmaları ile Malatya Bez ve İplik Fabrikası 14 Aralık 1939'da faaliyete geçti³⁶⁹.

Türkiye İş Bankası, tüm bunların dışında; Ergani Bakır Şirketi, Kunduz Ormanları Şirketi, İş Limited Şirketi, İnşaat Limited Şirketi, Kurşun Sanayii Limited Şirketi, Pamuk-İş Limited, Süngercilik Türk Anonim Şirketi, Tel ve Çivi İşleri Türk Limited Şirketi, Türk Gülyağcılık Limited Şirketi, Üzüm Kurumu Limited Şirketi, Türk

³⁶⁵ On Beşinci Yıl Kitabı, s.556.

³⁶⁶ Cumhuriyet, 11 Birincikânun 1935, s.1.; Tan, 11 Birincikânun 1935, s.1.

³⁶⁷ Cumhuriyet, 30 İkinciteşrin 1935, s.1.; Tan, 30 İkinciteşrin 1935, s.1.

³⁶⁸ Ulus, 26 Ağustos 1935, s.3.

³⁶⁹ Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, Ankara, 1973, s.49.

Tütün Limited Şirketi, Umumî Mağazalar Anonim Şirketi, Şilepçilik Şirketi gibi şirketler ile Türkiye'nin kalkınmasında etkin rol oynadı.

Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye İş Bankası'nın Türk ekonomisine yaptığı katkılar hakkında: *“İş Bankası kurumu, Cumhuriyet tarihinde ekonomi bakımında başlıbaşına yer alacaktır. Bu kurum, naçiz bir servetin bile ekonomik hayatta fert menfaatlerine hasrolunmayıp ulus menfaatine hasredilmesinden çıkabilecek olan büyük neticeleri, az bir zamanda ve bhusus yepyeni bir devlet kuruluşunun türlü inkılâp güçlükleri içinde âlemşümül bir surette fiilen göstermiştir”*³⁷⁰ dedi.

2- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Sümerbank

Mustafa Şeref (Özkan)'ın³⁷¹ İktisat Vekilliği döneminde Sovyet Rus uzmanlarının hazırlayacakları raporda *“kapsamlı planlama”*ya önem verilirken, Celâl (Bayar)'ın İktisat Vekilliği döneminde planlama anlayışında da değişiklik oldu. Bu dönemde, hangi alanların özel sektöre bırakılacağı ve özel sektörün ne şekilde himaye edileceği konuları gündeme getirildiğinden, Sovyet Rus uzmanlarının raporunun önemi büyük ölçüde azaldı. ABD'li ve Sovyet Rus uzmanların raporları birbirinin yerini almadı ve her ikisi de değerlendirmeye tabi tutuldu³⁷².

Ekonominin plan ve program çerçevesinde düzenlenmesine 1933'te de devam edildi. Bu doğrultuda Âlî İktisat Meclisi tarafından Şubat 1933'te bir rapor hazırlandı. Bu raporda, sanayileşmenin temininde bir programa ihtiyaç duyulduğu belirtildi ve: *“Bu programda, muhtelif dahili ihtiyaçlar ve harcamalar ve bu ihtiyaçları karşılayacak sanayinin memleketimizde tesisi ve gelişim kabiliyetleri her cepheden tetkik olunmalı”* denildikten sonra devlet sermayesi ile kurulan işletmelerin gelişip, kar etmeye başlamasının ardından: *“Halkın iktisadi refaha müsait olduğu zaman bu tesisler ilk fırsatta hususi müteşebbislere ve halka mal edilmelidir”*³⁷³ ifadesi ile devletçilik politikası doğrultusunda kurulan kamu işletmelerinin toplumun ekonomik seviyesinin artması ile birlikte zamanla özelleştirilmesi gerektiği belirtilmekteydi.

³⁷⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), II, Ankara, 1997, s.324.

³⁷¹ Mustafa Şeref Özkan, 1884'te Burdur'da doğdu. 1903'te İzmir İdadisi'ni bitirdi. Paris Hukuk Fakültesi'ndeki eğitiminin ardından 1912'de Türkiye'ye döndü. 1916'da İtibarı Millî Bankası İdare Meclisi Üyesi seçildi. Ticaret ve Ziraat Vekâleti'ne atandı. 1920'de Anadolu'ya geçti. Lozan Sulh Heyeti'nde müşavir olarak görev aldı. Mustafa Şeref Özkan, 10 Temmuz 1923'te yapılan TBMM II. Dönem seçimlerinde Burdur mebusu olarak Meclis'e girdi. III, IV ve V. Hükümet Dönemi'nde Burdur mebus olarak görev yaptı. 27 Eylül 1930 ile 3 Eylül 1932 döneminde İktisat Vekilliği görevinde bulundu. Mustafa Şeref Özkan, 1 Kasım 1932'de emekli oldu ve 10 Eylül 1938'de öldü. (K. Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi**..., s.167, 168.)

³⁷² M. Â. Tural, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma**..., s.138.

³⁷³ M. Â. Tural, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma**..., s.129.

Türkiye'nin uygulayacağı planlı sanayileşme politikasına karşı Batı dünyası temkinli yaklaşıyordu. Bu süreçte İngiltere Başbakanı Ramsey Mac Donald'ın Londra'da 22 Haziran 1933'teki girişimi ile uluslararası bir “*Para İktisat Konferansı*” toplandı. Türkiye'yi Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) ile İktisat Vekili Celâl (Bayar) başkanlığındaki bir heyet temsil etti. Konferansa Türk tezi olarak bir takım raporlar sunuldu. Alman Delege Posse, Türkiye'yi sanayi planı çalışmaları konusunda eleştirdi. Celâl (Bayar) bu konferans sonrası gelişmiş Batı devletlerinin Türkiye'nin sanayileşmesine karşı olumlu bir tavır takınmayacakları kanaatine vardı³⁷⁴.

Çünkü Türkiye, Batılı ülkelerden önemli miktarda ithalat yapmaktaydı. Öyle ki 1928-1932 döneminde dokuma sanayi için 47.000.000 lira, maden sanayi için 13.000.000 lira, selüloz sanayi için 5.000.000 lira, seramik sanayi için 4.000.000 lira ve kimya sanayi için 6.000.000 liralık ithalat yapıldı. Tüm bunlar toplamda 75.000.000 ile ülke ithalatının %43'üne denk gelmekteydi³⁷⁵.

Türkiye'nin ithalatında en yüksek payı ise dokuma ürünleri oluşturmaktaydı. İthalat değeri; 1927'de 45.368.000 lira, 1928'de 46.628.000 lira ve 1929'da 53.201.000 lira idi.³⁷⁶ Ödenen bu rakamlar ülke bütçesinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda hazırlıklarına resmen 1933'te hazırlıklarına başlanan ve 9 Ocak 1934'te tamamlanan BBYSP'nin ilk hedefi öncelikle ülkenin pamuklu dokuma ihtiyacını karşılamak olacaktı³⁷⁷. Bu maksatla hazırlanan planda; 1.150.000 lira maliyet ile Bakırköy Bez Fabrikası'nın 10.000 iş ve 300 tezgahla genişletilmesi ve 7.500.000 m dokuma üretmesi, 2.433.000 lira sermaye ayrılarak 16.500 iş ve 300 tezgah ile 7.000.000 m dokuma ve 578.000 kg iplik imal edecek yeni bir kombinanın açılması, 5.462.000 lira sermaye ile Kayseri'de 33.000 iş ve 1.050 tezgaha sahip olup 30.000.000 m dokuma üretecek bir kombinanın kurulması, 4.548.000 lira maliyet ile Nazilli'de 29.500 iş ve 650 tezgaha ve 17.500.000 m dokuma ile 1.772.000 kg iplik imal edecek bir fabrikanın inşa edilmesi, 4.945.000 lira sermaye ayrılarak 29.000 iş ve 1.000 tezgaha ile 21.000.000 m dokuma çıkaracak üçüncü bir kombinanın açılması ön görüldü³⁷⁸.

BBYSP ile sanayileşmede ilk olarak ülkenin temel ihtiyaçları ile ekonomik ve toplumsal yapısı göz önünde bulundurulacaktı. Bu doğrultuda kurulacak fabrikalar ile

³⁷⁴ M. Â. Tural, *Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...*, s.132, 133.

³⁷⁵ *On Beşinci Yıl Kitabı*, s.309.

³⁷⁶ *Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler Hakkında Raporlar (Birinci Kânun 1933)*, Ankara, 1935, s.21.

³⁷⁷ Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi*, BYY, 1977, s.38.

³⁷⁸ *Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...*, s.23, 24.

ithalatı en çok yapılan, mali açıdan önemli bir yük oluşturan, büyük sermayeye ve teknik bilgiye ihtiyaç duyulan alanlarda üretim gerçekleştirilecekti.

BBYSP ile bir taraftan ülkenin sanayileştirilmesi hedeflenirken, diğer taraftan da birçok önemli kazanımlar elde edilecekti. Bunların belli başlıları ise; özel sektörün başaramadığı ve yüksek miktarda sermaye, teknik bilgi ve tecrübe gerektiren fabrikalar kurmak; yurtiçinde sürümü az olan ancak, yurtdışında büyük ölçüde tüketimi yapılan madenleri gerek ham gerekse yarı işlenmiş olarak ihracata elverişli bir hale getirmek; bu mallarının kıymetini arttırmak ve yeni ihracat kaynakları oluşturmak; deniz, göl ve ırmaklardaki su ürünlerini, büyük hayvan servetlerini, bol miktarda yetişen meyveleri iç ve dış piyasadaki sürümünü arttırmak ve bunların büyük halk kitlelerine büyük kazançlar temin etmesini sağlamaktı³⁷⁹.

Aynı zamanda BBYSP ile liberal ekonomi ile sanayileşen ülkelerde yaşanan işçi ve sermayeci sınıflarının çıkardığı huzursuzluğun Türkiye’de yaşanmasına engel olmak; kalifiye eleman sayısını arttırmak; sanayileşme ile birlikte yaşanacak ferdi karla birlikte, iktisadi bir terbiye kültürü oluşturmak; kredi işlerini faiz ile para alıp verme işinden kurtararak, sanayinin gelişmesini kolaylaştıracak bir dayanışma esası üzerine kurmak; tasarruf ve borçlanma işlerini, halkın sermaye biriktirmesini kolaylaştıracak, refah seviyesini yükseltecek ve satın alma kabiliyetini arttıracak şekilde düzenlemek; ülkenin doğal kaynaklarını, iklim koşullarını, sosyal yapısını, mevcut müesseselerini, kalifiye işçilerini ve sanayiye uygun yerlerini araştırarak, ekonomik kalkınma yöntemlerini belirlemek; Türkiye’ye özgü ürünleri, kurulan fabrikalar ile değerlendirmek ve böylece bu ürünleri dış piyasanın olumsuz etkilerinden korumak; uluslararası ekonomi sahasında Türkiye’nin yerini kuvvetlendirmek; yerli ürünlerin yabancı piyasalardaki sürümünü arttırmak için benzer ürünleri yetiştiren ülkeleri inceleyerek, malları dünya standardının üzerine çıkarmak ve ihracatçılar arasında iş birliği oluşturmak; ülke ekonomisinin ve sanayisinin gelişmesinde önemli bir yeri olan nakliyat işlerini ve tarifelerini düzenleyerek, yakacak sorununu çözmek; ülke ormanlarını tehdit eden odun yakmak yerine, kömür kullanmak ve ülkeyi ağaçlandırarak ikliminin ıslahına çalışmak; Türkiye’yi kısa bir zaman içinde kendi kendine yeterli bir ülke haline getirmek amaçlandı³⁸⁰.

BBYSP ile özel teşebbüsler tarafından başarılması mümkün görülmeyen, fakat milli ekonomi için önemli olan endüstriyel kuruluşların devlet tarafından kurulmasına

³⁷⁹ A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye...**, s.17.

³⁸⁰ **Ülkü Halkevleri Mecmuası**, III, S.13, (Mart 1934), s.18.

öncelik verilecekti³⁸¹. Plan ile ayrıca ülkenin doğal kaynakları değerlendirerek insan gücü ve maddi imkanları kullanılacaktı. Plan kapsamında, büyük sermaye ve teknik bilgi isteyen sanayi kollarında, özel teşebbüse ve sermayeye yer verilmedi. Ancak bunlar, plan dışında kalan alanlarda faaliyetlerine serbestçe devam edebilecekler. Özel teşebbüsün israftan kaçınması ve milli menfaatlerin uyumlu bir şekilde yürümesi için, devletin yol gösterici ve koruyucu olması öngörüldü ve hükümet bundan dolayı, özel teşebbüsün gelişmesine ve yeni fabrikalar kurulmalarına destek verecekti³⁸².

Sanayileşme faaliyetlerini bir plan çerçevesinde gerçekleştirmek için 1931-1933 döneminde hazırlanan BBYSP'nin uygulanacağı sanayi kolları ise: Dokuma sanayi, selüloz sanayi, kimya sanayi, seramik sanayi ve maden sanayi idi.

Plan üzerine çalışmalarda bulunmak üzere başkanlığını Başvekil İsmet (İnönü)'nün yaptığı ve Mareşal Fevzi (Çakmak)'ın da yer aldığı Yüksek Müdafaa Meclisi 16 Aralık 1933-26 Aralık 1933'te toplandı. İcra Vekilleri Heyeti de kurulacak fabrikalar hakkında çalışma başlattı³⁸³. Buna göre fabrikalar imkan dairesinde ve Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin çizdiği sınırlar dahilinde kurulacaktı³⁸⁴. Fabrikaların su, kömür veya elektrik ile çalıştırılması yönündeki araştırmalarda ise Nafia ve İktisat Vekâleti sorumlu olacaktı³⁸⁵.

BBYSP'nin uygulanmasına geçilmeden önce bir takım düzenlemeler yapıldı. Öncelikle kurulacak fabrikaların ulaşım, enerji ve altyapı ihtiyaçlarını karşılayacak olan su, elektrik, telefon, demiryolu, maden ile liman ve rıhtım işletmeleri gibi yabancı şirketlerin ellerinde bulunan işletmeler kamulaştırılmaya başlandı³⁸⁶. Kurulacak fabrikalar arasında yer alacak olan zirai ürün işletmelerinin, mühendis ve kaliteli hammadde ihtiyacını karşılamak üzere 30 Ekim 1933'te Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü açıldı³⁸⁷. Yine, kurulacak fabrikalara doğrudan finansal destek sağlamak üzere,

³⁸¹ **Sümerbank ve Endüstrisi**, Ankara, 1938, s.2.

³⁸² A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye...**, s.17.

³⁸³ **BCA**, 30.10.166.154.8.2.

³⁸⁴ **BCA**, 30.10.166.154.8.6.

³⁸⁵ **BCA**, 30.10.166.154.8.8.

³⁸⁶ 1928-1938 döneminde yabancı şirketlerden satın alınarak millileştirilen demiryolları ve diğer işletmeler şunlardı: Anadolu Demiryolları İşletmesi (1928), Mersin, Tarsus, Adana İşletmesi (1929), Bursa, Mudanya İşletmesi (1931), İzmir, Afyon ve Manisa, Bandırma İşletmesi (1934), Aydın Demiryolu İşletmesi (1935), Şark Demiryolları İşletmeleri (1937), Haydarpaşa Liman İşletmesi (1928), İstanbul Rıhtım İşletmesi (1934), İzmir Rıhtım ve Tramvay İşletmesi (1937), İstanbul Su İşletmesi (1933), İstanbul Telefon İşletmesi (1936), Ereğli Liman, Zonguldak Çatalağzı Demiryolu ve Kömür Madeni İşletmeleri (1937), İstanbul Elektrik İşletmesi (1938), İstanbul Üsküdar-Kadıköy Tramvay İşletmeleri (1938), İzmir Telefon İşletmesi (1938). (A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye...**, s.12.)

³⁸⁷ Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulmasına dâir 10 Haziran 1933'te kabul edilen 2291 Sayılı Kânun hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz.; "**Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu**", **Kanunlar Dergisi**, XII, s.951-959.

3 Haziran 1933'te kabul edilen 2262 Sayılı “Sümerbank Kânunu” ile 20.000.000 lira sermayeli ve merkezi Ankara olan “Sümerbank” adında bir banka kuruldu³⁸⁸. Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası ise 1933'te kapatıldı. Müesseselerin tüm varlıkları ve alacakları ile hukuki görev ve yetkileri Sümerbank'a devredildi.

Sümerbank'ın görevleri arasında genel olarak şunlar yer almaktaydı:

- a) Devlet Sanayi Ofisi'nden devralınan fabrikaları işletmek ve hususi sanayi müesseselerindeki devletin iştirak hisselerini, ticaret kânunu hükümlerine göre idare etmek³⁸⁹.
- b) Hususi kânunlar ile verilen yetkilere dayanarak kurulacak olan fabrikaların dışında, devlet sermayesi ile kurulacak bütün fabrikaların etüt ve projelerini hazırlamak ve bunların tesisini ve idaresini sağlamak.
- c) Kurulması veya genişletilmesi ülke için iktisaden verimli olan sanayi tesislerine, sermayesi nispetinde katılmak veya yardım etmek idi³⁹⁰. Kurulacak sanayi tesisleri önem sırasına göre:

- 1) Ana hammaddeleri ülkede yetiştirilen ve henüz üretim miktarları tüketimi karşılayamayan sanayi
- 2) Ham olarak ihraç edilen malları, mamul veya kısmen mamul hale getirerek, kıymetlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi
- 3) Mamulâtı ülke içinde büyük miktarda tüketilen ve hammaddeleri henüz ülkede yetiştirilmemekle beraber, hammaddelerinin de ülkede yetiştirilmesi mümkün olan sanayi
- 4) Hammaddesi ülkede bulunmadığı gibi yetiştirilmesi de mümkün

³⁸⁸ **TBMMZC**, IV/16, Ankara, 1933, s.19, 20.; Banka'ya kuruluş kanununda belirtilen 20.000.000 liranın ancak 10.700.000 lirası ödenebildi ve bu sınırlı kaynaklar ile büyük ölçekli sanayi tesislerinin inşasına çalışıldı. (Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası “... Saray'dan Hereke'ye giden yol ...”**, İstanbul, 1987, s.64.); 3 Haziran 1933'te 20.000.000 lira ile kurulan Sümerbank'ın sermayesi, 4 Şubat 1946'da kabul edilen 4852 Sayılı “Sümerbank Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kânun” ile 200.000.000 liraya çıkartıldı. (Sümerbank, Ankara, 1945, s.5.)

³⁸⁹ Bazı fabrikaların Sümerbank'a geçmesi sonucu sanayi üretiminde artış kaydedildi. Bunlardan, Beykoz Ayakkabı Fabrikası'nda %54, deri fabrikasında ise %34 oranında artış kaydedildi. Sümerbank'ın devraldığı ve işlettiği fabrikalar, önceden devlet ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretim yaparken, Sümerbank'a geçtikten sonra genel satışı %23'ünü devlet ihtiyaçlarına, %77'sini piyasa ihtiyaçlarına göre düzenledi. (M. Â. Tural, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...**, s.178.)

³⁹⁰ **TBMMZC**, IV/16, Ankara, 1933, s.19.; Sümerbank'ın devlet tarafından kurulan işletmelere olan iştiraklerine bakıldığında: Feshane Mensucat T.A.Ş. 750.000 lira, Aksaray Azmi Millî T.A.Ş. 25.000 lira, Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş. 100.000 lira, Kütahya Çini İşleri T.A.Ş. 25.000 lira, Maraş Çeltik Fabrikası T.A.Ş. 145.200 lira, Malatya Teşebbüsât-ı Sinaîye T.A.Ş. 133.330 lira, Türk Gülyağcılığı Ltd. Şti. 16.666.67 lira, Trabzon Elektrik T.A.Ş. 57.220 lira, Yalvaç Sanayi ve Ticaret T.A.Ş. 50.000 lira, Keçiözümlü Kükürtleri T.A.Ş. 145.000 lira, Anadolu Şeker Fabrikası T.A.Ş. 735.000 lira, Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş. 398.050 lira, Adapazarı Türk Ticaret Bankası 100.000 lira, Süngercilik T.A.Ş. 12.500 lira idi. (Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomi Programına Göre..., s.42, 43.)

olmayan, ancak üretimi ülkede yapılabilecek sanayi idi³⁹¹.

- d) Ülkeye ve kendi fabrikalarına gerekli olan usta ve işçileri yetiştirmek üzere okullar açmak ve mühendis ile uzman yetiştirmek için yurtiçindeki yüksekokullarda öğrenci okutmak veya bu maksatla, İktisat Vekâleti tarafından açılacak okullara yardım etmek ve yurtdışına öğrenci ve stajyer göndermek
- e) Sanayi tesislerine kredi sağlamak ve bankacılık işlerini gerçekleştirmek
- f) Milli sanayinin gelişimi için gerekli olan incelemeleri yapmak ve gerek bu hususta, gerekse İktisat Vekâleti'nin yapacağı araştırmalar için Banka'ya verilecek mevzular hakkında görüş beyan etmek idi³⁹².

E- BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI'NIN UYGULANMASI

1- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Doğrultusunda Fabrikalaşma

BBYSP ülkenin ihtiyaç duyduğu ve büyük ölçüde ithalatı yapılan ürünleri içeren sanayi kolları üzerine yapıldı. Plan, beş yıllık bir sürede hangi alanlara ne türlü yatırımlar yapılacağını ve bu yatırımlarla ilgili çeşitli ekonomik hesaplamaları kapsayan

³⁹¹ **TBMMZC**, IV/16, Ankara, 1933, s.19.; Kurulan sanayi tesislerine bakıldığında Sümerbank'ın elinde 1933 itibarıyla, Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Hereke İpeklî ve Yünlü Dokuma Fabrikası varken, işletme sayısı 1945'e gelindiğinde 59'a ulaştı. İşletmelere yatırılan sermaye ise 116.500.000 liraya çıkartıldı. Bu suretle, Sümerbank'ın yıllık satış miktarı 435.700.000 liraya ulaştı. (**Sümerbank 1945**, Ankara, 1945, s.1.); Yünlü fabrikalarda 28.044 iğ, 443 tezgâh çalışmakta olup, 1944'te 9.658 ton iplik, 4.288.336 m yünlü kumaş dokundu. Pamuklu fabrikalarında ise 88.696 iğ, 2.477 tezgâh çalışmakta olup, 1944'te 3.914 ton iplik, 58.324.000 m kumaş dokundu. Sungipek fabrikasında 1944'te 239.617 kg suni ipek üretildi. (**Sümerbank 1945**, s.2.); Kâğıt ve karton fabrikalarında ise 1944'te 13.001 ton kâğıt ve karton ile 880 ton selüloz üretildi. (**Sümerbank 1945**, s.4.)

³⁹² **TBMMZC**, IV/16, Ankara, 1933, s.20.; Sümerbank, 17 Haziran 1938'de yürürlüğe giren 3460 Sayılı, "*Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilâtı ile İdare ve Murakabeleri Hakkında Kânun*" ile iktisadi devlet teşekkülü oldu. İktisadi devlet teşekkülü olan Sümerbank'a bağlı işletmeler, Türkiye'nin farklı coğrafyalarına dağılmış haldeydi. Banka, büyük ölçekli bu işletmelerin yaptıkları üretimin ihtiyaçlar nispetinde ayarlanması, nakliye ve enerji hizmetleri ve hammadde ihtiyaçlarının temin edilmesi, makine teçhizatının denetimi ve bakım-onarım çalışmalarının yapılması, gelir-gider dengeleri ile çalışan personelin her türlü ihtiyaçlarının giderilmesi gibi görevleri de yerine getirecekti. Her müessese arasında var olan bu teşkilatlanmayı yerinde görmek üzere Sümerbank'ta 1941'den itibaren her yıl devre toplantıları yapılmaya başladı. Böylece, Sümerbank camiasında çalışan uzmanların, bütün işletmeleri yakından tanımaları ve daha rasyonel bir çalışma ortamının kurulması hakkındaki görüşlerini ve tavsiyelerini yerinde bildirmeleri sağlandı. (**Türk Ekonomisi**, S.12, (15 Haziran 1944), s.890.); Sümerbank, dokuma sanayi kısmında, Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi ile Birleşik Yün İpliği ve Dokuma ve Sungipek Fabrikaları Müesseseleri'nin birleştirilmesi suretiyle tüzel kişilik kazanarak 1941'den itibaren, "*Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi*" adı ile faaliyetlerine devam etti. (**Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941**, I, İzmit, 1948, s.131.)

bir program niteliğinde idi. Aynı zamanda bir sanayi planı olduğu için tarım ve hizmetler üzerine herhangi bir çalışmayı içermemekteydi³⁹³.

Sanayi planı ile inşa edilmesi amaçlanan fabrikalar için toplam 43.953.000 lira tahsis edilecekti. Bunun 41.553.000 liralık kısmı Sümerbank tarafından, 2.400.000 liralık kısım ise Türkiye İş Bankası tarafından kurulacak olan sömük, cam ve şişe ile kükürt üretimi üzerine kurulacak fabrikaları için ayrılacaktı³⁹⁴.

Plan'da öngörülen yatırımların gerçekleştirilmesi için ayrılan yaklaşık 44.000.000 liranın %49.9'u dokuma, %26.9'u madencilik, %12.1'i kâğıt ve selüloz, %5.3'ü kimya, %4.6'sı ise seramik sanayine tahsis edilecekti³⁹⁵. Geri kalan %1.2'lik kaynak ise fabrikalarda çalışacak kalifiye elemanların ihtiyacını karşılamak ve teknik eğitim almaları için yurtdışına gönderilecek öğrenciler için ayrıldı. Planda, demir ve çelik fabrikası öngörülmediğinden dolayı bütçeden sermaye ayrılmadı³⁹⁶.

Sanayi planı için Sovyet Rusya'dan alınan 8.000.000 altın dolar değerindeki kredi ise yaklaşık 16.000.000 lira değerindeydi. Bunun 10.515.000 lirası Sovyet Rusya'dan alınacak makina ve teçhizata ayrılacaktı. Kalan miktar ise Sovyet sanayinden yararlanmak üzere ilerleyen dönemde kurulacak demir sanayi ve elektrik işleri ile proje ve programların hazırlanması için kullanılacaktı³⁹⁷.

BBYSP'nin esas itibariyle finanse edildiği kaynaklar ise; bütçe geliri olarak arttırılan vergi gelirleri³⁹⁸, kısa vadeli iç borçlardaki artış, Sovyet Rusya'dan alınan 16.500.000 lira ile Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın kurulması için İngiltere'den alınan 2.500.000 sterlin değerindeki krediden oluşmaktaydı³⁹⁹.

BBYSP'nin içeriğini oluşturacak rapor, Prof. Orlof başkanlığındaki Sovyet Rus ve Türk uzman heyetinin Anadolu'da 1932'de gerçekleştirdikleri araştırma gezisi

³⁹³ Akın İlkin, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Ankara, 1980, s.101.

³⁹⁴ **Sümerbank'ın Sermayesinin Fazlaştırılmasına Dâir 1/1100 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe, İktisat ve Maliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası**, Ankara, 1934, s.1.

³⁹⁵ Yaklaşık 44.000.000 liranın sanayi kollarına dağılımı ise şöyleydi: Pamuklu sanayi 18.538.000 lira, kendir sanayi 1.700.000 lira, kamgarn sanayi 1.560.000 lira, sunğıpek sanayi 490.000 lira, kimya sanayi 2.360.000 lira, selüloz sanayi 1.025.000 lira, kâğıt sanayi 3.790.000 lira, demir sanayi 10.000.000 lira, bakır sanayi 550.000 lira, kükürt sanayi 150.000 lira, sömük sanayi 1.000.000 lira, şişe ve cam sanayi 1.250.000 lira, porselen sanayi 800.000 lira idi. (İsmet Bozdağ, *Zaferlerle ve Şereflerle Dolu Bir Hayat Celâl Bayar*, İstanbul, 1986, s.42.)

³⁹⁶ E. Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)*, s.80.

³⁹⁷ **Sümerbank'ın Sermayesinin Fazlaştırılmasına Dâir 1/1100 Numaralı Kanun Lâyihası ve Bütçe, İktisat ve Maliye Encümenlerinden Mürekkep Muhtelit Encümen Mazbatası**, Ankara, 1934, s.1.

³⁹⁸ Dolaylı vergiler, 1923'te 25.900.000 lira iken, 1939'da 140.600.000 liraya kadar yükseldi. (A. İlkin, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", s.103, 104.)

³⁹⁹ A. İlkin, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", s.103, 104.

sonucu aynı yıl İktisat Vekâleti'ne verdikleri “*Sinaî Tesisat ve İşletme Raporu*” adı altında “*İktisat Vekâleti Teşkilâtına İlâveler*” raporunun da ilave edilmesi ile 1933'te Başvekâlet'e sunuldu. Rapor, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 16 Aralık 1933'te görüşülmeye başladı⁴⁰⁰.

İktisat Vekâleti'nin İcra Vekilleri Heyeti'ne sunduğu “*Sinaî Tesisat ve İşletme Raporu*”, “*Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı*”⁴⁰¹ ile 11 Nisan 1934 tarihli gizli İcra Vekilleri Heyeti kararları gereği İktisat Vekâleti'nin Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne yazdığı 17 Nisan 1934 tarihli gizli kararı üzerine yürürlüğe konuldu.⁴⁰² BBYSP'nın yürütülmesi işi 17 Nisan 1934'te Sümerbank'a verildi.⁴⁰³ Bu kapsamlı iş için Sümerbank'ın sermayesine 5 Temmuz 1934'te kabul edilen 2580 Sayılı “*Sümerbank Sermayesine 42.000.000 Lira İlâvesine Dâir Kânun*” ile 42.000.000 lira ilave edildi⁴⁰⁴.

CHP'nin 1935'te toplanan IV. Kurultay'ında, sanayi planı hakkında yapılan değerlendirmede, fabrikaların ülkenin birtakım bölgelerinde kurulması yerine, ekonomik olması koşuluyla ülke geneline yayılmasının daha uygun olacağı fikri ileri sürüldü⁴⁰⁵. BBYSP doğrultusunda, hangi fabrikaların nerelerde kurulacağına dair farklı görüşler ve tartışmalar yaşandı. Celâl Bayar bu konu hakkında: “*Müsaadenizle filan yerde fabrika açacağız veya açmayacağız diye hiç bir angajmana girme niyetinde değilim. Çünkü bunun politik mahzurlarını öteden beri tecrübe ettim. Bunun politika mahzurlarını niçin ifade ettiğinin ayrıntısına girmeyeceğim. Bu cihet herkesçe malumdur. Yerin seçimi meselesinde iktisadi şartlar ne gibi şeylerdir. Fabrikanın yeri, nakliye vasıtalarına malik olması, mümkün olduğu kadar hammaddeye yakın olması ve üretimin, tüketim piyasalarına yakın olması gibi malum sebeplerdir ki bunlar, mühim elemanlardır.*”⁴⁰⁶

Plan doğrultusunda kurulacak fabrikalar tek bir bölgede değil, Türkiye'nin farklı bölgelerinde olacak şekilde inşa edilecekti. Böylece, ekonomik gelişme ve zenginlik

⁴⁰⁰ K. Boratav, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, s.154, 155.; Bu iki rapor Afet İnan tarafından yayımlanmıştır. Raporlar hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz.: A. Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Plânı (1933)**, Ankara, 1972.

⁴⁰¹ K. Boratav, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, s.155.

⁴⁰² Y. S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, s.355, 356.

⁴⁰³ M. Â. Tural, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...**, s.133.

⁴⁰⁴ **Sümer Bank Kanunu**, Ankara, 1934, s.10.; Kânun hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz.; “*Sümer Bank Sermayesine 42 Milyon Lira İlâvesine Dair Kanun*”, **Kanunlar Dergisi**, XIII, s.986.; Sümerbank'ın sermayesi 20.000.000 lira olup, bu sermaye Hükümet'in teklifi ve Banka Umumî Heyeti'nin kararı ile yaklaşık bir kat artırılabilir. Banka'nın ilk sermayesini, Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaların sabit ve kullanılabilen sermayeleri ve birikmiş amortismanları ile iştirak hisseleri ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'ndan devralacağı sabit ve kullanılabilen sermaye ile devlet tarafından verilecek tahsisattan oluşacaktı. (**Sümer Bank Kanunu**, s.3.)

⁴⁰⁵ **C.H.P. Programı**, Ankara, 1935, s.19, 20.

⁴⁰⁶ M. Âkif Tural, **Atatürk Devrinde İktisadî Yapılaşma...**, s.137.

sonucu artacak olan refah, ÷lkeye eşit bir şekilde dağılmış olacaktı. Ekonomik katkısı büyük olacak fabrikaların güvenliği de stratejik açıdan önemliydi. Bu bakımdan, fabrikalarının yerlerinin belirlenmesi için özellikle Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın görüşleri alındı.

İktisat Vekili Celâl Bayar, BBYSP doğrultusunda inşa edilen ve edilecek olan fabrikaların kurulacağı yerler hakkında şu beyanatta bulundu: *“Fabrikalarımızın kuruluş şartları başkadır. Eğer işi tabii akışına bırakacak olursak, liberal sistemde olduğu gibi, bunların hepsi milli değil şahsi menfaatlerine en uygun şartları arayarak sahillerimizin kenarına yapışarak kaplumbağa gibi kalacaklardır. Olağanüstü durumda ve mesela bir seferberlik icabında İç Anadolu'nun ihtiyaçlarını temin edecek tek bir fabrikamız olmayacaktır ve himayeyi de temin etmeden kurarsak da yaşayamayacaktır. İktisat Vekâleti'ne onu aşan müracaat gerçekleşti. Biz pamuklu fabrikası kurmak istiyoruz, dediler. Fakat hepsinin istedikleri yerler arz ettiğim gibi sahillerden bir adım ileriye gitmeyen yerlerdir. Memleketin müdafaası noktasında, memleketimize ve milletimize karşı mesul olan yüksek makamın, ihtiyaç anında, bizden de istedikleri vardır ki sadece şahsi hesaplarla hususi müteşebbisler tarafından istenilen vaziyet asla bununla bağdaştırılamaz. Şu halde, devlet bu gün için, yarın için memleket müdafaası için milli ekonomi için iktisadi cihazlarını yaparken milli ve askeri icapları ve memleketin yoksul ve varlıklı yerlerini de nazari dikkate almak mecburiyetinde kalmış ve ona göre endüstri planını yaparak tesis yerlerini ona göre tanzim etmiştir.”*⁴⁰⁷

Celâl Bayar, fabrika kurma faaliyeti için onun üzerinde başvuru olduğunu belirtti. Bunlar arasında büyük işletmeleri kuracak kapasitesi olmayanlar da vardı. Ayrıca yabancı sermayeye aracılık yapmak ve ileriye yönelik kişisel kazanç elde etmek isteyen menfaat gruplarının da varlığından bahsetti. Kendisi halkın fabrika kurabileceğini vurguladı. Burada izlenmesi gereken süreç devlet tarafından belirlenmişti. Fabrikalar devletin gösterdiği yere kurulacaktı. Ancak girişimde bulunmak isteyenler sahilleri tercih etmekteydi. Nazilli fabrikasının İzmir'de, Ereğli fabrikasının ise kıyı kesiminde kurulması durumunda daha çok kazanılacağını da belirtmeden geçmedi. Ama mevcut yerleri tercih etmelerinin sebebini de açıklamaktan geri durmadı: Yer seçiminde ÷lke savunması, refah ve kalkınma gibi unsurların gözetildiğini belirtti. Kayseri'de, Nazilli'de, Ereğli'de fabrikalar kurulduğunu daha sonra Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır ve diğer yerlere gidileceğini ifade etti⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ TBMMZC, XI/5, Ankara, 1936, s.168, 169.

⁴⁰⁸ TBMMZC, XI/5, s.168, 169.

Celâl Bayar tarafından, dokuma, kendir ve keten, kamgarn, demir, sömükok, bakır, kükürt, selüloz-kâğıt, suni ipek, seramik, kimya, sünger, gülyağı sanayi hakkında raporlar hazırlandı ve İcra Vekilleri Heyeti'ne verildi. Bu raporlar sonucu, dokuma sanayi hakkında Bakırköy'de yenilenmekte olan dokuma fabrikasının dışında, Konya Ereğli'sinde 16.500 iğlik, Kayseri'de 33.000 iğlik ve Nazilli'de ise 28.000 iğlik ince kumaş fabrikasının kurulmasına karar verildi. Bunlardan İstanbul ve Nazilli'deki fabrikalar lüks ve ince kumaşlar, Kayseri ve Konya Ereğli'sindeki fabrikalar ise kaba kumaşlar dokuyacaktı. Ayrıca Malatya'da da bir fabrikanın kurulması için araştırma yapılması planlandı⁴⁰⁹. Bunlardan Kayseri ve Nazilli'de kurulacak fabrikalar için Moskova'dan İ. İ. Lepse ve Krasnaya Presnya fabrikaları, Leningrad'daki V. İ. Lenin ve Russkiy Dizely fabrikaları ve Tula, İvanovo, Orl, Yaroslavl, Tiflis, Harkov, Kiyev, Donbass ile Odessa'da olmak üzere yaklaşık iki yüz şirket çalışmalarında bulunacaktı⁴¹⁰. İktisat Vekâleti, Kastamonu ve Batı Anadolu'da kendirin yıkanması ve hazırlanması işinin fenni bir surette temini için bir kendir fabrikasının kurulması uygun grd⁴¹¹.

Nazilli Basma Fabrikası ile Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın faaliyete geçmesi sonucu devlet işletmelerinde ortalama iş adedi 100.000 iken özel işletmelerde 112.784'e, tezgah adedi devlet işletmelerinde 2.868 iken özel işletmelerde 1.589'a, işçi sayısı devlet işletmelerinde 9.960 iken özel işletmelerde 10.186'a, pamuk üretimi devlet işletmelerinde 11.400.000 kilo iken özel işletmelerde 12.724.000 kiloya, iplik üretimi devlet işletmelerinde 1.268.000 kilo iken özel işletmelerde 6.612.000 kiloya, bez üretimi devlet endüstrisinde 8.854.000 kilo iken özel işletmelerde 4.233.000 kiloya

⁴⁰⁹ BCA, 30.10.166.154.8.10.

⁴¹⁰ A. Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, s.69.

⁴¹¹ BCA, 30.10.166.154.8.10.; Bu fabrikaların makine, inşaat bedelleri ve mütedavil sermayeleri ise yaklaşık olarak şöyle idi: Rusya dışındaki devletlerden satın alınacak malzemeler ve tesislerin sermayeleri: Ereğli Bez Fabrikası'nın makine bedeli 1.200.000 lira, inşaat bedeli 600.000 lira, mütedavil sermayesi 650.000 lira. nc kombina makine bedeli 2.500.000 lira, inşaat bedeli 1.250.000 lira, mütedavil sermayesi 1.000.000 lira. Bursa Merinos Fabrikası makine bedeli 550.000 lira, inşaat bedeli 390.000 lira, mütedavil sermayesi 800.000 lira. Demir sanayi makine bedeli 9.000.000 lira, inşaat bedeli 3.000.000 lira, mütedavil sermayesi 3.000.000 lira. Kâğıt sanayi makine bedeli 800.000 lira, inşaat bedeli 500.000 lira, mütedavil sermayesi 300.000 lira. Selüloz sanayi makine bedeli 700.000 lira, inşaat bedeli 250.000 lira, mütedavil sermayesi 200.000 lira. Suni ipek sanayi makine bedeli 250.000 lira, inşaat bedeli 120.000 lira, mütedavil sermayesi 130.000 lira. Porselen sanayi makine bedeli 300.000 lira, inşaat bedeli 100.000 lira, mütedavil sermayesi 100.000 lira. Zaçyağı sanayi makine bedeli 400.000 lira, inşaat bedeli 100.000 lira, mütedavil sermayesi 150.000 lira. Süperfosfat sanayi makine bedeli 220.000 lira, inşaat bedeli 100.000 lira, mütedavil sermayesi 80.000 lira. Sutkostik ve klor makine bedeli 850.000 lira, inşaat bedeli 350.000 lira, mütedavil sermayesi 200.000 lira. Rusya'dan alınacak makineler ve inşaat bedelleri ise; Kayseri Dokuma Fabrikası makine bedeli 2.500.000 lira, inşaat bedeli 1.800.000 lira, mütedavil sermayesi 1.300.000 lira. Nazilli Basma Fabrikası makine bedeli 2.320.000 lira, inşaat bedeli 1.000.000 lira, mütedavil sermayesi 1.200.000 lira. Kendir sanayi makine bedeli 1.400.000 lira, inşaat bedeli 500.000 lira, mütedavil sermayesi 750.000 lira idi. (**Ekonomi Bakanlığının Parti Ekonomi Programına Göre...**, s.43, 44.)

çıkacaktı. Bu veriler doğrultusunda devlete ait pamuklu dokuma fabrikalarının özel işletmelere göre iş adedi %47'ye, tezgâh adedi %64'e, işçi adedi %49'a, üreteceği pamuk miktarı %47'ye, iplik imalatı %16'ya ve bez üretimi ise %68'e denk gelmekteydi⁴¹².

Falih Rıfki Atay “Ulus” gazetesinin 27 Kasım 1935 tarihli nüshasındaki yazısında sanayi planı doğrultusunda açılan ve açılacak olan fabrikalar hakkında şu beyanda bulundu: “Başbakan İsmet İnönü, Ekonomi Bakanı ile birlikte dün akşam İstanbul ekspresi ile Ankara’dan hareket etti. Başbakan İzmit’te bitmek üzere bulunan kâğıt fabrikasını gezecek, Gemlik’te Suni ipek ve Bursa Merinos fabrikalarının temellerini atacak, Paşabahçe şişe ve cam fabrikası ile eğer Karadeniz’de fırtına diner ve zaman bulursa, Zonguldak Sömi-antrasit fabrikalarının açılış töreninde bulunacaktır. Bir ay içinde üç yeni hat, beş yeni fabrika! Atatürk’ün zengin ve mesut Türkiye ideali gerçekleşinceye kadar ray ve baca siyasasının büyük lideri, daha birçok seyahat yorgunluklarına katlanacaktır. Bursa’da Merinos Fabrikası’nın işleyeceği Merinos yünü, yılda 3.000.000 liradan aşağı olmayacaktır. Merinosçuluğun Bursa ve etrafı için nasıl bir kazanç ve gelişim kaynağı olacağı, bu rakamdan kolayca anlaşılabilir. Merinos Fabrikası işlediği zaman, yarı-milli kumaşlarımız, yüzde yüz Türk olacaktır. Yunanistan’ın eski ekonomi bakanı memleketimize geldiğinde: ‘Demek, Merinos yetiştirmeye muvaffak oldunuz. Bahtiyarsınız, çünkü biz Yunanistan’da menfi netice aldık!’ diyordu. Kâğıt fabrikası ile bir çocukluk hatıramı anıyorum. Biz, İstanbullular, ilk Damping sözünü, babalarımızdan duymuşuzdur: ‘Boğaziçi’nde bir kâğıt fabrikası açmıştık. Avusturyalılar hemen kâğıt fiyatlarını bir kuruş indirdiler. Fabrikamız mal satamadığı için kapandı. Ondan sonra Avusturyalılar bize kâğıdı eskisinden bir kuruş fazlasına sattılar!’ Cezalı damping! İpek orta halk için pahalı bir mal olarak kalacaktır. Suni dediğimiz ve Almanların sanat ipeği adını verdikleri kumaşlar, orta ve fakir halkın büyük bir ihtiyacını karşılamaktadır. Bundan başka sanat ipeği, ipek zevkini yaymak hususunda da son derece faydalıdır. Camın ilk maddesini dışarı bile satıyoruz: Çünkü cinsi o kadar iyidir, ilk maddesi kalite bakımından birinciler sırasında bulunan ve yoğaltım piyasası en uzak köylere kadar giden cam ve şişe için sınır ötesine kese boşaltmamız nasıl mantıklı olabilirdi?”⁴¹³

Ülke ekonomisinin dışa bağımlı olması milli bağımsızlığın karşısındaki en büyük tehlikelerden birisiydi. Bunun için ülkede mevcut olan hammadde kaynaklarını

⁴¹² H. Avni-H. Gülerüz, **Türkiyede Sanayiın İnkişafı**, s.56.

⁴¹³ F. R. Atay, “Yeni Fabrikalarımız”, **Ulus**, (27 Senteşrin 1935), s.1.

işleyerek, öncelikle iç tüketimi karşılamak ve sonrasında ihraç etmek oldukça önemliydi.

BBYSP sonucu öngörülen fabrikalaşma sürecine Bakırköy Bez Fabrikası'nın yenilenerek 13 Ağustos 1934'te yeniden işletmeye açılması ile başladı. Yine dokuma sanayi kolu içinde yer alan Kayseri Dokuma Fabrikası 16 Eylül 1935'te, Ereğli Bez Fabrikası 4 Nisan 1937'de ve Nazilli Basma Fabrikası 9 Ekim 1937'de faaliyete geçti. Seramik sanayi sahasında ise Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası 29 Kasım 1935'te; selüloz sanayi kolunda, İzmit Kâğıt Fabrikası 6 Kasım 1936'da; maden sanayi kolunda Keçiborlu Kükürt Fabrikası 25 Ağustos 1935'te ve kimya sanayi dalında ise Isparta Gülyağı Fabrikası Mayıs 1935'te işletmeye açıldı.

Mustafa Kemal Atatürk, BBYSP'nin uygulamaya geçmesi ile açılan fabrikalar ve plan sonrası hedefler hakkında: *“Endüstrileşmek, en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları memleketimizde mevcut olan büyük, küçük her çeşit sanayiye kuracağız ve işleteceğiz. En başta vatan müdafaası olmak üzere mahsullerimizi kıymetlendirmek ve en kısa yoldan en ileri ve refahlı Türkiye idealine ulaşabilmek için bu bir zarurettir. Bu kanaatle, beş yıllık ilk sanayi planının geri kalan ve bütün hazırlıkları bitirilmiş olan birkaç fabrikasını da süratle başarmak ve yeni plan için hazırlanmak icap eder.”*⁴¹⁴ *Arkadaşlar, ülkenin ekonomik kurumunu sağlamlaştırarak genişletmek, en önde tuttuğumuz işlerdendir. Onun için, sanayi programımızı durmadan yürütmekteyiz. Tasarlanan fabrikalardan çoğunun temelleri atılmıştır. Hepsinin kurulup işletilmesi için fence, maliyece gerekenler de bulunmuştur. Ülkenin en belli eksikliğini giderecek olan bu fabrikaları çok geçmeden kurup işletmek, Hükümetin en önde göreceği işlerden olacaktır.”*⁴¹⁵ diyerek sanayileşmenin ve bunun için de BBYSP'nin uygulanmasının ülkenin kalkınması ve müdafaası için milli bir görev olduğuna dikkat çekmekteydi.

İktisat Vekili Celâl Bayar, sanayi planı doğrultusunda yapılan ve yapılması düşünülen fabrikalar hakkında şu beyanatta bulundu: *“Endüstri programımız bizzat milletin kendi programıdır. Bu çetin fakat çok verimli mevzuu yurttaşlarımızın büyük bir alâka ile adım adım takip ettiklerini görüyoruz. Bu milli şuurlu alâkanın işler üzerinde büyük değeri vardır. Endüstri programına dâhil fabrikalardan tesis edilmiş ve işlemekle olanlar: Paşabahçe cam fabrikası, Sömikok fabrikası, Kayseri Bez fabrikası, Bakırköy Bez fabrikası, Gülyağı fabrikası, Kükürt fabrikası, Sünger fabrikası toplamının*

⁴¹⁴ TBMMZC, XX/5, Ankara, 1937, s.5.

⁴¹⁵ TBMMZC, XXV/4, Ankara, 1934, s.3.

sermayesi 9.500.000 lira, üretim kıymeti 15.000.000 lira, hammadde kıymeti 6.500.000 lira. Sanayi programına dâhil fabrikalardan tesis halinde olanlar: İzmit Kâğıt fabrikası, Ereğli mensucat fabrikası, Nazilli mensucat fabrikası, Bursa merinos fabrikası, Gemlik sun'i ipek fabrikası toplamının sabit sermayesi 15.500.000 lira, üretim kıymeti 9.000.000 lira, hammadde kıymeti 3.500.000 lira. Sanayi programına dâhil fabrikalardan tesis edilecekler: Malatya mensucat fabrikası, demir sanayii, kimya sanayii, çimento, kenevir, selüloz, kâğıt fabrikasının genişletilmesi, porselen, cam fabrikasının genişletilmesi, Sömikok fabrikasının genişletilmesi. Sermayesi 36.000.000 lira, üretim kıymeti 37.000.000 lira, hammadde kıymeti 19.000.000 lira.”⁴¹⁶

Sanayi planının uygulanması hızı bir şekilde yürütüldü ve kimya sanayi alanında Gemlik Sunğıpek Fabrikası 1 Şubat 1938’de, dokuma sanayi kolunda Malatya Bez ve İplik Fabrikası 14 Aralık 1939’da ve Bursa Merinos Fabrikası 2 Şubat 1938’de, maden sanayi alanında ise Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1939’da faaliyete geçti.

BBYSP için başlangıçta yaklaşık olarak 44.000.000 liralık bir harcama öngörülmüşken, fiilen yapılan harcama tutarı yaklaşık 100.000.000 lirayı buldu⁴¹⁷. Bu nedenle Sümerbank’ın sermayesi 1937’de 80.500.000 liraya çıkarıldı⁴¹⁸. Plan’ın kurulmasını öngördüğü fabrikaların büyük bir bölümü, 1938 sonu itibariyle tesis edildi. Yaklaşık %50’lik bir oran ile en yüksek yatırım payının ayrıldığı dokuma sanayine önem veren⁴¹⁹ BBYSP ile faaliyetlerine uzun süre devam edecek kamu kuruluşları, Türk ekonomisine kazandırıldı⁴²⁰.

BBYSP’nin uygulanması ile farklı sanayi kollarında büyük sanayi tesisleri faaliyete geçti. Böylece elde edilen ekonomik ve teknik kazanımlar, ilerleyen dönemde birçok yeni fabrika açılmasına sebep oldu. Ülke ekonomisi büyük kazanımlar elde etti.

⁴¹⁶ Celâl Bayar’ın Söylev ve Demeçleri 1921-1938 Ekonomik Konulara Dair, (Der: Özel Şahingiray), Ankara, 1955, s.144, 145.

⁴¹⁷ D. Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın), s.452.

⁴¹⁸ BCA, 490.1.1631.673.1.

⁴¹⁹ Kâzım Karabekir, BBYSP’nda en büyük yeri kapsayan dokuma sanayisinin önemi hakkında şu ifadelerde bulundu: “Mevâdd-ı ibtidaiyemizin memleketimiz dahilinde kıymetlendirebilmek gayesinin en mühim bir rüknüdür. İlk adım olan iplik bükme haneleri ihtiyac-ı mahalliden başka daha büyük bir mikyasta ihracat hususunda haiz-i ehemmiyettir. Buna mukabil ikinci adım olan dokumacılık evveleminde yalnız ihtiyacât-ı dâhiliyeye hasr-ı vücud edebilir.” (Kâzım Karabekir, **Sanayi Projeleri Ülkümüz Kuvvetli Bir Türkiye’dir**, Haz: Orhan Hülagü, İstanbul, 2001, s.20.)

⁴²⁰ A. İlkin, “Atatürk Döneminde Sanayi Politikası”, s.105.

2- Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Genel Özellikleri ve Ülkeye Olan Katkıları

a) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Ekonomik Katkıları

BBYSP ile birlikte Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yeni ve büyük fabrikalar kuruldu. Bu fabrikalar zaman içerisinde birçok küçük ve orta ölçekli fabrikanın kurulmasına da katkı sağladı. Osmanlı Devleti'nde 1915 itibariyle 264 sanayi müessesesinde⁴²¹ 14.060 kişi çalışmaktaydı. Buralarda yılda 7.570.000 liralık bir üretim yapılmaktaydı. Cumhuriyeti Dönemi'ne gelindiğinde 1938 itibariyle yalnız Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanarak kurulan 1.394 sanayi müessesesinde günde 100.598 işçi çalışmaktaydı ve yılda 285.008.000 liralık bir üretim gerçekleştirilmekteydi⁴²².

Artvin Milletvekili Asım Us, Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen büyük sanayi atılımı karşısında şunları söyledi: *“Eski bir istatistiğe göre Tanzimat-ı Hayriye devrinde Türkiye’de harici ticaret ile meşgul olan müesseselerin sayısı iki yüz küsur imiş. Bu müesseselerin hemen hepsi, ecnebi ancak dokuzu Rum ve Ermeni’den ibaret imiş. Asıl, Türk olarak bir tanecik olsun hariç ile iş yapan ticaret evimiz yokmuş! Bu acı hakikat malûm olduktan sonra, İmparatorluk devrinde Türk Milleti’nin niçin yabancı tahakkümü altında iflasa doğru gittiğine hayret etmemeli. Böyle müthiş bir iktisadi esaretten memleketin kendisini kurtarmak gibi bir mucize gösterdiğini düşünerek bu büyük kurtuluşu tahakkuk ettirenleri takdir etmeli.”*⁴²³

BBYSP'nin henüz faaliyete geçmediği 1928-1933 döneminde her yıl ithalat için bütçeden; dokuma sanayine 47.000.000 lira, maden sanayine 13.000.000 lira, kimya sanayine 6.500.000 lira, selüloz sanayine 5.000.000 lira ve seramik sanayine 3.500.000 lira ödenek ayrılmaktaydı. Plan ile kurulan fabrikaların üretiminin altı yıllık ortalama değeri 75.000.000 lirayı bulmaktaydı. Bu ise Türkiye'nin genel ithalatının %43'ünü teşkil ediyordu. Böylelikle BBYSP ülkenin ithalat ile giden sermayesinin hemen hemen yarısının yurtiçinde kalmasını sağladı⁴²⁴.

⁴²¹ Bu müesseselerin %81'i özel iken, dokuma fabrikalarının çoğunluğunu oluşturan %8.3'lik kısım ise devlet müesseseleri idi. Anonim şirketler ise sanayinin %10.6'ını oluşturmaktaydı. Büyük sermayeye ihtiyaç duyulan çimento fabrikalarının %100'ü, bira fabrikalarının %75'i ve pamuklu dokuma fabrikalarının %60'ı anonim şirketler tarafından kuruldu. (İ. H. Tökin, **İktisadî ve İctimaî Türkiye Rakkamlarla**, III, s.13.)

⁴²² **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.306-308.

⁴²³ Asım Us, **1930-1950 Hatıra Notları**, İstanbul, 1966, s.12.

⁴²⁴ H. Avni-H. Güler, **Türkiyede Sanayiî İnkışafı**, s.52, 53.; BBYSP doğrultusunda Sovyet Rusya'nın Türkiye ihracatındaki payı 1937'de %40 seviyesinde olup, Türkiye'nin 1938'de ihraç ettiği yünün %62'si, canlı hayvanın %43'ü ve tiftiğin %31'i Sovyet Rusya'ya ihraç edildi. (İ. Ugolkov-M. Trush-E. İ. Urazova, **Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri**, (Çev: Güneş Bozkaya-Nadiye R. Bozkaya), İstanbul, 1975, s.19.)

Türkiye, planın uygulanması ile birlikte iktisadi bakımdan ivme kazanmaya başladı. İthal edilen pamuklu kumaş, demir eşya, kâğıt, suni ipek ve yün ipliği gibi iç piyasanın ihtiyaç duyduğu birçok madde planın uygulanması sonrası kurulan fabrikalar sonucu yurtiçinde üretilmeye başladı. Fabrikaların kurulması esnasında çalıştırılacak işçi miktarı ile ortalama 100.000 kişinin geçimini temin edecekti.

Sanayi programı içinde yer alarak kurulan demir ve çelik fabrikalarının işletilmesi ile girişimcilere, makine, tel, çivi, döküm, boru, cıvata gibi fabrika ve imalathanelerin kurulmasına imkan sağlandı. İplik fabrikaları ile ise yine girişimcilere dokuma ve örme sanayini kurma imkanlarını hazırladı ve bu türlü fabrikaların kurulmasına zemin hazırladı. Ayrıca zaç yağı, klor, sud kostik, suni ipek ve kükürt gibi maddeler de ülkedeki maden ve kimya sanayisinin gelişmesine ve çeşitli sanayi kollarının doğmasına etki etti⁴²⁵.

BBYSP geniş kapsamlı olmamasına rağmen ülke genelinde sanayileşme bilincinin oluşması açısından olumlu katkılar sağladı. Öyle ki sanayileşmenin ağırlıklı olarak İstanbul merkezli olduğu bir dönemde özel sanayi Anadolu'ya çok da itibar etmemekteydi. Sanayi planı ile devlet bu bölgelere yöneldi ve buralarda birtakım modern fabrikalar kurdu⁴²⁶. Kurulan bu fabrikaların ürettiği ürünler kalitesi ile Anadolu'da ve sanayinin merkezi olan İstanbul'da büyük bir ilgi gördü.

Bu dönemde, eğitim ve sağlık gibi yatırımlar dışında 500.000.000 liraya yakın bir kamu yatırımı gerçekleştirildi. Özel teşebbüs yatırımları ile birlikte, milli gelirin %10'una yaklaşan yatırım hacmi, iç ve dış ekonomik dengeyi bozmadan gerçekleştirildi. Aynı zamanda sanayi planının hazırlık çalışmalarının yapıldığı 1933'ten sonra yabancı şirketlerin millileştirilmesi çalışmaları hız kazandı. Millileştirilen yirmi kadar yabancı şirket arasında; demiryolları, rıhtım, su, telefon, elektrik şirketleri, madenler gibi işletmeler yer almaktaydı⁴²⁷.

Sanayi planı sonucu kurulan fabrikalar ile Türkiye'nin yeraltı ve yerüstü kaynakları verimli bir şekilde kullanıldı. Plan ile tarım ülkesi olan Türkiye'de sanayi ile ziraatın bütünleştirilmesi sağlandı. Böylece, ziraatın sadece geçim temin edilen bir tarla faaliyeti olmaktan çıkartılarak, bir bölgenin ve ülkenin kalkınmasını sağlayan ve dolayısıyla da toplum refahını arttıran bir çalışma faaliyeti haline dönüştürülmesi sağlandı.

⁴²⁵ BCA, 490.1.1015.916.2.

⁴²⁶ B. A. Köksal-A. R. İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, s.7.

⁴²⁷ B. A. Köksal-A. R. İlkin, **Türkiye'de İktisadî Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, s.7.

Celâl Bayar, sanayi planının ülkeye sağlayacağı ekonomik faydalar üzerine yaptığı konuşmasında şu değerlendirmelerde bulundu: “*Endüstri programlarımızın yurt içinde iç ekonomide sebebiyet vereceği iktisadi hareketler göz önüne getirilirse: hakiki ve büyük bir ekonomik devrimin tahakkuk edeceği kabul olunur. Yurttaşlarımız; Ekonomik politikamız hem üretimi ve hem de tüketimi dengeli olarak artırmaktır. Tüketim yapabilen, tüketim gücüne sahip milli ekonomi istiyoruz. Milli endüstrinin satış fiyatlarını bu bakımdan büyük bir alâka ile takip ediyoruz. Milli endüstriyi dışarının yıkıcı, tahrip edici rekabetinden korumayı nasıl bir vazife biliyorsak, bütün üretim şubelerinin rasyonel çalışmalarını ve tabii şartlara uymalarını temin etmeyi de aynı ehemmiyetle bir vazife olarak tanıyoruz. Her vesile ile belirttiğim gibi hayatiyeti olmayan, suni kurumların, suni faaliyetlerin nazarımızda bir değeri olamaz. Yaşamak kabiliyetinden mahrum olan iktisadi bakımından kansız, cansız işlerin memlekete büyük zararı vardır. Milli servetimizi israf etmek demektir.*”⁴²⁸

b) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın Toplumsal Katkıları

BBYSP ile kurulan fabrikaların ve tanınmış diğer milli işletmelerin ürünleri; İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin ve Samsun’da şubeleri olan yerli mallar pazarlarında sergilendi. Mağazalarda en iyi kalitedeki hammaddelerden üretilen mamuller gerek sağlamlığı ve zarafeti gerekse çok uygun fiyatlar ile tüketicinin beğenisine sunulmaktaydı⁴²⁹.

Kurulan fabrikaların bulunduğu sahalar, Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından 25 Nisan 1942’de yayımlanan genelge doğrultusunda ağaçlandırıldı. Bu çevreci yaklaşım ile fabrikaların kurulduğu çıplak bozkırlar, meralar ve düzlükler zaman içinde “*yemyeşil bir örtü*” ile kaplandı. Aynı zamanda da halka ağaç ziraatının önemi anlatıldı. Fabrika çalışanlarının dinlenebileceği alanlar oluşturuldu⁴³⁰.

Bakırköy, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Bursa ve Gemlik’teki fabrikalarda işçi pavyonları bulunmaktaydı. Bursa Merinos Fabrikası’nda ise bölgenin sosyal hareketlerine merkez olabilecek genişlikte kantin ve sinema salonları vardı. Fabrikalardaki revirler dışında Bakırköy, Kayseri, Nazilli, Ereğli dokuma fabrikalarında her türlü sağlık imkânlarının sağlandığı birer hastane bulunmaktaydı. Yine bu fabrikalarda kurulan spor alanları da dikkate değerdi. Bakırköy ve Gemlik fabrikaları

⁴²⁸ Celâl Bayar, “*Ekonomi Sahasında Ne Yaptık, Ne Yapacağız?*”, **Ulus**, (20 İlgkânun 1935), s.6.

⁴²⁹ **Sümerbank İzmir Arsiulusal Panayırı 1-22 Eylül 936**, s.6, 9.

⁴³⁰ **Sümerbank Genel Müdürlüğü Genelgeleri 1943**, III, İzmit, 1948, s.59.

konumu itibariyle deniz sporları için uygun ve güzel tesisleri bünyesinde barındırmaktaydı. Kayseri, Nazilli ve Ereğli dokuma fabrikalarında birer ilkokul, Kayseri ve Bursa Merinos fabrikalarında ise birer çırak okulu bulunmaktaydı⁴³¹.

Her fabrikada gerek okuma ve yazma, gerek teknik görgü ve bilgiyi arttıracak meslek kursları vardı. İşçileri fikri ve bedeni olarak geliştirmek için halk evleri, halk odaları ve kulüpleri ve her türlü spor teşkilatı hizmet vermektedir⁴³². Sümerbank, eğitim desteği vermek için yüksekokullara gideceklere ayda 15 lira, sanat okulu öğrencilerine ise ayda 1 lira; yüksekokullarda üç yıllık eğitim alacaklara, mektep ve kitap masrafları dışında 60 lira; üç yıldan fazla eğitim alacak olan yüksekokul öğrencilerine dördüncü sınıftan itibaren ayda 75 lira; teknik okul öğrencilerine ayda 50 lira ve sanat okulu öğrencilerine ise ayda 40 lira ödemekteydi. Ayrıca, her öğrenciye yılda bir tane elbise, bir çift ayakkabı, üç tane iç çamaşırı, bir şapka ve üç yılda bir palto verilmekteydi. Sümerbank'ın büro ve fabrikalarında staj müddetlerini aksatmaması koşulu ile sınıfını çok iyi dereceyle bitiren öğrencilerden isteyenlerin ikinci mevki yol masrafları karşılanarak özel günlerde ailelerinin yanına gönderilmesi sağlanacaktı⁴³³.

Sümerbank, işçisine parasız olarak her çalışma gününde ekmeği ile birlikte bir öğün yemek, yılda iki defa iş elbisesi vermektedir. Devamlı işçiye her yıl ücretli mezuniyet hakkı tanınmaktaydı. İşçinin evlenmesinde, çocuğunun doğmasında hatta çocuğunun evlenmesinde özel bir yardım sistemi uygulanmaktaydı. Çocuklu işçilere her ay çocuk zammı verilmekte ve fabrikaların çoğunda kreşler bulunmaktaydı. Devlet memurlarına savaş dönemlerinde verilen ucuz gıda maddelerinden fabrika işçileri de faydalanmaktaydı. Salgın veya mesleki hastalıklarla mücadelelerde daima hazırlıklı bulunulmaktaydı. Fabrikalarda analık yardımlarının dışında iş kazalarında ve işçi ölümü gibi durumlarda ailelere çeşitli yardımlar yapılmaktaydı⁴³⁴.

İşçilerin sağlıklı ve konforlu konutlarda barınmaları için çalıştıkları fabrikaların yakınlarındaki işçi mahallelerinde; kadın ve erkek bekar pavyonları, ilkokul, hal, kreş, çocuk bahçesi, spor sahaları, umumi banyo, amele pavyonları ve konforlu işçi evleri inşa edildi. Böylece işçilerin uzak yerlerden gelerek yorulması nedeniyle yaşanacak verim düşüklüğünün önüne geçilecekti. Her işçi evinin kendisine ait ortalama 250 m²'lik bir bahçesi bulunmaktaydı. İşçiler boş zamanlarında burada toprakla

⁴³¹ Sümerbank, s.16-18.

⁴³² Sümerbank, s.66.

⁴³³ Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1943, III, İzmit, 1948, s.130.

⁴³⁴ Sümerbank, s.66.

uğraşmaktaydı. Böylece işçiler hem bedeni ve ruhi yorgunluklarını atmakta hem de yetiştirdikleri ürünlerle bütçelerine katkı sağlamaktaydı⁴³⁵.

Fabrikalar işçilerinin yanı sıra hammadde veren çiftçilere de sosyo-ekonomik katkılar da bulunmaktaydı. Eskiden dokuma fabrikaları köylüden aldığı hammaddeyi çok düşük fiyata yabancıya vermekte ve daha sonra yabancılardan aldığı mamulleri çok yüksek bir fiyata tekrar köylüye satmaktaydı. Daha sonra kurulan devlet fabrikaları ülke halkının en büyük kesimini oluşturan köylü için büyük çaplı bir konfeksiyon işine girdi. Fabrikalar ürettiği giyim eşyalarının hammaddelerinin tümünü ise çok iyi bir fiyattan köylüden satın aldı. Alınan bu hammaddeler dokuma fabrikalarında işlenmekte ve üretilen düşük fiyatlı “köylü elbiseleri” ilçelerdeki dükkanlarda satılmaktaydı. Böylece hem köylünün ürettiği hammaddeler fabrikalar tarafından değerlendirilerek köylünün alım gücü yükseltilmekte hem de İsmet İnönü’nün belirttiği “Köylüye ucuz elbise!” hedefi uygulanmaktaydı⁴³⁶.

Kütahya Mebusu Besim Atalay, kurulan fabrikaların ülkeye yaptığı ve yapacağı kazanımlar hakkında şu ifadelerde bulundu: “Arkadaşlar, yurttta ulusal ekonominin yükselmesi, ulusal sanayinin kurulması için ilk çırpınanlardan biri olduğumdan, bugünkü yücelişi, bugünkü ilerleyişi alkışlamamak elde değildir. Yalnız alkışlarken kendimce yapılmasını gerekli gördüğüm bir takım nesneleri de birer birer gözünüzün önüne sermeyi bir borç bildim. Görülüyor ki yurdun her köşesinde her gün birer baca yükselmektedir. Uyuyan ulusları uykudan uyandıran fabrika sesleri, İsrail suru gibi her sabah kalkın diye bağırmaktadır. Kurulan büyük sanayi acaba memleketimizde müşteri bulabilecek mi? Memlekette müşteri bulamadığımız takdirde mallarımızı nereye satacağız? Bir ticaret donanması yapmak düşünülüyor mu? Üç beyazdan ikisini; unu, şekeri halletmiş ve birisini; pamuğu da halletmek için yürüyen İnönü Hükümeti’nin çalışmalarına candan teşekkür ederim. Fakat bunu yaparken şurasını da bilmek lazımdır ki çöl olan Anadolu densiz havası bulunan bu memleket geçen sene kuraklıktan kırılıyorken bu sene de yağmurdan çürüyecek. Yoktur dengesi. Şu halde topraklarını doyurmaz. Bu toprakta yaşayan köylü ki, 16 ya da 17.000.000 nüfusun 10.000.000’den fazlasını teşkil eder; büyük ölçekte satın alacak olan o büyük kitledir. Bunu yapamıyor. Çünkü toprağından fazla bir şey kaldıramaz ki. Mahsulün en bol olduğu yıllarda toprağının verimi 1/8’i geçmez. O da bu kadarla yasayamaz. Sonra her şeyini bundan çıkaracak. Ekmegini, elbisesini, şunu bunu. Ancak büyük sanayiden demiri, kömürü,

⁴³⁵ Arkitekt, S.145-146, (İstanbul, 1944), s.9, 10.

⁴³⁶ Ayın Tarihi, S.2 (1-31 II. Kânun 1934), s.45, 46.

camı, kâğıdı, hepsini hepsini Hükümet yapsın. Fakat dokumacılıkta, ipliğini yapsın, boyasın, halka versin. Köylü boş bulunduğu zaman, el tezgâhı ile giyeceği bezi dokuyabilsin."⁴³⁷

Besim Bey bunların yapılmasıyla birlikte fabrikada çalışmayan halkın boş zamanlarını değerlendirerek hem kendi bütçesine hem de ülke ekonomisine katkı sağlayacağını belirtti. Açılan fabrikalarda üretilen malların İngiliz, Japon ve İran malı gibi milli bir marka olması gerektiğini dile getirdi. Yine üretilecek malların piyasası dikkate alınarak satılacağı yörenin kültürüne ve giyim tarzına uygun üretilmesi gerektiğini belirtti⁴³⁸.

BBYSP'nın ülkeye yaptığı katkılar ilerleyen yıllarda da devam etti. Öyle ki İkinci Dünya Savaşı'nın⁴³⁹ devam ettiği dönemde özel müesseselerin işletilmesini sağlayan hammadde, makine parçaları ve yakıt gibi ana malzemelerin temini hususunda büyük sıkıntılar yaşanırken, Sümerbank'ın işlettiği fabrikalar kendi atölye, tamirhane, teknik eleman ve hammadde kaynakları ile savaş döneminde ülke sanayisinin acil ihtiyaçlarını gidererek milli bir vazifeyi yerine getirdi. Yine II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde halkın önemli bir bölümü geçim zorluğu çekerken sanayi planı ile kurulan fabrikalarda çalışan personele geçimlerini rahatlıkla sağlayacak kadar maaş, uygun kiraya sahip lojman, kaliteli ve kalorisi yüksek gıda ve her mevsime yönelik giyim eşyası verildi⁴⁴⁰.

⁴³⁷ TBMMZC, XI/5, Ankara, 1936, s.262.

⁴³⁸ TBMMZC, XI/5, s.262.

⁴³⁹ II. Dünya Savaşı, Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırması ve buna karşılık 3 Eylül 1939'da ilk olarak İngiltere'nin ve birkaç saat sonra da Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine çıktı. (Oral Sander, **Siyasi Tarih Birinci Dünya Savaşının Sonundan 1980'e Kadar**, Ankara, 1989, s.90.)

⁴⁴⁰ Sümerbank, II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönemde içinde tesis ettiği fabrikaları için bir takım koruyucu tedbirler aldı. Özellikle, fabrikaları hava taarruzlarından korumak için yayımlanan talimatlarda; fabrikalarda sığınakların hazırlanması ve daima istifade edilebilecek şekilde muhafaza edilmesi; fabrika saha ve binalarının, mümkün olduğu kadar gizlenmesi için çalı, pırpı ve toprakla kapatılması ve ışık gizleme tertibatının yapılması gibi tedbirler alınması; şehirden uzak olan fabrikalarda, alarm işaretinin seri olarak alınmasını ve fabrikanın bütün kısımlarına yayılmasını temin edecek tedbirler ile polis veya belediye ile telefon irtibatını sağlayacak tertibatın tesisinin sağlanması; her kısımda çalışan işçilerin acil çıkış yapacakları mahallere, levhaların veya işaretlerin konulması; cankurtaran, enkaz kaldırma ve tamir ekiplerinin tayini ile bunların vazifelerini belirten talimatnamelerin hazırlanması; alarm işareti alınır alınmaz, ilk önce kurtarılması gereken kıymetli evrak ve defter gibi belgelerin kimler tarafından ve ne suretle kurtarılacağı ve nakledileceği mahallerin tespit edilmesi; kömür stoklarının mümkün olduğu kadar küçük partiler halinde bulunması ve aralarına, yangın sirayetini mani olacak bir şekilde açıklık bırakarak muhafaza edilmesi; elektrik, su ve buhar borularının şebekelerine ait şemaların çoğaltılıp, tamir ekiplerine gönderilmesi; hastane çatısına, yüksekte görülebilecek bir şekilde kireç ve boya ile Kızılay bayrağı yapılması; bekçiler ve korunma işleri ile alakalı olanların, ampulleri boyalı el fenerleri bulundurma, zaruri görülen yerlerde ise nöbetçi ışık lâmbalarının maviye boyanmak sureti ile karartılması gibi önlemler belirtilmekteydi. (Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941, I, İzmit, 1948, s.67-70.)

Sanayi planı ile inşa edilen fabrikalarda görev alacak personelden bir bölümü yurtdışında eğitim gördü. Özellikle Sovyet Rusya'nın destekleri ile kurulan Kayseri ve Nazilli dokuma fabrikalarında görev yapacak olan personel Moskova'daki Turkstroy tröstü vasıtasıyla özel merkezlerde eğitim aldı. Bunlar Moskova'nın ardından Leningrad, İvanov, Orehov-Zuyev ve Kalinin'deki dokuma fabrikalarında staj gördü.⁴⁴¹

Yüksek düzeyde eğitim alan kalifiye elemanlar hem ilerleyen dönemde Türkiye'nin sanayileşmesi yolunda aktif görevlerde bulundu hem de kendilerinden sonrakilerin eğitimine katkı sağladı. Yurtdışında eğitim alan personelin yarattığı katma değer yurtiçinde birçok alanda etkisini gösterdi.

⁴⁴¹ İ. Ugolkov-M. Trush-E. İ. Urazova, **Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri**, s.18.

II. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE DOKUMA SANAYİ

A- BAKIRKÖY BEZ FABRİKASI

1- Bakırköy Bez Fabrikası'nın Kuruluş ve Gelişimi

Bakırköy Bez Fabrikası, Barutçubaşı Ohannes Efendi tarafından 1850'de “*Basmahane*” adı ile kuruldu⁴⁴². Fabrika üç katlı kâgir bir bina olup, pamuk ambarı ile yeni yapılan atölye binası arasında yer almaktaydı. Burada dokunan bezlere ıstampalar ile resimler ve şekiller basılmaktaydı. Bundan dolayı fabrikanın adına “*Basmahane*” denildi⁴⁴³. İngiltere'den getirilen bez ve basma örnekleri fabrikada Türk ve Arap desenleri ile birleştirildi. Fabrika kısa sürede isminden söz ettirmeye başladı⁴⁴⁴. Ancak himaye edilemedi ve piyasa ile yeterince rekabet edemedi. Fabrika, Sultan Abdülmecid Dönemi'nde sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere Feshane, Hereke ve Beykoz fabrikalarının da yer aldığı Hazine-i Hassa'ya 1860'da “*Basmahane-i Âmire*” adı ile katıldı. Faaliyetlerine 1860'dan 1867'ye kadar burada devam etti⁴⁴⁵.

Fabrikaya saraydan atanan ilk müdür Hademe-i Hassa Yüzbaşlarından Hurşit Ağa idi. Hurşit Ağa tek bir binadan ibaret olan fabrikaya 5.400 dönüm arazi ekletti. Bekar koğuşları, camii ve yeni binalar inşa ettirdi. Fabrika çevresini yüksek duvarlarla çevirtti ve boş olan yerleri ağaçlandırdı. Su için büyük bir havuz yaptırarak fabrikaya su getirtti⁴⁴⁶. Böylece Basmahane'nin 1860'da devlet idaresine geçmesinin ardından çalışanların bir takım ihtiyaçlarını karşılayacak yatırımların yedi yıllık bir sürede gerçekleştirildiği görülür.

Fabrika 1867'de Harbiye Nezâreti Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Dairesi'ne devredildi. Böylece ordunun kıyafet ihtiyacını karşılamak için katkı sağlandı.⁴⁴⁷ İşletme, 1876'da ise Harbiye Nezâreti'ne bağlı Nizamiye İdaresi'ne devredildi. İdare, kaput bezi ve çamaşırlık üretimi yapmaya başladı. Amaç ordunun ihtiyaçlarını karşılamaktı. Fabrikadaki yabancı ustaların yerini, zamanla yerli sanatkârlar aldı. Makinaların idaresi ise Bahriye Nezâreti'den gelen çarkçı zabıtlarına devredildi⁴⁴⁸. 1894 depremi sonucu fabrikanın bina duvarları çatladı, su kulesi yıkıldı ve işletme çalışamaz bir duruma

⁴⁴² Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973, s.27.

⁴⁴³ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.1, (Ocak 1951), s.30, 31.

⁴⁴⁴ Feshane, S.2, (Ağustos 1948), s.18.

⁴⁴⁵ Feshane, S.2, (Ağustos 1948), s.18.

⁴⁴⁶ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.1, (Ocak 1951), s.30, 31.

⁴⁴⁷ Feshane, S.2, (Ağustos 1948), s.18.

⁴⁴⁸ Zafer Toprak, Sümerbank, İstanbul, 1988, s.15.

geldi. Tesisin yıkılması gündeme geldiyse de Müdür Mehmet Şükrü Bey'in çabaları sonucu Ekim 1898'de yeniden işler hale getirildi⁴⁴⁹. Fabrikaya XX. yy'ın başlarında bir el tezgahı bölümü eklendi. Bursa havluları, peştamallar, yemek peçeteleri, sofrta örtüleri, bürümcük peşkirleri, sedir örtüleri ve perdelik bezler üretildi⁴⁵⁰. İşletme, idarecilerin gayretleri ve dönemin şartları itibariyle ürün yelpazesini çeşitlendirerek askeriye'nin ve sarayın dokuma ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.

Fabrikada I. Dünya Savaşı'nda iki ekip ile kadın işçiler çalıştırıldı. Bu dönemde ordu malzemeleri üzerine üretim yapıldı. Deri bulunamadığı için bezden palaska ve tüfek kayışı imal edildi. Fabrika 1918'de bir Fransız birliği tarafından bir buçuk yıl kadar işgal etti. Bu dönemde idare binası yandı. Kısa süreli bir aksamadan sonra üretime devam edildi⁴⁵¹.

Fabrikanın idaresi 1921'de Nezâreti Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye Dairesi'nden, Harbiye Nezâreti Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne geçti⁴⁵². Üretime 1923'te bir süreliğine ara verildi⁴⁵³. Makineler 1924'te kabul edilen üç yıllık düzenleme ve onarım programı ile yenilendi⁴⁵⁴ ve kuruluşundan itibaren var olan yetmiş, seksen yıllık buhar kazanları değiştirildi⁴⁵⁵. Bakırköy Bez Fabrikası bu yenilenme döneminin ardından 15 Eylül 1924'te tekrar faaliyete geçti⁴⁵⁶. Günde on saat çalışarak 203 kg pamuk ipliği ve 1.015 m bez üretilen fabrikada 1924'teki yenilenme sonrasında yılda 600.000 m bez üretildi⁴⁵⁷.

Bakırköy Bez Fabrikası 1925'te Harbiye Nezâreti Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'nden Sanayi ve Maadin Bankası'na geçti. Sanayi ve Maadin Bankası'nın kapatılması nedeniyle 1932'de Devlet Sanayi Ofisi Umum Müdürlüğü'ne⁴⁵⁸ ve kısa bir süre sonra da 320.700 liralık değeri⁴⁵⁹, 3.200 iş, 60 dokuma tezgahı ve üç yüz altmış dokuz işçisi ile Sümerbank'a devredildi⁴⁶⁰.

⁴⁴⁹ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.1, (Ocak 1951), s.30, 31.

⁴⁵⁰ Z. Toprak, **Sümerbank**, s.15.

⁴⁵¹ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.1, (Ocak 1951), s.30, 31.

⁴⁵² **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18.; **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, IX, (Kasım 1969), s.32.

⁴⁵³ **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1933, s.6.

⁴⁵⁴ **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18.; **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, IX, (Kasım 1969), s.32.

⁴⁵⁵ **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1933, s.6.

⁴⁵⁶ **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18.; **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, IX, (Kasım 1969), s.32.

⁴⁵⁷ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.21.

⁴⁵⁸ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.21.

⁴⁵⁹ **Sümerbank X uncu Yıl**, İstanbul, 1943, s.34.

⁴⁶⁰ **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18.

Fabrikada bir yenileme programı devreye sokuldu. Böylece ince patiska, desenli bez, elbiselik pamuklu kumaş, dril, diyagonal, hasse, flanel⁴⁶¹, mahrutı çadır, arka çantalık, yazlık elbise⁴⁶² ile yılda yaklaşık 5.000.000 m bez ve 1.000.000 kg pamuk ipliği üretilebilecekti⁴⁶³.

Bakırköy Bez Fabrikası'nın yenilemesi kapsamında yapılacak inşaat çalışmalarına 1933'te başlandı. 1933 itibarıyla 7.000 iğ ve iki yüz yirmi dokuma tezgahı ile bunlara ait makine, alet ve tesisat malzemesi için 426.145 lira ödenek ayrıldı⁴⁶⁴. Program gereği ilk olarak eski fabrika binası korundu ve yeni binalar inşa edildi⁴⁶⁵. Daha sonra 1934'ün Şubat, Mart ve Nisan aylarında fabrikaya Avrupa'dan modern makineler getirildi ve yerleştirildi⁴⁶⁶.

Kumaş, kaput bezi⁴⁶⁷, askeri ve yazlık kumaşlar, konik ve portatif çadırlar üretecek olan Bakırköy Bez Fabrikası; harman, hallaç, tarak, cer, haşıl, hazırlık, dokuma, boyahane ve ütü kısmı olmak üzere toplam dokuz bölümden oluşmaktaydı. Fabrikanın her bölümde, yapılan faaliyetin zorluk derecesi ve önemine göre çoğunluğu kadın ve kızlardan oluşan yirmi beş ile yüz arasında işçi çalışmaktaydı⁴⁶⁸. Üretime yönelik altyapısı yenilenen fabrika ekonomik olarak da büyük bir gücü ifade etmekteydi.

2- Yenilenen Bakırköy Bez Fabrikası'nın Tekrar İşletmeye Açılışı (13 Ağustos 1934)

BBYSP içinde yer alan ve yenilenen tek fabrika özelliğini taşıyan Bakırköy Bez Fabrikası'nın açılışını yapmak için 13 Ağustos 1934'te başta Başvekil İsmet İnönü olmak üzere İktisat Vekili Celâl Bayar, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan⁴⁶⁹,

⁴⁶¹ Flanel, keten ve yünden dokunan kumaş türüne denir. (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Ankara, 2005, s.709.)

⁴⁶² Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, IX, (Kasım 1969), s.33.

⁴⁶³ Endüstri, S.10, (Haziran 1937), s.221.

⁴⁶⁴ BCA, 30.18.1.2.41.5.13.

⁴⁶⁵ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.1, (Temmuz 1961), s.21.

⁴⁶⁶ Akşam, 14 Ağustos 1934, s.2.

⁴⁶⁷ Kaput bezi pamuktan üretilen düz dokumadır. Amerikan bezi de denilmektedir. (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, s.1073.)

⁴⁶⁸ İktisadî Yürüyüş, S.3, (25 İkincikânun 1940), s.23.

⁴⁶⁹ Ali Rana Tarhan 1881'de İstanbul'da doğdu. Almanya ve Belçika'da PTT meslek eğitimi aldı. Posta-Telgraf Umûru Müdürlüğü, Posta-Telgraf Memurları ve Sicil Müdürlüğü görevlerinde bulundu. III. Dönem Samsun ve IV., V., VI. ve VII. Dönem İstanbul mebusu seçildi. VII., VIII., IX., X., XI. ve XII. Hükümet Dönemi'nde Gümrük ve İnhisarlar Vekilliği yaptı. 24 Mart 1956'da öldü. (TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt: 1920-1950, Ankara, 2010, s.401.)

Maarif Vekili Abidin Özmen⁴⁷⁰, Büyük Millet Meclisi İkinci Reisi Hasan Saka⁴⁷¹, Muğla Mebusu Yunus Nadi Abaloğlu⁴⁷², Gaziantep Mebusu Ali Kılıç⁴⁷³ ve Nuri Conker⁴⁷⁴, Zonguldak Mebusu Ragıp Özdemiroğlu⁴⁷⁵, İstanbul Halk Fırkası İdare Heyeti Reisi Cemal beyler ve Sovyet Ticareti Hariciye Mümessili Vrodinof ve diğer ileri gelenler fabrika sahasına geldi⁴⁷⁶.

Bakırköy Bez Fabrikası Başvekil İsmet İnönü tarafından 13 Ağustos 1934'te yeniden işletmeye açıldı. İsmet İnönü ve beraberlerindeki daha sonra Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Bey'in eşliğinde; iplikhane, dökümhane, boyahane ve kasarhaneyi gezdi⁴⁷⁷.

Bakırköy Bez Fabrikası'ndaki incelemelerini tamamlayan Başvekil İsmet İnönü şu beyanatta bulundu: *“Bakırköy bez fabrikasının yeni tesisatını hep beraber açtık. Geçen sene bu vakit bugün gördüğümüz güzel parçalar yeni yapının karışık manzarasını gösteriyordu. Bugün hepimize yeni fabrikanın her tarafını bilerek anlatan kıymetli Müdür Fazlı Bey geçen sene bugünleri bana vaat etmişti. Sümerbank'ı ve Bakırköy fabrikası idaresini ayrıca tebrik ederim. Bakırköy fabrikası bundan takriben seksen sene evvel hususi bir müessese olarak kurulmuş ve aynı zamanda elden ele geçerek eski şekli ile devlet idaresine intikal etmişti. Bana verilen malûmata göre Cumhuriyet bu fabrikayı takriben 1.600 işlik bir şekilde ele geçirmişti. İlk tesisat*

⁴⁷⁰ Abidin Özmen 1890'da Niğde'de doğdu. Malkara, Yalvaç, Birecik ve Kilis Kaymakamlığı yaptı. Bitlis, Muş, Antalya, Bursa Valiliği görevinde bulundu. I. Umûm Müfettişliği'ne atandı. IV. ve V. Dönem Aydın Mebusu seçildi. VII. Ve VIII. Hükümet Dönemi'nde Maarif Vekilliği görevinde bulundu. 20 Ağustos 1966'da öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.243.)

⁴⁷¹ Hasan Hüsnü Saka 1885'te Trabzon'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân IV. Dönem Trabzon Mebusu ve I., II., III., IV., V., VI., VII., VIII. TBMM Hükümetleri Dönemi'nde Trabzon Mebusu olarak görev yaptı. II., III., IV. ve V. Dönem TBMM Başkanvekilliği'nde bulundu. İktisat, Ticaret, Maliye ve Hariciye Vekilliği yaptı. 29 Temmuz 1960'da öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.505.)

⁴⁷² Yunus Nadi Abaloğlu 1880'de Kızıldere'de doğdu. Gazeteci olarak, Malûmat ve İkdâm gibi gazetelerde çalıştı. Yenigün ve Cumhuriyet Gazetesi'nin sahipliğini yaptı. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân II. Dönem ve III. Dönem Aydın ve IV. Dönem İzmir Mebusu oldu. TBMM Hükümetleri I. Dönem İzmir, II. Dönem Menteşe, III., IV., V., VI. Dönem Muğla Mebusu seçildi. 28 Haziran 1945'te öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.348.)

⁴⁷³ Ali Kılıç 1890'da İstanbul'da doğdu. I. Dünya Savaşı'nda I. Ordu I. Alay Subaylığı, Kafkas İslam Ordusu Komutan Yaverliği, Maraş ve Antep çevresi Kuvâ-yı Milliye Komutanlığı görevlerinde bulundu. I. Dönem Ayıntab, II. Dönem Gaziantep, III., IV. ve V. Dönem Gaziantep Mebusu seçildi. Türkiye İş Bankası Kurucu ve Yönetim Kurulu Üyeliği'nde bulundu. 14 Temmuz 1971'de öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.260.)

⁴⁷⁴ Nuri Conker 1881'de Selanik'te doğdu. 24. Alay ve 41. Fırka Komutanlığı yaptı. Ankara Vali Vekilliği ve Adana Valiliği görevinde bulundu. II. ve III. Dönem Kütahya, IV. ve V. Dönem Gaziantep Mebusu seçildi. V. Dönem TBMM Başkanvekilliği görevinde bulundu. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.259.)

⁴⁷⁵ Ragıp Özdemiroğlu 1893'te Diyarbakır'da doğdu. Haçın Kaymakamlığı yaptı. II., III., IV. ve V. Hükümet Dönemi'nde Zonguldak Mebusu seçildi. 21 Mart 1958'de öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.294.)

⁴⁷⁶ Cumhuriyet, 14 Ağustos 1934, s.5.

⁴⁷⁷ Cumhuriyet, 14 Ağustos 1934, s.5.

devrinde 3.600 iğ e kadar çıkarılmış, yeni dairelerle fabrika takriben 9.000 iğ lik bir müessese olmuştur. Bakırköy fabrikası daha küçük bir müessese sayılabilir bununla beraber Bakırköy fabrikasının hususiyetlerinin ve hususi kıymetlerini nazarı dikkate vaz etmek benim için hakiki bir zevktir."⁴⁷⁸

Eski teçhizatları ve küçük ölçekli üretim kapasitesi ile Sümerbank'a devrolan Bakırköy Bez Fabrikası yapılan çalışmaların sonucunda mevcut dokuma tesislerinden daha iyi bir duruma geldi. Fabrika, Osmanlı Dönemi'nde 1.600 iğ üretim yapıyorken Cumhuriyet ile birlikte yaklaşık 9.000 iğ e ulaşacaktı. İsmet İnönü fabrikanın sahip olduğu kadro ve donanımdan ümitli idi. Kısa sürede yüksek verimlilik alınabileceği görüşündeydi. Devir ekonomi devriydi. Dünya değişip dönüşüyordu. Ona göre bu şartlar altında bir bütün olarak halk yeniliğe açık olmalı ve modern şartlara uyum sağlamalıydı⁴⁷⁹.

Anlaşılabacağı üzere Basmahane adı ile üretim faaliyetlerine başlayan Bakırköy Bez Fabrikası birçok kez el değiştirdi ve bu süreç içerisinde zamanla eskiyen tesisatı imkan dahilinde yenilendi. Ancak fabrikadaki mevcut makine teçhizatı ile düşük miktarda üretim yapılmaktaydı. İşletme 1933'te Sümerbank'a geçtikten sonra her alanda gelişme kaydetti. Fabrikada kapsamlı bir yenilenme süreci yaşandı. BBYSP'nin bu ilk fabrikası 13 Ağustos 1934'te yenilenerek tekrar işletmeye açıldı. İğ sayısının yaklaşık beşbuçuk kat arttırılmasının ardından, üretim miktarı ve kalitesi oldukça yükseldi.

3- Bakırköy Bez Fabrikası'nda İmalat ve Üretimin Artması

Bakırköy Bez Fabrikası yenilenmiş haliyle faaliyete geçtiği 1934'te 8.928 iğ e ve 329 dokuma tezgahına ulaştı⁴⁸⁰. Yenilenme sonrası fabrikada çalışan işçi miktarlarında da artış oldu. İşletmede 1929'da yalnızca 360 işçi çalışırken bu sayı 1932'de 425'e, 1934'te 570'e ve 1935'te ise 827'ye yükseldi⁴⁸¹. Günde üç ekip ve sekiz saat üretim programıyla çalışan fabrikanın 1933'te satışları bir önceki yıla göre %13 artmışken yenilendiği 1934'te ise satışlarda %31'lik bir artış oldu⁴⁸².

Yenilenme sonucu iğ ve tezgah sayısı artan Bakırköy Bez Fabrikası iç piyasanın talebini karşılamak için pamuk alımını %32 arttırdı. Fabrikaya 1935'te 1.002.774 kg,

⁴⁷⁸ **Aydın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.24-26.

⁴⁷⁹ **Aydın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.24-26.

⁴⁸⁰ **Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.27.

⁴⁸¹ **Akşam**, 11 Mayıs 1936, s.9.

⁴⁸² **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, S.2, (Nisan-Haziran 1935), s.4.

1936'da 1.327.886 kg ve 1937'de ise 1.462.730 kg pamuk alımı gerçekleştirildi. Buna bağlı olarak fabrikanın bez ve iplik üretiminde de %17'lik bir artış oldu. Fabrikada 1935'te 4.625.275 m, 1936'da 5.399.346 m, 1937'de 6.337.949 m bez üretilirken; 1935'te 978.147 kg, 1936'da 1.012.546 kg, 1937'de 1.156.713 kg iplik üretildi. Bu üretimi gerçekleştirebilmek için 1935'te 174.462 kw ve 1937'de ise 203.490 kw elektrik kullanıldı⁴⁸³.

Fabrika, Sümerbank'a geçtikten sonra sayısal değerler açısından büyük bir ilerleme kaydetti. İğ ve dokuma tezgâhı sayısı önemli ölçüde arttı. Fabrika 1934'te yaklaşık 8.928 iğ ve 329 tezgâha sahip olarak 1924'teki yıllık 600.000 m bez üretimini 1935'te 4.625.275 m'ye çıkardı. Bunun yanı sıra satışlarını üç, hammadde alımını ise iki buçuk kat arttırdı.

Fabrikadaki iplik dairesi bölümü 1948'de iki kat genişletildi. Buna bağlı olarak çalışma süresi 6.750 saate, üretim kapasitesi yılda 994 ton vater ipliğine ve 8.425.000 m beze yükseldi⁴⁸⁴. Türkiye'nin giderek artan dokuma ihtiyacını karşılamak için 1949'da fabrikanın hacmi artırıldı. Böylece iğ sayısı 29.904'e ve tezgâh sayısı 455'e yükseldi⁴⁸⁵. Fabrikayı teknolojik açıdan modernleştirmek için 1950'de bir takım yenilikler yapıldı⁴⁸⁶. Modernize edilen tesisde üretim 15 Ocak 1951'de yeniden başladı⁴⁸⁷. Bakırköy Bez Fabrikası'nda 1961 itibariyle yılda 4.100 ton pamuk kullanılarak 3.500 ton iplik ve 15.000.000 m ham bez dokudu ve piyasaya çeşitli türlerde 900 ton iplik sürüldü. Aynı yıl fabrikanın kapasitesinin artmasına bağlı olarak işçi sayısı 2.208'e, memur sayısı ise 148'e çıktı⁴⁸⁸. 1968'e gelindiğinde fabrikanın dokuma bölümüne altmış beş adet dokuma tezgâhı eklendi⁴⁸⁹.

4- Bakırköy Bez Fabrikası'nın Yaptığı Katkıları

Bakırköy Bez Fabrikası'nda, Türkiye'nin ihtiyacı olan patiska, Amerikan bezi ve piyasadaki diğer bezler üretilerek bu alandaki önemli bir açık kapatıldı. Fabrikada çalıştırılan yerli ve yabancı mühendisler ve ustalar ile çok sayıda işçi ve usta yetiştirilerek ülke sanayisine kalifiye eleman kazandırıldı. Fabrikada iş imkanının

⁴⁸³ **Ulus**, 16 Mart 1938, s.2.

⁴⁸⁴ **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18, 19.

⁴⁸⁵ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.21.; Türkiye'de 1949'da pamuklu dokuma sanayindeki toplam iğ sayısı 266.600, tezgâh sayısı 5.519 idi. (**Türkiye'de Pamuk**, Haz: Abdullah Türkoğlu, İstanbul, 1972, s.10.)

⁴⁸⁶ **Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.27.

⁴⁸⁷ **Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi**, (Haz: Hüsamettin Toros), İstanbul, 1966, s.70.

⁴⁸⁸ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.21.

⁴⁸⁹ **Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.27.

sağlanmasının yanı sıra işçilerinin eğitim seviyelerini yükseltmek için okuma-yazma kursları açılarak bu yönde eğitim verildi. Fabrika tam kapasiteyle çalıştığı süre boyunca ortalama bin işçinin, aileleriyle birlikte ise yaklaşık dört bin kişinin geçimine katkı sağladı. Fabrikada çalışan işçilerin yaklaşık dört yüzünü ise kadın işçiler oluşturmaktaydı. Bunların bir kısmı dul, bir kısmı da yetim ve öksüz idi. Kadın işçiler fabrikanın sunduğu iş imkanları sayesinde hayatlarını idame ettirme ve ailelerine bakma imkanı buldu. Fabrika bu yönüyle toplum huzurunu sağlama ve ihtiyaçlarını giderme noktasında sosyal sorumluluk görevini yerine getirdi⁴⁹⁰.

Bakırköy Bez Fabrikası getirdiği yenilikler ile dokuma sanayisinin gelişimine de katkı sağladı. Öyle ki Türkiye’de rasyonel boyacılığın esasını oluşturan ‘*yiğەر usulü*’ ilk kez 1927’de Bakırköy Bez Fabrikası’nda uygulandı. Türkiye’deki ilk basma⁴⁹¹ ve patiska⁴⁹² üretildi⁴⁹³.

Fabrikanın yenilenmesi doğrultusunda yerleştirilen modern makinalar ile iş verimliliğinde de artış oldu. Bu durum ileride kurulacak olan dokuma fabrikaları için bir örnek teşkil etti. Daha önceki dönemlerde bin altı yüz civarında işçi ile yapılan üretimin yeni makinalar sayesinde üç yüz altmış ile dört yüz işçi arasında bir rakamla yapılabileceği gösterildi⁴⁹⁴.

Bakırköy Bez Fabrikası hammaddesi olan pamuğu Adana, Antalya, Mersin ve Aydın gibi birçok yerden temin ederek pamuk ziraatının yaygınlaşmasına, gelişimine ve ülke pamuğunun değerlendirilip, işlenmiş ürün çeşidinin zenginleştirilmesine de katkıda bulundu. Fabrika, çalışanlarının her türlü ihtiyacını giderecek donanımına sahipti. Yaklaşık bin işçinin yemek yediği fabrikanın yemek salonunda her işçiye öğle yemeği ücretsiz verilmekteydi. Buna ilaveten uygun fiyatlarla gıda maddeleri dağıtılmaktaydı. Sosyal yardım amaçlı olarak ise çalışanlara doğum ve evlenme yardımları yapılmaktaydı. Çocuklu işçilere her ay çocuk başına 3-5 lira zam yapılmaktaydı. Aynı zamanda personel için ücretli mezuniyet, hastalık yardımı, iş kazaları ve ölüm durumunda yapılan yardımlar bulunmaktaydı. Fabrika bünyesinde doğum ve röntgen kısımlarının da bulunduğu 195.000 liraya mal olan otuz yataklı bir hastane yer almaktaydı⁴⁹⁵.

⁴⁹⁰ **Cumhuriyet**, 27 Haziran 1935, s.7.

⁴⁹¹ Basma, üzerine baskı ile yapılan ve renkli şekiller içeren pamuklu kumaşa verilen addır. (**Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, s.206.)

⁴⁹² Patiska, birçoğu pamuktan sık ve düzgün bir şekilde dokunan beze verilen addır. (**Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, s.1584.)

⁴⁹³ **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1933, s.6.

⁴⁹⁴ **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1933, s.6.

⁴⁹⁵ **İktisadî Yürüyüş**, VI, S.144, (25 Aralık 1945), s.13, 14.

Fabrika kampüsünde spor sahaları da bulunmaktaydı. “Sümerspor” adı altında güreş, voleybol ve masa tenisi takımları oluşturuldu. Fabrikada, çalışanların yanı sıra ailelerin de sosyal ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli sosyal donatılar mevcuttu. Çalışanların çocukları için kreş, sünnet ve evlilik çağına gelenlerin düğün törenleri için ise çok amaçlı bir salon bulunmaktaydı.

İşçilerin sağlık durumları da devamlı kontrol altında tutulmaktaydı⁴⁹⁶. 1945’te faaliyete geçen yirmi beş yataklı hastanede; ameliyathane, dahili ve harici poliklinikler, doğumhane, dört genetrönlü röntgen, foto ve istino röntgen ve planyoğraf cihazları ile modern bir klinik hizmeti verilmekteydi⁴⁹⁷.

Bakırköy Bez Fabrikası’nı 28 Ağustos 1934’te ziyaret eden ve Fabrika Müdürü Fazlı Bey’den bilgi alan Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Kâzım (Özalp)⁴⁹⁸ fabrikanın hatıra defterine şunları yazdı: “*Bakırköy Dokuma fabrikasını 28/8/934 günü gezdim. Türkiye’nin en ehemmiyetli bir ihtiyacını temin eden bu değerli kurumla her Türk övünebilir. Burada gördüğüm uygun çalışma, sanayi işlerinde de milletimizin yüksek kabiliyetine delildir. Türkiye’de sanayinin gelişmesi Cumhuriyetin en değerli eserlerindendir. Bakırköy fabrikasını bunların birinci sırasında görüyorum. Çok değerli müdürü Fazlı Beyi ve çalışma arkadaşlarını tebrik eder, muvaffakiyetlerinin devamını dilerim.*”⁴⁹⁹

Yukarıda ifade edilenler doğrultusunda Bakırköy Bez Fabrikası için şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Müteşebbis Barutçubaşı Ohannes Efendi tarafından 1850’de Basmahane adı ile üretime başlayan Bakırköy Bez Fabrikası mali sıkıntılardan dolayı devlet tarafından işletilmeye başladı. I. Dünya Savaşı döneminde hasar gören fabrika zamanla çalışamaz duruma geldi. 1924’te makine kısmı ve tesisatı tadilata alındı. 1933’te Devlet Sanayi Ofisi Umum Müdürlüğü’nden Sümerbank’a devredildi. BBYSP’nin içerisinde yer alan tesiste kapsamlı bir yenileme programı uygulandı. Böylece iş sayısı yaklaşık üç kat ve üretimi kapasitesi ise yaklaşık %30 arttı. Fabrika, ülkenin pamuklu dokuma ihtiyacının önemli bir kısmını karşıladı. O güne kadar dokuma sanayisinde üretilmeyen basma ve patiska ilk kez imal edildi.

⁴⁹⁶ **Ulus**, 16 Mart 1938, s.2.

⁴⁹⁷ **Feshane**, S.2, (Ağustos 1948), s.18, 19.

⁴⁹⁸ Kâzım Özalp, 1882’de Köprülü’de doğdu. 37. Kafkas Tümen Komutanlığı, 60. Tümen Komutanlığı, Batı Cephesi Kolordu Komutanlığı gibi askeri görevlerde bulundu. I. ve II. Dönem Karesi ve III., IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönem Balıkesir Mebusu seçildi. Millî Müdafaa ve Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevlerinde bulundu. 6 Haziran 1968’de öldü. (**TBMM Albümü 1920-2010...**, s.454.)

⁴⁹⁹ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.133.

B- KAYSERİ DOKUMA FABRİKASI

1- Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin Dokuma Fabrikası İçin Anadolu'da Yaptıkları Tetkikler ve Kayseri

Türkiye'de 1930'larda iplik ve dokuma sanayi üzerine üç yüz elli bir işletme bulunmaktaydı. Bu işletmelerde yapılan üretim ülkenin dokuma ve iplik ihtiyacının yalnızca %15'ini karşılayabiliyordu. Bu dönemde Türkiye'nin pamuklu dokuma ihtiyacı 150.000.000 m olup yıllık üretim ise sadece 15.000.000 m idi. Bu nedenle her yıl 135.000.000 m pamuklu dokumanın ithali gerekmektedir⁵⁰⁰. Bu büyük ihtiyaç nedeniyle BBYSP'nda pamuklu dokuma sanayisinin kurulmasına büyük bir önem verildi.

Plan doğrultusunda dokuma fabrikalarının kurulacağı yerleri belirlemek üzere Sovyet Rusya Proje Tröstü Müdürü Prof. Orlov'un başkanlığındaki Sovyet Rus Mühassıs Heyeti⁵⁰¹ 1932'de Türkiye'ye geldi. Heyet'in inceleme yapacağı yerler; Kayseri, Malatya, Adana, Konya, Eskişehir, Denizli ve Nazilli gibi kıyıdan uzak olan iç kesimlerdi. Bunda başta dışardan gelebilecek saldırılara karşı emniyeti sağlama, iklim şartları, nüfus potansiyeli, ulaşım ve pazar imkânları etkin rol oynadı.

Sovyet Rus Mühassıs Heyeti incelemelerde bulunmak üzere ilk olarak 1933'te İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak bölümünde yer alan Kayseri'ye geldi. Heyet tarafından fabrika için gerekli olan şartlar değerlendirildi. Hazırlanan raporda mevcut durumun bir fabrikanın kurulmasına elverişli olduğuna karar verildi. Bunda etkili olan nedenlere bakıldığında; şehirde çok sayıda halı dokumacısı vardı ve bunların önemli bir bölümü işsizdi. İl dışından işçi getirmeye gerek duyulmadan üretim yapılabilirdi. Daha önceden inşa edilen Bünyan Hidroelektrik Santrali fabrikanın enerji ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayacak güçteydi. Fabrikaya pamuk nakliyatı Ulukışla-Kayseri demiryolu hattı ile gerçekleştirilebilirdi. Kayseri'nin iklimi Anadolu'nun bu bölgesindeki diğer şehirlere göre daha yumuşak idi. Bu durum hem dokuma sanayi hem de işçi sağlığı için gayet olumlu idi⁵⁰².

Fabrika için seçilen yerin olumsuz tarafları ise şöyle ifade edilmişti: Yeraltı sularının yüzeye çok yakın olması ve bazı yerlerde zeminin tuzlu olması inşaata zarar verebilir ve su borularının uzatılması gerekebilirdi. İnşaat yerinin su kaynaklarına yakın

⁵⁰⁰ **Kayseri**, 5 Ağustos 1935, s.1.

⁵⁰¹ Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Prof. Orlov'un başkanlığını yaptığı heyette: İktisat Enstitüsü Müdürü Kavalofski, Pamuk Kumaşları Mühassısı Mühendis Manzurin, Kumaş Boyacı Mühassısı Kimyager Klagolin, Fabrikalar Su Tesisatı Mühassısı ve Mimari Enstitüsü Müdürü Samgin, Hidroelektrik İstasyonları Mühassısı Maden Mühendisi Troyenski, Enerji Mühassısı Prof. Volinski, Mimar Enstitüsü Müdürü Nikolayev bulunmaktaydı. (**Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1932, s.2.)

⁵⁰² **Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii...**, s.97.

olması durumunda ise fabrika şehre uzak kalabilirdi. Nakliye için ise demiryolu bağlantı hattının uzatılması söz konusu olabilirdi⁵⁰³.

Yapılan değerlendirmeler sonucu; Kayseri'nin geçmişten gelen bir dokumacılık kültürüne sahip olması, 1927'de faaliyete geçen Bünyan Yünlü Dokuma Fabrikası'nda çalışanlardan bir kısmının veya boşta kalanların yeni kurulacak fabrikada çalıştırılabilmesi ve bu bakımdan kalifiye elemen sıkıntısının yaşanmayacak olması, Bünyan fabrikasına elektrik enerjisi sağlayan hidroelektrik santralinden yeni kurulacak dokuma fabrikasına enerji verilebilmesi, işletmenin su ihtiyacının karşılanabilmesi için irili-ufaklı nehirler ile yeraltı su kaynaklarının şehirde bol miktarda bulunması oldukça önemliydi⁵⁰⁴.

Şehrin pamuğun yoğun yetiştirildiği Akdeniz Bölgesi'ne yakın olması; hammadde ve ürün nakliyatının kolaylıkla yapılabilmesi Ulukışla-Kayseri demiryolu hattının⁵⁰⁵ bulunması; Kayseri'nin konumu itibarıyla, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz'e neredeyse eşit mesafelerde yer alması nedeniyle kurulacak büyük bir dokuma fabrikası ile bu bölgelerin pamuklu dokuma ihtiyacının kısa sürede karşılanabileceği gibi etkenlerden dolayı dokuma fabrikasının Kayseri'de kurulmasına karar verildi.

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Kayseri'nin Cumhuriyet Dönemi'nde güçlü bir ekonomik merkez olmasının da yolu böylece açılmış oluyordu. Kayseri Dokuma Fabrikası açıldıktan sonra şehrin bu bağlamda sosyal ve ekonomik yapısı da değişmeye başlayacaktı. Bunda BBYSP'nin katkısı asla yadsınamazdı.

2- Kayseri'de İnşa Edilecek Dokuma Fabrikası'nın Yerinin Tespiti ve Yapılan Teknik Çalışmalar

Kayseri'de kurulmasına karar verilen dokuma fabrikasının yerinin belirlenmesi ve inşa çalışmaları için bir takım hazırlıklar yapılmaktaydı. Bunun için Türk ve Sovyet Rus uzmanlardan oluşan on iki kişilik bir heyet 1933'te Kayseri'ye geldi. Karpuzatan ve Pervane mevkilerinde incelemelerde bulunuldu. Sarımsaklı deresinin kaynağına kadar

⁵⁰³ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.98.

⁵⁰⁴ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.81-98.

⁵⁰⁵ Ulukışla-Kayseri diğer adıyla Kardeşgediği-Boğazköprü demiryolu hattı inşaatına 1928'de başlandı ve 2 Eylül 1933'te tamamlandı. Hat ile Ankara-Kayseri ve Konya-Adana demiryolu hatları birbirine bağlanacaktı. Aynı zamanda Kayseri, Niğde ve diğer yerlerin ticaretinin gelişimine katkı sağlanacaktı. (İsmail Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950), Ankara, 2001, s.82-85.)

gidildi. Çalışmalar sonucu fabrikanın Kayseri İstasyonu'na 1.5 km mesafede yer alan Karpuzatan mevkiinde inşasına karar verildi⁵⁰⁶.

Yer tespiti ardından fabrika sahasında incelemelerde bulunmak üzere İktisat Vekâleti'nden Muhlis ile Mühendis Salim Beyler 1933'te Kayseri'ye geldi. Yapılan çalışmalar ile istimlak edilecek yerlerin krokisi çıkartıldı. İnşaat alanının yüzölçümü belirlendi. Nafia Vekâleti Beşinci Şube Sular Müdürü Ahmet Hatip Bey fabrikanın kurulacağı yerin sondajlarını inceledi. Karpuzatan mevkiindeki kaynak sularının ve Sarımsaklı deresinin debisini ölçtü ve bu suların numunesini alarak Ankara'ya döndü. 19 Ağustos 1933'te Kayseri'ye gelen İstanbul Üniversitesi Jeoloji Hocası Hamdi Bey tarafından fabrikanın kurulacağı yere yakın arazinin, dağ ve tepelerin, Karpuzatan ile Keykubat sularının geldiği yön incelendi⁵⁰⁷.

Dokuma fabrikasına ait yapılan ilk teknik çalışmaların tamamlanması için Sümerbank Müdürü Nuri Esat, Kalem-i Mahsus Müdürü Servet Şefik, Mühendis Salim ve Talat Beylerden oluşan bir heyet hükümet tarafından Kayseri'ye gönderildi⁵⁰⁸. Yapılan etütler sonucu Kayseri bölgesinin sularının kireçli olduğu anlaşıldı. Bu nedenle artezyen kuyularının açılması için derinlere inilmesine ve Karpuzatan suyundan istifade edilmesine karar verildi⁵⁰⁹.

Fabrikanın kurulacağı Kayseri İstasyonu'nun karşısındaki arazide toprak analizleri, sondajlar ve zeminin direnç gücü üzerine araştırmalar yapıldı. Fabrikadan çıkacak dumanın şehre gitmesini önlemek için Kayseri'deki rüzgar yönleri, yaz ve kış aylarındaki nem ve sıcaklık farkları ve güneş ışıklarının geliş kuvveti incelendi. Buna göre güneş ışığının fabrikanın kurulacağı yere direkt olarak gelişinin yılda iki gün ve 5-10 dakika sürdüğü anlaşıldı. Kayseri'nin sismik yapısı ise Leningrad Gözlemevi kayıtlarına göre incelendi. Fabrikanın tam olarak kurulacağı yer ise bir Rus jeoloğun görüşleri dikkate alınarak belirlendi⁵¹⁰.

Böylece Kayseri'de kurulacak pamuklu dokuma fabrikasının yeri Türk ve Sovyet Rus bilim adamları, mühendisleri ve teknik elemanları ile yapılan ortak çalışmalar sonucu belirlendi. Bunda; şehrin iklimi, jeolojik yapısı, su kaynakları ve ulaşım imkanları dikkate alınacaktı.

⁵⁰⁶ **Akşam**, 25 Eylül 1932, s.6.

⁵⁰⁷ **Kayseri**, 24 Ağustos 1933, s.1.

⁵⁰⁸ **Kayseri**, 17 Ağustos 1933, s.1.

⁵⁰⁹ Ahmet Ali Özeken, **Sanayi Tesis Yerleri Problemi ve Türkiye'nin Sınai Kalkınmasında Tesis Yeri Davası**, İstanbul, 1942, s.23, 24.

⁵¹⁰ A. A. Özeken, **Sanayi Tesis Yerleri Problemi...**, s.23, 24.

3- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın İhale Edilmesi

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın projesini hazırlamak, makinalarını temin etmek ve bunların montaj ve işletimini sağlamak görevi Sovyet Rusya'nın Turkstroy⁵¹¹ Şirketi'ne verildi. Dokuma fabrikasının tasarımı ise yine aynı şirket adına görev yapan Sovyet Rus Mimar İvan Sergeevich Nikolaev tarafından yapılacaktı. Turkstroy Tröstü Müdürü Zolotarev 1 Haziran 1933'te Türk Sanayi Heyeti'ne fabrikaya ait projelerin taslağını teslim etti. Heyet Başkanı Reşat Bey fabrikaya ait projelerin hızlı bir şekilde hazırlanmasından dolayı Turkstroy Müdüriyeti'ne teşekkür etti. Komisyon Üyesi Şevket Turgut Bey ise projelerin Türk Komisyonu'nun düzenlediğinden daha iyi olduğunu belirtti⁵¹².

Başvekil İsmet (İnönü) ile Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat (Sümer) fabrikanın giriş planını incelerken Nurullah Esat (Sümer): *“Paşam, bunun için iki plan yapılmıştır ve seçimi bize bırakılmıştır. Hangisini tercih buyurursunuz?”* diye sordu. Bunun üzerine İsmet (İnönü): *“Hangisi ucuza çıkıyor?”* sorusunu yöneltti. Kendisine modern tarzdaki mimari plan gösterilince: *“Benim de gözüm ona takılmıştı zaten. Güzel ve ucuz. O halde yapılacak olan budur”*⁵¹³ yanıtını verdi. BBYSP hazırlanırken kurulacak fabrikaların *“ekonomik olmasına”* ve *“kaliteli ürün”* imal etmesine önem verilmişti. İsmet (İnönü), Kayseri Dokuma Fabrikası'nın planlarını incelerken ve belirlerken bu hususları göz önünde bulundurdu.

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın planı ve inşaat programı hakkında ise İktisat Vekili Celâl (Bayar) şu açıklamada bulundu: *“Kayseri’de kurulacak olan kombine dokuma fabrikasının planları bitmiştir. Bütün hazırlıkları yapılmıştır. Havalar müsait gittiği takdirde derhal inşaatına başlanacak ve önümüzdeki kıştan evvel makinelerinin kurulmasına başlanacaktır”*⁵¹⁴.

Hükümet, Kayseri ve Nazilli’de kurulacak dokuma fabrikalarının proje ve hazırlık masraflarını karşılamak için Sümerbank tarafından 10 Ağustos 1933’te yurtdışından 10.000 liralık malzeme alınmasına karar verdi⁵¹⁵. Bu arada fabrikanın inşa edileceği arazinin istimlak işleri de hızla devam etmekteydi. Sümerbank tarafından Kayseri’nin kuzeyinde istasyon ile Karpuzatan’a yakın ve Kayseri’yi Boğazlıyan’a ve

⁵¹¹ Turkstroy, Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasındaki ticari ilişkiler yürütmek üzere Rusya’da 1934’te kurulan teşkilata verilen addır. (Z. Y. Hershlag, **Introduction to the Modern Economic History of the Middle East**, Netherlands, 1980, s.188.)

⁵¹² **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1933, s.3.

⁵¹³ **Milliyet**, 21 Mayıs 1934, s.5.

⁵¹⁴ **Ayn Tarihi**, S.2, (1-31 II. Kânun 1934), s.4.

⁵¹⁵ **BCA**, 30.18.1.2.38.57.4.

Yozgat'a bağlayan şosenin yanındaki yerde bulunan 345.920 m²'lik bir alan istimlak edilmeye başladı⁵¹⁶. Kayseri Dokuma Fabrikası Müdürlüğü'nden Beşparmak mevkiinde tarlaları bulunan arazi sahiplerine gönderilen uyarı yazısında: *"Bez fabrikası için istimlak edilen arazinin teslim muamelesi fabrikamızca takip edilmekte olduğundan, o civarda ki arazi sahiplerinin teslim muamelelerini yaptırmak üzere bir hafta içinde avukatımız Lemal Erciş'e müracaat etmeleri, aksi halde mahkemeye müracaatla hüküm mecburiyet hâsıl olacağı ilan olunur"*⁵¹⁷ denilmektedir.

Fabrikanın inşaatına beşi Türk ve biri Alman olmak üzere altı inşaat firması talip oldu. Fabrikanın inşaat ihalesi Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat (Sümer)in başkanlığında toplanan komisyon tarafından⁵¹⁸ 29 Mart 1934'te 1.289.000 lira karşılığında Müteahhit Abdurrahman Naci Bey'e verildi⁵¹⁹. Diğer ihaleler ise 8 Nisan 1934'te yapıldı. Sümerbank ile 10 Nisan 1934'te bir sözleşme imzalandı ve bir çalışma programı hazırlandı. İnşa çalışmalarına ise fiilen 20 Nisan 1934'te başlandı⁵²⁰.

Başvekil İsmet (İnönü) fabrikanın inşaat çalışmalarını bizzat takip etmekteydi. Kendisi fabrika sahasında fabrikanın planlarını incelerken Müteahhit Abdurrahman Naci Bey'e: *"Nasıl, fabrika inşaatını tam zamanında bitirecek misiniz?"* sorusunu yöneltti. Bu soruya Abdurrahman Naci Bey Şirketi'nin İnşaat Müdürü Mimar Hikmet Bey: *"Evet Paşam. Bu işe o kadar imanımız var ki ve kendimizi bu işe o kadar vermişizdir ki belirlenen süreden daha önce bu işi başaracağız"*⁵²¹ yanıtını verdi.

İnşaat çalışmalarını yürütmek üzere Zolotayev başkanlığındaki Sovyet Rus uzmanlardan oluşan bir heyet Mayıs 1934'te Nevrazoski Vapuru ile Odesa'dan Türkiye'ye geldi. Zolotayev, fabrikanın inşaat programı ve özellikleri hakkında şu beyanatta bulundu: *"Türkiye Hükûmeti ile Sovyet Hükûmeti arasında Ankara'da 21 Kânunusani 1934 tarihinde imzalanan Sinai Kredi İtilâfnamesi gereği Türkiye Hükûmeti adına hareket eden Sümerbank ve Sovyetler Birliği Hükûmeti adına hareket eden ve Rus Sovyet Sosyalist Birliği Memleketi'nde özel olarak kurulmuş bir hükümet tröstü olan 'Turkstroy' Kayseri fabrikası inşaatının fenni kısmının vücuda getirilmesi için işbirliği ile görevlendirilmişlerdir. Turkstroy tarafından tanzim edilen proje, fabrikanın iktisadi kısmına ait işleri, kumaşların imaline ait fenni çalışmaların yürütüleceği şubeyi, Termo elektrik istasyonu, makine tamir fabrikaları, depolar, su*

⁵¹⁶ **Ayın Tarihi**, S.8, (1-31 Temmuz 1934), s.91.; **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵¹⁷ **Kayseri**, 7 Haziran, 1935, s.4.

⁵¹⁸ **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1934, s.3.

⁵¹⁹ **Ayın Tarihi**, S.7, (1-30 Haziran 1934), Ankara, 1934, s.126.; **Kayseri**, Haziran 1934, s.1.

⁵²⁰ **Ayın Tarihi**, S.8, (1-31 Temmuz 1934), s.92.

⁵²¹ **Ayın Tarihi**, S.7, (1-30 Haziran 1934), s.126.; **Kayseri**, Haziran 1934, s.1.

tertibatı, bürolar, kantinler ve idare ve fen memurlarına ait ikametgahlar gibi müştemilatı ihtiva etmektedir. İnşa edilmekte olan fabrika binaları; bir iplikhane, bir dokuma fabrikası ve bir de boyahane ile kumaş terbiye etmeye mahsus kısım olarak üç fabrikadan oluşmaktaydı. Bunlar 30.500.000 m pamuklu kumaş üretecek şekilde hesap edilmiştir. Pamuklu kumaşların cinsi oldukça çeşitliydi. Boyanmamış veya düz renkli shirting, karmandol, muhtelif türde diagonal ve şerit halinde bez yapılacaktır. Üretilen kumaşların döküntüleri, kısmen şevyot pamuk imalinde, kısmen elbiselere mahsus vatka imalinde kullanılacaktır. Yapılacak olan tesisatın miktarı fabrikanın hakkında bir fikir verebilir. İplikhanenin dokuma fabrikası 32.992 iğre sahip olacak, 1.008 tane dokuma tezgahı bulunacaktır. Boyahane yirmi dört saat zarfında 2.300 kg ipliği boyamaya ve iki bin beş yüz parça kumaş terbiye etmeye yeterli gelecek alet ve edevatı ihtiva edecektir. Fabrikanın makineleri Sovyet fabrikalarında imal edilmiştir ve mensucat sanayinin en asri teknik ihtiyaçlarını tatmin edecek şekildedir. Malûm olduğu üzere Sovyetler Birliği Hükümeti beş senelik ikinci planı gereği fazla miktarda muazzam fabrikalar tesis etmektedir”⁵²².

Zolotarev konuşmasının ilerleyen kısmında fabrikanın planlama sürecinde Türkiye’nin pamuklu dokuma ihtiyacının göz önünde tutulduğunu belirtti. Dönemin en modern makineleri ile inşa edilen fabrikanın dokuma tezgahlarının otomatik olacağını ifade etti. Enerjinin ise termoelektrik santrali ile 1.500 kw’lık üç türbinden sağlanacağını söyledi. Enerji üretimi esnasında kömürden çıkacak olan buhar ile fabrikanın teknoloji kısmının ve iç ısıtmasının sağlanacağını belirtti⁵²³.

Zolotarev fabrika inşaatında görev yapan bir Sovyet Rus mühendisin ismini de anmadan geçemedi. O’nu Sovyet Rusya’nın en büyük inşaat mühendislerinden biri olarak takdim etti. Bu kişi İsrailoviç idi. Bunun dışında; Rusya’daki Lugansk lokomotif fabrikası ile alet ve edevat fabrikası inşaatında görev alan Teflakof, Kayseri Dokuma Fabrikası’nın planlarını hazırlayan eski Başmühendis Trunkovaki ile Kamzin’in de burada görev yapacağını söyledi⁵²⁴.

Böylece Kayseri Dokuma Fabrikası’nın plan, makine, montaj işleri 1934’te Sovyet Rusya’da kurulan Turkstroy şirketi tarafından üstlenildi. İnşaat ihalesine ise biri yurtdışından olmak üzere toplam altı şirket katıldı. İhaleyi 1934’te Türkiye’den

⁵²² **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1934, s.5.

⁵²³ **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1934, s.5.

⁵²⁴ **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1934, s.5.

Abdurrahman Naci Şirketi kazandı. Fabrikanın montaj işlerinde kendi alanında uzman Sovyet Rus mühendisler görev alacaktı.

4- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Temelinin Atılması ve İnşası

Başvekil İsmet (İnönü) Kayseri Dokuma Fabrikası'nın temel atma töreni için Sümerbank'ın Ankara'daki genel merkezini ziyaret etti. Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat (Sümer)'e Banka'nın iktisat programını uygulamada gösterdiği çalışmalarından dolayı tebriklerini ilettiler ve Kayseri Dokuma Fabrikası'nın temel atma törenine katılacaklarını beyan ettiler⁵²⁵.

Fabrikanın temel atma töreni için 20 Mayıs 1934'te beraberlerinde adliye, iktisat, nafia ve ziraat vekilleri, Sovyet Rus sanayi temsilcileri ve gazeteciler⁵²⁶ ile birlikte Kayseri'ye gelen Başvekil İsmet (İnönü)'yü istasyonda Kayseri mebusları, şehrin mülki ve idari amirleri ile kalabalık bir halk kitlesi karşıladı⁵²⁷.

Temel atma töreninin yapılacağı alana gelen misafirler burada; kum, taş, toprak ve çakıl gördüklerinde fabrikanın kısa sürede tamamlanacağını düşündü. Müteahhit Abdurrahman Naci, İsmet (İnönü)'ye: *“Paşam, şimdiye kadar üstlendiğim hiç bir inşaatta, bu kadar heyecan duymadım. O kadar heyecan içindeyim ki, yüksek siyasetinizin tahakkukunda, üzerime bir hizmet almış olmaktan dolayı oluşan bir heyecan; büyük bir kudret, kuvvet ve iman kaynağı oldu. Bu iş, bana bir şeref verdi. Bu şerefi hak etmek için bu iman ile işe koyuldum. Türk Milleti'nin enerjisi ile kısa bir zamanda bütün arzularınız gerçekleşecektir”*⁵²⁸ dedi.

BBYSP'nin “kombina”⁵²⁹ kapsamındaki ilk pamuklu dokuma fabrikası⁵³⁰ olacak Kayseri Dokuma Fabrikası'nın temeli 20 Mayıs 1934'te Başvekil İsmet (İnönü) tarafından atıldı. Kendisi tarafından yapılan konuşmada şu konulara değindi: *“Arkadaşlar! Cumhuriyet ilk günlerinden beri memlekete sanayi kurmak için faydalı tedbirler aldı. Türlü istikamette teşvik ve himaye tedbirleri ile on seneden beri memlekette endüstri faaliyetini epeyce ilerletmiştir. Fakat arkadaşlar, büyük endüstriyi memlekette kurmak için derli toplu bir program halinde faaliyete yeni başlamış bulunuyoruz. Şimdi bugün temelini atmakla sevindiğimiz eser elde bulunan büyük bir*

⁵²⁵ **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1934, s.1.

⁵²⁶ **Akşam**, 20 Mayıs 1934, s.2.

⁵²⁷ **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1934, s.1.

⁵²⁸ **Aydın Tarihi**, S.7, (1-30 Haziran 1934), s.126.; **Kayseri**, Haziran 1934, s.1.

⁵²⁹ Kombina, birkaç sanayi işletmesinin tek bir idari merkez tarafından yönetilmesidir. (**Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, s.1203.)

⁵³⁰ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.39.

endüstri programının bir parçasıdır. Programın muhtelif mevzularından biri olarak dokumacılığı ele aldık. Ümit ediyoruz ki dokuma sanayimiz için tasavvur ettiğimiz tedbirleri tahakkuk ettirince memlekette dokuma ihtiyacı esasından tamamıyla halledilmiş olacaktır. Dokuma sanayii bizim gelişmemiz için büyük bir mevzudur. Her memleket az çok büyük sanayiye bundan başlamıştır denilebilir. Fakat bizim dokuma sanayisinde elde edeceğimiz neticeler dokumacılığa yarayan yerli maddeleri aynı zamanda yetiştiren zirai şartlara sahip olduğumuz için iki misli istifade temin edecektir. Bu büyük mevzuda dokuma fabrikalarının tesisi içinde Sovyet sanayisi ile işbirliği etmiş bulunuyoruz”⁵³¹.

Ayrıca Sovyet Rus yetkililerin Türkiye’deki fabrikaları inşa ederken çok özenli çalıştıklarını belirtti. Kurulacak fabrikanın Sovyet sanayisinin geldiği noktayı dünyaya gösterdiğini aynı zamanda Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun bir işareti olacağını dile getirdi. Fabrikanın ortalama 33.000 iş ve binin üzerinde dokuma tezgahı ile yaklaşık 25.000 balya pamuk kullanacağını açıkladı. Fabrikanın yaklaşık 5.000.000 liraya mal olacağını ifade etti. Bin beş yüz işçinin çalışacağı, saatte 2.700 kw elektrik enerjisi tüketileceğini ve bunun da yine fabrika tarafından üretileceğini belirtti⁵³².

Kayseri Dokuma Fabrikası’nın temel atma töreni münasebetiyle SSCB Hariciye Komiser Muavini M. Krestinski tarafından 20 Mayıs 1934’te Başvekil İsmet (İnönü)’ye gönderilen telgrafta: “*Kayseri mensucat fabrikasının temel atma merasimi vesilesiyle size ve sizin vasıtanızla Türkiye Cumhuriyet Hükümeti’ne Türk milli iktisadiyatının takviyesi yolunda bu yeni ve mühim hadiseden dolayı tebriklerimi arz ederim. Bu hadise aynı zamanda Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Birliği Hükümeti ile Türkiye Hükümeti arasındaki iktisadi işbirliğinin ve bu iki büyük komşu millet arasındaki sarsılmaz dostluğun verimliliğine parlak bir delildir*” denilmekteydi. Yine aynı tarihte Ağır Sanayi Komiseri M. Karanoviç tarafından İktisat Vekili Celâl (Bayar)’a gönderilen telgrafta ise: “*Kayseri pamuklu mensucat fabrikasının temel atma merasimi münasebetiyle Türk sanayisinin gelişiminden dolayı tebriklerimizi arz ve bu hususta muvaffakiyetlerinizi temenni ederim*”⁵³³ ifadeleri yer almaktaydı. Sovyet Rus yetkililer bu açıklamaları ile Türkiye’nin sanayileşmesine önem verildiğini, bunun gerçekleştirilmesi için iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin güçlendirilmesini ve bunda Kayseri Dokuma Fabrikası’nın önemli bir yerinin olacağını belirtmekteydi.

⁵³¹ **Aynı Tarihi**, S.6, (1-31 Mayıs 1934), s.15-17.

⁵³² **Aynı Tarihi**, S.6, (1-31 Mayıs 1934), s.15-17.

⁵³³ **Aynı Tarihi**, S.6, (1-31 Mayıs 1934), s.18.; **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1934, s.6.

Fabrikanın inşaatı Mimar Arif Hikmet (Koyunoğlu)'nun⁵³⁴ başkanlığında yapılacaktı. İnşaat planının takibi Sümerbank ve Turkstroy uzmanları tarafından yürütülecekti. Kayseri Dokuma Fabrikası'nın inşasına başlamadan önce ilk olarak bir çalışma programı hazırlandı. Programda, her ay sonunda fabrikanın bitirilmesi planlanan bölümleri gösterildi. Fabrikayı oluşturacak bölümler ise fabrikanın asıl bölümünü oluşturan kumaş dokuma kısmı, mamul ve mamul dışı malzeme ambarları, tamir atölyesi, elektrik santrali, su deposu, kimyasal tasfiye binası, su kuyuları ve tulumba dairesi idi⁵³⁵.

Fabrika inşaatının en önemli bölümünü 232 m boyunda, 143 m genişliğinde ve 9.15 m yüksekliğinde olan asıl bina kısmı yani dokuma kısmı oluşturmaktaydı. Bu bölüme özel bir mimari üslup uygulandı. Dokuma fabrikalarında yaşanan en önemli sorunlardan biri fabrikanın içine güneş ışığının doğrudan gelmemesiydi. Rusya'daki uzmanlar tarafından hazırlanan planda bu konu öncelikli olarak değerlendirildi. Yapılan çalışmalar sonucu fabrikaya pencereleri tamamıyla kuzeye bakacak şekilde olacak “*şet*” adı verilen bir çatı usulü uygulanacaktı. Bu kısmın inşasına temel çalışmalarının ardından dikilen beton ayaklar üzerine konulan beton direk kalıplarının yapılması ile başlandı⁵³⁶.

Fabrikanın ikinci büyük bina bölümünü 133 m boyunda, 38 m genişliğinde ve 8.70 m yüksekliğinde olan mamul ve mamul dışı malzeme ambarları oluşturmaktaydı⁵³⁷. İnşaatı bitmek üzere olan ambarlardan yapılacak nakliyat işleri elektrikle çalışan vagonlar ile yapılacaktı. Rusya'dan getirilecek fabrika makineleri ise montajı yapılıncaya kadar depoda korunacaktı⁵³⁸.

Üçüncü bina bölümü 54 m boyunda, 38 m genişliğinde ve 9.50 m yüksekliğindeki tamir atölyesi idi. Dördüncü bina inşaatı ise 76 m boyunda, 37 m genişliğinde ve 9.50 m yüksekliğindeki elektrik santrali idi. Santral günde 6.000 kw'lık elektrik enerjisi üretecekti. Santralin makineleri Rusya'da hazırlanacak ve Sovyet Rus uzmanları tarafından monte edilecekti⁵³⁹.

⁵³⁴ Arif Hikmet Koyunoğlu, 1893'te İstanbul'da doğdu. 1906'da Mekteb-i Osmani'den mezun oldu ve Vefa İdadisi'ne kayıt oldu. 1910'da Sanayi-i Nefise'ye girdi. Çocuk Esirgeme Kurumu, Etnografya Müzesi, Maarif Vekâleti, Türk Ocağı Merkez Binası, Bursa Tayyare Sineması inşaatlarında mimar olarak görev aldı. 1982'de öldü. (**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu, Anılar, Yazılar, Mektuplar, Belgeler**, Haz: Hasan Kuruyazıcı, İstanbul, 2008, s.22, 23.)

⁵³⁵ **Aydın Tarihi**, S.8, (1-31 Temmuz 1934), s.92.; **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵³⁶ **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵³⁷ **Aydın Tarihi**, S.8, (1-31 Temmuz 1934), s.92.

⁵³⁸ **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵³⁹ **Aydın Tarihi**, S.8, (1-31 Temmuz 1934), s.92.

Yurtdışı eğitime ilave olarak yurtiçinde usta ve işçiler yetiştirmek için fabrika bünyesinde bir de okul inşa edilmekteydi. Sovyet Rusya’da eğitim alan kişilerin de yer alacağı ve altı dönem üzerine hazırlanan ders programı ile yaklaşık bin işçi yetiştirilecekti. Okulda makinalar hakkında verilecek teorik derslerin yanı sıra bir takım makineleri bozmaya ve kurmaya yönelik uygulama dersleri anlatılacaktı. Eğitim içinde yurt bilgisi, makine kültürü ve spor da yer alacaktı⁵⁴⁰. Müdürlüğünü N. S. Rıjov’un yapacağı okulda Sovyet Rus profesörler de eğitim verecekti⁵⁴¹.

Dokuma fabrikasının inşaatında 28 Haziran 1934 itibariyle altı yüz elli işçi ve usta çalışmakta olup 45.526 m³’lük inşaatın yaklaşık 10.000 m³’ü tamamlandı⁵⁴². Yapılan çalışmalar arasında fabrikanın küçük boyuttaki binalarını oluşturacak; su deposu, kimyevi tasfiye binası ve tulumba dairelerinin temel hafriyatı da yer almaktaydı⁵⁴³.

Fabrikanın ihtiyaç duyduğu suyun elde edileceği Karpuzatan mevkiindeki bentlerin inşaatına da başlandı. Fabrika sahasında inşasına en çok önem verilen işler ise ulaşımı sağlayacak iltisak hattı ile malzemeleri koruma altında tutacak mamul ve mamul dışı malzeme ambarlarının bitirilmesi idi. Bundan dolayı Müteahhit Abdurrahman Naci her gün beş beton makinesi ve dokuz yüz işçi ile günde en az 50 ton çimento döktürdü ve iltisak hattını kısa bir sürede tamamladı⁵⁴⁴.

Kaba inşaatı hızla devam eden ve makine ve malzemelerinin korunacağı yer olan ambarların bitirilmesi üzerine fabrikanın malzeme ve makinelerinin bir bölümü Odessa Limanı’ndan yüklendi. Sovyet Rus Bandıralı Ziryanin Vapuru ile taşınan makine ve malzemeler Eylül 1934’te Mersin Limanı’na ulaştırıldı⁵⁴⁵. Fabrikanın montajında çalışacak on bir kişilik Sovyet Rus Mühassıs Heyeti ise Çiçerin Vapuru ile 15 Eylül 1934’te Türkiye’ye geldi⁵⁴⁶.

Fabrikanın makinelerini temin eden Turkstroy Şirketi Müdürü’nün verdiği beyanatta şu ifadeler yer verildi: “*Kayseri fabrikası için lazım gelen makineler şimdiye kadar toplamda 900.000 tonu aşan sekiz vapurla gönderilmiştir. Daha bir, belki iki vapur gönderilecektir. Bu makinelerin yerleştirilmesi ve kurulması için yüz altmış Rus*

⁵⁴⁰ **Cumhuriyet**, 6 Nisan 1935, s.6.

⁵⁴¹ A. Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, s.71.

⁵⁴² **Ayın Tarihi**, s.7, (1-30 Haziran 1934), s.68, 69.

⁵⁴³ **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵⁴⁴ **Kayseri**, Temmuz 1934, s.1.

⁵⁴⁵ **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1934, s.2.

⁵⁴⁶ **Cumhuriyet**, 16 Eylül 1934, s.4.

*mühendisi, teknikçisi ve kurucusu, Türk mühendisleri ve kurucuları ile beraber çalışmaktadır*⁵⁴⁷.

Fabrikanın inşasına devam edilirken, idari teşkilatı da oluşturulmaktaydı. Bunun için fabrika müdürlüğüne Sümerbank Pamuklu Sanayi Şubesi amirlerinden ve Feshane Fabrikası eski müdürlerinden Şevket Turgut Bey tayin edildi⁵⁴⁸. Fabrikanın işletme kısım şefliklerinden dokuma şefliğine Nurettin Gündüzalp, iplik şefliğine Rüştü Dosdoğru, su ve yangın şefliğine Sadi Yazgan, elektrik şefliğine Zahid ve tamirat şefliğine Hayrettin Beyler getirildi⁵⁴⁹.

Fabrikanın şube amirliğini oluşturmak üzere Makine Mühendisi Bülent Bedi ve Güher Zühdü, Mensucat Mühendisi Osman Ertem, Kimyager Mühendis Mehmet ve Salahaddin Beylerin idari ve teknik uyulama eğitimi almaları için Rusya'ya gönderilmeleri için siyasi pasaport verilmesi 2 Nisan 1934'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi⁵⁵⁰. Türk heyetinin Rusya'da bulunduğu süre zarfında ihtiyaçlarını karşılamaları için ilk dönemde verilen 6.000 liralık dövize ek olarak 4.000 liralık ek döviz verilmesi talebi ise İcra Vekilleri Heyeti tarafından 27 Ağustos 1934'te kabul edildi⁵⁵¹.

Fabrikada çalıştırılmak üzere görev yapacak Türk mühendisler SSCB'deki üniversitelerde sekiz aylık bir teori dersinin ardından uzun süren uygulamalı eğitim aldı. Türk stajyerler ise Moskova, Leningrad, Kalinin, İvanovo, Orehovo-Zuyevo'da bulunan dokuma fabrikalarına bir yıllık eğitim almak üzere gönderildi⁵⁵². Bunun dışında fabrikada çalıştırılmak için kalifiye eleman yetiştirilinceye kadar Sovyet Rusya'dan inşaat ekibi gelmeye devam etti. Mühendis Sökol'un başkanlığında on yedi Sovyet Rus fabrika ustası 28 Nisan 1935'te Kayseri'ye geldi⁵⁵³. Kalacak yeri olmayan fabrika işçileri için Turhal Şeker Fabrikası'ndaki gibi bir işçi mahallesi kurulacaktı. Burada bin beş yüz işçi aileleri ile birlikte oturacaktı. Mahalle içinde işçi çocukları için bir ilkokul, işçiler için bir hastane ve ucuz eşya temini için bir kooperatif kurulacaktı. İleride oluşacak işçi yoğunluğu ile Kayseri'deki esnafın da işleri artacaktı. Bunu öngören bazı sermayedarlar şehirde otel, dükkan gibi işletmeler yaptırmaya başladı⁵⁵⁴.

⁵⁴⁷ **Kayseri**, 13 Mayıs 1935, s.5.

⁵⁴⁸ **Milliyet**, 23 Teşrinievvel 1934, s.3.; Kayseri Dokuma Fabrikası Müdürlüğü'ne, 1937'de Fazlı Turga Bey tayin edildi. (**Ulus**, 28 Sonkânun 1937, s.2.)

⁵⁴⁹ **Endüstri**, S.4, (Birincikânun 1935), s.3.

⁵⁵⁰ **BCA**, 30.18.1.2.44.21.8.

⁵⁵¹ **BCA**, 30.18.1.2.47.58.19.

⁵⁵² A. Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, s.70, 71.

⁵⁵³ **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1935, s.7.

⁵⁵⁴ **Akşam**, 23 Teşrinievvel 1934, s.7.

Fabrikanın inşaatına devam edildiği 1935'te Türkiye'ye gelen ve ziyaret programına Kayseri Dokuma Fabrikası'nı da dahil eden Alman Gezgin ve Yazar Lilo Linke fabrika hakkında birçok bilgi elde etti. Bunlar arasında işçi alım sınavları da bulunmaktaydı. Linke'nin aktardıklarına göre işçi sınavında iki Rus mühendis ve iki Türk ustabaşı olmak üzere dört kişilik bir sınav heyeti görev yapmaktaydı. Sınav için fabrika depolarından birisi geçici olarak sınıf haline getirildi. Sınava işleri ile alakalı çeşitli konularda en az altı ay eğitim gören, staj süreleri girmek istedikleri ilgili şubelere göre değişen ve sınavı geçerlerse bir kademe atlayacak olan on dört-on altı yaşlarında yaklaşık otuz erkek ile on beş yaşında bir kız çocuğu katılacaktı. Başarılı olanlara cep harçlığı olarak günde 10 kuruş verilecekti⁵⁵⁵.

Fabrikanın duvarlarında “Yaşasın Türk-Rus Dostluğu!” yazılı kırmızı flamalar takılı ve Atatürk ile Lenin'nin büyük resimlerinin de yer aldığı renkli Rus afişleri bulunmaktaydı. Lilo Linke bu görüntüler üzerine Kayseri Dokuma Fabrikası Müdürü Fazıl Bey'e: “Acaba Türkiye, Komünizme kayar mı?” sorusunu yöneltti. Fazıl Bey bu soru üzerine gülümseyerek: “Biz, herkesten öğrenmeye hazırız. Fakat ruhlarımızı ne faşistlere, ne de komünistlere satmaya en ufak bir niyetimiz yok. Rusya'ya giden yetmiş çocuktan hiçbirisi Bolşevik olmadı. Biz geriye yalnızca bir çuval tecrübe getirdik ve onların bir dizi eğitim deneyimlerini yakında aynen alacağız. Sözgelimi onlar bir grup işçi tarafından yayımlanacak özel bir fabrika gazetesine sahip olmayı planlamışlardı. Bu gazete, her şeyin ve herkesin serbestçe eleştirilmesine açık olacaktı. Yeter ki eleştirenler görüşlerinin arkasında durup, onu sahiplensinler”⁵⁵⁶ dedi. Sovyet Rusya ile yapılan ekonomik işbirliği ve bunun sonucu olarak inşa edilen fabrikalar için alınan mali ve teknik destekler yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da birtakım çevrelerin dikkatini çekmekteydi. Lilo Linke'nin ifadeleri iki ülke arasındaki yakınlaşmanın bir rejim değişikliğine yol açıp açmayacağı üzerine idi. Buna karşın Fazıl Bey hangi rejim ile yönetilirse yönetilsin teknik açıdan ileri seviyedeki her ülke ile işbirliği içinde olacaklarını belirtti.

Fabrika zorlu iklim şartlarının hüküm sürdüğü Kayseri'de yaklaşık bir yıl gibi kısa bir sürede üretime hazır hale getirildi. Bunda Türk ve Sovyet Rus teknik ekip ile işçilerinin üstün gayretlerinin önemli bir rolü vardı. Türk-Sovyet Rus yakınlaşmasına da dönemin şartları içerisinde bazı çevrelerce şüpheyle yaklaşılmış olduğunu burada bir

⁵⁵⁵ Lilo Linke, **Mustafa Kemal Türkiye'si Modern Türkiye Seyahatnamesi**, (Çev: A. Rauf Tektaş), İstanbul, 2008, s.425.

⁵⁵⁶ L. Linke, **Mustafa Kemal Türkiye'si...**, s.423, 424.

kez daha tespit etmekteyiz. Ancak Türk yetkililerin bu iddialar karşısında takındıkları tavır dikkate değer.

5- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Faaliyete Geçmesi (16 Eylül 1935)

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın inşaatı 1 Temmuz 1935'te tamamlandı. Fabrika tecrübe çalışmalarına başladı ve açılışa hazır hale getirildi⁵⁵⁷. Fabrikanın açılış törenine katılmak üzere Sovyet Rusya Ağır Endüstri Halk Komiser Yardımcısı Piatokof'un başkanlığında Turkstroy İdaresi Genel Direktörü Zolotariof, Turkstroy Genel Direktör Yardımcısı Ziglin, Sovyet Rusya Ağır Endüstri Komiserliği Elektrik İşleri Direktörü Andreey, Komiser Yardımcısı Özel Sekreteri Moskaliof'dan oluşan Sovyet Rus Heyeti 14 Eylül 1935'te Çiçerin vapuru ile İstanbul'a geldi⁵⁵⁸.

İstanbul'dan hareketle 15 Eylül 1935'te Ankara'ya ulaşan heyeti istasyonda İktisat Vekili Celâl Bayar ve Sovyet Rusya Büyükelçisi Karahan ile Hariciye Vekâleti'nden ve Sümerbank'tan yetkililer karşıladı⁵⁵⁹.

BBYSP'nin kombina halindeki ilk pamuklu dokuma tesisi olan Kayseri Dokuma Fabrikası yaklaşık on altı ay gibi kısa bir sürede faaliyete hazır hale getirildi ve 16 Eylül 1935'te işletmeye açıldı.

İktisat Vekili Celâl Bayar fabrikanın açılış törenindeki konuşmasında: *"Hükümetimizin birinci beş yıllık programında önemli yeri olan bu fabrikanın açılış törenini yapmakla sizinle beraber büyük zevk duyuyorum. Endüstrileşme programımızda pamuklu kısmı önemli bir yer almaktadır. Memleketimizin ulusal geliri 1.200.000.000 lira hesap edilmektedir. Bu rakamda dokuma 50.000.000 liralık yer almaktadır. İstatistiklerimiz tetkik edilirse görülür ki Türkiye'ye ithal olunan yabancı maddelerin başında en kabarık rakam olarak dokuma gelir. Bunun manası şudur ki arkadaşlar, memleket ham maddelerini yok pahasına satar ve mamullerini de o nispette pahalıya satın alır. Yalnız şekerde olduğu gibi pamuklu meselesinin de birkaç yıl içinde halledilmiş olacağını müjdelemekle bahtıyırım. Bu fabrikanın temeli atıldığı günden dört yüz seksen üç gün geçmiştir. Tam dört yüz seksen üç gün önce şefim ve hükümet reisim büyük İsmet İnönü burada temel atma nutkunu söylerken iyi hatırlıyorum demiştir ki: 'Sovyetlerin bu fabrikaları kurmak için kendi memleketlerinde yapılan bir işten daha ziyade dikkatli ve temiz olduklarını görmek bizi cidden memnun ve*

⁵⁵⁷ Hüseyin Avni-Halit Güler, *Türkiyede Sanayi İnkişafı*, İstanbul, 1937, s.53.

⁵⁵⁸ *Ayn Tarihi*, S.22, (1-30 Eylül 1935), s.6.

⁵⁵⁹ *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1935, s.1.

mühassıs etmektedir. Burada, Kayseri’de bir sene sonra hepimizin memnuniyetini bir kat daha arttıracak ve hariçten gelip bunu seyredenlerin gözlerini kamaştıracak büyük eser hem Türk-Sovyet dostluğunun bir abidesi hem de yeni kurulan ve bütün dünyanın hayretini celbeden büyük Sovyet sanayisinin en parlak bir misali olacaktır.’ Arkadaşlar, Reisimin dediği tahakkuk etti, abide vücuda geldi. Bugün canlı bir eser olarak yaşıyor. Fakat aynı zamanda çoktan beri kalbimizde yaşayan Sovyet dostluğunu da temsil ediyor. O dostluktur ki arkadaşlar, hepiniz bilirsiniz sonradan meydana gelmemiştir. Her iki memleket ulusal mukadderatlarına hâkim olmak için davalarını, gayelerini tahakkuk ettirmek için yüksek mücadeleye atıldıkları zaman birbirlerini işbaşında bulmuşlar ve birbirlerine ellerini uzatmışlardır. Biz, dost eli daima sıktık ve sıkmakta devam edeceğiz. Sovyet dostluğu gün geçtikçe kıymetini arttırıyor. Dostluğumuzun ve aramızdaki uyumun mesut bir tecellisi olarak aramızda bulunan dostlarımızı sevgi ile selamlarım”⁵⁶⁰.

Celâl Bayar konuşmasının ilerleyen kısmında Kayseri Dokuma Fabrikası’nda üç ekip ile dört bin beş yüz işçinin çalışacağını belirtti. Yılda yaklaşık 4.500.000 lira değerinde 30.000.000 m pamuklu dokuma üretileceğini ifade etti⁵⁶¹.

Rus Dışişleri Halk Komiseri Vekili Krestinski ise Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğinde siyasi bağımsızlığını kazanan Türkiye’nin bunu ekonomik alanda da göstereceğini ifade etti. Türkiye’nin sanayileşmesini bir dost ülke olarak olumlu karşıladıklarını ifade etti. Kurulan her fabrikanın Türkiye’nin ekonomik gücünü ve siyasi etkinliğini arttıracığını söyledi⁵⁶².

Açılışı yapılan Kayseri Dokuma Fabrikası BBYSP’nin “ilk büyük pamuklu dokuma tesisi” idi. İnşa çalışmaları iki ülke arasında herhangi bir siyasi ve mali olumsuzluk yaşanmadan başarılı bir şekilde tamamlandı. Fabrika, Türkiye’nin ithalatının önemli bir kısmını oluşturan ve bütçeden büyük pay ayrılan pamuklu ürünlerini yurtiçinde üretmek üzere kuruldu. Tesis, dönemi itibarıyla ileri seviyede bulunan teçhizatlar ile donatıldı. Fabrika, Türk-Sovyet Rus ilişkilerinin kuvvetlenmesi bakımından olumlu bir katkıda bulundu.

⁵⁶⁰ **Aynı Tarihi**, S.22 (1-30 Eylül 1935), s.28-32.

⁵⁶¹ **Aynı Tarihi**, S.22 (1-30 Eylül 1935), s.30.

⁵⁶² **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1935, s.5.

6- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Özellikleri

Kayseri Dokuma Fabrikası yapılacak ek tesis ve inşaat işleri dışında Sümerbank'a 8.050.000 liraya mal oldu. Yaklaşık 33.000 iş ve 1.080 dokuma tezgahına⁵⁶³ sahip olan fabrika yılda 6.750 saat çalışarak 72.263 ton vater ipliği ile 41.390.000 m bez üretebilecek kapasitedeydi. Fabrikada ortalama iki bin beş yüz erkek ve dört yüz kadın işçi çalışmaktaydı⁵⁶⁴. Fabrikanın elektrik santrali her biri 1.500 kw gücünde olan üç türbine sahipti. Türbinlerin ikisi devamlı olarak çalışacak diğeri ise yedek olarak kullanılacaktı. Ayrıca, acil ihtiyaçlar için de 200 kw'lık bir dizel motor bulunmaktaydı⁵⁶⁵.

Fabrikada esas işlerin ve ihtiyaçların karşılanması için on dört bina bulunmaktaydı. Fabrikanın ana kapısından girildiği zaman görülen ilk kısım kontrol binası idi. Bu binada polis karakolu, hastane, doğumhane ve çocuk bahçesi vardı⁵⁶⁶. Fabrikanın giriş kısmında yer alan kontrol binasının ardından müdüriyet ve kantin binaları gelmekteydi. Bu üç binadan sonra gelen fabrikanın ana binasında ilk olarak pamukların iplik haline getirildiği harman ve hallaç daireleri yer almaktaydı. İleride tamamen otomatik makinalar ile donatılan tarak ve pamuk cer daireleri bulunmaktaydı. Harman ve hallaç dairelerinden gelen pamuk buralarda işlenerek fitil halinde getirilmekte ve daha sonra iplik dairesine gönderilmekteydi⁵⁶⁷.

İplik dairesinde dokumaya hazır hale gelen mamuller 1.080 tezgahın bulunduğu dokuma dairesinde kumaş haline getiriliyordu. Bu tezgahlardan on ikisini bir işçi, kırk sekizini ise bir usta yardımcısı idare etmekteydi. Dokuma dairesinden çıkan kumaşlardan boyanacak olanlar boyama dairesine gönderiliyordu. Son aşamada ise apre dairesinde toplanan kumaşlar burada paketlenildikten sonra piyasaya gönderilmek üzere ambarlara taşınıyordu⁵⁶⁸.

Fabrikada bu üretim tesisatının dışında; büyük bir marangozhane, günlük 1 ton döküm yapabilecek bir dökümhane, büyük bir şahmerdan, vantilatörlü dört demirci ocağı, büyük demirhane, tesviyehane, otomatik freze ve tornaları bulunmaktaydı⁵⁶⁹. Dokuma, iplik, boya, apre, santral ve diğer dairelerinin yedek parçalarını karşılayan tamir atölyesinde on bir torna tezgahı, dört rektifiye, üç freze, bir rayyal matkap, iki

⁵⁶³ Sümer Bank Üç Aylık Bülten, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁵⁶⁴ Sümerbank X uncu Yıl, s.42.

⁵⁶⁵ Endüstri, S.4, (Birincikânun 1935), s.4.

⁵⁶⁶ Yedigün, 18 Eylül 1935, s.7.

⁵⁶⁷ Yedigün, 18 Eylül 1935, s.7.

⁵⁶⁸ Yedigün, 18 Eylül 1935, s.8.

⁵⁶⁹ Endüstri, S.4, (Birincikânun 1935), s.4.

küçük matkap, bir büyük planya, iki vargel, marangozhane, elektrik ve oksijen kaynağı yapan bölümler vardı. Bu denli detaylı alet ve malzemelere sahip atölye aynı zamanda Bünyan Dokuma ve Ereğli Bez ve İplik, İzmit Kâğıt ve Karabük Demir ve Çelik fabrikalarının da yedek parça ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitedeydi. Kayseri Dokuma Fabrikası'nda bir buz atölyesi de bulunmaktaydı. Burada üretilen buzun bir kısmı şehre ve bazı hastanelere dağıtılmaktaydı⁵⁷⁰.

Fabrikada güvenlik için modern bir yangın söndürme tertibatı bulunmaktaydı. Buna “*spiringler*” adı verilmekteydi. Cihaz, fabrika tavanlarına bağlı ve 75°C’de eriyen bir kalay ile kaplı idi. Yangın esnasında kalayların erimesi ile su püskürtmekte ve fabrikanın dış duvarlarına bağlı yangın çanlarını otomatik olarak devreye sokarak yangını haber vermektedir. Bunun dışında bir hava ve rutubet tertibatı vardı. Hava tertibatı imalat dairelerindeki pis havayı temizlemekteydi. Rutubet tertibatı ise fabrikanın ihtiyacı olan normal rutubeti sağlamaktaydı⁵⁷¹.

Bu denli modern donanımlara sahip olan Kayseri Dokuma Fabrikası’nı 1936’da gezen Suriyeli turistler fabrika hakkında: “*Sanatın, teknik ve faaliyetin bir şah eseridir. Sizde, bunun gibi birkaç tane daha yapıyormuş. Keşke bizde bir tanesi olsaydı! Büyük inkılâbınızı yaratan Atatürk başınızda olmasaydı, zannediyor musunuz ki bunlara muvaffak olabilecektiniz? Hayır, kim bilir siz de bizim gibi hangi mandanın altında ezilecek, istiklaliniz siyaset pazarlarının kurnaz tellallarının elinde bir meta gibi pazara çıkarılmış bulunacaktı*”⁵⁷² dedi. Fransız mandası altında yönetilen Suriye halkından bir grubun Türkiye’nin gelişmesinin bir delili olarak gördüğü fabrikayı gezdikten sonraki bu düşünceleri Atatürk Türkiye’sinin kısa bir sürede geldiği ileri noktayı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kayseri Dokuma Fabrikası’nın teknik ve sosyo-kültürel özelliklerini yakından gözlemleyen Gazeteci Yunus Nadi Abaloğlu ise izlenimlerini “Cumhuriyet” gazetesinin 26 Şubat 1936 tarihli nüshasındaki yazısında şu cümlelerle ifade etti: “*Gece tren istasyona girerken fabrikanın yeri keskin ışıklarıyla daha uzaktan göze çarpar. Bir stadyum girişini andıran iki yanı sütunlu yüksek kapıdan fabrika sahasına girilince tam karşınıza rastlayan taştan yapı idare binasıdır. Fabrikayı teşkil eden ana yapı ise bunun arka tarafında yükselir. İçinde bütün imalat tezgahları bulunan birçok bölmelere ayrılmış bu ana yapının dışında elektrik santrali, su santrali, tamirhane, depolar,*

⁵⁷⁰ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.27, 28.

⁵⁷¹ Endüstri, S.4, (Birincikânun 1935), s.5.

⁵⁷² Kayseri, 30 İkinciteşrin 1936, s.1.

memur evleri gibi ayrı binalar yükselmektedir. İşçiler ve ustalar için yaptırılan yeni ve büyük binanın işleri de süratle ilerlemektedir. Memur evleri, şehirde bir eşlerine rastlaması kabil olmayan, bütün konforu içinde toplamış, apartmanlara ayrılmış mükemmel binalardır. Memurlar bu suretle, şehrin uzak ve konforsuz evlerinde oturmak güçlüğünden kurtulmuşlardır”⁵⁷³.

Yunus Nadi yazısının devamında fabrikada üretilen başlıca kumaşların, “şerting”, “dril” ve “karamandol” olduğunu ve kaput bezleri ile desenli basmaların piyasada çok beğenildiğini ifade etti. Bez üretiminde kullanılan ipliğin fabrikada üretildiğini söyledi. İşlenmek üzere 1935’in Kasım, Aralık’ında 282.436 lira değerinde 666.959 kg pamuk aldığını belirtti. Fabrikada Ocak 1936 itibariyle çok sayıda usta, usta yardımcısı ile birlikte bin üç yüz doksan altı erkek ve otuz iki kadın işçinin çalıştığını söyledi. Vardiya usulü ile üretim yapıldığına dikkat çekti. İşçi adaylarına fabrika atölyesinde teorik ve pratik eğitim verildiğini belirtti. Bunların yemekhanede ücretsiz üç öğün yemek yediklerini ve fabrikanın sosyal yardımlarından yararlandıklarını ifade etmekteydi⁵⁷⁴.

Yunus Nadi, fabrikadaki hayatın şehre oranla çok daha hareketli olduğunu vurguladı. Kayseri ekonomisinin canlandığını belirtti. Şehirdeki sportif aktivitelerin çeşitlenerek arttığına, kış döneminde atlı ve kayaklı sporların yapıldığına dikkat çekti. Kayseri halkının, fabrikada görev yapan memurların hayat tarzlarına ve giyimlerine bakarak örnek aldığına dikkat çekti⁵⁷⁵.

Kayseri Dokuma Fabrikası’nın, ülkenin dokuma sanayinde geldiği noktayı göstermesi açısından da önemli bir misyonu yerine getirdiği görülmektedir. Başvekil İsmet İnönü bu konu hakkında 1936’da yaptığı açıklamada şunları söylemişti: “Sümer Bank ve onun ilk ve mükemmel eseri Kayseri Bez fabrikasıdır. Kayseri Bez Fabrikası’nın endüstriye ve Sümer Bank eserlerine bir örnek olması için hiçbir fedakârlıktan çekinilmemiştir. En iyi makineler ve binalar, ekonomik sağlam esaslar bu fabrikada çalışanların, insan ve işçi olarak en iyi hayat ve istirahat şartları düşünülmüştür. Büyük, küçük bu fabrikada çalışanların tek vazifeleri onu milletin örnek bir milli müessesesi haline getirmektir. Fabrika olarak örnek, sanatta, teknikte, ekonomide hulasa iyi işlemede örnek. Bunlar kadar mühim olan intizamda, çalışkanlıkta, disiplinde örnek bir fabrika ve hepsinden mühim olarak bir milli müessese

⁵⁷³ Yunus Nadi, “Kayseri Bez Fabrikası”, **Cumhuriyet**, (26 Şubat 1936), s.6.

⁵⁷⁴ Y. Nadi, “Kayseri Bez Fabrikası”, s.6.

⁵⁷⁵ Y. Nadi, “Kayseri Bez Fabrikası”, s.6.

*ruhunda. Cumhuriyetçi, milliyetçi kültürde Anadolu ortasında medeni ve manevi bir kale gibi sağlam karakterde olması lazımdır. Kayseri Bez Fabrikası, Türkiye milli hayatında kendi ananesini kurmaya ve tarihini yazmaya başlamıştır*⁵⁷⁶.

BBYSP'nin ilk büyük tesisi olup on dört binadan oluşan Kayseri Dokuma Fabrikası'nın kurulması planının ilk aşamasında başarıya ulaşıldığının bir göstergesi idi. Fabrika, halkın birçok ihtiyacını karşılayacak binaları bünyesinde barındırmaktaydı. İşletmede demirhane, tesviyehane gibi atölyeler, okul, hastane ve polis karakolu gibi temel birimler bulunmaktaydı. Aynı zamanda çeşitli fabrikaların yedek parça gereksinimleri buradan karşılanmaktaydı. İşletmenin yangın, nem ve hava tesisatları ise teknolojinin en son özelliklerine sahipti.

7- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Üretim Faaliyetleri

Türkiye'nin büyük miktarda ithal ettiği kalın kaput bezi, alaca, karamadol, Japon dimisi gibi tekstil ürünlerini üretmek⁵⁷⁷ için BBYSP doğrultusunda kurulan ve açılması ile Türkiye'nin pamuklu dokuma ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayan Kayseri Dokuma Fabrikası, pamuklu dokuma alanında o dönem Türkiye ve Balkanların en büyük tesisi idi⁵⁷⁸.

Fabrika en son sistem makineler ile çalışmaktaydı. Diğer pamuklu dokuma fabrikaları gibi yalnızca pamuk ipliği dışarıdan alınarak dokunmuyordu. Burada ham pamuk alınıp temizlenerek iplik haline getiriliyor ve kumaş imal ediliyordu. Piyasada ise pamuklu olarak en çok Japon ürünleri vardı. Bunların iplikleri daha ince olduğu için kumaşları da inceydi. Kayseri Dokuma Fabrikası'nın iplikleri kalın, kumaşları sağlam ve fiyatları Japon ürünlerine göre daha ucuz olduğu için piyasada büyük bir ilgi görmekteydi⁵⁷⁹.

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın üretime geçmesi sonrası fabrikanın ürettiği bezleri köylere kadar götüren ve satan Anadolu tüccarları aracılığıyla Anadolu köylüsü, fabrikanın mamullerinin gerek fiyat ve gerekse kalite bakımından diğer kumaşlara göre çok üstün olduğunu fark etti. Fabrikanın 1936'daki stokları piyasanın ve dolayısıyla da halkın büyük ilgisi sonucu tükendi. Fabrikanın ürünleri bir yıl gibi kısa bir sürede Anadolu'nun her yerinde tanınan ve aranan bir marka haline geldi. Fabrikanın bu dönemde devlete olan satışlarının %7'yi geçmemesi büyük oranda piyasa için

⁵⁷⁶ *Cumhuriyet*, 4 Birinciteşrin 1936, s.3.; *Ulus*, 4 İlkteşrin 1936, s.1.

⁵⁷⁷ *Sümer Bank Üç Aylık Bülten*, S.1, s.10.

⁵⁷⁸ *Son Posta*, 21 Eylül 1935, s.11.

⁵⁷⁹ *Son Posta*, 21 Eylül 1935, s.11.

çalıştığının ve ürünlerinin piyasa tarafından tutulduğunun açık bir göstergesiydi⁵⁸⁰. Fabrika ürün yelpazesine 1937’de şerting, karmandol, diyagonal, dril, kazalına, şevyot kumaş çeşitlerini kattı⁵⁸¹.

Kayseri Dokuma Fabrikası yılda 2.349.495 lira değerinde 3.404.406 kg cleveland⁵⁸² türü pamuk ile 679.621 lira değerinde 1.204.295 kg yerli tür pamuk satın almaktaydı. Üretim için 275.446 liralık kömür, 230.202 liralık boya ve kimyevi madde ile 487.996 liralık çeşitli malzemeler kullanılmaktaydı⁵⁸³. Aynı zamanda Çukurova’dan alınan birinci ve ikinci kalitedeki akala⁵⁸⁴ pamuklarından da imalat yapılmaktaydı⁵⁸⁵. Yıllara göre fabrikada işlenen ve üretilen ürünlerin miktarı şöyle idi:

Fabrikanın sarf ettiği pamuğun yıllara göre miktarı⁵⁸⁶:

Yıl	Ton
1936	3.000
1937	3.800
1938	4.100
1939	4.200
1940	4.600
1941	4.900
1942	4.700

⁵⁸⁰ **Kurun**, 9 Nisan 1937, s.10.; **Son Posta**, 8 Nisan 1937, s.12.

⁵⁸¹ **Sümerbank**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.31.

⁵⁸² Cleveland, ABD menşeli bir pamuk cinsi olup çırçırılmada %36-%37 daha fazla verim vermekteydi. (Necati Turgay-Georges Bailleux, **Pamuk ve Türkiye Ziraatı**, Ankara, 1940, s.72.)

⁵⁸³ **İktisadî Yürüyüş**, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.26.

⁵⁸⁴ Akala, Meksika menşeli bir pamuk cinsi olup 1906’da ABD’ye getirildi. Ağırlıklı olarak; Teksas, Oklahoma, Kaliforniya’da ziraatı yapılan bir pamuk cinsi idi. Türkiye’ye getirilen ise Teksas’ta yetiştirildi. Dayanıklı ve lif uzunluğu 28-29 mm idi. Pamuğu beyaz ve ipek parlaklığında idi. Çırçırılmada %37-%38 daha fazla verim vermekteydi. (N. Turgay-G. Bailleux, **Pamuk ve Türkiye Ziraatı**, s.75, 76.)

⁵⁸⁵ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.246.

⁵⁸⁶ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.42-46.

Fabrikanın ürettiği satış ipliği miktarı⁵⁸⁷:

Yıl	Kg
1936	60.000
1937	121.000
1938	674.000
1939	506.000
1940	811.000
1941	888.000
1942	813.000

Fabrikanın dokuma ürün miktarı⁵⁸⁸:

Yıl	Metre
1936	18.364.000
1937	20.225.000
1938	19.239.000
1939	20.466.000
1940	21.198.000
1941	23.592.000
1942	23.344.000

Fabrikanın mamul satış kıymeti⁵⁸⁹:

Yıl	Lira
1939	4.679.000
1940	6.036.000
1941	4.876.000
1942	7.566.000

⁵⁸⁷ Sümerbank X uncu Yıl, s.42-46.

⁵⁸⁸ Sümerbank X uncu Yıl, s.42.

⁵⁸⁹ Sümerbank X uncu Yıl, s.46.

Fabrikanın kömür sarfıyatı⁵⁹⁰:

Yıl	Ton
1936	17.500
1937	26.200
1938	20.200
1939	20.800
1940	19.700
1941	21.300
1942	24.800

Kayseri Dokuma Fabrikası'ndaki üretim, cleveland ve akala pamuklarından elde edilen ipliklerden yapılmaktaydı. Tesiste ithalatı en çok yapılan kaput bezi ve alaca gibi dokuma ürünleri ile kırsal nüfusun giyebileceği ucuz ve sağlam kumaşlar üretilmekteydi. Pamuklu dokuma üretimi 1936'dan 1942'ye kadar yaklaşık on üç kat, kullandığı pamuk miktarı ise yaklaşık bir buçuk kat arttı.

8- Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Sunduğu İmkanlar ve Çevreye Katkısı

a) Ekonomik Katkı

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın faaliyette bulunduğu süre zarfında ülkeye ve bölgeye yaptığı katkılara bakıldığında öncelikle tesis kurulduğu bölge için bir iş ocağı ve ekmek kapısı oldu. Fabrikada; 835'i iplik, 1.174'ü dokuma, 138'i boya ve apre, 142'i santral, 114'ü idare ve ambarlar, 167'si ise tamirhane bölümünde olmak üzere toplam 2.570 işçi çalışmaktaydı⁵⁹¹. Tesisteki işçi sayısı, üç ekip ile çalışıldığında 4.500'ü bulmaktaydı⁵⁹².

Fabrikada yüz elli mahkum kadın işçi de çalışmaktaydı. Bunların hapis cezaları çalıştıkları her güne karşılık iki gün inmekteydi. Bu işçiler çalıştıkları süre boyunca hem bir sanat sahibi olmakta hem de ceza süresini tamamlayıp dışarı çıktıklarında yatan paralarını peşin olarak alabilmekteydi⁵⁹³.

İşçilerin önemli bir bölümü Kayseri'ye yakın köylerden gelmekteydi. Yalnız Ürgüp kazasından beş yüz kişi fabrikada iş buldu⁵⁹⁴. Fabrikada 1938 itibarıyla ortalama

⁵⁹⁰ Sümerbank X uncu Yıl, s.46.

⁵⁹¹ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.27.

⁵⁹² Sümer Bank Üç Aylık Bülten, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁵⁹³ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.27.

⁵⁹⁴ Akşam, 19 Eylül 1935, s.4.

185 aylıklı memur ve müstahdem, 1.269 yevmiyeli yardımcı işçi ve müstahdem, 1.206 götörü ücretli müstahsil işçi çalışmaktaydı⁵⁹⁵. Memur, işçi ve müstahdeme ödenen yıllık ücret toplamı ise 938.325 lira idi⁵⁹⁶.

Kayseri Dokuma Fabrikası'nın inşaatına başlandığı andan itibaren şehir kendi içinden ve çevre kentlerden göç almaya başladı. Buna, fabrikada çalışanlar ve bunların aileleri de katılırsa, Kayseri'ye yaklaşık sekiz ile on bin kişilik ek bir nüfus geldi. Zaman içinde gerek bunların gerekse memurların şehre bıraktıkları para, Kayseri ekonomisine büyük bir canlılık getirdi.

Kayseri Dokuma Fabrikası aynı zamanda ülke ekonomisine de birçok açıdan katkı sağladı. Bunların arasında pamuk tarımında ve satışında yaşanan artış da yer almaktaydı. Fabrikanın açılması ile artan pamuk ihtiyacının karşılanması için pamuk ziraatı yapan çiftçiye yılda yaklaşık 2.000.000 lira destek verildi. Böylece köylünün alım gücü artırıldı⁵⁹⁷.

Falih Rıfki Atay, “Ulus” gazetesinin 20 Eylül 1935 tarihli nüshasındaki yazısında Kayseri Dokuma Fabrikası'nın Türk ekonomisine yaptığı katkılar hakkında şunları aktarmaktaydı: “*Beton kombina, ekmeğini Amerikan unu ile yoğuran eski rejimin sarı ve yoksul Kayseri'sine bir çağ uzaktan bakıyor. Siz de bizimle birlikte gene teknisyen ve işçileri selamlayınız: Onlar, Anadolu'yu Asya'dan kurtarmaktadırlar. Sevinç, stepin bağrından çığlık gibi kopuyor. Zenci teri pahasına sattığımız Adana pamuğundan, çıplağın gömleğini ve zafer sancaklarının bezini dokuyoruz. Hürriyet türkülerinin en güzelini işitmek için bu makina seslerini ham maddeci kulağı ile dinleyiniz. İşçi kız ancak gelin sırtında gördüğü al ve sarı kumaşın tezgah ağzından nasıl boşalıp aktığına hayretle bakıyor. Her iğ, kalbi gibi çarpıyor. Yarın daha iyisini göreceğiz: Bu renkler bütün buğday tarlalarını kaplayacak, Anadolu orakları Cumhuriyet bacalarına selam duracaktır*”⁵⁹⁸.

Falih Rıfki Atay yazısının devamında, yapılan bu eserin halka ait olduğunu vurguluyordu. Devletçiliğin halka hizmet amacı taşıdığına dikkat çekiyordu. Fabrikada çalışacak elemanların kısa bir sürede yetişmesini takdirle karşılıyordu. Makinelerin menşeyini belirleyen orak-çekik ambleminin Türkler tarafından sevgiyle karşılandığını belirtiyordu. Sovyetlerin, Türk dostlarına yardımlarından başka amaç taşımadığına

⁵⁹⁵ Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası 1938 Yılı Bilanço Raporu Bilanço ve Kâr ve Zarar Cetveli, İstanbul, 1939, s.1.

⁵⁹⁶ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.26.

⁵⁹⁷ Son Posta, 15 Eylül 1935, s.3.

⁵⁹⁸ Falih Rıfki Atay, “Kombina”, Ulus, (20 Eylül 1935), s.1.

değiniyordu. Türkiye'nin sanayileşme çabalarının Sovyetlerde memnuniyet uyandırdığını ifade etmekteydi⁵⁹⁹.

Cemal Kutay ise 1937'de gerçekleştirdiği Kayseri ziyareti sırasında bir arabacı ile yaptığı sohbetten edindiği değerlendirmeleri aktarırken, fabrikanın sadece arabacı esnafına günlük kazancın yarısını bıraktığını ifade etti. Diğer esnaf ve sanatkarlara da ekonomik bir rahatlama sağladığını vurguladı. Hatta fabrikanın kurulmasından sonra gazete ve kitap satışında da artış olmuştu. İşsiz sayısı ise yok denecek kadar azalmıştı⁶⁰⁰.

Cemal Kutay yazısına şöyle devam etmekteydi: *“Fabrika bize dokumamızı yapıyor. İyi yaşamasını, sıhhi yaşamasını, metotlu çalışmasını, spor yapmasını, okumasını öğrenmiş işçi yetiştirmektedir. Fabrika pazar olmasına rağmen çalışıyor. Esasen bütün pazar günleri kombinanın büyük bir kısmı çalışma halinde bulunuyormuş. Kayserili bir manifatura tüccarı diyor ki: ‘Çalışmayıp da ne yapsınlar. Benim Kırşehir’de, Çankırı’da, Niğde’de olan bir sürü tüccar ahabım benden durmadan Kayseri bezi istiyorlar. Tüccar, Kayseri fabrikasının bezini seferberlikteki ekmek gibi kapışıyor.’ Köylü fabrikanın kumaşlarını beğeniyor mu?’ Soruma: ‘Beğenmezse tüccar arar mı hiç. Siz bir malın iyiliğini veya kötülüğünü o malı satan tüccardan sorun. Biz bazı malları çeşit bulunsun diye alırız. Bazısı da bizim geçinmemizi sağlar. Kayseri fabrikasının malı kimin eline geçse para kazandırıyor”*⁶⁰¹.

Yaklaşık iki bin beş yüz işçi çalıştıran Kayseri Dokuma Fabrikası çevre il ve ilçelere de istihdam sağladı. Farklı illerden gelen personel ile Kayseri’de kültürel çeşitlilik ortamı oluştu. Büyük miktarda kumaş üreten fabrika bundan dolayı fazla sayıda pamuk satın aldı. Bu ise pamuk ekim alanlarında artışa neden oldu.

b) Sosyo-Kültürel Katkı

Kayseri Dokuma Fabrikası, bünyesinde bulunan okul ile aynı zamanda bir işçi yetiştirme ve eğitim merkezi idi. Fabrika teknik işçi ihtiyacını Türkiye’de ilk defa uygulanan bir sistemle temin etmekteydi. Bu sisteme göre işçi okulda yetiştirilmekte ve bu şekilde eğitilmiş kalifiye işçi elde edilmekteydi. Teorik dersler; mesleki bilgiler, dokuma teknolojisi, dokuma makinesi dersi, hesap, işçi ödevleri ve metot dersleri idi. Metot derslerinde Sovyet Rusya’da yeni kurulan ZİT Enstitüsü’nün müfredatı uygulanmaktaydı. Teknoloji ve makine dersleri Moskova Dokuma Usta Numune Okulu

⁵⁹⁹ F. Rıfki Atay, “Kombina”, s.1.

⁶⁰⁰ Cemal Kutay, “Kayseriyi Gezerken”, **Ulus**, (8 Nisan 1937), s.5.

⁶⁰¹ C. Kutay, “Kayseriyi Gezerken”, s.5.

programına göre verilmekteydi. Mesleki bilgi dersleri için ise Moskova Dokuma Enstitüsü Usta Kursları Programı kabul edildi. Okul öğretmenleri arasında Kayseri Dokuma Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Tamirhane Şefi Hayrettin ve Dokuma Şefi Nurettin Gündüzalp yer almaktaydı⁶⁰².

İşçi okulu, işçi ve usta sınıfından oluşmaktaydı. Bu sınıflar; tarakçı, cer, bankabroş, vater ve dokuma olmak üzere beş kursa ayrılmaktaydı. Buraya ilkokul mezunu öğrenci alınırdı. Öğrenciler işçi sınıflarında staj yaparlardı. Bu sınıfların ders süresi, dört saat teorik ve dört saat pratik olmak üzere bir aydı. Öğrenciler bir aydan sonra sınava tabii tutulmaktaydı. Daha sonra fabrikadaki makinalarda on beş gün staj görmekte ve tekrar sınava alınmaktaydılar. Fabrikada çalışabilecek seviyeye geldikleri zaman mezun olurlardı⁶⁰³.

Bunun yanı sıra sanat okulu mezunu olup henüz bir iş sahibi olamayanlar ise 100 kuruş yevmiye ile montaj işlerinde çalıştırılırlardı. Bu kişilerin yol masrafları ve yatacak yerleri fabrika tarafından karşılanmaktaydı⁶⁰⁴. Mesaisinde başarılı olan işçilere prim, elbise ve ayakkabı verilmekteydi⁶⁰⁵. İşçilere ödenen ücret işin ve işçinin derecesine göre çıraklarda saatte 25 kuruş ve işçilerde saatte 115 kuruş idi⁶⁰⁶. Fabrika okulunda aynı zamanda köylü ve çocukları için de eğitim verilmekteydi. Bunlar için bir de çırak okulu açıldı. Burada bir taraftan okuma-yazma diğer taraftan da iş öğretilmekteydi. Ayrıca her gün iki kap ücretsiz yemek verilmekteydi⁶⁰⁷.

Kayseri Dokuma Fabrikası bölgesi için sağlık ocağı vazifesi de görmekteydi. Sıtmal köylü çocukları için adeta bir tedavi merkeziydi. Her ay 500 kg kinin kullanılmaktaydı. Böylece köylerinde iyi bakılamayan fakir ve sıtmal çocuklar kısa zamanda sağlıklarına kavuşuyordu. Daha sonra fabrikada işe alınarak hem iş sahibi oluyorlar hem de fabrika okulunda eğitim alarak okuma-yazma öğreniyorlardı⁶⁰⁸.

Çalışanlara sosyal hizmet olanakları da sunulmaktaydı. Bütün Sümerbank fabrikalarında olduğu gibi Kayseri Dokuma Fabrikası çalışanları için de doğum, evlenme ve ölüm ile hastalık ve kaza gibi durumlarda geçici ve devamlı yardımlar yapılmaktaydı. Yine fabrikada her işçinin yılda on beş gün dinlenme izni vardı. İşçiler izinli oldukları zaman da ücretlerini kesintisiz olarak almaktaydı. Ayrıca bünyeye zayıf

⁶⁰² **Endüstri**, S.4, (Birincikânun 1935), s.5.

⁶⁰³ **Endüstri**, S.4, (Birincikânun 1935), s.4.

⁶⁰⁴ **Yeni Ses**, 7 Birincikânun 1934, s.1.

⁶⁰⁵ **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1937, s.7.

⁶⁰⁶ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.246.

⁶⁰⁷ **Akşam**, 19 Eylül 1935, s.4.

⁶⁰⁸ **Akşam**, 19 Eylül 1935, s.4.

olup fabrika hekimliği tarafından bakımı gerekli görölenler tedavi edilmekte ve hava değişimi için kamplara gönderilmektedir. Çalışan her işçiye günde asgari 1.500 kalorilik sıcak yemek ile 450 gr ekmek ücretsiz verilmektedir⁶⁰⁹.

Bunların dışında, çalışanların konforlu bir hayat sürmeleri için fabrika sahasına çeşitli konutlar inşa edildi. Fabrikanın 5.090 m²'lik kısmında geniş bahçeli usta ve işçi apartmanları; 2.060 m²'lik bölümünde iki adet bekar işçi pavyonu, polis karakolu, postane, ilkokul ve kreş; 1.400 m²'lik kısmında ise şefler için beşer odalı ve ikişer katlı sekiz apartman dairesi vardı⁶¹⁰. 1935'te fabrika içinde memurlar için iki katlı ve üç ile sekiz daireli, fabrika dışında ise ustalar için iki katlı ve iki odalı lojmanlar inşa edildi. 1937'de ise üç yüz elli yataklı bir bekar pavyonu yapıldı⁶¹¹. İşçiler, Avrupa'daki fabrikaların konforuna sahip kaloriferli, banyolu, lavabolu, karyolalı pansiyon evlerinde kalıyorlardı.

Fabrikanın sunduğu bu imkanları boyahanede çalışan Yozgatlı bir işçi şöyle anlatmaktaydı: *“Ben köylüyüm, şimdiye kadar arkam karyola, sırtım haftada bir yıkanan çamaşır, vücudum on günde bir banyo, ayaklarım mükemmel ayakkabı, vücudum kelimenin tam manasıyla bir temizlik görmemişti. Şöyle bir apartmanda yatmak benim değil, buradaki hiç bir işçinin hatırına gelmez ve belki rüyalarında görseler inanmazlardı”*. Bir başka işçi ise: *“İki gün önce, fabrika müdürlüğu, Pınarbaşı'ndan kamyonlarla kırk-elli kadar işçi kız ve kadın getirtmişti. Bunlar, o kadar biçare şeyler ki elektrik nasıl yakılır bilmedikleri gibi karyolada yatmasını dahi beceremiyorlardı. Bununla birlikte, buraya gelenlerin hemen hemen çoğu böyle idi. Bir süre sonra hepsi de işinin erbabı oluyor. Bunlar da öyle olacak”*⁶¹² dedi.

Fabrika bünyesinde kurulan *“Kayseri İşçi Evleri Kooperatifi”* ile işçilerin kazançlarını yatırıma dönüştürme imkanı verildi. Sümerbank'ın taksitle ödemek üzere verdiği 50.000 liralık yardım ile fabrikaya yakın bir yerde alınan geniş arazi üzerine altmış dört adet geniş iki odalı, hol, antre, mutfak, banyo ve lavabodan oluşan şık ve sağlam evler inşa edildi⁶¹³.

Fabrikanın beş yüz kişilik sinema ve temsil salonunda haftanın belirli günlerinde memur ve işçilere filmler gösterilmekte, temsil kolu tarafından oyunlar

⁶⁰⁹ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.246.

⁶¹⁰ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.247.

⁶¹¹ Burak Asiliskender, *Modernleşme ve Konut; Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları ile Kayseri'de Mekansal ve Toplumsal Değişim*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008, s.96.

⁶¹² Erciyes, I, S.4, (Haziran 1938), s.106, 107.

⁶¹³ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.247.

sahnelenmekteydi. Ayrıca yazlık ve kışlık lokallerde hafta sonu etkinlikleri düzenlenmekteydi⁶¹⁴.

Siyasetçi-Yazar Burhan Belge “Ulus” gazetesinin 18 Eylül 1935 tarihli nüshasındaki yazısında Kayseri Dokuma Fabrikası hakkında şu değerlendirmede bulunmaktaydı: *“Bu kombina Kemalist Türkiye’nin genç ağacında bitmiş yemişlerden biridir. Böyle bir yemişi Osmanlı İmparatorluğu’nun ihtiyar ağacı veremezdi. Geriye doğru gitmeye ne hacet? Böyle bir kombinayı bugün endüstrici devletler bir yana dünyadaki devletlerden pek azı meydana getirecek durumdadır. Çünkü böyle bir kombina sadece bir para ve bir sipariş işi değildir. Kayseri kombinası içeri doğru gittikçe sistemleşen Türk devletçiliğinin; dışarı doğru da Türk-Sovyet dostluğunun bir eseridir. O devletçilikle bu dostluğa benzer iç ve dış politikaları olmayan devletler böyle bir eseri meydana koyamazlar. Türk devletçiliği Osmanlı ekonomisine karşı çetin bir reaksiyondan doğmuş, Türk yurdunun varlığını, ulusal kredi ve ulusal endüstriye temellendirmek isteyen geniş ve ekonomik olduğu kadar siyasal ve sosyal bir harekettir. Liberal rejimlerini az çok elde tutmak isteyen memleketlerde buna benzer bir hareket yoktur ve olamaz. Türk-Sovyet dostluğuna gelince bunun da hiç bir savaş sonrası dostluğunda görülmeyen özellikleri vardır. Bu özelliklerin ne biçim şeyler olduklarını sadece işaret etmek için bu iki memleketi birbirine iki devrimin yaklaştırmış olduğunu söylemek yetmez mi? Gidip törende bulunan arkadaşlardan duydum fabrikanın nasıl çalışmaya başlamış nasıl stepin kahrından kurtarılan Anadolu çocukları bezler dokuyor, ata biniyor, havuzlarda yüziyor, top oynuyor, boks yapıyor, Geceleyin bile tenis oynuyor ve şarkılar söylüyormuş. Bunlar da fabrikanın başında bulunan Mühendis Şevket Turgut’un eseri. Fabrikanın kuruluşunda kolların enerjisini birleştirmiş ve arttırmış olmak ve fazla iş saati yapmak için başta kendisi gönüllü toplamak gibi. Fakat bizim istediğimiz bir kombinanın teknik seviyesini iyice iradelerinin altına almak için insan gibi yaşamaları şart olan Türk çocuklarının bozkırlardan maden ocaklarına kadar Kayseri kombinasında sürmeye başladıkları yaşayışın Türkiye’nin her bucağında tabii bir yaşayış halini almasıdır. Bu amaç partimizin programına çoktan beri alındığından yurdun her bucağında, her iş alanında gerçekleşmesi artık gecikmeyecektir”*⁶¹⁵.

Fabrikada çalışanların sportif faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri ortamlar da sunulmaktaydı. Fabrika Müdürü Şevket Turgut Bey’in çabasıyla atlı spor, voleybol ve

⁶¹⁴ Mensucat Meslek Dergisi, IV, S.8, (Ağustos 1951), s.247.

⁶¹⁵ Burhan Belge, “Kayseri Kombinası”, Ulus, (18 Eylül 1935), s.3.

basketbol sahası ile jimnastik alanları kuruldu⁶¹⁶. Yine fabrika bünyesinde dört tenis kordu, 25 m genişliğinde ve 50 m uzunluğunda yüzme havuzu, iki bin kişilik stadyum, 400 m uzunluğunda koşu pisti, gülle, disk ve cirit atma alanı ile atlı spor için kulvar ve konkurhipik sahası bulunmaktaydı⁶¹⁷. Fabrikanın futbol, voleybol, basketbol, tenis, güreş, kayak, atıcılık, boks, avcılık, dağcılık kollarını içeren “Sümerspor” adını taşıyan bir kulübü de vardı. Böylece bölge halkı, Sümerspor ile birçok yeni spor dalı ile tanışmış oldu.

Şevket Turgut fabrikadaki sportif faaliyetlerle ilgili olarak: “*Yakında, bütün fabrika amelesi yüzme öğrenecektir. Sabahları iş başlamadan evvel yüzme havuzunda yüzenler çoğalmaktadır. Fabrikada futbol takımları kurulmuştur. Bu takımlar Kayseri takımlarıyla fabrikanın stadyumunda maçlar yapmaktadır. Fabrikanın yanı başında stadyumdan başka at sporları için de bir saha vardır. Yakında burada bir de park yapılacaktır*”⁶¹⁸ demekteydi.

Kayseri Dokuma Fabrikası şehrin çehresinin değişmesinde de etkin bir rol oynadı. Kayseri’de Cumhuriyet Dönemi’nin iki büyük ekonomik eseri olan dokuma fabrikası ile uçak fabrikasının bulunması şehrin bayındırlığını etkileyen güçlü tesisler idi. Ancak kentin kuzey ve güney kesimlerinde yer alan bu iki büyük ve modern sanayi tesisi arasında yıkık bir şehir bulunmaktaydı. Şehrin güzel bir görünüme kavuşturulması için Kayseri Belediyesi tarafından 1935’te bayındırlık çalışmalarına başlandı⁶¹⁹. Bu doğrultuda şehirde resmi ve hususi imar faaliyetlerine başlandı. Resmi inşaatla büyük dokuma fabrikası en başta gelmekteydi. Hususi inşa çalışmaları sonucu Kayseri Hükümet Konağı’nın karşısına belediye tarafından bir sinema salonu yapıldı. Kayseri’nin en işlek caddesi olan ancak dar olması nedeniyle tek bir aracın bile geçemediği Kazancılar Caddesi genişletildi. Caddenin her iki tarafında yer alan dükkan ve işletmeler modern bir mimari ile yeniden inşa edildi⁶²⁰. Tüm bunların dışında şehrin diğer caddeleri de genişletildi ve “Atatürk” ile “İnönü” bulvarları gibi geniş ana hatlar açıldı⁶²¹. İstasyon Caddesi’ne modern evler yapıldı ve ticari işletmeler hizmete açıldı⁶²².

Fabrikadaki işçi eğitiminde Sovyet Rusya’nın müfredatı takip edilmekteydi. Dokumacılığın her aşaması üzerine eğitim verilmekteydi. Bu yönüyle adeta bir “teknik

⁶¹⁶ **Ayın Tarihi**, S.27, (1-29 Şubat 1936), Ankara, 1936, s.11.

⁶¹⁷ **İktisadî Yürüyüş**, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.29.

⁶¹⁸ **Akşam**, 19 Eylül 1935, s.4.

⁶¹⁹ **Kayseri**, 28 Birinciteşrin 1935, s.1.

⁶²⁰ **Kayseri**, 29 Birinciteşrin 1934, s.2.

⁶²¹ **Kayseri**, 28 Birinciteşrin 1935, s.1.

⁶²² **Kayseri**, 29 Birinciteşrin 1934, s.2.

okul” işlevi görmektedir. Çalışanlar arasında kırsal kesimde yaşayan işsiz gençler de yer almaktaydı. Bunlar fabrikadaki herhangi bir iş kolunda eğitilmekte ve el mesleğine sahip olmaktaydı. Aynı zamanda çalıştıkları süre boyunca eğitim ve sağlık hizmetleri ücretsiz verilmekteydi. Personele ise konforlu konutlarda çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerin yapılabildiği bir çalışma ortamı sunulmaktaydı.

9- Kayseri Dokuma Fabrikası’nın Dönüşüm Süreci

Kayseri Dokuma Fabrikası’nın tüzel kişiliği Sümerbank Holding A.Ş.’nin aldığı karar üzerine 1 Ocak 1989’dan itibaren kaldırıldı ve tesis bir işletme oldu. Başbakanlık Özelleştirme Yüksek Kurulu’nun 12 Ekim 1999’da aldığı 99-73 sayılı karar ile Maliye Bakanlığına devredildi. Bakanlık tarafından Erciyes Üniversitesi’ne devredilme çalışmaları ise 2002’de tamamlandı⁶²³.

Kayseri Dokuma Fabrikası üretimine son verdikten sonra da kamu yararına çalışmaya devam etti. Fabrika’nın bina ve sahaları üzerinde 14 Temmuz 2010’da kabul edilen 6005 Sayılı ve Resmî Gazete’de 21 Temmuz 2010’da yayımlanan 27648 Sayılı “Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”un Ek 130. Maddesi’ne dayanarak “Abdullah Gül Üniversitesi” kuruldu. Üniversite bünyesinde; Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Bilgisayar Bilimleri Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Enstitüsü yer almaktadır⁶²⁴.

Fabrika alanının Abdullah Gül Üniversitesi’ne devredilmesi hakkında Kayseri Büyükşehir Belediyesi’nin 11 Mart 2013’deki toplantısında “Kocasinan Belediyesi’nin, Barbaros Mahallesi, 1591 Ada, 1981 ve 1878 Parsellerde Bulunduğu Alanda 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Plan Değişikliği Yapılması Talebi” üzerinde yapılan görüşmeler sonucu alınan 224 No’lu kararda; söz konusu alanda 1878 parsel 1/5.000 ölçekli nazım imar planında sanayi alanı (Sümer Bez Fabrikası), 1981 parsel ise yeşil alan olarak planlı olduğu belirtildi. Kocasinan Belediyesi, Abdullah Gül Üniversitesi Genel Sekreterliği’nin talebi üzerine mülkiyeti hazineye ait söz konusu parsellerin üniversite alanı olarak planlanmasını talep etmekteydi. Bahsi geçen talep üzerine 1/25.000 ölçekli

⁶²³ Burak Asiliskender, **Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Mimaride ‘Modern’ Kimlik Arayışı; Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2002, s.73.

⁶²⁴ **Resmî Gazete**, S.27648, (21 Temmuz 2010), Ankara, 2010.

nazım imar planının değişikliğinin gerektirdiği tespit edildi. Oybirliği ile kabul edilen kararda: “1/25.000 ölçekli K34-c2 ve 1/5000 ölçekli 30M, 30L nazım imar planı paftalarında plan müellifi tarafından teknik gereklere uygun olarak hazırlanıp, onama sınırı içerisine alınan yerin, Üniversite Alanı olarak planlanması yönündeki nazım imar planı değişikliği talebinin Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna sunulmak üzere kabulünün uygun olacağı yönünde hazırlanan İmar ve Bayındırlık Komisyon raporunun kabulüne oybirliği ile karar verildi”⁶²⁵ denilmekteydi.

C- KONYA EREĞLİ BEZ FABRİKASI

1- Ereğli’de Bez Fabrikası’nın İnşası İçin Yapılan Ön Çalışmalar

Dokuma sanayi alanında BBYSP doğrultusunda Kayseri’nin ardından İç Anadolu’da kurulan fabrikalardan birisi de Ereğli Bez Fabrikası idi. Hükümet, kurulacak fabrikaların yerini belirlemek için bilim adamlarından oluşan bir Türk ve Sovyet Rus uzman heyetini 1932’de görevlendirdi. Bu araştırma gezilerinin yapıldığı yerlerden birisi de Konya idi. Yapılan araştırmalar sonucu dokuma fabrikasının kurulması için yeterli su kaynağı ve kömür madeni bulunamadı. Burada bir dokuma fabrikasının inşasından vazgeçildi. Bunun üzerine uzman heyet incelemelerde bulunmak için 1932’de Adana’ya yöneldi. Konya Ereğli Belediye Reisi Rasim (Erel)⁶²⁶, heyetin Konya’dan Adana’ya gideceğini öğrendi. Rasim Bey’in başkanlığındaki belediye üyelerinin müracaatı ile heyet, İktisat Müdürü Zeki (Afşin) Bey tarafından Ereğli’de bulunan İvriz Çayı’na götürüldü⁶²⁷.

Kurulacak fabrika için gerekli olan suyun İvriz Çayı’ndan elde edilip edilemeyeceğini araştırmak üzere İstanbul Üniversitesi’nden Jeolog Prof. Hâmit Nafiz Pamir ile Türk-Sovyet Rus Mühendiss Heyeti 1932’de bölgede detaylı incelemeler yaptı. Yapılan ölçümler sonucu İvriz Çayı’nın yeterli debiye sahip olduğu sonucuna ulaşıldı. Fabrikanın kurulacağı yerin belirlenmesinde askeri makamların da etkisi oldu. Öyle ki Ereğli’nin⁶²⁸ Toros Dağları’nın arka kısmında bulunması fabrikanın korunması

⁶²⁵ T.C. Kayseri Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı, Karar No: 224, (11 Mart 2013), s.224.

⁶²⁶ Rasim Erel 1900’da Ereğli’de doğdu. 1930-1946 döneminde Ereğli Belediye Başkanlığı, 1946-1950 döneminde ise Konya Milletvekilliği görevlerinde bulundu. 16 Eylül 1961’de öldü. Fabrikanın Ereğli’de kurulmasında II. Meşrutiyet Dönemi’nin Konya Mebuslarından Hoca Salim Efendi’nin oğlu Rasim Erel Bey’in etkisi büyük oldu. (İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitâbeleri İle Konya Ereğli Tarihi**, İstanbul, 1970, s.604, 689.)

⁶²⁷ **Konyanın İktisadi Bünyesine Bir Bakış**, İstanbul, 1940, s.188, 189.

⁶²⁸ Konya’nın Ereğli İlçesi Ulukışla demiryolu üzerinde olup, Bizans Kral Heraklius’un ismine izafeten “Herakli” adıyla anıldı. Daha sonraki dönemde ise bugünkü adı olan “Ereğli” ismini aldı. (**Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.54.); Osmanlı Dönemi’nde, Konya Ereğli civarında ve İvriz nehri kenarında bir iplik ve şayak fabrikasının kurulması düşünüldü. Bu konu 1911’de Meclis-i

için gerekli olan askeri güvenlik tedbirlerinin alınmasını kolaylaştırmaktaydı. Fabrikanın kurulacağı yer aynı zamanda işçilerin ve ham ve mamul maddelerin taşınması bakımından da elverişliydi. Fabrikaya bağlanacak demiryolu hattı ise kısa olup yaklaşık 500-600 m mesafedeydi. Bunun dışında fabrika arsasının ortasından su geçmekteydi ve arazinin meyilli olması atık suların uzaklaştırmasını kolaylaştırmaktaydı⁶²⁹.

Ereğli’de kurulmasına karar verilen bez fabrikasında; ince, beyaz ve renkli patiska, mendil, saten, çizgili ve ince pamuklu kumaş denilen zefir, pamuk, keten veya iplikten dokunan poplin üretilecekti⁶³⁰. Uzun elyafli pamuklarla çalışacak olan fabrikada; tülbenlik bez anlamına gelen mermerşahi, seyrek dokunmuş astarlık ince bez olan salaşpur, patiska, saten ve mendil gibi ince dokuma çeşitleri üzerine yılda 4.500.000 m bez üretmesi planlandı. Ayrıca fabrikadan 600.000-700.000 kg iplik satışa sunulabilecekti.⁶³¹ Tesisin, diğer dokuma fabrikalarına uzman ve tecrübeli eleman yetiştirmesi de düşünülmekteydi⁶³².

Fabrikanın plan ve projeleri Türk mühendisler tarafından çizildi⁶³³. Fabrikanın kazan ve elektrik tesisatı dışındaki tüm makine aksamı Alman menşeli Hartmann Firması’na verildi⁶³⁴. Sümerbank tarafından fabrikanın montaj işlerinde kullanılmak üzere Almanya’nın Rich Hartmann⁶³⁵ ve AEG⁶³⁶ ile İsviçre’nin Brown Boveri und Co.⁶³⁷ firmalarından inşaat malzemeleri getirildi. Aynı zamanda fabrikanın enerji santralinin tesisatını Brown Boveri und Co.⁶³⁸ ve elektrik tesisatını AEG firması yapacaktı.⁶³⁹ Fabrikanın cam çatısını ise Almanya’nın J. Eberspaecher firması inşa edecekti⁶⁴⁰. Ereğli

Vükelâ’da görüşüldü ve Ereğli’de bir iplik ve şayak fabrikasının kurulması üzerine alınan kararda: “*Dün in’ikad eden Meclis-i Vükelâda Trabulus-i Garp ve mülhakatında ihtiyacat-ı ahalinin tehvini için Hazine-i Celilece münasip mikdar meblâğ tahsisi, Adana muhtacin-i zürrainı mahalli Ziraat Bankasından kefalet-i müteselsile ile beşer bin kuruşa kadar akçe ıkrazı, Dersaadet’de kredi popüler yani İtibar-i Ahali Şirketi namıyla bir şirket teşkiline ruhsat itası, Konya Ereğlisi civarında İvriz Nehri kenarında iplik ve şayak imaline mahsus bir fabrika inşasına müsaade itası, Yanya’da, Yanya Otomobil ve Otobüs ve Omnibüs Anonim Osmanlı Şirketi namıyla bir şirket teşkiline ruhsat itası hakkında müzakerat-i lâzime cereyan ve mukarrerat ittihaz edilmiştir*” denilmekteydi. Ancak, dönemin şartları itibarıyla bu düşünce hayata geçemedi. (İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle...*, s.686.)

⁶²⁹ A. A. Özeken, *Sanayi Tesis Yerleri Problemi...*, s.25.

⁶³⁰ *Sümer Bank Üç Aylık Bülten*, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁶³¹ *Son Posta*, 17 Şubat 1937, s.11.

⁶³² *Sinaî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...*, s.26.

⁶³³ *Yeni Ses*, 25 Birincikânun 1935, s.1.

⁶³⁴ *Aydın Tarihi*, S.15, (1-28 Şubat 1935), s.7.

⁶³⁵ *BCA*, 30.18.1.2.68.72.20.

⁶³⁶ *BCA*, 30.18.1.2.63.25.6.

⁶³⁷ *BCA*, 30.18.1.2.64.35.11.

⁶³⁸ *BCA*, 30.18.1.2.65.45.5.

⁶³⁹ *BCA*, 30.18.1.2.54.31.9.

⁶⁴⁰ *Akşam*, 16 Mart 1938, s.6.

Bez Fabrikası'nın inşa edileceği yerin istimlak çalışmaları için 3 Ağustos 1934'te Ereğli Kaymakamlığı'na gerekli talimatlar verildi⁶⁴¹.

Yapılan çalışmalar sonucu inşaat alanı hazırlanan fabrikanın temel atma törenine katılmak üzere başta Başvekil İsmet İnönü olmak üzere İktisat Vekili Celâl Bayar, Nafia Vekili Ali Çetinkaya⁶⁴², Sümerbank Müdürü Nurullah Esat Sümer ve diğer ileri gelenler Ereğli'ye geldi. Ereğli Bez Fabrikası'nın temeli Başvekil İsmet İnönü tarafından 20 Kasım 1934'te atıldı⁶⁴³.

İsmet İnönü temel atma töreninde yaptığı konuşmada şu konulara değinmişti: *“Ereğli’de kutlu bir teşebbüs için toplanmış bulunuyoruz. Bütün memleket Ereğli’de kurulacak fabrikaya alaka göstermektedir. Bu sene Sümer Bank’ın Bakırköy’deki yeni dokuma tesisatını işletmeye çalıştık. Kayseri’deki büyük bez fabrikasının temelini attık. Şimdi Ereğli’de üçüncü dokuma fabrikasını kurmaya başlıyoruz. Bu saydıklarım dokumaya ait olan sanayi programının eserleridir. Cumhuriyet, kurucu ve yapıcı bir varlıktır. Ereğli bez fabrikası ince bez için kuruluyor. Şimdiye kadar memleketimizde yapılmayan; saten, ince astarlık, mermerşahi, beyaz ve renkli patiska dokunacaktır. 15.000 iğ ve 250 tezgâh olacaktır. Yalnız bu fabrika pamuk ekicilere 7.000 balya isteyen yeni bir müşteri olacaktır. Görüyorsunuz ki fabrika kurarken, çiftçilerimiz aynı zamanda faydalanmış oluyorlar. Ereğli bez fabrikasına -elektrik santrali ve işletme sermayesi birlikte olarak- 3.500.000 lira harcanacaktır. Takriben, bin iki yüz elli işçi çalışacak, 4.000.000 metre kumaş çıkacak ve ayrıca 500.000 kilo ince iplik elde edilecektir. Sümer Bank 1935 yılı bitmeden Ereğli bez fabrikasını işletmeye başlayacaktır. Ereğli bez fabrikası ile memleketin ekonomik varlığı hissedilecek surette kuvvetlenecek ve zenginleşecektir. Şimdi hep beraber değerli işimize, Ereğli bez fabrikasının temelini atmak işine sevinçle başlayalım.”*⁶⁴⁴

Fabrika inşaatına Ereğli İstasyonu yakınındaki 260.000 m²'lik bir sahada başlandı⁶⁴⁵. Fabrika binaları için 80.000 m²'lik bir arazi tahsis edildi⁶⁴⁶. Fabrika inşaatında iki ekip halinde bin beş yüz kişi⁶⁴⁷, montaj işlerinde ise beş yüz işçi

⁶⁴¹ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.2.

⁶⁴² Ali Çetinkaya 1873'te Afyonkarahisar'da doğdu. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân IV. Dönem Karahisar-ı Sahip Mebusu oldu. TBMM Hükümetleri I. Dönem Karahisar-ı Sahip; II., III., IV., V., VI. ve VII. Dönem Afyonkarahisar Mebusu seçildi. Ankara İstiklâl Mahkemesi Reisi olarak görev yaptı. VII., VIII., IX., X. ve XI. Hükümet Dönemi'nde Nâfia Vekilliği ile XII. Hükümet Dönemi'nde Muhabere ve Münâkalât Vekilliği yaptı. 22 Şubat 1949'da öldü. (**TBMM Albümü 1920-2010...**, s.373.)

⁶⁴³ **Cumhuriyet**, 21 Teşrinisani 1934, s.1.

⁶⁴⁴ **Ayın Tarihi**, S.12, (1-30 II. Teşrin 1934), s.44, 45.; **Sümerbank X uncu Yıl**, s.49.

⁶⁴⁵ **Mensucat Meslek Dergisi**, S.2, IV, (Şubat 1951), s.55.

⁶⁴⁶ **Son Posta**, 22 Şubat 1936, s.5.

⁶⁴⁷ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

çalışmaktaydı⁶⁴⁸. Bez fabrikasının temel kısımları Nisan 1935'te tamamlandı. Ardından fabrikanın demir ve makine kısımlarında görev yapacak Alman mühendis ve ustalar Ereğli'ye gelerek çalışmaya başladı⁶⁴⁹.

Hızlı bir şekilde ilerleyen fabrika inşaatının; iplikhane, dokumahane, boyahane, ambar kısmı, elektrik santrali, müdüriyet binası, gazino, hastane kısımlarının duvar ve çatı inşaatı 1935'in ikinci yarısında bitirildi. Memur ve işçi konutlarının inşasına geçildi. Fabrikanın makina montajına ise aynı yılın Ekim ayında başlandı. Fabrikayı ana demiryoluna bağlayan "iltisak" hattı tamamlandı⁶⁵⁰. Fabrikanın elektrik ihtiyacını karşılamak için iki santral kurulacaktı. Bunlardan biri buhar ile diğeri ise İvriz Çayı'ndan alınan elektrik ile çalışacaktı⁶⁵¹.

Ereğli Bez Fabrikası ham pamuk ihtiyacını kısmen Nazilli ve Adana'dan⁶⁵², büyük ölçüde ise Ziraat Vekâleti'nin Sakarya vadisinde ektirmekte olduğu akala cinsi pamuklardan karşılayacaktı⁶⁵³. Sakarya vadisinde ekilmeye başlayan ince elyafli pamukların alınması ile de bu bölgenin zirai kalkınması ve yüksek kaliteli pamukların ekilmesi teşvik edilecekti⁶⁵⁴.

Ereğli'yi tarımsal sanayi noktasında kalkındıracak olan fabrikanın 1932'de yapılan teknik incelemeler sonucu burada inşa edilmesinde Konya Ereğli Belediye Başkanı Rasim Erel Bey'in katkısı büyük oldu. Fabrikada, Türkiye'de henüz üretimi yapılmayan patiska, saten ve mermerşahi gibi ince kumaşlar imal edilecekti. Plan ve proje sürecinde Türk mühendislerin ağırlıklı olarak yer alması ise bu fabrikanın diğerlerinden ayrılmasına neden oldu.

2- Ereğli Bez Fabrikası'nın İşletmeye Açılması ve Fabrikanın Özellikleri (4 Nisan 1937)

İnşaatı tamamlanan Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışı yapmak üzere Başvekil İsmet İnönü, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İktisat Vekili Celâl Bayar, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan, İngiliz Büyükelçisi Sir Persi Loren, Orgeneral

⁶⁴⁸ **Son Posta**, 22 Şubat 1936, s.5.; Ereğli Bez Fabrikası'nda çalıştırılacak işçiler Bakırköy Bez Fabrikası'nda staj görmekteydi. (**Yeni Ses**, 22 Birincikânun 1936, s.1.)

⁶⁴⁹ **Akşam**, 27 Nisan 1935, s.1.

⁶⁵⁰ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁶⁵¹ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁶⁵² **Kurun**, 16 Şubat 1937, s.6.

⁶⁵³ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.13.

⁶⁵⁴ **Isparta**, 6 Mayıs 1936, s.1.

Fahrettin Altay⁶⁵⁵ ile birçok mebus ve parti üyeleri Ereğli'ye geldi. Heyeti, Konya Valisi Cemal Bardakçı ve Konya Belediye Reisi Şevki Ergun Beyler karşıladı⁶⁵⁶.

Başvekil İsmet İnönü 4 Nisan 1937'de Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışını yaptı. Açılışın ardından Ereğli Bez Fabrikası Müdürü Celâl Edige tarafından Başvekil ve yanlarındaki heyete fabrikanın teknik özellikleri, işleyişi, üretim kapasitesi ve üreteceği ürünler hakkında bilgiler verildi. İsmet İnönü, fabrika hakkındaki görüşlerini şu cümlelerle ifade etmekteydi: *“Ereğli bez fabrikasının resmen açılmasını yaptım. On beş günden beri tam işlemeye başlamış olan bu fabrika, Sümer Bank dokuma kurumlarının orta çapta bir örneğidir. 16.500 iğ ve 300 dokuma tezgahı vardır. Diğer fabrikalardan daha ince kumaş dokuyacaktır. Tezgahlarda bulunan ince bezler ve patiskalar seyircilerin takdirini celbetti. Fabrikanın boyahaneleri, laboratuvarları ve diğer kısımları vardır ve ileride büyütülmesi imkanı göz önüne alınmıştır. Ereğli bez fabrikasının az zamanda her aileye kendini sevdirecek çok önemli bir millet fabrikası olduğunu emniyetle söyleyebilirim.”*⁶⁵⁷

Ereğli Bez Fabrikası için toplam 3.943.000 lira harcandı. İşletmede 16.500 iğ ve 300 dokuma tezgahı bulunmaktaydı⁶⁵⁸. Fabrika yılda 6.750 saat çalışarak 1.463 ton vater ipliği ve 6.298.000 m bez üretebilecek kapasitedeydi⁶⁵⁹. Tesiste, ortalama bin yüz erkek ve yedi yüz kadın işçi çalışmaktaydı⁶⁶⁰.

Ereğli Bez Fabrikası'nda; merserizasyon⁶⁶¹, kasar, top boyama, iplik boyama ve apre birimleri bulunmaktaydı⁶⁶². Fabrikanın giriş kısmı idari kısım olarak

⁶⁵⁵ Fahrettin Altay 1880'de İskodra'da doğdu. 4. Ordu Subaylığı, 76. Alay 2. Tabur Komutanlığı, 3. Kolordu Kurmay Başkanlığı, 26. Tümen Komutanlığı, 12. ve 3. Kolordu Komutanlığı ve 1. Ordu Komutanlığı gibi askeri görevlerde bulundu. I. Dönem Mersin, II. Dönem İzmir ve VIII. Dönem Burdur Mebusu seçildi. 26 Ekim 1974'te öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.456.)

⁶⁵⁶ Yeni Ses, 6 Nisan 1937, s.1.

⁶⁵⁷ Sümerbank X uncu Yıl, s.51.

⁶⁵⁸ Ereğli Bez Fabrikası 1942 itibariyle 18.400 iğ ve 329 dokuma tezgahını ihtiva etmekteydi. (Sümerbank X uncu Yıl, s.51.); Fabrikanın üretimi 1973'e gelindiğinde 32.612 iğ ve 394 dokuma tezgahı ile 2.683 ton iplik ve 10.191.880 m dokuma üretim gücüne sahipti. (Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.

⁶⁵⁹ Sümerbank, Ankara, 1945, s.10.; Ereğli Bez Fabrikası'nın ince dokuma üretiminde ilk olarak pamuklar temizleme silindirlerinden geçirilirdi. Pamuklardaki lifler açılır ve su katılırdı. Fitol haline gelen yumaklar eşitlenirdi. İplikler ayarlanarak dokumacılara verilirirdi. Çile haline getirilen iplikler boya yerlerine gönderilirdi. İplikler masaralara sarılır ve çözülürdü. Daha sonra dokuma tezgâhlarına gönderilirdi. En son aşamada ise kumaşlar balya haline getirilirdi. (Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi, S.95-96, (Eylül-Ekim 1946), Konya, 1946, s.13.)

⁶⁶⁰ Sümerbank X uncu Yıl, s.51.; Ereğli Bez Fabrikası'nda 1961 itibariyle bin dokuz yüz elli sekiz işçi ve yüz otuz dokuz memur çalışmaktaydı. (Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.1, (Temmuz 1961), s.26.)

⁶⁶¹ Pamuklu, kimyasal işlem görmeden pamuk ipliği ile dokunduğu gibi kimyasal işlem görmüş iplikle de üretilmektedir. Buna “merserize pamuk ipliği” denilmektedir. Merserize pamuk ipliği beyaz ve parlak olup çekmemekteydi. (Türk Ansiklopedisi, XXVI, Ankara, 1977, s.354.)

⁶⁶² Z. Toprak, Sümerbank, s.40.

kullanılmaktaydı. Modern ve konforlu olan bina kaloriferler ile ısıtılmaktaydı. Bölgede kışın şiddetli geçmesi nedeniyle pencereler ikişer camlı yapıldı. İşletmeye giriş kısmından girildiği zaman karşıda asıl fabrika kısmı yer almaktaydı. Fabrikada yangın tehlikesine karşı garaj, itfaiye teşkilatı ve bir tulumba bulunmaktaydı⁶⁶³. Elektrik enerjisi İvriz Hidroelektrik Santrali'nden ve bünyesindeki termik santralden elde edilmekteydi⁶⁶⁴.

Ercümen Ekrem Talû, “Son Posta” gazetesinin 9 Nisan 1937 tarihli yazısında fabrika hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “*Ereğli bizi karşıladı. Ben bu kadar şirin, bu derece can alıcı bir kasaba nadir gördüm. Ortalık tertemiz; etraf yemyeşil. Geniş bir şose kasabanın içine götürüyor. Sağda fabrika. Buna ulaştıran muntazam caddenin iki tarafında memur evleri. Karşıda fabrikanın zarif girişi. Ereğli'nin bu hoş manzarası önünde derhal şu kanaat hasıl oluyor: Endüstri memlekete yalnız refah değil, medeniyet, huzur, intizam hissi, neşe, ferah da getirmektedir. Bir tek fabrika ile buranın sosyal durumunda önemli bir dönüşüm olmuştur. Şimdilik sekiz yüz işçi çalıştıran, Ereğli kombinası en modern bir müessesedir. Başında bulunan Bay Celâl, çalışanlarına taze, zinde bir ruh getirmekte başarılı olmuştur. 30 kuruştan, 2 liraya kadar gündelik alan amelenin halinde bir emniyet, ışık ve istikbale karşı bir güven belli oluyor. Her taraf tertemiz, muntazam, mamur. Tezgâhların başında lacivert gömlekli, küçük, büyük ve hepsi de ciddi vakur yurttaşlar vazifelerini görüyorlar. Bir salondan ötekine geçtikçe hayret ve memnuniyetimiz artıyor. Fabrika en ince, en zarif dokumayı çıkarıyor. Hani bunları yapıyorken görmesek, yerli malı olduğuna ve bu mütevazı insanların parmaklarından çıktığına güç inanacağız. Bir tarafta depo, zarif selofan ambalajlar içerisinde hassa, patiska, poplin topları ile masa örtüleri, peşkirler ve mendillerle dolu. Yakında bunların hepsi piyasaya çıkarılacak ve milli servetin yabancı ülkelere akınını durduracak. Hepimiz tatlı bir rüya görüyor gibiyiz. Türk dehasının kudret ve kabiliyetini burada bir kere daha görmüş olduk*”⁶⁶⁵.

⁶⁶³ Yeni Ses, 15 Nisan 1937, s.3.

⁶⁶⁴ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, X, (Aralık 1969), s.12.; İvriz Köyü yakınında bulunan İvriz Hidroelektrik Santrali'nde Toroslardan gelen su iki tribün ile enerjiye çevirerek 1 Mwh'lık elektrik üretmekteydi. Santralde Sümerbank'tan kalma tek katlı bir idare binası ile sekiz dairelik bir lojman yer almaktaydı. **Santral Görevlisi ile Yapılan Mülakat**, Konya-Ereğli, 25 Ekim 2016.; İvriz Hidroelektrik Santrali'nin karşısında yer alan İvriz Kaya Kabartması'ndaki levhada: “Mustafa Kemal Atatürk'ün kabrine Ereğli'den getirilen toprak 8 Kasım 1953'te bu kaya kabartmasının altından alındı” yazmaktadır. Bu bilgi fabrikanın kurulduğu yere yakın bir noktada bulunan ve Hititler Dönemi'nden kalan İvriz Kaya Kabartması hakkında bilgi veren levhadan alınmıştır. (Bkz. Ekler. Foto: 33.)

⁶⁶⁵ Ercümen Ekrem Talû, “Karabükte ve Ereğlide Neler Gördüm?”, Son Posta, (9 Nisan 1937), s.7.

BBYSP'nin dokuma alanındaki orta ölçekli fabrikalarından biri olan Ereğli Bez Fabrikası iki buçuk yıl süren inşa çalışmalarının ardından yaklaşık 4.000.000 liralık bir maliyet ile 4 Nisan 1937'de açıldı. İşletme, Türkiye'nin o dönem “*en ince pamuklu dokuma*” üretimini yapabilecek tek fabrikası idi. Burada üretilen ince pamuklu dokumalar halkın beğenisini topladı. Üretim ve diğer ihtiyaçlar için kullanılan enerji ise hem termik hem de hidroelektrik santrallerden elde edilmekteydi.

3- Ereğli Bez Fabrikası'nın Ürettiği Mamuller ve Üretim Miktarları

Ereğli Bez Fabrikası en ince ve zarif pamuklu dokumayı yapabilecek teknolojiye sahipti. Fabrikada; patiska, krep, düz ve çizgili gömlek, saten, ekose, sofras ve masa örtüleri üretilmekteydi⁶⁶⁶. Türkiye'nin her tarafında Ereğli hassaları, halk ve köylü tarafından beğenilmekte ve aranmaktaydı. Birinci kalitedeki mermerşahilerin üzerine konulan etikette “*Eti heykeli*” resmi bulunmaktaydı. Bu etiketi taşıyan mallar halk arasında “*Hacivatlı mermer*” diye tanınmakta ve herkes tarafından özellikle talep edilmekteydi⁶⁶⁷. İşletmenin uygun fiyatta ve yüksek kalitedeki ürünlerinin halkın beğenisini kazanması üzerine İstanbul ve İzmir'deki tacirler fabrika ürünlerini mağazalarında satmak için siparişte bulundu.

Fabrikadaki bir yıllık iplik imalatı 445.466 kg idi. İşletmede 1937'nin ilk altı aylık döneminde 210.249 m bez üretildi. Aynı yılın ikinci altı aylık döneminde ise bez üretimi %172.4'lük bir artışla 572.736 m'ye yükseldi. Fabrikaya 1937'de 948.674 kg pamuk satın alındı. Pamuklar, özellikle en iyi kalitedeki akala ve cleveland türleri arasından seçildi⁶⁶⁸. Fabrikanın yıllara göre kullandığı ve ürettiği ürünlerin sayısal verileri şöyle idi:

Fabrikanın sarf ettiği pamuk miktarı⁶⁶⁹:

Yıl	Ton
1937	200
1938	500
1939	900

⁶⁶⁶ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.55.; Ereğli Bez Fabrikası, 1955'ten itibaren, balık ağı ipliğini de üretmeye başladı. (**Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.26.)

⁶⁶⁷ **Akşam**, 7 Kânunusani 1938, s.6.; **Son Posta**, 2 İkincikânun 1938, s.8.

⁶⁶⁸ **Ulus**, 10 Nisan 1938, s.2.

⁶⁶⁹ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.51.

1940	1.000
1941	1.200
1942	1.500

Farikanın ürettiği satış ipliği miktarı⁶⁷⁰:

Yıl	Kg
1937	216.700
1938	376.000
1939	417.000
1940	471.000
1941	674.000
1942	662.000

Fabrikanın dokuma ürün miktarı⁶⁷¹:

Yıl	Metre
1937	778.800
1938	2.400.000
1939	3.037.000
1940	4.112.000
1941	3.684.000
1942	4.767.000

Fabrika satış kıymetleri⁶⁷²:

Yıl	Lira
1939	2.004.000
1940	2.982.000
1941	3.802.000
1942	3.531.000

Ereğli Bez Fabrikası'nda yukarıda da ifade edildiği üzere farklı kalitede ince dokuma üretilmekteydi. Bunlar arasında en çok mermerşahi talep görmekteydi. Bu

⁶⁷⁰ Sümerbank X uncu Yıl, s.51.

⁶⁷¹ Sümerbank X uncu Yıl, s.51.

⁶⁷² Sümerbank X uncu Yıl, s.51.

üründe kullanılan Eti heykeli figürü ile fabrika kendi markasını oluşturdu. Pamuklu dokuma miktarı 1937-1942 döneminde ortalama altı kat arttı. Ürün satışından ise 1939-1942 döneminde yaklaşık bir buçuk kat gelir elde edildi.

4- Kuruluş Sonrası Dönemde Ereğli Bez Fabrikası

Ereğli Bez Fabrikası kurulduktan sonra da teknolojiyi yakından takip etti ve daima gelişim kaydetti. Fabrika bünyesinde 1943'te faaliyete geçen nişasta fabrikası⁶⁷³ ile Sümerbank dokuma fabrikalarının nişasta ihtiyacının yaklaşık %70'i karşılanacaktı⁶⁷⁴.

İşletme, 4 Nisan 1937'de "*Ereğli Bez Fabrikası*" adı atında çalışmaya başladı. 1 Haziran 1949'dan itibaren ise "*Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi*" ismi ile faaliyetlerine devam etti⁶⁷⁵.

Fabrikaya 1954'te dikiş ipliği imalat bölümü ilave edildi⁶⁷⁶. Kuruluşundan 1962'in sonuna kadar 16.100.000 lira, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) döneminde 98.600.000 lira, İplik ve dokuma ünitelerinin modernizasyonu için 1968-1972 döneminde 65.100.000 lira yatırım yapıldı⁶⁷⁷. Fabrikanın iş sayısı 1974'te tamamlanan modernizasyon ve yenileştirme çalışmaları ile 32.612'e, iplik makinası sayısı ise 78'e çıkarıldı. Böylece yıllık üretim kapasitesi 10.500.000 m'ye yükseltildi. Fabrikada bu dönemde; pamuklu, polyester ve viskon karışımı iplikler, perdelik, döşemelik, pijamalık, poplin, trençkotluk, patiskalık ve çarşaflik kumaşlar ve masa örtüsü, nevresim ile çeşitli bezler üretildi⁶⁷⁸. Konfeksiyon üretimi 1975'te ele alındı ve masa ve yatak örtüsü, yatak odası takımı, okul önlüğü gibi ürünlerin üretimine başlandı⁶⁷⁹.

İbrahim Hakkı Konyalı bu dönemde Ereğli Bez Fabrikası'nın işleyişi hakkında şu değerlendirmede bulunuyordu: "*Fabrika, akıllara durgunluk verecek bir intizamla çalışıyor. Mümkün olan herkese şöyle bir tavsiye yapacağım. Türk'ün, Türk sanatkârının ve işçisinin mucizesini görmek için bu fabrikayı mutlaka gör!*"⁶⁸⁰

⁶⁷³ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, X, (Aralık 1969), s.12.

⁶⁷⁴ Z. Toprak, Sümerbank, s.40.

⁶⁷⁵ Celalettin Set-Osman Özbek-Mustafa Arısoy, Ereğli (Konya) 1983, Konya, 1983, s.88.

⁶⁷⁶ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, X, (Aralık 1969), s.12.

⁶⁷⁷ Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973, s.

⁶⁷⁸ Celalettin Set-Osman Özbek-Mustafa Arısoy, Ereğli (Konya) 1983, Konya, 1983, s.88.

⁶⁷⁹ Ereğli Bez Fabrikası Ekip Eski Şefi Kemal Yılmaz ile Yapılan Mülakat, Konya-Ereğli, 25 Ekim 2016.

⁶⁸⁰ İ. H. Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri İle..., s.692

Pamuklu İşletmeleri Rasyonalizasyon ve Modernizasyon Programı (RMP) projesi ile Ereğli Dokuma Fabrikası'nda 1983'ün başlarından itibaren yeniden bir modernizasyon ve genişletme çalışmalarına başlandı. Böylece fabrikanın kaliteli ürün ile üretim miktarlarında artış sağlandı⁶⁸¹.

Ereğli Bez Fabrikası'nda özelleştirilmeden önceki son dönem olan 1975-1996 yılları arasında 08:00-16:00, 16:00-00:00, 00:00-08:00 olmak üzere üç vardiya ile çalışılmakta ve basma, pazen, perde, nevresim takımı, masa örtüsü üretilmekteydi. Fabrikaya 1975-1980 döneminde konfeksiyon ve kolalama bölümlerinin eklenmesi ile işçi elbisesi de üretilmeye başladı. İlk dönemlerde kömür ile çalışan işletme bu dönemde fueloile geçti. Elektrik sağlayan İvriz Hidroelektrik Santrali'nden ilçedeki polis ve jandarma kurumlarına da elektrik verilmekteydi⁶⁸².

Fabrika sosyo-kültürel faaliyetler açısından da aktif idi. İşletmede belirli dönemlerde balolar ve günler düzenlenmekte, yazlık ve kışlık sinemalarda filimler gösterilmekteydi. Güreş turnuvalarında özellikle Yozgat'tan getirilen Halil Özkan, Hüseyin Şahin gibi pehlivanlar mücadele etti. Bunlar Ereğli Sümerspor adına müsabakalara katıldı. Fabrika personelinin maaşlarından kesilen para ve yine fabrika bünyesindeki kooperatif ve yardım sandığı ile ihtiyaç sahiplerine temel gıda, giysi ve odun-kömür yardımı yapılmaktaydı. Fabrika reviri ise halka açıktı. Fabrikaya işçi alımlarında emekli olan fabrika personelinin birinci derecedeki yakınlarına öncelik verilirdi. Ereğli Bez Fabrikası İran-Irak Savaşı'nın (1980-1988) yaşandığı dönemde savaş bölgesine ürettiği kefen bezlerinden gönderdi⁶⁸³.

Ereğli Bez Fabrikası özelleştirilme çalışmaları sonucu 1997'de Albayrak Şirketler Grubu'na devredildi. Bununla birlikte fabrikanın adı "*Albayrak Ereğli Tekstil Fabrikası*" olarak değişti. Albayrak Ereğli Tekstil Fabrikası Müdürü Fahri Aydın özelleştirme sonrası fabrikadaki değişim süreci hakkında verdiği malumatta: "*Biz bu fabrikayı özelleştirme kapsamında 10 Kasım 1997 yılında teslim aldığımızda, kısmi olarak çalışan bir fabrika vardı. Ama makinalar bakımsız, revize edilmemiş, modernizasyona tabii tutulmamış, sadece bir demir yığını halinde idi. Fabrikayı teslim aldığımızda iplik ünitesi, dokuma ünitesi, boya ünitesi vardı. Ancak bir baskı ve konfeksiyon ünitesi yoktu. Oysa bu piyasada entegre bir tesis olma mecburiyeti vardı.*"

⁶⁸¹ Albayrak Ereğli Tekstil Fabrikası'ndan edinilen bilgi. Konya-Ereğli, (24 Ekim 2016)

⁶⁸² Ereğli Bez Fabrikası Ekip Eski Şefi Kemal Yılmaz'dan edinilen bilgi. Konya-Ereğli, (25 Ekim 2016)

⁶⁸³ Ereğli Bez Fabrikası Ekip Eski Şefi Kemal Yılmaz'dan edinilen bilgi. Konya-Ereğli, (25 Ekim 2016)

Bu mecburiyeti temin için baskı makinası aldık. Baskı üniteleri oluşturduk. Motor ve zımpara makinaları aldık. Buna ilaveten şu anda yaklaşık, üç yüz elli kişinin çalıştığı konfeksiyon bölümünü meydana getirdik. Bugüne kadar fabrikayı modernize etmede ve makine parkını yenilemede ve genişletmede 8.000.000 dolara yakın bir yatırım yaptık”⁶⁸⁴ demekteydi.

Fabrika arazisi içinde yer alan bina ve yeşil alanların bir kısmı 2016 itibariyle sosyal ve kültürel faaliyetler için kullanılmaktadır. Bunlar arasında 2012’de açılan “Ereğli Belediyesi Oğuz Ata Sosyal Tesisleri” yer almaktadır. Bu tesis içinde; T.C. Ereğli Kaymakamlığı Ereğli Sosyal Hizmet Merkezi, Ereğli’li Şehit ve Gaziler Müzesi, Yarım Elma Sevgi Evi, Zübeyde Hanım Anaokulu, Nene Hatun Kadın Konukevi, Gençlik Merkezi, Yöresel El ve Ev İşleri Ürünleri Satış Noktası ile Ereğli Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü bulunmaktadır⁶⁸⁵.

5- Ereğli Bez Fabrikası’nın Bölgeye Yaptığı Katkı

Fabrika, büyük ölçüde tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bölge insanı için yeni bir iş sahası oluşturdu. İşçilerinin %80’ni Ereğli ve yakın çevresinden temin edilmekteydi. İplik şubesinde bilhassa kadınlar çalışmaktaydı⁶⁸⁶. Çalışan yaklaşık bin iki yüz işçinin dört kişilik bir aileye sahip olduğu düşünüldüğünde dört bin sekiz yüz kişi fabrikadan doğrudan faydalanmaktaydı.

Ereğli Bez Fabrikası ilçe ekonomisinin canlanması ve dolayısıyla da refahının artması bakımından da önemli katkılarda bulundu. Fabrikanın memur ve işçilere verdiği ücretler Ereğli ekonomisini hareketlendirdi. Daha önceden kilosu 40-45 kuruşa satılan yerli yağlar 1 liraya kadar yükseldi. Diğer yiyeceklerde de buna örnek olabilecek bir artış yaşandı. Bu artış köylünün yüzünü güldürdü⁶⁸⁷. Tüm bunların dışında fabrikanın elektriğini elde etmek için İvriz’de 561.000 liraya inşa edilen hidroelektrik santrali⁶⁸⁸, Ereğli’ye de elektrik verdi ve ilçenin bu ihtiyacını karşılamakla da önemli bir vazifeyi yerine getirdi.

Ereğli’nin dışındaki çevre köylerinin refahını arttıracak bir takım yatırımlara ön ayak olan fabrika ilçe merkezine bağlı Alhan, Hacı Bekir ve Taşağıl köylerinde artezyen

⁶⁸⁴ Ekovitrin Aylık Ekonomi Dergisi, S.2004/9, (Eylül 2004), s.100, 101.

⁶⁸⁵ Bu bilgi fabrika kampüsünde yaptığımız gözlem ve araştırma sırasında edinilmiştir. (25 Ekim 2016) (Bkz. Ekler. Foto: 29.)

⁶⁸⁶ Cumhuriyet, 16 Şubat 1937, s.4.

⁶⁸⁷ Ekekon, 8 İkinciteşrin 1937, s.4.

⁶⁸⁸ Sümerbank X uncu Yıl, s.51.

ile su tulumbalarının yaptırılmasına destek verdi.⁶⁸⁹ Konya Valisi Cemal Bardakçı'nın girişimleri ile Ereğli'deki su arklarının temizlenmesi için çalışmalar yapıldı. Böylece 9.192 hektardan daha fazla arazi sulandı ve bölge ziraatının ilerlemesi sağlandı⁶⁹⁰. Ereğli'de köy kalkınma programının uygulanması ile merkez köylerdeki posta kutuları yeniden yapıldı. Buralara yüzlerce ağaç dikildi. Ayrancı köyündeki ağaçlar ilaçlandı. İkiz boğazı okulu tamir ettirildi. Çayhan mıntıkasındaki Çayhan okulunun keşif evrakı yaptırıldı. Bulgurluk köyünün eksik kalan inşaatı tamamlandı. Ömerli köyünde içme suyu üç çeşmeye taksim edildi⁶⁹¹.

Fabrika, Ereğli'de bir takım sağlık hizmetlerinin sunulmasında ve sıtma vakalarının sona erdirilmesinde de etkin bir rol oynadı. Fabrika bünyesinde on beş yataklı bir hastane ve küçük bir eczane vardı. Hastanede bir doktor, bir diş hekimi, bir sağlık memuru, iki pansumancı bulunmaktaydı. Doktorlar her saat hastaları muayene etmekteydi. Sağlık memuru ile pansumancılar nöbetleşe kalmaktaydı. Yaşanabilecek ani bir hastalık ve kaza karşısında ise ilk yardım önlemleri alınabilmekteydi⁶⁹².

Fabrikada yer alan bahçeli, tek ve çoklu lojmanlar ile çalışanlara rahat bir ortam sunulmaktaydı. Beş yüz kişilik sinema salonunda memur ve işçiye haftada iki film gösterilmekteydi. Fabrikanın temsil ve müzik kolu tarafından konserler ve tiyatro oyunları düzenlenmekteydi. Böylece çalışanların müzik ve sahne zevkleri karşılanmakta ve kültürleri arttırılmaktaydı. Fabrika lokalinde memur ve işçiler tarafından bazı zamanlar müzikli ve danslı aile toplantıları yapılarak ailece bir yakınlık ve dostluk ortamı kurulmaktaydı. Düzenlenen bu eğlenceler ile aynı zamanda personelin çalışma verimliliği arttırılmaktaydı⁶⁹³.

Fabrikada çalışan işçiler belirli saatlerde fabrikanın dersliklerinde okuma yapmakta ve her hafta fabrika sinemasında bilgilerini arttıracak filimler izlemekteydi. İşçilere gösterilen filmlerden bir bölümü Kızılay Kurumu'na verilmekteydi. Bu suretle hem Kızılay'a bir gelir temin edilmekte hem de halkın sinema ihtiyacı karşılanmaktaydı⁶⁹⁴.

⁶⁸⁹ **Yeni Ses**, 2 Şubat 1938, s.2.

⁶⁹⁰ **Yeni Ses**, 23 Nisan 1938, s.1.

⁶⁹¹ **Yeni Ses**, 14 Mayıs 1938, s.2.

⁶⁹² **Sümer Bank Birleşik Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi Ereğli Bez Fabrikası Dâhilî Talimatname**, İstanbul, 1939, s.7.

⁶⁹³ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.56.

⁶⁹⁴ **Kurun**, 7 İkinciteşrin 1937, s.3.; İşçilere öğretici filimler göstermek için, 1954'te Fabrika Müdürü M. Ali Durusoy'un ve Teknik Müdür Fazıl Bey'in gayretleriyle fabrikaya sinema makinesi getirildi. (**Yeni Ereğli**, 2 Eylül 1954, s.2.)

Fabrika çalışanlarının sosyalleşmeleri ve zihin yorgunluklarını atmaları için spor sahaları da inşa edildi. Fabrikanın “*Sümerspor*” adında bir kulübü bulunmaktaydı. Bünyesinde; futbol, voleybol, tenis, atletizm kolları faaliyet göstermekteydi⁶⁹⁵.

Gazeteci-Yazar Ziya Çalık, “*Yeni Ses*” gazetesinin 15 Nisan 1937 tarihli nüshasında Ereğli Bez Fabrikası’nın sunduğu imkanlar hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktaydı: “*Amelesinden okuyup yazma bilmeyenlerin kültürel durumlarını düzeltmek için okuma salonları olduğu gibi bin insanı içine alacak tarzda çok güzel bir sineması da vardır. Sinema seslidir. Ereğli’nin bu modern, zarif ve temiz sinema binası gibi bir binayı da Konya’da görmeyi gönül ne kadar ister. Sinemanın bir kısmı kantindir. Direktör Celâl Edige’nin bize verdiği malûmata göre kültürel kalkınma kadar amelenin sıhhi durumlarının da korunması için spor teşkilâtı da ihmal edilmiş değildir. Amele hem manen hem maddeten refaha doğru yürümektedir. Kendimizi Ankara’dayız gibi sandıran bahçeli, tek katlı fabrika memur evleri o çevreye bir hususiyet ve güzellik vermektedir. Evlerin ikisi dışında hepsinin üstünde birer anten olması, gündüz çalışan memurların gece için zevklerini tatmin edecek vasıtalarla malik olduklarını anlatıyordu*”⁶⁹⁶. Buradan da anlaşılacağı üzere fabrikanın sunduğu imkânların bir kısmı henüz Konya’da mevcut olmayıp Ankara’yı hatırlatan seviyedeydi. Ayrıca 1937 itibarıyla Ereğli Bez Fabrikası personel evlerinde anten olması fabrikanın çalışanlarına sunduğu teknolojinin o dönem için Türkiye’nin birçok yerinden daha ileri bir seviyede olduğunu göstermekteydi.

Fabrikanın Ereğli’de meydana getirdiği ekonomik değişime bağlı olarak şehrin imarı hususunda da bir takım çalışmaların yapılması zorunlu hale geldi. İlçeyi imar etmek ve güzelleştirmek için Ereğli Belediye Başkanı Rasim Erel tarafından bir takım çalışmalar yapıldı. Öncelikle kasabanın imar planı ve haritası için Dâhiliye Vekâleti tarafından belediyenin imar heyetine 6.000 liralık bir bütçe ayrıldı. Bu bütçe ile ilçedeki eski kerpiç evlerin yanına yeni binalar inşa edildi. Sokaklara parkeler döşendi. Modern bir park, sebze pazarı ve mezbaha yapıldı⁶⁹⁷.

Anlaşılacağı üzere fabrika sadece üretim yapılan yer değildi. Burada her yönü ile bir “*yaşam alanı*” inşa ediliyordu. Fabrika hastanesinden mevcut personelin dışında bölge halkı da yararlanmaktaydı. Bunun dışında her türlü konfor düşünülmüştü. Hafta sonları bilgi ve görgü artırıcı faaliyetler düzenlenmekteydi. Fabrikanın kurulmasından

⁶⁹⁵ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.56.

⁶⁹⁶ Ziya Çalık, “*Ereğli Fabrikası Muhitine de Çok Faydalı Oluyor*”, **Yeni Ses**, (15 Nisan 1937), s.3.

⁶⁹⁷ **Ekekon**, 11 Nisan 1938, s.3.

sonra şehirde büyük bir ekonomik hareketlilik yaşandı. Ekonomik refah yeni gelişmelere de sebebiyet verdi. Hayatın her alanında olduğu gibi mimari konusunda da yeni yaklaşımlar ortaya çıktı ve modern yapılar inşa edildi.

D- NAZİLLİ BASMA FABRİKASI

1- Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin Nazilli'deki Basma Fabrikası'nın Yerini Belirlemesi

Nazilli, kuzeyde Beydağ, kuzeydoğuda Çamlık, güneydoğuda Karıncalı, güneybatıda Madran dağları ile çevrili olup Büyük Menderes Nehri'nin alüvyonla doldurduğu verimli tektonik çöküntü ovası üzerindeydi. İlçe, iklim ve coğrafi yapısı itibarıyla pamuk ziraatına oldukça elverişliydi. Enerji ve su kaynağı olarak ise Büyük Menderes nehri ve yakın mesafesinde kömür yatakları bulunmaktaydı. Pamuk ziraatının Nazilli'de yaygınlaşmasında coğrafi etkenlerin yanı sıra beşeri faktörlerde etkili oldu⁶⁹⁸.

Nazilli'nin sahip olduğu tüm bu özellikler Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin dikkatini çekti. Heyet, 1933'te Nazilli'de teknik boyutlu bir takım incelemelerde bulundu. İlçede debisi yüksek su kaynağına rastlanamadı. Büyük Menderes nehrinin su miktarı ise fazla olmakla beraber eğimi düşük ve sahası düz olduğundan dolayı enerji üretebilecek yeterli debiye sahip değildi. Bunun dışında yeraltı enerji kaynakları üzerine araştırmalar yapıldı. Nazilli yakınlarında ve demiryoluna 7-8 km mesafede iyi nitelikli ve zengin linyit kömür madenleri olduğu belirlendi. Buradaki kömürlerin 6.000-6.400 kaloriye ve kömür madenlerinin ise 750.000 ile 1.500.000 ton rezerve sahip olduğu tespit edildi. Bu madenlerin taşınması için ise daha önceden kömür ocakları ile şehir arasında bulunan dekovil hattının kurulması gerektiği belirtildi⁶⁹⁹.

Nazilli'de kurulması düşünülen basma fabrikasının yeri hakkında Sovyet Rus Mühassıs Heyeti, Nazilli demiryolunun kuzey ve güney bölümlerinde araştırmalar yaptı. Bu sahalarda yapılan incelemeler sonucu verilen raporda: Alan üzerinde kuzeyden güneye doğru eğim fazladır. Yeraltı sularının seviyesinin yüksekte olması

⁶⁹⁸ Bunlar arasında özellikle Amerikan iç savaşı (1861-1865) sonucu pamuk üretim alanlarının daralması ve pamuk alımının zorlaşması nedeniyle İngiltere'nin pamuklu dokuma sanayini ayakta tutabilmek için yeni pamuk ekim alanları araması ile Nazilli'de de pamuk ziraatının yoğun bir şekilde yapılmaya başlaması yer almaktadır. İlçe İngilizler tarafından inşa edilen ve 1881'de ulaşımına açılan Aydın-Nazilli demiryolu hattı ile demiryoluna kavuştu. Ege Bölgesi'nin pamuk ziraatına açılması bu bölgelerde çok sayıda çırçır fabrikasının kurulmasına ve halkın pamuk ziraatını dolayısıyla da dokuma bilgisini ve tecrübesini kazanmasını sağladı. Nazilli aynı zamanda merkezi bir noktada yer almaktaydı ve üretilecek mamullerin tüketileceği İstanbul, İzmir ve Bursa gibi büyük kentlere yakın mesafede bulunmaktaydı. İzmir-Aydın demiryolu hattı hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. (İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Ankara, 2001.)

⁶⁹⁹ **Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii...**, s.103.

nedeniyle bazı yerlerde sular yüzeye kadar çıkmaktadır. Bundan dolayı inşaat yapmaya imkan vermemektedir. Büyük Menderes Nehri'nin güney ve güneybatı kesimi, su altında kalmaya uygundur. İlçenin demiryolu hattı çevresindeki diğer sahaları ise meyve bahçeleri, çapraz sulama kanalları ve kerpiç duvarlar ile kaplıdır. Fabrikanın bu iki bölge arasında kurulması için uygun bir yer bulunamadığından dolayı ilçe dışında bir yer aranmasına karar verildi⁷⁰⁰.

Değerlendirmeler sonucu basma fabrikasının Nazilli'nin güneyinde ve Büyük Menderes Nehri'nin taşıdığı dönemde su altında kalmayan ve eğimi az bir arazi üzerinde inşa edilmesi uygun görüldü. Arsa, demiryolu istasyonuna 1.825 m, Büyük Menderes Nehri'ne 2.250 m, Bozdağa giden şoseye ise 350x600 m uzaklıktaydı⁷⁰¹.

İktisat Vekili Celâl Bayar basma fabrikanın Nazilli'de kurulması kararıyla ilgili olarak: *“Cumhuriyet Hükümeti, memleketin sanayi noktasında her zaman milli ihtiyaçlarını tatmin edecek esaslı kararlar almıştır. Bu kararların dayandığı prensipler, memleket iktisadiyatını ve halkın refahını yükseltmek ve milli bir müdafaa kabiliyeti elde etmektir. Bu muhitin kabiliyetleri nazari dikkate alınarak burada bir fabrika tesisine karar verilmiştir”*⁷⁰² dedi.

2- Uzman Heyetlerin Nazilli Basma Fabrikası'nın Projeleri Üzerine Yaptığı Çalışma

Nazilli'de kurulacak basma fabrikasının projelerini hazırlamak ve yapılacak teknik incelemeler sonucu kurulacağı yeri kesinleştirmek için Türk ve Sovyet Rus uzmanlardan oluşan heyet 1935'in ilk aylarından itibaren hızlı bir çalışma sürecine girdi. İlk olarak fabrikanın projelerini hazırlamak üzere Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esad Sümer İstanbul'da bulunan Sovyet Rus Mühendiss Heyeti ile görüşmeler yaptı. Daha sonra Sümerbank heyeti ile hazırlanan projeler üzerinde incelemeler yapmak için Ankara'ya gitti. Sovyet Rus Mühendiss Heyeti buradaki çalışmalarını tamamladıktan sonra yerinde incelemelerde bulunmak için Nazilli'ye gidecekti⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.104.

⁷⁰¹ Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii..., s.105.; Anadolu'da dokuma fabrikalarının yapılacağına duyulması üzerine Nazillili tüccarlar ve sanayiciler Ankara'ya üç kişilik bir heyet gönderdi. Ankara'ya giden Nazillili heyet, Nazilli'de bir de iplik fabrikası inşası için teşebbüslerde bulundu. (Akşam, 9 Temmuz 1932, s.5.); Anadolu'da incelemeler yapmakta olan Sovyet Rus heyeti ise İzmir'den Aydın'a geldi. Sovyet Rus uzmanlar Filibeli Hacı Süleyman'ın oğullarının pamuk fabrikasını gezdi. Daha sonra Mebus Adnan Bey ve Ticaret Odası Başkanı Halim Bey ile birlikte Koçarlı pamuk bölgesinde incelemelerde bulundu. (Akşam, 28 Ağustos 1932, s.2.)

⁷⁰² Cumhuriyet, 25 Kânunusani 1934, s.6.

⁷⁰³ Cumhuriyet, 7 Mart 1935, s.2.

Sovyet Rus Mütahhassıs Heyeti iki grup halinde 26 Mart 1935'te Nazilli'ye geldi. Birinci grupta Nazilli Basma Fabrikası'nın projelerini getiren Turkstroy Müdür Muavini Siglin'in başkanlığındaki⁷⁰⁴; Rodveski, Ünoviç, Şevarov ve Üren'den oluşan beş kişilik bir heyet⁷⁰⁵, diğer grupta Kayseri Dokuma Fabrikası'nın mühendisleri ve montörleri yer almaktaydı⁷⁰⁶. Heyet, fabrikanın kurulacağı yerde teknik incelemeler yapacak ve vereceği rapor ve hazırlayacağı plan sonrası fabrikanın inşasına başlanacaktı.

Sovyet Rus Mütahhassıs Heyeti'ne Türk tarafından Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Turga ile Sümerbank mühendislerinden Saylan ve Reşad beyler eşlik edecekti⁷⁰⁷. Sümerbank tarafından Fazlı Turga Bey'e fabrikanın inşa edileceği yeri belirleme ve projeleri hazırlama çalışmalarında yer alma görevleri verildi⁷⁰⁸. Bunun için Fazlı Bey'in teknik bilgiler alması için Rusya'ya gönderilmesine karar verildi. Seyahat için kendisine siyasi bir pasaport verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 28 Nisan 1935'te kabul edildi⁷⁰⁹.

İstanbul Beyoğlu'ndaki Sovyet Dış Ticaret Temsilciliği'nde çalışmalarına devam eden Sovyet Rus Mütahhassısı Siglin basma fabrikasının projeleri ile ilgili olarak şunları söylemişti: *“Nazilli'de kurulacak büyük mensucat fabrikasının ilk projelerini Moskova'da hazırlayarak Sümerbank'a gönderdik. Şimdi burada bu projeler hakkında Sümerbank'ın Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı ve arkadaşları ile görüşüyoruz.”*⁷¹⁰

Sümerbank tarafından Turkstroy'a hazırlatılan fabrikanın ilk projesi üzerinde düzenlemeler yapılmasına karar verildi⁷¹¹. Fabrikanın ilk projelerinin teknik etütleri ise Sovyet Rus uzmanları tarafından yapılacaktı. Turkstroy İkinci Başkanı Bay Zilkin'in başkanlığındaki Sovyet Rus Mütahhassıs Heyeti, fabrikanın kurulacağı yerde incelemelerde bulunmak üzere Nazilli'ye gitti. Sovyet Rus Mütahhassıs Heyeti ile Sümerbank Genel Müdürlüğü ve fen heyeti arasında ilk projenin etütleri üzerine bir protokol imzalandı. Protokole göre fabrikanın kesin projesi 15 Temmuz 1935'te bitirilecekti⁷¹².

Böylece 1935'in ilk aylarında Sümerbank'ın denetimi altında gerçekleştirilen proje ve yer tespit çalışmalarında Sovyet Rus ve Türk uzman heyetleri arasında ortak bir

⁷⁰⁴ **Cumhuriyet**, 4 Mart 1935, s.2.

⁷⁰⁵ **Anadolu**, 26 Mart 1935, s.3.

⁷⁰⁶ **Cumhuriyet**, 4 Mart 1935, s.2.

⁷⁰⁷ **Anadolu**, 26 Mart 1935, s.3.

⁷⁰⁸ **Cumhuriyet**, 30 Teşrinisani 1934, s.1.

⁷⁰⁹ **BCA**, 30.18.1.2.54.32.4.

⁷¹⁰ **Cumhuriyet**, 7 Mart 1935, s.2.

⁷¹¹ **Cumhuriyet**, 10 Mart 1935, s.4.

⁷¹² **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1935, s.2.; **Kurun**, 2 Nisan 1935.

ön proje hazırlandı. Uzman heyetler tarafından fabrikanın kurulacağı alanda incelemeler yapıldı ve fabrikanın kesin projesinde sona yaklaşıldı.

3- Nazilli Basma Fabrikası Temel Atma Töreni

Nazilli Basma Fabrikası'nın proje çalışmaları Temmuz 1935'te tamamlandı. Bunun üzerine Büyük Menderes nehrine 1.5 km uzaklıkta ve Aşağı Nazilli bölgesinin yakınında bulunan⁷¹³ saha üzerindeki 146.679 m²'lik arsa, fabrikanın inşası için Nazilli Belediyesi tarafından tahsis edildi⁷¹⁴.

O dönem için Türkiye'nin tek basma fabrikası olacak Nazilli Basma Fabrikası'nın temelini atmak için İktisat Vekili Celâl Bayar, İzmir Mebusu Rahmi Köken⁷¹⁵, Aydın Mebusu Nazmi Topçuoğlu⁷¹⁶, Isparta Mebusu İbrahim Demiralay⁷¹⁷ ve Sümerbank Müdürü Nurullah Sümer beyler 23 Ağustos 1935'te Nazilli'ye geldi. Celâl Bayar ve beraberindeki heyet Nazilli istasyonundan halkevine gitti. Burada fabrikanın Rusya'dan getirilen planlarını inceledi. Daha sonra fabrikanın inşa edileceği alana gidildi. Kendilerini, fabrika müdürü ve Sovyet Rus mühendisleri karşıladı⁷¹⁸.

Nazilli Basma Fabrikası'nın temeli İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından 23 Ağustos 1935'te atıldı⁷¹⁹. Fabrikanın temeline konulan bir şişenin içindeki kâğıtta; *“Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomi Bakanı Celâl Bayar, Sümerbank'ın kurduğu ilk ve büyük basma fabrikasının temelini bugün burada koydu”*⁷²⁰ yazısı yazmaktaydı. Şişe temele konulduktan sonra Celâl Bayar mala ile şişenin üzerine harç döktü. Daha sonra sırasıyla; İzmir Mebusu Rahmi Köken, Aydın Mebusu Nazmi Topçu, Isparta Mebusu İbrahim, Aydın Valisi Özdemir, İzmir Ticaret Odası Başkanı Hakkı Balcıoğlu, Sümerbank Müdürü Nurullah Esat Sümer, Aydın Parti Başkanı Etem Kadri ve Fabrika Müdürü Fazlı beyler temele harç koydu⁷²¹.

⁷¹³ **Cumhuriyet**, 16 İkincikânun 1936, s.2.; **Yeni Asır**, 18 Kânunusani 1936, s.4.

⁷¹⁴ **Milliyet**, 1 Nisan 1935, s.7.

⁷¹⁵ Rahmi Köken 1881'de Bergama'da doğdu. İş Bankası Kurucu Üyeliği ve Zonguldak Maden Müdürlüğü gibi görevlerde bulundu. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân III. Dönem İzmir Mebusu; II., III., IV., V., VI., VII. ve VIII. TBMM Hükümetleri Dönemi'nde İzmir Mebusu seçildi. Ticaret, İktisat ve Ziraat Vekilliği görevinde bulundu. (**TBMM Albümü 1920-2010**..., s.478.)

⁷¹⁶ Nazmi Topçuoğlu 1888'de Aydın'da doğdu. V. ve VI. TBMM Hükümetleri Dönemi'nde Aydın Mebusu seçildi. XII. Dönem Ticaret Vekilliği görevinde bulundu. (**TBMM Albümü 1920-2010**..., s.310.)

⁷¹⁷ İbrahim Demiralay 1883'te Isparta'da doğdu. Isparta Müdâafa-i Hukuk Cemiyeti Kuruculuğu görevinde bulundu. I., II., III., IV., V. ve VI. TBMM Hükümetleri Dönemi'nde Isparta Mebusu seçildi. 29 Mart 1939'da öldü. (**TBMM Albümü 1920-2010**..., s.328.)

⁷¹⁸ **Cumhuriyet**, 24 Ağustos 1935, s.1.

⁷¹⁹ **Cumhuriyet**, 24 Ağustos, 1935, s.1.; **Tan**, 24 Ağustos, 1935, s.1.

⁷²⁰ **Ulus**, 28 Ağustos 1935, s.1.

⁷²¹ **Ulus**, 28 Ağustos 1935, s.1.

Celal Bayar törende bir konuşma yapmış ve şu konulara değinmişti: “Aziz Nazilliler! Bugün Nazilli kombinasının temellerini atıyorum. Nazilli kombinası sanayi programımızda çok ehemmiyetli yer alan büyük bir endüstri müessesesidir. Bakırköy bez fabrikasından ve bugün bütün dünya itibariyle mükemmel bir eser olan Kayseri ve Ereğli kombinalarından sonra sıra buraya geldi. Nazilli kombinasının ayrı ve hatta diyebilirim ki bizim cephemizden söylenecek bir hususiyeti vardır. Diğer pamuklu mensucatımız hususi vasıtalarla şu veya bu tarzda yapılmış bulunuyordu. İşte buradaki kombina Türklerin ilk defa kuracakları basma fabrikası olacaktır. Fabrikamız yalnız Balkanlar bakımından değil belki Avrupa bakımından da mukayese ettiğimiz zaman küçük sayılamayacak bir eserdir. Fakat teknik itibariyle bütün dünya ile boy ölçüşebilecek mükemmeliyettedir. Bunu bittiği zaman güzel eserleriyle de göreceksiniz. Fabrikamız 1937 senesi başında bitmiş olacaktır. Bu fabrikaya 5.000.000 lira sarf edeceğiz.”⁷²²

Celâl Bayar iki bin beş yüz işçinin çalışacağı fabrikanın yılda 20.000.000 m kumaş üreteceğini söyledi. Nazilli’ye yaptığı ziyarette halkın ürün satma konusunda sorunlar yaşadığından bahsetti. Ekonomik zorlukların üstesinden gelmek ve halka istihdam yaratmak için bir fabrika kurmanın gerekli olduğunu belirtti. Bunun devlet imkanları ile gerçekleştirileceğini ve buna “devletçilik” adı verildiğini ifade etti. İnşa edilecek fabrikanın kimsenin işini engellemeyeceği, aksine herkesi memnun edeceğini dile getirdi⁷²³.

Temeli atılan Nazilli Basma Fabrikası’nda Nazilli ve çevresinden numunesi alınan ve Sovyet Rusya’da yapılan incelemeler sonucu kalite bakımından dünya standartlarının üzerinde olan pamuklar kullanılacaktı. Yılda 2.000.000 kg pamuk kullanılarak 20.000.000 m kumaş üretilenecekti⁷²⁴. Turkstroy Şirketi İkinci Başkanı ve Fabrika Teknik Şefi Alexander Siglin Nazilli Basma Fabrikası’nın çıkaracağı ürünler hakkında şunları söyledi: “Nazilli kombinası, Kayseri kombinasında yapılamayan ince işleri yapacaktır. Makinalar ona göre hazırlanmıştır. Bilhassa ince desenli kumaşlar yapacaktır ki bu çok mühimdir.”⁷²⁵

Fabrikanın imal edeceği ürünler arasında; kaliko⁷²⁶, kaliko basma, flanel, flanel bunt, madapalan, saten⁷²⁷ ile köylü ve orta kesimin kullanacağı basmalar⁷²⁸ yer

⁷²² **Aydın Tarihi**, S.21, (1-31 Ağustos 1935), s.37.

⁷²³ **Aydın Tarihi**, S.21, (1-31 Ağustos 1935), s.37, 38.

⁷²⁴ **Cumhuriyet**, 16 İkincikânun 1936, s.2.

⁷²⁵ **Yeni Asır**, 22 Kânunusani 1937, s.6.

⁷²⁶ Kaliko, pamuk ipliklerinden üretilen cilt bezine denir. (**Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük**, s.1047.)

alacaktı⁷²⁹. Fabrikanın üretime geçmesi ile üretilecek basmalar ilk önce fabrikada çalışan kadınlara giydirilecek daha sonra da yavaş yavaş bütün ülkeye dağıtılacaktı⁷³⁰. Celâl Bayar, Sovyet Rusya'daki dokuma fabrikalarında test amaçlı olarak Nazilli pamukları ile üretilen basmalar hakkında şöyle bir yorumda da bulunmuştu: “*Bu güzel basmaları Nazilli kızlarına giydirerek, onları öyle gelin edeceğiz.*”⁷³¹

4- Nazilli Basma Fabrikası'nın Tesisleşme Süreci

Nazilli Basma Fabrikası'nın inşaatında vardiyalı olarak ve iki ekip halinde iki bin dört yüz işçi çalışacaktı⁷³². Fabrikanın inşasında yer alacak yaklaşık yüz yirmi Sovyet montör ve mühendis ise makinelerin kurulumuna ve montajına nezaret edecekti. Bu mühendis ve montörlerin şefi ise Nazilli Basma Fabrikası temsilcisi Sovyet Rus Uzman Kozmin idi. İnşaat, Kozmin'in her hafta hazırladığı program doğrultusunda iş taksimi yapılacaktı⁷³³.

Fabrika inşaatında ilk kez yeni bir yöntem uygulandı. Buna göre Adliye Vekâleti tarafından iki yüz mahkumun inşaatta çalıştırılmasına izin verildi. Bunlar İzmir, Aydın, Muğla, Denizli ve Manisa hapisanelerinden seçileceklerdi. Böylece hem boşa zaman geçirmeyecekler hem de para kazanacaklardı. Onlar için fabrikanın arka bölümünde bir pavyon inşa edilecekti. Buradaki güvenliği fabrika müdüriyetinin kontrolü altındaki jandarma karakolu sağlayacaktı. Mahkumlar her sabah kontrol altında fabrikaya gidecekler ve çalışacaklardı⁷³⁴.

Fabrikada çalıştırılmak üzere kalifiye eleman yetiştirmek için ise Sovyet Rusya'ya gönderilen kırk yedi öğrenci Moskova Dokuma ve Yüksek Teknik Okulu'ndaki altı aylık eğitimlerini tamamladı ve İvanovo şehrine gitti. Öğrenciler buradaki fabrikaların bir kısmında dört ay staj görecektik ve stajlarının son kısmını Moskova'da tamamlayacaklardı. Bunlar, Türkiye'ye döndükten sonra Kayseri Dokuma Fabrikası'nda altı ay kadar çalışacaktı. Yeterli düzeyde olanlar ise Nazilli Basma

⁷²⁷ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.14.

⁷²⁸ Basma, üzerine basım yoluyla meydana gelen ve renkli desenler bulunan pamuklu dokumaya verilen isimdir. Bu desenleri dokumanın üzerine geçirme işlemine de “*basma*” denir. (**Türk Ansiklopedisi**, V, Ankara, 1967, s.363.)

⁷²⁹ **Kurun**, 2 Nisan 1935.

⁷³⁰ **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1935, s.7.

⁷³¹ **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1935, s.7.

⁷³² **Yeni Asır**, 18 Kânunusani 1936, s.4.

⁷³³ **Yeni Asır**, 10 Nisan 1937, s.4.

⁷³⁴ **Ulus**, 18 Senteşrin 1937, s.6.

Fabrikası'na gönderilecekti⁷³⁵. On mühendis ile yetmiş beş işçinin Sovyet Rusya'daki stajları devam etmekteydi. Bunlar bir yıl sonra Türkiye'ye döneceklerdi⁷³⁶.

Fabrika inşaatında yabancı uzmanların çalıştırılması için İktisat Vekâleti tarafından 7 Temmuz 1937'de İcra Vekilleri Heyeti'ne bir teklif sunuldu. Bu talep, 19 Temmuz 1937'de İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi⁷³⁷. Yabancı uzmanlardan Rus İzolasyon Mütessisi Fedor Smirnov'un Türkiye'ye gelmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 9 Aralık 1937'de onaylandı⁷³⁸.

Nazilli Basma Fabrikası'nın bina çizimlerini ise Kayseri Dokuma Fabrikası'nın da yapı planlarını hazırlayan Sovyet Rus Mimar İvan Sergeevich Nikolaev yaptı. Fabrikanın inşasına, birinci bölüm bina topluluğunu oluşturan memur evleri, müdüriyet binası, kantin ve depoların yapımı ile başlandı. İnşaatın ikinci bölümünü oluşturan asıl işletme binası ise ihale edildi. Fabrikanın kısa bir sürede tamamlanması için inşaat ve montaj çalışmaları eş zamanlı olarak yürütülecekti. Böylece bir taraftan inşaat çalışmalarına devam edilecek diğer taraftan da makinaların montajı yapılacaktı⁷³⁹. Montaj işlerinde çalışan Sovyet Rus uzmanların yanlarında Sovyet Rusya'da eğitim alan elli yedi genç teknisyen görev yapmaktaydı. Sovyet Rus mühendisler Türk çalışanları hakkında şu ifadelerde bulunmuştu: *“Muvaffakiyetimizi, Türk arkadaşlarımıza borçluyuz. Çünkü çalışmaları canlı ve verimlidir. Montajı, Eylül'e kadar her halde bitirmeye çalışacağız.”*⁷⁴⁰

Fabrikanın inşasına 1936'da büyük bir hız verildi ve yıl içinde bina temelleri yükseldi. Aile ve bekâr apartmanları ile müdür evi ve revir inşaatı büyük ölçüde tamamlandı⁷⁴¹. Fabrikanın 5.000 kw gücündeki dizel motorlu elektrik santralinin montajı bitirildi. Buhar kazanlarının montajı ilerledi ve büyük türbinlerin kurulmasına başlandı. Yüksekliği 42 m olan fabrika bacası dikildi. Bu bacanın yanına bir ikincisi daha dikilecekti⁷⁴². Kanalizasyon, elektrik, kalorifer ve vantilasyon tesisatı ise inşa halindeydi. Ayrıca sevkiyat yapmak ve mal taşımak için Nazilli istasyonundan fabrikaya 3 km uzunluğunda bir demiryolu hattı inşa edildi. Hattın sona erdiği yere bir ambar yapıldı⁷⁴³.

⁷³⁵ **Son Posta**, 13 Nisan 1936, s.5.

⁷³⁶ **Cumhuriyet**, 30 Ağustos 1935, s.4.

⁷³⁷ **BCA**, 030.18.01.02.80.100.7.

⁷³⁸ **BCA**, 030.18.01.02.77.66.14.

⁷³⁹ **Cumhuriyet**, 16 İkincikânun 1936, s.2.

⁷⁴⁰ **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1937, s.2.

⁷⁴¹ **Son Posta**, 13 Nisan 1936, s.5.

⁷⁴² **Akşam**, 30 Teşrinisani 1936, s.5.

⁷⁴³ **Yeni Asır**, 12 Eylül 1936, s.6.

Fabrikanın kaba inşaatına devam edilirken bir taraftan da tesisi işletecek makinaların yurtdışından temini için çalışmalar yapılmaktaydı. Bunun için lozona ve bobinaj makineleri ABD’den, yedi yüz altmış sekiz dokuma makinesi SSCB’den⁷⁴⁴ ve basma dairesinin makineleri ise İngiltere’den getirildi. Şaron dairesi süsleme, gravür dairesi ise resim atölyesi işlevini görecek⁷⁴⁵.

Hafif Mekanik Yapım Genel Direktörü Zubjitski, fabrika makinaları ve inşaa faaliyetleri hakkında şunları söylemekteydi: “*Kombinanın gerek iplik eğirme gerek dokuma ve gerek perdah kısımları için lüzumlu bütün makineler fabrikalara ısmarlanmıştır. Bu makineler 28.236 iğ, 768 otomatik tezgâh, türlü yıkama araçları ve boyama, perdah ve sıkılaştırma makineleridir. Fabrikalar daha şimdiden bu makineleri yapmaya başlamışlardır. Bir mühendis grubu Kayseri kombinası yapılırken tecrübelerle dayanarak yeni basma fabrikasının planları ve projeleri üzerinde çalışmaktadır. Makinelerin yapılması işi de gene bu deneylere göre incelenmektedir. Makineler 1936’nın Ocak ayında fabrikanın kurulacağı yerde bulunmuş olacak ve kombina 1937’nin Ocak ayında tam olarak kurulmuş bulunacaktır. Bu suretle fabrika yirmi altı ay sonra çalışabilecektir.*”⁷⁴⁶

Makina dairelerinin inşaatının tamamlanmasının ardından Sovyet Rusya’dan sipariş edilen makinalar vapurla İzmir’e getirildi ve buradan Nazilli’ye taşındı.⁷⁴⁷ 1937’de getirilen otuz sekiz vagon makina ve makina aksamının gümrük muameleleri Nazilli’de yapıldı⁷⁴⁸. Makine aksamı 550.000 lira değerindeydi. Fabrika, Sovyet Rus mühendisler tarafından kurulacaktı. Makinaların teslim edilmesi denemelerin başarıyla sonuçlanmasının ardından yapılacaktı⁷⁴⁹. Makineler Ağustos’ta işlemeye başlayacaktı. Kısa bir süre içinde de diğer bölümler faaliyete geçecekti⁷⁵⁰.

Nazilli Basma Fabrikası döneminin en son teknolojisine sahipti. Bunlar arasında “*spingler*” adı verilen yangın söndürme cihazının görevi oldukça önemliydi. Küçük bir hata sonucu fabrikadaki pamuklar ateş alırsa otomatik yangın aletleri devreye girecek ve makine dairesi su ile dolacaktı. Bunun dışında fabrika içindeki nem seviyesini kontrol altına alacak ve işçilerin yaz ve kış mevsiminde aynı hava şartlarında çalışmalarını

⁷⁴⁴ **Son Posta**, 8 Nisan 1937, s.5.

⁷⁴⁵ **Yeni Asır**, 10 Nisan 1937, s.4.

⁷⁴⁶ **Ulus**, 28 Eylül 1935, s.1.

⁷⁴⁷ **Son Posta**, 13 Nisan 1936, s.5.

⁷⁴⁸ **Yeni Asır**, 10 Nisan 1937, s.4.

⁷⁴⁹ **Son Posta**, 13 Nisan 1936, s.5.

⁷⁵⁰ **Son Posta**, 17 Temmuz 1937, s.4.

sağlayacak rutubet tesisatı kuruldu⁷⁵¹. Böylece işçilerin maruz kalacağı hava çarpması olaylarının önüne geçilecekti.

Fabrikanın suyu Büyük Menderes Nehri'nden ve artezyen kuyularından temin edilecekti⁷⁵². Bunun için uzmanlar tarafından sondaj çalışması yapıldı. Açılan iki artezyen kuyusunda 66 m derinlikte su bulundu. Fabrika sahası içinde ise altı artezyen kuyusu açıldı. Çıkarılan su, iyi kalitede ve soğuk olduğu için halkın istifadesine de sunulacaktı⁷⁵³.

Turkstroy Şirketi İkinci Başkanı ve Fabrika Teknik Şefi Alexander Siglin fabrika inşaatı hakkında şunları söylemekteydi: *“Nazilli kombinası inşaatına büyük bir hızla devam edilmektedir. Ancak kış yağmurları inşaat faaliyetine bazen sekte vermektedir. Nazilli kombinasının kurulmasında kullanılacak makinelerin en mühim kısmı gelerek montajına başlanmıştır. Son kısım makineler henüz gelmemiştir. Mevcut depolar ancak yerleşmek üzere bulunan makinaları muhafazaya yarayacak vaziyettedir. Diğer kısım makinaların da gelmesiyle bunlar yağmur karşısında bozulabilirdi. Gelir gelmez Moskova'ya telgrafla müracaat ederek hareket etmek üzere bulunan son kısım makinaların muhafazasını bildirdim. Nazilli kombinasının inşası ve kurulması ikiye ayrılabilir. İlki; kanalizasyon, tulumba, su boruları ve yangın aletleri olup, teferruata aittir. Hemen hepsi kurulmuş gibidir. İkincisi ise dokuma fabrikası, iplik fabrikası, boya fabrikası, desen fabrikası makinalarıdır. Bütün büyük makinaların da yerleri hazırlanmış ve kurulmaya başlanmıştır. Montajda çalıştırdığımız memurlarımızın yanına Türk işçileri ayırdık. Onlara en ince işleri bile kolaylıkla gösteriyoruz. Şunu vicdani bir vazife olarak kayda mecburum ki Türk işçileri şayanı hayret derecede zeki, çalışkan, elleri işe yatar, her işi çabuk kavrar insanlardır. Samimi bir şekilde bizim işçilerin yanında çalışarak azami randıman veriyorlar. Fabrika binaları ilerlemiştir. Şimdi çatı kısımları yapılıyor. Elektrik tenviratı ve motorlar tamamlanmak üzeredir. Bizim işlerimiz hızını, sizin milli heyecanlarınızdan alıyor. Biliyorsunuz Ekim ayının sonunda sizin Cumhuriyet bayramınız vardır. Biz, Nazilli kombinasını kesinlikle 1937 Cumhuriyet bayramına kadar tamamlayacak ve tecrübelerini yapmış bulunacağız. Biz, bu mesut gününüzde neşenize ortak olmaktan zevk duyacağız. Eğer Nazilli kombinasının*

⁷⁵¹ **Yeni Asır**, 10 Nisan 1937, s.4.

⁷⁵² **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.1.

⁷⁵³ **Anadolu**, 16 Ağustos 1935, s.5.

bir dakika evvel bitmesi için neye ihtiyacımız olduğunu sorarsanız size şu cevabı vereceğim: Güneş, Türkiye'nin güneşi!"⁷⁵⁴

Nazilli'de havaların yağmurlu ve kış aylarının sert geçtiği dönemlerde inşaat faaliyetleri yavaşladı. Bunun üzerine İktisat Vekâleti ve Sümerbank tarafından önlemler alındı. Bu dönemlerde yaklaşık dört bin işçi ile yüz yirmi Sovyet Rus uzman ve ustabaşı büyük bir gayretle çalıştı⁷⁵⁵.

Kısa sürede inşaatı tamamlanan Nazilli Basma Fabrikası'nın müdürlüğüne Sümerbank tarafından Kayseri Dokuma Fabrikası eski müdürü Fazlı Turga atandı⁷⁵⁶. Fabrika müdürü Fazlı Bey ile Sovyet Mühendisi Bay Kozmin, Nazilli Basma Fabrikası'nın teknik özellikleri ve işleyişi hakkında Celâl Bayar'a çeşitli bilgiler verdi. Buna göre fabrikada yedi yüz altmış sekiz makine bulunmaktaydı. Dokumahanedeki otomatik tertibat ile bir işçi tek başına yirmi dört makineyi idare edebilecekti. Fabrikada altı farklı renkte basma üretebilecek makineler vardı. Aynı zamanda, Kayseri Dokuma Fabrikası'ndan daha büyük ve desenli kumaşlar çıkarılabilecekti. Köylüler için ucuz kumaşlar ve şehirli için ise ince ve süslü kumaşlar üretilirdi. Üretim aşamasında ilk olarak pamuklar ambarlardan alınacak daha sonra otomatik aletler ile iplik üretim bölümüne getirilecek ve burada 34-38 numara ince iplik imal edilecekti. Fabrikada bu yöntem ile yılda 400.000 kg ince iplik üretilirdi⁷⁵⁷.

Celâl Bayar'ı memnun eden konu ise Fabrika Müdürü Fazlı Bey'in; *"Bu fabrika, işin organize edilişi bakımından Kayseri Kombinasından daha ekonomiktir. Maliyet fiyatında yüzde dörde yakın ucuzluk temin edeceğiz"*⁷⁵⁸ ifadesi idi. Bunun üzerine Celâl Bayar: *"İşte, muvaffakiyet sırrı buradadır. Ucuzluk mühimdir"*⁷⁵⁹ demişti.

Nazilli Basma Fabrikası hakkında Turkstroy Şirketi İkinci Başkanı ve Fabrika Teknik Şefi Alexander Siglin ise: *"Şunu söylemek isterim ki, Nazilli kombinası için hazırladığımız makineler son modeldir ve makine asrının bütün teknik icaplarına cevap verecek vaziyettedir. Bize, ne mümkünse onu yapacaksınız, dediler. Biz de istenilenden fazlasını yaptık. Bu eser önünde göğsümüzü kabartarak konuşabiliriz. Biz, Türkiye ile*

⁷⁵⁴ **Yeni Asır**, 22 Kânunusani 1937, s.6.

⁷⁵⁵ **Yeni Asır**, 9 Nisan 1937, s.4.

⁷⁵⁶ **Son Posta**, 8 Nisan 1937, s.5.; Fazlı Turga Nazilli Basma Fabrikası müdürlüğünden 1938'de istifa etti. Adana Milli Mensucat Şirketi'nde görev yapmaya başladı. Nazilli Basma Fabrikası Müdürlüğü'ne ise Sümerbank'ın Almanya'daki öğrenci müfettişliğini yapmakta olan ve daha önce de Bakırköy Bez Fabrikası Müdürlüğü'nü icra eden İbrahim Akçura Bey tayin edildi. Ayrıca Nazilli Basma Fabrikası Başmühendis Vekili Osman İrtem ise Kayseri Dokuma Fabrikası Başmühendisliği'ne tayin edildi. (**Cumhuriyet**, 17 Ağustos 1938, s.5.)

⁷⁵⁷ **Son Posta**, 17 Temmuz 1937, s.4.

⁷⁵⁸ **Son Posta**, 19 Temmuz 1937, s.3.

⁷⁵⁹ **Son Posta**, 17 Temmuz 1937, s.4.

*ticari mahiyette bir iş yapmıyoruz. Kayseri kombinası, Nazilli kombinası Türkiye-Sovyetler dostluğunun büyüklüğüyle anlatabilecek eserlerdir ve Sovyet makine sanayisini idare edenler bu işleri başarmayı göze alırlarken bunu milli bir şeref meselesi yaparak büyük ve hususi bir itina ile çalıştıklarını meydana koymaktan zevk duyarlar*⁷⁶⁰ demektedir.

Nazilli Basma Fabrikası'nın inşaatının her safhasında Türk ve Sovyet mühendisler işbirliği içerisinde çalıştı. Teknik zorlukların yanı sıra iklimden kaynaklı sıkıntıların üstesinden gelindi. Yaklaşık dört bin işçinin görev yaptığı inşa işleri kısa bir sürede tamamlandı ve fabrika üretime hazır hale getirildi.

5- Nazilli Basma Fabrikası'nın Açılış Töreni ve Üretime Geçmesi (9 Ekim 1937)

Nazilli Basma Fabrikası'nda makineleri kurma çalışmaları yüz yirmi dokuz günde tamamlandı ve fabrika açılışa hazır hale getirildi⁷⁶¹. Mustafa Kemal Atatürk, Nazilli Basma Fabrikası'nın açılış merasiminde bulunmak üzere refakatlerinde; İsmet İnönü, Millet Meclisi Vekili General Kâzım Özalp, Başvekâlet Vekili Celâl Bayar, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya⁷⁶², Maliye Vekili Fuat Ağralı⁷⁶³, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Ziraat Vekili Şakir Kesebir, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan⁷⁶⁴, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak⁷⁶⁵, Afet İnan ve diğer zevat ile birlikte Nazilli'ye geldi⁷⁶⁶. Atatürk'ü fabrika istasyonunda Trakya Umum Müfettişi General Kâzım Dirik, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, Sümerbank İdare Meclis

⁷⁶⁰ **Yeni Asır**, 22 Kânunusani 1937, s.6.

⁷⁶¹ **Cumhuriyet**, 21 Birinciteşrin 1937, s.3.

⁷⁶² Şükrü Kaya, 1883'te İstanköy'de doğdu. II. Dönem Menteşe, III., IV. ve V. Dönem Muğla Mebusu seçildi. Ziraat, Hariciye ve Dâhiliye Vekilliği görevinde bulundu. 10 Ocak 1959'da öldü. (**TBMM Albümü 1920-2010...**, s.280.)

⁷⁶³ Fuat Ağralı, 1878'de Molova'da doğdu. Türkiye'nin ilk hukuk doktoru oldu. II. ve III. Dönem İstanbul, IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönem Elazığ Mebusu seçildi. Maliye, Nâfia Vekilliği görevinde bulundu. 11 Mayıs 1957'de öldü. (**TBMM Albümü 1920-2010...**, s.464.)

⁷⁶⁴ **Akşam**, 9 Teşrinievvel 1937, s.8.

⁷⁶⁵ Fevzi Çakmak, 1876'da İstanbul'da doğdu. 1893'te Harp Okulu'na girdi. 1902'de binbaşı, 1906'da yarbay ve 1907'de albay oldu. 1918'de Genelkurmay Başkanı olarak atandı. 1920'de Harbiye Nazırlığı'na getirildi. 1922'de Batı Cephesi Komutanı oldu. TBMM II. Dönem seçimlerinde İstanbul mebusu seçildi. 3 Mart 1924'te kabul edilen 429 Sayılı Kanun ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin kaldırılması üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye sıfatı ile görevini sürdürdü. 1944'te emekli oldu. 1946'da Demokrat Parti'den İstanbul milletvekili seçildi. 1948'de DP'den ayrıldı. Millet Partisi'nin kurucuları arasında yer alarak, Onursal Başkan seçildi. 1950'de İstanbul'da öldü. (F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.686-689.)

⁷⁶⁶ **Akşam**, 10 Teşrinievvel 1937, s.1.

Başkanı Safa, Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Fazlı Turga ve diğer devlet ileri gelenleri karşıladı⁷⁶⁷.

Türkiye'nin ilk basma fabrikası olan Nazilli Basma Fabrikası 9 Ekim 1937'de Mustafa Kemal Atatürk tarafından açıldı.⁷⁶⁸ Nazilli halkı tarafından fabrikanın açılışında kullanılmak üzere yaptırılan yirmi iki ayar altın anahtar Atatürk'e teslim edildi. Atatürk bu anahtar ile fabrikanın kapısını açtıktan sonra: *"Altın, milletin hazinesinde durur"* diyerek fabrikanın anahtarını Başvekil Celâl Bayar'a verdi⁷⁶⁹. Atatürk, beraberindekiler ile fabrikada incelemelerde bulundu. Nazilli Basma Fabrikası Müdürü Fazlı Bey'den bilgi aldı⁷⁷⁰.

Fabrikanın açılışı üzerine Celâl Bayar tarafından yapılan konuşma şöyle idi: *"Büyük Halâskâr Atatürk'ün irşad ve işaretiyle İnönü Hükümeti'nin tatbik ettiği Birinci Beş Senelik Endüstrileşme Programı'mızda yer alan Nazilli Basma Fabrikası'nın kurulması ve işletilmesini Sümerbank'a emanet etmiştik. Bankamız fabrikayı kurmak için Sovyet endüstrisiyle işbirliği etti ve şimdi yeniden göreceğimiz bu büyük ve modern fabrikayı vücuda getirdi. Fabrika makinelerinin ve teçhizatının ekseriyeti yakın komşumuz ve dostumuz Sovyet Rusya'dan alınmıştır. Fabrika on sekiz ayda kurulmuştur. Bina ve makineleri dâhil 6.000.000 liraya mal olmuştur. Sümerbank fabrikaya ayrıca 1.500.000 liralık bir mütedavil sermaye koymuştur. Fabrika her sene Ege pamuk havzasından 3.000.000 liralık pamuk alarak işleyecektir. Fabrika 28.000 iş, 800 otomatik tezgâh ile çalışacak ve 2.400.000 kg iplik üretecektir. Bununla 20.000.000 m basma imal edecek aynı zamanda eski bir ev ve el sanayii yatağı olan bu muhitinde iplik ihtiyacını temin eleyecektir. Fabrika senede 15.000 ton kömür yakacaktır. Her gün vasatı iki bin dört yüz işçi çalıştıracak ve ücret olarak vatandaşlara senede 1.000.000 lira ödeyecektir. Anlaşıyor ki muhitin iş hacmiyle fabrika doğrudan doğruya ve bilvasıta her sene 5.000.000 lirayı geçen yeni bir hareket ve kazanç ilave etmiş olacaktır. Nazilli basma fabrikası ilk Türk basma fabrikası olmakla tarihi bir şeref taşıyor. Atatürk, büyük halâskâr açılış törenine yüksek huzurları ile şeref bahşetmişler ve riyaset buyurmuşlardır. Kendilerine, hükümet ve bütün mesai arkadaşlarım ve şahsım namına derin şükranlarımı ve minnetlerimi arz eylerim."*⁷⁷¹

⁷⁶⁷ **Akşam**, 10 Teşrinievvel 1937, s.1.

⁷⁶⁸ **Sümerbank X uncu Yıl**, İstanbul, 1943, s.56.

⁷⁶⁹ E. Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)**, s.81.

⁷⁷⁰ **Akşam**, 10 Teşrinievvel 1937, s.4.

⁷⁷¹ **Cumhuriyet**, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.; **Akşam**, 10 Teşrinievvel 1937, s.4.

Nazilli Basma Fabrikası'nın açılış töreninde hazır bulunan Afet İnan o gün yaşananları şu cümlelerle aktarmaktaydı⁷⁷²: “Cumhuriyet hükümetinin birinci beş yıllık endüstri programından bir maddesinin tahakkukunu görmeye başlamıştık. Fabrika binalarına giden yollar halkla dolu idi. Atatürk'ün yoluna katılan kalabalık, meydanda yer almıştı. İlk binaya giriş, küçük çocukların sepetlerde tuttukları pamuk dalları içinden oldu. Hepimiz yakalarımızı bu pamuk dallarıyla süsledik. Bu binada fabrika müdürünün kıymetli izahlarını dinliyorduk. İlk basmalardan bir top, masa üzerine konuldu. Bu top kırmızı beyaz kurdelelerle bağlanmış, Türk pamuğunun kıymetlenen bir parçası olarak ne çok manalar ifade ediyordu. Türk, kendi malını kendi topraklarının veriminin kıymetine el emeğini katarak üzerine giyecek; fakat bu emekler asrın ileri buluşlarından makineleşen kısmında en çok hisse almıştır. Türk'ün el emekleri artık el tezgâhlarında yer tutamaz. Ona bugünkü hayat icaplarını karşılayarak elemanlar lazımdır. Nazilli fabrikası bu ihtiyacın bir örneğidir. Bütün kombinanın bittiği zaman alacağı şekil duvardaki haritada çizgilerle tespit edilmişti. Yalnız bitmeyen cihet, bahçe ve park kısımları idi. Elimize verilen planlara göre ilk daire önüne geldik. Atatürk'ün elinde bir anahtar parladı. Bu, kırmızı kurdele ile bağlanmış, Sümer Bank harfleri ile yapılmış, anahtar şeklinde sarı madendi. O'nun eli fabrika kapısını açtı, herkes içeriye girdi. Dışarıdaki sıcaklık bu binada teknik tekâmülün serinliğine yerini vermişti. Fabrika direktörünün izahatı sırasına göre yürüyoruz. Pamuk işleyen makineler türlü şekiller alıyor, iplikler, binlerce makaralar üzerinde kümeleşiyor. Makaralar çözülerek tezgâhlarda yer almış büyük bir salonda tezgâhların bulunduğu yerde her makinenin başında duran bir işçi ‘marş’ emrini bekliyordu. Direktör, Atatürk'e hitap ederek: ‘İşlemek için emrinizi bekliyorlar.’ dedi. Büyük yerden çıkan emir, dört yüz seksen makineyi birden gürültülü bir faaliyete koydu. Bunun üzerine Atatürk şunu dedi: ‘İşte, halka hayat veren reel musiki!’ Her makine işçisinin kumandasıyla işliyordu. Kumaşlar dokunuyor, yıkanıyor, renkleniyor, nihayet kimyanın modern tabiiliğine vâsıl oluyor ve renk renk çiçeklerle bezeniyordu. Kırmızı, mavi; gözü okşayan her renk bu basmada yer alıyor. Burada yeni bir şey görüyoruz. Anadolu'nun her mıntikasının bir renk seçişi varmış. Onun için Türk sanatkarı Türk zevklerine hitap etmeye mecburdur. Gerek renklerinde gerekse çiçeklerinin seçilişinde. En nihayet basmaların top haline konduğu dairede gezme işi bitti. Herkes bu eser karşısında memnun ve neşeli idi. Çünkü

⁷⁷² Afet İnan, “Nazilli Kombinasi Memleket”, **Cumhuriyet**, 12 Birinciteşrin 1937, s.1.

*memleket ve millet için onun zevki için ve nihayet pek gerekli bir ihtiyaç için işleyen bir eser kazanmıştı.*⁷⁷³

Yukarıda ifade edildiği üzere Nazilli Basma Fabrikası'nın makine ve teçhizatının büyük bir kısmı Sovyet Rusya'dan getirildi. Makinelerin montaj çalışmaları dört ayda tamamlandı. Türkiye'nin ilk basma fabrikası olma özelliğine sahip olan işletmedeki basma üretiminde tüketicinin zevk ve talepleri göz önünde tutuldu.

Nazilli Basma Fabrikası'nın açılış töreni hakkında Şevket Süreyya Aydemir de görüşlerini Afet İnan gibi şu sanatsal cümlelerle ifade etmekteydi: *“Fabrikanın tam dört yüz seksen büyük tezgâhının birer çökmüş dev gibi sıra sıra dizildikleri düz, geniş, tepeden ışıklarını alan aydınlık, temiz atölyeler, uzayıp gidiyordu. Herkes yerinde, herkes makinesinin başındaydı. Atatürk'ü her yeri gören yerden yüksekçe bir platforma buyur ettiler. Burada fabrika; takımların, bölüklerin, taburların geçit resmi için sıralanıp yerlerini aldıkları bir karargâh meydanına benziyordu ve bir karargâh meydanı gibi burada da bir kumanda bekleniyordu. Kumanda duyulmadı ama Atatürk'ün arkasında duran müdürden sessiz bir işaret verildi. İşte o zaman bin başlı dev korkunç bir kükreyiş bir kuduruşla birden harekete geldi. Müdürün verdiği o işaretle bütün motorlar, tezgâhlar birden coşmuş, kudurmuşlardı. Şimdi Menderes vadisi göklerine kadar vuran Menderes'in kim bilir kaç defa duyduğu yer sarsıntısı gürültülerini yıldırım uğultularını andıran bir dünya titreyişi havayı dolduruyordu. Atatürk bunu her halde beklemiyordu. Onu oraya çıkardıkları zaman belki etrafı görmesini, belki fabrika halkına bir şeyler söylemesini istediklerini düşünmüş olabilirdi. Ama öyle olmayıp da ayağının altındaki dünya ve etrafını saran hava böylesine birden harekete gelince önce biraz sarsıldı. Biraz etrafından bir şeyler sormak ister gibi yaptı. Ama işte o anda belki kendi bile farkında olmadan ağzından şu kelimeler döküldü: 'İşte bu bir musikidir!' Evet bu bir musiki idi. Devlerin musikisi değil tekniğin musikisi. İnsanoğlunun tabiatın üstündeki zaferinin musikisi. Mitolojinin bütün ilâhları bir araya gelse bu yaratıcı kudretin zerresini harekete getiremezlerdi. Ne Olympos'un hâkimi Zeus, ne gök tanrısı, ne zelzeleler tanrısı, ne yeraltı tanrısı, hayır, hiç biri. Çünkü onlar bir masaldır. Ama bu musiki, yarın bütün Türkiye'ye yayılarak yarınki Türkiye'nin eski Anadolu haraplığını yenişinin bir çığlığı gibi bütün ovalarımızı dağlarımızı, beldelerimizi doldurabilirdi. Daha dün köyünde hiç acele etmeden inek sağan genç kızlar şimdi hiç birinin hareketi gözle takip olunamayan bir hızla dönen 20.000 iğn*

⁷⁷³ A. İnan, “Nazilli Kombinasi”, s.3.

etrafında birer yıldırım hızı gibi koşuyor, dolanıyorlardı. Kopan her teli anında yakalayarak tıpkı birer makine süratiyle hemen bağlıyorlar, iş tezgâhlarını anında harekete getiriyorlardı. Hülâsa burada bin bir tane tanrıça Athena ve her biri Athena'dan bin bir defa hünerli yüzlerce insan daha düne kadar sınırların dışından dağlar, denizler ötesinden gelen bezleri, basmaları şimdi yurdun her bucağına yaymak için denk denk dokuyor, dokuyorlardı. Atatürk bu manzarayı uzun uzun seyretti. Suskun, düşünceli ama belli ki şen ve ümitliydi.”⁷⁷⁴

Şevket Süreyya Aydemir ilk basma fabrikasının sahip olduğu özellikler karşında oldukça etkilenmişti. Adeta Milli Mücadele'nin büyük güçlüklerle kazanılan zaferlerinden birisini okuru ile paylaşmaktaydı. Satır aralarındaki heyecan, onur ve başarı hissi bu gururun bir parçası olsa gerekti.

Açılışı yapılan Nazilli Basma Fabrikası 7.144.000 liraya mal oldu. 28.236 işden ve 768 dokuma tezgâhından oluşan tesiste yılda 6.750 saat mesai ile 60.810.000 ton vater ipliği ve 28.356.000 m basma üretebilecekti⁷⁷⁵. Fabrikada yaklaşık iki bin erkek ve bin kadın işçisi çalışmaktaydı⁷⁷⁶.

Fabrika, kendisiyle aynı tarzda olan Kayseri Dokuma Fabrikası'na göre %15 daha küçüktü. Dokumahane iplik ve ütüleme bölümlerinden oluşan fabrikada aynı zamanda boyahane, pamuk ve mamul ürün ambarı, elektrik santral dairesi, Menderes nehrinden su alan tulumba istasyonları⁷⁷⁷, apresör, tamirhane ve depolar yer almaktaydı.⁷⁷⁸ Fabrika sahasındaki ana işletme binalarının dışında bir müdüriyet, bir idare binası, dört memur apartmanı, dört tane ikişer odalı ve on altışar daireli usta apartmanı, otuz iki odalı bekâr pansiyonu, yedi yüz yirmi işçiyi barındırabilecek iki işçi pavyonu, bir kantin, iki ambar ve bir garaj bulunmaktaydı⁷⁷⁹.

6- Nazilli Pamuk İslahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği

Yüksek miktarda ve kalitede pamuk üretmek için Ziraat Vekâleti tarafından çalışmalar yapıldı. Bunun üzerine bilimsel yöntemlerle ve modern makinalarla üretim yapacak pamuk ıslah ve üretim istasyonlarının kurulmasına karar verildi. Ziraat Vekili

⁷⁷⁴ Ş. S. Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, s.379, 380.

⁷⁷⁵ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.56.

⁷⁷⁶ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.56.; **Sümerbank**, s.14.; 1970'e gelindiğinde, Nazilli Basma Fabrikası'nda; yüz beş memur ve müstahdem, on bir teknik eleman ile geçici işçilerin de dahil olduğu iki bin seksen dört işçi çalışmaktaydı. (**Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, X, (Haziran 1970), s.18.)

⁷⁷⁷ **Yeni Asır**, 25 Ağustos 1935, s.2.

⁷⁷⁸ **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.1.

⁷⁷⁹ **Cumhuriyet**, 9 Birinciteşrin 1937, s.6.

Muhlis (Erkmen)⁷⁸⁰ pamuk üretimi ve istasyon hakkında yaptığı açıklamada: “İstasyonlarımız üzerinde bilhassa pamuk üzerinde durduk ve memleketimizde yapılacak olan pamuk sanayisi ile aynı zamanda olarak pamuklarımızın ıslahı için lâzım gelen tedbirleri almış bulunuyoruz. Amerika’dan getirmiş olduğumuz Cleveland 5 No. denilen bir tür pamuktan 10.000 libre getirdik. Adana’da çoğaltma çiftliğinde üretmeye başladık. Az bir zamanda, bizim memleketimize iyi geleceği anlaşılmış olan pamuk türünü tespit edeceğiz. Nazilli’de ve Aydın’da pamuk tecrübelerine başlamış bulunuyoruz. Eğer Meclisi Âli tahsisat koyacak olursa Nazilli’de bir ıslah istasyonu açacağız.”⁷⁸¹ demektedir.

Ziraat Vekili Muhlis (Erkmen)’in beyanatından kısa bir süre sonra Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği, 1933’te “*Toprak Üretim Çiftliği*” adı ile faaliyete geçti. İstasyon müdürlüğüne ABD’de zirai eğitim alan Celal Eğriboz getirildi. Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği 1933’ten itibaren Ege Bölgesi’nde hangi pamuk türlerinin ekilmesi gerektiği üzerine çalışmalar yaptı. Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu’nda ve Üretim Çiftliği’nde özellikle pamuk üretiminin artırılması, pamuk cinslerinin ıslah edilmesi ve üreticinin kolaylıkla elde edeceği pamuk türlerinin belirlemesi için çalışma yürütülecekti⁷⁸². Aynı zamanda makinalı ve modern pamuk ziraatı çiftçilere öğretilecekti. Pamuk tohumları ıslah edilerek üreticilere dağıtılacaktı⁷⁸³.

Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği’ni daha modern hale getirmek için İcra Vekilleri Heyeti’nin 4 Şubat 1934’te aldığı karar ile pamuk ıslah ve üretim işlerinde kullanılmak üzere ABD’den 3.700 lira değerinde bir çırçır tezgâhı, yedek aksam ve muhtelif ziraat aletleri ile yüksek vasıflı pamuk tohumları getirildi⁷⁸⁴.

5 Temmuz 1934’te kabul edilen 2582 Sayılı “*Merinos Koyunları Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumu Üretilmesi Hakkında Kanun*” ve 27 Ocak 1936’da kabul edilen 2903 Sayılı “*Pamuk Islahı Kanunu*” ile pamuk ıslah çalışmalarına başlandı. Böylece Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği, Ziraat Vekâleti’nin tespit ettiği bölgelerdeki pamuk türlerini çırçırılarak ekilecek açık kozalı pamuk türlerini tespit edecekti. Aynı zamanda yurtiçinde kurulan ve kurulacak olan pamuklu dokuma

⁷⁸⁰ Muhlis Erkmen, 1891’de Bursa’da doğdu. İstanbul Halkalı Yüksek Ziraat Okulu’nu bitirdi. İktisat Vekâleti Zirai Umum Müdürlüğü Fen Müşavirliği’ne baktı. III. ve VIII Dönem Bursa ve IV., V., VI., VII. Dönem Kütahya mebusu oldu. VII., VIII., XI., XII. Hükümet Dönemlerinde Ziraat Vekilliği yaptı. 27 Haziran 1985’te öldü. (TBMH Albümü 1920-2010..., s.457.)

⁷⁸¹ TBMMZC, XV/4, Ankara, 1933, s.259, 260.

⁷⁸² Son Posta, 8 Nisan 1937, s.5.

⁷⁸³ Modern Türkiye Ticaret-Endüstri Mecmuası, II, S.5, (Şubat 1954), s.14.

⁷⁸⁴ BCA, 30.18.1.2.42.6.1.; Türkiye’de 1932’ye kadar ticari pamuğun %75’i G. Herbaceum ve %25’i G. Hirsutum cinsinden üretilmekteydi. (N. Turgay-G. Bailleux, Pamuk ve Türkiyede Ziraatı, s.65.)

fabrikaları ile yurtdışındaki alıcılar için akala türü pamuğun üretileceği alanları belirleyecekti⁷⁸⁵.

Nazilli, Denizli, Manisa ve Tire’de 1933-1936 döneminde pamuk ziraatı yapıldı. Dağıtılan 21.000 kg akala pamuk tohumunun ekimi ve yetiştirilmesi ile 100 kg çekirdekli yerli pamuktan 25-28 kg saf pamuk elde edildi. Clevelandtan ise 32-34 kg saf pamuk alınmaktaydı. Bu oran akalada 36-37 kg’a kadar çıkmaktaydı⁷⁸⁶.

Yapılan çalışmaların sonucunda akalanın diğer pamuk türlerine göre daha yüksek verim sağladığı ve elyaf kalitesi ile beyazlığı açısından kurulacak fabrika için en uygun pamuk türü olduğu sonucuna ulaşıldı⁷⁸⁷. Akala cinsi pamuktan olumlu sonuçlar alınması üzerine ABD’den 1 ton “akala 5” türü pamuk tohumu getirildi. Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği ile çiftçiler bu pamuk türünün üretimini yapmaya başladı⁷⁸⁸.

Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği 1950’den itibaren çalışma alanını genişletti. Çalışma yöntemi 1954’ten itibaren yeniden düzenlendi. Pamuk Islah İstasyonu ve Üretim Çiftliği olan adı “*Bölge Ziraat Araştırma Enstitüsü*” olarak değişti. Enstitünün başlıca faaliyetleri arasında; tohum ve pamuk ıslah işleri ile Ege Bölgesi’nin pamuk çeşitlerini ortaya çıkarmak, “akala 1086” pamuğu içinde yer alan daha üstün özelliklere sahip pamuk türlerini bulmak ve henüz ekimi yapılmayan üstün vasıflı Amerikan pamuk türleri üzerinde incelemelerde bulunmak yer almaktaydı⁷⁸⁹.

Sonuç olarak Ziraat Vekâleti, BBYSP sonucu gelişmeye başlayan pamuk sanayisinin artan hammadde ihtiyacını karşılamak için pamuk ziraatına önem verdi. Bu kapsamda 1933’te Nazilli Pamuk Islahı İstasyonu ve Üretim Çiftliği kuruldu. ABD’den getirilen pamuk tohumları içinde en yüksek verim “akala 5”ten elde edildi. Bu tohum cinsi kullanılarak yine ABD’den getirilen makineler ile Ege Bölgesi’nde pamuk ziraatı yapıldı. Verimi ve kalitesi daha yüksek pamukları üretmek için 1950’lerde “akala 1086” ve diğer pamuk tohumu cinsi üzerine çalışmalar yapıldı.

⁷⁸⁵ Akala cinsi üzerinde çalışma yapılmasının nedenlerine bakıldığında: Ekilmekte olan yerli pamuklar elyaf bakımından çok kısa ve kaba telli idi. Bu nedenle iyi ve ince kumaşlar yapılmasına uygun iplik üretilebilmekteydi. Aynı zamanda elyafı ince ve uzun, kıvrımlı, sağlam iplik üretim randımanına sahipti. Dış piyasada yerli pamuğa göre daha fazla tercih edilmekteydi. Yerli pamuk kozaları ile birlikte toplandığı için kabuktan pamuğun ayrılması gerekmekteydi. Bunun için fazla miktarda işçi ücreti ödenmekteydi. Akala, tarlada doğrudan kütle olarak toplanmakta ve çırçır fabrikalarına gönderilmekteydi. Yerli pamuklar solgunluk hastalığına karşı çok hassastı. Akala bu hastalığa daha dayanıklı idi. (**Modern Türkiye Ticaret-Endüstri Mecmuası**, II, S.5, (Şubat 1954), s.14.)

⁷⁸⁶ **İktisadi Yürüyüş**, II, S.21, (15 Birinciteşrin 1940), s.5.

⁷⁸⁷ **Son Posta**, 8 Nisan 1937, s.5.

⁷⁸⁸ **Modern Türkiye Ticaret-Endüstri Mecmuası**, II, S.5, (Şubat 1954), s.8.

⁷⁸⁹ **Büyük Modern Türkiye**, S.19, (Nisan 1955), s.12.

7- Nazilli Basma Fabrikası'nda Üretim Faaliyetleri ve Değişim Yılları

Nazilli Basma Fabrikası'nın 9 Eylül 1937'den itibaren çalışmaya başlaması ile fabrikanın ilk ürünlerinden bir top basma, fabrika müdürü tarafından İzmir Fuarı'nda sergilenmek üzere İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz'a gönderildi. Türk mühendisler tarafından ve Türk zevkine göre hazırlanan⁷⁹⁰ bu basma, Kayseri Dokuma Fabrikası'nın basmalarından kalite itibariyle daha üstündü. Nazilli Basma Fabrikası'nın imal ettiği basmalar İzmir Fuarı'ndaki Sümerbank pavyonunda sergilendi⁷⁹¹. Nazilli Basma Fabrikası'nın 1942'ye kadar ki faaliyetinin rakamsal değeri ise şöyle idi:

Fabrikanın kullandığı pamuk miktarı⁷⁹²:

Yıl	Ton
1938	1.700
1939	2.200
1940	2.900
1941	2.400
1942	2.400

Fabrikanın çıkardığı satış ipliği miktarı⁷⁹³:

Yıl	Ton
1938	145.000
1939	408.000
1940	867.000
1941	817.000
1942	522.000

Fabrikanın ürettiği basma miktarı⁷⁹⁴:

Yıl	Metre
1938	8.268.000
1939	13.427.000

⁷⁹⁰ Anadolu, 11 Eylül 1937, s.2.

⁷⁹¹ Son Posta, 11 Eylül 1937, s.3.

⁷⁹² Sümerbank X uncu Yıl, s.56.

⁷⁹³ Sümerbank X uncu Yıl, s.56.

⁷⁹⁴ Sümerbank X uncu Yıl, s.56.

1940	13.631.000
1941	14.627.000
1942	18.676.000

Fabrikanın ürettiği basmadan edinilen gelirden şöyle idi⁷⁹⁵:

Yıl	Lira
1939	3.928.000
1940	5.168.000
1941	6.921.000
1942	9.087.000

Nazilli Basma Fabrikası'daki gelişim, 1940'larda ilave edilen yeni makineler ile sürdürüldü. Fabrikaya 1943'te pamuk döküntülerinden yararlanmak ve bunlardan iplik üretmek için yeni makineler tedarik edildi. Tesisat günde 22.5 saat çalışmak suretiyle yılda 540 ton iplik üretebilecek kapasitedeydi⁷⁹⁶. İhraç ürünü olan pamuk döküntülerinden bu yeni tesisatın kurulması ile yılda 250 ton iplik üretilebilecekti. Ayrıca fabrikanın basma pazen üretiminde de önemli artışlar elde edilecekti⁷⁹⁷.

Fabrika 1949'a kadar İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etti. Müessesenin 1949'da kaldırılması sonucu fabrika tüzel kişiliğe sahip bir işletme haline geldi. 1956'da İzmir Basma Sanayi Müessesesi'ne bağlandı. 1960'a gelindiğinde ise bağımsız bir kurum oldu ve 35.000.000 lira sermaye tahsis edildi. Kuruluşundan 1962 sonuna kadar toplam 33.800.000 lira yatırım yapıldı⁷⁹⁸.

Nazilli Basma Fabrikası'nın son faaliyet dönemi olan 1977-2002 sürecinde fabrikada elektrik ustası olarak görev yapan Süleyman Özpınar'ın verdiği bilgilere göre fabrikanın iplik, dokuma, basma ve santral olmak üzere dört bölümden oluştuğu ve buralarda bir gün nöbet tutulduğu; işletmede, dört adet buhar kazanı ile iki adet 2.500 kw'lık buhar tribünü olduğu ve buradan buhar temin edildiği; yakıt olarak Soma'dan kömür getirildiği; çalışanların büyük çoğunluğunun Ege Bölgesi'nden olduğu; fabrika içindeki statta ilk ızgaralı çimin kullanıldığı; 1952-1953 sezonunda Nazilli Sümerspor ile Galatasaray'ın fabrika futbol sahasında maç yaptıkları ve futbolcu Rıdvan Dilmen'in Nazilli Sümerspor'da oynadığı; fabrikaya 1984'te iki yüz elli ile üç yüz işçinin alındığı;

⁷⁹⁵ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.56.

⁷⁹⁶ Z. Toprak, **Sümerbank**, s.41.

⁷⁹⁷ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.62.

⁷⁹⁸ **Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.38.

fabrikanın 2002’de faaliyetine son verilmesi üzerine çalışanların bir kısmının Bursa Merinos Fabrikası’na gönderildiği belirtildi⁷⁹⁹.

Nazilli Basma Fabrikası’nda üretim faaliyetleri 2002 itibariyle sona erdi. Sit alanı olarak korunan fabrika sahası içindeki Sümer Kampüsü’nde yer alan bir kısım binalar 4 Kasım 1981’de kabul edilen 2547 Sayılı “Yükseköğretim Kanunu”nun 7/d-2 Maddesi doğrultusunda Adnan Menderes Üniversitesi’ne bağlı Nazilli Meslek Yüksek Okulu ile Nazilli Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu kurulması suretiyle tahsis edildi⁸⁰⁰.

8- Nazilli Basma Fabrikası’nın Sunduğu İmkanlar ve Yaptığı Katkılar

Milli Mücadele Dönemi’nde Yunanlılar tarafından işgal edilen ve bundan büyük zarar gören Nazilli’nin kalkınmasında basma fabrikası çok önemli bir rol oynadı. İlçeye büyük bir ekonomik canlılık getirdi. Fabrika inşası esnasında ve bitimi sonrasında görev alan onlarca idareci, memur, teknik eleman ve yüzlerce usta, kalfa ve işçi Nazilli’ye gelerek büyük bir nüfus hareketliliği oluşturdu. Bu nüfus artışı ile birlikte ilçe ticaretinde de büyük bir hareketlilik yaşandı. Zamanla alım gücünün artması fiyatlara da yansdı. İlçedeki otellerde yer bulmak zorlaştı. Ev kiralari ve yiyecek fiyatları yükseldi⁸⁰¹.

Nazilli’nin boş olan bütün evleri memur, işçi ve yabancılar tarafından kiralandı⁸⁰². Ev kiralariında %35’lik bir artış meydana geldi⁸⁰³. Nazilli, Batı Anadolu’nun en pahalı şehirlerinden biri haline geldi. İlçede daha önceden 10-15 kuruşa alınan bir piliç 30-35 kuruşa zor bulunmaktaydı⁸⁰⁴. Yine sade yağın kilosu 150 kuruşa, etin kilosu 50 kuruşa, yerli peynirin kilosu 60 kuruşa, tavuk 40 kuruşa ve kavun ise 25 kuruşa yükseldi⁸⁰⁵. Akhisar’dan Nazilli’ye iki vagon kavun getiren bir tacir satışlardan çok

⁷⁹⁹ Nazilli Basma Fabrikası Eski Elektrik Ustası Süleyman Özpınar’dan Edinilen Bilgi, Aydın-Nazilli, (14 Ekim 2016)

⁸⁰⁰ Bir üniversite içinde fakülte, enstitü ve yüksekokul açılmasına, birleştirilmesi veya kapatılması ile ilgili olarak doğrudan veya üniversitelerden gelecek önerilere dayalı kararlar almak ve gerektiğini, Milli Eğitim Bakanlığı’na sunmak. Yükseköğretim kurumları içinde bölüm, anabilim ve ana sanat dalları ile uygulama ve araştırma merkezi açılması, birleştirilmesi veya kapatılması; konservatuvar, meslek yüksekokulu veya destek, hazırlık okul veya birimleri kurulması ile ilgili olarak doğrudan veya üniversitelerden gelecek öneriler üzerine karar vermek. Eğitim-öğretimin aksamaması sonucunu doğuracak olaylar dolayısıyla öğrenime ara verilmesine veya tekrar başlatılmasına ilişkin olarak üniversitelerden gelecek önerilere göre veya doğrudan karar verip uygulamak. Kânun hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz., “Yükseköğretim Kanunu”, **Resmî Gazete**, S.17506, Ankara, 1981.

⁸⁰¹ **Anadolu**, 24 Teşrinisani 1936, s.7.

⁸⁰² **Son Posta**, 28 Eylül 1937, s.5.

⁸⁰³ **Son Posta**, 8 Nisan 1937, s.5.

⁸⁰⁴ **Anadolu**, 24 Teşrinisani 1936, s.7.

⁸⁰⁵ **Son Posta**, 28 Eylül 1937, s.5.

memnun olduğunu ve Nazilli’de İzmir piyasasından daha çok istifade ettiğini söylemekteydi⁸⁰⁶.

Basma fabrikası ilçe statüsündeki Nazilli için büyük bir istihdam kaynağı idi. Fabrikada ortalama üç bin işçi çalışmaktaydı. Aileleriyle birlikte bu sayı yaklaşık olarak on iki bin kişiyi bulmaktaydı. Bu rakam, 1935’te yapılan nüfus sayımına göre merkez nüfusu 12.005 olan Nazilli’nin nüfusunun neredeyse tamamına denk gelmekteydi⁸⁰⁷.

Fabrika, Ege Bölgesi’nin dışında Türkiye’nin birçok yerinden işçi kabul ederek geniş çaplı bir istihdam sağladı. Öyle ki 1972-1980 döneminde muvakkat dokuma işçisi olarak göreve başlayıp 1980-2002 döneminde asil kadro ile dokumacı görevine devam eden Mustafa Çakır ile yapılan görüşmede, babasının İspirli İshak Çavuş tarafından 1955’te Erzurum’un İspir İlçesi’nden Nazilli’ye getirildiğini daha sonraki yıllarda yine İshak Çavuş tarafından fabrikanın özellikle ambarlarına ve çırcır depolarına çok sayıda İspirli’nin getirilerek istihdam ettirildiğini söylemekteydi⁸⁰⁸.

Fabrika, Nazilli’den yaklaşık 3 km uzaklıkta olduğu için bütün çalışanların ihtiyaçlarını karşılayacak ve içinde evleri, apartmanları, hastanesi, kantini, spor sahaları ve sineması bulunan “*Sümer Mahallesi*” kuruldu⁸⁰⁹. Mahalle içinde ustalar için kırk sekiz ve işçiler için yedi yüz seksen ev inşa edildi. İşçiler fabrikadan çıktıktan sonra bu evlerde her türlü konfora sahip bir ortamda yaşamaktaydı⁸¹⁰. Apartman dairelerinde üç-beş oda, ayrı mutfak ve banyo daireleri bulunmaktaydı⁸¹¹. Çalışanlar akşamları isterse fabrikanın sinema veya tiyatrosuna gidebilmekte⁸¹² isterse fabrikanın kütüphanesinden ücretsiz kitap alabilmekteydi⁸¹³.

Fabrika aynı zamanda bir eğitim kurumu vazifesi görmekteydi. Burada eğitim alacak montörler için kurslar düzenlenmekteydi. Çocuklara yaz dönemlerinde fen, sosyal bilgiler ve yabancı dil dersleri verilmekte, yetiştirme ve geliştirme kursları açılmaktaydı. Nazilli Erkek Sanat Enstitüsü Tekstil Bölümü öğrencilerine ise fabrikadaki teknik elemanların gözetiminde uygulamalı olarak teorik ve pratik dersler gösterilmekteydi⁸¹⁴.

⁸⁰⁶ Anadolu, 24 Teşrinisani 1936, s.7.

⁸⁰⁷ Gani Dikmen, *Nazilli Tarih ve Coğrafyası: Dünkü ve Bugünkü Nazilli*, BYY, 1952, s.27.

⁸⁰⁸ Nazilli Basma Fabrikası Dokuma Eski İşçisi Mustafa Çakır’dan Edinilen Bilgi, Aydın-Nazilli, (14 Ekim 2016)

⁸⁰⁹ Son Posta, 19 Şubat 1938, s.5.; Ulus, 20 Şubat 1938, s.6.

⁸¹⁰ Son Posta, 8 Nisan 1937, s.5.

⁸¹¹ Cumhuriyet, 21 Birincikânun 1936, s.5.

⁸¹² Son Posta, 8 Nisan 1937, s.5.

⁸¹³ Yeni Asır, 10 Nisan 1937, s.4.

⁸¹⁴ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, X, (Haziran 1970), s.18.

Fabrikada işçilere ortalama 1.700 kalori değerinde bir öğün yemek verilirdi. Boyahane, kaynakhane ve benzeri yerlerde çalışıp kimyevi maddeler ile iç içe olan işçilere her gün bir kiloya yakın süt dağıtılırdı. Çocuklu işçilere çocuk parası, doğum yapan işçilere ise sigorta tarafından 120 lira ödenirdi. Ayrıca evlenen işçilere bir veya iki aylık kazançları miktarında yardım yapılırdı. İş kazasına uğrayan çalışanların tedavi süresinde alamadıkları yevmiyeleri sigorta tarafından karşılanırdı⁸¹⁵.

Çalışanlara spor yapabilecekleri ortamlar da sunuldu. Fabrika bünyesinde “*Sümer Kulübü*” kuruldu⁸¹⁶. Kulüp adına 1928 Olimpiyatları’na katılan sporcu Şevki Bey, Nazilli’deki sporcu gençleri çalıştırdı⁸¹⁷.

Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışanların yanı sıra ilçe halkına da hizmet verebilecek sağlık tesisleri vardı. Fabrika bünyesinde yirmi yataklık hastane, ameliyathane, eczane, tahlil laboratuvarları, muayenehane ve tedavihane bulunmaktaydı⁸¹⁸. Ayrıca on iki yataklı bir revir kuruldu. Bu sayede Safranbolu Memleket Hastanesi’ne gönderilen hastalar burada tedavi edilmekte ve yatırılmaktaydı. Küçük bir eczanenin de bulunduğu revirde bir muayene odası, hasta bekleme yeri, on yataklı büyük bir koğuş, çamaşırhane, yıkama odası ve iki yataklı bir tecrit odası vardı. Özellikle acil vakalarda revir önemli rol oynamaktaydı⁸¹⁹.

Fabrikanın kuruluşu Nazilli’nin kentsel gelişimini de olumlu yönde etkiledi. İmar çalışmaları ile dağınık hükümet daireleri bir araya toplandı. Yeni bir hükümet konağı inşa edildi. İlçede atölyeleri, yemek salonları, mutfak, doktor ve konuşma odaları olan bir cezaevi açıldı⁸²⁰. Belediye tarafından Nazilli Pamuk İstasyonu’ndan fabrikaya kadar olan kısımda büyük bir cadde açıldı ve adı “*Bayar Caddesi*” oldu⁸²¹.

Gazeteci-Yazar Adnan Bilget, “*Yeni Asır*” gazetesinin 7 Nisan 1937 tarihli nüshasında basma fabrikasının kurulmasının ardından Nazilli’de meydana gelen değişimleri şu cümlelerle ifade etti: “*Esasen bir seneden beri Nazilli tanınmaz bir hale geldi. Fabrikanın kuruluşu Nazillilerin başlarına devlet kuşunun konması gibi bir şey oldu. Memlekete para akıp gidiyor. Daha bir yıl evvel ziyaret ettiğim Nazilli ile şimdiki Nazilli arasında epeyce farklar var. Şehir kalabalıklaşmış. Oteller, lokantalar, Aydın’dan bile muntazam. Nazilli dokuma kombinasına devlet eli girdikten sonra Nazilli*

⁸¹⁵ G. Dikmen, *Nazilli Tarih ve Coğrafyası...*, s.144.

⁸¹⁶ *Yeni Asır*, 10 Nisan 1937, s.4.

⁸¹⁷ *Akşam*, 14 Kânunusani, 1937, s.6.

⁸¹⁸ *Cumhuriyet*, 10 Birinciteşrin 1937, s.9.

⁸¹⁹ *Son Posta*, 13 Birinciteşrin 1937, s.5.

⁸²⁰ *Son Posta*, 18 Ağustos 1937, s.5.

⁸²¹ *Akşam*, 14 Kânunusani, 1937, s.6.

ve havalisinde tek işsiz adam kalmamış. Fabrika her iş isteyenini münasip vazifelere kabul ettiği için işçi ücretleri yükselmiş. O kadar ki fabrika işçi bulmakta bazen müşkülât bile çekiyor. Nazilli'ye çalışmak üzere hariçten gelenler arttığı için ev buhranı başlamış. Bu vaziyet bina kıymetlerine bile tesir yapmış. İzmir'de kolaylıkla aylığı 18-20 liraya kiralanabilen evler Nazilli'de hem de nazla 30 liradan yukarı kiralanıyor. Bina kıymetleri oldukça yükselmiş. Buca'da 1.200 liraya satılan bir ev, Nazilli'de 10.000 liradan aşağı değildir. Nazilli'de iki seneden beri evlenenlerin sayısı epeyce artmış. Evlenmeler, bilhassa köylerde daha fazlamış. Sebebini de izah ettiler. Bu seneye varıncaya kadar köylü dört yıl sırayla kıtlık çekmiş. Ya mahsul olmamış. Yahut olmuş ta para etmemiş. Günde 25 kuruş kazanmayan köylü hafta başında fabrikadan 8-10 lira alınca doğru köy muhtarına koşmaya başlamış. Her iş görenekle olurmuş. Evleneni gören cesaretlenmiş. Şimdi hemen her hafta köylerde düğün kazanları kayınıyor.

Nazilli Basma Fabrikası ile dokuma sanayisinde elde edilen tecrübe ve bilgi birikimi ülke sanayisinin gelişmesini sağladı. Şahsi girişim açısından Sabancı ailesinin sanayiye girişinde Nazilli Basma Fabrikası'nın ve Sümerbank'ın önemli katkıları oldu. Öyle ki Cumhurbaşkanı Celâl Bayar 1950'deki Adana ziyaretinde Hacı Ömer Sabancı'nın da bulunduğu bir ortamda: “Adana'nın pamuğu ile buradaki genç kızlara çeyiz yapacak, gelinleri giydirecek, Nazilli'deki fabrika gibi fabrikayı yapacak müteşebbis arıyorum” deyince Hacı Ömer Bey: “Ben talibim Efendim”⁸²³ yanıtını vermişti.

Nazilli Basma Fabrikası'nı gezen ve gerekli izinleri alan Hacı Ömer Bey, fabrikayı Adana'nın önde gelen ailelerinden Bosnalı Salih Efendi'nin basma şirketi bünyesinde kurmayı uygun buldu. Bu amaçla %50'si Bosnalıların ve %50'si Sabancıların olmak üzere “BOSSA” adında bir şirket tesis edildi. BOSSA İplik ve Bez Fabrikası'nın projesinde ve makine işlerinde Sümerbank'tan Fazlî Turgay Bey'in önemli katkıları oldu. Fabrikanın inşası 1954'te tamamlandı. Ingolstadt fabrikasından alınan 13.000 iğ makinesi fabrikaya monte edildi ve pamuk ipliği ile üretime başlandı⁸²⁴. Böylece bir kamu kuruluşu olan ve devletçilik ilkesi doğrultusunda hareket eden Sümerbank'ın ilerleyen süreç ile birlikte liberal ekonomik düzen içinde şahsi teşebbüsleri desteklediğini görmekteyiz.

⁸²² Adnan Bilget, “Nazilli Tanınmaz Bir Hale Geldi”, *Yeni Asır*, (7 Nisan 1937), s.4.

⁸²³ Sakıp Sabancı, *İşte Hayatım*, İstanbul, 1985, s.65.

⁸²⁴ S. Sabancı, *İşte Hayatım*, s.66-68.

F- BURSA MERİNOS FABRİKASI

1- Merinos ve Cumhuriyet Dönemi'nde Merinos'un Dokuma Sanayisinde Kullanılması

Merinos⁸²⁵ koyunu Ortaçağ'da Anadolu, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'dan İspanya'ya getirildi. İspanyol “*Churros*” ırkı koyun ile birleştirilen merinosun yurtdışına çıkarılması yasaklandı. Yasağın XIX. yy'ın ortalarında kaldırılmasıyla birlikte merinos koyunu tüm dünyaya yayılmaya başladı. İspanya'da yetiştirilen merinos koyunu başlangıçta yapağı koyunu olarak üretilirken Fransız ve Almanlar tarafından hem yapağı hem de et koyunu olarak kullanıldı ve böylece ekonomik getirisi daha yüksek bir ırk haline getirildi⁸²⁶.

Türkiye'de bulunan koyun ırkları genel olarak bulunduğu bölgenin zorlu iklim şartlarına ve hastalıklarına karşı oldukça dayanıklıydı. Ülkede yetiştirilen koyun cinslerinin yapağıları kıvrıkcık koyunu da dahil olmak üzere kalın ve az da olsa kaba idi. Bundan dolayı bu cins koyunların yünleri, taranmış ince yün ipliklerin üretimi için elverişli değildi⁸²⁷. Bu yapağılar ancak halı, kilim, keçe ve kaba kumaş üretiminde kullanılmaya uygundu⁸²⁸. Türkiye bundan dolayı ince, zarif ve sağlam kumaşlar imal etmek için “*kamgarn*” adı verilen yüksek kalitede yün iplikler ithal etmekteydi. Yünlü kumaş sanayisinin önemli bir bölümünü oluşturan bu yan ürünün yurtdışından temin edilmesi ise ülke için önemli bir ihtiyaçtı⁸²⁹.

Dokuma sanayi için önemli olan ince ve dayanıklı yünlerin elde edildiği merinos cinsi koyunlar Türkiye'ye İspanya'dan ilk kez 1841'de getirildi. Hayrabolu'da kurulan çiftlikte yetiştirilen bu koyunların yünleri Feshane Fabrikası'nda işlenecekti. Koyunlardan alınan yünlerden olumlu sonuçlar elde edilmesi üzerine bunların sayısını arttırmak ve daha fazla yün elde etmek için 1843'te Mihaliç Çiftliği'ne çok sayıda merinos koçu getirildi. Hükümet tarafından 1844'te Silistre, Edirne, Selanik ve Vidin vilâyetleri ile Midilli, İstanköy, Kıbrıs, Limni, Erdek, Rodos ve Bozcaada'da yetiştirilen merinos koyunlarından vergi alınmaması kararı alındı. Ancak kapitülasyonların verdiği imtiyazlar sonucu ülkeye giren yabancı kumaşların dokumacılık sektörüne zarar

⁸²⁵ “*Merinos*” kelimesi eski Türkçe'de; “*uzun, ince, dayanıklı*” manasına gelmektedir. (**Merinos Yetiştiricilerine Merinos Müfettişliğinin Öğütleri**, Bursa, 1937, s.3.)

⁸²⁶ **Merinos Yetiştiricilerine Merinos Müfettişliğinin Öğütleri**, s.3, 4.

⁸²⁷ **Cumhuriyet**, 28 İkincikânun 1938, s.7.

⁸²⁸ **1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Koyunculuk (Merinos, Tiftik) Raporudur**, Ankara, 1938, s.3.

⁸²⁹ **Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası**, Ankara, 1952, s.2.

vermesi ve halkın bu konuda eğitimsiz olması gibi nedenlerden dolayı merinos yetiştiriciliği gelişim sürecini tamamlayamadan kesintiye uğradı⁸³⁰.

Merinos koyunu ile ilgili çalışmalar XIX. yy'ın sonlarına doğru tekrar başladı ve Macaristan'dan 1890 ve 1910 yıllarında merinos koyunları ithal edildi. Halkalı Ziraat Mektebi'nde merinos koyunu yetiştiriciliği üzerine yapılan çalışmalar uzman ziraatçıların olmaması nedeniyle başarısız oldu⁸³¹.

Bu dönemde dünyaya ince yün satan üç bölge Güney Amerika, Avusturalya ve Güney Afrika idi. Güney Amerika yünlerinin neredeyse tamamını Japonya almaktaydı. Avusturalya ile Güney Afrika ise İngiliz hakimiyetinde olduklarından dolayı merinos yününü tek elden tüm dünyaya istediği fiyattan satabilmekteydi. Örneğin Almanya, İngiltere'ye yün için yılda 300.000.000 mark döviz ödemekteydi. Türkiye, merinos yününe verilecek dövizin ülkede kalması için merinos yapağını üretecek tesisleri kurma çalışmalarına başladı⁸³². Çalışmalar doğrultusunda Türkiye'ye 1928'de Macaristan'dan merinos koyun ve koçları getirildi. Yine Macaristan'dan 1928'den 1930'un sonuna kadar 1.759 merinos koyunu ve 914 merinos koçu ithal edildi. Bunların bir kısmı halka, bir kısmı da Karacabey Harası'na verildi⁸³³.

1933'e gelindiğinde ise ithal edilen merinos sayısı 2.735 koyun ve 1.009 koç olmak üzere 3.744'e ulaştı. Ancak Macar merinoslarının çok ince yapılı bir yüne sahip olması, kurulacak merinos fabrikası için önemli bir engel oluşturmaktaydı. Bundan dolayı Macar merinoslarının ithalinden vazgeçildi. Bunun üzerine 1935'te iyi yün ve et randımanına sahip olduğu belirlenen Alman ırkı merinoslarının ithaline karar verildi. Almanya'dan Karacabey Harası'na 1935-1937 döneminde 250 merinos koçu ve 500 merinos koyunu getirtildi⁸³⁴.

Yapılan tecrübeler sonucu Bursa'dan Çanakkale'ye kadar olan sahadaki yerli koyunların merinos türüne dönüştürülebileceği sonucuna ulaşıldı⁸³⁵. Bu durum hem fabrika hem de ülke ekonomisi ve ziraatı açısından önemli bir gelişmeydi. Öyle ki merinos koyunu yetiştiriciliği ile yünlü dokuma sanayisinin ihtiyaç duyduğu kamgarn ipliğinin temini için dışarıya giden paranın önemli bir bölümü yurtiçinde kalacak ve ülkedeki hayvancılık faaliyetine yeni bir kol olarak merinos koyunu yetiştiriciliği dahil

⁸³⁰ **Türk Ekonomisi**, S.35, (Mayıs 1946), s.143,

⁸³¹ Ziya Orhon, **Türkiye'de Merinos**, İstanbul, 1944, s.15.

⁸³² **1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri**..., s.3, 4.

⁸³³ Ahmet Nazım, **Merinos Yetiştirilmesi ve Takibi Lâzımgelen Usuller**, İstanbul, 1931, s.6-8.

⁸³⁴ **On Beşinci Yıl Kitabı**, s.458.

⁸³⁵ Sedat Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa Cumhuriyet Bayramımızın 15 inci Yıldönümünde**, Bursa, 1938, s.28.

edilecekti⁸³⁶. Almanya'dan getirilen merinos koyun ve koçları yapılan incelemeler sonucu iklim açısından en uygun yerler olan Bursa, Balıkesir ve Çanakkale illerinde yerleştirilecekti⁸³⁷.

Merinos koyunundan ortalama olarak 1.5 kg yün alınmaktaydı. Bu ise kurulacak fabrika için yaklaşık bir milyon merinos koyununa ihtiyaç olduğu anlamına gelmekteydi. Ancak Türkiye'deki merinos koyunlarının sayısı yirmi sekiz bin idi. Bu miktar ile fabrikanın yün ihtiyacının karşılanması mümkün görülüyordu. Bundan dolayı başlangıçta merinos yününün yaklaşık %80'ninin yurtdışından alınması öngörüldü. Kısa süre içinde bu yünün tamamının yurtiçinden temin edilmesi çok önemliydi. Bu amaçla Ziraat Vekâleti tarafından merinos koyunlarını üretip, çoğaltmak ve ülkedeki koyun cinslerini ıslah etmek için bir takım önlemler alındı⁸³⁸.

Hükümet'in yaptığı çalışmalar sonucu merinos koyununun sayım vergisi diğer koyunlara oranla yarı yarıya indirildi⁸³⁹. Yerli koyunlardan elde edilen 1 kg yapağı piyasada en fazla 70 kuruş iken, merinos yapağıları 110 kuruş seviyelerindeydi. Hükümet merinos yapağısı için kilo başına 30 kuruş ek ödeme yapmaktaydı. Böylece bir merinos koyunu yalnız sayım ve yapağıdan 440 kuruş gelir getirmekteydi. Yapağı itibarıyla yerli koyunlardan çok daha karlı olan merinos koyunu aynı zamanda erken gelişim gösterdiğinden dolayı et yönünden de en az iki kat verim sağlamaktaydı⁸⁴⁰.

Ziraat Vekâleti verilen destekler sonrası merinos yetiştiriciliğinde geline nokta ve ilerleyen dönemde merinos yününün ne yönde kullanılacağı hakkında şunları söylemekteydi: *“Memleket koyunlarının yapağılarını ıslah etmek ve bu suretle memleketimiz dokuma fabrikalarının ihtiyacını yurtiçinden temin etmek maksadıyla 1928, 1929, 1930 senelerinde Macaristan ve Almanya'dan tarak yapağı merinoslarından Türkiye'ye 920 koç, 1815 ana koyun ithal edilmiş ve bunlarla çoğaltma ve ıslaha devam edilmiştir. Karacabey harasında yapılan araştırmalar neticesinde memleketimiz hayvanlarını tetkik için Türkiye'ye 1932 ve 1933 senelerinde getirilen yüksek zootehni âlimlerinden Prof. Verman'da merinosların Türkiye'ye tamamıyla uyum sağladıklarını ve vasıflarını kaybetmediklerini ve bilhassa vasıflarını tamamen yavrularına naklettiklerini bildirmiştir. Bursa, Balıkesir ve Çanakkale*

⁸³⁶ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa**..., s.30.

⁸³⁷ Merinos yetiştirilen yerler; Bursa'da; Gemlik, İnegöl, İznik, Karacabey, Mudanya, Mustafa Kemalpaşa, Orhaneli, Orhangazi, Yenişehir; Balıkesir'de; Balya, Bandırma, Dursunbey, Erdek, Gönen, Sındırgı, Susurluk, Manyas, Çanakkale; Biga, Bozcaada, Eceabad, Ezine, Gelibolu, İmroz, Lapseki, Ayvacık, Yenice, Bayramiç idi. (Z. Orhon, **Türkiye'de Merinos**, s.24.)

⁸³⁸ **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1935, s.12.

⁸³⁹ **Merinos Yetiştiricilerine Merinos Müfettişliğinin Öğütleri**, s.7.

⁸⁴⁰ **Merinos Yetiştiricilerine Merinos Müfettişliğinin Öğütleri**, s.8.

*vilayetlerindeki yetiştiricilere her sene parasız olarak merinos dağıtılmaktadır. Bugün (1934) Karacabey harası müessesesinde 2.643 saf kan ve 5.859 da yarım kan merinos ki toplam 3.151 saf kan merinos ve 7.033 yarım kan merinos vardır. Merinos yapağısının dâhilde yıkanıp, kamgarn ipliğini temin için Hükümet, fabrikalarında kamgarn ipliği tesisatı kurulmasına çalışılmaktadır. Bu suretle memleket dâhilinde yetişen koyunlarımızın ince yapağlarıyla ve kendi tesisatımızla ince kumaşlar imal edilebilecektir.*⁸⁴¹

Merinos koyununun sayısını arttırmak için 1935'te Bursa'da "Merinos Yetiştirme Müfettişliği" faaliyete geçti. 1936'da 19.000 merinos koyununun üzerinde ıslah çalışması yapıldı. Bu sayı 1937'de önemli bir artış kaydederek 75.912 koyuna yükseldi⁸⁴². Türkiye'deki merinos koyunu sayısı 1937'e gelindiğinde 1.021.185 idi. Bunun %45'i çeşitli etkenlerden dolayı çıkarıldığında geriye 607.605 merinos koyunu kalmaktaydı. Bu oran ise merinos yetiştiriciliği planının gerektirdiği miktardan çok az idi⁸⁴³.

İktisat Vekili görevinde bulunan Celâl Bayar 1934'te yaptığı açıklamada: "Bir taraftan yerli yapağı cinsinin ıslahına devam etmekle beraber, merinos cinsi koyunların yetiştirilmesine de çalışılacaktır. 45 kuruşa satılan yapağıya karşı merinos yünleri 125 kuruşa satılmaktadır. Kurulacak olan bu fabrika için dâhilde işleyecek yün bulunmazsa hariçten ihtiyacımız için 2.500.000 kilo yün getirtmek mecburiyetinde kalacağız."⁸⁴⁴ demektedir.

Celâl Bayar'ın hedeflediği 2.500.000 kg merinos yününü üretmek için ise en az 800.000 merinos koyununa ihtiyaç vardı. Bu sayıya ulaşmak için bir takım çalışmalar yapıldı. Öncelikle mera ve çayır sahaları genişletildi. Merinos koyununun yetiştirildiği bölgelere merinos teşkilatında görevli veterinerlerin dışında, belirli illerden de veterinerler getirtildi. Merinos yetiştiricilerine teşvik primleri verildi. Tüm bu imkânların sağlanmasının ardından merinos sayısında artış kaydedildi. Artan merinos koyunu sayısı sonrası, merinos yününü yurtiçinde üretmek, işlemek ve bunu teşvik etmek üzere Bursa civarında bir merinos fabrikasının kurulması uygun görüldü⁸⁴⁵.

Sonuç olarak Türkiye'ye ilk kez 1841'de İspanya'dan daha sonraki yıllarda ise Macaristan'dan getirilen merinos koyun ve koçlarının sanayiye tatbiki gerek merinos

⁸⁴¹ *Milliyet*, 10 Kânunusani, 1934, s.1-5.

⁸⁴² S. Ataman, *Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...*, s.25.

⁸⁴³ *1938 Ziraat Kongresi İçin Veteriner İşleri...*, s.5.

⁸⁴⁴ *Ayn Tarihi*, S.2 (1-31 II. Kânun 1934), s.5.

⁸⁴⁵ *BCA*, 30.10.166.154.8.11.

üzerine uzmanlaşmış ziraatçıların bulunmaması gerekse Macar merinoslarının çok ince bir yün yapısına sahip olması nedeniyle sonuçsuz kalacaktı. Merinos yününün sanayide kullanılması için Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan yoğun çalışmalar sonucu oldukça önemli ilerlemeler kaydedildi. Bundan dolayı yün kalitesi ve et oranı bakımından yüksek seviyede olan Alman merinoslarının ithaline 1935'te karar verildi. Yetiştiricilere destekler sağlandı. Yapılan çalışmalar sonrası bir merinos fabrikasının kurulmasına karar verilmesi ise gösterilen çabaları taçlandıran bir gelişme olacaktı.

2- Bursa Merinos Fabrikası'nın Kuruluş Süreci ve Yapım Faaliyeti

Dokuma sanayi için kıvrırcık koyunu olmak üzere tüm koyunların yapağıları "kamgarn" adı verilen yüksek kalitede taranmış yün iplikleri üretmeye uygun değildi. Başta Hereke ve Feshane olmak üzere yünlü dokuma fabrikaları ince yün ipliklerin tümünü yurtdışından getiriyorlardı. Bundan dolayı BBYSP'ye kamgarn ipliğini üretecek bir fabrikanın ilave edilmesine karar verildi⁸⁴⁶. Bu doğrultuda İktisat Vekili Celâl Bayar beraberlerinde Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer ve Hereke Fabrikası Müdürü Reşat beyler ile Bursa'ya geldi. Kendileri, kurulması planlanan kamgran fabrikası hakkında incelemelerde bulundu⁸⁴⁷.

Sümerbank merinos fabrikasının kurulacağı yer olarak Bursa'yı seçti. Bunun temel nedenlerine bakıldığında; öncelikle Bursa tarihi geçmişi itibariyle ipek yolunun en önemli güzergahlarından biriydi. Bursa, fabrikayı işletecek debide ve bol miktarda temiz su kaynaklarına sahipti. Konumu itibariyle Marmara, Ege, İç Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'ne yakındı. Kara, deniz ve demir yolları ile bağlantısı olduğu için fabrikada üretilen mamuller hızlı bir şekilde çevresindeki büyük tüketim pazarlarına ulaştırılabilirdi. Şehirde, fabrikaya her dönem işçi temin edilebilecek bir nüfus yoğunluğu bulunmaktaydı. İktisadi birikimi ve tecrübesi fazla olan şehir, merinos fabrikasının hammaddesini oluşturan merinos yapağısının elde edileceği Çanakkale ve Balıkesir bölgeleri ile Karacabey Harası'na oldukça yakın bir yerdeydi⁸⁴⁸.

Bursa'da kurulacak fabrika için en başta bol ve temiz bir suya ihtiyaç vardı. Bu nedenle fabrikanın inşaatına başlanmadan önce ilk olarak şehrin suları tahlil ettirildi. Suların yün ipliğini üretmek için uygun özelliklere sahip olduğu anlaşıldı. Saniyede 17 litre su kullanması gerektiğinden debisi yüksek su kaynaklarının tespiti üzerine bir

⁸⁴⁶ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...**, s.28.

⁸⁴⁷ **Cumhuriyet**, 14 Teşrinisani 1934, s.3.

⁸⁴⁸ Metin Altun, Hasan Ünlü, Fatma Kesiriklioğlu, **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos**, Bursa, 2001, s.90, 91.

araştırma yapıldı. Uludağ Oteli'nin doğusundan geçen Balıklı Deresi ile batısından geçen Zobran Deresi'nin en kuru dönemi olan 19 Kasım 1934' te ölçümler yapıldı. Balıklı Deresi'nin saniyede 70 litre, Zobra Deresi'nin ise saniyede 28 litre su akıttığı belirlendi. Bunlara 8 litre su ilave edilmesine ve bunun saniyede en az 50 litre su taşıyacak betonarme borular ile Bursa'ya getirilmesine karar verildi. Fabrikaya verilecek su, şehrin içinde kurulacak 1.500 tonluk özel bir depoda toplanacaktı. Diğer kısmı ise şehrin ana su tesisatına verilerek Bursa halkının su ihtiyacı karşılanacaktı⁸⁴⁹. Buna ek olarak fabrikanın kurulacağı saha içinde üç büyük sondaj çalışması yapıldı. Artezyen kuyularından biri 98 m derinliğinde olup saniyede 22.5 litre su taşımaktaydı⁸⁵⁰.

Bursa Merinos Fabrikası'nın, İpek-iş ile elektrik fabrikasının bulunduğu Mudanya-Bursa demiryolu hattı yakınlarındaki 40.250 m²'lik bir arazi üzerinde inşa edilmesine karar verildi⁸⁵¹. Öncelikle İngiliz sistemi ile çalışan iplik makineleri, iplik yıkama ünitesi, elektrik santrali, elektrik malzemesi ve motorları, su, ısıtma ve rutubetlendirme tesisatı, boyahane, asansörler, fizik ve kimya laboratuvarı kurulacaktı⁸⁵². Bunların dışında revir, kooperatif, kantin ve yüzme havuzları da bulunacaktı⁸⁵³. Elektrik santrali binası 135.000 liraya, tamirhane inşaatı ise 280.000 liraya mal olacaktı⁸⁵⁴.

Merinos fabrikasının inşaat işleri üç kısım üzerinden ihale edildi. Bunlardan esas fabrika binası, idari kısım ve yün yıkama daireleri ile kuvvet santrali ve binaları Nuri Demirağ'a⁸⁵⁵ ihale edildi⁸⁵⁶. Aynı zamanda 156.000 lira değerindeki ham yün, mamul yün ve malzeme deposu da ihale kapsamına alındı⁸⁵⁷.

⁸⁴⁹ **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1935, s.6.

⁸⁵⁰ **Açık Ses**, 15 Ağustos 1936, s.1.

⁸⁵¹ **Endüstri**, S.7, (Mart 1938), s.147.

⁸⁵² **BCA**, 30.18.1.2.66.57.9.

⁸⁵³ **Bursa Sesleri**, 11 Eylül 1936, s.1.

⁸⁵⁴ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1936, s.4.

⁸⁵⁵ Nuri Demirağ 1886'da Sivas'ın Divriği ilçesinde doğdu. İlk ve ortaokulu Divriği'de tamamladı. (Necmettin Deliorman, **Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri**, İstanbul, 1957, s.7.); Nuri Demirağ 1906'da Ziraat Bankası'nın Kangal Şubesi'ne memur olarak atandı. Memuriyetine Maliye Vekâleti'nde devam etti. İlk Türk sigara kâğıdını 1922'de üretti. Samsun-Sivas demiryolu hattının ilk 7 km'lik bölümünün ihalesini 1924'te aldı. Böylece müteahhitliğe başladı. 1937'de Divriği'ye "*Gök Ortaokulu*"nu yaptırdı. Gerçekleştirmeyi amaçladığı "*Gök Üniversitesi*" uygulamasını ilk kez hayata geçirdi. İstanbul Yeşilköy'de bir "*Gök Okulu*" açtı. İlk Türk uçağının ve paraşütünün üretimini 1936'da gerçekleştirdi. Sivas-Erzurum demiryolu hattı inşaatının ihalesini aldı. Bursa Merinos ve İzmit Selüloz Fabrikası'nın inşaatlarının bir kısmında yer aldı. 1942'de Keban'a bir barajın inşa edilmesi ve İstanbul Boğazı'na bir köprü kurulması önerisinde bulundu. (Fatih M. Dervişoğlu, **Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsânesi**, İstanbul, 2010, s.19-21.)

⁸⁵⁶ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...**, s.30.

⁸⁵⁷ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1936, s.4.

Sümerbank, merinosun yünü dışında ülkenin tiftik ipliği ihtiyacını da göz önünde bulundurdu. Fabrikaya bir tiftik kısmı da eklendi. Böylece Türkiye’de yüksek numaralı saf tiftik ipliği üretimi merinos fabrikası ile başlayacaktı. Fabrika yılda yaklaşık 50.000 kg tiftik ipliği üretebilecekti⁸⁵⁸.

Bursa Merinos Fabrikası’nın inşasına 26 Kasım 1935’te başlandı⁸⁵⁹. Fabrikanın temeli ise Başvekil İsmet İnönü tarafından 28 Kasım 1935’te atıldı⁸⁶⁰. Başvekil İsmet İnönü temel atma töreni münasebetiyle şu açıklamalarda bulundu: *“Arkadaşlar! Memleketimizin kamgarn fabrikasının temelini biraz sonra atacağız. Şefimiz Atatürk, fabrikaya ‘Merinos fabrikası’ adını vermişlerdir. Merinos, eski Türk dilinde ince ve uzun demektir. Bu adla, fabrikanın iş ve istikbali sonuçlarını tebarüz ettirmiş oluyorum. Bu kuruluş, Atatürk’ün devrim boyunca her işteki yakın ilgisinin yeni bir delilidir. İyi ince ve uzun yün, kendi topraklarımızda üretilebilecek, emek verdik, daha da vereceğiz. En iyi yünü yurt içinde yetiştireceğiz. Fabrikanın yün yetiştirme ve işleme gibi iki cephesiyle endüstri ve ziraat bakımından varlığını öne koymuş oluyorum. 3.500.000 lira sarf edeceğiz ve üç milyon küsur kilo yün işleyecektir. 16.000 eğirme iği, 6.700 katlama iği bulunacaktır. Bizde şimdiye kadar yıkama ve bükme tarzında iplik yapılıyor ve bundan kumaş dokunuyordu. Bu fabrikada yıkanmamış yapağıdan iplik çıkarıp kumaş yapacağız. Bu işlerin hepsini memlekette bu fabrika ile kurmuş oluyoruz. Cumhuriyet taahhütlerini daima yerine getirmiştir. Bunu da yerine getireceğiz. Şimdi temelini atıyoruz. 1937’de küçük bir şehir gibi etrafına nurlar saçarak işleyecektir. Hep beraber, yurdun bayındırlığı için Cumhuriyet’in ve Atatürk’ün her sahada mütemadi eserler vücuda getirmekte olduğunu hatırdan çıkarmayalım.”*⁸⁶¹

⁸⁵⁸ **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1938, s.7.; Tiftikler dokuma sanayinde kullanılmaktaydı. Özellikle mobilya kadifeleri ile bir kısım halı, elbise astarı, sof, kadın kumaşları üretiminde kullanılmaktaydı. Tiftiklerden taranmış iplik sisteminde elli altı ile altmış numaraya kadar iplik yapılabilmekteydi. Tiftikler yüne nazaran daha yağsız ve tersiz oldukları için yıkandıkları zaman kirli ağırlıklarının sadece %10-%20 kadarını kaybetmekteydi. Bursa Merinos Fabrikası, tiftiklerden başka kıl ipliği imalâtını da yapmaktaydı. Taranmış yün ipliği endüstrisinin bütün imkân ve imalât sistemlerine sahipti. Ülkede yüksek numarada saf tiftik ipliği yapılması Bursa Merinos Fabrikası ile birlikte başladı. (**Son Posta**, 15 Şubat 1938, s.12.)

⁸⁵⁹ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...**, s.28.; **Bursa Sesleri**, 11 Eylül 1936, s.1.; Mustafa Kemal Atatürk, Bursa Merinos Fabrikası’nın inşasına başlandığı 26 Kasım 1935’te “merinos”un kökeni hakkında şunları yazmıştı: *“Merinosun kökü, ince demektir. Yakutça’da, ibir, ebir şeklindedir. İnce demektir. ‘İbir samığı, ince yağmur’ demektir. Yakutça’da sözdür. Merinos, uzunca, incelik (ince, uzunca yün). Merinos sözü, İspanya’dan giden İber Türkleriyle oraya intikal etmiştir. Bu, Türk ulusunun oraya ötürdükleri koyunlarla, onların yünlerine ve bu yünlerden yapılan kumaşlara isim olmuştur. (un chale de merinos)”*. **Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazısı Belgesi**, Merinos Tekstil Sanayi Müzesi’nde sergilenmektedir. Ziyaretimiz esnasında bu belgenin bir kopyası tarafımızca edinilmiştir. (Bkz. Ekler. Foto: 62.)

⁸⁶⁰ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.66.; **Sümer Bank Bursa Merinos Fabrikası**, s.1.; **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.126.

⁸⁶¹ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.66.

İsmet İnönü konuşmasının devamında 3.500.000 liraya mal olan kâğıt fabrikasının iki ay içinde faaliyete geçeceğini söyledi. Zonguldak'ta iki ve başka yerde bir tane olmak üzere yeni fabrikaların açılması için çalışmalar yapıldığını ifade etti. Hükümetin bu konudaki kararlılığını göstermek amacıyla bir hafta içinde yapılan yatırımlar için bütçeden 25.000.000 lira kaynak ayrıldığını belirtti⁸⁶².

Başvekil İsmet İnönü kürsüden indikten sonra temele konulacak şu yazıyı imzaladı: “*Başbakan İsmet İnönü, Sümer Bank'ın kurduğu ilk Türk Merinos fabrikasının temelini burada attı*”⁸⁶³ Başvekil daha sonra temele indi ve elindeki mala ile temele birkaç parça harç attı. Başvekilin ardından İktisat Vekili, Bursa Valisi ve İsmet İnönü'nün eşi temele harç bıraktılar⁸⁶⁴.

Temel kazısı yapılan fabrikanın yerinin aynı zamanda toprak mukavemeti de ölçüldü. Temele su sızmasını önlemek için tüm alanın çevresi 5-6 m derinliğinde ve bir tarafı killi duvarla örülen derin koruma hendekleri ile emniyet altına alındı. Bu hendeklerde toplanan suların bir bölümü ovaya akıtılacak, diğer bölümü ise işçiler için yapılacak büyük yüzme havuzuna verilecekti. Arazinin çok sulu olması nedeniyle işçilerin su içine batmaması için bir ekskavatör ile drenaj çalışması yapılmaktaydı. Kurutulan alanda ayrıca işçiler için bir tenis kortu, bir stadyum ve amfiteatr şeklinde büyük bir meydan yapılacaktı⁸⁶⁵. İnşa çalışmaları esnasında çevreye verilecek zararı en az seviyeye indirmek için büyük bir hassasiyet gösterildi. Öyle ki, fabrikanın inşa edileceği saha üzerindeki ağaçlar kesilmeden başka tarafa nakledildi ve yeniden dikildi⁸⁶⁶.

Merinos fabrikasının makineleri; Almanya'nın Deutsche Spinnereimaschinenbau A. G. Ingolstadt/Oberbayern⁸⁶⁷, Siemens, Schulze, AEG ve Benhard firmalarından alındı⁸⁶⁸. Makinaların üretim yöntemlerini öğrenmek ve Sümerbank ait işleri takip etmek

⁸⁶² **Sümerbank X uncu Yıl**, s.66.

⁸⁶³ **Ulus**, 29 Şontesrin 1935, s.3.; **Cumhuriyet**, 29 İkinciteşrin 1935, s.7.

⁸⁶⁴ **Cumhuriyet**, 29 İkinciteşrin 1935, s.7.

⁸⁶⁵ **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1936, s.4.

⁸⁶⁶ **Cumhuriyet**, 3 Şubat 1936, s.4.

⁸⁶⁷ **BCA**, 30.18.1.2.66.60.1.

⁸⁶⁸ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...**, s.30.; **Bursa Sesleri**, 10 Şubat 1937, s.1.; Fabrikaya alınan 1938 model makinaların bir kısmına bakıldığında: Rich Hartman marka fitil makinası, Hamel marka iplik buhar kazanı ve fantezi büküm makinası, J. G. Linder marka tops boyama kazanı ve çile boyama kazanı, Ingolstadt marka dört gözlü çekme makinası ve melanör makinası, Borsig marka su borulu buhar kazanı, Carl Hamel marka çile makinası, Rojer marka jakarlı dokuma tezgahı yer almaktaydı. (**Sümer Holding A.Ş. Merinos Yünlü Sanayii İşletmesi Makine ve Teçhizat Listesi**, Bursa, 2000, s.1-9.)

üzere Feshane Mensucat T.A.Ş. Müdürü Şükrü Bey Almanya'ya ve Viyana'ya gönderilecekti⁸⁶⁹.

Alman montörler tarafından fabrikanın montajında kullanılacak ve 7 Ocak 1937'de İlse L. M. Russ Vapuru ile Hamburg'a ve oradan da Türkiye'ye gönderilecek olan AEG marka malzemeler çalışmaların bitirilmesinin ardından Almanya'ya tekrar iade edileceklerdi⁸⁷⁰. Berlin Tegel'den Bursa'ya gönderilecek olan montaj aletleri ise 9 Ocak 1937'de Hamburg'dan Galilea Vapuru ile Türkiye'ye sevk edilecekti⁸⁷¹. Bu arada İcra Vekilleri Heyeti'nin 23 Ocak 1937'de onayladığı karar doğrultusunda fabrikanın tesisatında kullanılması ve çalışmaların tamamlanmasının ardından tekrar iade etmesi şartıyla Dresden'deki Schulze und Schultz firmasından getirilecek montaj aletlerinin geçici olarak Türkiye'ye girişine izin verildi⁸⁷². Yine İcra Vekilleri Heyeti tarafından 17 Mart 1937'de onaylanan karar ile Almanya'nın Rheimetall Borsing A. G. firmasından montaj aletleri getirildi⁸⁷³.

Demir ve kereste gibi inşaat malzemeleri ise demiryolu vasıtasıyla Mudanya'dan fabrika sahasına naklediliyordu.⁸⁷⁴ Fabrika inşaatında Ağustos 1936 itibariyle; 80.000 lira değerinde kereste, 130.000 ton demir ve günde 40 ton çimento kullanıldı. Keresteler İnegöl Kereste Fabrikası'ndan alındı.⁸⁷⁵ Eylül 1936 itibariyle ise inşaat için 10.000 lira değerinde kereste, 100.000 ton demir ve günde 50 ton çimento kullanıldı⁸⁷⁶.

Bu büyük inşaat faaliyeti için önemli miktarda işçiye de ihtiyaç vardı. Fabrika inşaatında dokuz yüz ellisi Müteahhit Nuri Bey'e, ellisi Müteahhit Sururi ve Hayrettin beylere ait olmak üzere toplam bin işçi çalışmaktaydı⁸⁷⁷. Bunların yaklaşık iki yüzünü ise ustabaşı ve ustalar oluşturmaktaydı⁸⁷⁸. Fabrikada 1938 itibariyle 1.442 işçi ve 67 memur görev yapmaktaydı⁸⁷⁹.

⁸⁶⁹ **BCA**, 30.18.1.2.66.60.1.; Almanya ve Viyana'ya gönderilecek Feshane Mensucat T.A.Ş. Müdürü Şükrü Bey'in seyahat ve ikamet masraflarına karşılık, kliring yolu ile ödenmek üzere 1.500 liralık bir kambiyoya izin verilmesi, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 11 Temmuz 1936'da onaylandı. (**BCA**, 30.18.1.2.66.60.1.)

⁸⁷⁰ **BCA**, 30.18.1.2.208.81.

⁸⁷¹ **BCA**, 30.18.1.2.208.81.

⁸⁷² **BCA**, 30.18.1.2.71.5.9.

⁸⁷³ **BCA**, 30.18.1.2.72.19.15.

⁸⁷⁴ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1936, s.4.

⁸⁷⁵ **Açık Ses**, 22 Ağustos 1936, s.1.

⁸⁷⁶ **Bursa Sesleri**, 11 Eylül 1936, s.1.

⁸⁷⁷ **Açık Ses**, 22 Ağustos 1936, s.1.

⁸⁷⁸ **Açık Ses**, 15 Ağustos 1936, s.1.

⁸⁷⁹ **Sümerbank**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.35.; Bursa Merinos Fabrikası'nda 1960'da, dört bin on beş işçi ve iki yüz yirmi dört memur çalışmaktaydı. (**Sümerbank**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.35.); Sümerbank, Bursa Merinos Fabrikası faaliyete geçtiği andan itibaren, fabrikada çalıştırılmak üzere eğitim almaları için 1935'te, on dört kişiyi Almanya'ya gönderdi. (**Ulus**, 8 İlkânun 1935, s.3.)

Müteahhit Nuri Demirağ tarafından yaptırılmakta olan müdüriyet binası 1937'nin ilk aylarında tamamlandı. Fabrika kısmının montajına ise devam edilmekteydi. Aynı dönemde yün yıkama dairelerinin montajına başlandı. Elektrik santrali ile kazan dairesinin temelleri ise bitirildi ve montaj çalışmaları için hazır hale getirildi⁸⁸⁰. Diğer taraftan Alman J. Eberspaecher firması da fabrikanın macunsuz cam çatı işlerini yapmaktaydı⁸⁸¹.

Cumhuriyet Gazetesi Muhabiri⁸⁸² fabrikanın inşaat faaliyetleri hakkındaki izlenimlerini şu cümlelerle ifade etmekteydi: *“Geçen sene Başvekilimiz İsmet İnönü'nün uğurlu eliyle temeli atılmış olan Merinos fabrikası, muazzam ve muhtelif dairelerinden başka sineması, kantini, stadyumu, yüzme havuzu, hastanesi vesairesiyle Bursa'nın yanı başında büyük bir kasabayı andıran azametle yükselmiş bulunuyor. Kayseri'deki kombinadan daha büyük olduğu söylenen Merinos fabrikasının her tarafını gezmek ve görmek için insana bir gün kâfi gelmemektedir. Sümer Bank'ın kontrol mühendisi Hüsameddin'in delâletiyle fabrikayı geziyorum. Girip çıktığımız daireler o kadar çok ve bunlar o kadar büyük ki, hiç mübalâğa etmiyorum, ayaklarıma karasu indi diyecek kadar yoruldum. Şehirden fabrikaya inen şosenin bir kısmı asfalt olarak yapılmış. Diğer parçası da fabrikaca asfalt yapılacaktı. Bu asfalt yoldan paydos saatlerinde şehre doğru baş döndürücü bir insan kalabalığı akıyor. Amele, amele, amele. Binlerce insanı böyle durmadan yürür veya işlerken görmek, memlekette iş ve hareket varlığını görmek isteyenlerin içlerine ferah saçıyor ve gözlerini kamaştırıyor. Bursa'ya daha şimdiden büyük bir refah getirmiş olan Merinos fabrikası, Haziran sonunda bitmiş bulunacaktır. İşe başlanırken inşaatın 1937 Mayıs'ında biteceği söylenmişti. Fakat bu sene kışın erken bastırıp uzun sürmesi inşaatı geciktirmiştir. Binaenaleyh bir tacil programı yapılmak zarureti hasıl olmuştur. Şimdi amele iki parti olarak gece ve gündüz çalıştırılıyor. Geceleri de fabrikada kuvvetli elektrik tesisatı vücuda getirilmek suretiyle inşaatı devam olunuyor. Fabrikanın kendi kuvvet santrali de bitmek üzere bulunuyor.”*⁸⁸³

İlgili yazıda makinelerin %80'nin Türkiye'ye getirildiğinden bahsedilmekteydi. Montaj çalışmaları yapılana kadar bunların bir kısmı fabrika depolarında, kalanının ise geçici olarak üstü kapalı koruma alanlarında muhafaza edileceğini açıkladı. Günde ortalama bin işçinin çalıştığı fabrikadaki montaj işlerinin Eylül'de tamamlanacağını

⁸⁸⁰ Bursa Sesleri, 10 Şubat 1937, s.1.

⁸⁸¹ Akşam, 16 Mart 1938, s.6.

⁸⁸² Muhabirin adı tespit edilemedi.

⁸⁸³ Cumhuriyet, 24 Mart 1937, s.6.

belirtilmekteydi. Mudanya-Bursa şimendifer hattı ile fabrika bağlantı hattının sonlandığı vurgulandı. Ana bina, yün yıkama ve müdüriyet kısmının ise büyük ölçüde tamamlandığı; kantin, sinema, hastane gibi yapıların bitirilmek üzere olduğu ifade edildi. Fabrikaya, Uludağ'ın Kaplıkaya bölgesinden ve artezyenlerden su getirilmesinin planlandığı da ifade edildi⁸⁸⁴.

Sonuç olarak Türkiye’de “kamgarn” adı verilen yüksek kalitede taranmış yün ipliklerini üretilmesi için merinos fabrikasının kurulmasına 1934’te karar verildi. Merinos yününü işlenmesi için bol ve temiz suya ihtiyaç vardı. Bursa’da inşasına karar verilen fabrika için 1934’te teknik çalışmalar yapıldı. Fabrikanın makineleri Almanya’dan getirtildi. 1935’te başlayan inşa çalışmalarına Türk müteahhitler de destek verdi. Türk Siyasi Tarihi’nde önemli izler bırakan Nuri Demirağ ise fabrikanın bir bölümünün inşasını üstlendi.

3- Bursa Merinos Fabrikası’nın Açılışı (2 Şubat 1938)

Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye’nin ilk kamgarn yün ipliği fabrikası olan Bursa Merinos Fabrikası’nın açılışını yapmak üzere 1938’de Bursa’ya gelecekti. Kendisini karşılamak için özellikle Çekirge ve Altıparmak’tan fabrikaya kadar uzanan güzergahta büyük bir halk kitlesi sıralanmış askeri ve mülki erkan ile çeşitli cemiyet mensupları ve Işıklar Lisesi’nden gelen öğrenciler tören alanında yerlerini almışlardı. Atatürk: “*Bu karşılayış, Bana, inkılâbın ilk günlerinin heyecanlı hatıralarından bir gün daha yaşattı*”⁸⁸⁵ diyecekti.

Atatürk, açılış töreni öncesi beraberindeki Başvekil, Dâhiliye, Nafia, İktisat Vekilleri ve mebuslar ile birlikte Çekirge’deki Çelikpalas’a gelerek bir süre dinlendi⁸⁸⁶. Atatürk, ertesi gün fabrikaya geldi. Kendisini, Bursa Valisi Şefik R. Soyer ve Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer beyler ile fabrika idarecileri karşıladı⁸⁸⁷.

Açılış törenine ilk olarak Bursa Belediye Başkanı Neşet Kiper Bey’in konuşması ile başlanmıştı. Neşet Bey: “*Bursa’mıza bugünkü şerefi de veren Ulu Atam, O’nun değerli çalışma arkadaşı Başbakanım, Sayın konuklarımız! On beş yıl evveline kadar yurdun her köşesi gibi her türlü yardımdan mahrum bırakılmış, asırlarca ihmal edilmiş ancak Atatürk rejiminin ilanı ile Cumhuriyet devrinde bütün Türk Uluğu gibi kendi*

⁸⁸⁴ Cumhuriyet, 24 Mart 1937, s.6.

⁸⁸⁵ S. Ataman, Ekonomik ve Endüstriyel Bursa..., s.32.

⁸⁸⁶ Atatürk Bursada, Bursa, 1938, s.9.

⁸⁸⁷ S. Ataman, Ekonomik ve Endüstriyel Bursa..., s.32.

benliğini idrak etmiş bulunan Bursalılar, Türk'ün büyük kurtarıcısı Ulu Atası sayesinde bugün tarihi ve en mesut günlerinden birini daha yaşamaktadır. Büyük Halâskar; Samsun'a ayak bastığın günden beri, ulusuna layık olduğu şerefli mevki vererek onu parlak istiklaline kavuşturdu. Ulusunun bütün hayatı ve medeni ihtiyaçlarını zamanında görerek, az vakitte sayısız mucizeler yarattın. Bugün de merinos fabrikasını bizzat açmakla, bu parlak mucizeler arasına, çok önemli ve pek değerli birini daha katmış bulunuyorsun. İğneden ipliğe kadar bütün ihtiyaçlarımızı yurt dışından tedarike muhtaç olduğumuz zamanları elbette hepimiz hatırlarız. Merinos fabrikasının Ulu Önderimiz Atatürk'ün uğurlu eliyle açılış töreninin yapılması Bursalılar için sevinçli ve çok mutlu gün olmakla beraber bu açılış fabrikanın yakın gelecekteki parlak başarıları için güzel bir işarettir. Bu parlak başarı Atatürk rejiminin ölmez, yıkılmaz eserlerinden biri halinde millete hayat ve hareket kaynağı olarak yükselmektedir. Türkiye Cumhuriyet idaresinin endüstri ekonomi tarihinin parlak sahifelerinden birini teşkil edecek olan merinos fabrikası gibi her yönden modern ve büyük bir endüstri eserinin şehrimizde kurulması sevgili Ulu Atamızın daima ışıklı yolunda yürüyen biz Bursalılara ve Bursa'mıza değerli ve sonsuz faydalar temin edeceğine hiç şüphe yoktur. Bugün törenini kutladığımız merinos fabrikası, Cumhuriyet hükümetimizin çok önem verdiği endüstri ve ekonomi hayatımız için de çok yakın ve pek hayırlı inkişafların müjdecisidir. Bu büyük kalkınma hareketine şehrimizin yer buluşu, şüphesiz güzel ve yeşil Bursa'mız ve Bursalılar için her veçhile öğrenmeye değer yüksek bir kıymet arz etmektedir. Bu tarihi güzel günden ötürü, Türk'ün öz Atası Ulu Önderimize ve onun değerli çalışma arkadaşı Başbakanımıza sonsuz saygı ve teşekkürlerimi sunarım⁸⁸⁸ demişti.

Neşet Kiper'in ardından kürsüye gelen Başvekil Celâl Bayar ise şunları söylemişti: “Merinos Fabrikası, Hükümet'imizin, Birinci Beş Senelik Endüstri Planı'nda önemli yer almış müessesedir. Hatırlarsanız, bundan iki sene evvel, Atatürk rejiminin kıymetli evladı ve Büyük elemanı İsmet İnönü'nün, azimkâr ve kudretli eli ile bu fabrikanın temeli atılmıştı. Bugün, hepimizin sevincini mucip derecede mevcudiyet gösteren bu müessese, şimdi şahit olduğunuz törenle açılıyor. Bursalılar, Merinos Fabrikası, 4.000.000 liraya mal oldu. Fabrikanın kullanacağı iptidai maddenin olarak yekûnu üç milyon kilodur. Fabrikanın başlıca tüketim maddeleri merinos yapağıdır. Bu da en az 2.000.000 kilodur. Fabrikanın yirmi dört saate üç ekiple çalıştıracağı işçi adedi bin altı yüz ellidir. Bu demektir ki bin altı yüz elli aile reisi vatandaş iş ve ekmek

⁸⁸⁸ Bursa, 3 Şubat 1938, s.1, 2.

*bulacaktır. Türk tekstil hayatında şimdiye kadar memnun olunmayacak mallar yapılmış ise, bunun sebebi ipliklerin iyi olmayışdır. Merinos Fabrikası bu noksanı ikmal edecektir.*⁸⁸⁹

Celâl Bayar, merinos yününün yeterli miktarda olmaması nedeniyle yarı işlenmiş olarak yurtdışından getirilmesinin planlandığını söyledi. Fabrikanın, yerli merinos yünü işlemek için kurulduğunu belirtti. Bunun için Bursa'dan Çanakkale'ye kadar merinos yetiştiriciliğinin yapılacağını ve böylece yılda 2.000.000 liranın ülkede kalacağını söyledi. Fabrikanın adının Mustafa Kemal Atatürk tarafından konulduğunu ve bundan dolayı BBYSP doğrultusunda kurulan fabrikalar içinde Bursa Merinos Fabrikası'nın ayrı bir yerinin olduğunu ifade etti⁸⁹⁰.

Bursa Merinos Fabrikası Mustafa Kemal Atatürk tarafından 2 Şubat 1938'de işletmeye açıldı. Atatürk, Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle fabrikanın hatıra defterine şunları yazdı: *“Sümer Bank Merinos Fabrikası, çok kıymetli bir eser olarak milli sevinci arttıracaktır. Bu eser, yurdun, hususiyile Bursa bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir. Eserin başarılmasında Ekonomi Bakanlığı'na tebrik ederim. Sümer Bank direktörlüğüne teşekkür ve fabrikayı gördüğüm gibi yüksek bilgi, tam düzenli idarede, direktörüne başarı temenni ederim.*⁸⁹¹

Atatürk, beraberlerinde bulunan Başvekil Celâl Bayar, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, İktisat Vekili Şakir Kesebir, Orgeneral Fahrettin Altay, General Ali Fuat Cebesoy⁸⁹² ve diğer ileri gelenler ile birlikte 3 Şubat 1938'de Bursa'dan ayrıldı⁸⁹³.

Faaliyete geçen Bursa Merinos Fabrikası⁸⁹⁴ 4.367.000 liraya mal oldu⁸⁹⁵. Başlangıçtaki çalışan sayısı 1.442 işçi ve 67 memur idi⁸⁹⁶. Fabrika, 16.140 eğirme ve 7.000 katlama iğine sahip olup kurulduğu dönem itibariyle Balkanlar'ın ve

⁸⁸⁹ Bursa Merinos Fabrikası Hatıra Defteri, BYY, SNY.

⁸⁹⁰ Bursa Merinos Fabrikası Hatıra Defteri, BYY, SNY.

⁸⁹¹ Bursa Merinos Fabrikası Hatıra Defteri, BYY, SNY.

⁸⁹² Ali Fuat Cebesoy 1882'de İstanbul'da doğdu. 20. Kolordu Komutanlığı, 2. Ordu Müfettişi Vekilliği ve Batı Anadolu Kuvâ-yı Milliye Başkomutanlığı gibi askeri görevlerde bulundu. I. ve II. Dönem Ankara, IV., V., VI., VII. ve VIII. Dönem Konya Mebusu seçildi. VIII. Dönem TBMM Başkanı oldu. Nâfia ve Münakâlat Vekili olarak görev yaptı. 10 Ocak 1968'de öldü. (TBMM Albümü 1920-2010..., s.485.

⁸⁹³ Atatürk Bursada, s.23.)

⁸⁹⁴ Bursa Merinos Fabrikası'nın ilk müdürü Sanayici Ömer Lütfi Sungan idi. Kendisi, Türkiye Yün İpliği ve Dokuma Şirketi Müdürlüğü'ne tayin oldu. Bunun üzerine yerine 1938'de Sümerbank İplik Dokuma Müessesesi Müdür Muavini Nihat Alpar atandı. (Türkiye Ticaret Postası, S.350-99, (9 Temmuz 1948), s.2.)

⁸⁹⁵ Sümerbank X uncu Yıl, s.69.

⁸⁹⁶ M. Altun, H. Ünlü, F. Kesiriklioğlu, Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bursa ve Merinos, s.91.

Ortadoğu'nun en büyük ve dünyadaki benzerlerine göre ise en modern yünlü dokuma tesisi özelliğine sahipti⁸⁹⁷.

Gazeteci ve Siyasetçi Abidin Daver, “Cumhuriyet” gazetesinde 22 Eylül 1938'deki yazısında Bursa Merinos Fabrikası hakkında şu önemli bilgileri vermektedir: *“Ovada bol bir ı ışık grubu, etrafındaki yeşillikler arasında, bir nur kaynağı teşkil ediyordu. Sordum; ‘Bu parıl parıl yanan yer neresi?’ ‘Merinos fabrikası’. Fabrikanın duvarı, mozaikten yapılmış kocaman ve muhteşem bir merinos koçu resmiyle süslenmiş. Merdiveni çıkıp da müdürün yanına girdiğim zaman, karşımda eski bir dostu görerek sevindim. Nihad Alpar, merhum İşkodra'nın kahraman müdafii Şehit Hasan Rıza Paşa'nın oğlu. Hereke'de mühendislik ve Bakırköy'ünde müdürlük ettikten sonra, şimdi Merinos fabrikasına müdür olmuş. Nihad Alpar, bana, fabrikasını iki buçuk saat müddetle bizzat kendisi gezdirdi. Fabrikaya bir balya merinos yapağısı gibi girdim ve bir çile trikotaj yünü yahut bir bobin kamgarn ipliği gibi çıktım. Yani kirli yapağların fabrikaya girdiği daireden başlayarak bütün ameliyeleri sırasıyla takip ettim. Bir dairenin duvarında gördüğüm şu rakamlar fabrikayı özetliyor: Fabrikanın kapladığı yer 40.250 metre kare, memurların sayısı seksen, amele miktarı bin beş yüz. Bir aylık maaş ve ücret 26.631 lira. Devlete verdiği vergi 952.341 lira, Senede kullandığı malzeme 4.062.000 kilogram, gündelik verim 3.800 kilogram iplik, Senelik verim 1.400.000 kilogram iplik. Bir senelik ham madde 4.000.000 kilogram yapağı. Eğirme yani tek iş 16.140. Katlama yani çift iş 7.000. Kömür sarfıyatı günde 20 ton, senede 6.000 ton. Su sarfıyatı günde 2.000 ton, senede 600.000 ton. Fabrikanın kullandığı bir senelik yapağının 2.500.000 kilosu yerli veya ecnebi halis kan merinos yünü, 1.500.000 kilosu da, yerli yarım kan merinos ile diğer yerli yapağıdır. Merinos fabrikası, Sümerbank'a dört küsur milyon liraya mal olmuş, fabrikanın inşasında çalışan işçi yevmiesi 340.285'i bulmuştur. Fabrikanın enerjisi biri yedek olmak üzere 3.400 kilovatlık iki buhar türbinde temin edilmektedir. Üç tane turbo jeneratör ile elektrik üreterek günde 23.200, senede 6.960.000 kilovatlık elektrik sarf eder.”*⁸⁹⁸

Abidin Daver, fabrika yönetiminin Bursa Belediyesi'ne başvurarak şehre %50 daha uygun bir fiyatla elektrik verebileceğinden de bahsetmekteydi. Türk kadınının fabrikadaki işi çabuk öğrendiğini belirtti. Avrupa'da eğitim gören işletme şeflerinin takdirlerini kazandıklarını dile getirdi. Fabrikanın teknolojik açıdan son sistem ile

⁸⁹⁷ Sümerbank X uncu Yıl, s.69.

⁸⁹⁸ Abidin Daver, “Bursada Birkaç Gün: Merinos Fabrikası Yakında Büyütülecek”, Cumhuriyet, (22 Eylül 1938), s.6.

donatıldığını ve sağlık hizmetleri bakımından yetkin bir hastaneye sahip olduğunu da ifade etmişti⁸⁹⁹.

Fabrika kurulmadan önce Türkiye’de yalnızca ditme usulü ile “*streichgarn*” ipliği üretilmekteydi. Bu tür iplikleri üreten iplikhaneler ise eskiden beri Hereke ve Feshane fabrikalarında bulunmaktaydı⁹⁰⁰. Sümerbank ile özel işletmelerin elinde bulunan yünlü dokuma fabrikalarında yalnızca ditme usulü ile iplikler elde edilmekte ve skoç tipi kumaşlar üretilmekteydi. Diğer taranmış yün ipliklerinden üretilen kumaş türlerini elde etmek için⁹⁰¹ ise merinos cinsi koyun yetiştiren; Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika, Arjantin, ABD ve SSCB’nden⁹⁰² 5.000.000 lira değerinde kamgarn yünü ithal edilmekteydi. Faaliyete geçen Bursa Merinos Fabrikası ile Türkiye’de çok sayıda merinos koyunu yetiştirilerek piyasasının aradığı taranmış yün ipliği elde edilecekti. Böylece ülkenin kamgarn taranmış iplik ihtiyacının %70’ini karşılanacaktı⁹⁰³.

Merinos fabrikasında üretilecek dokumada özellikle yerli yün kullanılmak istendi. Bu amaçla Bursa’dan Çanakkale’ye kadar olan bölgede merinos koyun yetiştiriciliği yapılmaya başlandı. Fabrika Türkiye’deki taranmış ipliğin yarısından fazlasını üretecekti.

4- Bursa Merinos Fabrikası’nda Üretim Daireleri ve Faaliyetleri

Bursa Merinos Fabrikası deneme üretimine 1937’de başladı.⁹⁰⁴ İşletmenin fabrikasyon aşmaları ise şu bölümlerden oluşmaktaydı⁹⁰⁵:

a) Yün Ayırma Dairesi: Ambardan gelen kirlili yün balyaları bu dairede açılırdı. Koyunların üzerinden alınan yün gömlekleri yün ayırma masası üzerine serilir ve inceliklerine göre ayrılırdı. Ayrılan kısımlar, inceliklerine göre birer kalite ismi alarak bu dairenin alt katındaki odalara indirilirdi.

b) Yıkama Dairesi: Yünler, önceden yün açma makinesinden geçer. Bu

⁸⁹⁹ A. Daver, “*Bursada Birkaç Gün: Merinos Fabrikası Yakında Büyütülecek*”, s.6.

⁹⁰⁰ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.66.

⁹⁰¹ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.69.

⁹⁰² Z. Toprak, **Sümerbank**, s.42.

⁹⁰³ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.69.

⁹⁰⁴ S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa...**, s.30.; 1937’de deneme üretime başlayan Bursa Merinos Fabrikası’nda çalışan ilk on kadın ve erkek işçilerin isimleri: Meliha Zını, Fatma Kızıldere, Asiye Gürel, Hatice Yenice, Düriye Önder, Lütüye Bilgiç, Şahsene Hünerli, Sahide Üstel, Sebile Demirdöven, Saniye Özbağcı; Mehmet Özsoy, Ali Üşük, Numan Eleim, Arif Cangüzel, Tahir Çelebi, Ferhat Baykal, Şevket Öztürk, Şuaip Aydın, Ali Savaş, Mahmut Anacak idi. **Merinos Tekstil Sanayi Müzesi’nden edinilen bilgi**. (16 Ekim 2016)

⁹⁰⁵ **İktisadî Yürüyüş**, V, S.100-104, (1 Nisan 1944), s.14.

makinede daha küçük parçalara ayrılarak bir kanaldan yıkama makinesinin birinci teknesine inerdi. Teknelerdeki suyun sıcaklık derecesi ince yünlerde 30-40°C'ye, kaba yünlerde ise 40-60 °C'ye kadar yükseltilmekteydi. Yıkanan yünün kalite ve kirliliğine göre teknelere belirli miktarda sabun ve soda çözeltisi ilave edilmekteydi. Beş teknesi olan makineden ileriye doğru büyük çatalların yardımı ile götürülen yünün kiri, her teknede biraz daha azalırdı. Son tekneden iyice yıkanmış ve suyu sıkılmış halde çıkan yün, otomatik bir araç ile kurutma sobasına girerdi. Yıkanmış yün, cins ve kalitesine göre ham ağırlığının %4 ile %70'lik kısmını kaybederdi. Sıcak hava cereyanı ile kuruyan yüne sobadan çıkarken gerektiği takdirde yaklaşık %1 oranında yağ verilirdi.

c) Tarak Dairesi: Yıkanmış yün, bu dairede bulunan tarak makinesi ambarına düzgün bir şekilde doldurulurdu.⁹⁰⁶ Makina çalışırken yün, otomatik olarak istenilen ağırlıkta makine boğazına giden yol üzerine dökülürdü. Buradan, üzerlerinde çelik teller sarılı dönen silindirlerin arasında iyice açılan yün, daha sonra bant halinde bant kanalına indirilirdi. Bant kanalında her grubun sekiz makinasından çıkan bantlar birleştirilerek tek bant halinde ve bir yumak şeklinde kanal makinasının üzerine sarılırdı. Buradan alınan yumaklar, ön çekme makinalarına gönderilirdi. Yumakların dört ve daha fazlası, ön çekme makinalarında bir araya getirilir ve yumak halinde sarılırdı.

d) Tarama Dairesi: Ön çekme makinalarından çıkan yumaklar, tarama makinalarına gönderilmekteydi. Bu makinalarda, en fazla yirmi dört yumak bir araya getirilerek taranırdı. Bu suretle, yünün içinde bulunan 15 mm'den kısa bütün elyaf dökülürdü. Dökülen kısa elyaf ise merinos fabrikasında tekrar işlenmezdi. Bu elyaflar, taranmamış iplik fabrikalarında kullanılırdı. Tarama makinalarında taranan fitil, son çekmelerde işlenir ve yumak yapıldıktan sonra boyanacaksa boyahaneye, sonradan boyanacak ise fitil ütüleme dairesine gönderilirdi.

e) Fitil Ütüleme Dairesi: Daha ince fitil üretmek için, sabunlu sıcak sudan geçirilen fitiller, ısıtılan bakır silindirlerin üzerinde getirilirdi. Fitiller, burada ütülenerek kurutulurdu. Ardından, çekme makinası üzerinde bir kere daha düzeltildikten sonra fabrikasyonun birinci aşaması bitirilirdi.

f) Hazırlama Dairesi: Bu dairede, fabrikasyonun ikinci aşamasına başlanırdı. Birinci safhada hazırlanan kalın bantlar, burada ince fitil haline getirilerek, iğneli silindirler arasından çekilir ve inceltilirdi.

⁹⁰⁶ **Endüstri**, S.7, (Mart 1938), İzmir, 1938, s.147.

g) Eğirme Dairesi: Hazırlama dairesinden gelen ince fitiller, eğirme makinalarında bükülür ve tek kat iplik haline getirilirdi⁹⁰⁷.

h) Katlama ve Büküm Dairesi: Eğirme dairesinden gelen tek katlı iplikler, dokuma ve trikotaj ipliği haline getirilir ve böylece fabrikasyon safhası tamamlanırdı⁹⁰⁸.

Bursa Merinos Fabrikası'nın çıkardığı ilk ürünler İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından 27 Temmuz 1937'de Galatasaray Lisesi'nde açılan ve Millî Sanayi Birliği tarafından düzenlenen Dokuzuncu Yerli Mallar Sergisi'nde teşhir edildi. Sergiye götürülen iplikler arasında; dokuma, örgü ve fantezi türü ipliklerde yer almaktaydı⁹⁰⁹. Fabrika, 1938'in ilk beş aylık döneminde muhtelif cins ve numaralarda dokuma ve örgü iplikleri üreterek piyasaya sundu⁹¹⁰. Üretilen ipliklerin bir bölümü ise büyük miktarda iplik ihtiyacı olan Feshane, Hereke ve Karamürsel gibi dokuma farikalarına gönderilmekteydi⁹¹¹. Fabrika ile ilgili olarak rakamsal veriler ise 1942'ye kadar şöyleydi:

Fabrikanın ürettiği iplik miktar:⁹¹²

Yıl	Kg
1938	324.000
1939	1.418.000
1940	1.523.000
1941	1.605.000
1942	1.525.000

⁹⁰⁷ Endüstri, S.7, (Mart 1938), s.148.

⁹⁰⁸ Endüstri, S.7, (Mart 1938), s.166.

⁹⁰⁹ Bursa Sesleri, 31 Temmuz 1937, s.2.

⁹¹⁰ Bursa, 21 Temmuz 1938, s.1.

⁹¹¹ İktisadî Yürüyüş, S.10, (1 Mayıs 1940), s.18.

⁹¹² Sümerbank X uncu Yıl, s.69.

Fabrikanın ürettiği iplikten edindiği gelirin lira cinsinden karşılığı aşağıdaki tabloda belirtildiği gibidir:⁹¹³

Yıl	Lira
1939	1.724.000
1940	2.605.000
1941	2.467.000
1942	799.000

Fabrikada geniş kapsamlı ve büyük ölçekli üretimin yapılabilmesi için ise önemli miktarda enerjiye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu enerjiyi sağlamak için fabrikanın elektrik santrali, her biri 2.142 beygir gücünde iki turbo jeneratör ile 340 beygir gücünde bir ilave turbo jeneratörü ile çalışmaktaydı. Fabrika bu üç turbo jeneratör ile günde 23.200 kw, yılda 6.960.000 kw elektrik tüketmekteydi. Elektrik santralinin toplam kuvveti ise 4.624 beygir idi. Santral gerektiği takdirde bütün Bursa şehrini aydınlatacak kapasitede elektrik üretebilecekti. Fabrikada elektriğin dışında 20 ton kömür ve 2.000 m³ su, yılda ise 6.000 ton kömür ve 600.000 m³ su tüketilmekteydi⁹¹⁴.

Bursa Merinos Fabrikası'na gelen merinos yünü sekiz safhadan geçtikten sonra iplik haline gelmekteydi. Elde edilen ürünün bir bölümü Feshane ve Hereke gibi büyük fabrikalara gönderilmekteydi. Fabrika dört yıl içinde iplik üretimini yaklaşık dört buçuk kat artırdı. II. Dünya Savaşı'nı sürdüğü 1942'de iplik üretiminden elde edilen gelir, bir önceki yıla göre yaklaşık üç kat azaldı.

5- Bursa Merinos Fabrikası'nın Gelişim ve Dönüşüm Evreleri

Bursa Merinos Fabrikası'na 1941'de İngiliz sistem kamgarn tesisatı ilave edildi. Böylece fabrikadaki eğirme iğ sayısı 17.020'ye ve katlama iğ sayısı ise 7.320'ye çıkarıldı⁹¹⁵. Kumaş üretmek üzere inşasına 1943'te başlanan dokuma bölümü 1944'te otuz yedi tezgâh ile işletmeye açıldı⁹¹⁶. İBYSP ile üretim kapasitesinin İngiltere'den alınan 40.000 iğ ve 250 dokuma tezgâhı ile %50 arttırılması amaçlandı. Fabrika

⁹¹³ Sümerbank X uncu Yıl, s.69.

⁹¹⁴ S. Ataman, Ekonomik ve Endüstriyel Bursa..., s.34.

⁹¹⁵ Sümerbank X uncu Yıl, s.69.

⁹¹⁶ Merinos, s.10.

genişletilmiş haliyle Orta Avrupa'nın en büyük kamgarn tesisi olarak Nisan 1944'te üretimine devam etti⁹¹⁷.

Fabrikaya 1945'te İstanbul'daki bazı fabrikalardan kumaş ve deri temizleme işleminde kullanılan makineler getirildi⁹¹⁸. İplik kısmına ilave olarak dokuma kısmı 1945'te faaliyet geçti. Buradan yılda 611.100 m kumaş çıkarılmaktaydı⁹¹⁹. İstanbul Defterdar Fabrikası'ndan getirilen makineler ile 1946'dan itibaren apre işleri de yapılmaya başladı. Fabrikanın yüksek kalitedeki ürünleri yurtdışında talep gördü ve 1951-1952 döneminde ABD'ye ilk kez yünlü kumaş ihraç edildi⁹²⁰.

Zamanla ülkenin artan merinos yünü ihtiyacına cevap verebilmek ve kamgarn tekstil piyasasında önemli bir rol oynayabilmek için fabrikanın iplik kısmı 1953'te, dokuma kısmı ise 1957'de genişletildi.⁹²¹ İplik ünitesinin kapasitesi 1954'te 38.100 iğge çıkarıldı. Aynı yıl tezgâh sayısı 37'den 87'ye çıkarıldı ve kumaş üretimine hız verildi. 1960'da ise tezgâh sayısı 176'ya yükseldi⁹²². Fabrikada 1960'da 1.847.000 kg iplik ve 1.460.000 m kumaş üretildi. Böylece iplik satışları 68.948.400 liraya, kumaş satışları ise 56.801.300 liraya yükseldi⁹²³.

Fabrikanın dokuma işletmesinin 157 dokuma tezgâhı ile 1957'de faaliyete geçmesinin ardından 1964-1967 döneminde yapılan modernizasyon ile 96 yeni tezgâh eklendi ve dokuma tezgâh sayısı 261'e çıktı⁹²⁴. Dokuma tezgâhların montajının 1967'de tamamlanması ile kumaş üretimi 1967'nin başına kadar 1.2-1.400.000 m iken, 1967'de 1.800.000 m ve 1968'de ise 2.400.000 m oldu⁹²⁵.

Yurtiçi yünlü kumaş tüketiminin %28'ini karşılayan Bursa Merinos Fabrikası'nın kumaşları başta ABD ve İngiltere olmak üzere Almanya, Fransa, İtalya ve Japonya tarafından tercih edilmekteydi⁹²⁶. Fabrika yurtdışına 500.000 m kumaş ihraç ederek 1967-1968 döneminde Türkiye'nin yünlü kumaş ihracatının %93'ünü tek başına karřıladı⁹²⁷.

Fabrikaya, 1967 verilerine göre toplam 30.000.000 lira yatırım yapıldı. Yine bu dönemde iplik dokuma ve apre makineleri yenilendi ve üretim kalitesi yükseltildi.

⁹¹⁷ Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi, s.74.

⁹¹⁸ Z. Toprak, Sümerbank, s.42.

⁹¹⁹ Sümerbank, I, S.1, (Temmuz 1961), s.35.

⁹²⁰ Merinos, s.10.

⁹²¹ Türkiye İmar, Turizm ve Sanayi, I, S.6, (Ekim 1967), s.10.

⁹²² Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.126.

⁹²³ Sümerbank, I, S:1, (Temmuz 1961), s.35.

⁹²⁴ Merinos, V, S.52, (şubat 1972), s.1.

⁹²⁵ Merinos, II, S.17, (Mart 1969), s.1.

⁹²⁶ Merinos, V, S.52, (şubat 1972), s.1.

⁹²⁷ Merinos, II, S.17, (Mart 1969), s.1.

Üretilen ürünler ise mevsimlik, yazlık ve kışlık kamgarn erkek ve kadın kumaşları, kroşe ve dokuma iplikleri idi⁹²⁸.

Yapılan ek ilaveler ile başta merinos yünü olmak üzere yerli yünlerin her cinsi, tiftik ve keçi kılı da dahil olmak üzere her türlü yünlü iplikler üretilmekteydi. Fabrikanın imalatı günden güne piyasada rağbet gördü. Diğer taraftan fabrikadaki mesleki kursların yardımı ile kalifiye işçiler yetiştirilmekte özel olarak görevlendirilen öğretmenler ile okuma-yazma bilmeyenlere yönelik kurslar verilmekteydi. Bu mesleki kurslar Bursa'daki küçük ve büyük ölçekli diğer sanayi işletmelerine örnek olmaktaydı⁹²⁹.

İlerleyen dönem ile birlikte fabrikaya çeşitli sosyal donatılar da eklendi. 1955'te 630.000 lira harcanarak iki yüz yataklı bir hastane ile o dönem için Türkiye'nin en modern kreşi inşa edildi. 1957'de ise 1.320.000 liraya mal olan ve dört binden fazla işçinin günde bir ekmek ve bir öğün yemeği ücretsiz aldığı işçi yemekhanesi açıldı⁹³⁰. Yeni ilavelerle gelişimine devam eden Bursa Merinos Fabrikası'nı şehir ile bütünleştirmek için fabrika ile şehir arasındaki geniş alana modern işçi ve memur evleri ile çeşitli binalar yaptırılarak buranın bir "*merinos sitesi*" haline getirilmesine karar verildi. Bu amaçla 1940'lardan itibaren istimlak çalışmalarına başlandı ve bir bölümü tamamlandı⁹³¹. Fabrikada işçilerin konut ihtiyacını karşılamak için Sümerbank tarafından verilen 530.000 lira kredi ile kooperatifler kuruldu. Bu kooperatifler vasıtasıyla yüz altmış sekiz ev inşa edildi⁹³². Fabrika 1973 itibarıyla sosyal donatı alanları ile birlikte 404.372 m²'lik bir alana yayıldı. Bu dönemde merinos fabrikasında 3.500 işçi ve yaklaşık 200 memur çalışmaktaydı⁹³³.

Bursa Merinos Fabrikası, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) dönemlerinde gelişimine devam etti. Bu dönemlerde fabrikanın iş sayısı giderek arttı. Yünlü ve pamuklu kumaşların hazır giyim haline getirilerek uygun bir fiyat ile halka sunulması için 22.500.000 lira tutarında bir yatırım yapıldı. Böylece %85'i kadın olmak üzere dört yüz işçinin çalıştırılacağı ve yılda doksan bin palto, pardösü ile yüz elli bin pantolonun üretilebileceği bir hazır giyim fabrikasının kurulması öngörüldü. Hazır giyim fabrikasının temeli 2 Kasım

⁹²⁸ Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu, BYY, SNY.

⁹²⁹ İdam, 6 Nisan 1939, s.4.

⁹³⁰ Büyük Modern Türkiye, S.17-18-62, (Nisan-Mayıs 1959), s.6,7.

⁹³¹ Türk Ekonomisi, S.19,20, (Ocak-Şubat 1945), s.215.

⁹³² Büyük Modern Türkiye, S.17-18-62, (Nisan-Mayıs 1959), s.7.

⁹³³ Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu, BYY, SNY.

1974'te atıldı⁹³⁴. Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi Hazır Giyim Fabrikası, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan tarafından 16 Ekim 1977'de işletmeye açıldı⁹³⁵. Böylece fabrika tam olarak bir “*entegre tesis*” oldu.

Bursa Merinos Fabrikası'nın kumaşları ABD'de ve Avrupa'da rağbet görürken, iplikleri ise dünya halıcılık sektöründe söz sahibi olan İran tarafından talep edilmekteydi. İran'a 1982'de 1.446.400 dolar değerinde 202.000 kg merinos halı ipliği ihraç edildi⁹³⁶.

Fabrikaya yapılan yatırımlara 1980'li yıllarda da devam edildi. Fabrikanın modernizasyonu ve genişletilmesi için 1986'da 14.538.000.000 lira değerinde ve on beş yıl sürecek olan bir proje yatırımı yapıldı. Proje ile fabrika, 1989'da %75 kapasite ile çalışacak ve ilerleyen dönemde %100 kapasiteye ulaşacaktı. Yenilenen tesis ile resmi kurumlar ve piyasa için lastikotin, koverkot, mevsimlik, vigüre serj, skoç, gabardin, flanel, flafil, yazlık kumaş, blazier, yün elbiselik, pardösülük, paltoluk, serj, moher elbiselik, double drop elbiselik, yazlık ve kışlık subay elbiseliği ile yazlık ve kışlık polis elbiseliği, er dışı elbiselik, subay pardösülüğü, bekçi elbiseliği ve bando elbiseliği üretildi⁹³⁷.

Bursa Merinos Fabrikası'nın özelleştirilmesi 1990'da gündeme geldi. Buna rağmen iş sayısı 40.000'e ve dokuma tezgâh sayısı ise 261'a çıkartıldı⁹³⁸. 17 Ağustos 1999'da yaşanan deprem sonrası fabrikanın; iplik ve dokuma bölümü, konfeksiyon üniteleri, müdüriyet binası, misafirhane, lokal, işçi yemekhanesi, yardımcı tesisleri, kazan dairesi, lojmanları ve ambarlarında incelemeler yapıldı. Sonuçta dolgu ve ara bölme duvarlarında görülen çatlakların önemli olmadığı ve taşıyıcı konstrüksiyonda herhangi bir hasar meydana gelmediği tespit edildi. Dokuma kısmındaki bazı kolonların kiriş başlangıç yerlerinde görülen kesiklerin ise beton kesik yerleri olduğu anlaşıldı. Belirtilen bu hususların binaların kullanımını ve fabrikanın çalışmasını engellemeyeceği sonucuna ulaşıldı⁹³⁹.

Bursa Merinos Fabrikası'nın kapatılma kararının alındığı 2000 yılında işletmede; 6.000 ton yün tops, 2.550 ton kamgarn iplik, 3.768.000 m ham dokuma, 3.500.000 m apre ve 180.000 konfeksiyon ürünü imal edildi. Özelleştirme Yüksek

⁹³⁴ Merinos, V, S.74-75, (Ekim-Kasım 1974), s.1.

⁹³⁵ Merinos, VI, S.90-91-92, (Ocak-Şubat-Mart 1977), s.1.

⁹³⁶ Merinos, VIII, S.120-121-122, (Ekim-Kasım-Aralık 1982), s.2.

⁹³⁷ Merinos Modernizasyon ve Tevsii Projesi, Bursa, 1986, s.1-17.

⁹³⁸ Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu, BYY, SNY.

⁹³⁹ Sümer Holding A.Ş. Merinos Yünlü Sanayii İşletmesine Ait Deprem Hasar Tesbit ve İnceleme Raporu, Bursa, 16 Eylül 1999, s.2.

Kurulu 14 Kasım 2000’de Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi’nin toplam 314.569 m²’lik arazisi ile taşınmazlarının öncelikle eğitim, kültür, sanat, spor ve eğlenme faaliyetleri doğrultusunda kullanılması şartı ile Bursa Büyükşehir Belediye Başkanlığı’na bedelsiz devrine karar verdi. Ancak Türkiye Tekstil, Örne ve Giyim Sanayi İşçileri Sendikası’nın bu özelleştirme kararına Yargı yolu ile itiraz etmesi sonucu, fabrikanın belediyeye devri işlemleri bir süreliğine gerçekleşmedi. Süreç sonucu Bursa Merinos Fabrikası 23 Eylül 2004’te resmen kapatıldı. Fabrikaya ait arsa, arazi ve gayrimenkullerin tümü 25 Ekim 2004’te Özelleştirme İdaresi tarafından Bursa Büyükşehir Belediyesi’ne devredildi⁹⁴⁰.

Devredilen 314.569 m²’lik saha ve içindeki taşınmazlar kamu yararı çerçevesinde; eğitim, kültür, sanat ve halka açık etkinliklerin düzenlenmesi için kullanılacaktı. Bu projeleri gerçekleştirmek için fabrikanın bazı binaları 2007’de yıkıldı ve “*Merinos Atatürk Kongre ve Kültür Merkezi*” inşa edildi⁹⁴¹. Merinos Atatürk Kongre ve Kültür Merkezi, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından 6 Haziran 2010’da açıldı.

Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından 2011’de alınan karar doğrultusunda Bursa Merinos Fabrikası’nın bir bölümünün müzeye dönüştürülmesi için çalışmalara başlandı. Türkiye’nin ilk tekstil sanayi müzesi “*Merinos Tekstil Sanayi Müzesi*” 2011’de açıldı⁹⁴². Avrupa’daki sanayi müzeleri örnek alınarak düzenlenen Merinos Tekstil Sanayi Müzesi; A bölümü (yün işleme), B bölümü (iplik), C Bölümü (dokuma) ve D bölümü (boya ve apre) olmak üzere dört bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlerde; merinos koyunlarının yetiştirilmesi ve bu koyunlardan yün elde edilmesi, yünün iplik haline dönüştürülmesi ve boyanması, son olarak da kumaş üretim aşamaları canlandırılmaktadır. Müzede üretim aşamalarının yanı sıra makine, ekipman ve çeşitli objeler gösterilmekte, fabrikada görev yapan personele ait bilgi ve belgeler sergilenmektedir⁹⁴³.

⁹⁴⁰ **Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu**, BYY, SNY.; Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi’nin 2004 yılı itibariyle kapladığı arazi miktarlarına bakıldığında; fabrika ve bahçesi 260.747 m², hisseli bahçe parseli 1.694 m², lojman arsası 46.503 m² ve valilik önü 2.760 m² idi. (**Sümer Holding A.Ş. Bursa Merinos Yünlü Sanayi İşletmesi Bina ve Arazilerine Ait Genel Bilgiler**, Bursa, 10 Kasım 2004, s.1.)

⁹⁴¹ **Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu**, BYY, SNY.

⁹⁴² **Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu**, BYY, SNY.

⁹⁴³ **Merinos Tekstil Sanayi Müzesi Kataloğu**, BYY, SNY.

Bursa'nın oksijen depolarından biri olarak nitelendirilen merinos parkı⁹⁴⁴ içinde aynı zamanda; Atatürk Kongre Merkezi⁹⁴⁵, Merinos Kültür Merkezi⁹⁴⁶, enerji müzesi, lokanta, kafeterya, nikah salonu, lokanta, seyir kulesi, çocuk oyun parkı, bisiklet parkuru, özgürlük kürsüsü yer almaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bursa Merinos Fabrikası'nda 1940'ların başına kadar yün ipliği imal edildi. Daha sonra kumaş üretimi de yapılmaya başlandı. Fabrikanın iplik ve dokuma kısmı 1950'lerde genişletildi. Fabrika 1960'ların sonunda Türkiye'nin yünlü kumaş ihracatının %93'ünü karşılamaktaydı. Fabrikadaki üretim 2004'te sona erdi. Fabrika kompleksinin bir kısmı sosyal ve kültürel etkinlikleri gerçekleştirmek üzere düzenlendi ve 2010'da "*Merinos Atatürk Kongre ve Kültür Merkezi*" adı ile faaliyete geçti.

6- Bursa Merinos Fabrikası'nın Sosyo-Ekonomik Katkıları

Bursa Merinos Fabrikası açıldığı tarihten itibaren Türkiye ekonomisine büyük katkılar sağladı. Fabrikada 1938'den 1950'nin sonuna kadar 23.000.000 lira değerinde merinos ve 18.500.000 lira değerinde yerli yapağı kullanıldı. Bu hammaddeler ile 128.500.000 liraya karşılık gelen 17.500.000 kg yün ipliği büküldü ve 22.872.858 liralık 2.109.202 m uzunluğunda merinos kumaşı dokundu⁹⁴⁷. Aynı zaman zarfında işçi ve memura ödenen para miktarı ise 27.000.000 lira olup devlete ödenen vergi miktarı ise yaklaşık 29.000.000 lira idi⁹⁴⁸. Bu fabrika ile Bursa, Türkiye ekonomisine olumlu katkılarda bulunarak ihracat rakamlarında kendini başlarda gösterdi. Şehrin yaptığı ihracat miktarı 1926'da 6.277 lira iken bu rakam 1938'de 334.785 liraya kadar çıktı⁹⁴⁹. Bunun dışında fabrika üç vardiya ile çalışmaktaydı. Her vardiyada beş yüz elli işçi çalıştırılmak suretiyle toplamda bin altı yüz elli kişiye istihdam sağlandı⁹⁵⁰.

⁹⁴⁴ Merinos parkı, 306.500 m²'lik bir alana sahip olup, bunun 260.000 m²'sini fabrika parseli, 46.500 m²'si ise lojmanlar parseli oluşturmaktadır. Park içinde yer alan, Atatürk Kongre Merkezi 11.135 m², Merinos Kültür Merkezi 44.720 m², enerji müzesi 1.650 m², lokanta (salaş ambarları) 1.460 m², kafeterya (soğutma kulesi) 135 m², nikâh salonu 1.750 m², kafe 135 m², göl kafe 635m², restoran 320 m² idi. (**Atatürk Kongre Kültür Merkezi Merinos AKKM Kataloğu**, BYY, SNY.)

⁹⁴⁵ Atatürk Kongre Merkezi'nde; Osmangazi, Orhangazi, Yıldırım, Hüdavendigâr, Muradiye, Büyük ve Küçük Teras Salonu yer almaktadır. (**Atatürk Kongre Kültür Merkezi...**, SNY.)

⁹⁴⁶ Merinos Kültür Merkezi'nde çeşitli sanat galerileri de yer almaktaydı. Bu galerilere, Bursa'nın yetiştirdiği ve Türkiye'nin önemli ses sanatkarlarından olan Müzeyyen Senar, Zeki Müren ve Yıldırım Gürses'in isimleri verildi. (**Atatürk Kongre Kültür Merkezi...**, SNY.)

⁹⁴⁷ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.56.; Bursa Merinos Fabrikası'nın 1938-1942 döneminde kullandığı kirli yapağı miktarlarına bakıldığında; 1938'de 700 ton, 1939'da 3.400 ton, 1940'da 3.800 ton, 1941'de 4.200 ton ve 1942'de 5.100 ton idi. (**Sümerbank X uncu Yıl**, s.69.)

⁹⁴⁸ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.2, (Şubat 1951), s.56.)

⁹⁴⁹ **15 Bursa**, Bursa, 1938, s.73.

⁹⁵⁰ **Merinos**, (Haz: Cengiz Bütün, Resmiye Nur Güney, Muhammet Mustafa Şahin), Bursa, 2015, s.10.

Siyasetçi-Yazar Asım Us, “Kurun” gazetesinde 5 Şubat 1938’deki yazısında Bursa Merinos Fabrikası’nın ülke ekonomisine sağlayacağı katkılara dair şunları yazmıştı: *“Bursa’da bir merinos yününü işleyerek iplik haline getirecek bir fabrikanın bulunması ise, bu muntıkada yaşayan ziraatçı halkın üretim arzularını ayrıca teşvik edecek bir vasıta olacaktır. Bu itibarla memleketimizde bir merinos fabrikasının kurulması bir taş ile iki kuş vurmak kabilinden olarak bir taraftan hayvancılık yapacak köylüleri yeniden yeniye merinos koyunu yetiştirmeye, esasen ellerinde bu cinsten hayvanı olan müstahsilleri de mevcutlarını arttırmaya sevk edeceği gibi merinoslardan alınacak yünlerin derhal altın gibi geçer bir mal olmasını da temin eyleyecektir. Merinos fabrikası senede 2.000.000’den 3.000.000 kiloya kadar yün işleyeceğine ve 1.000.000 yünün fiyatı en aşağı 1 lira olduğuna göre, bu müessese sayesinde 2-3.000.000 liralık ilk madde hem memleketimizde yoktan yetiştirilecek, hem de kendi işçilerimizle işlenmiş madde haline getirilecek, şimdi harice döviz vererek tedarik edilmekte olan işlenmiş ve işlenmemiş maddelerin bedeli de Türk müstahsillerinin eline geçecek ve memlekette kalacaktır. 2-3.000.000 liralık merinos yününün Bursa muhiti içinde işlenmesinden dolayı iş hacmi bakımından memleket iktisadiyatına gelecek faydalar bundan ayrıdır. Demek oluyor ki Cumhuriyet Hükümeti, Bursa’dan Çanakkale’ye kadar olan muntika ahalisine hemen her vatandaşın istifade edebileceği kıymetli bir servet kaynağı göstermiştir.”*⁹⁵¹

Fabrika, ipekçilikten sonra Bursa’ya merinos koyun yetiştiriciliğinin de girmesini sağlayarak hayvancılığının gelişmesine de katkıda bulundu. Yünlü dokuma endüstrisinin önemli bir ihtiyacı olan merinos yününü yurtiçinde işleyip, ince dokuma üreten fabrika milli servetin bir bölümünün yurtdışına çıkmasını engelledi

Bursa Merinos Fabrikası çalışanlarının her türlü konforunu sağlayacak donanımına sahipti. Fabrikada işçilere ücretsiz yemek ve ulaşım hizmeti verilmekteydi. İşçilere ödenen maaşın dışında dokumada en az hata yaparak, kaliteli kumaş çıkaranlara ve fazla üretim yapanlara ikramiyeler verilmekteydi. Aynı zamanda işçilere yılın belli dönemlerinde ücretsiz kıyafetler verilmekte ve evlenme, doğum ve vefat gibi özel günler için yardımlar yapılmaktaydı. Fabrikada işçiler için bir de yardım sandığı kuruldu. Ayrıca fabrikanın kooperatifi işçilere kredi açmaktaydı⁹⁵². Fabrika çalışanlarının iş güvenliğine ve sağlığına da büyük bir hassasiyet gösterdi. Fabrika 27 Haziran 1945’te kabul edilen 4772 Sayılı “İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık

⁹⁵¹ Asım Us, “Bursalıların Vazifesi”, **Kurun**, (5 Şubat 1938), s.1, 6.

⁹⁵² **Cumhuriyet**, 26 Mart 1939, s.2.

Sigortaları Kanunu” ile personelini güvence altına aldı ve 1950’den itibaren sigortaladı⁹⁵³.

Personelin sağılığı daima kontrol altında tutulmaktaydı. Fabrika içinde yer alan ve küçük bir hastane işlevi gören revirde röntgen ve diğer sağılık cihazları bulunmaktaydı. Personelin ve ailelerinin muayene ve tedavileri burada ücretsiz olarak yapılmaktaydı. İşçilerin fiziki kuvvetlerini arttırmaları ve zihin yorgunluklarını atmaları için 1937’de kurulan ve bünyesinde; atletizm, kayak, güreş, atıcılık, futbol ve boks dallarını barındıran “*Merinos Spor Kulübü*” ile 1952’de kurulan “*Mensucat Spor Kulübü*” bu alanda büyük başarılar kazandı. Çalışanların sosyalleşmesi ve kültür seviyelerinin yükseltilmesi için filimler gösterilmekte, balolar düzenlenmekte, tiyatro oyunları sergilenmekte, Türk ve dünya repertuvarlarını içeren konserler verilmekte ve sergiler açılmaktaydı.

Fabrika aynı zamanda bir okul vazifesi de görmekteydi. Öyle ki fabrikaya girecek olan her işçi adayı ilk olarak çırak iplikhanesinde stajını yapardı. Daha sonra fabrikanın diğer kısımlarında teorik ve pratik eğitim alır ve en sonunda da fabrikada çalışmaya başlardı. Fabrikada işçinin iş kabiliyetini yükseltmek için bir dizi kurslar açıldı. Açılan mesleki kurslar ile sahasında uzman işçiler yetiştirildi. Diğer taraftan okuma ve yazma bilmeyen işçilere Millî Eğitim Bakanlığı’ndan gelen öğretmenlerce okuma ve yazma öğretildi. Aynı zamanda fabrikada İktisat Vekâleti’nin ihracat kontrolörleri için açtığı tiftik ve yapağı kursları da bulunmaktaydı. Kurslarda katılımcılara tiftik ve yapağı malzemesi hakkında bilgi verilmekteydi. Buralarda yetişen kontrolörler malzemeyi ayırma ve tanıma işlerinde bizzat çalışmakta ve dokuma sanayisinin en önemli hammaddesi olan tiftik ve yapağı işini öğrenmekteydi. Kontrolörler de standardizasyon konusunda çalışmaktaydı⁹⁵⁴. Bu gibi eğitim programları sayesinde yüksek bir disiplin ve teknik bilgi birikimi kazanan işçiler daha verimli çalışmaya başladı.

Fabrika kentin modernleşmesine de katkıda bulundu. Bunda imar faaliyetlerinin rolü oldukça büyüktü. Bursa’nın imar planının 1938-1940 döneminde Prost’a yaptırılmasına karar verildi. Bursa Valisi Şefik Soyer’in başkanlığındaki imar komisyonu geniş çaplı bir rapor hazırlamak üzere çalışmalara başladı. Komisyon toplantı yaptı ve dört komite teşkil etti. Raporlar hazırlandı. Raporlardan bir kısmı

⁹⁵³ Kânun hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz.; “*İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu*” **Kanunlar Dergisi**, XXVII, Ankara, 1945, s.775.

⁹⁵⁴ **Cumhuriyet**, 18 İkincikânun 1939, s.5.

yapılan görüşmeler sonucu kabul edildi. Bunlar arasında özellikle tarihi binalar korunacak ve çevreleri genişletilerek büyük parklar içine alınacaktı. Çekirge semti bir köy ve mahalle durumundan çıkarılarak tamamıyla modern bir su bölgesi haline dönüştürülecekti. Stadyum ile Çelikpalas arası kültür park sahası olarak ayrılacak ve sanayi bölgesi ise merinos fabrikası civarında kurulacaktı. Devlet mahallesi Atatürk Heykeli'nin bulunduğu Cumhuriyet Meydanı'nda kurulacak ve yeni Halkevi binası da buraya inşa edilecekti⁹⁵⁵.

Bursa Merinos Fabrikası gibi büyük ölçekli bir sanayi tesisinin Bursa'da kurulması şehirde bir sanayi bilinci ve yoğun işçi sınıfının oluşmasına neden oldu. Fabrikanın bıraktığı bu birikim ile Bursa'da zamanla; otomotiv, makine ve madeni eşya, kimya, gıda, deri ve plastik gibi sanayi kolları üzerine yeni sanayi tesisleri kuruldu. Fabrika Türkiye'deki diğer sanayi bölgelerini de doğrudan veya dolaylı olarak etkiledi. Üst düzey tecrübeye sahip kişiler, İstanbul, Trakya ve Çukurova bölgelerindeki özel sanayi kuruluşlarında görev aldı ve deneyimlerini aktararak buralarda sanayinin gelişmesine katkıda bulundu⁹⁵⁶.

Türkiye'nin sanayileştiğinin göstergelerinden biri olan Bursa Merinos Fabrikası yabancı devlet adamlarının da sıklıkla uğradığı bir yerdi. Bu da ihracatın artması için bir neden oluşturmaktaydı. Öyle ki Sanayi Bakanı Mehmet Turgut Bey'in davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Libya Sanayi Bakanı Tarık El Baruni, Bursa Merinos Fabrikası'nı da gezdi. Kendisi şimdiye kadar gördüğü fabrikalar içerisindeki en gelişmiş tesisin bu olduğunu söyleyerek, kumaş siparişinde bulundu⁹⁵⁷.

Fabrikanın donanım ve üretim açısından yüksek seviyede olması yabancı uzmanların da ilgisini çekmekteydi. Almanya'nın tanınmış uzmanlarından Hans Croon'un 1939'daki ziyareti sonrası: *"Bütün tesisat, dünyanın hiç bir yünlü fabrikasında bu kadar modern olamaz. Hassaten her dairede mevcut rutubetli hava ve iklim tesisatı ile katiyen sis bulunmayan boyahane, bizi hayrette bırakmıştır. Bizim için asıl enteresan olanı, muhtelif Türk yünlerinin muhtelif maksatlara göre kullanılmakta olmasıdır. Anadolu'nun Karaman ırkı yapağlarının işlenmesi bizce daha dikkate şayan görülmüştür. Fabrikanızda dikkat çekici derecede iyi iplik alınmaktadır. İmalâtta ki genç*

⁹⁵⁵ **Akşam**, 24 Ağustos 1938, s.6.

⁹⁵⁶ Bu bölgelerde görev yapan üst düzey idareciler arasında; Bursa'da genel müdür: Ragıp Kulelioğlu, Rıdvan Saruhan, Feridun Şahin, İsmet Askeran, üç genel müdür yardımcısı: Sait Bildiren, Hasan Özer, Akif Madaralı; işletme ve kısım şefleri: Çukurova'da, Muharrem Çırtan, Tuncay Osmanoğlu, Şevki Altınöz, Nuri Anuk, Barlas Sümer, Ali Öner, Altuğ Acuner, Ali Peremeci; İstanbul civarında, Mesut Öz, İhsan Tülmen, Muammer Özsoy, Kâmil Oba, Sezai Musluoğlu, Cahit Aytaç; Trakya'da ve Edirne'de, Bülent Oğuzlu, Hamza Güveli vardı. (**Merinos**, V, S.58-59, (Ağustos-Eylül 1972), s.4.)

⁹⁵⁷ **Merinos**, I, S.10, (Ağustos 1968), s.1.

*elemanlar tarafından -Avrupalı personel beraber bulunmadığı halde- hayret edilecek derecede iş kudreti gösterilmektedir. Bu elemanların emsali Alman fabrikalarında da belli başlı iş unsuru olarak çalışabilecekleri kanaati hasıl olmuştur*⁹⁵⁸ sözleri oldukça dikkate değerdir.

Bursa Merinos Fabrikası faaliyette bulunduğu yıllar içinde ülkede yaşanan önemli olaylar karşısında da sosyal sorumluluk bilinciyle hareket etti. Kütahya'nın Gediz İlçesi'nde 28 Mart 1970'de meydana gelen 7.2 şiddetindeki deprem sonrası mağdur olan bölge halkına fabrika çalışanları tarafından 69.909 lira bağış yapıldı. Bu nakdi yardıma ilave olarak bölgeye 6.000 ekmek, 6.000 paket margarin, 600 kg peynir ve 600 kg zeytin gönderildi⁹⁵⁹. Yine Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yaşandığı 1974'te fabrika işçileri bir günlük, memurları ise bir aylık ücretlerinden belirlenecek bir miktarı, Türk Donanma Vakfı ile Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı'na destek olmak üzere bağışladı⁹⁶⁰.

Sonuç olarak Türkiye'de merinos koyununun üretilmesi ile yapağı için yurtdışına çıkan döviz yurtiçinde kaldı. Aynı zamanda ziraatçılar merinos koyun yetiştiriciliğini öğrendi ve ek kazanç elde etti. Çalışanlar olası kazalar için sigortalandı. Özel günlerde primler verildi. Yardım sandıkları ve kooperatifler kuruldu. Fabrikadaki üretimi arttırmak için “*performans yöntemi*” uygulandı ve böylece önemli miktarda üretim artışı oldu.

E- MALATYA BEZ VE İPLİK FABRİKASI

1- Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin Dokuma Fabrikasının Kurulması Amacıyla Malatya'da Yaptığı İncelemeler

BBYSP ile son olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin pamuklu dokuma ihtiyacını karşılamak üzere bir dokuma fabrikasının kurulmasına karar verildi. Bu doğrultuda Malatya'da bir bez ve iplik fabrikasının inşa edilmesinin mümkün olup olmayacağını incelemek üzere Sovyet Rus Mühassıs Heyeti 1933'te şehre geldi. Çalışmalara başlayan heyet, şehrin kuzeybatısında yer alıp su kaynağına 250 m mesafede bulunan alanı küçük ölçekli sanayi tesislerinin kurulacağı yer olarak belirledi. Bu alan ortalama 300x200 m² idi. Demiryolu istasyonuna uzaklığı 1 km'den fazla olmayıp şehrin içinden doğuya giden şosenin güney tarafına oldukça yakındı. Konumu itibarıyla şehre ve su

⁹⁵⁸ İktisadî Yürüyüş, V, S.100-104, (1 Nisan 1944), s.5.

⁹⁵⁹ Merinos, III, S.30, (Nisan 1970), s.2.

⁹⁶⁰ Merinos, V, S.69-70-71, (Mayıs-Haziran-Temmuz 1974), s.1.

kaynağına yakın ve nakliyat şartları elverişli idi. Şehrin kuzeybatısında yer alan 500x250 m genişliğindeki bir alan ise büyük ölçekli sanayi tesislerinin kurulması için uygun görüldü⁹⁶¹.

Şehrin bulunduğu yamacın ve ovanın üst tabakalarında birçok yeraltı suyu tespit edildi. Ancak bunların büyük bir debi ile yüzeye çıkarılmasının zor olduğu belirlendi. Su kaynağının Malatya İstasyonu'nun yakınında çıkan ve damarlı kayaların altından fışkıran kaynaklar gibi olması gerektiği sonucuna varıldı. Şehir içinde ise iyi özelliklere sahip su kaynağı bulundu. Ancak suyun debisinin sınırlı olması nedeniyle kaynağın büyük çaplı bir sanayi tesisi için yeterli olamayacağı sonucuna ulaşıldı. Bunun üzerine su tutmak için yakın bir yerde su kaynağını çoğaltacak bir kuyu açmanın en iyi çözüm yolu olacağı görüşüne varıldı⁹⁶².

Doğu Anadolu'da dokuma fabrikasının kurulacağı yer konusunda yapılan incelemeler sonucu pamuk ekim alanlarına yakınlık, uygun iklim, su ve ulaşım imkanlarının bulunması nedeniyle BBYSP'nin beşinci ve son büyük pamuklu dokuma fabrikasının Malatya'da kurulmasına karar verildi. Bez ve iplik fabrikasının yerini belirlemek üzere Sovyet Rus Mühendisi Heyeti'nin yaptığı çalışmalar da göz önünde bulundurularak Şubat 1936'da Ereğli Bez Fabrikası Müdürü Celâl Edige Bey'in başkanlığındaki bir heyet⁹⁶³ ile Nisan 1936'da⁹⁶⁴ Sümerbank Genel Müdür Yardımcısı Osman Nuri Bey⁹⁶⁵ ve Pamuk Mühendisi Bayo'dan oluşan diğer bir heyet Malatya'ya gitti⁹⁶⁶.

Heyetler ilk olarak fabrikanın kuruluş şartları ve dokuma sanayi açısından Malatya'nın hinterlandı üzerinde çalıştı. Malatya'ya giden heyette yer alan Ziraat Bankası Müşaviri Şerif ile İktisat Vekâleti Sanayi Müfettişi Ethem beyler Diyarbakır'a gelerek bölgedeki pamuklu dokuma tüketimi hakkında piyasa ile temasa geçti. Tüccarlardan; beyaz, boyalı ve çakarlı bezlerin tüketim miktarları ile bunların nerelerde tüketildiği hakkında bilgi alındı⁹⁶⁷. Sanayi Genel Müdürü Reşad Bener ve Nazilli Dokuma Fabrikası Müdürü Fazıl Turgay beyler ise İstanbul piyasasında fabrika hakkında incelemelerde bulundu⁹⁶⁸.

⁹⁶¹ **Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii...**, s.74.

⁹⁶² **Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii...**, s.74, 75.

⁹⁶³ **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1936, s.2.

⁹⁶⁴ **Ege**, 8 Nisan 1936, s.1.

⁹⁶⁵ **Son Posta**, 27 Haziran 1936, s.5.

⁹⁶⁶ **Ege**, 8 Nisan 1936, s.1.

⁹⁶⁷ **Akşam**, 24 Şubat 1936, s.5.

⁹⁶⁸ **Ulus**, 19 Şubat 1936, s.2.

Yapılan incelemelerde Malatya ve çevresinin pamuklu dokuma ürünlerine büyük bir talep gösterdiği anlaşıldı. Aynı zamanda kurulacak pamuklu dokuma fabrikası için Malatya-Diyarbakır ve Çukurova-Antalya bölgelerinden yeterli miktarda ve özellikte pamuk temin edilebileceği ve bunların Diyarbakır ve Malatya demiryolu hatları ile fabrikaya kolaylıkla ulaştırılabileceği sonucuna ulaşıldı⁹⁶⁹.

Anlaşılabileceği üzere Sovyet Rus Mühassıs Heyeti bez ve iplik fabrikasının kurulacağı yeri belirlemek için iki bölgede inceleme yaptı. Çalışmalar sonucu bir bölümde küçük ölçekli sanayi tesisleri, diğer bölümde ise büyük ölçekli sanayi tesisleri kurulacaktı. Malatya Bez Fabrikası BBYSP doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulan tek fabrika olma özelliğine sahip olacaktır.

2- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Kurulması

Kurulacak bez ve iplik fabrikası 1.400.000 liraya mal olacaktı. İşletmede yılda 1.400 ton pamuk kullanılarak 790 ton pamuk ipliği ve 650 ton bez üretilcekti. Fabrikaya 1.050 işçi alınacaktı. İşçiler üç yüz ellışer kişilik gruplar halinde günde sekiz saat çalışacaklardı. Fabrikaya yakın bir yerde memur ve işçilerin oturacakları modern konutlardan oluşan bir mahalle kurulacaktı⁹⁷⁰. Usta kadrosu ise Almanya'daki fabrikalarda ve Kayseri Dokuma Fabrikası'nda eğitim görmekteydi⁹⁷¹.

Bez ve iplik fabrikasının Malatya İstasyonu civarında ve İsmet İnönü Caddesi üzerinde kurulmasına karar verildi. Fabrikanın kurulacağı 30.000 m² genişliğindeki arazinin istimlakine 1936'da başlandı⁹⁷².

Bu işlemin tamamlanmasından sonra Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın temeli 25 Mayıs 1936'da atıldı. Ardından bez ve iplik fabrikasını kurmak, işletmek, ürettikleri mamulleri satmak, pamuk ziraatını himaye ve teşvik edecek her türlü tedbir ve yardımlarda bulunmak, gerekli sanayi işletmelerini kurmak ve işletmek, şirketle alakalı işlerle ilgilenmek üzere merkezi Ankara'da bulunan doksandokuz yıl süre ve 3.000 lira sermayeli bir "*Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi*"nin kurulması için çalışmalara başlandı⁹⁷³.

⁹⁶⁹ Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı 1935'te Diyarbakır'a geldi. Diyarbakır-Kurtalan demiryolu hattının inşasına ise 16 Kasım 1937'de başlandı. İlk teren seferi 1944'te başladı. Malatya-Çetinkaya demiryolu hattı inşası 29 Ekim 1933'te başladı ve 16 Eylül 1937'de tamamlandı. Böylece, Sivas-Erzurum demiryolu hattını birbirine bağlayarak, Doğu Anadolu Bölgesi ile Akdeniz birleşmiş oldu. (İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, s.103-105.)

⁹⁷⁰ **Son Telgraf**, 31 Birinciteşrin 1938, s.1.

⁹⁷¹ **Yeni Asır**, 8 Nisan 1938, s.4.

⁹⁷² **Son Posta**, 27 Haziran 1936, s.5.

⁹⁷³ **BCA**, 30.18.1.2.68.78.5.

Şirket'in İktisat Vakâleti'nden gönderilen esas mukavelename layihası ile sermayesinin dörtte birinin tedarik edilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 26 Eylül 1936'da onaylandı⁹⁷⁴. Böylece Malatya Bez ve İplik Fabrikası; Türkiye Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank'ın iştiraki ile 26 Eylül 1936'da kurulan “*Malatya Bez ve İplik Fabrikası Türk Anonim Şirketi*” tarafından inşa edilecekti⁹⁷⁵.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın kaba inşaatına 1937'de başlandı. Bölgede inşaat mevsiminin kısa olması nedeniyle çalışmalar büyük bir hızla devam etmekteydi. İnşaat programına bağlı olarak fabrika makinalarının montajına Nisan 1938'de başlanacaktı⁹⁷⁶. Bu doğrultuda bir takım hazırlıklar yapıldı. 13 Mayıs 1938'den 24 Eylül 1938'e kadar sekiz adet Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile gerek duyulan makinelerin yurtdışından teminine karar verildi⁹⁷⁷.

Fabrikanın iplik ve dokuma makinalarının montajında kullanılmak üzere Almanya'nın C. M. Weisbach Firması'ndan inşaat malzemeleri getirilecekti⁹⁷⁸. Makina tesisatı ise Alman menşeli Union Matex firmasına ihale edildi⁹⁷⁹. Bina inşaatı ve makinelerin montajı Eylül 1939'da tamamlanacaktı⁹⁸⁰.

Fabrikanın enerjisi ise kömür ile çalışan ve her biri 1.600 beygir gücünde olan iki buhar tribünü ile karşılanacaktı. İplik kısmı Eylül 1938'de tamamlandı. Aynı dönemde makinelerin montajına başlandı. Dokuma kısmının inşası devam etmekteydi. Fabrikanın karşısında ise büyük bir işçi pavyonu ile otuz sekiz tane tek katlı, üçer odalı ve bahçeli memur evi inşa edildi. Çalışanların sağlık, eğitim, güvenlik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanacağı hastane, sinema, kantin, müdüriyet binası, okul ve polis karakolunun da inşaatı sürmekteydi⁹⁸¹.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası Müdürü Nazmi Tezcan⁹⁸² fabrikanın özellikleri hakkında yaptığı açıklamada şu konulara dikkat çekmekteydi: “*Fabrikamız, Türk Anonim Şirketi Bez ve İplik Fabrikası'dır. Cer, iplik, çekme, fitil makinalarının olduğu*

⁹⁷⁴ **BCA**, 30.18.1.2.68.78.5.

⁹⁷⁵ **Resmî Gazete**, S.3498, Ankara, 1937, s.7491.

⁹⁷⁶ **Yeni Asır**, 8 Nisan 1938, s.4.

⁹⁷⁷ **BCA**, 30.18.1.2.83.41.17.; **BCA**, 30.18.1.2.83.45.11.; **BCA**, 30.18.1.2.83.52.16.; **BCA**, 30.18.1.2.83.53.12.; **BCA**, 30.18.1.2.83.56.3.; **BCA**, 30.18.1.2.84.67.15.; **BCA**, 30.18.1.2.84.69.13.; **BCA**, 30.18.1.2.84.85.7.

⁹⁷⁸ **BCA**, 30.18.1.2.83.53.12.

⁹⁷⁹ **Ulus**, 31 Sonkânun 1937, s.3.

⁹⁸⁰ **Ulus**, 5 Nisan 1939, s.2.

⁹⁸¹ **Ulus**, 5 Eylül 1938, s.6.

⁹⁸² Nazmi Tezcan İstanbul Lisesi'nden mezun oldu. 1912'de Fransa'nın Nice kentinde ziraat eğitimi aldı. Türkiye'ye döndükten sonra Ziraat Bankası'nda kısa bir süre çalıştı. Ardından Edremit'te bulunan zeytinyağı fabrikası müdürlüğü görevinde bulundu. İktisat Bankası Müdürlüğü'nün ardından, Malatya Bez ve İplik Fabrikası'na müdür olarak atandı. (**Fırat**, 26 Ağustos 1938, s.2.)

yerde 10.400 iği var. 1.050.000 kilo iplik, 8.025 kilo kumaş yapacağız. Fabrika işledikten sonra 15.000 iğ daha ilave edeceğiz. Böylece toplam 2.625.000 kilo iplik üretilcektir. Hallaç makineleri senede yarım milyon pamuk atar. Burasını genişletmeden evvel 1.200.000 kilo pamuğa ihtiyacı vardı. Halbuki şimdi bu miktarın beş, altı misli olması lazım. Pamuk civardan temin edilecek. Muhitimiz pamuk yetiştirmeye o kadar müsaittir ki Besni, Iğdır, Yazıhan ovaları biçilmiş kaftandır. Eğer buraları ihtiyacımızı karşılayamazsa Adana'dan pamuk getirteceğiz. 432 tezgâhımız vardır. Kumaşlarımız jekar tipleridir. Zefir, kreplin, fistanlık adıyla ipekle karışık olarak piyasaya çıkacaktır. Sunuda arz etmek isterim ki biz, Malatya'yı cennete çevireceğiz. İlerlemeye müsait bir memleket. Fabrikamıza bir de okul açıyoruz. İlkokul mezunları ile okuma bilen ufak çocuklar buraya alınacak, çekirdekten dokumacı yetiştirilecektir. Bu fabrika, dünyanın sayılı fabrikalarından biridir. Almanya'da dahi bu yapıda fabrika yoktur. Suyu Babuktu'dan motorla su deposuna toplayıp, buradan fabrikaya dağıtacağız. Fabrikada iki bin amele çalışacak. Bu fabrika 3.500.000 liraya mal olacak.”⁹⁸³

İnşaat faaliyetleri devam eden fabrikanın ihtiyacı olan pamuğu elde etmek için de çalışmalar yapıldı. Bu maksatla Malatya'nın kuzeyindeki Yazıhan Ovası'nda dünyanın en iyi ve elyafı en uzun pamuklarını yetiştirmek⁹⁸⁴ için ilk kez 1935'te cleveland tohumu getirildi. Ziraat Vekâleti tarafından ise 1936'da bölge çiftliklerine 10 ton cleveland tohumu dağıtıldı⁹⁸⁵. Pamuk Uzmanı Mr. Clark Malatya'da pamuk ziraatı üzerine çalışmalarda bulundu. Ektirilen dört çeşit Amerikan pamuk tohumundan alınan iyi mahsul çiftçilerin dikkatini bu yeni tohuma çekti. Vilâyet Ziraat Müdürlüğü tarafından çiftçiye ücretsiz olarak oklahoma ve cleveland cinsi tohumlar dağıtıldı⁹⁸⁶. Fabrikada kullanılacak pamukları ıslah etmek üzere 34.876 lirası ile Malatya Pamuk Islah İstasyonu inşa edildi⁹⁸⁷. Eski Malatya'daki⁹⁸⁸ 365 dönümlük bir arazide ise pamukların denenmesi, ıslahı ve üretilmesi için çalışmalar yapıldı⁹⁸⁹.

Burada dikkat çekici olan BBYSP'nda yer alan diğer dokuma fabrikalarından farklı olarak Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın anonim şirket yoluyla tesisine karar

⁹⁸³ **Fırat**, 19 Ağustos 1938, s.2.; **Fırat**, 26 Ağustos 1938, s.2.

⁹⁸⁴ **Ulus**, 5 Eylül 1938, s.6.

⁹⁸⁵ Ekrem Yalçinkaya, **Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası**, İstanbul, 1940, s.99, 100.

⁹⁸⁶ **Türk Sözü**, 25 İkincikânun 1935, s.1.

⁹⁸⁷ **Cumhuriyetin XV inci Yılında Malatya**, Malatya, 1938, s.43.

⁹⁸⁸ Malatya, eski ve yeni olarak ikiye ayrılmıştı. Yeni Malatya 1839 Nizip Savaşı nedeniyle Eski Malatya'dan göç eden halk tarafından kuruldu. Burası “Aspuzu” adı ile anıldı. Eski Malatya ise beş yüz elli bir haneli bir köy olarak kaldı. (**Derme**, S.1. (Haziran 1937), s.9.)

⁹⁸⁹ E. Yalçinkaya, **Muhtasar Malatya Tarih ve Coğrafyası**, s.99.

verilmiş olması idi. Bu maksatla fabrika, Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank'ın ortaklığı ile 1936'da kurulan “*Malatya Bez ve İplik Fabrikası T.A.Ş.*” tarafından inşa edilecekti. Fabrikanın makineleri ve inşaat malzemeleri ise Almanya'dan getirilecekti.

3- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Faaliyete Geçmesi (14 Aralık 1939)

Yaklaşık üç buçuk yıl süren inşaat ve montaj çalışmalarının ardından Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın buhar kazanları ilk kez 18 Mayıs 1939'da çalıştırıldı. Böylece fabrika yıl sonuna kadar deneme üretimine başladı.⁹⁹⁰ Tecrübe çalışmalarının başarıyla sonuçlanmasının ardından fabrika 14 Aralık 1939'da faaliyete geçti. Son sistem teknoloji ile kurulan Malatya Bez ve İplik Fabrikası özellikle ülkenin Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nin dokumalı ürün ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak tesis edildi. Fabrika 697.444 m²'lik bir arazi üzerine inşa edildi. Bunun 183.513 m²'sini işletme binaları, kalan kısmını ise lojman ve yeşil alan oluşturmaktaydı. Fabrikanın giriş kapısı geniş bir meydana açılıyordu. Fabrikanın birinci katında işletme ve plan bürosu, iplik ve dokuma daireleri, hesap büroları; ikinci katında ise fizik ve kimya laboratuvarları, desen dairesi ve numune salonu vardı. İplik dairesi; harman, hallaç, tarak, cer, fitil⁹⁹¹ ve vater olmak üzere altı kısma ayrılmaktaydı. Burada ayrıca dört pamuk açma makinası, iki krayton, iki tripala, dört batör ve yüz kırk adet tarak vardı. Dokuma hazırlama dairesinde; 600 iğli üç çözgü kafesi, 400 iğli altı lenta çözgü makinesi, dokuz flatör makinesi, bir seri çözgü makinesi, bir fantezi büküm makinesi ve 808 iğli dokuz bobin makinesi vardı⁹⁹².

Dönem itibarıyla Avrupa'nın en büyük jakarlı⁹⁹³ fabrikaları arasında yer alan Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın dokuma bölümünde 438 tezgâh vardı. Fabrikanın iş sayısı ilk dönemde 10.000 idi. Ancak zaman içinde ülkenin bez ve iplik ihtiyacının artması sonucu iş sayısı 15.200 ilave ile 25.200'e yükseltildi⁹⁹⁴.

⁹⁹⁰ Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi, s.79.

⁹⁹¹ Fitil, elbiselerde uçkur gibi bırakılan yerlerin içinden geçirilerek kumaşa dikilen bez veya şeride verilen addır. (C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, s.594.)

⁹⁹² Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.2, (Ağustos 1961), s.12, 13.

⁹⁹³ Jakar adı, Jakar tezgâhlarını icat eden Fransız Joseph-Marie Jacquard'dan gelmektedir. Babası bir dokuma ustası, annesi ise taharcı olan Jacquard, araştırmaları ve çalışmaları sonucu kendi adını verdiği tezgâhını 1799'da icat etti. Dokuma sanayine büyük katkılarına olan Joseph-Marie Jacquard 1834'te öldü. (*L'illustration de L'orient*, S.16-19, (Ağustos-Kasım 1949), s.33.)

⁹⁹⁴ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nda iki ekiple 2.500 işçi çalışmaktaydı⁹⁹⁵. Fabrika yılda 53.590 ton iplik ve 11.655.000 m dokuma üretilebilecek kapasiteye sahipti⁹⁹⁶. Türkiye'de ilk kez “*jakarlı bez*” üreten modern makinalara sahip olan fabrikada aynı zamanda; antatolya, visi florida, zafır soi, ipekli ve kreplin jakarlı tipleri ile manyo fıstanlık, ipekli fıstanlık⁹⁹⁷ gibi ürünler imal edilmekteydi⁹⁹⁸. Fabrika aynı zamanda bölgede çok satılan ve “*Malatya zifiri*” denilen bezleri de üretecekti⁹⁹⁹. Kendi ihtiyacı olan ipliği üreten fabrika, piyasanın tek ve çift katlı iplik ihtiyacını da karşılıyordu¹⁰⁰⁰. Tüm bu ürünlerin hammaddeyi olan pamuklar ise Malatya, Elazığ, Iğdır, Adıyaman, Besni, Kahramanmaraş ve Adana'dan temin ediliyordu¹⁰⁰¹.

Fabrikanın ürettiği bez ve iplik miktarı şöyle idi¹⁰⁰²:

Yıl	İplik/Kilogram	Dokuma/Metre
1940	1.948.000	4.914.000
1941	2.110.000	5.582.000
1942	1.812.000	6.351.000

Savaş döneminde üretim kapasitesini arttıran fabrikada kullanılan enerjinin daha ucuza elde edilmesi ve maliyetlerin düşürülmesi için Derme'de bir hidroelektrik santralının inşa edilmesi amaçlandı. Bu plan, 1940'larda uygulamaya konuldu. 3.000-4.500 kw gücünde olacak Derme Hidroelektrik Santrali'nin inşasına 1947'de başlandı. Santral ile Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın elektrik ihtiyacı tamamen karşılanacak ve şehir için 1.000 kw'lık bir enerji üretilecekti¹⁰⁰³.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası özellikle Doğu ve Güneydoğu'nun bez ve iplik ihtiyacını karşılamak için kuruldu. Bunu diğer dokuma fabrikalarından ayıran özellik

⁹⁹⁵ **Sümerbank**, s.14.

⁹⁹⁶ Z. Toprak, **Sümerbank**, s.44.

⁹⁹⁷ **Sümerbank**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

⁹⁹⁸ **Sümerbank**, s.14.

⁹⁹⁹ **Ulus**, 27 Mart 1936, s.2.

¹⁰⁰⁰ Z. Toprak, **Sümerbank**, s.44.

¹⁰⁰¹ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.2, (Ağustos 1961), s.12.

¹⁰⁰² **Sümerbank X uncu Yıl**, s.228.

¹⁰⁰³ **L'illustration de L'orient**, S.16-19, (Ağustos-Kasım 1949), s.34.

Türkiye’de ilk kez “*jakarlı bez*” üretecek olmasıydı. Fabrikanın hammaddesi olan pamuk, Malatya’ya yakın olan illerden getirilmekteydi. Malatya Bez ve İplik Fabrikası, II. Dünya Savaşı yıllarında dokuma ihtiyacının artması nedeniyle üretimini önemli ölçüde arttırdı.

4- Malatya Bez ve İplik Fabrikası’nın Geçirdiği Aşamalar

Malatya Bez ve İplik Fabrikası T.A.Ş.’nin başlangıçta 3.000.000 lira olan sermayesi, 25 Mart 1939’da yapılan olağanüstü genel kurul kararı¹⁰⁰⁴ ile 1.668.000 lirası Sümerbank’a, 1.666.000 lirası Türkiye İş Bankası’na ve 1.666.000 lirası ise Ziraat Bankası’na ait olmak üzere 5.000.000 liraya çıktı¹⁰⁰⁵. Şirket aynı sermaye ile 1 Eylül 1946’da Sümerbank’a devredildi¹⁰⁰⁶. Böylece Sümerbank 1 Eylül 1946 itibariyle Türkiye İş Bankası ve Ziraat Bankası’nın Malatya Bez ve İplik Fabrikası T.A.Ş.’ndeki paylarını satın aldı. Şirket ise tasfiye edilerek fabrika ve diğer üniteleri ile Sümerbank’a intikal etti¹⁰⁰⁷.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası 1 Haziran 1949’da “*Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayi Müessesesi*” adı ile Sümerbank’a bağlı¹⁰⁰⁸, 9.000.000 lira sermayeli ve tüzel kişiliğe sahip bir müessese haline getirildi¹⁰⁰⁹. İş programı ise halkın ve piyasanın artan taleplerine cevap verebilecek bir şekilde düzenlendi. Programda, ipekli dokumanın da içinde olduğu yirmi dört çeşit kumaş vardı. Fabrikada 1949 yılı itibariyle elbiselik ekose, goblen masa örtüsü, çiçekli kutil gibi farklı birçok türde kumaş üretildi¹⁰¹⁰.

Fabrikanın artan sermayesinin bir bölümü yatırım amaçlı olarak kullanıldı ve 1950’lerde fabrikaya birçok yeni makine ilave edildi. 1951’de hazırlanan yenileme projesi ile yeni bir dokuma dairesi inşa edildi. Belçika’nın Picanol firmasından sipariş edilen 266 otomatik dokuma tezgahı 1959’da fabrikaya getirildi. Böylece tezgah sayısı 716’ya yükseldi ve üretilen bez miktarı 9.801.000 m’den 17.201.600 m’ye yükseldi¹⁰¹¹.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası’nda 1960’lara gelindiğinde; hasse, kreplin, zefir, pantolonluk, kutil, renkli masa örtüsü, pike, goblen, döşemelikler, ipekli elbiselik, merserize, sofrta örtüsü, fantezi döşemelik, basmalık hambez, dar hasse, düz pazen,

¹⁰⁰⁴ Sümerbank, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

¹⁰⁰⁵ Sümerbank X uncu Yıl, s.228.

¹⁰⁰⁶ Sümerbank, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

¹⁰⁰⁷ Z. Toprak, Sümerbank, s.44.

¹⁰⁰⁸ Malatya, Malatya 1967, s.94.

¹⁰⁰⁹ Cumhuriyetin 50.Yılında Sümerbank 1933-1973, s.49.

¹⁰¹⁰ L’illustration de L’orient, S.16-19, (Ağustos-Kasım 1949), s.33.

¹⁰¹¹ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

krep, dar dril, gabardin, merserize gömleklik, desenli gömleklik, saten pijamalık üretilmekteydi¹⁰¹².

Gelişimine devam eden Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın 1960'lardaki durumu hakkında Araştırmacı-Yazar Ahmet Seyfettin Şimşek Bey şu bilgileri vermektedir: *"Müessesenin yüzme havuzu gerçekten güzel. 50x25 boyutunda, tam nizami ölçülere göre (Olimpik), 1948 yılında 1250 m² olarak eski Müdür Selâhattin Tümeş zamanında yapılmış. Bu havuz, insana Malatya'da denizi arattırmıyor. Müessese mensupları nöbetleşerek havuzdan istifade etmektedirler. Havuzun sağ tarafında yemyeşil ağaçlar arasında bir katlı çok sessiz bir bina görüyorum. Bu binada revir ve kreş var. Her üç postada çalışan işçiler ufak çocuklarını işbaşı yaparken buraya bırakıyorlar ve işten ayrılırken alıyorlar. Kreşin arka bahçesinde elli kadar çocuğun oynayabileceği çocuk bahçesi var. Müessesenin spor kulübü de var. Buradan kapalı sinema salonuna geçiyoruz. Burası dört yüz kişilik bir yer. Büyük bir sahnesi var. Yazın bahçede de film gösterilmektedir. Müessesede on iki dersaneli bir okul var. Burası, Millî Eğitim Bakanlığı'nca idare edilmekte, öğleye kadar ilkokul, öğleden sonra ortaokul öğretimi yapılmaktadır. Müessesenin iki sınıflı bir mensucat okulu var. Bu okul, Bölge Sanat Enstitüsü'nün mensucat şubesi olarak Millî Eğitim Bakanlığı'nca kabul edilmiş programa göre öğretim yapmaktadır. Müessesenin memurları için üç yataklı bir reviri vardır. Evli memurlar için iki yüz altmış beş adet bahçeli, tek katlı lojmanları ile dışarıdan gelen işçiler için dört yüz yataklı bir bekâr pavyonu ve bu pavyonda beş yüz ciltlik bir kütüphane var. Müessese mensupları tarafından kurulmuş İstihlâk Kooperatifi, İşçi ve Memur Yardım Sandıkları, Yapı Kooperatifi ve İşçi Ölüm Yardım Derneği de faydalı hizmetlerde bulunuyor. İki bin dokuz yüz seksen bir işçi ve yüz kırk dokuz memur ve teknisyenin iş yeri olan bu büyük dokuma kombinasından güvenle ayrılıyorum."*¹⁰¹³

Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın 1972'deki toplam geliri 175.255.800 lira, toplam gideri ise 158.525.149 lira idi. Bu dönem 16.730.651 lira kar ile kapatıldı. Yüksek kalitedeki ürünleri yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da talep görmekteydi. 1972'de 2.015.000 m kumaş ihraç edildi ve 5.644.275 lira gelir elde edildi¹⁰¹⁴. 1980'lerden itibaren sanayi tesislerinin bir kısmının özelleştirilmesi yönündeki çalışmalar, zaman içinde Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın da özelleştirilmesini

¹⁰¹² Sümerbank, I, S.1, (Temmuz 1961), s.33.

¹⁰¹³ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.2, (Ağustos 1961), s.13.

¹⁰¹⁴ Cumhuriyetin 50. Yılında Malatya 1973 İl Yıllığı, Malatya 1973, s.213.

gündeme getirecekti. Sonuç olarak Özelleştirme Yüksek Kurulu tarafından 8 Ocak 2004'te alınan 2004/06 Sayılı karar doğrultusunda Malatya Pamuklu Sanayii İşletmesi 27 Şubat 2004'te 6.400.000 ABD dolar bedelle özelleştirildi¹⁰¹⁵.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Malatya Bez ve İplik Fabrikası T.A.Ş.'in sermayesi üç yıl içinde 2.000.000 lira arttı. Halkın ihtiyaç ve beğenileri doğrultusunda 1940'ların sonuna doğru ürün çeşitliliği artırıldı. Üretim kapasitesini yükseltmek için 1950'lerde yeni makineler getirildi. Ek bir dokuma dairesi açıldı. Bu ilaveler sonucu 1970'lerde üretim oldukça iyi seviyelere ulaştı. 1980'lerde başlayan özelleştirme çalışmaları 2000'li yıllarda hız kazandı ve işletmedeki üretim faaliyetleri 2004'te sona erdi.

5- Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın Sağladığı Faydalar

Malatya Bez ve İplik Fabrikası, başta Malatya olmak üzere doğu bölgesine ve genel itibariyle de Türkiye ekonomisine ciddi katkılarda bulundu. Türkiye'nin iş olanakları bakımından en düşük bölgesinde kurulan işletme, bölge için önemli bir istihdam kaynağı oldu. Fabrikada, başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan olmak üzere İç Anadolu'dan ve Karadeniz'den gelen işçiler çalışmaktaydı. Kurulduğu yıllarda ortalama bin beş yüz ile iki bin beş yüz arasında işçi bulunmaktaydı. İlerleyen dönemde bu miktar arttı. 1955'e gelindiğinde üç bin beş yüze yakın işçi ile iki yüz yetmiş memur ve müstahdem çalışmaktaydı. O dönem bir vilayet için büyük bir nüfus kitlesi oluşturan bu çalışan miktarı Malatya'ya büyük bir ekonomik canlılık getirdi ve her ay şehir piyasasına 400.000 lira bıraktı¹⁰¹⁶.

Bez ve iplik fabrikasının açılması ile ekonomisi gelişen Malatya'nın belediye bütçesinde de artış yaşandı. Öyle ki 1935'te 47.000 lira olan bütçe miktarı, fabrikanın açıldığı 1939'da 147.000 liraya kadar yükseldi¹⁰¹⁷. Belediye artan bu bütçe ile birlikte imar ve peyzaj üzerine şehirde yeni bir takım düzenlemelere gitti. Şehir Plancısı Jansen'in hazırladığı imar planı doğrultusunda¹⁰¹⁸ şehrin içme suyu ve elektrik tesisatı gibi altyapı çalışmalarına 400.000 lira harcandı. Malatya'nın modern bir görünüme sahip olması için hazırlanan imar planı ile birçoğu ev, dükkan ve han olmak üzere toplam iki yüz yirmi iki binanın istismal yapıldı. Bu istismal sonras şehre büyük bir meydan açıldı. Buralara yeni ve modern betonarme binalar inşa edildi. Yollar yapıldı.

¹⁰¹⁵ <http://www.sumerholding.gov.tr/tr/kurumsal/sirket/tarihce.aspx> (Erişim Tarihi: 28 Ağustos 2017)

¹⁰¹⁶ **Büyük Modern Türkiye**, S.27, (Aralık 1955), s.7.

¹⁰¹⁷ **Ulus**, 8 Ocak 1939, s.6.

¹⁰¹⁸ **Kurun**, 9 Sonkânun 1338, s.7.

1.300 m uzunluğundaki kanalizasyon inşaatı tamamlandı. Otuz yataklı şehir hastanesi iki yüz yataklı modern bir hastane haline getirildi¹⁰¹⁹. Şehrin önemli sorunları arasında yer alan su meselesi ise Derme Çayı'ndan giderilmeye çalışıldı¹⁰²⁰.

Fabrika, pamuk ziraatı ile uğraşan bölge çiftçisinin pamuklarını kıymetlendirerek çiftçinin ek kazanç elde etmesini sağladı. Bu durum ise diğer zirai ürün yetiştiricilerinin pamuk ziraatına yönelmesine neden oldu. Fabrikanın inşa edilmesinin ardından Diyarbakır'da 15.000, Çermik'te 10.000 ve Lice'de 8.000 dönüm sulu arazide pamuk yetiştirilebileceği belirlendi. Bunun üzerine Çermik ve Lice ilçesindeki 2.230 hektar arazide ekilen pamuktan 9.000 kg pamuk elde edildi¹⁰²¹.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası ekonomik katkılarının yanı sıra bünyesinde yer alan gösteri salonu, sinema salonu, voleybol ve futbol sahaları, tenis kortu ve yüzme havuzu¹⁰²² ile sadece çalışanlarının sosyal ihtiyaçlarını karşılamakla kalmadı aynı zamanda yakın çevrenin sosyo-kültürel gelişimine de katkıda bulundu. Malatyalı H. Avni Gebeş bu konuda üzerine şunları ifade etmekteydi: *“İlk defa anaokulunu fabrikada gördük. Okuma-yazma kursları Halkevi'nden sonra fabrikada açıldı. Havalandırma ve kalorifer tertibatlı ilk sinema binası fabrikada açıldı. Ömründe ilk defa sinemayı fabrikada görenlerin sayısının binlerin üstünde olduğunu söyleyebilirim. Henüz iş kanunu yokken geri kalmış memleketimizde gıdası noksan olan işçiye ilk sıcak yemeği veren iş yeri fabrikadır. İlk pastane ve pasta fabrika kantini ile Malatya'ya girmiştir. İlk bando teşkilâtını memleketimize fabrika getirmiştir. Halkevinin değişik kollarda spor ve sportif oyunları Malatya'ya getirmeye çalıştığı günlerde. Mekik Spor adıyla bütün spor kulüplerini içine alan bir spor kulübünü ilk stadyum ile birlikte fabrikada gördük. Oyuncağı ve meşgalesi taş ve sopa olan bir kuşaktan Türkiye çapında dereceler alan sporcuların yetişmesi toplum için önemli bir hareket sayılsa gerek. İlk cazı, ilk aile toplantılarını Sümerbank dokuma fabrikası Malatya'ya getirmiştir. İlk ağaçlandırmaya fabrika önündeki bulvarda şahit olduk. Belediye ana caddeleri basit olarak parkelerken araları ziftli parkeler bugün bile dikkati çekecek kadar güzel olan refüj ve tretuvarlar fabrika tarafından yaptırılmıştır. Bugüne kadar eşine rastlamadığım yüzlerce işçiyi ve binlerce Malatyalıyı çılgınca eğlendiren bir sünnet düğününe yıllar önce Sümerbank*

¹⁰¹⁹ **Ulus**, 8 Ocak 1939, s.6.

¹⁰²⁰ **Kurun**, 9 Sonkânun 1338, s.7.

¹⁰²¹ **Akşam**, 24 Şubat 1336, s.5.

¹⁰²² Fabrika havuzu, Fabrika Müdürü Ragıp Sipahioğlu tarafından 1948'de açıldı. Havuz 25 m genişliğinde ve 50 m uzunluğunda olup, hem yüzme hem de fabrika itfaiyesi için nizami bir şekilde inşa edildi. (**Fırat**, 19 Haziran 1948, s.1.)

stadyumunda şahit olmuştum. Bu düğünü hatırladıkça kendimi batı karnavallarından birinde hissedirim."¹⁰²³

H. Avni Gebeş bez ve iplik fabrikasının kurulması ile Malatya'nın birçok yeniliği bir arada yaşadığını belirtmekteydi. Bunlar arasında fabrika içinde işçi çocukları için ilk kreşin açılmasını ve yine bu bağlamda bir çiçekçinin faaliyete geçmesini göstermekteydi. Şehir hastanesinin bazı ihtiyaçlarını fabrikanın imkanları ile karşılaması da fabrikanın sağladığı katkılara örnek teşkil etmekteydi. Fabrika Malatya'da ilklere öncülük etmişti. Halk, francala ekmeği fabrika sayesinde tanışmıştı. Bunlardan birisi de spor faaliyetleri idi. Malatyalı gençlerin yüzme bilmesinde fabrikanın yüzme havuzu trampelinin önemli bir etkisi olmuştu. Bu imkan, yarışmalarda madalya kazanan Malatyalı yüzücülerin yetişmesine sebebiyet verecekti. Fabrika sayesinde, şarklı Malatya garplı Malatya'ya dönüşüyordu¹⁰²⁴.

Malatya Bez ve İplik Fabrikası şehir ve bölge ekonomisine doğrudan katkı sağladı. İşletmede 1950'li yıllarda yaklaşık üç bin beş yüz kişi çalışmaktaydı. Bu ise dolaylı olarak on dört bin kişinin fabrikadan geçindiğinin bir göstergesiydi. Genel olarak ise fabrika bir üretim yeri olmasının dışında bir "*kültür ve yaşam merkezi*" işlevi ile şehre her alanda etkide bulunmuştu.

¹⁰²³ H. Avni Gebeş, "*Sümerbank Dokuma Fabrikasının Malatya Üzerindeki Sosyal Etkisi*", **Türkiye Turizm Aylık Turistik Mecmua**, II, S.2, (Nisan 1963), Ankara, 1963, s.14.

¹⁰²⁴ H. A. Gebeş, "*Sümerbank Dokuma Fabrikasının Malatya Üzerindeki Sosyal Etkisi*", s.14.

III. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE KİMYA VE SELÜLOZ SANAYİ

A- ISPARTA GÜLYAĞI FABRİKASI

1- Türk Gülyağcılık Limited Şirketi'nin Kurulması ve Isparta Gülyağı Fabrikası'nın İnşası

Osmanlı coğrafyasında gülyağı üretimi için gösterilen çabalar kısa sürede sonuç vermiş ve belirli bir seviyeye ulaşabilmişti. Bu dönem 1890-1914 aralığını kapsamaktaydı¹⁰²⁵. I. Dünya Savaşı yıllarında gülcülük geriledi ve Cumhuriyet Dönemi'ne kadar herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. Cumhuriyet'in ilanı sonrası hız kazanan sanayileşme faaliyetleri içinde gülyağı sektörü de bulunmaktaydı. Türkiye'de gülyağı, geleneksel yöntemler ile elde edilen bir ürün idi. Halbuki ülke ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı olabilecek güce sahipti. Gülyağı üretiminin modernize edilerek ihracat kapsamına alınması amacıyla gülcülük BBYSP'na dahil edildi. En iyi kalitedeki gülyağının üretileceği güllerin yetiştirildiği Isparta'da bir gülyağı fabrikası kurmak için çalışmalara başlandı. Fabrikanın kurulması ve işletilmesi için Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank'ın¹⁰²⁶ ortaklığı ile 1934'te 100.000 lira sermayeli “*Türk Gülyağcılık Limited Şirketi*” kuruldu¹⁰²⁷.

Fabrikanın temelini atmak üzere İktisat Vekili Celâl Bayar ile beraberinde İzmir Valisi Kazım Dirik, İzmir Mebusu Osmanzade Hamdi, Zonguldak Mebusu Ragıp beyler ve diğer devlet ileri gelenleri Isparta'ya geldi. Isparta Gülyağı Fabrikası'nın temeli Celâl Bayar tarafından 1 Ekim 1934'te atıldı. Törende bir konuşma yapan Celal Bey şu konulara değinmekteydi: “*İsmet Paşa hükümetinin sanayi programında mütevazı bir yeri olan gülyağı fabrikasının bugün temelini atıyoruz. Mütevazı kelimesini bilerek kullanıyorum. Diğer yaptığımız işlere nazaran fabrikanın maddi kıymeti hakikaten mütevazıdır. Fakat prensip itibariyle manevi kıymeti asla onlardan geri kalmış değildir. Gül yağcılık memleketimizin muhtelif yerlerinde baş göstermiş Bursa, Isparta ve Burdur*

¹⁰²⁵ **Kimya Annali**, II, (Temmuz 1937), s.65.

¹⁰²⁶ Müesseseler aynı zamanda Isparta içindeki kükürt madenini işleterek sermayelerini artırdı. Gülyağı işi ise küçük ve mevsimlik idi. Bankalar kâr elde edemeyecekleri için bu işi halka hizmet amacıyla sürdürdü. Ancak kükürt işi Etibank'a devredilince, gülyağı fabrikasından ilk önce Türkiye İş Bankası daha sonra da Ziraat Bankası çekildi. Sümerbank, II. Dünya Savaşı döneminde fabrikada “*trebentin*” üretmeyi planladı. Yapılan etütlerden olumlu sonuç alınamayınca bundan vazgeçildi. Banka, hissesini Tekel idaresine sattı. Tekel fabrikada çeşitli esanslar üretmeye başladı. Ancak bir süre sonra üretimi durdurdu. Böylece Tekel'in Isparta Gülyağı fabrikası ile olan bağlantısı sona erdi. (**Isparta**, 3 Mart 1950, s.1.)

¹⁰²⁷ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.233.

*muntıkalarında olduğu gibi. Fakat bugün gerilemeye uğramış denilebilir. Buna sebep dış ticarette aranan teknik esaslara riayet edilmemiş olmasıdır. Alıcılar bizden daima temiz mal almak istiyorlar ve her sene değişmeyen tipler arıyorlar. Bunlar modern ticarette teknik esaslardır. Gül yağcılığımızı bir servet vasıtası olarak kullanmak için bu değişmeyen esaslı prensiplere bağlanmak lazım gelir.”*¹⁰²⁸

Celal Bayar konuşmasının devamında ihracat ürünlerinde belirli bir standarda ulaşmak istediklerini belirterek, bunun ilk olarak gülyağı üzerinde uygulanacağını ve bu alanda bir fabrika kurmak için çalışmalara başlanıldığını vurguladı. Isparta'nın iklim koşulları itibariyle gül yetiştiriciliğine oldukça uygundu. Belirlenen hedeflere ulaşıldığı takdirde gülyağı fabrikalarının arttırılacağına değindi. Yurtdışında birçok firmanın gülyağı üretimi yaptığını, kendilerinin de gerek üretim gerekse kalite bakımından piyasada yer edinmeye hazır olduklarını ifade etti. Fabrikayı kısa sürede kurmak için üç milli bankanın bir limitet şirket oluşumu içinde ortak hareket edeceklerini söyledi. Asıl amacın ise edinilen gelirin üreticiye yansması olduğunu vurguladı. Bu amaçla fabrikanın gülyağı, üreticilerinin oluşturduğu bir kooperatife devredilecekti¹⁰²⁹.

Fabrikanın montaj ve inşaat işlerinde kullanılmak üzere yurtdışından çeşitli malzemelerin getirilmesine gerek duyuldu. İthal edilecek malzemeler için devlet tarafından mali kolaylıklar sağlandı. Bu maksatla Fransa'dan alınacak bir takım inşaat malzemelerinin vergiden muaf tutulması İcra Vekilleri Heyeti tarafından 23 Aralık 1934'te kabul edildi¹⁰³⁰. Fabrikanın imbik montajı için yine Fransa'dan çeşitli malzemeler getirtilecekti¹⁰³¹. Bunun dışında Almanya'nın L.&C. Steinmüller Röhrendampfkessel und Maschinenfabrik şirketinden de inşaat malzemesi getirildi¹⁰³².

Ana yapısı inşa edilen fabrikaya ek arazi temin etmek için çalışmalar yapıldı. Bu doğrultuda özel mülkiyete ait Namazgah arsası ve Dalboyunoğlu Hanı'na bitişik alanın Belediye'ye ait Pir Efendi Mezarlığı ile değiştirilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 29 Aralık 1934'te onaylandı¹⁰³³.

Isparta Gülyağı Fabrikası'nın inşaatında yüz elli işçi çalışmaktaydı. Montaj işlerinin 1 Aralık 1934'ten itibaren yapılması planlandı. Bu arada makinelerin konacağı

¹⁰²⁸ **Ayn Tarihi**, S.11, (1-31 I. Teşrin 1934), s.38, 39.; **Cumhuriyet**, 2 Teşrinievvel 1934, s.1, 4.; **Milliyet**, 2 Teşrinievvel 1934, s.2; C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.297-304.

¹⁰²⁹ **Ayn Tarihi**, S.11, (1-31 I. Teşrin 1934), s.38, 39.; **Cumhuriyet**, 2 Teşrinievvel 1934, s.1, 4.; **Milliyet**, 2 Teşrinievvel 1934, s.2; C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.297-304.

¹⁰³⁰ **BCA**, 30.18.1.2.50.87.3.

¹⁰³¹ **BCA**, 30.18.1.2.50.87.3.

¹⁰³² **BCA**, 30.18.1.2.51.1.18.

¹⁰³³ **BCA**, 30.18.1.2.50.88.15.

yerler tamamlandı ve binanın çatı inşaatına başlandı¹⁰³⁴. Tüm bu çalışmaların ardından fabrikanın makineleri 12 Şubat 1935'te Isparta'ya ulaştı¹⁰³⁵. Fabrikanın dahili tesisat çalışmaları Nisan 1935'te tamamlandı ve imbikler yerlerine monte edildi¹⁰³⁶. Günde 22.000 kg gül yaprağı işleyebilecek kapasitedeki fabrikanın inşası Mayıs 1935'te bitirildi ve işletme üretime hazır bir hale getirildi¹⁰³⁷.

2- Isparta Gülyağı Fabrikası'nın Açılışı (Mayıs 1935) ve Gülyağı İmalatı

Isparta Gülyağı Fabrikası'nın inşası için yapılan çalışmalar yaklaşık yedi ayda tamamlandı. İşletme, Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank'ın katılımları ile kurulan “*Türk Gülyağcılık Limited Şirketi*” tarafından inşa edildi. Fabrika, Mayıs 1935'te işletmeye açıldı¹⁰³⁸.

Yazar M. A. Tütüncü “*Isparta*” gazetesinin 22 Mayıs 1935 tarihli nüshasında açılışı gerçekleştirilen Isparta Gülyağı Fabrikası hakkında şu konulara değinmekteydi: “*Keskin fabrika düdükleri ruhumuzda en parlak konser zevkinden daha çok kıvanç yaratıyor. Cumhuriyetimizin doğurduğu eserlerden biri olan bu faydalı eserin karşısında duyduğumuz sevinç ve şükran kaynaşmasının bir eşine, bir benzerine eski devirlerde rastlamak imkânı yoktur. Genç ve dinç Türk gücünün bu yüce işleri ancak büyük savaştan sonra şaşılacak surette birbirine sıralanıp, eklenmekte ve artmaktadır. Burada birkaç ay içinde kurulan gülyağı fabrikamızı eski çağlar hatta yirmi yılda bile yapmış, çatmış olsalardı yine öğünülecek eser belirtmiş sayılır, hayır ile anılırdı. Bu eserlerin değeri ülkemizde güzel sanatların yüksek basamaklara çıkmakta olduğunun tanıkları diye bir noktada kalmaz. Bunların öz kıymetleri bütün acuna meydan okuyan Avrupa bilgisini, yapıcılığını her çeşit incelikleriyle Türk'ün nasıl kavradığını, nasıl benimsediğini âleme tanıtmaya yetecek surette birer Türk işi olmalarındadır. Bize bu günleri ve bu kabiliyetleri bağışlayan Cumhuriyetimiz ve büyüklerimiz için ne kadar şükran ve minnet borçlusu olsak, yine haklarını ödemek imkânı yoktur.*”¹⁰³⁹

Açılışı yapılan fabrika üretime geçti. Bundan önce gülyağı üretimi basit bakır imbikler ile yapılmaktaydı. Yeni dönemde artık bunlar olmayacaktı¹⁰⁴⁰. Modern tesisat ile inşa edilen fabrikanın ürettiği ilk gülyağı piyasa standartlarına uygun idi. Ürün

¹⁰³⁴ **Aydın Tarihi**, S.12, (1-30 II. Teşrin 1934), s.15.

¹⁰³⁵ **Aydın Tarihi**, S.15, (1-28 Şubat 1935), s.6.

¹⁰³⁶ **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1935, s.6.

¹⁰³⁷ **BCA**, 30.18.1.2.50.87.3.

¹⁰³⁸ **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.15.

¹⁰³⁹ M. A. Tütüncü, “*Gülyağı Fabrikamız*”, **Isparta**, (22 Mayıs 1935), s.1.

¹⁰⁴⁰ C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.305.

yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da ilgi görmekteydi¹⁰⁴¹. ABD, Fransa, İngiltere, İsveç, İsviçre, İtalya ve Hindistan'dan gülyağı için yoğun talep gelmekteydi¹⁰⁴².

Fabrika, dünya parfümeri sanayisinin gülyasına olan talebinin yükseldiği bir dönemde kuruldu¹⁰⁴³. Gülyasını üretmek için mesai sabah saat üçte başlamaktaydı. Gül toplayıcısı kadın ve kızlar gül toplamaya bahçelere giderdi. Toplanan güller ilk önce gül odasının çimento zeminine serilirdi. Daha sonra çuvallara doldurularak imbiklere boşaltılırdı. İmbiklere 800 lt sıcak su konulur ve üzerlerine 300 kg gül eklenerek karıştırılırdı. 10 kg basınç altındaki kazanda toplanan buhar, bir balona gönderilirdi. Kazanın içine akıtılan su 30°C sıcaklıkta tutulurdu. Gülyağı, gül suyunun üzerinde damlalar halinde belirdiği zaman toplanırdı. İkinci derece ile elde edilen gülyağı; berrak, açık ve altın sarısı renginde idi. Damıtılarak alınan gülyağı 11.5°C'de donardı. Damıtmadan alınan ise daha koyu sarı ve ışık görünce yeşil olurdu ve 21°C'de donardı¹⁰⁴⁴.

Fabrikanın kurulmasıyla birlikte Isparta'nın birçok yerinde gül bahçeleri kurulmaya başladı. Isparta'nın, Eğridir, Doğu Karaağaç, Uluborlu, Yalvaç kazalarında 1934 itibarıyla 737 gülistan sahibi vardı. Gülistanlar 179 hektarlık bir araziye yayılmaktaydı. Gülistanlardan elde edilen 576.640 kg gülden, yaklaşık 969 gr gülyağı ile 6.944 kg gülsuyu elde edilmekteydi¹⁰⁴⁵.

Isparta Gülyağı Fabrikası günde 30.000 kg gül işleme kapasitesine sahipti¹⁰⁴⁶. Fabrikada, faaliyete geçtiği 1935'te 148.000 kg gül işlendi¹⁰⁴⁷ ve günde 22.000 kg gül damıtıldı¹⁰⁴⁸. Bölgede gül ekimi fabrikanın kurulmasının ardından büyük ölçüde arttı. 1937'ye gelindiğinde ise gül yetiştiriciliği yaklaşık %20 arttı. Bu dönemde ortalama gül

¹⁰⁴¹ C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.305.

¹⁰⁴² **Akşam**, 21 Kânunuevvel 1934, s.5.; Isparta Gülyağı Fabrikası kurulmadan önce Türkiye'nin gülyağı ihracatı 1930'da 159 kg iken, 1931'de 101 kg'a, 1932'de ise 79 kg'a geriledi. (**Akşam**, 21 Kânunuevvel 1934, s.5.)

¹⁰⁴³ H. Avni-H. Güleriyüz, **Türkiyede Sanayiîni İnkışafı**, s.64.

¹⁰⁴⁴ **Ulus**, 12 Temmuz 1935, s.5.

¹⁰⁴⁵ **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1935, s.6.

¹⁰⁴⁶ **Kurun**, 24 Mart 1935, s.6.; 1943'te 152.453 kg gül yaprağı, 43.883 gr gülyağı, 8.200 kg gülsuyu üretildi. (**Sümerbank X uncu Yıl**, s.233.)

¹⁰⁴⁷ **Sümerbank Üç Aylık Bülten**, S.3, (Temmuz-Eylül 1935), s.15.; Fabrikanın açıldığı 1935'te Anadolu'da yaşanan kuraklık Isparta'nın gül bahçelerini etkiledi. Çiftçiler, yağmur yağmazsa ürünün %30 ve on beş gün içinde yağarsa %20 azalacağını hesaplıyorlardı. Fakat ürün bundan da az oldu. Beklenen gül miktarı 280.000-320.000 kg idi. Ancak 145.000 kg çiçek alındı. Bu ise diğer yıllarda alınan ürünün ancak %50'si kadardı. Isparta Gülyağı Fabrikası bu dönemde faaliyete geçti. Buna karşın, fabrikanın çalışması ile elde edilen gülyağı miktarı 40 kg idi. Eski sistem ile çalışıldığında ise ancak 27 kg gülyağı üretilecekti. (**Ulus**, 12 Temmuz 1935, s.1, 5.)

¹⁰⁴⁸ H. Avni-H. Güleriyüz, **Türkiyede Sanayiîni İnkışafı**, s.63.

üretimi; Isparta’da 250.000 kg, Atabey’de 250.000 kg, Keçiborlu’da 150.000 kg, civar köy ve nahiyelerde 100.000 kg ve Burdur’da 250.000 kg idi¹⁰⁴⁹.

Yükte hafif, pahada ağır olan gülyağı, tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlayan yöre insanına yeni bir iş imkanı sundu. Açılan gül bahçeleri, üreticinin daha çok kazanmasını sağladı. 1 kg gülyağının satış fiyatının ortalama 400 ile 500 lira olduğu bir dönemde fabrikanın Isparta ve çevresine yaptığı ekonomik katkı oldukça büyüktü¹⁰⁵⁰.

Anlaşılabacağı üzere fabrika yurtdışında parfümeri piyasasının ivme kazandığı bir dönemde faaliyete geçti. Modern yöntemlerle üretim yapan fabrikanın ürünleri dış piyasada oldukça rağbet görmekteydi. Yaklaşık yarım ton gülden 1 kg gülyağı elde ediliyordu. Bunun yüksek fiyatla satılması, sektöre katılımı artırmaktaydı. Böylece Isparta’nın birçok yerinde gül bahçeleri açılacaktı.

B- ZONGULDAK SÖMİKOK-ANTRASİT FABRİKASI

1- Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası’nın Tesis Edilmesi

BBYSP içinde yer alan Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası’nın kurulması ile kimya sanayisinin hammaddesi olan maden kömürü işlenecekti. Elde edilecek maddeler ile ihtiyaç duyulan ve yurtdışından alınan birçok ürün yurtiçinde üretilenecekti. Fabrikadan çıkan maddeler ile aspirin, antipirin, boya, mürekkep, naftalin, yağ, katran, kreozot, otomobil benzini ve uçak mazotu gibi maddeler imal edilecekti. Bu gibi birçok yan ürünü içinde barındıran ve stratejik öneme sahip olan sömikok-antrasit¹⁰⁵¹ madeninin üretiminin arttırılması gerekiyordu. Celâl (Bayar)’a göre Türkiye’deki kok tüketimi her yıl yaklaşık 10.000 ton idi. Yurtiçinde üretilen kok¹⁰⁵² miktarı ise yeterli seviyede değildi. Bu nedenle yılda 60.000 ton sömikok üretebilecek kapasitede bir fabrikaya ihtiyaç vardı¹⁰⁵³.

Sömikok-antrasit fabrikası kurulmadan önce ilk olarak fabrikanın işleyeceği 5 ton kömür incelenmek üzere Avrupa’ya gönderilecekti. Kömürler üzerinde yapılan araştırmadan olumlu sonuç alınması durumunda fabrikanın inşasına 1934’ün

¹⁰⁴⁹ H. Avni-H. Güler, **Türkiyede Sanayi İnkişafı**, s.63.

¹⁰⁵⁰ **Ulus**, 12 Temmuz 1935, s.1.

¹⁰⁵¹ Antrasit, karbon miktarı %90’ın üzerinde ve sıcaklık değeri yaklaşık 6.500 kcal/kg olan sert, kırılğan, parlak ve en eski kömür cinsidir. (Saadet Üneri-Ömer Kuleli-Osman Gürel, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1981, s.21.)

¹⁰⁵² Kok, taşkömürünün ısı yoluyla parçalanması sonucu kalan gözenekli, karbon bakımından zengin ve kimyasal olarak taşkömüründen etkili bir kömür türüdür. (S. Üneri-Ö. Kuleli-O. Gürel, **Kimya Terimleri Sözlüğü**, s.75.)

¹⁰⁵³ **BCA**, 30.10.166.154.8.11.

ilkbaharında başlanacaktı¹⁰⁵⁴. Aynı zamanda kok sanayi hakkında teknik bilgiler almak ve gözlemlerde bulunmak üzere Zonguldak Mebusu Ragıp, Maden Genel Müdürü Bekir Vehbi ve Türkiye İş Bankası Kömür Madenleri Müdürü Esat beylerden oluşan bir heyet 1934'te Fransa, Belçika ve Almanya'ya gönderildi. Bu ülkelerde sömükok-antrasit sanayi üzerine detaylı incelemeler yapıldı¹⁰⁵⁵.

Heyet, sömükok-antrasit fabrikasının inşası için Fransız, İngiliz, Belçika ve Alman firmalarından teklifler aldı. Yapılan incelemeler sonucu¹⁰⁵⁶ fabrikanın Almanya'nın Koppers firmasına kurdurulmasına karar verildi¹⁰⁵⁷. İnşa edilecek fabrikanın yeri Üzülmaz maden bölgesindeki 63 numaralı ocağın yakınlarında olacaktı. Böylece yüksek kalorili, dumansız ve kokusuz kömürlerin ülkenin her yerinde kullanılması sağlanacak ve orman tahribatı önlenecekti. Kömür kullanımının dışında 1 ton sömükoktan 9 kg benzin ve 40 kg yol katranı elde edilebilecekti. Araştırmalarını tamamlayan heyet 18 Nisan 1934'te Türkiye'ye döndü¹⁰⁵⁸.

Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası, Türkiye İş Bankası tarafından 1926'da kurulan "*Maden Kömürü İşleri T.A.Ş.*"¹⁰⁵⁹ tarafından inşa edilecekti. Yerli benzinin de üretileceği fabrika, Türkiye'de ilk kez faaliyete geçecekti¹⁰⁶⁰. Fabrikanın kurulması için bütçeden 400.000 lira makine, 350.000 lira inşaat malzemesi ve 250.000 lirası sermaye olmak üzere toplam 1.000.000 lira ayrılacaktı¹⁰⁶¹. Yaklaşık beş yüz işçinin çalışacağı fabrikada 54.000 ton suni antrasit¹⁰⁶², 500 ton uçak benzini ve 3.000 ton katran üretilebilecekti¹⁰⁶³.

İnşaatına başlanacak Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası'nın temel atma töreni için Başvekil İsmet İnönü ve beraberlerinde İktisat Vekili Celâl Bayar, Ordu Müfettişi Fahrettin Altay, Muğla Mebusu Yunus Nadi, Kütahya Mebusu Nuri, Trabzon

¹⁰⁵⁴ **BCA**, 30.10.166.154.8.11.

¹⁰⁵⁵ **Milliyet**, 1 Nisan 1934, s.3.

¹⁰⁵⁶ **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1934, s.1, 6.

¹⁰⁵⁷ **Akşam**, 21 Temmuz 1934, s.1.

¹⁰⁵⁸ **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1934, s.1,6.

¹⁰⁵⁹ Türkiye İş Bankası, Zonguldak kömür havzasındaki 63, 177 ve 200 numaralı ocakları işletebilmek için Türk-iş Maden Kömür İşleri T.A.Ş.'ni 1926'da kurdu. Banka, aynı amaç doğrultusunda Kozlu havzasındaki 69 numaralı ocak ile İhsaniye havzasındaki 21 numaralı ocağı işletmek için Kömür-İş Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş.'ni 1926'da; Kilimli havzasındaki ocakları işletmek için Kilimli Madenleri T.A.Ş.'ni 1929'da ve Kireçlik havzasındaki maden ocaklarının bir kısmını işletmek için Kireçlik Maden Kömürleri T.A.Ş.'ni 1935'te kurdu. (Ahmet Ali Özeken, **Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi**, İstanbul, 1955, s.67, 68.)

¹⁰⁶⁰ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1934, s.6.; **Milliyet**, 13 Ağustos 1934, s.5.

¹⁰⁶¹ **Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...**, s.68.

¹⁰⁶² Suni antrasit, dumansız olması ve kokusuz yanması, hızlı tutuşması, yanma derecesinin ayarlanabilmesi, soba ve kaloriferlerde kullanılan odun, maden kömürü, kok ve antrasite göre daha temiz ve ucuz olması gibi artılara sahipti. (**Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1934, s.6.)

¹⁰⁶³ **Zonguldak**, 15 Eylül 1934, s.2.

Mebusu Hasan, İstanbul Mebusu Edip Servet, İzmir Mebusu Osmanzade Hamdi, Zonguldak Mebusu Ragıp, Artvin Mebusu Asım, Sivas Mebusu Necmettin Sadık, İzmit Mebusu Süreyya, İş Bankası Genel Müdürü Muammer, Zingal Şirketi Genel Müdürü Tevfik Ali, Türk Kömür Şirketi Müdürü Hasan ve Denizyolları İşletme Müdürü Sadettin beyler ile diğer ileri gelenler¹⁰⁶⁴, 15 Ağustos 1934'te Gülcemal Vapuru ile Zonguldak'a geldi. Kendilerini, Zonguldak mebusları, CHF İl Başkanı, Zonguldak Valisi, Zonguldak Belediye Başkanı, mülki ve askeri erkân ile kalabalık bir halk kitlesi karşıladı. Başvekil İsmet İnönü ve beraberindekiler vilayet, fırka, halkevi ve belediyeyi ziyaret etti. Ardından fabrikanın açılacağı Türk-iş maden bölgesine hareket edildi¹⁰⁶⁵.

Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın temeli Başvekil İsmet İnönü tarafından 15 Ağustos 1934'te atıldı. İsmet Bey törende yaptığı konuşmada şu konulara değinmekteydi: *“İş Bankası ile Sümerbank'ın müşterek teşebbüsü olarak tesis edilen suni antrasit fabrikasının temelini atmış bulunuyoruz. Bununla hakiki kömür sanayiine girmiş bulunacağız. Sanayide ve evlerde kullanmaya elverişli kömür tedarik etmek bu fabrikanın mahsulü olacak, fabrika aynı zamanda kimyevi mahsuller vermeye başlayacaktır. Tasavvur edildiği gibi memlekette yakılacak madde ve bu sebeple kuvvet membaı olarak kömür türevlerini sarf etmeyi artırmak ile memleket yalnız sanayide değil, her sahada mütemadiyen inkişaf etmiş bulunacaktır. Elde bulunan sanayi programı demir mevzuunu ele aldığı gibi faal bir surette kömür mevzuunu da ele almıştır. Ve bir iki sene zarfında demir ve kömürde sanayi nokta-i nazarından vücuda getireceğimiz eserler memlekette sanayi hayatının belkemiğini vücuda getirmiş olacaktır.”*¹⁰⁶⁶

İsmet İnönü konuşmasının devamında kömürün ülke için büyük bir dava olduğunu vurguladı. O'nun tespitlerine göre kömür tüketimi ile gelişmişlik seviyesi arasında güçlü bir bağ bulunmaktaydı. Bu da sanayileşme çabası içerisindeki Türkiye için Zonguldak'ın önemini bir kat daha arttırmaktaydı. Celal Bayar'a göre fabrikanın temelini atılması, belirlenen amaçlara ulaşılması için büyük bir adımdı¹⁰⁶⁷.

Zonguldak'ın Üzülmüş mevkiinde inşa edilmeye başlanan sömikok fabrikasındaki çalışmalar büyük bir hızla devam etti. Fabrikanın alt kısmı Nisan 1935'te

¹⁰⁶⁴ **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1934, s.3.

¹⁰⁶⁵ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.32.

¹⁰⁶⁶ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.32-34.; **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1934, s.1, 5.; **Milliyet**, 16 Ağustos 1934, s.1, 6.

¹⁰⁶⁷ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.32-34.; **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1934, s.1, 5.; **Milliyet**, 16 Ağustos 1934, s.1, 6.

tamamlandı ve bir kısmına makineler yerleştirildi¹⁰⁶⁸. Haziran 1935'e gelindiğinde antrasit fırınları, ham kömürden kimyasal ürün çıkaracak tesisat ve havagazı depoları tamamlanmak üzereydi. Fabrika bacası, ham kömürün antrasit haline dönüştürülmesinde çıkacak gazların zararlı etkilerini azaltması için 72 m olacaktı. Böylece o dönem itibariyle Türkiye'deki en yüksek baca rekoru kırılacaktı¹⁰⁶⁹.

Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın gezen Gazeteci-Yazar H. Ocakoğlu, "Yeni Asır" gazetesinin 9 Temmuz 1935 tarihli nüshasındaki yazısında inşaat alanındaki izlenimlerini ve bundan duyduğu heyecanı şu cümlelerle ifade etmekteydi: *"Boğaziçi'nin güzellikleri arasından süzülüp giderken hiç görmediğim bu sahillere kavuşmak heyecanı içinde çırpınıyorum. İlk uğrağımız yer, Zonguldak'tı. Kent içinde küçük bir gezinti yaparken, bir iki Zonguldaklıya: 'Memleketinizin görülecek en güzel yeri neresidir?' diye sordum. Aldığım karşılık şu oldu: 'Arı kovanını gidip görünüz.' Önce durakladım, arı kovanının neresi olduğunu kavrayamamıştım. Sordum, '63 numaralı ocak yanındaki fabrika!' cevabını verdiler. Anlaşıyordu ki geçen yıl, Başbakan General İsmet İnönü'nün 15 Ağustos'ta temellerini attığı, suni kok fabrikasının az zamanda yükselişi ve buradaki faaliyet ve çalışma gayretini halk, 'arı kovanı'na benzetmiş ve ona, bu adı takmış.*

*Filhakika otomobilimiz on dakika kadar yem yeşil ağaçlarla örtülü iki dağın arasından geçen en aşağı bir karıştan fazla tozu bulunan bir yoldan ilerleyerek 63 numaralı ocağa ulaştırdı. Ocağa giren yolun solunda, hummalı bir çalışma gözden kaçmıyordu. Bir yandan fabrikanın beton bölmeleri arasını yapı işçisi örüyor, diğer yandan da Alman mühendislerin nezareti altında makinaların montaj ameliyesi faaliyetle devam ediyordu. Hem yapı yapılıyor hem makinalar kuruluyor. Türk, ecnebi mühendisler, Türk işçileri bu önemli eseri en kısa bir zamanda harekete getirmek için arı gibi çalışıyorlar. İşte Zonguldaklıların bu çalışmaya verdikleri, 'arı kovanı' adı görülen manzaraya göre hiç de yersiz değildir. Kok fabrikası, bir sene içinde tamamlanmış, harekete getirilmiş olacaktır. Buradaki çalışma, Türkiye ekonomik kalkınma plânımızın bir parçasının tahakkukunu müjdeleyecek bir eser olduğundan, karşısında dakikalarca kalmaktan ve onu seyretmekten, seyirle heyecan duymaktan, insan, nefisini menedemiyor."*¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁸ **Milliyet**, 6 Nisan 1935, s.7.

¹⁰⁶⁹ **Son Posta**, 22 Haziran 1935, s.4.

¹⁰⁷⁰ H. Ocakoğlu, "Zonguldak Kömür Havzasındaki Arı Kovanı", **Yeni Asır**, (9 Temmuz 1935), s.1.

Fabrikanın inşaa çalışmaları Eylül 1935 itibariyle tamamlandı. Fabrikadaki makinelerde bir hafta boyunca yapılan üretim denemelerinden olumlu sonuçlar elde edildi. Fabrikadaki “*ilk Türk antrasiti*” 21 Eylül 1935’te üretildi. İşletme günde 157.5 ton antrasit ve 28.000 m³ hava gazı imal edecekti¹⁰⁷¹. İlk üretiminde 30 ton antrasit kömürü, kibrit hamızı ve diğer bazı kimyasal maddeler kullanacaktı. İlerleyen dönemde yine kendisinin üreteceği antrasit kömürü ve havagazı ile çalışacaktı. Zonguldak Belediyesi ile yapılacak çalışmalar sonucu üretilecek havagazının kalanı ev ihtiyaçlarını karşılamak için Zonguldak’taki konutlara dağıtılacaktı¹⁰⁷².

Anlaşılabacağı üzere fabrika, Türkiye’nin sömükok-antrasit ihtiyacının bir kısmını karşılayacaktı. Bu sanayinin kurulması ile kimyevi maddelerin bir kısmı üretilecekti. Fabrika kurulmadan önce Almanya, Fransa ve Belçika’da incelemeler yapmak üzere 1934’te bir Türk heyeti görevlendirildi. Aynı zamanda Türkiye’den alınan kömür numunesi Avrupa’nın ilgili merkezlerinde test ettirilecekti. Fabrika, Almanya’nın Koppers firması tarafından inşa edilecekti. Burada ilk Türk antrasiti ile yerli benzin de üretilecekti.

2- Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası’nın Faaliyete Geçmesi (10 Aralık 1935)

BBYSP’nın kimya sanayi programı içinde yer alan ve 1.500.000 liraya mal olan Zonguldak Sömükok-Antrasiti Fabrikası İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından 10 Aralık 1935’te işletmeye açıldı. Celâl Bey fabrikanın açılış töreninde yaptığı konuşmada: “*Cumhuriyet Hükümeti’nin birinci beş senelik endüstri programına dâhil olan birinci Türk antrasit fabrikasını sizlerin sıcak hüsnü kabulünüzün verdiği bahtiyarlıkla açıyorum. Fabrika 1.500.000 lira ile vücuda gelmiştir. Azami kapasitesi 60.000 ton miktarındadır. Memleket müdafaası için muhtaç olduğumuz maddeleri bize vermektedir. Fabrika verdiği ilk mahsulle yapılan fenni tahlillere göre muvaffakiyetini göstermiştir. Demek oluyor ki birinci Türk antrasit fabrikası muvaffak olmuş bir eser sayılabilir. Ancak, memleket ihtiyacının büyüklüğünü hesap edince bunu bir ilk adım olarak kabul ederiz.*”¹⁰⁷³

Celâl Bayar konuşmasında kömürün halkın alım gücüne uygun bir fiyatta olması gerektiğini de belirterek, bu gerçekleştirildiği takdirde ülkeye hizmet noktasında

¹⁰⁷¹ **Ulus**, 21 Eylül 1935, s.1.

¹⁰⁷² **Son Posta**, 22 Haziran 1935, s.4.

¹⁰⁷³ **Ulus**, 11 İlkânun 1935, s.5.; **Cumhuriyet**, 11 Birincikânun 1935, s.1,8.; **Vakit**, 11 Birincikânun 1935, s.5; Cemal Kutay, **Celâl Bayar**, I, İstanbul, 1939, s.474, 475.

amaçlarına ulaşacaklarını söyledi. Avrupa’da XVIII. yy’da başlayan kömür sanayisinin Türkiye’de henüz başlangıç seviyesinde olduğuna dikkat çekti. Bölgede sömükok-antrasit üretiminin önceden 100.000 ton olduğunu, fabrikanın kurulması sonrası bunun 400.000 tona ulaşacağını ifade etti. Son olarak artık ülkede kömür sanayisinin kurulmasına başlandığını vurguladı¹⁰⁷⁴.

Türkiye’nin kömür sanayine girişinde önemli bir yeri olan¹⁰⁷⁵ Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası, 63 numaralı kömür madeni ocakları bölgesinde bulunuyordu. Yapılan saha çalışmasının tamamlanmasından sonra¹⁰⁷⁶ açılan 22.500 m²’lik bir saha üzerindeydi. Bu alanda fabrika binalarının kapladığı yer 4.052 m² idi¹⁰⁷⁷.

Faaliyete geçtiği dönemde Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası’nda on biri yabancı olmak üzere doksan bir işçi çalışmaktaydı.¹⁰⁷⁸ Fabrikada, 1 m³ kömürden 550 kg antrasit çıkarılmakta ve suni benzin, benzol gibi kimyasal maddeler üretilmekteydi¹⁰⁷⁹. Briket üretimine ise 1937’de başladı¹⁰⁸⁰. Fabrikanın enerjisi 180 kw gücündeki bir elektrik motorundan ve 2.600 kg gaz üreten bir havagazı tesisatından sağlanmaktaydı¹⁰⁸¹.

Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası açılmadan önce piyasada yabancı antrasitler 42 liraya satılmaktaydı. Fabrikanın açılması ile aynı derecedeki yerli antrasitler 25 liraya satıldı. Bu farktan dolayı yabancı antrasit ticareti ile uğraşan tacirler yurtdışından antrasit almayı bıraktı¹⁰⁸².

Böylece Zonguldak Sömükok-Antrasit Fabrikası BBYSP doğrultusunda kuruldu. Tesis, 1.500.000 liraya mal oldu. Türkiye’nin ilk sömükok-antrasit fabrikası hem Zonguldak hem de Türkiye için yeni bir kaynak oldu. Fabrikanın elde ettiği antrasitler yurtdışındaki muadillerine göre daha uygun bedelle piyasaya sürüldü.

¹⁰⁷⁴ **Ulus**, 11 İlkânun 1935, s.5.; **Cumhuriyet**, 11 Birincikânun 1935, s.1,8.; **Vakit**, 11 Birincikânun 1935, s.5; C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.474, 475.

¹⁰⁷⁵ Zonguldak’ta daha önce kurulan kok fabrikası, yalnızca ham kömür çıkarıyordu ve mahalli ihtiyaçları yeteri kadar karşılayamıyordu. Bu fabrika, I. Dünya Savaşı’nda Rus donanmasının Zonguldak’ı bombalaması sırasında yıkıldı. (**Zonguldak**, 15 Eylül 1934, s.1.)

¹⁰⁷⁶ **Cumhuriyet**, 29 Birinciteşrin 1935, s.5.

¹⁰⁷⁷ **Ulus**, 12 İlkânun 1935, s.6.; **Vakit**, 10 Birincikânun 1935, s.9.

¹⁰⁷⁸ **Ulus**, 12 İlkânun 1935, s.6.; **Vakit**, 10 Birincikânun 1935, s.9.

¹⁰⁷⁹ **Akşam**, 19 Eylül 1935, s.5.

¹⁰⁸⁰ **Son Posta**, 18 Şubat 1937,s.5.

¹⁰⁸¹ **Ulus**, 12 İlkânun 1935, s.6.

¹⁰⁸² **Akşam**, 19 Eylül 1935, s.5.

3- Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın Faydaları

Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın açılması ile o güne kadar enerji için faydalanılan kömür, artık farklı biçimlerde değerlendirilmeye ve farklı sahalarda kullanılmaya başlandı. Fabrika açılmadan önce yurtdışından getirilen antrasite milyonlarca lira para verilmekteydi. Sömikok-antrasit fabrikasının kurulması ile öncelikle birçok kimyevi yan ürünü bünyesinde barındıran ve bu bakımdan stratejik bir öneme sahip olan “*Türk antrasiti*” üretilerek yurtdışına çıkan paranın önemli bir kısmının yurtiçinde kalması sağlanacaktı.

Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın kullanacağı kömürün çıkartılması için önemli sayıda maden işçisine ihtiyaç vardı. Bu bakımdan yeni işçiler alan fabrika birçok kişiye istihdam sağladı. Fabrika aynı zamanda kömür nakli için karayolu, demiryolu ve denizyolu ulaşımını da sıklıkla kullanmakta ve böylece nakliye sektörünün de gelişmesine katkı sağlamaktaydı. Bunun dışında kömür madenciliği gibi çok ağır çalışma şartlarının olduğu fabrikada modern işçi evleri, spor sahaları ve sağlık ocağı ile personeline, güvenli ve konforlu bir ortam sunulmaktaydı. Böylece fabrikanın üzerinde özellikle durduğu ve uyguladığı iş sağlığı ve güvenliği politikası diğer maden işletmeleri için de örnek oluşturmaktaydı. Zonguldak'ta üretilen antrasitin ev yakıtı olarak kullanılmasıyla birlikte ülkenin en büyük servet kaynaklarından biri olan ormanlarının tahrip edilmesinin de önüne geçildi¹⁰⁸³.

İktisat Vekili Celâl Bayar bu konunun önemi hakkında şu açıklamada bulunmaktaydı: “*Bu ev mahrukatı meselesini hallettiğimiz takdirde ormanlarımızı da kurtarmış olacağız. Memleketimizin her tarafı muhtelif cinsten kömür deposu halindedir. Fakat bunlara kazma vurulmayarak yanı başlarındaki ormanlara balta vurulmuştur. Bu ormanları kurtarmak mühim bir iş olacaktır.*”¹⁰⁸⁴

Zonguldak'taki sanayileşme faaliyetleri sonucu kaydedilen ilerlemeler, şehrin görünümüne de yansdı. Şehrin imarı için bir takım çalışmalar yapıldı. Zonguldak Valisi Halid Aksoy sömikok-antrasit fabrikasının faaliyete geçtiği dönemde şehirde yoğun bir bayındırlık çalışması başlattı. Bir taraftan şehir içine birçok yeni yol kazandırılırken diğer taraftan da Filyos-Irmak demiryolu hattı üzerinde çalışmalar yapıldı.

Belirtildiği üzere yalnızca yakacak olarak kullanılan kömür, fabrikanın kurulmasının ardından bir hammadde olarak kullanılmaya başlandı. Bunun yanı sıra sömikoktan birçok yan ürün de elde edildi. Ekonomik olarak ülkeye önemli bir katma

¹⁰⁸³ Zonguldak, 15 Eylül 1934, s.1.

¹⁰⁸⁴ Ayın Tarihi, S.2 (1-31 II. Kânun 1934), s.6.

değer sağladı ve yurt dışına çıkan paranın önüne geçildi. Fabrika ile bir taraftan iş imkanı sağlanırken diğer taraftan da nakliyecilik sektörü geliştirildi.

C- GEMLİK SUNĞİPEK FABRİKASI

1- Türkiye’de Suni İpek Sanayisine Olan Gereksinim ve Gemlik Sunğipek Fabrikası’nın Kurulma Süreci

Türkiye’de suni ipeğin¹⁰⁸⁵ kullanılması I. Dünya Savaşı’ndan önce başladı. Ancak o dönemlerde oldukça pahalı olan bu ürün kumaş üretiminden daha çok fes püskülü, perde, örtü saçakları ve mendil üretimi ile havlu ve peştemal kenarlarında süs olarak kullanılmaktaydı. Türkiye’de suni ipeğin bir dokuma ürünü olarak kullanılması ise Cumhuriyet’in ilanından sonra idi¹⁰⁸⁶.

Türkiye’deki ipekli dokuma fabrikaları savaşın yıkıcı etkisi ile tahrip oldu. Bursa’nın dutlukları I. Dünya Savaşı’ndan önce 34.774 dönüm iken bunların büyük bir bölümü savaş sırasında yıkıldı ve 17.325 dönüme kadar geriledi. Kalan dut ağaçlarının da çoğu hastalıklı ve bakımsız idi. Ülkede 1923 itibarıyla yalnızca üç adet bakımsız halde ipekli dokuma fabrikası bulunmaktaydı. İpekçiliğin temelini oluşturan dutçuluk ise bitmek üzereydi¹⁰⁸⁷. Alınan önlemler sonucu gerek İpek Böcekçiliği Enstitüsü’nün¹⁰⁸⁸ çabaları gerekse dağıtılan dut fidanları ve ipek böcekleri sayesinde ipekçilik yeniden canlanmaya başladı. Teşvik-i Sanayi Kânunu’nun sağladığı imkanlar ve gümrük himayelerinin de etkisiyle ipekli dokuma fabrikalarının sayısı 1933’te elli dörde kadar yükseldi¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁵ Doğal ipeğin suni olarak üretilmesi için bilimsel ilk çalışma 1664’te İngiliz Royal Society of London Akademisi Genel Sekreteri Robert Hooke’un “*Küçük Cisimlerin Fizyolojik Tarifi*” adlı raporu idi. Burada kauçuk cinsi bir takım yapışkan maddelerden iplik yapılabileceği belirtildi. Ticari mahiyette suni ipek ipliğini ilk kez üreten ise Fransız Kimyacı Comte Hilaire de Chardonnet idi. Chardonnet 1878’de Fransız İlim Akademisi’ne verdiği “*Tabii İpeğe Benzeyen Suni Bir Tekstil Maddesi*” isimli bir raporunda, bazı suni ipek numunelerini göstererek bunların üretim yöntemlerini açıkladı. (Türkiye’de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, Ankara, 1958, s.6, 7.)

¹⁰⁸⁶ Türkiye’de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.14.

¹⁰⁸⁷ H. Cemâl, Sadrettin, 10 Yıl İçinde, İstanbul, 1933, s.20.

¹⁰⁸⁸ Enstitü, Düyun-u Umumîye İdaresi tarafından “*Harir Darüttalimi*” adı ile 1888’de Bursa’da kuruldu. Düyun-u Umumi İdaresi’nin kaldırılması üzerine, “*İpekböcekçiliği Mektebi*” adı ile hükümete devredildi. 1930’da ise faaliyetlerine “*Bursa İpek Böcekçiliği Enstitüsü*” adı altında devam etti. (15 Bursa, s.79.)

¹⁰⁸⁹ H. Cemâl, Sadrettin, 10 Yıl İçinde, s.15.; 1922’den 1933’e kadarki ipekli dokuma fabrikaların isimleri şunlardı: Hacı Sabri 1922-1924-1925, Yeşil Dokuma 1923, İpek-iş 1923, Lâle-Çağlayan 1927, Şark 1927, Resulzade Mehmed 1927, Ahmet Hamdi 1928, Hacı Recep 1928, Doğan 1928, Kurdoğlu 1928, Türk-Japon Şirketi 1928, Terakki 1929, Sevim 1929, İktisat 1929, Gündoğdu 1929, Atlas 1929, Başlangıç 1929, Kâmil Bey 1929, Mustafa 1929, Muhittin ve Hakkı 1930, İlk Bahar 1930, Zaman 1930, Gaffar Z. Mehmed 1930, Kurtuluş 1930, Fettah Hüseyin 1930, Mustafa 1930, M.Mislin 1930, İnkişaf 1931, Sebat 1931, Birman 1931, Liya Nahmiyas 1931, Elmas Mekik 1931, Hasan Fehmi 1931, Yıldız 1931, Hüsnü Bey 1931, Üftade 1931, Hisar 1931, Şöhret 1931, Cemal Bey 1931, Rüştü 1931, Ali Vebi 1931, E. Bahar Kolombo 1931, Güzel İş 1932, Kurt 1932, Hacı Yakup Kemâl 1932, Tülü 1933, Abti

Türkiye’de 1923 itibariyle ipekli dokuma ihtiyacının çok az bir bölümü yurtiçinden karşılanmaktaydı. Cumhuriyet Dönemi’nde büyük bir ilerleme kaydeden ipekli dokumacılıkta önemli bir üretim artışı ve ithalatta hızlı bir düşüş meydana geldi¹⁰⁹⁰.

Yıllara göre fabrikada üretilen ipekli dokuma miktarı şöyle idi¹⁰⁹¹:

Yıl	1923	1927	1932	1933	1934	1935	1936
Üretim Miktarı	2.000 kg	7.200 kg	91.600 kg	94 ton	90 ton	90 ton	92.5 ton

İpekli dokuma ithalatı ise şu rakamsal değerleri içeriyordu¹⁰⁹²:

Yıl	1923	1927	1932	1933	1934	1935	1936
Miktar	17.000 kg	173.600 kg	6.600 kg	8 ton	3 ton	7 ton	4.5 ton

Türkiye’de üretilen doğal ipekler yurtdışından talep görmediği halde yurtiçinde dışarıdakilere göre iki katına satılmaktaydı. Üretim ise ülke ihtiyacını ancak karşılayabiliyordu. Bu yoğun talep karşısında suni ipek ithalatı artmaktaydı. 1933’te 471.000 liralık suni ipek ithalatı gerçekleştirilmişti. Yapılan planlamalara göre kurulacak suni ipek fabrikasının hammadde ihtiyacının %13’ü yurtdışından kalan kısmı ise yurtiçinden elde edilecekti. Suni ipek üretimi ile birlikte doğal ipek tüketiminin azalmayacağı düşünölmekteydi¹⁰⁹³.

Efendi 1933, Uğuroğlu 1933, Şerif Efendi 1933, Eskenazi Behar ve Şürekası 1933, Rıza Oğlu Emin 1933, Tevfik Efendi 1933. (H. Cemâl, Sadrettin, **10 Yıl İçinde**, s.17, 18.)

¹⁰⁹⁰ Türkiye’nin gerçekleştirdiği ipekli dokuma ithalat miktarları: 1923’te 17.000 kg ve 1927’te 173.000 kg iken, 1932’de 6.600 kg’a geriledi. Bu ise her yıl ortalama 4.500.000 liranın yurtiçinde kalmasını sağladı. (H. Cemâl, Sadrettin, **10 Yıl İçinde**, s.18.)

¹⁰⁹¹ **BCA**, 30.10.166.154.4.; H. Avni-H. Güler, **Türkiyede Sanayiın İnkişafı**, s.43.

¹⁰⁹² **BCA**, 30.10.166.154.4.; H. Avni-H. Güler, **Türkiyede Sanayiın İnkişafı**, s.43.

¹⁰⁹³ **Aynı Tarihi**, S.2 (1-31 II. Kânun 1934), s.7.

Bursa’da ipekli dokuma ile uğraşanlar ilk zamanlar suni ipeği beğenmedi ve bu ürüne karşı büyük bir direnç gösterdi. İthal edilen suni ipeğin büyük bir bölümü İstanbul dokumacıları ve el tezgâhı sahipleri tarafından kullanılmaktaydı¹⁰⁹⁴. Suni ipeğin ithali 1923’te yasaklandı ve üretimine ara verildi. Ancak bu yasak 1924’te kaldırıldı¹⁰⁹⁵. Bunda özellikle suni ipeğin ucuz ve dayanıklı olması, görünüşü ve kullanışı ile doğal ipeği aratmaması etkili oldu.

Avrupa’dan ithal edilen veya İstanbul’da üretilen suni ipekli kumaşlar 1930’larda Bursa ipeklileri ile rekabet etmeye başladı. Doğal ipek dokumacıları aynı zamanda ekonomik krizler nedeniyle ağır vergiler ile karşı karşıya kaldı. Bundan dolayı 1935-1936 döneminde doğal ipek sanayisinin suni ipeğe karşı himayesi zorunlu bir hale geldi. Hükümet, gümrük politikasını 1935’te bu esasa göre düzenledi¹⁰⁹⁶.

Türkiye’de suni ipek üretiminin istenilen seviyelere gelmesi için bir takım önlemler alındı. Bunlar arasında; suni ipek sanayisinin toplu olarak bulunduğu ve merkeze yakın bir bölgede suni ipek ipliği fabrikası kurmak, suni ipeğin doğal ipeğe karşı olan yıkıcı etkisini durdurmak, kurulacak suni ipek fabrikasının maliyetlerini gelişmiş ülkelerdeki suni ipek fabrikalarının seviyesine ulaştırmak ve bunun için bir gümrük tarifesi uygulamak, ipekli dokuma üretimini artırmak için doğal ve suni ipek dokumacılığını teşvik etmek ve maliyeti düşürerek suni ipekli dokuma ithalinin önüne geçmek yer almaktaydı.

2- Gemlik Sunğıipek Fabrikası’nın Kurulması

Türkiye’de suni elyaftan dokuma ve trikotaj üreten sanayi özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında trikotaj imalathaneleri şeklinde gelişti. Bu nedenle suni ipek ithali önemli boyutlara ulaştı. Türkiye’de 1929 dünya ekonomik krizinin ardından suni ipek ipliği ithalinde artış kaydedildi¹⁰⁹⁷. Bu durum karşısında 1935-1936 döneminde doğal ipek sanayisini suni ipeğe karşı koruma zorunluluğu ortaya çıktı. Hükümet 1935’te suni ipekli dokuma ithaline son vermek, gümrük tarifelerini ona göre ayarlamak ve suni ipeğin, doğal ipeğe karşı yıkıcı bir rekabet unsuru olmasını önlemek için ülkenin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede bir suni ipek fabrikası kurmaya karar verdi¹⁰⁹⁸.

¹⁰⁹⁴ Türkiye’de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.14.

¹⁰⁹⁵ Z. Toprak, Sümerbank, s.46.

¹⁰⁹⁶ Türkiye’de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.14, 15.

¹⁰⁹⁷ Z. Toprak, Sümerbank, s.46.

¹⁰⁹⁸ Türkiyede İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.14, 15.

Türkiye’de suni ipek sanayisinin kurulması için projelendirme çalışmaları ilk olarak 1930-1932 döneminde yapıldı. Suni ipeğin elde edilmesi için selüloz, sud kostik ve sülfürik asit gibi temel hammaddelere gereksinim vardı. Üretim aşamasında ise çok miktarda suya ihtiyaç vardı. Sümerbank İdare Meclisi 1934’te fabrikanın kurulacağı yer olarak İstanbul ve Gemlik seçenekleri üzerinde durdu. İlk başta İstanbul ön plana çıktı. Bir Macar firması Feshane, Bakırköy ve Gemlik bölgelerinde incelemelerde bulundu. Yapılan araştırmalar sonucu Feshane’de istenilen seviyede su bulunmadığı tespit edildi ve buradan vazgeçildi. Bakırköy’deki incelemeler olumlu sonuç verdi. Mevcut su kaynakları yeterliydi. Ayrıca eskiden beri bir sanayi merkeziydi. Bu sebeple işgücü açısından kolaylık sağlamaktaydı. Ulaşım ve piyasa olarak da elverişli bir konumdaydı. Fabrika için şartlar Bakırköy’ü ön plana çıkarmaktaydı¹⁰⁹⁹.

Buna karşın Gemlik ise tarım, hayvancılık ve denizcilik merkeziydi. Büyük bir sanayi tesisi bulunmuyordu. Bursa’nın ipeklileri meşhurdu. Şehir, birçok ipek ustası ve üreticisine sahipti. Celâl Bayar’ın Gemlikli olması da fabrikanın burada açılmasına vesile oldu. Bu haliyle ipekli dokuma oldukça pahalıydı. Suni ipeğin devreye girmesi ile doğal olarak fiyatlar düşecekti. Bursa’da her iki ürünün de pazar bulacağı görüşü kabul görmekteydi. Sonuçta suni ipek fabrikasının Bakırköy yerine Gemlik’te kurulmasına karar verildi¹¹⁰⁰.

Fabrikanın kurulmasına karar verilmesinin ardından Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer Gemlik’e geldi. Kendisi, Gemlik’te yapılmasına karar verilen suni ipek fabrikasının yerini belirlemek için Belediye Başkanı Eşref, Parti Başkanı Dr. Ziya, Ticaret Odası Başkanı İbrahim Karsaklı beyler ile birlikte birkaç yerde incelemelerde bulundu¹¹⁰¹. Başlangıçta Gemlik’te suni ipek fabrikasının inşaatı için önerilen yer tepelik idi. Bu hem inşaat sürecinde hem de üretim faaliyetine geçildiğinde sorun olacaktı. İlk etapta masraflar artacaktı. İhtiyaç duyulan suyun yaklaşık 3 km uzaklıktan temin edilmesi gerekebilecekti¹¹⁰². Fabrikanın tersane yönünde, Bursa yolu üzerine düşen alanda yapılmasına karar verildi¹¹⁰³. Fabrika için gerekli olan 29.746 m²’lik arazi 35.000 lira bedelle Sümerbank’a satıldı¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁹ A. A. Özeken, **Sanayi Tesis Yerleri Problemi**..., s.19, 20.

¹¹⁰⁰ **Son Posta**, 29 İkincikânun 1936, s.4.

¹¹⁰¹ **Kurun**, 20 İkincikânun 1935, s.6.

¹¹⁰² A. A. Özeken, **Sanayi Tesis Yerleri Problemi**..., s.20.

¹¹⁰³ **Kurun**, 20 İkincikânun 1935, s.6.

¹¹⁰⁴ **BCA**, 30.18.1.2.83.57.18.

Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın¹¹⁰⁵ bina kısımları 650.000 lira¹¹⁰⁶, memur ve işçi evleri ise 300.000 liraya mal olacaktı.¹¹⁰⁷ Fabrikanın ana binasında; suni ipek üretimi için iplik üretim makineleri, iplik yıkama, kurutma, büküm, iplik ayırma ve muayene, sud kostik üretim, kompresör, tulumba, tazyikli filtre tesisatı, elektrik motorları, iki adet turbo jeneratör, su tasfiye, havalandırma kısımları ile tamir atölyesi, kimya laboratuvarı¹¹⁰⁸, atölye binası, malzeme ambarı, bir koğuş, yüz tonluk bir tekneyi çekebilecek kuvvette bir kızak yer alacaktı¹¹⁰⁹. Fabrika ana yapısının dışında; karayolu bağlantısı, 35 m uzunluğunda iskele, 6 m genişliğinde ve 14 m boyunda bir köprü¹¹¹⁰, biri fabrika müdürüne tahsis edilmek üzere dört modern memur evi, büyük bir garaj yapılacaklar arasında yer almaktaydı¹¹¹¹.

Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın tesisatı ve montajı için gerekli olan inşaat malzemeleri Almanya'nın "*Allgemeine Transportgesellschaft vorm. Gondrand u. Mangili*"¹¹¹² ile "*Oscar Kohorn*"¹¹¹³ firmalarından alındı. Ayrıca Ilıcaksu etrafında kurulan tuğla, kerpiç yapım yerleri de fabrikaya inşaat malzemeleri hazırlamaktaydı. İnşaatta birçoğu Sivas, Erzurum ve Kars'tan gelen sekiz yüz işçi çalışacaktı. İşçiler için büyük bir lokanta açılacaktı. İşçi evleri ve lokaller, işçilerin sağlığı ve zevki göz önünde bulundurularak modern bir tarzda inşa edilecekti¹¹¹⁴.

Suni ipek fabrikasının hammaddeleri ilk dönemde yurtdışından alınacaktı. Daha sonraki dönemde ise kurulacak olan klor-alkali fabrikasından sud-kostik, selüloz fabrikasından selüloz ve sülfürik, asit fabrikasından ise sülfürik asit gibi temel hammaddeler temin edilecek ve suni ipek fabrikasında kullanılacaktı¹¹¹⁵.

Fabrikanın temeli 28 Kasım 1935'te atıldı¹¹¹⁶. Asıl inşaatına ise 22 Mayıs 1936'da başlandı.¹¹¹⁷ Bina temelleri için toprağın direncine göre bazı yerlerde daha

¹¹⁰⁵ Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın ismindeki, "*sunğ*" kısmı hakkında Mustafa Kemal Atatürk 26 Kasım 1935'te şu bilgilendirmeyi yaptı: "*Sun'i, sun muğ/iğ'dir. Ustalık eseri yapmak, demektir. Kelime kaynaşarak, 'sunği' olur. Ğ okunmaz. Sun'dan sonra durma ve i, i'yi uzatma işaretidir. Sunği+ipek kaynaşınca, Sunğıpek olur.*" **Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazısı Belgesi**, Merinos Tekstil Sanayi Müzesi'nde sergilenmektedir. Ziyaretimiz esnasında bu belgenin bir kopyası tarafımızca edinilmiştir. (Bkz. Ekler. Foto: 62.)

¹¹⁰⁶ **Akşam**, 19 Teşrinievvel 1936, s.6.

¹¹⁰⁷ **Son Posta**, 16 Mart 1938, s.5.

¹¹⁰⁸ **BCA**, 30.18.1.2.66.57.9.

¹¹⁰⁹ **BCA**, 30.18.1.2.83.57.18.

¹¹¹⁰ **Son Posta**, 18 Birinciteşrin 1936,s 5.

¹¹¹¹ **Akşam**, 19 Teşrinievvel 1936, s.6.

¹¹¹² **BCA**, 30.18.1.2.74.40.15.

¹¹¹³ **BCA**, 30.18.1.2.68.72.19.

¹¹¹⁴ **Akşam**, 19 Teşrinievvel 1936, s.6.

¹¹¹⁵ Z. Toprak, **Sümerbank**, s.47.

¹¹¹⁶ **Sümer Bank Gemlik Sunğıpek Fabrikası**, s.1.; **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, IX, (Nisan 1970), s.6.; **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973**, s.143.

derinlere inilirken bazı yerlerde deniz 2.5 m dolduruldu. Fabrikanın inşası esnasında ileride yaşanılacak tehlikelere karşı da bir takım önlemler alındı. Depreme karşı önem için çeşitli tertibatlar monte edildi. Etrafa saçılacak gazların çevreye zarar vermemesi ve ağaçları kurutmaması için 65 m yüksekliğinde betonarme bir baca yapıldı¹¹¹⁸. Ilıcaksu denilen suyun fabrikaya getirilmesi için borular döşendi¹¹¹⁹. Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın temel inşaatı 1936'nın sonuna doğru tamamlandı. Bina aksamının yapımına 1 Ocak 1937'de başlandı. Fabrika, 1 Şubat 1938'de faaliyete hazır hale getirildi¹¹²⁰.

Yukarıda ifade edildiği üzere suni ipek ithalatındaki artış nedeniyle doğal ipek sanayi olumsuz yönde etkilendi. Bunun önüne geçebilmek için bir suni ipek fabrikasının kurulmasına karar verildi. Çalışmalar 1930'lu yıllarda hız kazandı. Suni ipeğin üretilmesi için bol miktarda suya ve birkaç yardımcı hammaddeye ihtiyaç vardı. Fabrikanın kurulacağı yer olarak ilk önce Bakırköy üzerinde duruldu. Fakat bir süre sonra bundan vazgeçildi. Gemlik ismi ön plana çıktı. İpekçilik geçmişinin olması, herhangi bir fabrikanın bulunmaması, deniz ve karayolu bağlantısı ve ticaret merkezlerine yakınlığı gibi nedenler fabrikanın burada kurulmasına sebebiyet verdi. Temeli 28 Kasım 1935'te atılan fabrikanın inşaat malzemeleri Almanya'dan getirildi.

3- Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın Açılışı (1 Şubat 1938) ve Faaliyetleri

İnşası tamamlanıp üretime hazır hale getirilen Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın açılışını yapmak üzere Mustafa Kemal Atatürk ve beraberinde Başvekil Celâl Bayar, Dâhiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, İktisat Vekili Şakir Kesebir ve bazı milletvekilleri ile birlikte 1 Şubat 1938'de Yalova'dan Gemlik'e geldi¹¹²¹. Aynı gün sunğıpek fabrikası faaliyete geçti¹¹²². Mustafa Kemal Atatürk, suni ipek fabrikasında yaptığı incelemelerin ardından fabrikanın hatıra defterine şunları yazdı: *“Sümer Bank Sunğıpek Fabrikasını ziyaretimden duyduğum bahtiyarlık büyüktür, bu değerli kurumun, millet için kutlu olmasını dilerim.”*¹¹²³

¹¹¹⁷ *Sümerbank X uncu Yıl*, s.75.

¹¹¹⁸ *Akşam*, 19 Teşrinievvel 1936, s.6.

¹¹¹⁹ *Son Posta*, 15 Ağustos 1937, s.5.

¹¹²⁰ *Türkiyede İpek ve İpekli Mensucat Sanayii*, s.15.

¹¹²¹ *Ayın Tarihi*, S.51, (1-28 Şubat 1938), s.12.

¹¹²² *Sümerbank X uncu Yıl*, s.75.; *Sümerbank*, s.12.

¹¹²³ *Gemlik Sunğıpek Fabrikası Hatıra Defteri*, BYY, SNY.

Açılışı yapılan Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın bina ve makineleri 2.000.000 liraya mal oldu¹¹²⁴. Fabrikanın elektrik santrali, dörder tonluk, su borulu iki adet Babcock kazanı ve her biri 400 kw'lık iki adet AEG turbo jeneratör grubu ile çalışmaktaydı. İhtiyaç anında biri 265 ve 150 beygir gücünde iki adet Grossley marka dizel elektrojen grubu bulunmaktaydı. Bunlar kendi aralarında veya bir türbinle aynı anda faaliyete geçebiliyordu¹¹²⁵. Yılda 1 ton suni ipek ipliği üreterek ülkenin bu yöndeki talebini tamamen karşılayacak¹¹²⁶ olan Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın selüloz tüketimi ise yıllık ortalama 180 ile 190 ton arasındaydı. Fabrikada yaklaşık 180.000 lira değerinde işletme malzemesi kullanılmaktaydı. Santralin kömür tüketimi ise 4.300 ton kadardı¹¹²⁷.

İlk dönemlerde yüz altmış işçinin istihdam edildiği¹¹²⁸ fabrikada, ilerleyen süreçte iki yüzü erkek ve yüz ellisi kadın olmak üzere toplam üç yüz elli işçi görev yapacaktı¹¹²⁹. İşletmede gün içerisinde üç vardiya çalışmaktaydı¹¹³⁰. Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nı 16 Temmuz 1938'de ziyaret eden I. Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay duyduğu memnuniyeti şu sözler ile dile getirmekteydi: “*Genç Türkiyemizin genç çocuklarının elinde ilerlemekte olan bu genç fabrikamızı gezmekten duyduğum bahtiyarlık ve iftihar beni de gençleştirdi.*”¹¹³¹

Fabrikada günde 1 ton suni ipek üretilmekteydi¹¹³². Bu üretim ile o dönemde ülkenin suni ipek ihtiyacının tamamı karşılanacaktı. İmal edilen suni ipeğin güzel ve ucuz olması Japonya, İtalya ve Fransa gibi tanınmış doğal ipek üreticisi ülkelerin bile takdirini kazandı¹¹³³.

¹¹²⁴ **Sümer Bank Gemlik Sunğıpek Fabrikası**, s.5.; **Bursa**, 31 Mart 1938, s.1.; S. Ataman, **Ekonomik ve Endüstriyel Bursa**..., s.41.

¹¹²⁵ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.7, (Temmuz 1951), s.219.

¹¹²⁶ **Sümerbank ve Endüstrisi**, s.8.

¹¹²⁷ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.75.

¹¹²⁸ **Akşam**, 27 Mart 1938, s.9.; **Son Posta**, 16 Mart 1938, s.5.; **Bursa**, 31 Mart 1938, s.1.

¹¹²⁹ **Sümerbank**, s.12.

¹¹³⁰ **Bursa**, 31 Mart 1938, s.1.

¹¹³¹ **Gemlik Sunğıpek Fabrikası Hatıra Defteri**, BYY, SNY.

¹¹³² **Sümer Bank ve Endüstrisi**, Ankara, 1938, s.8.; Suni ipek üretiminde kullanılan ana hammadde selüloz idi. Yardımcı maddeler ise: Sodyum hidroksit, karbon sülfür, sülfürik asit, sodyum sülfür, amonyum sülfat, klorür asit idi. (**Türkiye Vilâyetleri-Sanayi-Turizm Ansiklopedisi**, s.85.)

¹¹³³ **Sümer Bank Gemlik Sunğıpek Fabrikası**, s.1, 2.

Fabrikanın 1938-1942 döneminde ürettiği suni ipek miktarı¹¹³⁴:

Yıl	1938	1939	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	135 ton	243 ton	162 ton	162 ton	155 ton

Fabrikanın 1939-1942 dönemindeki satış bedellerinin alım cinsinden değeri¹¹³⁵:

Yıl	1939	1940	1941	1942
parasal değer (lira)	493.000	961.000	1.227.000	855.000

Başlangıçta yalnızca suni ipek üreten Gemlik Sunğıpek Fabrikası'na 1949'da viskon adı verilen suni yün ve pamuk üniteleri¹¹³⁶, 1950'de suni yün fabrikası, 1952'de selefön fabrikası ve karbon sülfür fabrikası eklendi¹¹³⁷. Böylece günde 1.5 ton suni ipek filament, 1.8 ton viskon-stapl fibre ve 0.7 ton selofan ile 1.400 kg karbon sülfür üretebilecek kapasiteye ulaşıldı¹¹³⁸. Türkiye'de suni elyaf tüketiminin hızla artması nedeniyle döviz kaybının önlenmesi için 1973'te yeni bir viskon fabrikası açıldı¹¹³⁹.

İlk dönemde “Sümerbank Gemlik Sunğıpek Fabrikası” adını taşıyan işletme, ilave edilen yeni tesisler ile kapasitesini ve sermayesini arttırdı. Tüzel bir kişilik kazanan fabrikanın adı “Sümerbank Gemlik Sunğıpek ve Viskoz Mamûlleri Sanayii Müessesesi” olarak değiştirildi¹¹⁴⁰.

Gemlik Sunğıpek Fabrikası zaman içinde teknolojisinin eskimesi nedeniyle üretimini durdurdu. 1997'de özelleştirme kapsamına alınarak Sümer Holding bünyesinde satışa sunuldu. 1998'de Tekel'e intikal etti. Fabrikanın 293 dönümlük arazisi ise 2004'te Özelleştirme İdaresi tarafından Uludağ Üniversitesi'ne devredildi.

¹¹³⁴ Sümerbank X uncu Yıl, s.75.

¹¹³⁵ Sümerbank X uncu Yıl, s.75.

¹¹³⁶ Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.143.

¹¹³⁷ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, I, S.1, (Temmuz 1961), s.27.

¹¹³⁸ Türkiye'de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.38.

¹¹³⁹ Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank 1933-1973, s.143.

¹¹⁴⁰ Türkiye'de İpek ve İpekli Mensucat Sanayii, s.15.

Fabrika sahası “*Uludağ Üniversitesi Gemlik Yerleşkesi*” adını aldı ve üniversite bünyesinde eğitim ve öğretime açıldı. Asım Kocabıyık Kültür Eğitim Vakfı’nın yüksekokula yaptığı katkılardan dolayı 2005’te Yüksek Öğretim Kurulu tarafından meslek yüksekokulunun adı “*Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu*” olarak değiştirildi. Meslek yüksekokulu ilk kez 2005-2006 eğitim-öğretim döneminde öğrenci aldı. Yerleşkenin adı ise Asım Kocabıyık Kültür Eğitim Vakfı’nın Uludağ Üniversitesi’ne yaptığı katkılardan dolayı Uludağ Üniversitesi Senatosu’nun 21 Mayıs 2007’de aldığı karar üzerine “*Gemlik Sunğipek-Asım Kocabıyık Yerleşkesi*” olarak değiştirildi. Yerleşkedeki eğitim-öğretim faaliyetlerine 2016 itibariyle Uludağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Uludağ Üniversitesi Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu olarak devam edilmektedir¹¹⁴¹.

4- Gemlik Sunğipek Fabrikası’nın Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Katkıları

a) Ekonomik Katkı

Gemlik Sunğipek Fabrikası ülke ekonomisine önemli katkılarda bulundu. Türkiye, fabrika kurulmadan önce her yıl gümrük vergisi yüksek olan 50.000 kg suni ipeği yurtdışından alıyordu. Fabrikanın kurulması ile yılda belirli kalınlıkta 300.000 kg suni ipek ipliği üretildi. İthalat ise büyük ölçüde durduruldu. Böylece yurtdışına çıkan dövizin önemli bir kısmı yurtiçinde kaldı¹¹⁴².

Fabrika aynı zamanda büyük bir istihdam kaynağı da oldu. İşletmede 1961 itibariyle beş yüz on üç işçi ve elli yedi memur olmak üzere beş yüz yetmiş kişi çalışmaktaydı¹¹⁴³. İşçilerinin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için yılda 864.340 lira normal ücret, 163.000 lira prim, 7.000 lira fazla mesai ücreti, 5.000 lira evlenme, doğum, ölüm ve hastalık ücreti ve 15.000 lira işçi tedavi masrafları olmak üzere toplam 1.185.640 lira ödenmekteydi¹¹⁴⁴.

Gemlik Sunğipek Fabrikası, Gemlik ve çevresine büyük bir hareketlilik getirdi. Fabrikanın kurulmasıyla birlikte Gemlik’te önemli bir nüfus artışı meydana geldi. Bu durum piyasayı canlandırdı. İlçe merkezinde kiralık ev bulmak zorlaştı ve kira fiyatları yükseldi. Böylece konut ihtiyacı artarak inşaat sektörü hareketlendi¹¹⁴⁵.

¹¹⁴¹ **Uludağ Üniversitesi Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu edinilen bilgi.** (15 Ekim 2016)

¹¹⁴² **Son Posta**, 29 İkincikânun 1936, s.4.

¹¹⁴³ **Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi**, I, S.1, (Temmuz 1961), s.27.

¹¹⁴⁴ **Mensucat Meslek Dergisi**, IV, S.7. (Temmuz 1951), s.219.

¹¹⁴⁵ **Son Posta**, 15 Ağustos 1937, s.5.

Bu konu hakkında son olarak şu değerlendirilmeyi yapabiliriz: Fabrikada mevcut ithalatın yaklaşık altı katı oranında bir üretim gerçekleştirildi. Böylelikle hem döviz kaybı önledi hem de doğal ipeğe alternatif bir ürünün uygun fiyatla halka ulaştırılması sağlandı. Fabrika mütevazı bir ilçe için önemli bir iş kaynağı oldu. Zamanla artan nüfus ilçe ekonomisini hareketlendirdi.

b) Sosyo-Kültürel Katkı

Fabrika, sportif faaliyetleri de desteklemekteydi. 1948’de kurulan “*Sümerspor Kulübü*” ile ilçede futbol, voleybol, tenis, deniz sporlarından kürek ve yüzme ile pingpong dalında faaliyet gösterildi. Fabrikaya ait olan plaj gazinosu, yazlık düğün salonu, çocuk parkı ve Uludağ dinlenme kampı ile çalışanların sosyo-kültürel ihtiyaçları karşılanmaktaydı¹¹⁴⁶.

Fabrika aynı zamanda kurulduğu bölgeye sağlık hizmeti vermektedir. İstanbul’a yakınlığı sebebiyle yaşanan nüfus hareketliliği Gemlik’te tifo vakalarında artışa neden oldu. Bunun üzerine fabrikanın sağlık personeli tarafından işçilere ve halka tifo aşısı yapıldı¹¹⁴⁷.

Fabrikanın kurulması Gemlik’in görünümünü de değiştirdi. Tersane bölgesi fabrika kurulduktan sonra artan ticari faaliyetler sonucu modern binaların inşa edildiği canlı bir yer haline geldi¹¹⁴⁸. Aynı zamanda Gemlik Belediyesi, Mudanya’nın imar projelerini hazırlayan Şehircilik Uzmanı Voldenbark ile Gemlik’in imar projelerini hazırlama konusunda anlaştı¹¹⁴⁹.

Sosyo-kültürel katkı açısından değerlendirdiğinde ise fabrikada çalışanlar için birçok imkan sağlandı. İşletmenin denize yakın olması, su sporları ve diğer branşlarda çeşitli aktivitelere imkan tanımaktaydı. Aynı zamanda tatil döneminde eğlenme ve dinlenme için fırsat sunulmaktaydı. Sağlık hizmeti ise fabrika bünyesinde verilmekteydi. Aynı zamanda mikrobik ve bulaşıcı hastalıklara müdahale edilmekteydi.

¹¹⁴⁶ Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi, IX, (Nisan 1970), s.11, 14.

¹¹⁴⁷ Son Posta, 15 Ağustos 1937, s.5.

¹¹⁴⁸ Bursa, 31 Mart 1938, s.1.

¹¹⁴⁹ Akşam, 8 Nisan 1938, s.12.

C- İZMİT KÂĞIT FABRİKASI

1- Kâğıt Fabrikasının Kurulması İçin Başlatılan Çalışmalara Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın Yaptığı Katkı

Türkiye’de önemli bir ihtiyaç maddesi olan kâğıdın üretimi için Cumhuriyet Dönemi ile birlikte kapsamlı bir çalışma başlatıldı. Teknik destek almak için yerli ve yabancı uzmanlar ile bağlantılar kuruldu. İlk olarak Mehmed Ali (Kâğıtçı) ile irtibata geçildi¹¹⁵⁰. Kendisi, yapılan araştırma sonucu kâğıt sanayi üzerinde yoğunlaştı. O’na göre: “Yaşamak için ekmek ne ise düşünmek için de kâğıt o idi. Her ikisini topraklarında yetiştiremeyen milletler büyük bir eksiklik yaşıyordu.”¹¹⁵¹

Mehmed Ali (Kâğıtçı) 1923’ten itibaren selüloz¹¹⁵² ve kâğıt sanayisinin kurulması için araştırmalarda bulunmak amacıyla yurt gezilerine çıktı. Hopa’dan İskenderun’a kadar olan hat üzerindeki Gülüş Irmağı, Yeşilırmak, Kızılırmak, İrva deresi, Küçükusu, Çekmeceler, Kâğıthane ve Alibey dereleri, Mihaliç iskelesi, Garsak deresi, Ereğli, İzmir ve İzmit çevreleri, Antalya, Silifke, Seyhan ve Ceyhan bölgelerini

¹¹⁵⁰ Türk kâğıt sanayisinin modern anlamdaki kurucusu Mehmed Ali Kâğıtçı 1899’da Heybeliada’da doğdu. İlk ve ortaokulu burada bitirdi. Lise öğrenimini ise İstanbul’da tamamladı. Daha sonra Darülfünun’un Kimya Enstitüsü’nden mezun oldu. Aynı okulda müderris yardımcılığı yaptı. Üniversiteden ayrılarak Almanya ve Fransa’ya gitti. (50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, İzmit, 1987, s.25.); Mehmed Ali Bey, Avrupa’da bulunduğu ilk dönemde kimseye kimyager olduğunu söylemedi. Alfeld, Gronau, Waldhof, Lancey ile Voiron şehirlerindeki selüloz, kâğıt ve karton fabrikalarında işçi olarak çalıştı. Hannover Teknik Üniversitesi’nde Selüloz Uzmanı H. Ost’un Enstitüsü’nde teorik ve pratik eğitim aldı. Grenoble Üniversitesi Yüksek Kâğıt Mühendisliği Bölümü’nün giriş sınavlarını kazandı. Buradan birincilikle mezun oldu. Yüksek Kâğıt Mühendisliği diploması aldı. La Cellulose Fenni Araştırmalar Enstitüsü’nde çalıştı. (Seka Dergisi, S.1, (Ağustos 1984), s.7.); Yurtdışından teklifler aldı. Ancak 1923’te Türkiye’ye döndü. Bu tarihten itibaren kâğıt teknolojisini kurmak için çalışmalara başladı. 14 Ağustos 1934’te İzmit’te kâğıt ve karton fabrikasının temelini atılmasını sağladı. İzmit kâğıt ve karton fabrikalarında 11 Haziran 1941’e kadar işletme müdürü olarak görev yaptı. Dünya Selüloz, Kâğıt Mühendisleri ve Kimyagerleri Birliği Üyeliği’nde bulundu. Dünyanın altıncı şeref yüzüğü ile ödüllendirildi. Almanca ve Fransızca bilen Mehmed Ali Kâğıtçı 1 Ekim 1982’de doğum yeri olan Heybeliada’da öldü. (50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.25, 26.); Atatürk, Mehmed Ali Bey’e kâğıt üzerine yaptığı çalışmalarından ve başarılarından dolayı “Kâğıtçı” soyadını verdi. (Seka Dergisi, S.9, (Nisan 1986), s.20.)

¹¹⁵¹ Mehmed Ali Bey kâğıt sanayisinin önemi ve Türkiye’de bu sanayinin kurulması üzerine yaptığı açıklamada: “Asistanlığım esnasında daima zihnen şu münakaşayı yapardım. Memleketimizin altı, üstü servetlerle dolu olduğu halde hazine üzerinde açlıktan ölen zavallılara benziyorduk. Sanayi Kimya Enstitüsü’nde bütün servet kaynaklarımızı etüt ederken şöyle düşünüyordum. Güzel yurdumuzun refahı için mutlaka sanayileşmemiz lâzımdır. Fakat bu harekete nereden başlamalı idi? Yaptığım incelemeler sonunda başlangıç noktasının tespiti için şu esasların göz önünde tutulması gerektiğini tespit ettim: Ham maddeleri ve tâli malzemesi memleketimizde mevcut olan, diğer sanayi şubelerini doğurabilen ve mamulâtı herkes tarafından alınabilen olmalıdır. Bu şartları en iyi tatmin edebilecek sanayi kolunu aramak yolundaki çalışmalarım beni selüloza götürdü. Selüloz sanayii yukarıda kayıt olunan üç esasî şartı en iyi tatmin edecek bir şubedir. Ham maddeleri ve tâli malzemesi memleketimizde vardır. Kâğıdın esas malzemesi olan selüloz, dumansız barut, pamuk barutu, dinamit gibi patlayıcı maddelerle selüloit, suni ipek, sinema ve fotoğraf filimleri, selofan ve plâstik maddeler gibi çeşitli mamulât için de ana maddedir. Selülozun ilk mahsulü olan kâğıt, hayatın her safhasında lâzım olan ihtiyaç zaruriyetindedir.” dedi. (Ubeyd Öce, Mehmet Ali Kâğıtçı, İstanbul, 1950, s.6-8.)

¹¹⁵² Selüloz (C₆H₁₀O₅), bitkilerin, glikozu kimyasal tepkimelerle polimerizasyonu sonucu oluşan bir karbonhidrattır. (S. Üneri-Ö. Kuleli-O. Gürel, Kimya Terimleri Sözlüğü, s.90.)

de içine alan akarsu kaynaklarını inceledi. Fabrikanın kurulması için en uygun yeri araştırdı ve proje taslakları hazırladı¹¹⁵³.

Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın yaptığı araştırmaları ve çalışmaları anlatacağı konferansa katılmak üzere yerli ve yabancı birçok kişi İstanbul'a geldi. Bunlar arasında; Tütün İnhisarı İdaresi Genel Müdürü Behçet Bey adına İnhisar İdaresi Fen Heyeti Müdürü Selahaddin Bey¹¹⁵⁴, “Kibrit Kralı” lakabıyla tanınan Ivar Kreuger adına bir heyet ve Avrupa Kâğıtçılar Birliği Acentası Gröld adına bir grup katıldı. Yabancı heyet temsilcileri konferans sonrası Mehmed Ali (Kâğıtçı)'ya Türkiye'deki tek kâğıt mühendisi olması nedeniyle deneyimlerinden yararlanmak istediklerini söylediler. Yapılacak ortak çalışmalarda ise gerekli laboratuvarları kurabileceklerinden bahsettiler¹¹⁵⁵.

Yabancıların yaptıkları teklifleri uygun görmeyen Mehmed Ali (Kâğıtçı), Selahaddin ve Mustafa Hulki beylerin görüşme talebine olumlu yanıt verdi. Bir süre sonra kendisine Tütün İnhisarı İdaresi Genel Müdürlüğü'nden resmi davet mektubu geldi. Tütün İnhisarı İdaresi Genel Müdürü Behçet Bey'in imzaladığı 6 Aralık 1928 tarihli yazıda, Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın 12 Aralık 1928'de Tütün İnhisarı İdaresi Genel Müdürlük Binası'nda olması isteniyordu¹¹⁵⁶.

Mehmed Ali (Kâğıtçı) davetiyeyi aldığı andaki duygularını şu cümlelerle ifade etti: “*Bu davetnameyi aldığım zaman ne kadar sevindiğimi hâlâ aynı heyecan ile hatırlıyor ve tekrar o mutlu sevinç anını yaşıyorum. Fakat layıkı veçhile tasvir ve tarif edebilecek kelimeler bulamıyorum. İdealime kavuşabilme imkânının belirtisi, ilk müjde işareti olarak kabul ettiğim bu davetiyede belirtilen gün ve saatte T.C. Tütün İnhisarı İdâresi Umum Müdürü Behçet Beyefendi'nin huzurunda bulunuyordum.*”¹¹⁵⁷

Yapılan görüşme sonrası Tütün İnhisarı İdaresi Genel Müdürü Behçet Bey, Mehmed Ali (Kâğıtçı)'ya: “*Tütün İnhisarı İdaresi günde 10 ton kâğıt ve karton kullanıyor. Hariçten ithalat ile bu ihtiyacı karşılamaya devam etmek yahut da yine ecnebi ülkelerden ithal olunmuş kâğıtları piyasamız kâğıtçılarından fâhiş bedeller ödeyerek satın almak yerine bir kâğıt fabrikası inşa etmeyi arzu ediyoruz. Sizi bu maksatla davet ettim. Bize bir proje ve şartname hazırlamanızı rica edeceğim*”¹¹⁵⁸ dedi.

¹¹⁵³ Mehmed Ali Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934 Salı'nın 43'üncü ve 18 Nisan Cumartesi-6 Kasım Cuma 1936 Tarihi Günlerinin 41'inci Yıldönümlerinde Kâğıtçılığımız, İstanbul, 1977, s.55.

¹¹⁵⁴ 18 Nisan Kağıtçılık Günü, Kocaeli, 1986, s.2.

¹¹⁵⁵ Seka Dergisi, S.1, (Ağustos 1984), s.17.

¹¹⁵⁶ M. A. Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.22.

¹¹⁵⁷ M. A. Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.22.

¹¹⁵⁸ M. A. Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.22.

Bunun üzerine Mehmed Ali (Kâğıtçı) çalışmalarını yoğunlaştırdı. Kâğıt ve karton ihtiyacını karşılayacak bir fabrika projesi ile şartnameyi hazırladı ve kendilerine teslim etti. Çalışmalar Tütün İhisarı İdaresi tarafından beğenildi. Bunun üzerine kâğıt makinası üreten yabancı firmalardan fabrika için teklifler sunması istendi. Yirmi üç firmanın teklifleri üzerinde yapılan incelemeler sonrası ihale çalışmaları hızlandırıldı¹¹⁵⁹.

Bu arada Viyana'dan gelen bir kişi Mehmed Ali (Kâğıtçı)'yı Pera Palas'a davet etti. Görüşmeler esnasında konu kâğıt fabrikasına geldi. Kendisi, Mehmed Ali Bey'e: *"Anladığım kadarıyla siz bir hayal peşindesiniz. Memlekette kâğıt fabrikası kurmak istiyormuşsunuz. Kâğıt fabrikası sadece makina getirmek değildir. Kâğıt fabrikası teknolojik seviyede belirli bir irtifanın üzerine çıkmak ve bir memlekette kültür hayatının kendisini kabul ettirmesi meselesidir. Nasıl cesaret edebiliyorsunuz buna"* dedi. Mehmed Ali (Kâğıtçı) ise şu karşılığı verdi: *"Siz herhalde maziye bilmiyorsunuz. Vaktiniz var mı sizin. Sizinle Pamukkale'ye gidelim, orada Selçuklular devrinde işleyen kâğıt imalâthanelerini size göstereyim. Buraya neden geldiniz. İtalya'da Angona ve Fabriano fabrikalarına gitseydiniz iki müessese arasındaki rekabetten dolayı 1217 ve 1253'teki haçlı seferinde Türklere esir olan sizin ve bilhassa İtalyan ve İspanyol vatandaşları arasında kâğıt sanayisini öğrenip, memleketlerine döndükten sonra kurulan sanayidir bu. Ben bu işte asgari altı yüz sene öndeyim. Ben elbette günün birinde bunu yapacağım"* cevabını verdi. Bunun üzerine şahıs: *"Büyük bir istisna ile siz böyle düşünebiliyorsunuz ama tahmin etmem bu memlekette böyle uzun boylu düşünen insanlar bulacağınızı"*¹¹⁶⁰ dedi.

Mehmed Ali (Kâğıtçı) kâğıt sanayi üzerine yapılan çalışmaları engellemenin çok daha eskiye dayandığını şu sözleriyle açıkladı: *"Kolay olmadı bu mücadele. Fransa'da ilk kâğıt makinasının kuruluşundan (1815-1816) yirmi yedi-yirmi sekiz sene sonra İzmir'te kurulmasına karar verilmiş bulunan ilk kâğıt fabrikamızı henüz sipariş devresinde engellemeyi başaranlar, 1846'da İzmir'in Halkapınar semtinde kurulup işletilmiş bulunan kâğıt fabrikasını altı aylık başarılı bir işletme devresinden sonra Kapitülasyon afetinden faydalanıp damping yoluyla iflâsa sürüklenme yolunu bulmuş olanlar, 19 Haziran 1890'da Beykoz'da temel atma töreni yapılmış bulunan Hamidiye Kâğıt Fabrikası'nı yirmi beş yıl sonra 1915 yılı Ağustos'unda tahrip ettirerek ve bu tahribi: 'Hammadde bulunmamasından dolayı sanayinin nasıl yok olacağını, Beykoz*

¹¹⁵⁹ M. A. Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.22.

¹¹⁶⁰ 50.Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.53.

Kâğıt Fabrikası'nın akıbeti göstermektedir. Bu fabrikanın kurulması için eski Başmüdür Osman Bey'e bir imtiyaz verilmiş idi. Fakat, Beykoz Kâğıt Fabrikası asla çalışmadı ve geçen senenin Ağustos'unda tatil edildi'. diyerek yurdumuz aleyhine menfi propaganda vesilesi yapmış olanlar Cumhuriyet kâğıtçılığını da engellemeyi çantada keklik sayıyorlar ve çeşitli yönlerden faaliyete geçmiş bulunuyorlardı.”¹¹⁶¹

Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın kâğıt fabrikası kurma çalışmaları sadece yurtdışında değil yurtiçinde de bazı kesimleri rahatsız etti. Onlara göre bu sanayinin kurulmasının önünde bazı engeller vardı. Öne sürülen gerekçeler arasında, kâğıt makinalarının yapısı itibarıyla karmaşık olduğu belirtilmekteydi. Bu nedenle Türk işçisinin bunları kullanması imkansızdı. Türkiye'de yeterli ve uygun vasıflarda lifli hammadde yoktu. Kâğıdı kurutmak için önemli miktarda buhara ihtiyaç vardı. Kömür havzasının üretimi bunun için yeterli değildi. Türkiye'de kullanılan kâğıtlar çok çeşitli idi. Bu kadar çeşidi üretmek için ise ayrı ayrı fabrikaların kurulması gerekmektedir. Ancak ekonomik şartlar bunun için uygun değildi. Türkiye'deki akarsular debi düzensizliği nedeniyle kâğıt imaline uygun değildi. Kâğıt ihtiyacının Türk kâğıt sanayi tarafından karşılanması durumunda ise gümrük gelirin azalacağına değinilmekteydi¹¹⁶².

Mehmed Ali (Kâğıtçı) tüm eleştiri ve engellemelere rağmen bu işi “*milli bir dava*” olarak gördü. Kendisi, kâğıdın önemli bir bölümünü yurtdışına ihtiyaç duymadan üretmek için bir kâğıt fabrikası kurmak istedi. Tüm bilgi birikimi ve enerjisini bu amaç doğrultusunda kullandı. Çalışmaları boyunca başta Mustafa Kemal (Atatürk) olmak üzere İktisat Vekâleti'den önemli destekler aldı. İktisat Vekâleti, Mehmed Ali (Kâğıtçı)'nın çalışmalarını olumlu karşıladı. Kendisi 1929'da Kâğıt Şubesi Müdürlüğü'ne atandı¹¹⁶³.

Kâğıt sanayi üzerine özellikle geniş ormanlık arazilere sahip Kuzeypbatı Avrupa ülkeleri ile bağlantı kuruldu. Bu alanda uzman kişi ve kuruluşlar ile görüşmeler yapıldı. Bu doğrultuda Norveç kâğıt fabrikaları temsilcisi Avukat Vinter Hiyelm'in oluşturduğu bir heyetin Türkiye'ye gelmesi uygun görüldü. Fabrikanın nerede, ne kadar masraf ile ve hangi koşullar altında kurulacağını belirlemek için dört ay içerisinde bir araştırma projesinin hazırlanması Maliye Vekâleti'nin 26 Aralık 1928 tarihli tezkeresi ile teklif edildi¹¹⁶⁴.

¹¹⁶¹ M. A. Kâğıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.6.

¹¹⁶² Mehmed Ali Kâğıtçı, **Modern Kâğıt İmalinin 30 ncü Yıldönümünde Hatırladıklarım ve Düşündüklerim**, İstanbul, 1966, s.19, 20.

¹¹⁶³ **Seka Dergisi**, S.1, (Ağustos 1984), s.8.

¹¹⁶⁴ **BCA** 30.18.1.2.1.10.29.

Norveç'in ardından yine kâğıt sanayi alanında ileri seviyedeki ülkelerden Almanya ile irtibata geçildi. Almanya'da Deutsche Laenderbank tarafından kurulan şirketin Türkiye'de kurmak istediği kâğıt fabrikası için Uzman Samuel'in, Mustafa Kemalpaşa, Girem çam ormanları ve Karacabey çevresinde incelemeler yapması İcra Vekilleri Heyeti tarafından 12 Temmuz 1931'de kabul edildi¹¹⁶⁵.

Mehmed Ali (Kâğıtçı)'ya 1933'te Türkiye İş Bankası tarafından bir şartname hazırlatıldı. Buna göre Almanya'dan J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim, Füllner Werke Bad Warmbrunn, Schlesien Escher Wyss, Maschinenfabrik G.m.b.H. Ravensburg, Wagner und Co. Köthen/Anhalt; İsveç'ten, A. B. Karlstad; Fransa'dan, Allimand Rives; Belçika'dan ise Thiry et Co. Huy firmalarından teklif istendi. Bunlardan Allimand Rives ve Thiry et Co. Huy firmaları teklif veremeyeceklerini bildirdi. Bunların dışında, Almanya'da Maschinenfabrik zum Bruderhaus Firması'ndan da teklif istendi. Firma, yalnız kendi ürettiği makinaları önerebileceğini belirterek şartnameye uygun teklif sunamayacağını belirtti¹¹⁶⁶.

Kalan firmalardan, Schlesien Escher Wyss 20 Aralık 1933'te 2.102.762 RM, J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim 27 Aralık 1933'te 1.810.000 RM, İsveç'ten A. B. Karlstad 3 Ocak 1934'te 1.954.282 RM, Wagner und Co. Köthen/Anhalt 15 Ocak 1934'te 1.716.065 RM, Füllner Werke Bad Warmbrunn 25 Ocak 1934'te 1.547.875 RM teklif sundu¹¹⁶⁷.

Türkiye İş Bankası bir taraftan yabancı firmalardan gelen teklifleri değerlendirirken diğer taraftan da kâğıt fabrikasının Sümerbank ve Ziraat Bankası ile ortaklaşa kurulmasını planlıyordu¹¹⁶⁸. İktisat Vekâleti selüloz, kâğıt ve suni ipek fabrikalarının Sümerbank tarafından inşa edilmesi, işletilmesi ve bunların İzmit'te veya daha uygun bir yerde kurulmasının araştırılmasını istedi¹¹⁶⁹.

Bu doğrultuda Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank tarafından 2.500.000 lira sermaye ile kurulacak bir Türk Anonim Şirketi ile yılda 10-12.000 ton yazı ve sargı kâğıdı ile karton üretecek bir fabrikanın kurulmasına karar verildi. Bankaların şirket sermayesine olan katılım hisselerindeki çoğunluk ise Sümerbank'a aitti. Aynı zamanda teklifte bulunan yabancı firmalar ile kurucu bankaların genel müdürleri fabrika tesisatını inşa etmek için müzakerelerde bulunacaktı. Mehmed Ali

¹¹⁶⁵ BCA, 30.18.1.2.22.51.11.

¹¹⁶⁶ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet Tarafından Temmuz-Ağustos 1939'da Sorulan Suallere Verilen Cevaplara İlişkin Evrak Dosyası, Ankara, 1939, s.1.

¹¹⁶⁷ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.3.

¹¹⁶⁸ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.1.

¹¹⁶⁹ BCA, 30.10.166.154.8.12.

Bey ise kurulacak fabrikanın teknik işlerinde Sümerbank ile çalışacaktı. Ayrıca şartnamenin hazırlanması ve bir uzman heyet ile fabrikanın kurulacağı yerin seçilmesi çalışmalarını yürütecekti¹¹⁷⁰. Bu çalışmaları yürütmek üzere kendisine 1 Mart 1934'te Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından kâğıt ve karton teknolojisini kurma görevi verildi¹¹⁷¹.

Bu kararlar üzerine İktisat Vekili Celâl (Bayar) şu önemli açıklamada bulundu. Anlatılanlar, Türk kâğıt sanayisinin kuruluş safhasında yaşanan zorluklara işaret etmekteydi. Bununla birlikte insan unsuruna duyulan güvenin de bir kanıtıydı. Bu sebeple anlatılanların büyük bir kısmını aktarmak konumuz itibarıyla faydalı olacaktır. *“İş Bankası kurulduktan sonra, kasaları mevduat ile doldu. O sıralarda da bu mevduatı nerede kullanmak lâzım diye düşünüyorum. Atatürk de bir şeyler yapmak, harekete geçmek, sanayileşmek istiyordu. Benim arzum da öyle idi. Kâğıt sanayi fikri, bu sırada ortaya çıkmıştır. Kâğıt imal edenler kızıp da bize satmasalar, çocuklarımız okuyamazdı. 1929’larda dünya buhranı başlamıştı. Avrupalılar, inisiyatifi almışlardı. Londra’da toplantı yapıldı. Toplantıya benimle birlikte, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras katıldı. Delege olarak gittik. Orada Alman delegesi: ‘Bu buhranın sebeplerinden biri, hammadde yetiştiren memleketlerin de sanayileşmeye başlamış olmalarıdır. Bunlara müsaade etmeyelim’ dedi. Bizde ise hammadde çokça var, satamıyoruz. Bizden almıyorlar. Ne yapalım ki memlekete birinci derecede faydalı olsun diye düşünüyordum. Lâle Devri’nde Türkler, Damat İbrahim Paşa zamanında Yalova’da bir kâğıt fabrikası kurmaya teşebbüs etmişler. Ama olmamış. Böyle bir teşebbüs de var ortada. Bir harp olsa iç muharebelerde muhabere edemez duruma geçeceğiz. O halde işe kâğıt fabrikası kurulması ile başlamak çok uygun diye düşünüyordum. Nasıl başlayacağız, bu hususta kimler yardımcı olabilir gibi düşüncelerle araştırmalara başladık. Bana, Mehmed Ali Kâğıtçı’yı tavsiye ettiler. Bizim ittihatçıların iyi bir işleri vardı. Harbi umumi zamanında Avrupa’ya tahsile gençleri gönderirlerdi. Bu çok kıymetli bir teşebbüstü. İyi eleman yetişiyordu. Mehmed Ali de kâğıtçılık mevzuunda ihtisas yapmış bulunduğundan bana da tavsiye ettiler. Zaten bu işi başka bilen de yok. Çağırdım kendisini: ‘Kâğıt sanayisini kurarsak nasıl olur. Sizin bu hususta ihtisasınız var mı, bu işi sana vereceğim’ dedim. Çok bahtiyar oldu. Bir proje hazırladı. Baktık bu işten anlıyor. Tamam dedik. Bulduk aradığımız adamı. Çünkü kâğıt sanayisini kurabilecek kabiliyeti bulamazsak, konu tasavvurda kalacak. Ondan sonra İş Bankası İdare Meclisi’nde karar*

¹¹⁷⁰ U. Öce, *Mehmet Ali Kâğıtçı*, s.16.

¹¹⁷¹ 50. Yıl 1936-1986 Kâğıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.25, 26.

aldım. İdare Meclisi azaları Atatürk'ün en yakın ve güvendiği kişilerdi. Salih Bozok, Kılıç Ali gibi. Onlara da anlattım ve kâğıt fabrikasını kuracağız dedim. Pekâlâ dediler ve hatta çok memnun oldular ve tabii mevzuu Atatürk'e anlatılmış. Atatürk çok memnun olmuş. Atatürk bu konuyu Başvekil İsmet Paşa'ya söylemiş. Ben o sırada İş Bankası'nda çalışıyordum ve İzmir Mebusu idim. Kâğıt fabrikasını kurmak için usule göre izin almamız gerekiyordu. Fakat izin bir türlü çıkmıyordu. Heyet-i Vekile'de istemeyenler vardı. Heyette devletçi görüş hâkimdi. Kararı banka meclisine bildirmem gerekiyordu. Onlara anlatırken: 'Ben olsam öyle yapmazdım. Memleketin kabiliyeti ne ise o kabiliyeti kullanmamız lazımdır. Onları himaye etmeliyiz, korumalıyız. Bize müsaade ederler, biz yaparız, onlar da varsa paraları başka yere yaparlar' dedim.”¹¹⁷²

Celâl Bayar açıklamasının devamında kâğıt fabrikası kurma işinin bazı aksaklıklara maruz kaldığını da vurguladı. Atatürk'ün Heyet-i Vekile'de: “*Olmaz böyle şey, sanayileşeceğiz, sizden karar istiyorum*” dediğini belirtti. Bunların sanayileşmek için 500.000 lira gerekeceğini dile getirdiklerini ve birçok rapor gösterdiklerini ifade etti. Bunun üzerine Atatürk'ün: “*Sizin bir şey yapacağınız yok*” diyerek toplantıyı terk ettiğini ve kâğıt fabrikası kurma işini Türkiye İş Bankası'na verdiğini söyledi. İktisat Vekâleti tarafından yapılan çalışmalar sonucu fabrikanın Sümerbank tarafından kurulmasına karar verildiğini belirtti. Mehmed Ali Bey'in ise en başından beri bu konu ile ilgilendiğini ifade etti¹¹⁷³.

Anlaşılabacağı üzere kâğıt üretmek için yerli ve yabancı uzmanlar ile görüşmeler yapıldı. Bu kapsamda yurtdışında selüloz üzerine eğitim alan ve bir süre buralardaki fabrikalarda çalışan Mehmed Ali Kâğıtçı ile irtibata geçildi. Kendisi, bunu milli bir görev olarak gördü. Çalışmalarına yurtiçi araştırma gezileri ile başladı. Projeler hazırladı. Yurtiçinden ve yurtdışından çeşitli zorluklarla karşılaştı. Buna rağmen milli bir mesele olarak gördüğü kâğıt fabrikasının kurulmasını gerçekleştirmek üzere çalışmalarına devam etti. Bu süreçte kendisine Mustafa Kemal Atatürk ve İktisat Vekâleti tarafından destek verildi.

2- Kâğıt Fabrikasının Kurulacağı Yerin Tespit Edilmesi

Fabrikanın yerinin belirlenmesinde bir takım esaslar vardı. Öncelikle kâğıt üretimi için saniyede 8.000 litrelik bir su debisine ihtiyaç vardı. Bu nedenle suyu bol bir

¹¹⁷² **Seka Dergisi**, S.9, (Nisan 1986), s.10, 11.

¹¹⁷³ **Seka Dergisi**, S.9, (Nisan 1986), s.10, 11.

yer seçilmeliydi. Hammaddenin temin edileceği ormanlık alanlara yakın olmalıydı. Diğer taraftan nakliyenin kolay ve düşük maliyetli olması gerekiyordu¹¹⁷⁴.

Fabrikanın kurulacağı yer ile ilgili çalışmaları yürütmek üzere Mehmed Ali Kâğıtçı'nın da içinde bulunduğu bir komisyon Sümerbank Genel Müdür Yardımcısı Osman Nuri Göver'in başkanlığında oluşturuldu. Komisyon ilk olarak fabrikanın kurulacağı yer üzerine çalışmalar yaptı¹¹⁷⁵. Mehmed Ali Kâğıtçı fabrikanın yerini belirlemek için Hopa'dan İskenderun'a kadar tüm sahili, nehir ve dere ağzlarını gezdi. İncelemelerde bulundu¹¹⁷⁶.

Fabrikanın ekonomik ve sosyal kazanımlarını bilen milletvekilleri tesisin kendi şehirlerinde kurulmasını istedi. Bu durum yer tespit çalışmalarını yaklaşık olarak dokuz ay uzattı. Mehmed Ali Bey: "*Makinaları ısmarlamak ve getirmek kadar*"¹¹⁷⁷ bu konunun kendisini meşgul ettiğini ifade edecekti. Dönemin İzmit Belediye Başkanı Kemal (Öz)'de metruk sahanın değerlendirilmesi ve bataklığın yok edilmesi için fabrikanın şehrin doğusundaki Pertev Mehmet Paşa Camii civarında kurulmasını istedi. İzmit Valisi Eşref Sayit bu öneriye destek verdi. İktisat Vekili ile Sümerbank Genel Müdürü'nün İzmit'e geleceklerini öğrenen bazı milletvekilleri ile İzmit Valisi ve İzmit Belediye Başkanı, Pertev Mehmet Paşa Camii'ne yakın bir yerde sembolik bir temel atma töreni yaptı¹¹⁷⁸.

Fabrikanın kurulacağı yer için Konya Ereğlisi ile İzmit üzerinde duruldu. Yapılan değerlendirmeler sonucu İzmit'in körfez içinde olması, nakliye şartları bakımından denizyolu, karayolu ve demiryolu gibi çeşitli ulaşım imkanlarını barındırması, tarihi geçmişi itibarıyla sanayi havzasında bulunması, nüfus yoğunluğunun Konya Ereğlisinden fazla olması gibi nedenlerden dolayı fabrikanın İzmit'te kurulmasına karar verildi¹¹⁷⁹.

İktisat Vekili Celâl Bayar beraberinde Kocaeli Mebusu İbrahim Süreyya Yiğit, İzmit Valisi Eşref, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer ve Hereke Fabrikası Müdürü Reşat beyler ile birlikte İzmit'e geldi. Celâl Bayar kâğıt fabrikasının kurulacağı yer olarak Aşağıpaç mevkiini ve çuha fabrikası bendi civarında incelemelerde bulundu. Kâğıt fabrikası için büyük miktarda su gerektiğinden dolayı deniz kenarındaki Aşağıpaç mevkii tercih edildi. Ancak Uşak Şeker Fabrikası'nın susuz bir yerde kurulması sonrası

¹¹⁷⁴ *Sınâî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...*, s.76.

¹¹⁷⁵ *Seka Dergisi*, S.9, (Nisan 1986), s.21.

¹¹⁷⁶ M. A. Kâğıtçı, *Modern Kâğıt İmalinin 30 ncu Yıldönümünde Hatırladıklarım...*, s.5.

¹¹⁷⁷ *Seka Dergisi*, S.9, (Nisan 1986), s.21.

¹¹⁷⁸ M. A. Kâğıtçı, *Modern Kâğıt İmalinin 30 ncu Yıldönümünde Hatırladıklarım...*, s.11, 12.

¹¹⁷⁹ A. A. Özeke, *Sanayi Tesis Yerleri Problemi...*, s.19.

yaşanan sıkıntıları iyi bilen Celâl Bayar fabrikaya su verecek bendi de görmek istedi. Bunun üzerine şehirden yaklaşık 12 km uzaklıkta bulunan Kilez Deresi bendine gidildi. Burada Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan Hereke ve Feshane fabrikalarından daha büyük bir askeri çuha fabrikası vardı. Fabrika, İstiklal Savaşı'nda İngilizler tarafından yıkılmıştı. Geriye harap duvarlar, su ile dönen türbinler ve bu türbinlerin işlettiği elektrik dinamoları kalmıştı. İncelemeler sonucu kâğıt fabrikasının türbinlerin olduğu su kanalının yakınında kurulmasına karar verildi. Böylece bent ile tutulan sulardan yaz ve kış döneminde de yararlanılabilecekti¹¹⁸⁰.

Şehrin doğu ve batı bölümünde zemin etüdü ve direnç ölçümü ile iskele inşası için deniz dibi etütleri yapıldı. İzmit'in batısındaki sahanın fabrika inşaatı için çok daha uygun olduğu sonucuna ulaşıldı. Sümerbank Kâğıt Şubesi Müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı bu durumu Sümerbank İnşaat Şubesi Müdürü Yüksek Mühendis Reşat Turgay ile Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer beylere arz etti. Hazırlanan rapor İktisat Vekâleti'ne gönderildi. İktisat Vekili rapor üzerine: *“Fenni icaplara, ihtisasın tavsiyelerine uymak vazifemizdir”* dedi. Bu beyan doğrultusunda, fabrikanın İzmit'in batı kesiminde kurulmasına karar verildi¹¹⁸¹. J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim Firması'nın mühendisleri İzmit Kâğıt Fabrikası'nın kurulacağı yeri inceledi. Fabrikanın burada inşa edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığına dair onay verildi¹¹⁸². İzmit'in batısındaki 121.864 m²'lik arazi istimlak edildi¹¹⁸³.

Mehmed Ali Kâğıtçı, kâğıt fabrikasının İzmit'te kurulmasının nedenlerini şu cümlelerle ifade etti: *“Fabrika için daha 1928 yılında İzmit'i seçmiştim. İhalenin yapıldığı 1934 yılında bir defa da Alman uzmanların yurdu dolaşmaları, tetkikler yapmaları istendi. Alman uzmanlar, tetkikleri sonrası İzmit'i seçmemdeki isabeti teyit ettiler. Benim Ankara'da hasta yattığım bir gün İktisat Vekili şehrin doğusunda bataklığa yakın bir yere fabrikanın temelini atmış. İyileşir iyileşmez önce bu yanlışı tashihe çalıştım ve fikrimi kabul ettirerek, fabrikanın temellerini şimdiki kurulduğu yere attık. Kâğıt fabrikası önce su ister. Bu, İzmit'te fazlasıyla var. Kilez deresi, Sapanca gölü, bunları besleyen sürekli kaynakları ile hem gür, hem sertliği uygun, hem de şehre çok yakındırlar. Ulaşım çok önemlidir. İzmit'te deniz vardır. Körfez suları durgun, yılın her ayında yükleme-boşaltmaya uygun, dışarıdan gelecek fabrikanın iri parçaları ile diğer malzemenin boşaltılmasına müsaittir. Ayrıca, iskelesi de vardır. Özellikle Derince*

¹¹⁸⁰ Cumhuriyet, 5 Mayıs 1934, s.4.

¹¹⁸¹ M. A. Kâğıtçı, Modern Kâğıt İmalinin 30 ncu Yıldönümünde Hatırladıklarım..., s.11, 12.

¹¹⁸² İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.2.

¹¹⁸³ E. Dölen, Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi, s.336.

Limanı iskelesinden faydalanmak mümkündür. Karayolu ve demiryolu da müsaittir. Kalifiye işçi temini bakımından İstanbul'un da yakınlığı ile İzmit tercih edilir. Piyasaya çok yakındır. En büyük piyasa merkezi olan İstanbul ile kapı komşudur. En ucuz hammadde deniz yolu ile gelir. İzmit'in deniz yolu tercihe şayandır. Sadece kükiirt, kaolin ve kireçtaşı karayolundan temin ediyorduk.”¹¹⁸⁴

İnşa edileceği yeri belirlenen fabrikanın makina ve tesisatı 26 Mart 1934'te 1.500.000 RM'a J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim Firması'na ihale edildi¹¹⁸⁵. Kısa bir süre sonra ise Sümerbank adına Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat (Sümer) ve Genel Müdür Yardımcısı İlhami Nafiz beyler ile J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim Firması adına, Otto Rupp ve Walther Heller'in yaptıkları sözleşme Ankara Birinci Noteri tarafından 31 Mart 1934'te onaylandı¹¹⁸⁶. Sözleşme gereği yılda üç yüz gün çalışma esası ile 2.000 ton karton, 4.000 ton ambalaj kâğıdı, 2.700 ton iyi cins yazı ve baskı kâğıdı, 1.800 ton adi cins baskı kâğıdı ve 40 ton sünger kâğıdı olmak üzere toplam 10.540 ton üretim yapılacaktı¹¹⁸⁷.

İstanbul, İzmit, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Bursa ve Bilecik vilayetlerinin kâğıt ve karton ihtiyaçlarını karşılamak için bu illeri içine alan bir bölgede 1.800.000 lira sermayeli bir fabrikanın kurulması ve işletilmesi için yirmi beş yıl süreli bir imtiyazın verilmesi kararı İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Temmuz 1934 tarihli toplantısında kabul edildi¹¹⁸⁸.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Marmara ile Batı ve Orta Karadeniz'deki bir kısım illerinin kâğıt ve karton ihtiyacını karşılamak için bir fabrikanın kurulacaktı. Fabrika yerinin belirlenmesi için yapılan çalışmalar, bölge milletvekillerinin bu yatırımın kendi şehirlerinde olmasını istemelerinden dolayı uzadı. Sonuçta gerek suyun bol miktarda olması gerekse ulaşım kolaylığı ve piyasalara yakınlığı nedeniyle fabrikanın İzmit'te kurulmasına 1934'te karar verildi.

3- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın İnşa Edilme Süreci

Fabrikanın kuvvet santrali, elektrik tesisatı ve motorları, Siemens Schuckert firmasına 4 Temmuz 1934'te 360.000 RM'a; buhar kazanları ve malzemeleri L. und C. Steinmüller firmasına 28 Temmuz 1934'te 128.500 liraya, inşaat planları

¹¹⁸⁴ **Seka Dergisi**, S.4, (Şubat 1985), s.20.

¹¹⁸⁵ **İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet...**, s.3.

¹¹⁸⁶ **J. M. Voith Maschinenfabrik Heidenheim Brenz ile Yapılan Sözleşme Dosyası**, Ankara, 1934.

¹¹⁸⁷ Emre Dölen, **Dünyada ve Türkiye'de Kâğıtçılığın Tarihçesi**, Kocaeli, 2015, s.334.

¹¹⁸⁸ **BCA**, 30.18.1.2.46.49.19.

Gutehoffnungshütte firmasına 24 Kasım 1934'te 365.098 liraya; çelik iskelet ve montaj işleri Gutehoffnungshütte firmasına 24 Kasım 1934'te 283.500 RM keşif bedeli ile ihale edildi. İzmit Kâğıt Fabrikası'nın inşaatı ise 13 Ağustos 1934'te 351.267 liraya İnşaat İdare-i Fenniyesi'ne verildi¹¹⁸⁹.

Fabrika inşaatında Türk müteahhitler de yer aldı. Bunlardan demiryolu bağlantı hattı ve ihata duvarı inşaatı 23.658 liraya Hayrettin ve Adnan beylere, memur evleri inşaatı 45.672 liraya Ekrem Hakkı ve Hayrettin beylere, revir ve ambar inşaatı 18.026 liraya Saim Karayel Bey'e, su alma ve tasfiye tesisatı inşaatı 111.905 liraya Galip Sinap Bey'e, iskele inşaatı ise 168.196 liraya Halit, Sadık ve Ferruh beylere ihale edildi¹¹⁹⁰.

Kurulacak fabrikada 2.000 ton karton, 4.000 ton ambalaj kâğıdı, 2.700 ton iyi cins yazı ve matbaa kâğıdı, 1.800 ton düşük kalitede yazı ve matbaa kâğıdı, 40 ton sünger kâğıdı üretecekti. Bu miktarlar, fabrikaya yapılacak siparişlere göre değişebilecekti. Kâğıt üretimi için ise odun, selüloz, kırpıntı kâğıt, kaolin, reçine ve alüminyum sülfat kullanılacaktı¹¹⁹¹.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk kâğıt fabrikası olacak İzmit Kâğıt Fabrikası'nın temel atma töreni için Başvekil İsmet İnönü beraberinde İktisat Vekili Celâl Bayar, Sümerbank Müdürü Nurullah Esat Sümer, İzmit mebusları, Giresun Mebusu Hakkı Tarık Us ve diğer ileri gelenler 14 Ağustos 1934'te Ertuğrul Yatı ile İzmit'e geldi. Kendilerini, İzmit Deniz Üssü Kumandanlığı iskelesinde İzmit Valisi Eşref Bey ve İzmit Üssübahrısı Kumandanı Mehmet Ali Paşa karşıladı. Başvekil İsmet İnönü ve beraberindeki heyet, halkın büyük coşku ve sevgi gösterileri altında kâğıt fabrikasının temel atılacağı yere geldi. Mühendis Mehmed Ali Kâğıtçı burada heyete planlar üzerinde fabrikanın kurulması hakkında bilgiler verdi¹¹⁹².

İzmit Belediye Başkanı Kemal Bey de bir konuşma yaptı. Başvekil İsmet İnönü ve İktisat Vekili Celâl Bayar'a İzmit halkı adına teşekkürlerini arz etti. Daha sonra Kocaeli Mebusu Sırrı Bellioğlu kürsüye geldi. Sırrı Bey ekonomik bağımsızlığın önemine değindi. Lozan Barış Antlaşması sayesinde ekonomik atılımların yapıldığına dikkat çekti. O'na göre kurulan fabrikaların üretim bandından gelen ses "*Lozan'ın zafer nameleri*" idi. Kazanılan başarının ölçüsünü de yurt dışından gelecek tepkiler belirleyecekti. Ayrıca yapılan girişimlere engel olmak isteyen kesimlere de dikkat çekti. Bunların amaçlarına ulaşmak için her türlü çabayı gösterecekleri konusunda da uyarıda

¹¹⁸⁹ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.3, 4.

¹¹⁹⁰ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.5.

¹¹⁹¹ İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet..., s.2.

¹¹⁹² Ayın Tarihi, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.26, 27.

bulundu. Sözlerini şöyle bitirdi: “Bugün İzmit ve buraya bağlı yerlerin halkı, milli davanın hainler cephesine karşı siperlik ve müdafaa hattını oluşturmuşlardır. Onlar, dedelerinden Akçakoca’nın, Karamürsel’in şanlı, şerefle dolu hatıralarını miras aldılar. Onlar da çocuklarına İsmet Paşa’nın ve onun izinde yürüyebilmek meziyetini gösteren Celâl Bey’in yurda hayat veren iktisadi izlerini devredeceklerini düşünerek göğüsleri kabarmaktadır. İsmet Paşa’nın programını neticelendirmek için başarıyla çalışan Sümerbank’a ve gayretli çalışanlarına teşekkür borcumuzdur.”¹¹⁹³

Başvekil İsmet İnönü de fabrikanın kapasitesini rakamlarla aktardı¹¹⁹⁴. Buna göre 2.000.000 liralık bir sermaye ile kurulacak olan müessesenin 13.000 m³ kereste, 15.000 ton kömür sarf ederek yılda ülkenin çeşitli cinsteki kâğıt ve karton ihtiyacının önemli bir kısmı karşılanacaktı. Bir yıl dolmadan faaliyete geçeceği müjdesini verdi. Şu uyarıda bulunmaktan da geri durmadı: Her şeye rağmen fabrika kurmak kolaydı ama onu hedefleri doğrultusunda işletebilmek zordu. İzmit’in fabrika için seçilmesi de oldukça anlamlı bir rastlantı idi. Burası Cumhuriyet inkılaplarına bağlı bir yerdi. Bu sebeple İzmit halkı fabrikaya her bakımdan sahip olabilirdi. İsmet İnönü sözlerini şu cümle ile tamamladı: “Arkadaşlar, Bütün yüksek işlerde, daima kılavuzumuz olan Büyük Reisimiz, Reisicumhur Hazretlerinin yüksek adını hep beraber hürmetle analım. Şimdi bu yeni Cumhuriyet eserinin temel taşını koymaya gideceğiz”¹¹⁹⁵.

Başvekil İsmet İnönü tarafından 14 Ağustos 1934’te fabrikanın temel atma töreni gerçekleştirildi. İzmit Kâğıt Fabrikası’nın planı, makine ve diğer aksamaları Almanya’dan getirildi. Demiryolu hattı, iskele, memur evleri, revir, depo ve su tesisatının inşaatını ise Türk müttelhittler üstlendi. Fabrikada farklı alanlarda kullanılmak üzere ortalama 10.000 ton kâğıt üretilecekti. Bunun için ise yaklaşık altı çeşit yardımcı madde kullanılacaktı. İzmit Kâğıt Fabrikası 13.000 m²’lik bir saha üzerinde inşa edilecekti¹¹⁹⁶. Fabrika döşenecek bir demiryolu hattı ile yakında bulunan tren istasyonuna bağlanacaktı. Böylece inşaat malzemeleri kolaylıkla tedarik edilecekti. Fabrikanın inşaatına 1 Eylül 1934’te başlandı¹¹⁹⁷. Fabrika hammadde ambarı, odun ve kâğıt hamurunun hazırlanacağı bölüm, kâğıt makinaları salonu, kâğıdı tamamlama kısmı, tamamlanmış kâğıdı seçme, sayma ve paketlenme yeri, kazan dairesi, türbin

¹¹⁹³ **Ayın Tarihi**, S.9, (1-31 Ağustos 1934), s.27, 28.

¹¹⁹⁴ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.107.; **Sümerbank**, s.24.

¹¹⁹⁵ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.107.

¹¹⁹⁶ **Milliyet**, 23 Teşrinisani 1934, s.6.

¹¹⁹⁷ **İktisat Vekâleti’nce Teşkil Edilen Heyet...**, s.5.

santrali, atölye, laboratuvar ve idare kısmı ile işçilerin soyunma, giyinme ve yıkanmaları için ayrılan yerlerden oluşacaktı¹¹⁹⁸.

İnşaat çalışmalarının başlamasının ardından fabrika için alınacak makinaları incelemek için Sümerbank mühendislerinden Mehmed Ali Kâğıtçı'nın Almanya'ya gönderilmesi ve harcırah olarak 1.200 lira döviz verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 19 Eylül 1934'te kabul edildi¹¹⁹⁹. Aynı zamanda fabrikanın çelik iskeletinin montajında kullanmak ve tekrar iade etmek üzere Almanya'dan inşaat aletlerinin ithal edilmesi kararı İcra Vekilleri Heyeti tarafından 1 Ekim 1934'te onaylandı¹²⁰⁰.

Fabrika inşaatında sekiz yüz ile bin arasında işçi çalışmaktaydı. İnşaat işleri ise Mühendis Rüstem Bey'in başkanlığında yürütölmekteydi¹²⁰¹. Fabrika inşaatında yabancı uzmanlar da görev yapmaktaydı. İnşaat malzemelerini Derince'ye indirmek için Alman Paul¹²⁰², beton işlerinde çalışmak için Avusturyalı Koth¹²⁰³, kazan ve türbin tesisatını yapmak için Alman Otto Dickhaus¹²⁰⁴, elektrik malzemesini teslim almak için Siemens şirketinin mühendis ve montörleri, İsviçreli Walter Roggen, Alman Pritz Mix ve Hans Herrmann¹²⁰⁵ ve elektrik tesisatının montajını yapmak için Macar Gabor Rejtö ile Alman Gaesar Neumann İzmit'e geldi¹²⁰⁶.

İnşasına başlanan fabrikanın demir iskeletinin montajı Ocak 1935'te bitirildi.¹²⁰⁷ Fabrikanın ambalaj, sevk ve kâğıt işleme dairesi, kâğıt makinesi salonu, tamirhane ve kuvvet santrali ise Nisan 1935'te tamamlandı. Almanya'dan getirilen büyük makinelerin montajına 15 Mayıs 1935'te başlanacaktı¹²⁰⁸. Türbin dairesinin zemini beton yapılacağından dolayı bu bölümün dışındaki depo binası, kazan dairesi, tamir atölyeleri, müdüriyet binası ve demiryoluna bağlanacak hattın inşası bitirildi. Deniz ile olan bağlantıyı sağlamak için ise bir iskele yapılacaktı¹²⁰⁹.

Müteahhit Arif Balkan fabrikanın temel inşası esnasında yaşanan sıkıntıları ve Türklerin teknik konularda nasıl çözüm ürettiklerini şu sözlerle anlatmaktaydı: “Biz,

¹¹⁹⁸ **Ulus**, 8 Haziran 1935, s.3.

¹¹⁹⁹ **BCA**, 30.18.1.2.48.66.6.

¹²⁰⁰ **BCA**, 30.18.1.2.48.66.10.

¹²⁰¹ **Milliyet**, 23 Teşrinisani 1934, s.6.

¹²⁰² **BCA**, 30.18.1.2.50.84.15.

¹²⁰³ **BCA**, 30.18.1.2.49.76.5.

¹²⁰⁴ **BCA**, 30.18.1.2.56.59.6.

¹²⁰⁵ **BCA**, 30.18.1.2.55.45.15.

¹²⁰⁶ **BCA**, 30.18.1.2.58.71.20.

¹²⁰⁷ **Cumhuriyet**, 15 İkincikânun 1935, s.5.; İzmit Kâğıt Fabrikası'nın temelleri açılırken, kazı alanında işçiler tarafından toplu halde 1.027 madeni para bulundu. İncelemeler sonucu bu paraların Bizans Dönemi'ne ait olduğu belirlendi. (**Akşam**, 20 Eylül 1934, s.2.)

¹²⁰⁸ **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1935, s.5.

¹²⁰⁹ **Akşam**, 14 Teşrinisani 1935, s.6.

fabrikanın Türbin Dairesi temellerine beton kazık çakma işlerini yaparken, Almanlar da fabrikanın çelik konstrüksiyon inşaatını monte etmekteydiler. Sene 1934. Bu arada kazık boyları büyüyünce ikinci bir şahmerdan makinası gelmesi icap etti. Demonte halde gelen ağır parçaları, monte edilmekte olan yüksek irtifalı çelik inşaatın tabandaki aralıklarından geçirmek gerekiyordu. Ben de, çalışmakta olan makinamızın vincinden istifade ederek Almanların monte etmiş oldukları kalın çelik kolonlara sapan ve makara takmak suretiyle vinçle asılarak ve yerden çekerek bir gece içinde bu işimizi hallettim. Ertesi sabah Alman ustabaşı beni çağırttı. Tercüman vasıtası ile, 'Bu haltı sen mi işledin? Şimdi bütün 25 m yükseklikteki çelik inşaat sökülecek, bu iki kolon çarpıklığı düzelecek, tekrar monte edilecek. Bu masrafları senin firman tazmin edecek!' dedi. 'Bana bir gün müsaade edin, nasıl bozumsa öyle düzeltereğim' dedim. 'Olmaz, yapamazsın! Hepsini bozacaksın' dedi. Maksadı bizden bir tazminat almak! Yine bir gecemize mal oldu. Çarpık taktığımız sapanın aksini uygulayarak gayet güzel düzelttik'¹²¹⁰.

Bir taraftan fabrikanın inşaatına devam edilirken diğer taraftan hammadde sağlanması için çalışmalar yapıldı. Sümerbank'ın araştırma ve inceleme büroları, selülozu yurtiçinden temin etmek için çalışma başlattı. Orman mühendisleri ise selülozun elde edileceği ormanlık alanlara dikkat çekmekteydi. Bu doğrultuda hazırlanan bir raporda; Trabzon, Gümüşhane vilayetleri içinde ve Sunta ve Maçka ormanlarında bulunan ladin ağaçlarından selüloz elde edilebileceği belirlendi¹²¹¹.

1 Eylül 1934'te inşaatına başlanan İzmit Kâğıt Fabrikası tamamlandığı zaman yaklaşık on bölümden oluşacaktı. İnşaatla ortalama dokuz yüz işçi çalışmaktaydı. Yabancı mühendis ve işçiler genel olarak; montaj, yük indirme ve teslimat, beton dökümü, tesisat döşeme gibi işleri yapmaktaydı.

4- İzmit Kâğıt Fabrikası'nın Açılışı (6 Kasım 1936) ve Teknik Özellikleri

İzmit Kâğıt Fabrikası'nın inşa çalışmaları 24 Ocak 1936'da tamamlandı¹²¹². Fabrikanın kazanları ilk olarak İşletme Şefi Dr. Heller, Elektrik Mühendisi Cemal ve Makine Mühendisi Hulûsi beylerin bulunduğu bir heyet karşısında İzmit Kâğıt Fabrikası Müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı tarafından¹²¹³ 27 Mart 1936'da yakıldı¹²¹⁴.

¹²¹⁰ Arif Balkan, *Cumhuriyet Türkiye'sinin İnşası (Anılar)*, İstanbul, 1996, s.27.

¹²¹¹ *Akşam*, 14 Teşrinisani 1935, s.6.

¹²¹² *İktisat Vekâleti'nce Teşkil Edilen Heyet...*, s.5.

¹²¹³ *Endüstri*, S.8, (Nisan 1936), s.1.

¹²¹⁴ *Ayın Tarihi*, S.28 (1-31 Mart 1936), s.9.

İzmit Kâğıt Fabrikası'ndan ilk kâğıt 18 Nisan 1936'da çıkarıldı¹²¹⁵. Kâğıt 70 gr ağırlığında ve mat idi. İlk kâğıdın çıkarılması üzerine yapılan törene Kocaeli Valisi Hamit Oskay, İzmit Belediye Başkanı Kemal Öz, Ağır Ceza Mahkemesi Başkanı Nail Töre, Fabrika Müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı ve şehrin ileri gelenleri katıldı. Davetliler, fabrika müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı'yı başarısından dolayı tebrik etti. Törende ilk Türk kâğıdını yüzüne, gözüne sürenler ve hatıra olarak saklamak için yanına alanlar oldu¹²¹⁶.

Mehmed Ali Kâğıtçı çıkarılan ilk kâğıdın ardından yaşadığı duyguları şöyle ifade etmekteydi: *“Fabrikanın inşaat ve montajı tamamlandıktan sonra ilk tecrübe imalâtını 18 Nisan 1936 cumartesi günü başarmıştık. 18 Nisan 1936 cumartesi günü saat 14.30'da kâğıt makinasından elde ettiğimiz ilk kâğıt sayfası uğrunda senelerce mücadele ettiğim idealimin tahakkuku belgesi idi.”*¹²¹⁷

İzmit Kâğıt Fabrikası Müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı ilk kâğıttan bir örneği lise arkadaşı Nurettin Artam'a yazdığı kısa bir mektup ile gönderdi. Mehmed Ali Kâğıtçı mektubunda: *“Fabrikamızın ilk tecrübe mahsullerinden bir parçayı sunuyorum. Seneler süren didinmelerimle yakından alâkadar olduğun ve bu yolda karşılaştığım müşkülâtı bildiğin için sevincimin büyüklüğünü, heyecanımın taşkınılığını çok iyi anlarsın”*¹²¹⁸ demektedir.

Bu mektubu aldıktan sonra Nurettin Artam neler hissettiğini ve arkadaşı Mehmed Ali Kâğıtçı'nın yaşadıklarını şöyle anlatmaktaydı: *“Büyük bir heyecan veren bu mektubu okurken Mehmed Ali'yi benim lisenin ilk sınıflarından beri arkadaşım 116 Mehmed Ali'yi hatırladım. O, üniversiteden iyi bir kimyager olarak çıktıktan sonra bir gün kalktı Fransa'ya gitti. Orada ne yapacak? diye soranlara kendisi haber gönderdi: ‘Kâğıt mühendisi olacağım.’ Birçokları: ‘Hangi fabrikamızda, hangi endüstrimizde çalışacak?’ diye dudak büktüler ve içlerinden elinde iki diploma ile işsiz kalacak bir zavallıya acıdılar. Mehmed Ali diplomasını aldı, tatbikatını gördü ve yurduna döndü. Yıllarca onun seçtiği şubeye acıyan ve aldığı katmerli diplomaya bıyık altından gülenler, hak kazanır gibi oldular. O, her mevsim biraz daha artan tetkikleri, biraz daha ilerleyen projeleri ile en ufak umut veren kapılara bile başvurmaktan geri durmuyor fakat kafasında bilgi, çantasında proje ve cebinde diploma, gerisi geriye dönüyordu. İzmit kâğıt fabrikası cumhuriyetin birinci beş endüstri yılının içinde açıldı. Mehmed'in*

¹²¹⁵ **Ayn Tarihi**, S.29, (1-30 Nisan 1936), s.5.; **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.32.; **Seka Dergisi**, S.1, (Ağustos 1984), s.7.

¹²¹⁶ **Seka Postası**, (1 Mayıs 1966), s.3.

¹²¹⁷ Mehmed Ali Kâğıtçı, **Türk Kâğıt Sanayiinin 30 ncü Yıldönümünde: Kâğıtçılığımız ve Engelleri**, İstanbul, 1964, s.5.

¹²¹⁸ **Ulus**, 27 Nisan 1936, s.2.

burada yapabildiği ilk kâğıt numunesine yukarıdaki satırları ne büyük bir heyecan ve sevinçle yazdığını, gerçekten iyi duyuyorum. Mehmed, Grenoble'de kâğıtçılık okurken, Türkiye'de kâğıt yapmak uzak bir hayal gibi idi. Bugün onun önümdeki zarf ve kâğıt gibi gerçekleştiğini gören her yurttaştan fazla heyecan ve sevinç duymasını fazla görmeyelim. İlk İzmit kâğıdı ve zarfı üzerine yazılmış olan bu mektubu, endüstri heyecanımızın bir şiiri, bir belgesi gibi saklayacağım”¹²¹⁹.

Peyami Safa ilk kâğıdın üretilmesiyle ilgili; “Ah! O ilk kâğıdı öpüp başıma koymak için o gün orada olmayı ne kadar isterdim”¹²²⁰ “Ekmeksiz yaşanması mümkün olduğu halde kâğıtsız yaşanması imkânı olmayan yegâne meslek için yani mesleğimiz için 18 Nisan bir kâğıt bayramı günü sayılmaya değer. Kâğıt, bizim her şeyimizdir. Bütün bilgimizi onunla aldık, gene onunla veriyoruz. Kâğıdın aziz delaleti olmasaydı ne öğrenebilir ne de öğretebilirdik; ne haber alabilir ne verebilirdik. Kâğıt medeniyetin derisidir”¹²²¹ sözleriyle duyularını ifade etmekteydi.

Falih Rıfki Atay üretilen ilk kâğıttan basılan “Ulus” gazetesinin bir nüshasını Mustafa Kemal Atatürk’e verdi. Bunu üzerine Atatürk: “Milli kâğıt mı?” dedi. Falih Rıfki: “Öyle Efendim, İzmit fabrikamızda yapılan milli kâğıdımız” demiş. Buna karşılık Atatürk, gazeteyi inceledi ve Falih Rıfki’ya: “Kâğıdı yapamayacağımızı söylüyorlardı. Bir daha utansınlar”¹²²² sözleriyle karşılık vermişti.

Atatürk, İzmit Kâğıt Fabrikası’nın kuruluşunu büyük bir memnuniyetle karşıladı ve Mehmed Ali Kâğıtçı’ya: “Nasıl düşündün? Bu kâğıt fabrikasını kurmak fikri nereden geldi? Nasıl bu fikre inandın ve idealist olarak ortaya çıktın?” sorusuna Mehmed Ali Kâğıtçı: “Atam! Cumhuriyeti kurdunuz, inkılâpları yaptınız, benim de bir Türk genci olarak size yardımcı olmam vazifemdi. En büyük vazife ve yardımımın da kimyager olarak selüloz ile olabileceğini düşündüm. Ben kimyager olarak selülozdan gıda maddelerinin, harp sanayisinin ve hatta kâğıdın yapılabileceğini biliyordum. Onun için şu anda, inkılâplarımızın ve Cumhuriyetimizin güzel fikirleri yayabilmek için kâğıt yapmak ile işe başladım” dedi. Atatürk, Mehmed Ali Bey’in alnından öperek: “İşte ben, idealist diye buna derim” diyerek kendisini tebrik etti¹²²³.

¹²¹⁹ **Ulus**, 27 Nisan 1936, s.2.

¹²²⁰ **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.32.; **Seka Postası**, 1 Mayıs 1966, s.3.

¹²²¹ Peyami Safa, “Kâğıt”, **Cumhuriyet**, (21 Nisan 1936), s.1.

¹²²² **Seka Dergisi**, S.9, (Nisan 1986), s.22.

¹²²³ **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.46.; Mehmed Ali Bey, kâğıt ve selüloz sanayisinin önemini şöyle ifade etmekteydi: “Kâğıt ve selüloz sanayinin kuruluşunu, diğer herhangi bir fabrikaya benzetmek hatadır. Emperyalizm, bir ülkede fikri ve dili ebedileştiren kâğıdı, ithal maddesi olarak bıraktıkça, onun istiklâlinin, ordusunun silahsız bırakılmasından farksız olduğunu elbet biliyordu. Bu sebeptendir ki, selüloz ve kâğıt sanayinden mahrum bir Türkiye’yi düşünenler, gerçek istiklâlin tarifte

Sümerbank İdare Heyeti Raporu, İzmit Kâğıt Fabrikası'nın çıkardığı kâğıdına basılan ilk eser oldu¹²²⁴. Mustafa Kemal Atatürk, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer'i, Genel Kurul Toplantısı'nın ertesi günü çağırdı. Atatürk, Nurullah Esat Sümer'e gelecek yıl kurulması kararlaştırılan fabrikalar hakkında sorular sordu. Konu, milli kâğıda gelince Nurullah Esat Sümer, Atatürk'e 1935 faaliyet raporundan bir tane sunarak: *"İşte Efendim, işlemez dedikleri milli kâğıt fabrikamızın yaptığı kâğıda basılmış bir yıllık emeğimizin kitabı"* dedi. Atatürk, dışarıdan getirilenlerden farksız yerli kâğıda basılı broşürü dikkatle inceledikten sonra: *"Çocuğum. Bana bu yapılan fabrikaların işlemeyeceğini, memlekete dert olacağını, lüks ve fanteziden ileri gidemeyeceğini, açık-kapalı çok söyleyenler oldu. Bunlar içinde hâlâ hükümette bakanlık sandalyesinde oturanlar var. En çok ve ısrarlı tenkitleri, kâğıt sanayinde topladılar. Ama ben biliyorum ki, ötekilerden vazgeçilse bile, bundan vazgeçilemez. Çünkü bir memleket, kâğıdını kendi yapmadığı zaman, ulusal kültürünü yabancı lütfuna bağlar. Kapitülasyonların en tehlikelisi de budur. Ötekilerden önce, bütün dikkat ve ilginizi kâğıt sanayinde toplayın"*¹²²⁵ dedi.

İzmit Kâğıt Fabrikası, Maliye Bakanı Fuat Ağralı, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Rana Tarhan, Nuri Conker Bey'in başkanlığındaki Büyük Millet Meclisi Riyaset Divanı azaları, milletvekilleri, İzmit Valisi Hamit, Amiral Şükrü Okan, Deniz Üssü Komutanı Mehmed Ali, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer beyler ile yerli ve yabancı basın temsilcilerinin bulunduğu bir heyetin karşısında İktisat Vekili Celâl Bayar tarafından 6 Kasım 1936'da işletmeye açıldı¹²²⁶.

Celâl Bayar fabrikanın açılış töreninde şunları söylemişti: *"Kâğıt endüstrisi, bütün dünya nazarında da kıymetli ve ehemmiyetli bir sanat şubesi olarak kabul edilmiştir. Fabrikalarımızı fikir itibarıyla ortaya atanlar, plân ve programının hazırlanmasında çalışanlar ve bunların inşaatını yakın bir dikkat ve liyakat ile takip edenler, memleketimizin çocuklarıdır. Bunu bu suretle bahsetmekteki ehemmiyeti ifade etmek için diyebilirim ki her açılan fabrikanın inşa kudreti, teknik vaziyeti ve verimli olması ve binnetice teknik esaslar halinde hüsnü idaresi, bizim için bir kudrettir ve bunları bize gösterenler genç elemanlarımızdır. Bu fabrika, 3.300.000 liraya mal*

iman mahrumları idiler. Böylesine bir inancı, nadir ihtisasında muvazene ile kucaklaştıracılabile varlığına sahip olduğu zaman, hayâl olmaktan kurtulacak milli hasret müstesna bir insanın mevcudiyeti ile dinmiştir." (Seka Dergisi, S.9, (Nisan 1986), s.13.)

¹²²⁴ **Ulus**, 13 Mayıs 1936, s.2.

¹²²⁵ **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.9.

¹²²⁶ **Ayın Tarihi**, S.36 (1-30 Senteşrin 1936), s.22, 23.

olmuştur. Yıllık üretim kapasitesi 12.000 tondur. Çıkaracağı malın kıymeti 2.800.000 liradır."¹²²⁷

Celâl Bayar konuşmasının ilerleyen kısmında fabrikanın inşasından sonra kâğıt ihtiyacının arttığını ve bu sebeple tesisin büyütüldüğünü belirtti. Bunun için ise 1.770.000 lira ödenek ayrıldığını, sanayileşmenin bir bütün olduğunu ve açılan her fabrikanın bir diğerinin kuruluşuna zemin hazırladığını ifade etti. Bu doğrultuda bir selüloz fabrikasının kurulacağına değindi. Bu maddenin kâğıt ve suni ipeğin üretiminde kullanıldığını ve aynı zamanda savunma sanayi için gerekli bir madde olduğunu belirtti¹²²⁸.

Mehmed Ali Kâğıtçı, açılan fabrikanın gerek tesisat ve makine gerekse işletme bakımından dünyadaki benzerleriyle kıyaslanabileceğini söyledi. Fabrikanın açıldığı günden itibaren gazete kâğıdı ürettiğini ifade etti. Ancak daha uygun fiyatla kâğıt ithal edildiği için üretimin durdurulduğunu vurguladı. İkinci kâğıt fabrikasının tamamlanmasından sonra özellikle gazete kâğıdı fiyatında önemli düşüş olacağını belirtti. Kâğıt fiyatlarında yaşanan artışlara da değindi. Bunun hem iç hem de dış sebeplerin etkili olduğunu vurguladı. Bu bağlamda 1936'da dünyada kâğıdın hammadde fiyatlarında önemli artış yaşanmasının etkisinin büyük olduğunu ifade etti. Ayrıca aynı yıl savaş hazırlıklarının hızlanması ile birlikte yurtdışından getirtilen selülozun fiyatında %100'lük bir artışın olduğuna değindi. Selüloz elde edilebilmesi için gerekli olan unsurların yurtiçinde elde edilebileceğini vurguladı. Böylece selüloz sanayi milli bir sanayi olabilecekti¹²²⁹.

İzmit Kâğıt Fabrikası 3.500.000 liraya mal oldu¹²³⁰. Fabrika yılda ortalama 15.000 lira boya ve 285.000 lira işletme malzemesi kullanacaktı¹²³¹. İşletme sermayesi

¹²²⁷ **Ayn Tarihi**, S.36 (1-30 Sontesrin 1936), s.23, 24; **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.13.

¹²²⁸ **Ayn Tarihi**, S.36 (1-30 Sontesrin 1936), s.23, 24; **50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü**, s.15.; İktisat Vekili Celâl Bayar İzmit Kâğıt Fabrikası'nın hatıra defterine yazdığı yazısında: "İzmit Kâğıt Fabrikası, verimli, mükemmel bir eser olmuştur. Burada çalışan arkadaşları ve bilhassa başlarında bulunan, Müdür Mehmed Ali Kâğıtçı'yı tebrik ederim. Yalnız, fabrika ile değil, müdürlerinin, mühendislerinin, işçilerinin liyakat ve dikkatleriyle de iftihar etmekteyim." Hatıra defterine Büyük Millet Meclisi Reis Vekilleri Maliye ve İnhisarlar Vekilleri ise şunları yazdılar: "İnsanlık tarihinde en yüksek ve en eski medeniyetin sahibi olan Türkler: kâğıt kelimesinin Türk olmasından da anlaşılacağı üzere, binlerce yıl önce de kâğıtçılık san'atı yapıyorlardı. Avrupa'ya da bu san'at, onlardan alınarak yayılmıştı. Açılış gününde bulunduğumuz hakikaten yüksek kıymette olan İzmit Kâğıt Fabrikasıyla Türk Milleti, Dahî Atatürk devrinde, Büyük İsmet İnönü Hükümeti'nin kurtarıcı ve kurucu programları içinde, Ekonomi Bakanı Celâl Bayar'ın yakın alâkasıyla eski milli sanatına kavuşmuştur. Bu eseri yaratanlara ve Sümer Bank kadrosu içinde başaranlara saygılar. Bugün temelleri atılan Selüloz Fabrikası ile ikinci kâğıt fabrikasına başarılar dileriz." (**Ayn Tarihi**, S.36 (1-30 Sontesrin 1936), s.26.)

¹²²⁹ **Ulus**, 15 Eylül 1939, s.2.

¹²³⁰ **Ulus**, 28 Sontesrin 1935, s.6.

¹²³¹ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.111.

2.300.000 lira idi¹²³². Fabrika o dönem Türkiye'nin kâğıt ihtiyacının %50'sini karşılayabilecek kapasitedeydi¹²³³. İşletme ortalama yedi yüz erkek ve yüz kadın işçi çalışmaktaydı¹²³⁴. İşletmede su borulu, seyyar ızgaralı ve her biri 200 m² alanı ısıtabilecek 28 atmosfer basıncı ile çalışan üç kazan vardı. Bu kazanlarda 420°C hararet üzerine saatte 8-10.000 miktarında buhar üretilmekteydi. Fabrikada birisi yedek olmak üzere iki türbin vardı. Siemens Firması tarafından imal edilen jeneratör, alternator ve türbinlerde 3.000 devir üzerine 3.700 kw enerji üretilmekteydi¹²³⁵.

Son sistem makinalarla inşa edilen İzmit Kâğıt Fabrikası yabancı uzmanların da beğenisini kazandı. Bunlara arasında İngiltere'deki Braithwaite Şirketi Müdürü Yüksek Mühendis M. Humphreys'in: *"Emsali arasında fevkalâde bir müessese, İngiltere'deki en mükemmelleri derecesinde iyi, fakat küçük. Kurulmasına çalışan mühendisleri ve onu lanse eden Mehmed Ali Kâğıtçı'yı tebrik ederim"*¹²³⁶ sözleri bunun en açık göstergesiydi.

Sonuç olarak İzmit Kâğıt Fabrikası'nda ilk kâğıt, işletmenin üretime hazır hale getirilmesinden üç hafta sonra elde edilmiş, Mehmed Ali Kâğıtçı'nın üzerinde yaklaşık on üç yıl aralıksız çalıştığı fabrikanın açılması başta kendisi olmak üzere siyaset, iş ve basın dünyasında büyük bir heyecan yaratmıştı. Elde edilen başarı yabancı uzmanlar tarafından da takdir edilmişti.

5- İzmit Kâğıt Fabrikası'nda Gerçekleştirilen Üretimin Safhaları ve Rakamsal İfadesi

İzmit Kâğıt Fabrikası'nın üretimine bakıldığında, temelinin atıldığı 1934 itibariyle Türkiye'de günde 75 ton kâğıt kullanılmaktaydı. Fabrikanın günde ortalama 35 ton kâğıt¹²³⁷, yılda ise ortalama 10.000 ton üretim kapasitesi vardı¹²³⁸. Fabrikada bir veya iki tarafı perdahlı ve yağ kâğıdı gibi metre kare ağırlığı 30 gr'dan fazla her türlü sargılık kâğıt, düşük kalitede basım kâğıdı, kaliteli basım kâğıdı, iyi ve basit çeşit yazı kâğıdı, karton ve sünger kâğıdı üretilmekteydi¹²³⁹.

Avrupa'dan Türkiye'ye gelen gazete kâğıdının kilosu 5.5 kuruş idi. 11 kuruş gümrük vergisi alındığı zaman maliyeti 16.5 kuruşa çıkmaktaydı. Bu fiyat ile İzmit

¹²³² **Akşam**, 15 Ağustos 1934, s.2.

¹²³³ **Endüstri**, S.9, (Mayıs 1936), s.3.

¹²³⁴ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.109.

¹²³⁵ **Endüstri**, S.9, (Mayıs 1936), s.4.

¹²³⁶ U. Öce, **Mehmet Ali Kâğıtçı**, s.19.

¹²³⁷ **Kaynak Balıkesir Halkevi**, S.19-20, (Ağustos-Eylül 1934), s.427.

¹²³⁸ **Dünden Bugüne Seka**, Ankara, 1996, s.35.

¹²³⁹ **Ulus**, 8 Haziran 1935, s.3.

Kâğıt Fabrikası'nın 22 kuruşluk fiyatı arasında 5.5 kuruş vardı. Gazetelerin bu fiyat farkını ödemede zorlanacakları düşünüldü ve ilk dönemde fabrikada gazete kâğıdı üretilmedi¹²⁴⁰. Yazılan bir raporda bu durumun nedeni şu şekilde ifade edilmekteydi: *"Henüz, kâğıt cinslerinin standardize edilmemiş olduğu memleketimizde her çeşit kâğıt cinslerini birden yapmak, gerek randıman gerek rantabilite noktasında olumuz etkiler. Bundan dolayı evvela 'holtzpany' ve 'mitolpayn' denilen yazı kâğıdı cinsleriyle sargılık kâğıt, mukavva, karton üretimiyle işe başlanması bir zarurettir."*¹²⁴¹

Kâğıt üretiminde lif oranı yüksek odun, saman, pamuk, keten ve kendir kullanılmaktaydı. Odun cinsinde ise en çok köknar, ladin, kavak ve kestane tercih edildi. Türkiye'nin 6.800.000 hektarlık orman sahasının %37'sini kaplayan köknar en yaygın ağaç türüydü. Adapazarı ve Bolu arasında 172.000 hektarlık arazideki köknar verimi 200.000 m³ idi. Fabrikanın köknar odun tüketimi yılda fazla 100.000 m³ idi. Yılda 5.000.000 ton saman üretimine karşın fabrikanın yıllık saman tüketimi 7.500 ton idi. Diğer hammaddelerin yıllık üretimi ise 200.000 balya pamuk, 6.000.000 kg kendir, 1.000.000 kg keten idi. Bunlardan elde edilen paçavra 1.000 ton idi¹²⁴².

Kâğıt üretiminde kullanılan lifli maddelerin yanı sıra yardımcı hammaddelerden kireç taşı, pirit ve tuz Türkiye'de bulunmaktaydı. Kireç taşı, Marmara adasında mermer şeklinde ve İzmit'te %99 safiyette billur halinde idi. Pirit madeni Rize, Kocaeli, Giresun'un Esbiye ve Balıkesir'in Balya ilçesinden, tuz ise Çamaltı tuzlasından elde edilmekteydi¹²⁴³.

Üretim için köknar odunu, selüloz, eski kâğıt, kaolin, reçine, şap, toprak boyası ve anilin boyaları kullanılacaktı. Selüloz üretecek bir fabrika kuruluncaya kadar selüloz yurtdışından alınacaktı. Anilin boyaları ise dışardan getirilecekti. Odunların hamur haline getirilmesi ve eski kâğıtların işlenmesi ise fabrika içinde yapılacaktı. Kaolin, reçine ve şap yurtiçinden temin edilmekteydi¹²⁴⁴. Selüloz, odun, şap ve boyalar, gümrüksüz olarak girecekti. Bu ithalat muafiyeti ise 1936-1937 mali yılına ait olacaktı¹²⁴⁵.

İzmit Kâğıt Fabrikası'nda üretim kısaca şu şekilde olmaktaydı: Kiraz dere mevkiindeki su depolarından süzülen su, elektrik motorları ile çalıştırılan santrifüj tulumları aracılığıyla dinlenme havuzlarına doldurulurdu. Dinlenme havuzları sudaki

¹²⁴⁰ **Son Posta**, 10 Eylül 1936, s.1.

¹²⁴¹ **Akşam**, 25 Mayıs 1935, s.2.

¹²⁴² Sabih Alaçam, **İnkılâp Türkiye'sinde Kâğıtçılık**, İstanbul, 1940, s.15, 16.

¹²⁴³ S. Alaçam, **İnkılâp Türkiye'sinde Kâğıtçılık**, s.15, 16.

¹²⁴⁴ **Akşam**, 6 Teşrinisani 1936, s.4.

¹²⁴⁵ **Resmî Gazete**, S.3567, (30 Mart 1937), s.7869.

çamurun kendi kendine ve şap ile temizlenmesi için kullanılmaktaydı. Dinlenme havuzlarından gelen su, iki depoya dağıtılırdı. Bu depolardan 4 km uzaklıktaki fabrikaya 40 cm'lik borular ile gönderilirdi. Kullanılmış eski kâğıtlar değirmenlere konulup su ile karıştırılarak öğütülürdü. Öğütülen kâğıt süzgeçlerden geçirilirdi. Büyük kâğıt parçaları süzgeç üzerinde kalırken, ince kâğıt parçaları dolaplara tazyikli hava boruları ile gönderilirdi. Kâğıt hamuru küçük arabalar ile bıçaklı değirmene sevk edilirdi. Kâğıda, boya için şaplı reçine ve kaolin karıştırılırdı. Kâğıt hamurunun üzerine selüloz atılır ve kesilip, yoğurularak hamura karıştırılırdı. Kâğıt hamuru ısıtılan silindir ve merdanelerden geçerek kâğıt ortaya çıkardı. Bu kâğıt tekrar soğutucu silindir ve merdanelerden geçerek perdah silindirlerinde perdahlanırdı. Son olarak ayarlı bıçaklar ile kesilir ve istenilen boyutlara getirildi¹²⁴⁶.

İzmit Kâğıt Fabrikası'ndan ilk sipariş İnhisarlar İdaresi tarafından 30.000 ton karton ile gerçekleşti¹²⁴⁷. Resmi daireler ile iç piyasaya satılan ürünler arasında; birinci ve ikinci hamur yazı kâğıdı, illüstrasyon, matkaolin, selüloz ve kraft ambalajı, şrenz ve sünger kâğıtları ile holz, kromo, dubleks, tripleks, birstol ve gri kartonlar, kaplık ve biletlikler yer almaktaydı. Yunanistan ve Bulgaristan'da selüloz fabrikasının bulunmadığı bir dönemde İzmit Kâğıt Fabrikası'nın çıkardığı yüksek kalitedeki kâğıtlar büyük talep gördü. Hindistan ve Filistin'in dahil olduğu birçok doğu ülkesi 1940'da hükümete müracaat etti ve kâğıt siparişinde bulundu¹²⁴⁸. Fabrikanın yıllara göre sayısal verileri şöyle idi:

Fabrikanın kâğıt üretim miktarı¹²⁴⁹:

Yıl	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942
Üretim Miktarı (ton)	2.500	9.700	8.900	8.400	9.500	8.900	9.000

¹²⁴⁶ Endüstri, S.7, (Mart 1937), s.148, 149.

¹²⁴⁷ Kurun, 14 Mayıs 1936, s.1.

¹²⁴⁸ İktisadî Yürüyüş, S.7, (15 Mart 1940), s.1.

¹²⁴⁹ Sümerbank X uncu Yıl, s.109.

Fabrikada kullanılan hammadde miktarı¹²⁵⁰:

Yıl	Selüloz (ton)	Odun (m ³)	Eski kâğıt (ton)
1937	5.600	9.500	1.100
1938	7.300	7.800	1.100
1939	5.500	6.900	1.700
1940	4.200	9.900	2.100
1941	4.000	11.800	2.000
1942	2.800	18.000	2.300

Fabrikada kullanılan yardımcı madde miktarı¹²⁵¹:

Yıl	Soda (ton)	Kaolin (ton)	Şap (ton)	Reçine (ton)
1937	27	561	312	170
1938	31	509	398	194
1939	30	512	459	177
1940	30	362	413	186
1941	27	697	353	157
1942	18	726	263	110

Fabrikada sarf edilen kömür miktarı¹²⁵²:

Yıl	1937	1938	1939	1940	1941	1942
Kömür Miktarı (ton)	13.000	14.000	15.000	16.000	20.000	20.000

İzmit Kâğıt Fabrikası'nın yapacağı üretim için yılda ortalama; 13.000 ton kömür, 5.000 ton selüloz, 1.000-1.200 ton kaolin, 200-250 ton reçine, 250-300 ton şap,

¹²⁵⁰ Sümerbank X uncu Yıl, s.109.

¹²⁵¹ Sümerbank X uncu Yıl, s.111.

¹²⁵² Sümerbank X uncu Yıl, s.111.

2000-2500 ton eski kâğıt ve 10.000 ile 15.000 m³ odun kullanılacaktı¹²⁵³. Üretim için gerekli olan odun ise orman kanununun sınırlaması ve nakliyatın çok pahalıya mal olması nedeniyle Rusya ve Romanya'dan alınacaktı. Dünya piyasasında selüloz fiyatlarının artması selüloz imalinde kullanılan odunların da fiyatını yükseltti. Daha önceden Derince'ye metre küpü 21 şiline gelen odunlar 1937'de 23 şiline, 1938'de ise 30 şiline kadar çıktı¹²⁵⁴.

Kâğıt üretiminin en önemli maddesini oluşturan selüloz İzmit'te inşa edilen selüloz fabrikası kurulana kadar yurtdışından alınacaktı. Fabrika 1938'deki selüloz ihtiyacının 3.300 tonunu Avusturya tütün idaresinin Türkiye'den aldığı tütün karşılığında takas yoluyla temin etti. Kalan selüloz İskandinav ülkelerinden ikinci el olarak alındı. Kaolin ihtiyacı ise yıllık 1.500 ton idi. Kütahya civarında ham halde ve büyük miktarda kaolin bulunmaktaydı. Kâğıt fabrikasında kurulmaya başlayan yeni bir tesisat ile Kütahya'dan getirilecek kaolin işlenecekti. Fabrikada yılda ortalama 200 ton reçine kullanılmaktaydı. Bu madde ise genellikle Yunanistan'dan alınmaktaydı. Yine yardımcı madde olarak yılda 400 ton şap kullanılmaktaydı. Ancak ülkede ham cevheri tasfiye edecek tesisat bulunmadığı için bu sistem kuruluncaya kadar ithal edilecekti¹²⁵⁵. Fabrika işlerinin sonuçlandırılması için Sümerbank Genel Müdürü ile Mehmed Ali Kâğıtçı'nın Avusturya'ya gönderilmesi 7 Aralık 1937'de kabul edildi¹²⁵⁶.

II. Dünya Savaşı yıllarında Alman Hükümeti İzmit'teki kâğıt uzmanlarını ve ikinci kâğıt fabrikası ile selüloz fabrikasının montajını yapan montörlerini Almanya'ya çağırdı. Bunun üzerine Sümerbank'tan gelen üç kişilik bir heyet Alman uzmanları ile görüşmeler yaptı. Görüşmelerin sonunda Almanların verdiği raporda Türk personel ile fabrikanın çalıştırılmayacağı, iş kazalarının artacağı, Türk personelin bilgi ve yetenek seviyesinin yetersiz olduğunu söyledi. Bu nedenle fabrikanın bir daha çalışamayacak duruma gelerek, atıl kalabileceği belirtildi. Bu rapor üzerine Sümerbank Genel Müdürlüğü Fransa'dan ve İngiltere'den uzman getirme kararını aldı. Ancak fabrikada çalışan Safa Ülgen'in başkanlığındaki on kişilik bir heyet, Fabrika Müdürü Mehmed Ali Kâğıtçı'ya fabrikayı aksatmadan çalıştırabileceklerini söyledi¹²⁵⁷. Talep Ankara'ya

¹²⁵³ Kaynak Balıkesir Halkevi, S.19-20, (Ağustos-Eylül 1934), s.427.

¹²⁵⁴ Akşam, 20 Nisan 1938, s.6.; Kurun, 20 Nisan 1938, s.9.

¹²⁵⁵ Akşam, 20 Nisan 1938, s.6.

¹²⁵⁶ BCA, 30.18.1.2.80.100.17.

¹²⁵⁷ 50.Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.61.

bildirildi. Ardından müdür, mühendis, teknisyen ve işçiler ile birlikte herhangi bir sıkıntı yaşanmadan kâğıt üretimine devam edildi¹²⁵⁸.

Fabrikada çalışan bir işçi, Alman personel hakkında şunları söylemekteydi: *“Fabrikanın ilk günlerinde Almanlar vardı. Biz, onlardan sanat öğrenmeye çalışırdık. Bak, Türkler bir şey yapamıyor demesinler diye gözlerimizi dört açardık. Onlar, bize karşı kıskanç davranırlardı. Fakat bizim gayret ve azmimiz karşısında hayrete düştüler ‘Bravo Bravo!’ diye arkamızı sıvazladılar. Ama bize iş vermek istemezler; ‘Ne zaman biz gidecek Almanya’ya siz yapacak işleri’ derlerdi.”*¹²⁵⁹ O dönem fabrikada işçi olarak çalışan Zeynep Ülker ise fabrikada yaşadıklarına dair anılarında Almanlar hakkında şunları söyledi: *“Almanlara karşı mahcup olmamak için işi iyi kavırdık. O zaman fabrikayı, Almanlar işletirdi. Türk işçisi ve kadın işçisi bir şey bilmiyor demesinler diye, kendimizi zorlardık. Çok şükür mahcup da olmadık. Dr. Heller gelip bizi takdir bile etti. Yarı Almanca, yarı Türkçe bir ‘eferin’ deyişi vardı ki, hâlâ kulaklarımdadır.”*¹²⁶⁰

Yukarıda ifade edildiği üzere İzmit Kâğıt Fabrikası üretim kapasitesi ile Türkiye’nin günlük kâğıt ihtiyacının yaklaşık yarısını tek başına karşılayabilmekteydi. Fabrikada her türlü kâğıt çeşidi üretilabilmekteydi. Kâğıt üretimi 1936-1942 döneminde yaklaşık üç buçuk kat artacaktı.

6- İzmit Kâğıt Fabrikası’nın Kuruluşundan Sonra Geçirdiği Süreç

Cumhuriyet Dönemi Türk kâğıt sanayisinin gelişimini 1934-1964 ve 1964-1985 dönemleri olarak gruplandırmak mümkündür. 1934-1963 yılları kuruluş devri olup, bu dönemde sırasıyla: 1936’da Sümerbank Kâğıt Fabrikası, 1944’te İkinci Kâğıt, Odun Selülozu ve Saman Selülozu Fabrikası, 1945’te Klor-Alkali ve Paçavra Fabrikası, 1954’te Üçüncü Kâğıt ve Oluklu Mukavva Fabrikası, 1960’da Dördüncü Kâğıt Fabrikası, 1961’de Beşinci Kâğıt Fabrikası ile 1963’te sigara kâğıdı makinası İzmit tesislerine ilave edilerek kapasite ve üretim çeşitleri arttırıldı¹²⁶¹.

Yükseliş devri olarak değerlendirdiğimiz 1964-1985 döneminde ise sırasıyla: Giresun/Aksu’da 1970’de Aksu Odun Hamuru ve Gazete Fabrikası; Zonguldak/Çaycuma’da 1970’de Çaycuma Kraft Selülozu, Kraft Kâğıdı, NSSC Selülozu Fabrikaları; Muğla/Dalaman’da 1971’de Dalaman Selüloz, Kâğıt ve Karton Fabrikaları; Afyon’da 1979’da Afyon Beyaz Kamış ve Saman Selülozu Fabrikası;

¹²⁵⁸ 50.Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.62.

¹²⁵⁹ Seka Postası, (15 Şubat 1965), s.5.

¹²⁶⁰ Seka Postası, (1 Şubat 1965), s.5.

¹²⁶¹ SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi’nden edinilen bilgi. (12 Ekim 2016)

Balıkesir’de 1981’de Balıkesir Gazete Kâğıdı Fabrikası; Mersin/Silifke’de 1984’te Akdeniz Müessesesi Kraft Selülozu ve Kraft Torba Kâğıdı Fabrikası, Kastamonu’da 1984’te Kastamonu Müessesesi Kendir Selülozu ve Sigara Kâğıdı Fabrikası işletmeye açıldı¹²⁶².

SEKA, yükseliş dönemi olarak adlandırılan 1964-1985 döneminde kurduğu fabrikalar ile üretimini önemli ölçüde arttırdı. Öyle ki ilk kâğıdının üretildiği 1936’da ülkenin kâğıt-karton ihtiyacının 4.000 tonluk kısmını karşılayan SEKA, kapasitesini elli yılda yaklaşık yüz elli kat arttırarak 577.500 tona ulaştırdı. Yurtiçinde bu veriler elde edilirken yurtdışında ise 1984’e ait verilere göre Türkiye dünya kâğıt-karton üretimi içinde otuz ikinci sırayı almaktaydı. Ülkede kişi başına düşen kâğıt tüketimi ortalama 12 kg civarında iken bu dönemde Asya ortalaması olan 14.1 kg’ı geçerek 15 kg’a ulaşıldı¹²⁶³.

SEKA’da 1980’de 10.947’si işçi olmak üzere toplam 12.691 personel çalışmaktaydı. Balıkesir, Bolu, Akdeniz ve Kastamonu işletmelerinin açılması ile kurumda 1985 sonunda 10.706’sı işçi ve 1.755’i memur olmak üzere toplam 12.461 kişi çalışmaktaydı. SEKA personel sayısındaki azalmaya karşın, gerek tasarruf tedbirleri gerekse yeni üretim tesislerinin açılmasıyla birlikte üretiminde artış kaydetti¹²⁶⁴. Kurum ekonomik açıdan büyük bir başarı elde ederek 1987’de dünyanın en büyük yüz kâğıt firması içinde doksan sekizinci sırada yer aldı¹²⁶⁵.

Cumhuriyet Dönemi’nin ilk kâğıt fabrikasının adı 1934’te “*Sümer Bank Kâğıt ve Karton Fabrikası*” idi¹²⁶⁶. Fabrikanın ismi 1939’da “*Sümer Bank Selüloz Sanayii Müessesesi*” olarak değiştirildi¹²⁶⁷. İşletme, 21 Haziran 1955 tarih ve 6560 Sayılı Kanun ile Sümerbank’tan ayrıldı ve “*Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü*” diğer adıyla ise “SEKA” olarak müstakil bir iktisadi devlet teşekkülü haline

¹²⁶² SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi’nden edinilen bilgi. (12 Ekim 2016)

¹²⁶³ Gelişmişlik ölçüsü olarak kabul edilen kâğıt tüketimi, 1920’li yıllarda ABD’nde kişi başına 19.5 kg, İngiltere’de 17 kg, Almanya’da 15.5 kg, Fransa’da 14 kg dolaylarındaydı. Bu rakam, Türkiye’de 1.5 kg idi. Bu durumda Türkiye, yılda yaklaşık 20.000 ton kâğıdı ithal etmek zorunda kalıyordu. (18 Nisan Kağıtçılık Günü, s.11.); Kişi başına düşen kâğıt tüketimi 1930’lu yıllarda ABD’de 82 kg, İngiltere’de 52 kg, Kanada’da 37 kg, İsveç’te 36.5, Almanya’da 28 kg ve Danimarka’da 26.5 kg idi. (Aydın Tarihi, S.14, (1-31 II. Kânun 1935), s.37.)

¹²⁶⁴ 18 Nisan Kağıtçılık Günü, s.3.

¹²⁶⁵ Seka Kağıtçılık Dergisi, S.21-22, (Kasım 1988-Şubat 1989), s.19.

¹²⁶⁶ M. A. Kağıtçı, 14 Ağustos 1934..., s.81.

¹²⁶⁷ M. A. Kağıtçı, Modern Kâğıt İmalinin 30 ncü Yıldönümünde Hatırladıklarım..., s.45.

geldi¹²⁶⁸. Kuruluş çalışmalarını 1 Ağustos 1979'dan itibaren “SEKA İzmit Selüloz ve Kâğıt Sanayii Müessesesi Müdürlüğü” adı altında sürdürdü¹²⁶⁹.

SEKA 1980'lerde sahip olduğu dokuz tesis ile Türkiye'nin kâğıt ve karton ihtiyacının %70'ini karşılamaktaydı. İşletme üretim gücünü elli yılda 4.000 tondan yaklaşık 600.000 tona çıkardı¹²⁷⁰. SEKA, 6 Aralık 1997 tarih 97/57 Sayılı Özelleştirme Yüksek Kurulu kararı ile özelleştirme kapsamına ve 15 Temmuz 1998'de ise özelleştirme programına alındı. Kurum 24 Kasım 1998'de “Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları A.Ş.” ile anonim şirket statüsüne dönüştürüldü¹²⁷¹.

Türkiye'nin yaşadığı en büyük doğal afetlerinden biri olan ve 17 Ağustos 1999'da meydana gelen Marmara Depremi, SEKA'nın İzmit tesislerini de olumsuz yönde etkiledi. Deprem sonucu SEKA A.Ş. İzmit İşletme Müdürlüğü İdari Binası orta derecede hasar aldı. Birinci kâğıt fabrikasına ait iki adet ve ikinci kâğıt fabrikasına ait bir tane dekantasyon kulesi yıkıldı. Dördüncü kâğıt fabrikasının tavan ve çatısında çökme oldu. Klor-alkali fabrikasına ait kulenin üst kısmı yıkıldı. İşletme binalarında ağır hasarlar meydana geldi. Bir numaralı iskelenin yan yatması ile iskele kullanılamayacak hale geldi. İki numaralı iskele hasar gördü. Fabrikanın su ihtiyacını karşılayan Sapanca pompa istasyonunun yüksek deposu ile ara terfi ve su isale hatlarında ağır tahribat oldu. Genel olarak tüm fabrika binalarının cam, çerçeve, kapı ve çatılarında tahribat meydana geldi¹²⁷².

Türkiye'de 2001 yılı itibariyle altısı SEKA'ya ve otuz altısı özel sektöre ait olmak üzere toplam kırk iki kâğıt fabrikası bulunmaktaydı. SEKA fabrikaları 545.000 ton, özel sektör fabrikaları ise 1.573.800 ton kâğıt üretimi yaptı¹²⁷³.

İzmit Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 12 Nisan 2005'te yaptığı olağan toplantısında, 6 Nisan 2005 tarih ve 2005/46 Sayılı ile 8 Kasım 2004 tarih ve 2004/110 Sayılı özelleştirme yüksek kurulu kararlarına dayanarak¹²⁷⁴, Yazı İşleri Kararlar Daire

¹²⁶⁸ Seka'nın Kuruluşu Gelişmesi Bugünkü Durumu, s.3.

¹²⁶⁹ Düünden Bugüne Seka, s.35.

¹²⁷⁰ 50. Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü, s.33.

¹²⁷¹ Seka Kağıtçılık Dergisi, S.70, (İzmit, 2001), s.2, 3.

¹²⁷² Seka Kağıtçılık Dergisi, S.63, (İzmit, 1999), s.3.

¹²⁷³ Seka Kağıtçılık Dergisi, S.70, (İzmit, 2001), s.2.

¹²⁷⁴ Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 8 Kasım 2004 tarih ve 2004/110 Sayılı kararında, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devri uygun görülen parseller üzerinde yer alan ve devir harici bırakılan SEKA-Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş. İzmit İşletmesi'nin; fabrika binaları, depoları, tesis, makine, teçhizat, döşeme, demirbaş, mefruşat, taşıtlar ve iş makineleri ile stoklarda bulunan hammadde, yardımcı hammadde ve her türlü malzemelerden, devir tarihi itibariyle envanter kayıtları da mevcut olanlarının da 4046 Sayılı Kanun'un 2/i maddesi çerçevesinde bedelsiz olarak Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devredilmesine; mülkiyeti SEKA'ya ait Kocaeli İli, İzmit İlçesi'ne bağlı olan; Yenidoğan, Ş. Körfez yerleşim yerinde bulunan parsellerin ve bu parseller üzerinde yer alan binaların, tesislerin,

Başkanlığı'nın SEKA'ya ait bazı varlıkların devri ile ilgili 126 Sayı ve 11 Nisan 2005 tarihli yazısı okunarak ve gündeme alındı. Yapılan müzakere sonucu, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devri uygun görülen parseller üzerinde yer alan ve devir harici bırakılan SEKA-Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş. İzmit İşletmesi'nin fabrika binaları, depoları, tesis, makine, teçhizat, döşeme, demirbaş, mefruşat, taşıtlar ve iş makineleri ile stoklarda bulunan hammadde, yardımcı hammadde ve her türlü malzemelerden devir tarihi itibarıyla envanter kayıtlarında mevcut olanları ile mülkiyeti SEKA'ya ait Kocaeli İli, İzmit İlçesi'ne bağlı olan Yenidoğan, Ş. Körfez, Kozluk, Körfez, Mehmet Ali Paşa, Maşukiye, Sarımeşe, Tepetarla, Çiftlik ve Uzuntarla yerleşim yerinde bulunan parsellerin ve bu parseller üzerinde yer alan binaların, tesislerin, yeraltı ve yerüstü düzenlerinin de mütemmim cüzleri ile birlikte, 4046 Sayılı Kanun'un 2/i Maddesi çerçevesinde ve kamu yararına istinaden bedelsiz olarak Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devredilmesine karar verildi¹²⁷⁵.

Belediye'nin ilk etap çalışmaları sonucu 19 Kasım 2006'da "*SEKA Park*" açıldı. Kocaeli Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 15 Mart 2011 tarih ve 1871 Sayılı Kararı ile "*SEKA ve Çevresi 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı Revizyonu*" kabul edildi. Fabrika yerleşkesi içinde Kocaeli Büyükşehir Belediyesi ve TÜBİTAK'ın ortaklaşa yaptıkları çalışmalar sonucu kurulan "*Kocaeli Bilim Merkezi*" 18 Nisan 2015'te Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından hizmete açıldı¹²⁷⁶.

SEKA Kültür Alanı içinde ise kamu yararı için kullanılacak birçok tesis faaliyete geçti. Kültür alanının içinde 2016 itibarıyla dünyanın en büyük ve Türkiye'nin ilk kâğıt müzesi olan ve 6 Kasım 2016'da açılan SEKA Kâğıt Müzesi¹²⁷⁷, Gazi Akça Koca Anı Evi, Kocaeli Bilim Merkezi, SEKA II. ve V. Kâğıt Fabrikaları, Enerji Santrali, SEKA Dokümantasyon Merkezi, Geleneksel Türk Süsleme Sanatları Eğitim Merkezi, Sanat

yeraltı ve yerüstü düzenlerinin de mütemmim cüzleri ile birlikte, 4046 Sayılı Kanun'un 2/i maddesi çerçevesinde, kamu yararına istinaden, bedelsiz olarak Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'ne devredilmesine; SEKA Genel Müdürlük binalarının, SEKA Genel Müdürlüğü tarafından ihtiyaç duyulacak süre boyunca kullanılmalarına devam edilmesine; Taşınmazların devir işleminin, ilgili kurum ve kuruluşlardan (Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu vb.) varsa gerekli izinlerin alınmasını müteakip yapılmasına, devir işlemlerinin SEKA tarafından yerine getirilmesine; Tarafların devir işlemleri ile ilgili lüzum gördükleri diğer konuları, düzenlenecek bir protokol ile tespit etmelerine karar verildi. (**Özelleştirme Yüksek Kurulu Kararı**, Karar No: 2005/46, 6 Nisan 2005.)

¹²⁷⁵ **T.C. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Meclis Kararı**, Karar No: 699, 12 Nisan 2005.

¹²⁷⁶ **SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi'nden edinilen bilgi.** (12 Ekim 2016)

¹²⁷⁷ SEKA Kâğıt Müzesi'nde; Mehmed Ali Kâğıtçı Salonu, Kâğıt Makinası Salonu, Matbaa Salonu, Güç Santrali Salonu, SEKA'da Gündelik Hayat Salonu, Hamur Hazırlama Salonu, Süreli Sergi Salonu, Doğu Galerisi, Türbin Dairesi, Teksif Dairesi, Baskı Dairesi, Hamur Deposu, Hamur Temizleme Bölümü, Dekantasyon Kuleleri yer almaktadır. **SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi'nden edinilen bilgi.** (12 Ekim 2016)

Edebiyat ve Kültür Akademisi (SEKA), SEKA Camii, SEKA Park, SEKA Park Otel, SEKA Film Platosu, silolar, Kocaeli Üniversitesi Kültür Evi, Balkan Kültür Evi, Mevlevi Evi, Azerbaycan Haydar Aliyev Kültür Evi, Kuzey Kafkas Dostluk ve Kültür Evi, Sismolojik  zleme ve Deprem Eēitim Merkezi, Gaziler Kültür Evi yer almaktadır¹²⁷⁸.

7-  zmit K ēit Fabrikası'nın Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Katkıları

a) Ekonomik Katkı

 zmit K ēit Fabrikası gerçek işlevinin yanı sıra kurulduēu bölgeye ve ülke ekonomisine de canlılık kazandırdı. Türkiye 1930-1932 döneminde yaklaşık 12.000.000 lira deēerinde 63.300 ton k ēit ve ürünleri ithal etti¹²⁷⁹. Bunun dışında matbaa k ēidi için 560.000 lira, kesilmiş yazı k ēidi ve iyi kalitede matbaa k ēidi için 950.000 lira ve mektup k ēidi için 220.000 lira ayrıldı¹²⁸⁰. Fabrika yaptığı üretim ile k ēit ithali¹²⁸¹ sonucu yurtdışına çıkan milyonlarca liranın yurtiçinde kalmasını saēladı. Aynı zamanda fabrikadan çıkan bozuk k ēitlerden ve k ēit döküntülerinden yararlanılarak yurtdışından daha ucuz m sveddelik k ēitler ve bloknotlar üretilirdi.¹²⁸² Böylece hem artık ürünler ekonomiye kazandırıldı hem de bütçeye önemli miktarda ek bir gelir temin edildi.

 zmit K ēit Fabrikası  lke içinde 5-6.000.000 liralık bir i  sahası ile büyük bir istihdam alanı oluşturdu. Fabrika ile suni ipek, film, pelik l ve selüloit sanayi ortaya  ıktı. Bu sanayilerin hammaddelerinin bir kısmı olan kaolin Kütahya ve Silifke'de, reçine Bursa ve Antalya'da,  ap Şebinkarahisar'dan temin edilmekteydi. Bu suretle buralardaki halk için yeni i  imkânları ortaya  ıktı¹²⁸³.

Fabrikanın istihdamından faydalananarak 1936'da göreve ba layan ilk kadın personel Bedriye  zdeniz i e alınma sürecini şöyle anlatmaktaydı: *“18 Mayıs 1936*

¹²⁷⁸ Bu bilgi fabrika kampüsünde yapılan gözlem ve araştırma sırasında edinilmiştir. (12 Ekim 2016) (Bkz. Ekler. Foto: 79, 80.)

¹²⁷⁹ *Ayın Tarihi*, S.14, (1-31 II. Kânun 1935), s.37.

¹²⁸⁰ *Ak am*, 2 Teşrinisani 1932, s.5.

¹²⁸¹ 1924-1928 döneminde k ēit ithalat deēerleri: 1924'te 3.766.742 lira, 1925'te 3.739.765 lira, 1926'da 5.311.179 lira, 1927'de 5.064.837 lira, 1928'de 5.385.532 lira idi. 1928'de ithal edilen ürünler arasında: 43 000 kg paçavra ve hurda, 8.460.000 kg sargılık k ēit, 3.416.000 kg matbaa k ēidi, 4.900.000 kg yazı k ēidi, 260.000 kg bezeli, sünger, zımpara, resim, kopya ve kömür k ēitleri, 358.000 kg sigara k ēidi, 124.000 kg çizgili k ēit, defter, blok not, 87 000 kg sinek k ēidi, 447.000 kg duvar k ēidi, 112.000 kg fotoēraf k ēidi, 2.516.000 kg basit cins mukavva, 1.760.000 kg cil lı, matbu, bezeli mukavva kutu, 25.000 kg oyun k ēidi, 100 000 kg kitap, dergi, plan, resim, nota, harita, 694.000 kg k ēit ve mukavva eşya ve modelleri yer almaktaydı. (* ktisad  Vaziyetimize Dair Rapor*, s.219, 220.)

¹²⁸² *Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1941*, I, s.110.

¹²⁸³ *Cumhuriyet*, 13 Aēustos 1934, s.6.

tarihinde başladım göreve. On altı yaşındaydım o günlerde. Mart ayında Atatürk'e mektup yazdım; çalışmak zorunda olduğumu belirttim. Düşününüz ki, Atatürk'e mektup ulaşmış ve gereği için zamanın valisi Eşref Bey'e talimat verilmiştir. Eşref Bey, beni Kâğıt Fabrikası Müdürü Mehmet Ali Kâğıtçı Bey'e gönderdi. Ağaçtan yapılmış bir barakada çalışıyordu Mehmet Bey. Ortada fabrika yok. Demir konstrüksiyonlar kurulmuş, aralarında tuğla dahi yok. Mehmet Bey bana, 'Kızım her taraf açık, seni nereye alayım' dedi. Ancak iki ay sonrası için bir kart yazarak, beni İnhisarlar Müdürlüğü'ne gönderdi. İki ay İnhisarlar Müdürlüğü'nde işçilere para dağıttım. 18 Mayıs 1936'da da tekrar Mehmet Bey'e giderek, ilk bayan personel olarak İzmit fabrikasında göreve başladım. Büyük bir salondaydı görev yerim. İkmal salonuydu burası. 1940 yılındaydı sanıyorum; Kâğıt İşletme Servisi'ne ve sonrada Ticaret Servisi'ne geçtim. Sonra ise muhaberat bölümünde uzun süre çalıştım. 14 Ekim 1971 tarihinde emekliliğime kadar da Genel Müdürlük Genel Sekreterliği'nde görev yaptım.¹²⁸⁴

Kâğıt fabrikası İzmit'in çehresini de değiştirdi. Fabrika kurulmadan önce yaklaşık 14.000 nüfuslu bir şehir olan İzmit'te su merkeplerle taşınıyordu. Elektrik ise mangal kömürü ile işleyen gazojen motorunun çalıştırdığı dinamo ile üretiliyordu¹²⁸⁵. Bu gibi çağdışı yöntemlere son vermek ve şehri modern bir hale getirmek için imar faaliyetine girildi. İzmit, Mimar Jansen'in hazırladığı plana göre imar edilecekti. Şehirde 1934'ten 1939'a kadar geçen süre zarfında yaklaşık altı yüz bina inşa edildi¹²⁸⁶. İzmit Belediyesi 156.000 liralık bütçe ile şehirde çok önemli çalışmalar yaptı. Şehrin su ihtiyacı Çene ve Paşa suları vasıtasıyla karşılandı. Elektrik sorunu çözüldü. Park, yol ve mezbaha yaptırıldı. Boş alanlar ağaçlandırıldı¹²⁸⁷. Aynı zamanda çevre bölgelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışmalar yapıldı. Bu doğrultuda İznik'e 1937'de elektrik verildi¹²⁸⁸. Yoğun imar faaliyetleri ve ekonomik seviyenin yükselmesi ile şehir nüfusunda ve arsa fiyatlarında büyük artış kaydedildi. Nitekim 1935-1940 döneminde ülke nüfusu ortalama %17 artarken, bu sayı Kocaeli'nde %22.5 seviyesindeydi¹²⁸⁹.

Gazeteci-Yazar Cevdet Yakup "Seka Postası" gazetesinin 15 Haziran 1966 tarihli nüshasında İzmit'teki büyük değişimi şöyle anlatmaktaydı: "Birinci kâğıt fabrikasının temelinin atıldığı 14 Ağustos 1934'te İzmit'in nüfusu on dört bindi. Şehirde

¹²⁸⁴ Seka Dergisi, S.9, (Nisan 1986), s.24, 25.

¹²⁸⁵ Seka Kağıtçılık Dergisi, S.67, (İzmit, 2000), s.15.

¹²⁸⁶ Marmara, 3 Mayıs 1939, s.1.

¹²⁸⁷ Kurun, 26 Şubat 1938.

¹²⁸⁸ BCA, 30.10.171.187.29.

¹²⁸⁹ Seka Kağıtçılık Dergisi, S.67, (İzmit, 2000), s.15.

ve civarda Hereke fabrikası, Gölcük deniz fabrikası ve Gebze’de Eskihisar çimento fabrikasından başka tesis yoktu. İzmit’te lise de yoktu. Şehir hudutları fabrikadan ve Baç’tan ileri değildi. Dr. Hasan Ömer Erim’in apartmanından başka apartman da yoktu. Belediye eski ahşap bir binadaydı. Fabrika lojmanlarına herkes saray nazarı ile bakardı. Fabrikanın kurulması ile beraber şehre bir canlılık, hareket, bereket ve işte gelmişti. Yeni evler yapılıyor, şehir büyüyordu. Nüfus her gün artıyordu. Su, elektrik kâfi gelmiyordu. Önce çene suyu, paşa suyu, sapanca suyu, sonra Karakayalar suyu bu da ihtiyaca cevap vermeyince artezyen suları getirildi. Derince’de insanlar eski terkedilmiş vagonları ev olarak kullanırdı. Bir yandan Derince öte yandan Gölcük de büyümeye, bir şehir manzarası almaya başladı. İzmit’te gece kondular türedi. Köyden şehre büyük akın oluyordu. Birinci kâğıt fabrikasını ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci kâğıt fabrikaları, selüloz fabrikaları, Klor-Alkali fabrikası takip etti. Bu arada başka fabrikalarda yapıldı. Pirelli, Goodyear, Shell, Zirai Koruma, kablo, ampul, rafineri, Petrol Ofisi ve diğer fabrika tesisleri Kocaeli hudutlarından başlandı sıralanmaya Kocaeli hudutları sonuna kadar devam etti. Kocaeli bir sanayi bölgesi haline gelmişti. On dört bin nüfus, yüz bini bulmuştu. Metrekaresi 100 kuruş bile etmeyen arsalar 100 liraya para demiyordu. Kira bedelleri yükselmişti. En beğenilmeyen kenar evlerin aylık kirası bile 150 liradan aşağı değildi. Kâğıt fabrikası yalnız İzmit’e değil vilâyete de büyük canlılık katmıştı. Bir köyden, bir büyük şehir haline gelmişti.”¹²⁹⁰

Anlaşılabacağı üzere İzmit Kâğıt Fabrikası birçok açıdan ülke ekonomisine katkıda bulundu. Öncü bir rol oynayarak bölgeyi cazibe merkezi haline getirdi. İzmit’te taşınmaz malların geneli kıymetlendi.

b) Sosyo-Kültürel Katkı

Mehmed Ali Kâğıtçı, İzmit Kâğıt Fabrikası’nın kurulmasını gerçekleştirdikten sonra kâğıt ve selüloz alanında kalifiye eleman yetiştirmek için kurslar açtı. Ustabaşı, usta ve işçi olmak üzere üç guruba ayrılan bu kurslar ile Türk kâğıtçıları yetiştirilecekti¹²⁹¹. Bunun dışında Selüloz Sanat Okulu yüz elli öğrenci ile üç sınıflı ve yatılı olarak 1944’te eğitim ve öğretime başladı¹²⁹². Okul ilerleyen dönemde faaliyetine “Mehmed Ali Kâğıtçı Meslek Kursu” adı altında devam etti. İlk yıllarda ilkokul

¹²⁹⁰ Cevdet Yakup, “Kâğıt Fabrikası ve İzmit”, **Seka Postası**, (15 Haziran 1966), s.3.

¹²⁹¹ Bunlar arasında, Darmstadt Üniversitesi’nde Yüksek Kâğıtçılık Mühendisliği Diploması alan Nimetullah Mahruki gibi değerler de vardı. (U. Öce, **Mehmet Ali Kâğıtçı**, s.19.)

¹²⁹² Tekin Erer, **Sümerbank ve Fabrikaları**, İstanbul, 1950, SNY.

öğrencilerine eğitim verilen kursa 1973-1974 döneminde ortaokul ve 1995-1996 döneminden itibaren ise endüstri meslek lisesi mezunları alınmaya başladı¹²⁹³.

Fabrika ülkenin kâğıt ihtiyacını önemli ölçüde karşılayarak basılan eser sayısının artmasına dolayısıyla da Türkiye'nin kültürel alanda ilerlemesine katkı sağladı. 1936'da 15.700.000 nüfusu olan Türkiye'nin kişi başına düşen kâğıt ve karton tüketimi 1 kg idi. Seksenli yıllara gelindiğinde tüketim miktarı 15 kg'a kadar yükseldi. Bu durum ülkenin kâğıt sanayisinin ve kültür seviyesinin geliştiğinin bir göstergesi idi¹²⁹⁴.

Fabrika çalışanları için birçok ruhsal ve fiziksel rehabilitasyon seçenekleri de sunuldu. İşletme bünyesinde 1937'de kurulan "*Kâğıtspor*" kulübü; atletizm, judo ve yüzme, güreş, futbol, basketbol, voleybol ve boks kolları ile çalışanlara spor yapma imkânı sağladı. Ayrıca Sapanca gölünde 1955'te faaliyete geçen "*SEKA Sapanca Dinlenme Kampı*" ile fabrika çalışanları tüm yorgunluklarını atma fırsatı buldu¹²⁹⁵.

İzmit Kâğıt Fabrikası ülke sanayisine, ekonomisine, eğitimine ve sosyo-kültürel hayatına yaptığı katkıların yanı sıra yurtdışında da Türkiye'yi temsil etti. Öyle ki, Mehmed Ali Bey'in gayretleri ile işletmeye açılan selüloz ve kâğıt sanayi fabrikası yabancıların büyük takdirini kazandı. Fabrikada üretilen kâğıtlar Selânik ve Şam sergilerinde altın madalyalar ile ödüllendirildi¹²⁹⁶. Yine fabrika 1936, 1937 ve 1938 Selânik Uluslararası Sergisi ile 1938'deki İzmir Enternasyonal Fuarı'nda altın madalyalar ve büyük ödüller kazandı¹²⁹⁷. İzmit Kâğıt Fabrikası böylece Türkiye'nin ve Türk sanayisinin geldiği seviyeyi uluslararası camiaya göstererek ülke tanıtımına önemli bir katkı sağladı.

¹²⁹³ *Seka Kağıtçılık Dergisi*, S.53, (İzmit, 1995), s.14.

¹²⁹⁴ *50.Yıl 1936-1986 Kağıtçılık Günü-Kuruluş Günü*, s.33.

¹²⁹⁵ *SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi'nden edinilen bilgi*. (12 Ekim 2016)

¹²⁹⁶ U. Öce, *Mehmet Ali Kâğıtçı*, s.19.

¹²⁹⁷ *SEKA Kâğıt Müzesi Dokümantasyon Merkezi'nden edinilen bilgi*. (12 Ekim 2016)

IV. BÖLÜM

PLANLI SANAYİLEŞME DÖNEMİ'NDE SERAMİK VE MADEN SANAYİ

A- PAŞABAHÇE ŞİŞE VE CAM FABRİKASI

1- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Yenilenmesi Doğrultusunda Yapılan Çalışmalar

İtalyan girişimci Saul D. Modiano tarafından 1899'da Paşabahçe'de "*Fabbrica Vetrame di Costantinople*" adında bir cam fabrikası kuruldu. Fabrikaya halk arasında "*Modiano Cam Fabrikası*"da denilmekteydi. 1902'de beş yüz işçinin çalıştırıldığı fabrikada üretim 1920'lere kadar devam etti. Ancak Avrupa'dan ithal edilen cam eşyaya karşı rekabet edilemedi ve işletme kapatılmak zorunda kaldı. Bir süre boş halde kalan Modiano Cam Fabrikası, İnhisar İdaresi tarafından 1933'te satın alınarak yıkıldı. Molozları ile rıhtım yapıldı. Fabrikanın kapanması ile burada çalışan cam ustalarının önemli bir kısmı Haliç ve Tekfur Sarayı çevresindeki küçük atölyelerde çalışmalarına devam etti¹²⁹⁸.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte özellikle önemli ihtiyaç maddeleri üzerine sanayileşmek için çalışmalar yapıldı. Bunlar arasında cam sanayi de vardı. Bu doğrultuda BBYSP içinde bu sanayiye de yer verildi ve etütlere 1931'de başlandı. Sırasıyla; hammadde kaynağı ve temini, fabrika yerinin tespiti, piyasa durumu, üretim ve pazarlama üzerine yapılan araştırmalar 1933'te sona erdi¹²⁹⁹.

Türkiye'de şişe ve cam sanayisinin tesisine dair resmi karar ise İcra Vekilleri Heyeti'nin 17 Şubat 1934'te kabul edilen 2/162 Sayılı kararı ile onaylandı. Buna göre İstanbul, İzmir, Bursa, İzmit, Zonguldak, Balıkesir, Tekirdağ ve Bolu vilayetlerinin cam ve şişe ihtiyaçlarını karşılamak için 600.000 lira ile bu vilayetlerde cam ve şişe fabrikaları kurmak ve işletmek üzere Türkiye İş Bankası'na yirmi beş yıl süreyle imtiyaz verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 17 Şubat 1934'te kabul edildi¹³⁰⁰.

Şişe ve cam fabrikasının inşaat planları yapılırken ülkenin şişe ve züccaciye tüketiminin ilerleyen dönemde artması da göz önünde tutuldu¹³⁰¹. Planlamalar fabrikanın

¹²⁹⁸ İstanbul'da 500 Yıllık Sanat Yarışı Türk Cam Sanayii ve Şişecam, İstanbul, 1998, s.228, 229.

¹²⁹⁹ Endüstri, S.12, (Ağustos 1938), s.275.

¹³⁰⁰ BCA, 30.18.1.2.42.9.2.

¹³⁰¹ İthal edilen cam miktarı; 1927'de 13.641 ton, 1928'de 11.200 ton, 1929'da 12.726 ton, 1930'da 9.404 ton, 1931'de 9.944 ton, 1932'de 7.321 ton idi. (Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler..., s.87.)

ilk üretim kapasitesinin %50 oranında arttırılmasına göre belirlendi.¹³⁰² Başlangıçta 3.000 ton cam mamul imal edecek bir fabrikanın kurulması amaçlandı. Fabrikanın makine ve tesisat bedeli 395.000 lira, arsa bedeli ve inşaat çalışmaları 230.000 lira ve işletme sermayesi ise 150.000 lira olarak hesaplandı¹³⁰³.

Şişe ve cam fabrikasının inşası için yapılan çalışmalara öncelikle yer tespiti ile başlandı. Bu doğrultuda İktisat Vekili Celâl Bayar, İş Bankası Meclis İdare Reisi Siirt Mebusu Mahmut, İş Bankası Genel Müdür Vekili Muammer, İş Bankası İstanbul Şubesi Müdürü Yusuf Ziya beyler ve diğer ileri gelenler Paşabahçe'ye giderek arazi üzerinde incelemelerde bulundu¹³⁰⁴. Celâl Bayar tarafından yapılan değerlendirmeler sonucu, başlangıçta lüks olmayan ve ülke ihtiyacının %50'sini karşılayabilecek, şişe ve benzeri cam eşyalarını üretecek bir fabrikanın Beykoz'da kurulması uygun görüldü¹³⁰⁵.

Türkiye İş Bankası tarafından tesis edilecek olan Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda ilk dönemde; su ve çay bardakları ile tabakları, galon şişeleri, gaz lambası, gemici feneri camı, küllük, yemişlik, sürahi ve ilaç şişeleri üretilecekti¹³⁰⁶. Otomatik şişe makinelerinin her biri ise günde yirmi ile yirmi beş bin arasında şişe yapabilecekti. Üretimde kullanılacak hammaddelerden; kireç taşı, manganez, grafit, manyezit yurtiçinden temin edilecekti. Kum ise iyi özelliklere sahip olan ve Çatalca kazası içinde yer alan Podima'dan getirilecekti¹³⁰⁷. Almanya ve Çekoslovakya'daki cam fabrikalarında kullanılan kumlar ile aynı özelliklere sahip idi. Almanya'da yapılan araştırmalar sonucunda bu hammadde ile en iyi özelliklere sahip şişe, cam ve kristal ürünler yapılacağı tespit edildi. Üretimde önemli bir yere sahip olan saf kireç ve mermer ise yurtiçinden temin edilecekti. Kullanılacak Kapıdağ mermerleri sağlam ve tam şeffaf cam veren bir mermer özelliği taşmaktaydı¹³⁰⁸. Ülkede kimya sanayi henüz kurulmadığı için cam üretiminde kullanılacak karbonat döşut ve soda ise yurtdışından getirilecekti¹³⁰⁹.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın inşası için Fransa'dan gelen Duhr adındaki bir uzman kurulacak fabrikanın özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

¹³⁰² **Endüstri**, S.12, (Ağustos 1938), s.275.

¹³⁰³ **Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler**..., s.89.

¹³⁰⁴ **Milliyet**, 30 Nisan 1934, s.7.

¹³⁰⁵ **BCA**, 30.10.166.154.8.13.

¹³⁰⁶ Önder Küçükerman, **İstanbul'da 500 Yıllık Sanayi Yarışı Türk Cam Sanayii ve Şişecam**, İstanbul, 1998, s.240.

¹³⁰⁷ **Cumhuriyet**, 13 Ağustos 1934, s.6.; **Kaynak Balıkesir Halkevi**, S.19-20, (Ağustos-Eylül 1934), s.429.; Podima, Karadeniz kıyısında yer alıp, Yalıköy adıyla da anılmaktadır.

¹³⁰⁸ **Ulus**, 6 Sonkânun 1936, s.6.

¹³⁰⁹ **Kurun**, 28 İkinciteşrin 1935, s.5.

“Paşabahçe cam fabrikası için en modern makineler kullanıyoruz. Bu sayede fabrika dünyanın en ileri gelen cam fabrikalarından biri olacaktır. İnşaatı biter bitmez, fabrika evvela şişe yapmaya başlayacak, şişeler tamamen otomatik makineler vasıtasıyla ve işçi eli değmeden yapılacaktır. İşçi yalnız, makinelere nezaret edecektir. Büyük otomatik makineler sayesinde senede on iki-on dört milyon şişe imal edebileceğiz. İnhisarlar İdaresinin kullanacağı şişeler de bu yekuna dahildir. Tipleri belirli olan bu şişelerden başka, piyasada satmak için muhtelif cins ve büyüklükte şişelerle ölçü ve ayarlar kanununa göre dereceli şişe ve kadehler de yapacağız. İnşaatın önümüzdeki Temmuz ayında biteceğini umuyoruz. Şu halde Temmuz’da fabrika faaliyete geçerek şişe yapmaya başlayacaktır. Üç ay sonra da genellikle cam eşya, içki ve su kadehleri, sürahiler, salatalık ve yemek tabakları, vazolar vb. imal olunacaktır. Bu gibi cam eşya için üç muhtelif cinsten makineler kurmaktayız. İşçiler ihtisas sahibi olunca lüks cam eşyası da imal edeceğiz. Ancak bunun için belirli bir müddet beklemek icap edecektir. Fabrika faaliyete geçince yüz elli kadar Türk işçisi derhal çalışmaya başlayacaktır. Hali hazırda Avrupa’da staj gören Türk gençleri de Paşabahçe fabrikasında ustabaşı olarak çalışacaklardır. Cam fabrikamızın Türkiye’nin şişe ihtiyacını tamamıyla temin edeceği muhakkaktır. Esasen Paşabahçe fabrikasının modern makine ve tesisatı dört cam fabrikasını işletecek derecededir. Avrupa’da bile Paşabahçe fabrikası kadar mükemmel cam fabrikasına ender rastlanır dersem, hiç de mübalağa etmiş olmam.”¹³¹⁰

Her türlü inşa hazırlığı yapılan Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası’nın temel atma töreninde bulunmak için Başvekil İsmet İnönü başta olmak üzere, İktisat Vekili Celâl Bayar, Millet Meclisi İkinci Reisi Hasan Saka, Fırka Umumi Katibi Recep Peker, Mebuslardan Kılıç Ali, Yunus Nadi, Recep Zühtü, Behçet, Osmanzade Hamdi, Hacı Mehmet, Tahsin ve Salah Cimcoz beyler, Türkiye İş Bankası Genel Müdür Vekili Muammer Eriş, Sümerbank İstanbul Şubesi Müdürü Muhip Bey ve diğer temsilciler 14 Ağustos 1934’te fabrikanın kurulacağı alana geldi¹³¹¹.

Türkiye İş Bankası İştirakler Müdürü Hamit Bey, Başvekil İsmet İnönü ve beraberindeki heyete fabrikanın özellikleri ile ilgili olarak şunları söyledi: *“İlk kurulacak kısım şişe fabrikasıdır. Bunun yanında bir de cam fabrikası yapılacaktır. Bunlar derinliği 73 metre, genişliği 70 metrelik bir sahada olacaktır. Fabrika mamulâtına mahsus intibai maddeler dairesinden işe başladık. Buna müteakip kömür depoları ve gazojen dairesi, büyük fırın, otomatik makineler vücuda getirilecektir.*

¹³¹⁰ **Cumhuriyet**, 20 Mart 1935, s.4.

¹³¹¹ **Cumhuriyet**, 15 Ağustos 1934, s.5.

Fabrika günde yirmi beş bin şişe çıkaracaktır. Ayrıca, on beş bin şişe imaline yarayan yarım otomatik tesisatta bulundurulacaktır. Hammaddenin hepsi memleketimizde mevcuttur. Kum, mermertaşı ve karbonat dösut kullanılacaktır. Bunlar gazojen dairesinde eritilecek ve fırında şekil verilecektir. Bilâhare fabrika yanındaki yalıyı da yıkarak işi genişleteceğiz.”¹³¹²

Başvekil İsmet İnönü fabrika hakkında verilen izahat üzerine: “Bu cam fabrikasını yapmayı milli bir müessesemiz olan İş Bankası üstlenmiş bulunuyor. Bundan evvel memleketimizde birkaç defa cam ve şişe fabrikası vücuda getirmek için teşebbüsler yapılmıştır. Fakat muhtelif sebepler bu teşebbüsleri olumsuz yönde neticelendirmiştir. Şimdiye kadar tuttuğu işlerde çok düşündükten sonra iyi hesapla doğru yolda azim ve istikametle yürümekte iyi misaller vermiş olan İş Bankası bu işi de olumlu surette yürütecektir. Buna kuvvetle itimat ediyorum. Memlekette sanayi müesseseleri kurmak hususunda milli müesseselerin sermaye koymaları çok faydalı bir harekettir. Milli bankaların fabrika vücuda getirmeye çalışmaları çok hayırlı bir faaliyettir. Bu vaziyeti biz teşvik ve şevkle karşılıyoruz. Hükümet bu faaliyetlere daima yardım edecektir. Cam fabrikasının müteşebbisi olan İş Bankası’na muvaffakiyet temenni ve bu yolda çalışanları tebrik ederim.”¹³¹³ diyerek şişe ve cam fabrikasının kurulmasında olduğu gibi yapılacak sanayi yatırımlarının başarıya ulaşmasında “milli sermaye” ve “milli müessese”nin etkisinin önemi üzerine vurgu yapmıştır.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nın temeli İsmet İnönü tarafından 14 Ağustos 1934’te atıldı. İsmet İnönü’nün konuşmasının ardından Türkiye İş Bankası’nın İştirak Müdürü temel atma töreninin tarihinin yazılı olduğu kâğıdın bulunduğu bir şişeyi İsmet İnönü’ye takdim etti. İsmet İnönü, şişeyi fabrikanın temeline yerleştirdi ve üzerine konulan bir taşı lama ile sıvadı. Ardından; “İnşaata başlanmış, fabrikanın açılmasına çok zaman kalmamış. İşlemeye başladığı zaman hep beraber tekrar geleceğiz” dedi. Türkiye İş Bankası Genel Müdürü: “Paşam daha çok fabrikalar tesis edeceğiz” dedi. Bundan sonra Celâl Bayar temele indi ve taşın kenarını sıva ile kapattı¹³¹⁴.

Fabrikanın inşaatında kullanılmak üzere yurtdışından getirilecek montaj aletlerinin ülkeye sokulması Gümrük ve İnhisarlar Vekilliği tarafından 1 Ocak 1935’te

¹³¹² *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s.5.

¹³¹³ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s.5.

¹³¹⁴ *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1934, s.5.

onaylandı¹³¹⁵. Almanya'dan getirilecek inşaat malzemeleri kullanıldıktan sonra tekrar gönderilecekti¹³¹⁶.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın inşa işleriyle uğraşan Mustafa Kemal Atatürk, fabrikayı ilk olarak 27 Mayıs 1935'te ziyaret etti. Beraberinde, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Şirketi İdare Meclisi Reisi Ali Kılıç, Salih Bozok, Hasan Cavit, Hacı Mehmet ve diğer ileri gelenler bulunmaktaydı. Fabrikanın ilk Genel Müdürü Adnan Berkay, Mustafa Kemal Atatürk ile yaşadığı anısını şöyle anlatmaktaydı: *“Deha ve enerji fişkıran nazarları ile yapılmakta olan işleri tetkikten sonra bana hitaben: ‘Adnan Bey, bu fabrikada kesme kristal cam da yapılacak mı?’ sualini yöneltti. Ben, fabrika ve tesisatı meyanında kristal cam imâline mahsus tertibatın bulunmadığını, ilk merhalede kristal imâlatının müşkülâtını, böyle bir fabrikasyonun ilerde ele alınmasının düşünüldüğünü izaha çalışırken, müşfik fakat itiraz kabul etmeyen kat’i bir sesle: ‘Ben, bundan böyle soframda kendi fabrikamızın kristal bardaklarını kullanmayı isterdim. Yapılabilir ise memnun kalırım’ emrini verdiler.’ Bu direktif, bizim için ikinci bir enerji kaynağı oldu. Geceyi gündüze katarak, kristal cam imâline lüzumlu tertibatı kısa bir zamanda fabrikaya ilâve ettik. Atamız için ‘KA’ inisyalini taşıyan kesme ve oymalı kristal bardak takımlarını Çankaya’ya gönderirken heyecandan kalbim duracak gibi idi. Acaba büyük Ata, yaptığımızı beğenecek miydi? Asırların ender yetiştirdiği o müstesna insan, kendi sahasında büyük bir aşk ve imanla çalışan bizlerden iltifat ve teveccühü esirgemedi. Daha iyilerine ulaşmak yolundaki gayretlerimizi kamçıladi, her zaman işlerimizle alâkadar oldu. Fırsat düştükçe de paha biçilmez iltifatlarından bizi mahrum bırakmadı.”*¹³¹⁷

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'ndaki inşaat faaliyetleri Haziran 1935'te tamamlandı. Fabrikanın cam ocakları 5 Haziran 1935'te ateşlendi. Fabrikadaki üretim Türkiye Sanat Okulu'nu bitiren ve Fransa'daki cam fabrikalarında çalışan on altı Türk usta ve yüz yirmi işçi ile yapılacaktı. Fabrikayı ilk dokuz ay Fransız uzmanlar işletecek ve daha sonra ise Türk ustalar devralacaktı. İlk üretim denemelerine 25 Haziran 1935'te başlanacaktı. Fabrikanın üretim programı şişe ve züccaciye imalatı olarak ikiye ayrıldı. Buna göre su, kolonya ve buna benzer şişelerin imali birinci programa; tabak, bardak ve ecza şişelerinin imali ise ikinci programa dahil edildi¹³¹⁸.

¹³¹⁵ BCA, 30.18.1.2.51.1.8.

¹³¹⁶ BCA, 30.18.1.2.53.25.14.

¹³¹⁷ Cam-İş, (1 Aralık 1955), s.1, 4.

¹³¹⁸ Akşam, 7 Haziran 1935, s.1, 4.

Fabrikada 11 tonluk bir ve 3 tonluk iki fırın bulunmaktaydı. Üfleme işleri için dört fırın yapıldı. Burada lamba şişeleri, gemici lamba gövdeleri yapılacaktı.¹³¹⁹ Fabrikanın ek yapıları için Sultaniye Çayırı'nın arkasındaki beş dönüm arazi Türkiye İş Bankası tarafından 1935'te 2.000 lira bedelle satın alındı¹³²⁰. Fabrikaya rıhtım yapmak için devlete ait 1907.75 m²'lik arsanın Türkiye İş Bankası'na verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 26 Temmuz 1935'te onaylandı¹³²¹.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nı belli bir program dahilinde tek bir elden kontrol etmek, maddi destek vermek ve her türlü şişe, züccaciye eşyası, pencere camı ve ampul üretimi gibi hususlarda ilgilenmek üzere merkezi İstanbul'da olan ve doksan dokuz yıl ve 1.000.000 lira sermaye ile "*Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi*"nin kurulması 24 Ekim 1935'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylandı¹³²².

Yukarıda da ifade edildiği üzere Paşabahçe'deki cam fabrikası, İtalyan Müteşebbis Saul D. Modiano tarafından 1899'da açıldı. Fabrikadaki üretim aralıklarla devam etti. Dönemin şartları içinde zamanla atıl duruma geldi ve 1933'te yıkıldı. Cumhuriyet Dönemi ile birlikte cam fabrikasının kurulması yeniden gündeme alındı. 1931-1933 aralığı bu bağlamda oldukça yoğun geçti. Sonuçta BBYSP kapsamına alınmasına karar verildi. Fabrikanın Beykoz'un Paşabahçe semtinde kurulmasına karar verildi. Burada her türlü züccaciye eşyanın yanı sıra yılda ortalama 3.500 ton cam üretilirdi. Üretimde kullanılacak hammaddelerden bir kısmı yurtiçinden temin edilecekti. Kimyasal maddeler ise yurtdışından getirtilecekti. Fabrikanın açıldıktan sonraki deneme sürecinde Fransız uzmanlar görev yapacaktı. Dokuz ay sonra ise Türkler tarafından işletilmeye devam edecekti.

2- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Açılışı ve Üretim Faaliyetleri (29 Kasım 1935)

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışını yapmak üzere Başvekil İsmet İnönü ve beraberinde İktisat Vekili Celâl Bayar, Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer, İş Bankası Genel Müdürü ile Paşabahçe'ye geldi. Davetliler arasında; Hasan Saka, Nuri Conker, Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, İstanbul Valisi

¹³¹⁹ **Akşam**, 7 Haziran 1935, s.1.

¹³²⁰ **BCA**, 30.18.1.2.52.13.6.

¹³²¹ **BCA**, 30.18.1.2.57.62.8.

¹³²² **BCA**, 30.18.1.2.58.80.13.

Muhiddin Üstündağ, Yunus Nadi, Yahya Kemal, Türkiye İş Bankası erkanı ve diğer ileri gelenler bulunmaktaydı¹³²³.

Başvekil İsmet İnönü 29 Kasım 1935'te Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışını yaptı. Açılışta yaptığı konuşmada şunlara değinmekteydi: *“Arkadaşlar! Geçen sene Ağustos'ta cam fabrikasının temelini atmıştık. Bir sene sonra fabrika açıldı ve şimdi de resmen işlemeye başladı. Demek ki, endüstri planımızda İş Bankası üstlenmiş olduğu bir vazifeyi bir sene içinde başarmış bulunuyor. Her şeyden evvel milli bankaların milli endüstri işinde vazife almaları ve yapacakları işte gösterdikleri ciddiyet ve intizam hepimiz için şayanı memnuniyettir. Çok temenni ederim ki milli bankalar ve bu meyanda İş Bankası bundan sonra üstlenecekleri bütün işlerde de aynı intizam ve ciddiyeti gösterebilirler. Arkadaşlar! Bu memlekette cam fabrikası kurmak için bir iki defa teşebbüs yapıldı. Fakat her teşebbüs akamete uğradı, iyi kurulamayan ve idare edilemeyen her işte mukadder olan akamet, bu sahada da kendini göstermişti. Fakat, asıl kusuru o devrin siyasetinde aramak lazımdır. İmparatorluk idaresi, endüstri, bayındırlık ve ekonomi işlerinde alakasızlığı ve anlayışsızlığıyla kendini mahkum etmiştir. Dünya rekabeti karşısında ihtisassızlık ve anlayışsızlık her kurulan teşekkülün zayıf ve gelişmekten mahrum kalmasına neden olur.”*¹³²⁴

İsmet İnönü, fabrikanın kurulması için Türkiye İş Bankası tarafından 1.000.000 liranın üzerinde bir sermayenin tahsis edildiğini belirtti. Fabrikanın üretim miktarı ve ürün çeşitliliği ile ülke ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitede olduğunu söyledi. Üç vardiya ile çalışmaya başlayan fabrikanın zamanla verimliliğini daha da artıracığını vurguladı. İlerleyen yıllarda tüketimin artmasına bağlı olarak yeni fabrikaların kurulacağını ve Cumhuriyet'in bunu yapacak güçte olduğunu ifade etmekteydi¹³²⁵.

Fabrika Müdürü Adnan Berkay da Başvekil İsmet İnönü'ye fabrikanın işleyişi ve tesisatı hakkında şu bilgilendirmede bulunmaktaydı: *“Fabrikada hem otomatik makineler kullanılmakta, hem de el üretimi yapılmaktadır. Üretilen şişeler, soğutma işleminden sonra genç kızlar tarafından paketlenmektedir. O günlerin en temel cam ürünleri ise çeşitli şişeler, mürekkep hokkası takımları, renkli limonluklar, çeşitli kadehler ve zeytinyağı şişeleridir. Fabrika, inhisarların siparişi olarak günde beş-altı bin şişe üretmektedir. Fabrikadaki dört fırından şimdilik yalnız en büyüğü olan 15*

¹³²³ **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1935, s.1, 6.

¹³²⁴ **Ulus**, 30 Sontışrin 1935, s.1, 6.; **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.; **Kurun**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.

¹³²⁵ **Ulus**, 30 Sontışrin 1935, s.1, 6.; **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.; **Kurun**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.

tonluk fırın çalıştırılmaktadır. Bu fırına bağlı olarak çalışan altı makineden her biri, yirmi dört saatte altı-yedi bin değişik şişe üretebilmektedir. Camı; kum, mermer tozu ve karbonat dösutla yapıyoruz. Kum, Karaburun civarında 8 km ileride Pudima denilen mevkiden getiriyoruz. Kumumuzun fevkaladelîği, şişelerimizin Avrupa şişelerinden daha nefis olmasını temin ediyor. Hatta Yunanistan, şişelerini bu kumdan yapmak için bize müracaat ediyor.”¹³²⁶

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Müdürü Adnan Berkay, Başvekil İsmet İnönü ve beraberlerindeki heyete fabrikanın elektrik santrali, torna-tesviye atölyesi, demirhanesi, kaynak daireleri, marangozhanesi, kimya laboratuvarı, kum ambarları, resim dairesi, dört yataklı reviri ile çiçek bahçesi gibi belli başlı kısımlarını gezdirdi¹³²⁷.

Fabrika gezisinin ardından müdüriyet odasına gidildi. İsmet İnönü buradaki hatıra defterine şunları yazdı: “Cam ve şişe fabrikasını bugün açtık. Çok memnun oldum. İş Bankası’nı, bu eser için takdir ve tebrik ederim. Geçen 1934’te temel atmıştık. Bu sene işlemeye açtık. Her sene, fabrikanın sanatında yeni bir ileri merhaleye vardığını göreceğimiz ümitleri kuvvetlenmiş olduğu halde ayrılıyorum.”¹³²⁸

Ülkeye camın yurtdışından geldiği bir dönemde Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nın açılması ve fabrikanın piyasaya yerli ve ucuz cam çıkaracağını duyulması üzerine bir köylü: “Bende tam yirmi yedi senelik cam var. İşte bu evin camları. Evi biz kendimiz yaparız. Bu camlar eskiden büyüktü. Cam kırılıp küçüldükçe biz de evin toprak duvarındaki pencereyi küçülttük. İşte kırıla kırıla bu kadar kaldı. Eğer bir gün cam kalmazsa evdeki bütün pencereleri de öreceğim”¹³²⁹ demektedir.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nda üretime üç yüz-üç yüz elli işçi ile başlandı. Faaliyete geçtiği 1935’te fabrikanın şişe kısmında dokuz, züccaciye kısmında yetmiş yabancı mühendis ve usta çalışıyordu¹³³⁰. Kadın işçiler ise çoğunlukla şişeleri kontrol etmek ve temizlemek için ambalaj dairesinde çalışmaktaydı¹³³¹.

Fabrikanın kurulduğu yıllarda Türkiye’nin cam ihtiyacı 4.500 ton idi. Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nda yılda 6.000 ton cam eşya üretilmekteydi¹³³². Fabrikanın şişe

¹³²⁶ **İstanbul’da 500 Yıllık Sanat Yarışı...**, s.236.; **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.

¹³²⁷ **Endüstri**, S.4, (Birincikânun 1937), s.79.

¹³²⁸ **Cumhuriyet**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.; **Kurun**, 30 İkinciteşrin 1935, s.6.

¹³²⁹ **Akşam**, 9 Teşrinievvel 1934, s.3.

¹³³⁰ **Ulus**, 30 Ocak 1938, s.6.

¹³³¹ **Kurun**, 28 İkinciteşrin 1935, s.5.

¹³³² Fabrikada şişe ve cam üretimi, genel itibarıyla şöyle yapılmaktaydı: Kum, içerisindeki taş ve benzeri şeylerden temizlenmesi için yıkama işlemine tabi tutulur. Daha sonra, kok kömürü ile ısıtılan ocaklarda kurutulur ve rutubet oranı %3,2-%2’ye kadar düşürülür. Bu oran yaz aylarında %0,02 idi. Kuruyan kum, elevatörler vasıtasıyla rezerve silolara gider. Kumun içine renk, katılık, dağılım, erime vasıflarını vermek için, %20,5 karbonat dösut, %2 sülfat dösud, %0,3 arsenik, %56 kum ve Marmara adasından temin edilen

fırınına 1937’de altı kollu makine montaj edildi. Böylece üretilen şişe adedi 1936’da 6.884.175 iken, 1937’de 11.704.643’e çıktı. Züccaciye kısmına ise herhangi bir ilave yapılmadığı halde fabrika idaresinin yaptığı program dahilinde işçilerin daha verimli çalışmaları ile üretim 794.545 kg’dan 1.291.155 kg’a çıktı¹³³³.

Fabrikada 1940 itibariyle 1.000.000 adet normal şişe, 20.000.000 adet piyasa ve tekel şişeleri, 2.000.000 adet üfleme eşya, 1.500.000 adet su, limonata, şarap ve likör kadehleri, 91.600 adet kapaklı ve kapaksız sürahiler, 58.500 adet cam ve teneke kapaklı kavanoz, 225.300 adet vantuz, hokka, şekerlik, pres bardak ve eşyalar, 810.700 adet tabak, konpostoluk ve meyve tabakları, 308.400 adet tuzluk, limonluk, şekerlik ve hokka imalatı yapıldı¹³³⁴.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası Mühendisi Fehmi Bey fabrikanın yaptığı üretim hakkında şu açıklamayı yapmaktaydı: *“Cam için lazım olan kalkürle dolomit Marmara adasından, ince kumu da Karadeniz sahilinde Çatalca’ya bağlı Podima’dan getiriyoruz. Yalnız karbonat döşütü hariçten alıyoruz. Yurdumuzda kimya sanayii ilerleyince bunu da dışardan almayacağız. Ocakların hararet derecesi 1.450 ile 1.500 arasındadır. Daha aşağı hararet derecesinde mermer kum erimez ve mayi haline gelemmez. Bu fırınlardan tazyikle geçen havagazı yine tazyikle gönderilen sıcak hava ile kum fırınlarının içinde tutuşur ve iptidai maddeleri eritir. Her şeyin bir mayası var. Sütün mayası yoğurt olduğu gibi bizim mayamız da bu cam kırıklarıdır. Evvela bunları ocağa atarız. Eridikten sonra üstüne kum ve mermerleri dökeriz. Eritme fırınımız 11 tondur. Yirmi dört saat sürekli çalışır, günde 11 tonluk mal işler. Yani bu kadar ton şişe yapar. Bundan başka üçer tonluk küçük fırınımız vardır. Bunlarda da sürahi ve bardak yapacağız. Bu fırınlar potalıdır. Sürahi, bardak işi ağır olduğu için küçük fırın kullanırız. Şunu da söyleyeyim ki fabrikamız şimdilik yalnız şişe ile sürahi ve bardak yapacaktır, ilerde fabrikaya eklenecek kısımlarda da pencere camı yapılacaktır. Bizim*

kalker katılırdı. Kalker parçaları, hususi makinelerde iki defa öğütülür ve 5 sm² na kadar öğütülen parçalar, sonra toz haline getirilir. Bütün bu maddeler, hususi silolara konur. Siloların önlerinde, otomatik kantarlı arabalar vardı. Başındaki işçi, laboratuvar tarafından verilen miktara göre bunları, her silodan doldurur ve harmana gönderir. Harmanlarda, bu maddeler birbirine karıştırılır. Ayrı ayrı renk ve vasıfta camlar için harmanlar da başka başka olup, kum karışımının dengesi muhafaza edilmiş olurdu. Örneğin; mavi cam için kobal, pembe için selenyum, kırmızı için altın bileşikleri konulan karışım ayrı ayrı harman edilirdi. Harman edilen kum, üzeri kapalı otomatik vagonlarda asansör vasıtasıyla eritici fırınlar üzerindeki silolara gelirdi. Fırınlardan bir kısmı kumu eritmek, bir kısmı da yapılan işleri pişirmek için kullanılırdı. (Endüstri, S.4, (Birincikânun 1937), s.78.)

¹³³³ **Ulus**, 3 Nisan 1938, s.2.

¹³³⁴ **İktisadî Yürüyüş**, S.2, (1 İkincikânun 1940), s.14, 15.

*iptidai maddelerimiz çok temizdir, her halde çıkardığımız şişe ve sürahiler de Avrupalılarınkinden çok temiz ve yüksek olacaktır.”*¹³³⁵

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nda üretilen mamullerin cam hamurlarının hazırlanışında büyük bir titizlik gösterilmekteydi. Cam hamurunun fırınlarda pişirilme derecesi ve yönteminde gösterilen teknik uygulamalar sonucu ortaya lekesiz, hava kabarcıksız, temiz ve beyaz cam ürünleri çıkmaktaydı. Bu ürünler kısa bir sürede Türkiye piyasasında rağbet görmeye başladı¹³³⁶.

Kuruluşundan II. Dünya Savaşı’na kadar geçen sürede Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’nda yaşananları ise ismi alıntı yapılan kaynakta belirtilmeyen bir cam ustası şöyle anlatmaktaydı: *“Kuruluş yıllarındaki ilk ürünler şunlardı: Çay bardağı, su bardağı, gaz lambası, gemici feneri camı, sürahiler, kulplu sürahiler, ‘Şiller’ makinelerinde küçük ilaç şişeleri, gemici sürahileri, galonlar üretilirdi. Preste ise çay bardağı tabağı, su bardağı tabağı, küllük, yemişlik, ayaklı yemişlikler yapılırdı. O günlerde kum Podima’dan 100-150 tonluk ahşap teknelerle taşınırdı. Fabrika kömürle çalıştığı için on beş-yirmi günde bir Zonguldak’tan gemiyle kömür gelirdi. Yakıt için gazojen tesisleri kullanılırdı. Üretilen camlar, soğutmanın sonunda toplanıp paket yapılırdı. Ama kâğıtla değil, talaşla, samanla paket yapılırdı. Paşabahçe Fabrikası’nın Perşembe Pazarı’nda bir satış yeri vardı.”*¹³³⁷

Cam ustasının anlattıkları bu kadar da değildi. Kendisi 1934’te Bulgaristan’dan göç eden bir ailenin mensubuydu. Baba mesleği camcılık idi. Kendisi de bu işin içinde büyümüştü. Fabrikada çalıştırılmak üzere işçi arandığını öğrenince başvuruda bulunmuştu. Değerlendirme ise vardiya ustası tarafından yapılacaktı. İşe alınanların iyi çalışmaları durumunda, devamlı işçi statüsüne geçirilecekti. Bu da çalışanın yararına bir durumdu. Başvurusu olumlu sonuçlandı. İşe başladığında günlük 60 kuruş alıyordu. Daha sonra 150 kuruşa çıkacaktı. İlk dönemde çalışanların bir kısmının izin, bir kısmının ise findık ve çay ziraatı gibi mevsimlik işler için fabrikadan ayrıldıklarına değindi. Bu durum iş düzenini olumsuz yönde etkilemekteydi. İşletme Müdürü Mösyö Düru’nun bütün işleri bir program dahilinde düzenlediğini söyledi. Yabancı uzmanların bilgi ve tecrübelerini paylaşmada pek de istekli değillerdi. Hatta yemek aralarında bile aletlerini dolaba kiledikleri vurguladı. Savaş tehlikesi durumunda fabrikayı saldırılardan korumak için camların perde ile kapatıldığını, ışıkların kısıldığını veya

¹³³⁵ Son Posta, 1 Temmuz 1935, s.6.

¹³³⁶ Endüstri, S.12, (Ağustos 1938), s.275.

¹³³⁷ İstanbul’da 500 Yıllık Sanat Yarışı..., s.237-240.

cam ile ampullerin maviye boyandığını dile getirdi. Savaş yıllarında yeşil camdan matara siparişi alındığını, Amerikan yardımı sonrası madeni mataranın geldiğini ve bundan dolayı matara üretiminin sona erdiğini belirtti¹³³⁸.

Görüldüğü üzere Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası 29 Kasım 1935'te yeniden işletmeye açıldı. Türkiye İş Bankası tarafından inşa edilen fabrikada hem elle hem de otomatik kontrol edilebilen makineler bulunmaktaydı. Günde farklı çeşitlerde ortalama altı bin beş yüz şişe üretilmekteydi. Şişe kalitesi kullanılan malzemelerin kalitesinden dolayı üst seviyedeydi ve yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da rağbet görmekteydi. Fabrikadaki üretim ihtiyacın 1.500 ton kadar üzerindeydi.

3- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Gelişim Süreci

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın sermayesi 1960'larda 75.000.000 liraya çıktı. Aynı dönemde fabrikanın üretim kapasitesi yıllık 30.000 ton idi. Cam ürünündeki çeşit sayısı iki binin üzerindeydi. Bunlar arasında; penisilin, ilaç, ecza şişeleri, su, gazoz, maden ve meyve suyu ile alkollü içki şişeleri, her boyda damacana ve kavanoz, bardak sürahi, tabak, tuzluk, kadeh gibi sofraya ve mutfak malzemeleri, elektrik tavan glopları, abajur kolları, lamba gibi aydınlatma malzemeleri, inşaat malzemesi, parke cam ile blok cam tuğlaları yer almaktaydı. Fabrika, Türkiye'nin bu türlü malzeme ihtiyacının %55-%60'ını karşılamaktaydı. Diğer %30-%35'ini piyasadaki küçük imalathaneler temin etmekteydi. Çok az bir kısmı ise ithal edilmekteydi¹³³⁹.

Yapı sektöründe önemli bir yeri olan pencere camını yurtiçinde üretmek için 1957'de çalışmalara başlandı. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikası A.Ş. ile SSCB'nin Technoexport Firması arasında yapılan anlaşma ile İzmit Çayırova'da 1959'da pencere camı fabrikasının inşasına başlandı. Yapım aşamaları sonucu Türkiye'nin ilk düz pencere camı fabrikası 1961'de açıldı¹³⁴⁰. Dönem itibarıyla ülkenin yıllık cam ihtiyacı 24.000 ton iken, fabrika yılda 37.000 ton üretim kapasitesiyle çalışmaktaydı. Üretim fazlası ise ABD ve Hollanda'ya ihraç edilmekteydi. Çayırova Fabrikası Türkiye'nin pencere camı ihtiyacını karşılayarak yılda 30.000.000 liralık bir döviz tasarrufu sağladı¹³⁴¹.

¹³³⁸ **İstanbul'da 500 Yıllık Sanat Yarışı...**, s.241.

¹³³⁹ **Mühendis ve Makina**, S.81, (Nisan 1964), s.13.

¹³⁴⁰ **Şişe Cam**, S.135, (Ocak-Şubat 1985), s.12.

¹³⁴¹ **Mühendis ve Makina**, S.81, (Nisan 1964), s.14.; Çayırova Cam Sanayi A.Ş., inşaatlarda kullanılan her türlü camı yurtiçinde üretmek amacıyla Belçika'nın Cnud Firması ile yapılan işbirliği neticesinde 1971 yılında 33.000 ton kapasiteli, emprime ve telli cam tesisini faaliyete geçirdi. Şirket bünyesinde

Türkiye'nin en büyük cam sanayi kap üretim tesisi olan Topkapı Şişe Sanayi A.Ş. ise 1969'da iki fırın ile üretime geçti¹³⁴². Böylece Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'ndaki şişe üretimi Topkapı Şişe Sanayi A.Ş. tarafından yapılacaktı. İlerleyen dönemde cam kap tesisine ilave olarak cam elyaf, işlenmiş düzcam, cam boru ve çubuk, ısıya dayanıklı zücaciye, kristal otomatik zücaciye tesisleri devreye girdi¹³⁴³.

Artan nüfus ve pazar hacmi karşısında yeni ürünler ile faaliyetlerine devam eden Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş., dünyadaki cam teknolojisini takip ederek yeni projeler hazırladı. İzolasyon ve beton, asfalt, ahşap ve plastik gibi inşaat malzemelerinin direncini arttırmak için kullanılan cam elyafın üretilmesi için 1971'de Cam Elyaf Sanayii A.Ş. kuruldu¹³⁴⁴.

Şişecam 1980'lerde yurtdışı pazarına açılmak için yeni yatırımlar yaptı. Tam kapasite kullanma stratejisi ile “*pazarımız dünyadır*” politikasını benimsedi. Artan tüm üretimini ihraç etmeye başladı¹³⁴⁵. Şişecam 1986'da üretimini önceki yılların üzerine çıkarak satışlarını %50 arttırdı. Beş kıtada altmış ülkeye yaptığı ihracatı %9'a yükseltti. Şişecam 169.000.000 dolarlık ihracatının %46.7'sini Ortadoğu ve Uzakdoğu, %37.5'ini Avrupa ve %9.9'unu Afrika ülkelerine, %5.8'ini ise ABD ve Kanada'ya yaptı. Böylece tek başına ülke ihracatının %2'sini gerçekleştirdi¹³⁴⁶.

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. aynı zamanda 1980'li yıllarda her alanda faaliyet gösteren yirmi yedi şirket ile ekonomik bir güç oluşturdu. Şirket, 1986'da 600.000 ton cam üretti. On bin kişiye istihdam sağladı. Bu dönemde Avrupa'nın beşinci, dünyanın ise onuncu cam üreticisi idi¹³⁴⁷. Bu başarılarını yeni yatırımlar ile daha iyi seviyelere ulaştırmak isteyen Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş., 20 Mayıs 1985'te Kırklareli Cam Sanayi A.Ş.'ni kurdu. Şirket otomatik pres makinaları ile zücaciye ürünleri imal edecekti¹³⁴⁸.

Türk cam sanayisini teknolojik açıdan ileri seviyelere ulaştırmak için Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. ile Japon Nippon Electric Glass (NEG) firması arasında 1972 ve 1983 yılında anlaşmalar yapıldı. Bunun sonucunda 16 Nisan 1986'da elektrikli

1981'de renkli buzlu cam üreten 20.000 ton/yıl kapasiteli dört numaralı fırın açıldı. (Şişe Cam, S.135, (Ocak-Şubat 1985), s.12.)

¹³⁴² Şişe Cam, S.136, (Mart-Nisan 1985), s.8.

¹³⁴³ Şişe Cam, S.147, (Ocak-Şubat 1987), s.18.

¹³⁴⁴ Şişe Cam, S.138, (Temmuz-Ağustos 1985), s.7.

¹³⁴⁵ Şişe Cam, S.147, (Ocak-Şubat 1987), s.18.

¹³⁴⁶ Şişe Cam, S.149, (Mayıs-Haziran 1987), s.5, 6.

¹³⁴⁷ Şişe Cam, S.137, (Mayıs-Haziran 1985), s.3.

¹³⁴⁸ Şişe Cam, S.147, (Ocak-Şubat 1987), s.19.

kristal fırın devreye girdi¹³⁴⁹. Yine NEG firması ile yapılan teknik işbirliği neticesinde Teknik Cam Sanayi A.Ş.'nde 14 Ekim 1986'da ısıya dayanıklı pres zücaciye üretim tesisi olan "BORCAM" faaliyete geçti. Elektrik takviyeli fırın, pres hattı ve harman hazırlama ünitelerinden oluşan tesis günde 40 ton "BORCAM" üretecekti¹³⁵⁰.

Fabrika, uluslararası piyasada rekabet gücünü arttırmak amacıyla uluslararası standartlarda kâğıt ve karton malzemeli, ofset ve flekso baskılı tüketici ambalajı üretmek için Almanya ile çalışmalara başladı. Bu doğrultuda Stabernacsk GmbH ile Teknik Yardım Anlaşması imzalandı. Modern makinalar ile kurulan Camiş Ambalaj Sanayi A.Ş. 22 Mayıs 1987'de Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. çatısı altında faaliyete geçti. Bu yatırımla birlikte Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş.'nin zücaciye ürünleri daha kaliteli ambalajlarla yurtdışına gönderildi. Böylece ihracattaki hedef pazarlara ulaşıldı¹³⁵¹.

Şişecam 2000'li yıllarda da gelişimine devam etti. 2014'te ürünlerinin %52'sini ihraç ederken, %48'ini yurtiçi pazarına verdi. Yüz elli ülkeye 837.000.000 ABD dolarında ihracat yapıldı. Rusya ağırlıkta olmak üzere on üç ülkede, kırk dört üretim tesisi bulunmaktaydı. Bu dönemde yirmi bir bin otuz dört kişi istihdam edildi. 4.200.000 ton cam, 2.100.000 ton soda külü ve 4.000.000 ton endüstriyel hammadde üretildi¹³⁵². Yirmi binin üzerinde cam ev eşya çeşidi bulunan Şişecam üretimi ile dünyada üçüncü, Avrupa'da ikinci oldu. Kurum bünyesinde bulunan Trakya Cam, otomotiv sektöründe Toyota, Hyundai ve Ford'un Türkiye ve İspanya'daki çalışmalarına ürün tedarik etti¹³⁵³.

Yukarıda ifade edildiği üzere Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası 1.000.000 liralık kuruluş sermayesi 1960'larda 75.000.000 liraya yükseldi. Aynı dönemde ülkenin cam

¹³⁴⁹ **Şişe Cam**, S.143, (Mayıs-Haziran 1986), s.9.

¹³⁵⁰ **Şişe Cam**, S.146, (Kasım-Aralık 1986), s.4.

¹³⁵¹ **Şişe Cam**, S.149, (Mayıs-Haziran 1987), s.5, 6.

¹³⁵² **Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. 2014 Faaliyet Raporu**, İstanbul, 2014, s.12-15.; Bu dönemde Şişecam bünyesinde faaliyet gösteren fabrikalar vardı. Bunlar Düzcamlar, cam ev eşyası, cam ambalaj ve kimyasallar olarak dört ana gruba ayrılmaktaydı. Düzcamlar Grubu'nda yer alan Trakya Cam Sanayi A.Ş. bünyesinde, Trakya Polatlı Fabrikası, Trakya Fabrikası, Otocamlar Fabrikası, Mersin Fabrikası; Trakya Yenışehir Cam Sanayi A.Ş. bünyesinde, Yenışehir Fabrikası; Cam Ev Eşyası Grubu'nda yer alan Camiş Ambalaj Sanayii A.Ş. bünyesinde, Tuzla Fabrikası, Eskişehir Fabrikası; Denizli Cam Sanayi A.Ş. bünyesinde, Denizli Fabrikası; Paşabahçe Cam Sanayi A.Ş. bünyesinde, Kırklareli Fabrikası, Mersin Fabrikası, Mersin Fabrikası; Cam Ambalaj Grubu'nda yer alan Anadolu Cam Sanayi A.Ş. bünyesinde, Mersin Fabrikası; Anadolu Cam Yenışehir Sanayi A.Ş. bünyesinde Yenışehir Fabrikası; OMCO-İstanbul Kalıp Sanayi ve Ticaret A.Ş. bünyesinde, Gebze Fabrikası; Anadolu Eskişehir Sanayi ve Ticaret A.Ş. bünyesinde, Gebze Fabrikası; Oxyvit Kimya Sanayi ve Ticaret A.Ş. bünyesinde, Mersin Fabrikası; Soda Sanayi A.Ş. bünyesinde, Soda Fabrikası, Kromsan Krom Bileşikleri Fabrikası yer almaktaydı. (**Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. 2014 Faaliyet Raporu**, s.15.)

¹³⁵³ **Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. 2014 Faaliyet Raporu**, s.29, 32.

ürün ihtiyacının yaklaşık %55'i karşılandı. Üretimin bir kısmı ihraç edildi. Dünya cam sanayisindeki yenilikler takip edilerek üretim yelpazesine yeni ürünler katıldı. Bunlar arasında; cam elyaf, düzcam, ısıya dayanıklı eşya, izolasyon malzeme yer almaktaydı. 1980'li yıllarda dış pazara yönelik yatırımlar yapıldı ve ihracatın %2'sini tek başına gerçekleştirdi.

4- Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın Ülkeye Yaptığı Katkılar

Türkiye cam ürünlerini özellikle Fransa, Almanya, Belçika, Rusya ve Yunanistan'dan almaktaydı. Bunun için yılda yaklaşık 1.000.000 lira yurtdışına çıkmaktaydı. Fabrikanın kurulması ile bu para yurtiçinde kaldı ve ülke kalkınması için kullanıldı¹³⁵⁴.

Fabrika cam üretmek için kum, mermer tozu, karbonat döşut gibi yardımcı maddeler kullandı. Bu suretle hem ülke kaynakları değerlendirdi hem de bu ürünlerin çıkarılacağı yerlerde bir iş ortamı oluşturdu. Bunun yanı sıra diğer sanayi kuruluş gelişimine de zemin hazırlandı. Örneğin cam üretiminde hammadde olarak kullanılan karbonat döşut, soda gibi kimyevi maddeler yurtdışından getirilmekteydi. Bu tür maddelerin yurtiçinden temini için kimya sanayisinin kurulması bir ihtiyaç halini aldı. Kısa sürede bu sanayi kolu üzerine çalışmalar başlatıldı.

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası sosyal sorumluluk projeleri içinde de yer aldı. Paşabahçe İlkokulu Yoksul Çocukları Koruma Birliği'nde yardıma muhtaç yaklaşık doksan çocuğa bakılmaktaydı. Bunlara her gün sıcak öğle yemeği ve okul için kırtasiye, göğüslük, ayakkabı verilmekteydi. Burada hasta çocuklar ücretsiz tedavi edilmekte ve yine ücretsiz ilaç verilmekteydi¹³⁵⁵. Yine fabrikaya bağlı olarak 1935'te kurulan Paşabahçe Kulübü 1950'de Paşabahçe Gençlik Kulübü adı ile faaliyetlerine devam etti. Kulüp, gençlerin ruhsal ve fiziksel gelişimlerine katkı sağladı¹³⁵⁶. Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası çalışanlarının sağlığına büyük önem verilmekteydi. Paşabahçe Dispanseri ile sağlık ihtiyaçları karşılanmaktaydı. İşçi çocuklarının ilaç ücretleri ise fabrika tarafından ödenmekteydi¹³⁵⁷.

¹³⁵⁴ Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası kurulmadan önce 1927'den 1932'ye kadar geçen sürede, Türkiye'den cam ürünü için yurtdışına çıkan para miktarları; 1927'de 3.716.000 lira, 1928'de 2.908.000 lira, 1929'da 3.280.000 lira, 1930'da 2.306.000 lira, 1932'de 291.000 lira, 1932'de 1.317.000 lira idi. (Ulus, 6 Sonkânun 1936, s.6.)

¹³⁵⁵ Cumhuriyet, 23 Nisan 1938, s.2.

¹³⁵⁶ Cam-İş, 5 Kasım 1952, s.5.

¹³⁵⁷ Cam-İş, 1 Aralık 1953, s.1.

Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. 1961’e kadar Türkiye’nin tek cam üretim tesisi idi. Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası’ndaki mühendisler ve uzmanlaşan usta ve işçiler Türkiye’de cam sanayisinin özel sektörde yeni tesisler ile gelişimine katkı sağladı. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. otomotiv sanayini de destekledi. Şirket bünyesinde yer alan Cam Elyaf ve Fibroplast işbirliği sonucu üretilen cam elyaf takviyeli polyester tamponlar 1983’te TOFAŞ’ın “Murat 131” ve 1984’te ise yine aynı firmanın “Serçe” modelinde kullanıldı¹³⁵⁸.

Sonuç olarak fabrika açılmadan önce cam ürün Avrupa’dan alınmaktaydı. Fabrikanın açılması ile dışa bağımlılık sona erdi. Üretimde kullanılan birçok hammadde ise yurttan temin edildi. Böylece hem ülke kaynakları değerlendirildi hem de yeni iş alanları ortaya çıktı.

B- KEÇİBORLU KÜKÜRT FABRİKASI

1- Keçiborlu Kükürtlerinin Modern Bir Şekilde İşletilmesi İçin Kükürt Fabrikası’nın Kurulması

Keçiborlu’daki kükürt madenleri 1894’te¹³⁵⁹ Keçiborlu’lu Hüseyin Kireyşi adındaki bir çoban tarafından bulundu. Kendisi yüzeye yakın yerde bulunan kükürt cevherini çıkardı ve öğüterek bağcılara sattı¹³⁶⁰. Hüseyin Kireyşi zamanla saf kükürde olan ihtiyacın artması nedeniyle çıkardığı cevherleri büyük toprak çanaklarda eritti ve reçine ile ayırdı. Elde ettiği saf kükürtleri parçalar halinde sattı. Balkan Savaşı’na kadar devam eden bu ilkel üretim yöntemine savaşın çıkması nedeniyle ara verildi. Maden ocağı bir süre atıl durumda kaldı¹³⁶¹.

I. Dünya Savaşı ile birlikte barut yapımı için kükürde olan ihtiyaç arttı. Bunun üzerine Donanma Cemiyeti madenin dış tarafını ilkel araçlarla işletti. Çıkartılan kükürtler barut yapımında kullanılmak üzere orduya ve müttefiklere teslim edildi. Savaşın ardından yabancı bir şirket madenin imtiyazını aldı. Dört buçuk yıl madeni işletmeden elinde tuttu. Maden ocağı bu dönemde harap oldu¹³⁶².

Milli Mücadele’nin ardından Fransız sermayeli Compagnie Général de Mine et Métallurgie Şirketi Keçiborlu Kükürt İşletmesi’nin imtiyazını aldı. Ancak şirket işletmeyi verimli bir şekilde çalıştıramadı ve İtalyan kükürtlerinin ülke içinde pazar

¹³⁵⁸ Şişe Cam, S.132, (Temmuz-Ağustos 1984), s.14.

¹³⁵⁹ Nuri Köstüklü, “Milli Mücadele’de Keçiborlu”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.2, (1988), s.257.

¹³⁶⁰ Büyük Modern Türkiye, S.33, (Haziran 1956), s.14.

¹³⁶¹ Türk Ekonomisi, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.113.

¹³⁶² Kurun, 12 Mart 1936, s.7.

bulmasına neden oldu¹³⁶³. Maden ve fabrika 20 Kasım 1929'da İtalyan Jan Deskofi Şirketi'ne ihale edildi¹³⁶⁴. Şirket ile yapılan mukavelename ise 1933'te feshedildi¹³⁶⁵.

Türkiye'nin en zengin kükürt madeni Isparta'nın Keçiborlu ilçesinde bulunmaktaydı. Bunun dışında Denizli'ye bağlı Sarayköy'de de kükürt madeni vardı. Ancak buradaki kükürt yatağı bir işletmeyi çalıştıracak maden rezervine sahip değildi¹³⁶⁶. Türkiye'nin kükürt ihtiyacının tamamının Keçiborlu kükürt madeni ile karşılanacağını düşünen İktisat Vekili Celâl (Bayar) BBYSP'na kükürt sanayini de dahil etti. Böylece her yıl yurtdışına çıkan yaklaşık 250.000 liranın yurtiçinde kalması sağlanacaktı¹³⁶⁷.

Celâl (Bayar)'ın çalışmaları sonucu İttihad-ı Maadin T.A.Ş. üzerinde bulunan imtiyaz kaldırıldı. Keçiborlu kükürt madeninin Sümerbank ve Türkiye İş Bankası tarafından kurulacak bir şirkete devredilmesi ve ihalesi uygun görüldü.¹³⁶⁸ Madenin bankalara devredilmesi için yapılan çalışmalar sonucu ihale 17 Şubat 1934'te kabul edildi¹³⁶⁹. Ziraat Bankası, Türkiye İş Bankası ve Sümerbank 300.000 lira ile bu işi üzerine aldı¹³⁷⁰. Madendeki ilk çalışmalar bu bankalar adına 12 Mart 1934'te başladı¹³⁷¹.

Keçiborlu ve diğer yerlerdeki kükürt madenlerini işletmek ve bunların ihtiyacı olan kömür maddelerini kullanmak üzere merkezi Ankara'da olan doksan dokuz yıllığına 300.000 lira sermayeli "*Keçiborlu Kükürtleri Türk Anonim Şirketi*" kuruldu. Sermayenin dörtte birinin alındığını gösteren banka mektubu ise İcra Vekilleri Heyeti'nin 21 Mayıs 1934'teki toplantısında onaylandı¹³⁷². Türkiye İş Bankası ve Sümerbank'ın Keçiborlu'daki kükürt madeninin Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş.'ne devredilmesi talebi İcra Vekilleri Heyeti'nin 27 Ağustos 1934'teki toplantısında görüşüldü ve gerekli işlemlerin yapılması uygun görüldü¹³⁷³. Fabrikanın bina inşaatı için

¹³⁶³ **Türk Ekonomisi**, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.113, 114.

¹³⁶⁴ **BCA**, 30.18.1.2.6.56.12.

¹³⁶⁵ **Türk Ekonomisi**, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.114.

¹³⁶⁶ **Resimli Türkiye L'illustration de Turquie**, S.3-6, (Eylül 1948), s.7.; Türkiye'de üretilen kükürt miktarı; 1928'de 5.888 ton, 1929'da 3.757 ton, 1930'da 2.246 ton, 1931'de 2.944 ton, 1932'de 4.203 ton idi. (*Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler...*, s.69.)

¹³⁶⁷ **Kurun**, 12 Mart 1936, s.7.

¹³⁶⁸ **BCA**, 30.10.166.154.8.12.

¹³⁶⁹ **BCA**, 30.18.1.2.42.8.7.

¹³⁷⁰ Keçiborlu kükürt madenin hükümete devredilmesinin ardından, maden üreticilerinin %2.5 oranında nispi vergiye tabi tutulması 17 Şubat 1934'te toplanan İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi. (**BCA**, 30.18.1.2.42.8.6.)

¹³⁷¹ C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.306.

¹³⁷² **BCA**, 30.18.1.2.45.35.17.

¹³⁷³ **BCA**, 30.18.1.2.47.59.6.

30.000 lira, makine ve tesisatı için 168.000 lira, işletme sermayesi için ise 120.000 lira ayrılacaktı¹³⁷⁴.

İktisat Vekili Celâl Bayar 2 Ekim 1934'te Keçiöorlu'ya geldi. Kendisine maden hakkında Keçiöorlu Kükürtleri T.A.Ş. Müdürü Şahap Bey ile araştırma heyeti bilgi verdi¹³⁷⁵. Celâl Bayar 3 Ekim 1934'te yaptığı konuşmada şu konulara değindi: “Şimdiye kadar memleketin kükürt ihtiyacı dışarıdan getirilerek karşılanıyordu. Zengin kükürt madenlerimiz dururken, milli iktisat bakımından harice mütemadiyen para verilmesine müsaade edemezdik. Bu itibarla kükürt madenimizi işletmek mevzuunu ehemmiyetle ele aldık. Kükürt yalnız bağcılık dolayısıyla değil aynı zamanda sanayi programımızda mühim yeri olan kimya sanayisinde de pek lüzumlu bir maddedir. Bu sebeple kükürt madenlerimizin işletilmesi bizim için gittikçe artan bir ehemmiyet arz etmekte idi. Memnuniyetle söyleyebilirim ki, tetkiklerimizin neticesi dâhili ihtiyaç için tamamen müspet çıkmış jeolojik tetkiklerin henüz bitmemiş olmasına rağmen şimdiye kadar alınan neticelere bakarak harici piyasada mevki almak noktasından çok ümit varız. Bu maden yalnız tonajının çokluğu ile değil cevherinin saflığı itibariyle de kıymetlidir.”¹³⁷⁶

Celâl Bayar dünyadaki kükürt madenlerinin cevher zenginliğinin ortalama %25 seviyesinde iken, bunun Türkiye’de %40’ın üzerinde olduğunu dile getirerek, kurulacak fabrikanın ilk dönemde ihtiyacın bir kat fazlasını üretecek kapasitede olacağına değindi. İlk kükürdün ise ilkbaharda çıkarılacağını belirtti. Kısa bir süreye kadar belirli şirketlerin idaresinde bulunan tesisin el değıştirdiğini ve değerli bir müessese haline geldiğini ifade etti. Madenin bölge için de çok fayda sağlayacağını belirtmekteydi¹³⁷⁷.

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı’nın son döneminde kükürt ilkel yöntemlerle çıkartılıp işlendi. Maden ocağı savaş dönemlerinde tahrip oldu. Milli Mücadele sonrası Fransız ve İtalyan şirketleri tarafından işletildi. Atıl durumdaki Keçiöorlu maden ocağının işletilmesi için burada bir fabrikanın kurulması BBYSP’na dahil edildi. Başlatılan çalışmalar sonucu 1934’te Keçiöorlu Kükürtleri T.A.Ş. kuruldu. İnşa çalışmalarının tamamlanmasının ardından Mart 1935’ten itibaren deneme üretimine başlandı. Fabrika, Ağustos 1935’te ise üretime hazır hale getirildi.

¹³⁷⁴ Sınâî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler..., s.70.

¹³⁷⁵ Türk Sözü, 4 Teşrinievvel 1934, s.1.

¹³⁷⁶ Ayın Tarihi, S.11, (1-31 I.Teşrin 1934), s.36-38.; Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1934, s.3.; C. Kutay, Celâl Bayar, I, s.297-299.

¹³⁷⁷ Ayın Tarihi, S.11, (1-31 I.Teşrin 1934), s.36-38.; Cumhuriyet, 3 Teşrinievvel 1934, s.3.; C. Kutay, Celâl Bayar, I, s.297-299.

2- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın İşletmeye Açılması (25 Ağustos 1935)

İktisat Vekili Celâl Bayar ve beraberindeki heyet Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın açılışını yapmak üzere 25 Ağustos 1935'te Nazilli'den Keçiborlu'ya hareket etti. Celâl Bayar Keçiborlu'ya gelindikten sonra yanındakilerle fabrika bürosuna gitti. Burada inşaat ve işletme planını inceledi. Celâl Bayar ardından Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nı 25 Ağustos 1935'te işletmeye açtı. Kendisi açılış konuşmasını yapmadan önce yanında bulunanlara, yabancılarda iken işletilmeyen milli servetin toprak altında gömülü kalmasına Cumhuriyet Hükümeti'nin razı olmadığını söyledi. Bundan dolayı Keçiborlu kükürdünün işletilmesinin ekonomik programa alındığını belirtti. Sümerbank ve Türkiye İş Bankası'nın sermayesi ile kurulan fabrikada üretilen kükürdün ülke ihtiyacını karşılayacağını ve muadillerine göre kalitesi yüksek olan değerli bir ihracat maddesi olacağını ifade etti. Celâl Bayar fabrikanın kurulmasında önemli katkıları bulunan Sümerbank ve Türkiye İş Bankası ile işleminde önemli gayretleri olan Keçiborlu Kükürt Fabrikası Genel Müdürü Mühendis Sabihi Bey'e teşekkürlerini bildirdi¹³⁷⁸.

İktisat Vekili Celâl Bayar fabrikanın açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada ise şu konulara değinmekteydi: *“Beş senelik programda kükürt işine çok ehemmiyet verilmiştir. Bu işin kısa bir zamanda halledildiğini görmekte kıvanç duyuyorum. Fabrikanın tecrübe devresinde kükürt çıkardığını gördük. 600 tonunu piyasaya çıkardı ve bu kükürtler çok rağbet gördü. Memleketin kükürt ihtiyacını bu fabrika temin edecektir. Yakında ihracata da başlanacaktır. Çünkü Keçiborlu kükürdü dünya kükürtlerinin en iyisidir”*¹³⁷⁹ dedi.

Celâl Bayar daha sonra fabrika kapısındaki kurdeleyi kesti ve tesisi işletmeye açtı. Kükürdün fabrikaya ham olarak girişinden, saf olarak torbalanması arasında geçen tüm süreç izlendi. Celâl Bayar daha sonra fabrikanın hammaddesinin temin edildiği kükürt madenine gitti. Fabrika müdüründen bilgi aldı. Cevherin topraktan nasıl çıkarıldığı inceledi ve işçilerin kaldığı yerleri ziyaret etti¹³⁸⁰.

Celâl Bayar fabrikadaki incelemeleri tamamladıktan sonra yaptığı konuşmada; *“İlk Türk kükürt fabrikasını açmakla sevinç duydum. Bu fabrika büyük bir servet kaynağı olacaktır. Bugün ihtiyacımızı temin ediyor, yarın ihracatta bulunacağız”*¹³⁸¹ dedi. Celâl Bayar, fabrikanın açılışı üzerine Başvekil İsmet İnönü'ye gönderdiği

¹³⁷⁸ **Ulus**, 26 Ağustos 1935, s.3.

¹³⁷⁹ **Akşam**, 25 Ağustos 1935, s.2.

¹³⁸⁰ **Ayın Tarihi**, S.21, (1-31 Ağustos 1935), s.11.

¹³⁸¹ **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1935, s.3.

telgrafta ise: “Keçiborlu kükürt fabrikasını bugün açtım. Bu fabrika 4.000 tonluk kapasitesi ile memleket ihtiyacını tamamen karşılayacak suretle işlemektedir”¹³⁸² sözleriyle fabrikanın kapasitesine vurgu yapmaktaydı.

Faaliyete geçen Keçiborlu Kükürt Fabrikası ile madenin bütün tesisatı 200.000 liraya mal oldu.¹³⁸³ Fabrikada ana bina dışında; direktör, memur, ambar, muhasebe, hastane, on iki maden fırını, dört işçi evi ve bir elektrik binası yer almaktaydı¹³⁸⁴.

Fabrikanın enerjisi, buharla çalışan üç kazan, 160 beygirlik bir lokomobil-alternatör grubu ve 160 beygir gücünde iki dizel motoru ile elde edilmekteydi¹³⁸⁵. Fabrikada iki yüz¹³⁸⁶, kükürt ocaklarında ise üç yüz kişi çalışmaktaydı. İşçilerin gündelikleri ortalama 70-80 kuruş idi¹³⁸⁷. Zonguldak’tan getirilen yaklaşık yirmi beş maden ustası fabrika atölyesinde makine tamirlerini yapmakta ve usta adaylarına eğitim vermektedir. Kullanılan bütün hammaddeler ve yakacak yerli idi. Yakacak, Burdur yakınlarındaki linyit madeninden getirilmekteydi¹³⁸⁸.

Gazeteci-Yazar Asım Us, Keçiborlu Kükürt Fabrikası hakkında şu bilgileri vermektedir: “Keçiborlu’da, yeni yapılmış olan kükürt fabrikası var. Kasabanın ortasında, 30-40 metre yükseklikte tek Taşlık Tepe bulunuyor. Sonra, Torosların karlı Amed Dağı görünüyor. Kükürt fabrikası istasyonun yanındadır. Kükürt, ham halinde toprakla karışık olarak ilerideki dağdan çıkarılıyor. Arabalarla fabrikaya getiriliyor. Burada, fabrikanın ocağında eritiliyor. Sarı kırmızı bir sıvı halinde yere akıtılıyor. Bir müddet sonra bu sıvı donarak, kalıp halinde kükürt şeklini alıyor. Sonra bu kalıplar kırılıyor. Hususi bir değirmende öğütülerek ince sarı toz kükürt oluyor. Bir taraftan çuvallara doldurularak, piyasaya sevk olunuyor. Keçiborlu’da en modern bir tasfiye sistemi kullanılmaktadır. Bugün fabrikada üç yüz işçi ve memur çalışmaktadır. Bunların aileleri ve bu işin meydana getirdiği ticaretle, bin-bin iki yüz vatandaş geçinmektedir.”¹³⁸⁹

¹³⁸² BCA, 30.10.171.187.25.2.

¹³⁸³ Kurun, 12 Mart 1936, s.7.

¹³⁸⁴ C. Kutay, Celâl Bayar, I, s.306.

¹³⁸⁵ Etibank Dergisi Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi Özel Sayısı, (7 Temmuz 1967), s.7.

¹³⁸⁶ Ayın Tarihi, S.21, (1-31 Ağustos 1935), s.12.

¹³⁸⁷ Endüstri, S.10, (Haziran 1937), s.222.

¹³⁸⁸ Kurun, 12 Mart 1936, s.7.

¹³⁸⁹ Asım Us, “Keçiborlu Kükürt Fabrikasında”, Kurun, (3 Nisan 1936), s.4.

3- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Ürettiği Ürünler ve Kükürdün Kullanım Alanı

Keçiborlu'daki kükürt cevherleri kalker taşları ile çıkartılırdı. Bunlar kuyuların ağzında temizleniyor ve daha sonra arabalarla fabrikaya getirilerek eleniyordu. Eleğin üzerindeki izabe kazanlarına giriyordu. Kazan kapakları kapandıktan sonra kükürt buhar kuvveti ile eritiliyordu. Cüruf özel bir delikten dışarıya çıkarılıyor ve kırk dakika sonra kükürtler koyu bir sıvı halinde havuza akıtılıyordu. Donan kükürtler kırılarak değirmene gönderiliyordu. Bir takım işlemlerden sonra un halinde torbalara konuluyor ve satışa hazır hale getiriliyordu¹³⁹⁰.

Fabrika'nın tasfiye tesisi demiryolu güzergahından 150 m uzaklıktaki Keçiborlu İstasyonu binası ile karşı karşıya idi. Kükürtler demiryolu kenarındaki depoda istiflenmekteydi. Sevkiyat kampanya döneminde bu depodan yapılmaktaydı. Hammadde ise fabrikaya 3.5 km mesafede yer alan Kükürtdere ve Değirmendere mevkilerindeki maden ocaklarından kamyonlar ile taşınmaktaydı. Üretilen kükürtler her yılın 1 Eylül-28 Şubat döneminde depolanmaktaydı. Kükürt kampanyası 1 Nisan-31 Ağustos dönemlerinde yapılmaktaydı. Mart'tan itibaren İzmir ve Manisa başta olmak üzere Ege Bölgesi'ndeki bağlara kükürt gönderilmekteydi¹³⁹¹.

Fabrikanın kükürt üretim miktarı¹³⁹²:

Yıllar	Üretim (torba)	Satış (torba)
1935	32.760	12.606
1936	58.600	45.526
1937	67.660	68.482
1938	76.110	70.139

Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nda “saf” ve “bağ” olmak üzere iki çeşit kükürt üretilmekteydi. Bunlardan sarı renkli olan saf kükürdün, tozu, çubuğu ve blok halinde doldurulmuşu bulunmaktaydı. İçindeki kükürt oranı %99.8-%99.9 idi. Saf kükürt daha çok sanayide kullanılmaktaydı. Özellikle şeker fabrikalarında şekerin

¹³⁹⁰ C. Kutay, Celâl Bayar, I, s.306.

¹³⁹¹ **Türk Ekonomisi**, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.114.

¹³⁹² **Etibank Dergisi Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi Özel Sayısı**, s.18.

beyazlatılmasında, kâğıt sanayinde selülozun üretilmesinde ve kauçuk sanayinde kauçuğa sertlik verilmesi için tercih ediliyordu¹³⁹³.

Saf kükürdü olduğu gibi kullanmanın ürüne zarar verdiğini gözlemleyen Türk teknisyenleri tarafından yeni bir kükürt çeşidi üretildi. Buna, bağlarda kullanıldığı için “bağ kükürdü” adı verildi. Bunun içinde %65-%70 oranında saf kükürt bulunmaktaydı. Böylece hem eski cüruf lar değerlendirildi hem de ülke ziraatı önemli bir madde kazanıldı. Toz halinde ve boz renkli olan bağ kükürdü 1942’den itibaren Keçiborlu Kükürt Fabrikası’nda üretilmeye başladı. Bağ kükürdü özellikle bağcılıkta, portakal ziraatında, bahçe ve bostanlarda ve çeşitli zirai ürünleri hastalıktan korumak için kullanılmaktaydı¹³⁹⁴. 1942’de ilk kez üretilen 615 ton bağ kükürdü piyasaya sunuldu¹³⁹⁵.

Keçiborlu Kükürt Fabrikası’nı gezen Araştırmacı-Yazar Yaşar Aşkın fabrikanın işleyişi hakkında şunları ifade etmekteydi: “5 kilometre uzaktaki ocaklardan çıkan kükürt cevheri, kamyonlarla fabrikaya getiriliyor ve vagonlarla silindir şeklindeki izabe fırınlarına konuluyor. Bunların üzerine 130-140 °C’deki su buharı gönderiliyor. Toprakla karışık kükürt eriyor ve saflaştırılıyor. Parçalar halindeki saf kükürt değirmende toz haline getirildikten sonra ticarete sevk ediliyor. Fabrikayı gezdikten sonra otomobillere dolarak kükürdün çıkarıldığı ocaklara gittik. Ocakla fabrikayı muntazam bir şose birbirine bağlıyor. Ocağın ağzında büyükçe bir bina var. Kükürt yer altından bir asansörle çıkarılıyor. Bizde asansörle inip ocağın içini gezeceğiz. İlk partide inenler arasında ben de varım. Aşağı doğru indikçe ışıklar, sesler yavaş yavaş uzaklaşıyorlar. Ne kadar zaman geçti bilmiyorum. Asansör birden bire ışıklara boğuldu. Altmış dört metre yerin altındayız. İçerisi, kuvveti elektrik lambalarıyla aydınlatılmış. Önümüze düşüp, izahat vererek götüren bir madencinin arkasında ocağı geziyoruz. Ocağın ağzındaki vantilatörler, muntazam çatıştığından buranın havasının dışardan farkı yok gibi. Yalnız, yan taraflarda havasızlık kendini hissettiriyor. Bu kısımlardaki damarlar bitmiş. Maden burada otuz metre aşağıdaki bir ocaktan asansörlerle buraya, buradan da yukarıya çıkarılıyor.”¹³⁹⁶

Kükürdün yaklaşık beş aşamadan geçtikten sonra kullanıma hazır hale geldiğinden yukarıda bahsedildi. Bundan sonrası depolama kısmıydı. Sonbahar ve kış ayları bunun içindi. Kükürt kampanyası ise ilkbahar ve yaz döneminde yapılırdı. Kükürt, kullanım yerine göre saf ve bağ olmak üzere ikiye ayrılırdı. Bunlardan saf

¹³⁹³ Resimli Türkiye L’illustration de Turquie, S.3-6, (Eylül 1948), s.7.

¹³⁹⁴ Resimli Türkiye L’illustration de Turquie, S.3-6, (Eylül 1948), s.7.

¹³⁹⁵ Etibank Dergisi Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi Özel Sayısı, (7 Temmuz 1967), s.4.

¹³⁹⁶ Yaşar Aşkın, “Keçiborlu Gezisi”, Isparta, (5 Mayıs 1948), s.3.

kükürt kimya ve gıda sanayinde, bağ kükürdü ise genellikle Ege Bölgesi'ndeki bağlarda kullanılırdı.

4- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Bölgesine Sağladığı Faydalar

Ziraatta, bağcılıkta, kibrit, şeker ve diğer pek çok önemli yerde kullanılan kükürdün Keçiborlu'da bulunması ve işlenmesi buranın önemini arttırdı¹³⁹⁷. Bu kadar geniş kullanım alanı olan kükürt, fabrikanın kurulmasıyla birlikte bölge insanı için önemli bir iş kaynağı oldu. Ekonominin canlanmasına katkı sağladı. Fabrika, çalışanlar ve ailelerinin konforlu yaşamlarına olanak sağlayan her türlü donanıma sahipti. Burada işçinin hayatına ve sağlığına özen gösterilmekteydi. İşçi ve aileleri fabrika dispanserinde ücretsiz olarak tedavi görmekteydi. Memur ve işçiler için fabrika yakınında sekiz bina yapıldı. O dönem için lüks sayılabilecek elektrik tesisatı da unutulmadı. İşçiler için bir de kooperatif bakkaliyesi kuruldu. Çalışanlar bütün ihtiyaçlarını buradan uygun bir fiyata alabiliyordu¹³⁹⁸.

Fabrika, Keçiborlu ve çevresine sosyo-kültürel açıdan da bir takım faydalar sağladı. Halk, fabrikada çalışanları görerek daha iyi yaşamaya ve giyinmeye özendi. Zaman içinde Keçiborlu piyasası hareketlendi ve ilçedeki refah seviyesi yükselmeye başladı¹³⁹⁹.

Araştırmacı-Yazar Cahit Beğenç “Isparta” gazetesinin 4 Nisan 1945 tarihli nüshasında Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın sunduğu imkanları şöyle ifade etmekteydi: *“Dört yüzden fazla insanın bulunduğu yeni binalı fabrika mahallini, Keçiborlu nahiye merkezinin bir mahallesi olarak gezdim. Misafirhaneyi, bekâr lojmanlarını, işçilerin yemek ve yatak yerlerini, duş mahallerini dolaştım. Fabrikada çalışanlar için okuma-yazma kursları açılmış; okuyup yazması olanlara hangi serviste çalışıyorlarsa o kola ait bilgiler veriliyor. Burada ‘ekonoma’ denen bir teşkilât var. Bu teşkilat, memur işçi, ne kadar insan varsa, yiyeceklerini, giyeceklerini ucuza temin etmeleri için kurulmuştu. Ortalık ağaçlandırılıyor. Futbol sahası yapıyorlar. ‘Kükürt spor’ diye, sarı formalı olacak bir de kulüpleri var. Burdur, Isparta ile karşılaşmışlar, Bir devlet işletmesi ile bir kasaba arasındaki münasebetler dikkate çarpacak şekilde, çalışanların çoğu*

¹³⁹⁷ C. Kutay, **Celâl Bayar**, I, s.307.

¹³⁹⁸ **Kurun**, 12 Mart 1936, s.7.

¹³⁹⁹ **Kurun**, 12 Mart 1936, s.7.

nahiyeden. Nahiyenin çıkardığı mal, yerinde tüketiliyor. Fabrika ile kasaba birleşmiş, büyük bir okul binası yapılmış. Elektrik fabrikadan."¹⁴⁰⁰

Kükürt birçok yerde kullanıldığı için alıcısı çoktu. Bundan dolayı Keçiborlu için önemli bir gelir kaynağı oldu. Bunun yanı sıra fabrikada ilçede bulunmayan birçok donanım mevcuttu. Çalışanlar konforlu evlerde oturmaktaydı. Ücretsiz sağlık hizmeti verilmekteydi. Fabrika bünyesinde kurulan kooperatif ile istenilen ürün, uygun fiyatlarla alınabilmekteydi.

5- Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Kapanışına Kadar Geçen Dönem

Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nı işleten Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi T.A.Ş.'nin Sümerbank'a ait hisseleri 6 Nisan 1936'da¹⁴⁰¹ ve Türkiye İş Bankası'na ait hisseleri ise 29 Kasım 1943'te Etibank tarafından satın alındı¹⁴⁰². Böylece 300.000 lira sermayeli Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi T.A.Ş. 1.300.000 lira sermayeli ve sorumluluğu sınırlı bir müessese olarak Etibank'a devredildi¹⁴⁰³.

Keçiborlu Kükürt Fabrikası Etibank'a geçtikten sonra gerek teknik gerekse sosyal açıdan çok önemli ilerlemeler kaydetti. Bu dönemde ocakların ve fabrikanın işlemesi için gerekli olan makineler getirildi. Fabrika ve ocaklarda çalışan memur, işçi ve müstahdemler için evler, yatakhaneler, hastane, lokanta ve duş yerleri yapıldı¹⁴⁰⁴.

Kükürdün makineler üzerinde oluşturduğu yıpratıcı tesirler nedeniyle teçhizatla zamanla sıkıntılar yaşandı. II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı bu dönemde yurtdışından makine ve malzeme getirme imkanı da bulunamadı. Buna karşın fabrikanın tesis ve makinelerine yenileri ilave edildi ve her türlü yedek parça yurtiçinde yapıldı. Bu dönemde işletmede herhangi bir sorun yaşanmadı. Bu arada fabrikaya yeni bir ihraç kuyusu yapıldı. Sekiz buhar kazanından oluşan izabe tesisleri 1943'te yeniden tadil edilerek randımanları önemli ölçüde arttırıldı. Yine aynı dönemde bağ kükürdü için yıkama, kurutma, öğütme ve eleme tesisleri yeniden yapıldı. Elektrik santralleri, vinçler, tulumbar, kompresör ve atölye gibi çeşitli tesis ve makinelerin yedek parçaları ve tamiri yurtiçinde yapıldı. Memur evleri, pansiyon, işçi pansiyonu, yemekhane, yıkanma yerleri ve dispanser gibi birçok sosyal tesis yeniden kuruldu¹⁴⁰⁵.

¹⁴⁰⁰ Cahit Beğenç, "Keçiborlu", **Isparta**, (4 Nisan 1945), s.1, 2.

¹⁴⁰¹ **Türk Ekonomisi**, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.114.

¹⁴⁰² **Etibank Dergisi Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi Özel Sayısı**, (7 Temmuz 1967), s.3.

¹⁴⁰³ **Büyük Modern Türkiye**, S.33, (Haziran 1956), s.15.

¹⁴⁰⁴ **Türk Ekonomisi**, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.114.

¹⁴⁰⁵ **Resimli Türkiye L'illustration de Turquie**, S.3-6, (Eylül 1948), s.7.

Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi 1948'de 1.390.000 lira nominal sermayeli ve mahdut mesuliyetli bir müessese halinde çalışmaktaydı¹⁴⁰⁶. Müessesede 1949'da iki yüz yetmiş dokuz işçi çalışırken bu sayı 1958'de dört yüz yetmiş yediye çıktı. Aynı dönemde fabrikanın üretim miktarlarına bakılırsa; 1949'da 4.000 ton olan ham cevher üretimi, 1959'da 34.748 tona yükseldi. Saf kükürt üretimi ise 1949'da 3.000 ton iken, 1957'nin sonu itibariyle 13.100 tona kadar çıktı¹⁴⁰⁷.

Keçiborlu Kükürt Fabrikası kuruluş amacına uygun olarak yılda 45.000 ton saf kükürt üretim kapasitesi ile uzun yıllar faaliyetine devam etti. Ancak fabrika 1993'te üretim faaliyetini durdurdu. Bunun nedenleri arasında: Zaman içinde yapılan maden arama çalışmaları ve son olarak 1987-1991 Master Arama Projesi çalışması ile cevher rezervinde önemli bir artış sağlanamadı. Ağır madencilik şartları nedeniyle eskimiş ocaklarda mekanizasyona yönelik yatırımlar yapılamadı. Üretim maliyetleri düşürülemedi ve üretim verimliliği arttırılamadı. Ocaklarda kükürt cevherinin kendi kendine yanması nedeniyle oluşan yangın tehlikesi karşısında dolgu sistem ile çalışma zorunluluğu ortaya çıktı. Bu ise malzeme tüketimini arttırdı. İşgücü verimi arttırılamadı. Tüvenan cevher maliyetinde sürekli bir artış oldu. Flotasyon ve rafinasyon tesislerinde maliyetler arttı. Tesislerin ekonomik ömürleri doldu ve bu nedenle teknik sorunlar yaşandı. Maliyetler sürekli artmasına karşın satış fiyatlarında bir ilerleme kaydedilemedi. Saf kükürdün sanayi satış maliyeti 450-500 dolar iken, yurtdışından gelen petrol kökenli kükürdün 50-55 dolar idi¹⁴⁰⁸. Düşük fiyatlı ithal kükürt ve petrol rafinerilerinde yan ürün olarak üretilen saf kükürt ile rekabet edilemedi. Alternatif üretim imkanları bulunamadı ve yıllar içinde arttı. İşletmenin 1990-1994 dönemindeki toplam zararı 628.067 lira idi. Milli ekonomiye olan katkı negatife döndü¹⁴⁰⁹.

Fabrika, darboğazı aşamadı ve zararını azaltmak için düşük tenörlü rezerve sahip Kokardere ocağının faaliyetini 1993'te durdurdu. Rezervi biten Kumludere ocağı ise kapatıldı. Saf kükürt üretim tesislerinden Flotasyon I Tesisi 1990'da, Flotasyon II Tesisi ve İzabe Tesisleri ise 12 Eylül 1993'ten itibaren faaliyetlerini durdurdu¹⁴¹⁰.

Doğal cevherden elde edilen saf kükürt satış fiyatları petrol rafinerilerinde rafine artığı olarak elde edilen rafine saf kükürt satış fiyatları ile rekabet edemedi. Bundan dolayı zararını ve kaynak tüketimini azaltılabilmek için 31 Aralık 1994'ten itibaren

¹⁴⁰⁶ **Resimli Türkiye L'illustration de Turquie**, S.3-6, (Eylül 1948), s.7.

¹⁴⁰⁷ **Büyük Modern Türkiye**, S.14-62, (Ocak 1959), s.14, 15.

¹⁴⁰⁸ **TBMM Başkanlığı'nın, 22.06.2000 tarih ve A.01.0.GNS.0.10.00.02-7/2234-6064/ 14599 Sayılı Yazısı**, Ankara, 2000, s.4.

¹⁴⁰⁹ **TBMM Başkanlığı'nın, 22.06.2000 tarih...**, s.5.

¹⁴¹⁰ **TBMM Başkanlığı'nın, 22.06.2000 tarih...**, s.5.

Müessese Müdürlüğü unvanını kaldırıldı. 1 Ocak 1995'te Keçiborlu Maden Müdürlüğü unvanı ile Etibank Antalya Elektrometalurji Sanayi İşletmesi Müessesesi'ne 31 Temmuz 1995'te ise Etibank Emet Kolemanit İşletmesi Müesseselerine bağlandı¹⁴¹¹.

Müessesenin ekonomiye kazandırılması için çeşitli araştırmalar yapıldı. Ancak tüm çalışmalara rağmen müessesenin yakın ve uzun vadede ekonomiye kazandırılmayacağı, karlı ve verimli çalıştırılmayacağı tespit edildi. Sürekli kaynak tüketerek ekonomiye yük olduğu belirlenen müessesenin kapatılması için 29 Nisan 1999 tarih ve 45/1 Sayılı Teşekkül Yönetim Kurulu Kararı alındı. 8 Mart 2000 tarih ve 2000/T-10 Sayılı Yüksek Planlama Kurulu Kararı ile müessesenin Keçiborlu Maden Müdürlüğü olan ismi Eti Holding A.Ş. Ana Statüsü ekindeki teşkilat şemasından çıkarıldı. İşletmenin makine ekipmanı, yedek parça ve personelinin büyük kısmı diğer fabrika ve kurumlara dağıtıldı. Aynı şekilde binalarının büyük bir kısmı belediye, üniversite ve askeri birliklere devredildi. Türkiye'nin kükürt ihtiyacı ise İpraş, Aliaga ve Orta Anadolu rafinerilerinden elde edilen saf kükürt ile her çeşit ebatta ithal edilen kükürt ile karşılandı¹⁴¹².

Yukarıda da ifade edildiği üzere Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın Sümerbank ve Türkiye İş Bankası'na ait hisseleri Etibank tarafından alındı. Etibank idaresi hem üretim verimliliğini artırmak hem de çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bir takım düzenlemeler yaptı. 1950'lerin sonuna gelindiğinde üretim miktarı yaklaşık üç kat arttı. Zamanla fabrika donanımı eskidi ve üretim azaldı. Buna karşın herhangi bir yatırım yapılmadı. İşletme 1990'ların başında önemli miktarda zarar etti. Bunun üzerine bir kısım ocak ve tesisler kapatıldı. İşletme, 2000'de Eti Holding A.Ş. teşkilatından çıkartıldı. Binaları ile makine ve diğer teçhizatları farklı kurum ve fabrikalara devredildi.

C- KARABÜK DEMİR ve ÇELİK FABRİKALARI

1- Türkiye'de Demir ve Çelik Fabrikalarının Kurulması Hakkında Hazırlanan Raporlar

Türkiye'nin sanayileşmesinin bir sonucu olarak her türden demir ve çelik ürününün ithalatı en yüksek değerdeki maddeleri oluşturmaktaydı. Bu maddenin ithalat değeri 1934'te 9.598.000 lira, 1935'te 13.281.000 lira ve 1936'nın dokuz ayı içinde

¹⁴¹¹ TBMM Başkanlığı'nın, 22.06.2000 tarih..., s.5.

¹⁴¹² TBMM Başkanlığı'nın, 22.06.2000 tarih..., s.5.

9.480.000 lira idi¹⁴¹³. Rakamlardan da görüldüğü üzere demir ithalatının ekonomiye verdiği yük, hükümeti demir ve çelik sanayisinin kurulması için çalışmalar yapmaya sevk etti¹⁴¹⁴.

Türkiye’de demir ve çelik sanayisinin kurulması için şu sorulara cevap verilmesi gerekiyordu: Türkiye’de demir sanayi için uygun nitelikte demir cevheri var mı? Mevcut maden kömürlerinden yüksek dereceli fırın için kok kömürü üretilebilir mi? Demir sanayi ekonomik olması koşuluyla nerede kurulmalı? Bu sanayi hangi kısımlardan oluşmalı? İç tüketim kurulacak sanayiye besleyebilir mi? Demir sanayi için ne kadar sermaye gereklidir? Yaklaşık rantabilite hesapları ne olacaktır?¹⁴¹⁵

Bu sorulara cevap bulunması için bilimsel bir etüdün yapılmasına karar verildi. Avusturya, ABD ve SSCB’den alanında uzman heyetler çalışmalar yapmak üzere Türkiye’ye davet edildi. Bunların görüşleri alındı ve bir kısmına raporlar hazırlatıldı. Bunlar arasında:

a) Granigg Raporu

İktisat Vekâleti tarafından Türkiye’nin ekonomik durumu dikkate alınarak bir demir ve çelik fabrikasının kurulup kurulmayacağının araştırılması için çalışmalar 1925’te başladı. Petrol konusunda Lüksemburglu Dr. Lucius, diğer taraftan kömür ve demir madenleri için de Avusturya’nın Leoben Üniversitesi’nden mineraloji ve maden uzmanı Prof. Granigg görevlendirildi¹⁴¹⁶.

Prof. Granigg, Türkiye’de demir sanayisinin kurulması için yeterli miktarda demir cevherinin bulunup bulunmadığını, demir sanayinde kullanılacak olan kokun üretimi için şartların uygun olup olmadığını ve demir sanayisinin ülkenin neresinde kurulması gerektiği üzerine araştırmalar yapacaktı¹⁴¹⁷. Böylelikle yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye’de demir ve çelik sanayisinin kurulması için ilk çalışmalar 1925’te Granigg’in görevlendirilmesi ile başladı¹⁴¹⁸.

¹⁴¹³ **Akşam**, 7 Kânunuevvel 1936, s.3.

¹⁴¹⁴ **Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii**, Ankara, 1958, s.12.

¹⁴¹⁵ **Sınai Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler**..., s.47, 48.

¹⁴¹⁶ Prof. Granigg, Leoben Üniversitesi’nde mineraloji ve maden iktisadiyatı profesörü idi. Granigg, Türkiye’ye daha önce iki defa geldi. İlk olarak 1910’da Karadeniz sahillerinde manganez, bakır ve demir piriti üzerine araştırmalarda bulundu. İkinci olarak 1918’de müttefik kuvvetlerin işgali altındaki Ukrayna’da demiryolu nakliyatı için gerekli olan kömürü temin etmek üzere Zonguldak havzasında askeri idare hesabına maden kömürü işletmesine memur edildi. Granigg, Türkiye’ye son olarak 1925’te üçüncü kez geldi. (**Cumhuriyet**, 24 Teşrinievvel 1934, s.4.)

¹⁴¹⁷ Erol Tümertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye’deki Durumu**, İstanbul, 1954, s.218.

¹⁴¹⁸ İbrahim Atillâ Sakka, **Türkiye’de Demir ve Çelik Sanayii**, Karabük, 1972, s.4.

Granigg, on beş ay süren araştırma gezisinin iki yüz seksen gününü inceleme yaparak geçirdi. Sonra detaylı bir rapor hazırladı¹⁴¹⁹. Aralık 1925'in son günlerinde teslim ettiği raporunda; Türkiye'de demir yataklarının bulunmasının zayıf olduğunu ve demir sanayisinin kok ihtiyacının Zonguldak havzasından elde edilebileceğini belirtti. Aynı zamanda demir sanayisinin kurulmasının hem ülke savunması açısından hem de her yıl yurtdışına çıkan milyonlarca liranın yurtiçinde kalması bakımından önemli olduğunu belirtti. Bunun için gerekirse hammaddenin yurtdışından getirilmesi ile Türkiye'de bir demir sanayisinin kurulmasının mümkün olabileceğini ifade etti.¹⁴²⁰ Demir cevherinin dışarıdan alınması durumunda dahi 9.000.000 lira değerindeki bir dövizin yurtiçinde kalacağına vurgu yaptı¹⁴²¹.

Hükümet, Granigg'in raporuna dayanarak demir sanayisinin kurulması yolunda alınan prensip kararını kanunlaşmak için çalışma başlattı¹⁴²². TBMM'de 17 Mart 1926'da 786 Sayılı "*Demir Sanayinin Tesisine Dair Kânun*" kabul edildi. Böylece Karadeniz Bölgesi'nde devlet tarafından kurulacak demir sanayi ile buna bağlı kömür ve demir madenlerinin araştırılması, tesisi ve işletilmesi için dört yıl zarfında kullanılmak üzere bütçeden 18.000.000 lira ödenek ayrıldı¹⁴²³.

Kanun uygun şartların oluşmaması nedeniyle uygulanamadı. Granigg'in 1926'da ülkesine dönmesi üzerine Lüksemburg'lu Dr. Lucius Türkiye'ye geldi. Ancak kendisi konu hakkında herhangi bir rapor hazırlamadan ülkesine döndü¹⁴²⁴.

Yurtdışından yabancı şirketler de bu konu üzerine çalışmalarda bulunmak için hükümete başvuruda bulundu. Hükümet ile temas eden ve incelemelerde bulunanlar arasında Lüksemburg'un Arbed Şirketi ile Fransa'nın Paul Durand adlı grup yer almaktaydı. İktisat Vekili Rahmi (Köken) Bey bu konu hakkında şunları söylemekteydi: "*Tetkikatta bulunmak üzere hükümet ile biri Fransız diğeri Lüksemburglu iki grup temasta ve demir mıntıkalarında tetkikatta bulunmuşlardır. Temaslarımızda kendilerine düşüncelerimizi izah ettik. Her iki grup, merkezleriyle görüşmek ve cevap vermek üzere*

¹⁴¹⁹ **Cumhuriyet**, 24 Teşrinievvel 1934, s.4.

¹⁴²⁰ E. Tümertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.218.

¹⁴²¹ B. Granigg, "*Türkiye Demir Endüstrisi ve Hammaddeleri*", **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, IV, (1936), s.7.

¹⁴²² **Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii**, s.12.

¹⁴²³ **TBMMZC**, XXIII/2, Ankara, 1977, s.507. Türkiye'deki kömürlerin kok tecrübeleri, Belçika'daki Maurice ve Almanya'daki Koppers; demir cevherlerinin tahlilleri ise Lüksemburg'daki Medinger Firması'nda yapıldı. (E. Tümertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.219.)

¹⁴²⁴ **Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii**, s.12.

gittiler. Hükümet'e henüz kati bir cevap vermediler. Binaenaleyh, halen hiç bir grup tercih edilmemiş ve kat'i bir karar verilmemiştir."¹⁴²⁵

Belirtildiği gibi 1930'ların ortalarında demir ithalatı için bütçeden ortalama 10.500.000 lira kaynak ayrıldı. Bu önemli meblağın yurtiçinde kalması için demir ve çelik fabrikasının kurulması gerekmektedir. Bu maksatla araştırmada bulunmak üzere uzmanlar geldi. Prof. Granigg tarafından detaylı bir rapor hazırlandı. Buna göre fabrikanın kurulmasının çok önemli olduğu ve yurtiçinde demir madeni bulunamaması durumunda, yurtdışından getirtilerek bu sanayisinin kurulabileceği belirtildi. Hükümet bu rapor üzerine demir sanayisinin kurulması için 1926'da bir kanun yayımladı. Daha sonra incelemelerde bulunmak için Lüksemburg ve Fransa'dan şirket ve grup temsilcileri geldi.

b) ABD ve Sovyet Rus Heyetlerinin Görüşü

Türkiye'de demir ve çelik sanayisinin kurulması için ilk kez 1925'te incelemeler yapıldı. ABD'li heyette yer alan uzmanlar da demir ve çelik sanayisinin kurulacağı yer hakkında görüş beyan etti. Yer hususunda ilk olarak Ereğli civarı ile sahili dile getirildi. Bu doğrultuda ABD heyeti şu açıklamalarda bulundu: *"Ülke müdafaası bakımından bir mahzur olmadığı takdirde demir-çelik sanayisinin bu iş için ve demir yolunun Ereğli'ye kadar uzatılması, aynı zamanda Ereğli limanının mükemmelleştirilmesi için lâzım olan yatırımlar, ülkenin üretim kapasitesinin genel gelişimi neticesi, ülke için daha az bir yük oluşturuncaya kadar ertelenmelidir. Bu fabrika muhakkak surette kurulacaksa Ereğli'de kurulmalıdır."*¹⁴²⁶

Sovyet Rus Mühassıs Heyeti'nin 1932'de gerçekleştirildiği araştırma gezisi programında demir sanayi de yer almaktaydı. Heyetin sunduğu raporların sonucunda; 1929-1930 dönemi gümrük istatistiklerine göre Türkiye yılda 150.000 ton demir madeni ithal etmekteydi. Bunun üçte ikisi demir cevheri olarak üçte biri de hurda demirden sağlanacaktı. Aynı zamanda günde 300 ton üretim yapabilen bir yüksek fırına ihtiyaç vardı. Bunun işletilmesi için kurulacak kokhaneden kimya sanayinde kullanılan çok önemli yardımcı maddeler üretilecekti. Sülfirik asit gibi mamullerin üretiminde yardımcı tesislerin bir arada bulunmasının tasarruf sağlayacağı düşünüldü. Bundan dolayı demir ve çelik sanayisinin aynı yerde kurulmasının daha uygun olacağı belirtildi. Sovyet Rus Mühassıs Heyeti yaptığı incelemeler sonucu, ABD heyeti gibi demir ve

¹⁴²⁵ Akşam, 1 Kânunusani 1929, s.2.

¹⁴²⁶ E. Tümerkin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.222.

elik fabrikalarının Ereğli civarında kurulmasını uygun buldu. Yabancı heyetlerin çalışmalarına karşılık Genel Kurmay ve Sümerbank'ın temsilcilerinden oluşan bir komisyon, fabrikanın kurulacağı yeri belirlemek için çalışmalara başladı. Askeri temsilciler, fabrikanın kurulacağı yerin kesin olarak saılden en az 100 km içerde olması konusunda ısrar etti. Böylece, yabancı uzman heyetlerinin fabrika yeri olarak belirttikleri Ereğli, güvenlik tedbirleri nedeniyle demir ve elik sanayi için uygun grlmedi¹⁴²⁷.

Demir ve elik sanayisinin kurulacağı yer hakkında ABD'li ve SSCB uzmanlar görüş beyan ettiğinden yukarıda bahsedildi. Bununla birlikte ABD'li uzmanların 1925'teki çalışmaları sonucu, belirli yatırımların yapılması suretiyle fabrikanın Zonguldak Ereğli'de kurulabileceği belirtildi. Sovyet Rus uzmanların 1932'deki incelemelerinin ardından fabrikanın Ereğli çevresinde inşa edilebileceğini ifade edildi. Buna karşılık Genel Kurmay ve Sümerbank, fabrikanın kıyıda uzakta ve emniyetli bir yerde kurulmasını uygun gördü.

c) Türk Heyeti'nin Görüşü

Genel Kurmay ve Sümerbank temsilcilerinden oluşan komisyonda yer alan Yüksek Mühendis Ekrem Kapralı, demir ve elik fabrikalarının Kayseri civarında kurulmasının daha uygun olacağını belirtti. Kendisi, Kayseri'nin Türkiye'nin neredeyse tam ortasında olması nedeniyle mamul maddelerin kolaylıkla dağıtacağı bir yerde olduğunu söyledi. Ayrıca burada bazı hammadde depolarının da bulunduğunu belirtti. Ancak demir cevheri ithal edilmekteydi. Maden yatakları üzerine ise herhangi bir araştırma yapılmamıştı. Demir cevheri yurtdışından getirilecekti. Bundan dolayı ithalatın kolay bir şekilde yapılması için fabrikanın sahile yakın bir yerde kurulması gerektiği üzerinde duruldu. Tüm bu etkenler değerlendirildiğinde Kayseri'nin hem maden kömürüne uzak olması hem de demir cevherinin ithal edilmesinden ötürü bu teklif uygun grlmedi¹⁴²⁸.

Maadin İşleri Umum Müdürü Bekir Bey, Belçika ve Fransa'daki bulunan demir sanayi tesislerinde incelemeler yapmak ve Türkiye'de kurulması planlanan demir sanayisinin esasları hakkında araştırmalarda bulunmak üzere 8 Temmuz 1927'de Avrupa'ya gönderildi. Kendisi, 8 Temmuz-16 Ağustos 1927'de incelemelerde

¹⁴²⁷ E. Tmertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.221-223.

¹⁴²⁸ E. Tmertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.223.

bulundu¹⁴²⁹. Araştırmalarının ardından sunduğu raporunda; demir sanayisinin Türkiye’de kurulması ve ayakta kalması için belli bir kapasiteden aşağı inilmeyeceğini belirtti. Öncelikle kömür ve demir cevherinin ucuz ve sürekli olarak temin edilmesi gerektiğini ifade etti. Ülkedeki hammaddelerden yararlanılması için bu konuda bir programın yapılması gerektiğini belirtti. Fabrikanın ekonomik olarak en küçük ölçekte kurulmasını ve günde 150-200 ton ham demir üretim kapasitesine sahip olması gerektiğini söyledi. Demir fabrikası ile ilgili olarak kurulmasını, tesis yerini ve üretim programını belirleyecek bir fenni heyetinin kurulmasını ve yapılan çalışmalardan olumsuz bir sonuç alınması durumunda ise bu işten vazgeçilmesi gerektiğini belirtti¹⁴³⁰.

Bu çalışmaların ardından 1928’e kadar demir ve çelik sanayi üzerine herhangi bir çalışma yapılmadığı görülmektedir. Genel Kurmay’da 1928’de yapılan bir toplantıda demir sanayisinin inşası yeniden görüşüldü ve: “Ülkede kömür mevcuttur, birçok demir madenleri de vardır. Bunların servet derecesi ancak sondajlar yapılarak ve galeriler açılarak tespit edilebilir. Bunun için 1.000.000 liraya ihtiyaç vardır. Gümrük istatistiklerine göre 1924’te 10.000.000 lira değerinde 93.000 ton demir ithal edildi. Ülke müdafaası bakımından bu tesis gerekli görülüyorsa hükümet tarafından ya doğrudan doğruya veyahut yabancı sermaye ile birlikte tesis edilebilir”¹⁴³¹ ifadelerinden de anlaşılacağı üzere 1924 yılı itibarıyla demire ödenen döviz miktarı oldukça yüksek olup bu madeni elde etmek için harcanacak para ise bunun yalnızca onda biri idi. Bundan dolayı demiri temin etmek için kurulacak bir fabrika için ülkenin menfaatleri doğrultusunda gerekirse yabancılarla işbirliği uygun görülmekteydi.

Türkiye’de bir demir fabrikası kurmak için yabancı girişimcilerden Arbed ve Rene Durand tarafından hükümete başvuru yapıldı. Bulacağı madenler için kendisine bir ayrıcalık tanınması durumunda hükümet hesabına demir sanayi için sermaye temin edebileceğini söyledi. Arbed ise yapacağı araştırmalardan olumlu bir sonuç alması durumunda, hükümet ile ortak bir anonim şirket kurulmasını öneriyordu. Genel Kurmay bu öneriler karşısında: “Bizim yapacağımız demir, dışardan gelenle on sene içinde rekabet etmese dahi, birçok kişinin iş bulacağı, paramızın memlekette kalacağı ve demir sanayisinin tesisinin memleket müdafaası bakımından gerekli olduğundan, tetkikat bitirilmelidir” denildi ve demir sanayisinin kurulmasının hükümet tarafından yaptırılmasının daha uygun olacağı söylendi. Aynı zamanda incelemeler ve daha sonra

¹⁴²⁹ Sinaî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler..., s.46.

¹⁴³⁰ E. Tümertekin, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye’deki Durumu*, s.219.

¹⁴³¹ E. Tümertekin, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye’deki Durumu*, s.219, 220.

yapılacaklar üzerine, yabancı uzman ve sermayesinden yararlanılması hakkında Maliye Vekâlet ile çalışılması gerektiği belirtildi¹⁴³².

Bunun üzerine demir sanayi üzerine incelemeler ve inşaa çalışmalarında bulunmak amacıyla hazırlıklara başlandı. Ancak Maliye Vekâleti, bütçenin şu an için bu işi yürütecek seviyede olmadığını belirtti. Demir ve çelik fabrikalarının dış sermaye ile finanse edilerek kurulması düşünöldü. Ancak, maden tetkikinin henüz yapılmamış olması ve şartların zorluğu nedeniyle yabancı yatırımcılar bu konuda çekimser kaldı. Maden tetkiki için bütçeye tahsisat konulmamasından dolayı, demir sanayisinin kurulması üzerine yapılan çalışmalar yeniden kesintiye uğradı¹⁴³³.

Göröldüğü üzere Türk Heyeti'nde yer alan Yüksek Mühendis Ekrem Kapralı fabrikanın Kayseri civarında kurulmasını önerdi. Maadin İşleri Umum Müdürü Bekir Bey ise incelemelerde bulunmak üzere 1927'de Avrupa'ya gitti. Kendisi tarafından hazırlanan raporda, küçük ölçekli bir fabrikanın kurulması ve hammaddenin uygun bedelle kesintisiz olarak tedarik edilmesi vurgulandı. Genel Kurmay'ın 1928'deki açıklamasında eğer öлке savunması için kurulacaksa bunun devlet tarafından veya yabancı sermaye ile yapılabileceğı belirtildi. Bunun üzerine yabancı girişimciler tarafından hükümete başvuruda bulunuldu.

2- Demir ve Çelik Fabrikalarının İnşası İçin Yapılan Mali Protokol (23 Haziran 1936)

Hükümet, demir ve çelik fabrikalarının kurulması çalışmalarına 1932'de tekrar başladı. Bu doğrultuda ABD'den ve SSCB'den teknik heyetler Türkiye'ye davet edildi. ABD heyetinin 1933'te verdiği olumlu rapor üzerine demir ve çelik sanayi BBYSP'na dahil edildi¹⁴³⁴. Bu sanayinin kurulabilmesi için fabrikaların projelendirilmesi gerekiyordu. Bu bağlamda milli savunma dikkate alınacaktı. Ayrıca maliyetin düşük tutulmasına çaba gösterilecekti. Bununla birlikte modern teknolojinin kullanılması için şartlar zorlanacaktı¹⁴³⁵.

Demir ve çelik fabrikalarının kurulmasında özellikle ölkenin demir cevherlerinin kullanılmasına büyük önem verildi. Fabrikanın kurulacağı yer olarak ise Karadeniz Bölgesi ve Safranbolu civarında incelemeler yapılması planlandı¹⁴³⁶. Fabrikanın yerini

¹⁴³² E. Tömertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.220.

¹⁴³³ E. Tömertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu**, s.220.

¹⁴³⁴ İ. A. Sakka, **Türkiye'de Demir ve Çelik Sanayii**, Karabük, 1972, s.3.

¹⁴³⁵ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴³⁶ **BCA**, 30.10.166.154.8.11.

belirlemek için bir Alman uzman ile bir Türk mühendis Ankara'dan Filyos'a gitti¹⁴³⁷. Filyos demiryolu hattı üzerinde yer alan Çaycuma'dan Tefen'e kadar olan alan ile Safranbolu İstasyonu sahasındaki Karabük, Zonguldak, Kozlu dereleri ve Ereğli'deki Guluç Vadisi incelendi¹⁴³⁸. Karabük İstasyonu'na yakın ve Safranbolu'ya bir saat uzaklıkta bulunan yerin fabrika için en uygun alan olduğuna karar verildi¹⁴³⁹. İktisat Vekâleti Maadin Umum Müdürü Bekir Vehbi Bey üç uzman mühendis ile Karabük'e geldi ve fabrikanın kurulacağı yerde incelemelerde bulundu¹⁴⁴⁰. Demir ve çelik fabrikalarının Aralık 1934'te Karabük'te kurulmasına karar verildi¹⁴⁴¹.

Karabük'ün seçilmesinde birçok etken rol oynadı. Bunlar arasında öncelikle Karabük, milli savunma açısından uygun olan yüksek dağlar ve tepeler ile çevrili bir yerdirdi. Kömür bölgesi içinde yer alan ve kömür yolu da denilen Filyos-Irmak demiryolu hattı üzerinde yer almaktaydı. Türkiye'nin belirli bölgelerinden çıkarılan demir madenleri hem demiryolu ile hem de denizyolu ile Karabük'e kolaylıkla nakledilebilirdi. Ayrıca fabrikada yabancı işçilerin yanı sıra Türk işçisi de çalışacaktı. Karabük'e yakın olan Çankırı, Bartın ve Bolu çevresindeki halk, zirai ürün açısından fakir bir coğrafyada yaşamaktaydı. İş bulmak için İstanbul ve Ankara'ya göç etmekteydi. Bu bakımdan fabrikanın işçi ihtiyacını karşılamak için sınırsız bir kaynak bulunmaktaydı¹⁴⁴².

Fabrikanın kurulması için demir madeninin temin edilmesi büyük bir önem oluşturmuyordu. Sanayide kömür, *“bir insan vücudundaki kana benzetilirse”*, demir de *“kemiğe”* benzetilebilirdi. Fabrika için dışarıdan kömür alan bir ülkenin sanayi bünyesi ne kadar zayıf ve kansız ise dışarıdan demir alan bir sanayi ülkesinin de o derecede dirençsiz olacağı belirtiliyordu¹⁴⁴³. Ancak demir madeni üzerine yapılan araştırmalar sonucu, demir ve çelik fabrikalarının ihtiyacını karşılayacak ölçekte bir demir cevheri bulunamadı. Bundan dolayı demirin yurtdışından alınması üzerinde duruldu¹⁴⁴⁴. İktisat Vekili Celâl Bayar konu hakkında yaptığı açıklamada: *“Elde mevcut demiri tamamen işletmek istemiyoruz. Fabrikaları kısmen dışardan ve kısmen içeriden alınacak maden cevheri ile işleteceğiz. Dışardan getirtilmesi imkânı olmadığı zamanlarda da*

¹⁴³⁷ **Cumhuriyet**, 2 Kanunusani 1934, s.1.; **Akşam**, 2 Kânunusani 1934, s.1.

¹⁴³⁸ **Cumhuriyet**, 24 Teşrinievvel 1934, s.4.

¹⁴³⁹ **Cumhuriyet**, 2 Kanunusani 1934, s.1.; **Akşam**, 2 Kânunusani 1934, s.1.

¹⁴⁴⁰ **Cumhuriyet**, 11 İkincikânun 1935, s.5.

¹⁴⁴¹ Hür Kalyoncu, **Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük**, Karabük, 2016, s.11.

¹⁴⁴² **Kurun**, 7 Nisan 1937, s.2.

¹⁴⁴³ **Akşam**, 24 Kânunuevvel 1934, s.1.

¹⁴⁴⁴ **Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii**, s.13.

*içerdekileri işleteceğiz*¹⁴⁴⁵ demektedir. Yurtiçindeki demir cevheri ise Etibank'ın Divriği'deki Demirdağı madeninden çıkartılacaktı¹⁴⁴⁶.

Demir ve çelik fabrikalarının Karabük'te kurulmasına karar verilmesinin ardından hükümet, o dönem itibariyle demir-çelik sanayi üzerine dünyadaki en yüksek bilgi, tecrübe ve teknolojiye sahip ülkesi olan İngiltere ile iletişime geçme kararı aldı: Bunun üzerine, elektrik tesisatında General Electric Co., Metropolitan Vickers Co., British Thomson Houston; yüksek fırınlarda Aslimore Benson; haddehanede Duncan Stewart, Davy United; çelikhanede Weliman Smith; kok ve yardımcı tesisatında Simon Carves; boruda Head Wrightson; vinç ve diğer tesisatlarda ise William Arrons şirketleri ile bağlantı kuruldu¹⁴⁴⁷.

İngiltere'nin H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile Sümerbank arasında Ankara'da 23 Haziran 1936'da mali protokol imzalandı¹⁴⁴⁸. Sümerbank İdare Meclisi Salonu'nda yapılan imza törenine; İktisat Vekili Celâl Bayar, İngiltere Maslahatgüzarı Mr. Morgan, Credit Export Guarantee Department Temsilcisi Mr. Sammerwille, İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu, Maliye Vekâleti Temsilcisi Nakit İşleri Genel Müdürü Kişmir, İngiliz Ataşe Kolonel Woods, Mühendis J. Grabbe ve diğer katılımcılar hazır bulundu¹⁴⁴⁹. Düzenlenen mali protokol şöyle idi:

Sümerbank, Türkiye'de ek atölyeleri ile birlikte demir ve çelik üretimi için fabrika kurmak istemektedir. Kurulacak fabrikanın en düşük üretim kapasitesi, imalat programı gereği yıllık 150.000 ton demir ve çelik olacaktır. Demir ve çelik fabrikası ile ek atölyelerinin toplam bedeli 2.500.000 İngiliz lirasına denk olacaktır. Bu miktarın faizler hariç yaklaşık 2.000.000 sterlini, Büyük Britanya'dan alınacak tesisat ve malzeme ile Türkiye'deki nezaret ve denetim ücret ve masrafı idi. Bu miktarın, kurulacak fabrikanın binaları, inşaat işleri ve Karabük'teki şantiyeye kadar nakliye masrafını karşılamaya yeterli olacağı tahmin edilmektedir. Nihai anlaşma bedeli H. A. Brassert and Co. Ltd Şirketi tarafından düzenlenecek projelerin eklerinin incelenmesinin ardından şirket ile Sümerbank arasında geriye kalan müzakere konusunu

¹⁴⁴⁵ **Ulus**, 11 İlkânun 1935, s.5.

¹⁴⁴⁶ **Sümer Bank ve Endüstrisi**, s.8.; Sivas Divriği'deki demir madenleri 1936'da Erzurum demiryolunun inşası sırasında pusulada yön dengesizliğine neden olan bir manyetik alan olduğunun anlaşılması üzerine belirlendi.. MTA Enstitüsü tarafından yapılan tetkikat neticesinde, bu madenin iktisadi bir işletmeye tabi tutulabileceği sonucuna varıldı. Maden yatağı 1938'de Etibank'a devredildi. 17 Mayıs 1938'de ise Etibank Divriği Demir Madenleri İşletmesi kuruldu ve faaliyete başladı. (**Coğrafya Dünyası**, I, (15 Kasım 1950), s.50.)

¹⁴⁴⁷ **İktisadî Yürüyüş**, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.20.

¹⁴⁴⁸ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁴⁹ **Ayın Tarihi**, S.31 (1-30 Haziran 1936), s.31.

oluşturacaktır. Bu incelemeler yapılırken Sümerbank'ın ihtiyacı, üretim programı, tesis bölgesindeki durum, makinaların, tesisatın ve inşaat malzemelerinin Türkiye'deki nakliye masrafları ile genellikle sözleşmenin son bedelinin tespiti üzerinde etkili olabilecek bütün bölgesel şartlar göz önünde bulundurulacaktır¹⁴⁵⁰.

Demir ve çelik fabrikasının inşaat süresi asıl sözleşme tarihinden itibaren iki yıl altı ayı geçmeyecektir. Bu taahhüt H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin kontrolünün dışındaki zorlayıcı sebeplere ve unsurlara bağlı olarak bir gecikme olmamasına bağlıdır. Sümerbank üretilecek makine ve malzemeyi kendisinin belirleyeceği uzmanlar aracılığıyla üretim yerinde inceleme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte denetlemeye tabii tutulacak makine ve malzeme kesin kabulü içermeyecek ve kesin kabul muamelesi asıl sözleşmede göz önünde bulundurulan özel hükümler dairesinde olacaktır. Sümerbank bütün mahalli mesaiyi ve masrafi üstlenir. Buna karşın H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi plan ve inşaat mahallindeki mesai için gözlemci vermekle yükümlüdür. İnşaatın İngiltere'ye ait bölümünün düzenlenmesi, senetlerin yollanacağı tarihinden itibaren her altı ay sonunda ödenmesi gereken faizlerin eklenmesi ile eşit taksitlerle Londra'da İngiliz lirası üzerinden ödenecektir. Bu senetler, Türk hazinesi tarafından sterlin olarak düzenlenecektir¹⁴⁵¹.

Senetler yıllık %6 faiz üzerinden hazırlanacaktır. Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi arasında Türk mahsulat ve mamulâtının satışı için Londra'da bir İngiliz-Türk teşekkülü kurulması hakkında tamamlayıcı bir sözleşme imzalanacaktır. H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi faydalı göreceği bilumum ek sözleşmeleri imzalamada yetkilidir. Fakat esas sözleşmenin uygulanmasından sorumlu olacaktır. Bu mali anlaşma şartları ve tamamlayıcı sözleşmenin hükümlerini içeren esas sözleşme şartları ve hükümleri ise Türkiye Hükümeti tarafından Heyet-i Vekil kararı ile teyit edilecektir. Mali anlaşma Türkiye Hükümeti'nin onayından sonra yürürlüğe girecektir¹⁴⁵².

Mali protokolün ardından H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi Direktörü Mackenzie şu sözlerle düşüncelerini ifade etmekteydi: *“Tesadüfün güzel bir cilvesi neticesi olarak müzakerelerimizin ilk merhalesini Kral VIII. Edward'ın doğum gününde neticelendirmiş bulunuyoruz. Doğrudan doğruya yapılan bu işbirliğinin memleketinizle Büyük Britanya endüstricileri arasındaki münasebetler bakımından en cesaret verici müjdelerle dolu çok hususi bir manası vardır. Anlaşmamız gereğince yapılacak olan*

¹⁴⁵⁰ BCA, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵¹ BCA, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵² BCA, 30.18.1.2.70.98.17.

işleri başarmaya çağrıldıkları zaman memleketim fabrikacıları ile mühendislerinin Karabük'te teknik bakımından kelimenin tam manasıyla en modern çelik fabrikasını kuracaklarını temin eylerim. Bu fabrika, Türkiye'nin şimdiki idarecilerinin ihtimamları sayesinde siderürji dünyasının tanınmış bir unsuru olacaktır.”¹⁴⁵³

Anlaşılabacağı üzere fabrikanın kuruluşu belirli bir süreci kapsamıştı. 1930'ların başlarında yapılan çalışmalar hız kazandı. ABD ve SSCB'den uzmanlar incelemede bulundu. Hazırlanacak projede askeri ve mali şartlar dikkate alınacaktı. Türk ve Alman uzmanlar fabrikanın yerini belirlemek için Batı Karadeniz'de incelemeler yaptı. İktisat Vekâleti Maadin Umum Müdürü Bekir Vehbi Bey ve uzman mühendislerin çalışmaları sonucu Karabük'te karar kılındı. Ardından demir ve çelik sanayinde ileri seviyede olan İngiltere ile bağlantıya geçildi. İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile Sümerbank arasında 23 Haziran 1936'da mali bir protokol imzalandı. Böylece 2.500.000 İngiliz lirası bedelle kurulacak fabrikaların üretim kapasitesi yıllık asgari 150.000 ton olacaktı.

3- İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. ile Yapılan Antlaşma (29 Eylül 1936)

Demir ve çelik fabrikalarının kurulması için Almanya'dan Fried Krupp A. G. firması ile Gutehoffnungshütte ve İngiltere'den H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi Sümerbank'a teklif sundu. Fried Krupp A. G. firması hazırladığı teknik projeyi Sümerbank'a verdi. Ancak kesin bir fiyat bildirmedi. Bu tesisatın yaklaşık 60.600.000 RM'lık bir kurulum masrafı ile yapılabileceğini belirtti. Sümerbank bu firmaya 10 Eylül, 14 Ekim ve 19 Kasım 1936'da mektup ve telgraflar gönderdi ve fiyat teklif etmesi istendi. Ancak firma yapılan çağrılara kayıtsız kaldı. Diğer bir Alman firması olan Gutehoffnungshüt ise Sümerbank'a bir kısım teknik projeler verdi. Ancak Fried Krupp A. G. firması gibi kendisine yapılan çağrılara karşın herhangi bir fiyat vermedi¹⁴⁵⁴.

Sümerbank aynı esaslar ve şartnameler dahilinde muhtelif üç firma tarafından hazırlanan üç teknik projeyi teknik açıdan incelemek üzere İsveç Büyükelçiliği'nin tavsiyesi ile kadrosunda yer alan Mühassıs Tesch'e son bir rapor hazırlattı. Buna göre İngiliz projesi ve teklifi prensip itibarıyla daha uygun görüldü¹⁴⁵⁵.

Rapor sonrası H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi Direktörü Mackenzie amaçlarının şirketin ve İngiliz sanayisinin itibarına uygun modern bir demir ve çelik

¹⁴⁵³ **Aydın Tarihi**, S.31 (1-30 Haziran 1936), s.36.

¹⁴⁵⁴ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵⁵ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

fabrikasını inşa etmek olduğunu söyledi. Yüksek izabe fırın kapasitesinin yıllık en az 180.000 ton olacağını ve bunun 210.000 tona çıkarılabileceğini söyledi¹⁴⁵⁶. Mackenzie'nin fabrikanın kuruluş aşamasıyla ilgili verdiği bilgilere göre Türkiye tarafından yapılacak harcama yaklaşık olarak inşaatın ilk yılında 300.000 sterlin, ikinci yılında 175.000 sterlin ve son yılda 75.000 sterlin olmak üzere toplam 550.000 sterlin olacaktır. Fabrikanın bütün malzeme ve teçhizatı yeni ve modern olacaktır¹⁴⁵⁷.

H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin kurulum bedeli olarak istediği 2.932.560 sterlin yapılan görüşmeler ile 16.278.000 lira karşılığı olan 2.745.000 sterline indirildi. Ankara'ya gelen Krupp firması yetkilileri fiyat teklifi vermediklerinden dolayı genel müzakereye kabul edilmedi. Ancak Krupp firması müdürlerinden Herr Guerich ile Krupp Konsorsiyomu ortaklarından Demag firmasının Türkiye temsilcisi Herr Kraft 27 Ekim 1936'da Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer'i evinde ziyaret etti. Sözlü ve gizli olması şartıyla, Krupp firmasının söylediği fiyatın 17.432.000 lira karşılığı olan 31.500.000 RM olduğu belirtildi. Bu fiyata fabrikalarının karının dahil edilmediği söylendi. Bu durumda H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi lehine 1.154.000 liralık bir fiyat farkı bulunmaktaydı. Ayrıca H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin genel tesisat ve demir inşaat malzemesinin de içinde bulunduğu 2.745.000 İngiliz lirası içinde 119.490 sterlin değerinde bir boru fabrikası da yer almaktaydı. Krupp firmasının fiyatına dahil olmayan bu fabrikanın bedeli indirildiğinde, H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin teklifi 2.625.510 İngiliz lirasına denk gelmekteydi. Bunun dışında H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'nin fiyat teklifi özellikle İngiltere'den alınacak tesisat bedelini göstermekteydi. Krupp firmasının inşaat karşılığı gösterdiği tahmini fiyat miktar ise 10.000.000 RM yani 5.000.000 lira idi¹⁴⁵⁸.

Demir ve çelik fabrikalarının kurulması için gerek teknik, gerek mali şartlar bakımından uygun teklifte bulunan H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile anlaşma yapmak üzere İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu'nun başkan ve Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer'in aza sıfatı ile Londra'ya gönderilmelerine karar verildi¹⁴⁵⁹.

¹⁴⁵⁶ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵⁷ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵⁸ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁵⁹ **BCA**, 30.18.1.2.62.13.1. Bu karar, İcra Vekilleri Heyeti'nin 14 Şubat 1936 tarihli toplantısında onaylanmıştır. (**BCA**, 30.18.1.2.62.13.1.); H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile anlaşma yapmak üzere Londra'ya gidecek olan heyetin masraflarının Sümerbank nezdindeki demir ve çelik fabrikaları tarafından ödenmesi ve kendilerine ikişer bin liralık döviz ve siyasal pasaport verilmesi kararı, İcra Vekilleri Heyeti'nin 14 Şubat 1936 tarihli toplantısında kabul edildi.; (**BCA** 30.18.1.2.62.13.1.); 11 Temmuz 1936'da ise yine İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu ile Sümer Bank Genel Müdürü Nurullah Esat Sümer

Mali protokol dışında Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşası için bir dizi anlaşmalar yapıldı. Londra’da Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi arasında 29 Eylül 1936’da İktisat Vekâleti adına Faik Kurdoğlu ve H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi adına Müdür M. Mackenzie tarafından imzalanan on maddelik sözleşme genel olarak şöyle idi¹⁴⁶⁰:

Karabük’te kurulacak olan demir ve çelik fabrikalarının siparişinin Brassert Şirketi’ne verilmesi durumunda, ileride uygulanacak önlemleri almak üzere gerekli olan uygulamaları yapmak hususunda İktisat Vekâleti ve Brassert Şirketi mutabık kalmışlardır. Ticaret acentesi, Türkiye ve Birleşik Krallıkta kurulacak iki şirketten oluşacaktır. İktisat Vekâleti demir ve çelik fabrikalarına ait ödemeleri ve benzeri borçları karşılamak ve piyasalara gönderilecek madenlerin satışını gerçekleştirmek üzere Türk kanun ve nizamlarına uygun bir “*Türk-İngiliz Ticaret ve Finansman Korporasyonu*” kuracaktır. Türk şirketi ise Londra’daki piyasalarda satış temsilciliği yapacak ve İngiliz kanun ve nizamlarına uygun olarak “*Anglo-Turkish Comptoir Ltd.*” ismiyle çalışacak ikinci bir şirket kuracaktır. Her iki şirketin temsilcileri, Birleşik Krallık şirketine gönderilecek ürünlerin miktar ve kaliteleri ile bunların nasıl ve ne şekilde gönderileceğini zaman zaman müzakere ve tespit edeceklerdir¹⁴⁶¹.

İki tarafın ortak vazife ve gayeleri, mutabık kalınan piyasalarda ticaret acentesi tarafından satılacak olan maddelerin düzgün bir şekilde üretimi, sevki ve bunların azami net fiyatlarını temin etmek olacaktır. Üretim, nakliye ve satış hususundaki öneme karşılık ve sıkı bir teknik işbirliği temin etmek için Türk şirketi, Birleşik Krallık şirketi tarafından yönlendirilecek ve İktisat Vekâleti tarafından kabul edilecek olan bir İngiliz teknik uzman istihdam edilecektir. Birleşik Krallık şirketinin müdür heyeti, Türk makamlarının ve H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi’nin birer temsilcisi ile diğer müdürler tarafından tayin edilecek bir teknik uzmandan oluşacaktır. Gönderilen mallar için en yüksek fiyatları belirlemek ve bütün önlemleri almak Birleşik Krallık şirketinin görevi olacaktır. İmkan dahilinde metal gibi borsalarında uzman komisyoncular ile çalışacak ve kendisine gönderilecek malların satışında en iyi yöntemler kullanacaktır. Türk şirketi herhangi bir konuyu veya şirketinin genel uygulamalarını incelemek için denetleyici göndermeye yetkilidir. Bunlara Birleşik Krallık şirketinin dokümanlarını ve

Beylere 500 liralık döviz verilmesi, İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylandı.; (BCA, 30.18.1.2.66.59.19.)

¹⁴⁶⁰ BCA, 30.18.1.2.70.98.17.; Bu anlaşma, İcra Vekilleri Heyeti’nin 30 Aralık 1936’daki toplantısında onaylandı. (BCA, 30.18.1.2.70.98.17.)

¹⁴⁶¹ BCA, 30.18.1.2.70.98.17.

defterlerini görme, teftiş etme ve ihtiyaç durumunda bunların suretini veya fotoğraflarını çıkartma izni verilecektir¹⁴⁶².

İktisat Vekâleti, sözleşme gereği her altı aylık devreye ait ödemeleri vaktinde karşılamak üzere ticaret acentesinin ihtiyaçlarını “*takaddümen*”¹⁴⁶³ temin edecekti. Şirket, genel işleri esnasında diğer araçlar ile Birleşik Krallık şirketine gönderilecek olan metallerin, madenlerin ve kerestelerin satışını ve kullanımını teşvik edecektir. Brassert sözleşmesinin geçerli olduğu her yıl zarfında ve 30 Haziran ile 31 Aralık tarihlerinde sona eren her altı aylık dönemde sözleşme gereği ödenecek borç, bir Londra Bankası vasıtasıyla Birleşik Krallık şirketine ait bir hesaba ödenecektir. Banka, bu mevduatta benzer mevduattan almakta olduğu faiz bedelini alacaktır. Altı aylık devrelerde yapılan satışlardan elde edilen gelir, vadesi gelen poliçeleri karşılamaya yeterli olmadığı zaman Türk Hükümeti tarafından başka kaynaklardan kapatılacaktır¹⁴⁶⁴.

İktisat Vekâleti, İngiliz şirketine ait hesabın talep edilen miktarını bir iskonto sınırı üzerinden çekme hakkına sahiptir. Bu gibi altı aylık devrelerde vadesi gelen senetlerin tamamı ödenirse, bu hesabın talebinde 30 Haziran ve 31 Aralık tarihlerinden kalan bakiyeler, Türk şirketinin kontrolünde olacak ve Türk şirketi tarafından Birleşik Krallıkta gösterilecek herhangi bir bankaya yatırılacaktır. Sözleşme için gerekli görülen ödemeler bittikten sonra H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi’nin Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına ait sözleşmeden doğan hak ve zorunlulukları bitecekti. Bu anlaşma 29 Eylül 1936’da Londra’da iki nüsha olarak imzalanmıştır¹⁴⁶⁵.

Bu anlaşmanın ardından ilk olarak H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile esasların tespiti için 1 Ekim 1936’da Franite House binasında H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ve İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurtoğlu tarafından bir ticaret sözleşmesi imzalandı¹⁴⁶⁶. Daha sonra 10 Kasım 1936’da H. A. Brassert Firması ile 2.500.000 İngiliz liralık bir kredi anlaşması imzalandı¹⁴⁶⁷. Yapılan tüm bu anlaşmaların neticesinde

¹⁴⁶² **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁶³ Bu maddedeki “*takaddüm*” ifadesi ile Türk şirketinin maden ve kereste ihtiyacını diğer ihracat taleplerine karşın İktisat Vekâleti’nce karşılanması belirtilmekteydi. (**BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.)

¹⁴⁶⁴ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁶⁵ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁶⁶ **Kurun**, 1 Birinciteşrin 1936, s.2.; **Son Posta**, 1 Birinciteşrin 1936, s.8.; Türkiye Büyükelçiliği Erkânı, Export Credit Genel Müdürü Mr. Nixon, yardımcısı Sommerville Smith, Five Bugs adlı beş büyük İngiliz bankası temsilcileri ve şehrin iş ve finans camiasına mensup önemli kişiler hazır bulundu. (**Son Posta**, 1 Birinciteşrin 1936, s.8.)

¹⁴⁶⁷ H. Kalyoncu, **Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük**, s.11.; Kredinin alınacağı Export Credit Guarantee Department’in onayını almak için, mevcut kânun ve usulün dışında olgunlaşması gereken işlemler şunlardı: 1- Maliye ve ticaret nezaretlerinin, Türkiye’ye uzun vadeli kredi verilebilir ve Export Credit Guarantee Department tarafından İngiliz bütçesinden borcu ödememe halleri sigorta edilebilir kararını vermeleri. 2- İngiltere Bankasının, Türkiye’yi sermaye sevk edilebilir ülkeler listesine alması. 3-

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşasını H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi'ne, finansman işi ise Export Credit Grantee Department Şirketi'ne verildi¹⁴⁶⁸.

Sümerbank'ın yapacağı işler ise şunlardan oluşmaktaydı: Fabrikanın yüklenici firma tarafından tesisinde kontrolü kolaylaştırmak; firmanın nezareti altında fabrikanın tesisindeki Britanya hissesi hariç, bütün fabrikanın bilumum işlerini yapmak; gerekli olan usta ve Türk işçisini tayin etmek; fabrikanın gerek inşasında ve gerekse tamamlanmasında tecrübelerde bulunmak; fabrikayı işletmek için gerekli olan çimento, kireç, tuğla, kereste, kiremit, kanalizasyon boruları, cam, kömür, petrol ve yağ ile bu gibi diğer bütün yerli malzemeyi tedarik ve teslim etmek; Türkçe tercümanları, inşaat mühendislerini, tekniker ve teknisyenleri, fen memurlarını, sağlık heyetini ve ilk yardım istasyonunu temin etmek; yüklenici firma tarafından zaman zaman fabrikada görev alacak kendi memurları için ikametgah ve yemek tedarik etmek ve bunların iş için Türkiye'de yapacakları seyahat ile firma tarafından temin edilecek malzeme ve teçhizat nakliye masraflarını karşılamak; firma tarafında teslim edilecek malzeme ve makinelerin Türk limanından, fabrika sahasına getirilene kadar ki liman ücretleri, gümrük vergisi, navlun, antrepo gibi masrafların içinde bulunduğu her türlü ödemelerde bulunmak ve bu gibi malzeme ve teçhizatın Karabük'teki fabrika sahasına indirilmek ve fabrikanın inşaatı bitene kadar olan sigorta masraflarını karşılamak idi¹⁴⁶⁹.

H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ise 23 Ekim 1936'da teknik proje ve fiyat teklifini Sümerbank'a sundu¹⁴⁷⁰. Şirket yetkilileri, en son inşa ettiği bir fabrikanın filmini Yeni Sinema'da, Başvekil İsmet İnönü, Ankara'daki mebuslar, Sümerbank

"City" de Five Bigs'adı alan beş büyük bankadan birinin patronajı altında bu işi finanse etmek isteyen mali bir grup bulunması ve bu grup teknisyenlerinin bu işin emniyetle yapılabileceği hakkında rapor vermesi. 4- Keyfiyetin vesika ile Avam kamarası tarafından tespit edilmiş olan Export Credit Guarantee Department'in kati karar komitesine gönderilmesi ve bu komitenin sadece evrak ve vesika üzerinde inceleme yaparak, alakadarlardan birisiyle, tesir altında kalmamak için temas eden müspet menfi kararını vermesiydi. Bunlardan 1. ve 2. maddelerde gösterilen hükümler, Ticaret ve Kliring anlaşması müzakeresi sırasında temin edilmişti. 3. madde ise Industrial Facilities Corporation 33 Corn Hill London merkezinde ve Export Gcredit Guarantee Department temsilcilerinden birinin hazır olduğu oturumda, Barclays Bank başta olmak üzere, Türkiye'ye bu iş için H. A. Brassert and Co Ltd. Granite House London vasıtasıyla ve mali consortium'un onayıyla iki buçuk milyon sterlinin verilmesi kabul edildi. Consortium; avukat, maliyeci, madenci, sigortacı, bankacı, gemici, sanayici, sermayeci gibi işte alakalı grupları temsil eden 20 kişinin ayrı ayrı, grup ve komite halinde mevzularını ve mesleklerini alakadar eden kısımlar üzerinde talep ve münakaşalarına aracı oldu. (BCA, 30.18.1.2.70.98.17.); Sümerbank tarafından Soğanlı-Araç nehirlerinin birleştiği noktada kurulan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına 1937-1961 döneminde; İngiliz Brassert (1937), Alman Zahn (1944: Sulfürük Asit), Alman Didier (1952: Kok 2), Alman Lurgi (1953: Sinter) ve Alman Guthoffnungungshütte (1954: Boru) firmaları katıldı. (Z. Fahri Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, İstanbul, 1962, s.14.)

¹⁴⁶⁸ **Ulus**, 2 Nisan 1937, s.5.

¹⁴⁶⁹ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁴⁷⁰ **BCA**, 30.18.1.2.70.98.17.

direktörleri, İktisat Vekâleti idarecileri ve birçok zevatın bulunduğu heyete izletti¹⁴⁷¹. 1 Aralık 1936'da esas anlaşma imzalandı¹⁴⁷².

Demir ve çelik fabrikalarını kurmak için Alman ve İngiliz firmalarından Sümerbank'a başvuruda bulunulduğunu burada bir kez daha hatırlatmamızda fayda bulunmaktadır: Alman firmaları kesin bir fiyat teklifinde bulunmadı. İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ise hem teknik hem de fiyat bakımından uygun şartlar sundu. Bunun üzerine Londra'da Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi arasında 29 Eylül 1936'da bir sözleşme imzalandı. Böylece fabrikaların inşasını H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi, finansmanını ise Export Credit Grantee Department Şirketi üstenecekti. Sümerbank ise inşaat için gerekli olan malzemeleri temin edecek ve nakliye işleri ile ilgilenecekti. Aynı zamanda çalışanların barınma, beslenme ve sağlık ihtiyaçlarını karşılayacaktı.

4- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının İnşa Edilmesi

a) İnşaat İşleri İçin Gelen Yabancı Heyetler

Sümerbank ile H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi arasında yapılan protokolün imzalanmasından sonra sıra fabrikaların inşasına geldi. Bu amaçla şirket temsilcileri Türkiye'ye geldi. Bunlar arasında Brassert Şirketi Fen İşleri Direktörü Mühendis Puning ile Mühendis Binkes de bulunmaktaydı¹⁴⁷³. Brassert şirketi Teknik Müdürü Mühendis Rabins demir ve çelik fabrikalarının projelerini görüşmek üzere Türkiye'ye geldi. Rabins çalışmalarla ilgili olarak şunları söylemekteydi: *"Temsil ettiğim müessese Karabük'teki demir ve çelik fabrikalarını kuracaktır. Bu işe ait teknik hazırlıklar ilerlemiştir. Yakında, mahallen ve daha umumi bir surette tetkikatta bulunacağız. Memleketinizde evvelce telefon şirketinin mühendisi olarak uzun müddet bulunmuştum. Türkiye'ye karşı sevgim büyüktür. Burada tekrar çalışmaya fırsat bulduğum için çok memnunum."*¹⁴⁷⁴

Daha sonra Brassert Şirketi Direktörü Mackenzie demir ve çelik fabrikaları İnşaat Direktörü G. F. Hopkinson, W. S. Rawlin, J. B. Selway ve Roberts'den oluşan bir mühendis heyeti İstanbul'a geldi¹⁴⁷⁵. Mackenzie, İstanbul Park Oteli'nde fabrika inşası hakkında şu açıklamayı yapmaktaydı: *"Karabük'te kuracağımız fabrikaları bu ayın on*

¹⁴⁷¹ **Cumhuriyet**, 23 İkinciteşrin 1935, s.3.

¹⁴⁷² H. Kalyoncu, **Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük**, s.11.

¹⁴⁷³ **Cumhuriyet**, 4 Temmuz 1936, s.3.

¹⁴⁷⁴ **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1937, s.1, 5.

¹⁴⁷⁵ **Kurun**, 4 Mart 1937, s.1.

beşinde hemen inşaya başlayacağız. İnşaat iki sene içinde bitecektir. Türkiye’de kurulacak olan bu demir ve çelik fabrikaları dünyanın en büyük demir ve çelik fabrikalarından biri olacaktır ve en modern esaslar üzerine inşa edilecektir. İşçi miktarı üç yüz kadar olacaktır. Fakat inşaat bittiği zaman bu işçilerin miktarı üç bini bulacaktır. Bir kısım mühendisler inşaat sonuna kadar Karabük’te kalacaklardır. Kendilerine hususi evler dahi inşa edeceklerdir. Karabük’e gitmek üzere altı mühendis daha geldi. Yakında elli kadar mühendis daha gelecektir. Karabük’te on beş gün sonra inşaata başlayacağız. Tesis ve işletme işi iki senede bitecektir. Karabük’te dünyanın en büyük fırınlarını, modern ve teknik tesisatını kuracağız. Fabrikalar 1939 senesinde tam randımanla çalışmaya başlayacaktır. Bu fabrikada iki bin Türk işçisi çalışacaktır.”¹⁴⁷⁶

Makenzie’nin belirttiği gibi Brassert Şirketi’ne mensup Pearson, Porter, Potts, Cockburn, Bravood ve Vell Mon 9 Mart 1937’de İstanbul’a geldi. Bunlar aynı gün Karabük’e hareket etti¹⁴⁷⁷. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temel atma töreninde bulunacak olan İngiliz sermayedar grubu temsilcileri 1 Nisan 1937’de Türkiye’ye geldi. İngiliz Heyeti’nde, Brassert Şirketi’nin kurucusu Mister Brassert ve İngiliz sermayedarlarından E. L. Tves, John Miles ve firmanın genel müdürü Makenzie yer almaktaydı¹⁴⁷⁸.

Firmanın başmühendisi ve müdürü G. F. Hopkinson ise şunları ifade etmekteydi: *“Demir, dökme ve çeliğin her çeşidini yapacak olan Karabük fabrikaları dünyanın en büyük ve modern tesisatından biri olacaktır. Fabrikaların, demiri ve çeliği her istenilen şekle sokacak tesisatı bulunacaktır. Bu tesisatı plânlı bir şekilde ve hep birden kuran Türkiye, demir ve çelik sanayii olan diğer memleketlere karşı çok üstün mevkide bulunacaktır. On beş günden beri Karabük’te çalışılıyor. Şimdilik toprak düzeltmesi işleriyle uğraşmaktadır. Bir kısım inşaat malzeme ve makinesi Karabük’e varmıştır.”¹⁴⁷⁹*

Böylece sözleşmenin ardından inşa çalışmalarının planlamasını yapmak üzere İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi temsilcileri Türkiye’ye geldi. Bunlar ilk olarak fabrikaların projeleri üzerinde çalışacaktı. Daha sonra fabrikaların kurulacağı yerde incelemelerde bulunacaktı. İngiliz mühendislerin ifadelerine göre kurulacak fabrikaların dünyanın en modern tesisatına ve en büyük fırınlarına sahip olacağı belirtildi.

¹⁴⁷⁶ **Kurun**, 4 Mart 1937, s.4.; **Son Posta**, 10 Mart 1937, s.4.; **Ulus**, 4 Mart 1937, s.1.

¹⁴⁷⁷ **Son Posta**, 10 Mart 1937, s.4.

¹⁴⁷⁸ **Son Posta**, 2 Nisan 1937, s.4.

¹⁴⁷⁹ **Son Posta**, 2 Nisan 1937, s.4.

b) Fabrikaların Kuruluşuna Dair Basında Yapılan Yorumlar

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kurulması haberi ülke çapında büyük ilgi uyandırdı. Mümtaz Faik Fenik “Yeni Ses” gazetesinin 11 Ocak 1936 tarihli nüshasında şu konulara değinmekteydi: “*Demir, bütün endüstri şubelerinin, memleket müdafaasının velhasıl refah huzur ve emniyetin başlıca temel direklerinden biridir. İşte İktisat Vekâleti, 1925’ten beri Doktor Granigg, Doktor Licius gibi mütehassıslara yaptırdığı tetkikattan sonra bu iş üzerinde ehemmiyetle yürümüş ve nihayet varlığımızı koruyacak olan demir sanayinin Karabük’te tesisine karar vermiştir. Yakında Safranbolu’nun bu şimdiye kadar birçoklarımızın ismini bile bilmediğimiz küçük kasabasında yüksek fırınlarla büyük bir endüstri merkezinin doğduğunu göreceğiz.*”¹⁴⁸⁰

Mümtaz Faik Fenik 1927’den itibaren ithal edilen demir madeni miktarından bahisle sözü endüstrinin gelişmesine getirdi. Demiryolu ağının uzaması ve inşaat sektöründe yaşanan gelişmeler demire duyulan ihtiyacı daha da arttırmaktaydı. Karabük’te kurulacak fabrikalar ülkenin ihtiyacını karşılayacak kapasitede olacaktı¹⁴⁸¹.

Siyasetçi-Yazar Sadri Ertem ise “Zonguldak” gazetesinin 4 Temmuz 1936 tarihli nüshasında fabrikaların Türkiye’nin sanayileşmesinde oynayacağı etkin role değinerek, her türlü üretim tesisinin temelinde ağır sanayinin yer aldığına dikkat çekti. İlerleyen dönemde kurulacak fabrikaların makinalarını ithalat etmemek için demir ve çelik fabrikalarının kurulmasının ne kadar gerekli olduğunu belirtti. Böylelikle tüketen değil üreten bir ülke konumuna gelineceğini vurguladı. İngilizlerin ilkesel olarak dış piyasada pazar aradıklarını ifade etti. Bu bağlamda Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını kurulmasının İngiliz ekonomik sistemine aykırı olduğunu söyledi¹⁴⁸². Anlaşılabacağı üzere Sadri Ertem milli ekonomi ilkesinin önemi üzerinde durmakta ve bunun kapitalist toplumların önündeki engellerden birisi olduğunu belirtmekteydi.

Hindistan’ın durumu buna örnekti. İngiltere uzun bir süre bu ülkenin sanayileşmesini sürüncemede bırakmıştı. Bu durum da doğal olarak bölge insanını rahatsız etmişti. İngiltere’nin dünyanın büyük bir bölümüne hükmettiği dönemin bir yansımasıydı bu anlatılanlar. 1936’nın şartları XIX. yy’ın dinamiklerinden oldukça farklıydı. Ekonomi şekil değiştirmişti. Piyasa ekonomisi kendi içerisinde alternatif kaynaklar oluşturmaya başlamıştı. Değişen dünyanın farkına erken varan İngiltere yeni

¹⁴⁸⁰ Mümtaz Faik, “*Türk Demir Sanayii*”, **Yeni Ses**, (11 İkincikânun 1936), s.1.

¹⁴⁸¹ Mümtaz Faik, “*Türk Demir Sanayii*”, **Yeni Ses**, (11 İkincikânun 1936), s.1.

¹⁴⁸² Sadri Ertem, “*Bir Fabrikanın Manası*”, **Zonguldak**, (4 Temmuz 1936), s.1.

dünya düzenindeki yerini alabilmek için birbiri ardı sıra ekonomik hamleler yapmaya başladı. Karabük Fabrikalarının kurulması da bu politika değişikliğinin bir ürünüydü¹⁴⁸³.

c) Yapılan Hazırlıkların Tamamlanması ve Temel Atma Töreni

Fabrikaların makinalarını hazırlamak için İngiltere'deki on altı büyük firma çalışmaktaydı. Bu makineler bir buçuk yıl içinde fabrikaya yerleştirilecekti¹⁴⁸⁴. Fabrikalar faaliyete başladıktan sonra memur ve işçi kadrosu da genişletilecekti. İşleri ilk dönemde İngiliz mühendisler ve uzmanlar idare edecekti. İdare mekanizması daha sonra Türk uzman ve mühendislerine geçecekti. İlk ürünler; ince boru ve demir çubuklar olacaktı¹⁴⁸⁵. İnşa edilecek fabrikalar, Almanların da aynı model üzerine aynı şirkete sipariş ettikleri “Corby” modelinde olacaktı¹⁴⁸⁶.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşasına Mart 1937'de başlanacaktı. Arazi tesviyesi, kanalizasyon, marangozluk, dölgercilik, demircilik ve elektrik tesisatı gibi işlerde çalışmak için Brassert Şirketi tarafından, iki yüz otuz usta, iki yüz otuz beş kalfa alınacaktı. İnşaatta yaklaşık iki bin işçi çalışacaktı¹⁴⁸⁷.

Fabrikaların inşası ile birlikte Karabük 10.000 nüfuslu bir sanayi merkezi olacaktı. Burada bir yaşam alanı kurulacaktı. İnşa faaliyetlerinde Karabük yedi kısma ayrılacaktı. Bunun için 17.500.000 m²'lik bir arazi istimlak edildi. Bu arazi Karabük, Arıcak ve Kapullu köylülerine aitti. İstimlak işleri tamamlanan bölümlerde küçük çaplı inşaatlara başlanıldı¹⁴⁸⁸.

Fabrika sahasının istimlak çalışmaları da bitirilmek üzereydi. Bu kısım için istimlak edilecek arazi miktarı ise 482 hektar idi. Bu arazinin bir kısmı şehir ve köylülere aitti. Diğer kısım ise hükümete ait boş arazi idi¹⁴⁸⁹. Fabrikanın kuzeybatısında yer alan Durna ormanlarının yakınındaki geniş arazinin istimlak edilmesi ve burada modern yeni bir şehrin kurulması için de çalışmalara başlandı¹⁴⁹⁰. Bu işleri yapmak için Sümerbank Hukuk İşleri Şefi Münir Sipahi'nin başkanlığındaki bir heyet Karabük'e

¹⁴⁸³ S. Ertem, “Bir Fabrikanın Manası”, s.1.

¹⁴⁸⁴ **Kurun**, 2 Nisan 1937, s.8.

¹⁴⁸⁵ **İkdam**, 14 Ağustos 1939, s.2.

¹⁴⁸⁶ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.129.; İngilizler I. Dünya Savaşı'ndan sonra demir ve çelik fabrikalarını yenilemek için bütçeden 200.000.000 sterlinlik bir fon ayırdı. Bununla “Corby” modelini geliştirdiler. (**Sümerbank X uncu Yıl**, s.129.)

¹⁴⁸⁷ **Kurun**, 18 Şubat 1937, s.2.

¹⁴⁸⁸ **Son Posta**, 12 Eylül 1936, s.5.

¹⁴⁸⁹ **Son Posta**, 17 Ağustos 1937, s.12.

¹⁴⁹⁰ **Ulus**, 3 Temmuz 1938, s.6.; **Son Telgraf**, 5 Temmuz 1938, s.3.

geldi. Heyette bulunan Avukat Naki Bey, Sümerbank adına görüşte bulunmak ve çalışmaları takip etmek için Karabük'te kaldı¹⁴⁹¹.

İstimlak işlerinin tamamlanmasının ardından fabrikaların inşa edileceği arazi, temel atma törenine hazır hale getirildi. Belirlenen tarihte halk toplanmaya başladı. Taşıdıkları pankartlarda; *“Hoş geldin İnönü”*, *“Her yeni endüstri eseri, muhitine refah medeniyet ve bütün memlekete haz ve kuvvet verir”*, *“Demiri yeryüzünde ilk bulan, kullanan, yayan Türk'tür”*, *“Devletin yapıcılık kuvvetine inan”*, *“Türk inkılâbı, cihanda ileri gidişin bir remzidir”*, *“Büyük yapıcı İsmet İnönü, 16-11-933, 15-8-934, 7-8-935 tarihinde Zonguldak'a, 3-4-937'de Karabük'e geldi”* ibareleri yer almaktaydı¹⁴⁹².

Ercüment Ekrem Talu “Son Posta” gazetesinin 9 Nisan 1937 tarihli nüshasında tören sahasındaki ortamı şöyle anlatmaktaydı: *“Karabük, ana vatanın en hayırlı ve feyizli evlâdı olacak! Geldik. Müstakbel çelik fabrikamızın sahası bir bayram yeri. Kastamonu'dan, Zonguldak'tan, Bartın'dan, Ereğli'den, Divrik'ten ve Karabük'ün tâbi bulunduğu Safranbolu'dan buraya binlerle halk akın etmiş; davullar, zurnalarla şenlik ediyorlar. Bizden bir saat sonra muvasalat eden ikinci trenden, beşuş siması, bu apak simaya pek yaraşan kar gibi saçlarıyla Başvekil İsmet İnönü indi, binlerce gönülden kopup, gene binlerce ağızdan fırlayan “Yaşasın yüce Atatürk!. Yaşa İnönü!. Var olsun Cumhuriyet hükümeti!” sesleri göklere yükseliyor. Başvekilin yanı sıra, dost İngiltere'nin muhterem Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Hariciye ve İktisat Vekillerimiz, fabrikayı kuracak olan Brassert firmasının İdare Meclisi Reisi Bay Brassert ile arkadaşları, birçok mebuslarımız ve Sümer Bank'ın sevimli ve başarılı Müdürü Umumisi Nurullah Esat geliyorlar. İhtiyar bir Bartınlı, heyecandan titriyor ve âdeta cezbe halinde, kendi kendine, muttasıl: ‘Yarabbi şükür!. Yarabbi şükür! Bugünleri gösteren Allah'ım, Şükürler olsun!’ deyip duruyordu. Düşünüyorum, dün çeltik yetiştiren bu arazi, yarın Türkiye'nin her bucağına çelik yetiştirecek. İptidailikten medeniyete, basitten mürekkebe doğru bu kadar hızlı adım atılır.”*¹⁴⁹³

Fabrikaların temelini atmak üzere Başvekil İsmet İnönü beraberlerinde Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, İktisat Vekili Celâl Bayar, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan, Kamutay Heyeti, İngiliz Sefiri Sir Percy Loraine ve mebuslar ile tören alanına geldi¹⁴⁹⁴. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temeli Başvekil İsmet İnönü

¹⁴⁹¹ **Son Posta**, 17 Ağustos 1937, s.12.

¹⁴⁹² **Ulus**, 6 Nisan 1937, s.5.

¹⁴⁹³ Ercüment Ekrem Talu, “Karabükte ve Ereğlide Neler Gördüm?” **Son Posta**, 9 Nisan 1937, s.7.

¹⁴⁹⁴ **Tan**, 4 Nisan 1937, s.1, 10.

tarafından 3 Nisan 1937’de atıldı¹⁴⁹⁵. İsmet İnönü temel atma töreni münasebetiyle şu konuşmayı yaptı: *“Karabük’te demir ve çelik fabrikalarının temelini atmak için toplanmış bulunuyoruz. Atatürk bu büyük müessesenin temel atma merasimine bizi memur etti. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları adı dikkatinizi çekmiştir. Demir ve çelik fabrikaları yedi büyük fabrikadan oluşmaktadır. Bunlardan her biri her memlekette başlı başına birer kıymet sayılabilir. Yüksek fırınlar, çelik fırınları, kok fırını, haddehane, 20.000 kw gücünde bir elektrik santrali, büyük bir atölye ve tâli maddeler fabrikası. Bu müesseselere dayanarak yeniden kurulacak fabrikalar ayrıca birer birer mevzu olacaktır.”*¹⁴⁹⁶

İsmet İnönü konuşmasının devamında fabrikaların en son teknoloji ile donatılacağına dikkat çekti. Yaklaşık 22.000.000 liralık bir harcama yapılacaktı. İnşaat çalışmalarında bin işçinin çalışacaktı. Madenlerin iki yüz otuz altı vagon ile nakledilecekti. Türkiye’nin ağır sanayiye geçişinde bu fabrikaların açılmasının bir başlangıç olacağını belirtti. Demir ve çelik fabrikaları ülke savunması açısından da önemli bir yer teşkil etmekteydi. Sümerbank ile Brassert Şirketi’nin sözleşme doğrultusunda çalışacaklarına ve bu dayanışmanın Türk-İngiliz dostluğunun bir göstergesi olduğuna değindi. Fabrikaların inşa edilmesine karar verildiğinde üretim kapasitesi şuan ki seviyenin %50 altındaydı. Daha sonra yapılan planda ise mevcut kapasitenin bir kat daha arttırılmasına karar verildiğini söyledi¹⁴⁹⁷.

Belirtildiği üzere Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının makineleri İngiltere’de yapılmaktaydı. Çalışanların idaresi ilk dönemde İngilizlerin kontrolü altında olacaktı. Daha sonra Türklere devredilecekti. Başlangıçta demir çubuk ile ince boru imal edilecekti. Fabrikaların kurulması ile Karabük bir *“ağır sanayi merkezi”* olacaktı.

Başvekil İsmet İnönü’nün ardından konuşma yapan İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ise şu söylevle düşüncelerini ifade etmişti: *“Bugün aranızda bu merasime iştirak için Cumhuriyet hükümetinin bana bahsettiği, ehemmiyet ve kıymetini kayda mahal olmayan imkândan dolayı pek mütehassisim. Bu ovada doğacak olan, bu toprağı asırlık uykusundan uyandıracak olan, sürülerin ve çobanların yerine en asri madencilik fennini, cihazlarını kuracak olan ve ay ve yıldızların gece parıltısına yüksek bacaların kırmızı ışığını ekleyecek olan bu teşebbüsün Türkiye için haiz olduğu bütün manaları,*

¹⁴⁹⁵ Sümer Bank ve Endüstrisi, Ankara, 1938, s.6.; Sümerbank X uncu Yıl, s.130.

¹⁴⁹⁶ Sümerbank X uncu Yıl, s.132.

¹⁴⁹⁷ Sümerbank X uncu Yıl, s.132-135.

ekselans Başvekil sizlere benden evvel izah buyurdular. Ben ise bugün, İngiltere ve Türkiye münasebetlerinde aştığımız mühim merhaleyi kaydedeceğim.”¹⁴⁹⁸

İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine iki milletin savaş alanlarında göstermiş olduğu yetenekleri şimdi ortak çalışmalarla barış içinde sürdürdüklerini ifade etti. Birleşik Krallığın, Türkiye’nin sanayileşmesi ve iktisadi yönden kalkınması için kardeş elini uzattığını söyledi. Bu büyük ilerlemede ilham kaynağı olanın ise Atatürk olduğuna özellikle dikkat çekti. Fabrikaların kurulması görevinin kendilerine verilmesinden dolayı ayrıca mutlu olduklarını belirtti¹⁴⁹⁹.

İngiliz Büyükelçisi’nin ardından fabrikayı inşa edecek olan Brassert Şirketi İdare Meclisi Başkanı Brassert ise yaptığı konuşmada şunları söylemekteydi: *“Türkiye’de ağır endüstrinin başlangıç ve temelini teşkil eden Karabük’teki bu mühim demir ve çelik fabrikalarının inşasını bize vermekle şirketimize bahşetmiş olduğunuz şerefi ne derece takdir ettiğimi söylemek isterim. Yeni fabrikalar tesis ettiğimiz başka memleketlerde, bu gibi törenlere iştirak ettim. Fakat bugünkü merasim beni hususi surette alakadar ve memnun etmektedir. Çünkü memleketiniz eski ananelerini ve uzun ve şanlı tarihini kuvvetli ve canlı bir milletin vasıfları ile bir arada topladığından dolayı bende senelerden beri derin bir sempati uyandırmıştır. Malûmunuz olduğu veçhile bu işi başarmak mesuliyeti her iki tarafa düşer. Çünkü bizim mühendislikteki bilgi ve tecrübemizle birlikte azami derecede Türk işçileri ve Türk malzemesi kullanılacaktır.*”¹⁵⁰⁰

Brassert Şirketi İdare Meclisi Başkanı Brassert ayrıca fabrikaların inşasında uyum içinde çalışmanın önemli olduğunu belirtti. Bu bakımdan Sümerbank ile iş birliği yapmaktan dolayı memnun olduklarını söyledi. İşçilere konforlu bir ortam sunulmadığı takdirde verim alınamayacağına dikkat çekti. İhtiyaç duyulması halinde malzeme taşımada hava ulaşımının da kullanılabileceğine değindi. Ayrıca Karabük’te posta, telgraf ve telefon ağının kurulmasının gerektiğini de belirtti. Fabrikaların açıldıktan sonra işletilmesi için kalifiye elemana ihtiyaç duyulacağını dile getirdi. Bunu gerçekleştirmenin ise en önemli işlerden biri olduğunu vurguladı. Tüm bu çalışmaların yerine getirilmesinde devlet kurumlarının destek vermesinin önemine dikkat çekti.

¹⁴⁹⁸ **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1937, s.7.

¹⁴⁹⁹ **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1937, s.7.

¹⁵⁰⁰ **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1937, s.7.

Kullanılacak makine ve tesisatının İngiltere'deki en iyi fabrikalardan alınacağını belirtti¹⁵⁰¹.

Başvekil İsmet İnönü'nün temel atma töreninde belirttiği gibi demir ve çelik fabrikaları, İngiliz dostluğuna karşı olan bir güvenin karşılığı idi. Ortaya çıkan zorlukları aşmak için de bizzat İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine büyük bir çaba gösterdi. İngiliz Hükümeti ise İngiliz sermayedarlarını bu işe yönlendirdi.

d) Temel Atma Töreni Sonrası Yapılan Yorumlar ve Basındaki Akisleri

Karabük köyü muhtarı, fabrikaların temelinin atılmasının ardından Karabük'teki değişimle alakalı olarak Müteahhit İhsan ve Rasih beylerin yaptırdıkları şehir evlerine değinerek: *“Kerpiç evlerin yerine, büyük şehir evleri yapacağız. Artık bizim köye bu kerpiç evler yaraşmıyor. Gelenlerden utanıyoruz”*¹⁵⁰² dedi. Fabrika sahasında bulunan İstanbul'u görmüş bir ihtiyar ise merakını gidermek için Cemal Kutay'a: *“Acaba bu fabrika, Haliç'teki tel fabrikasından büyük mü olacak?”* diye sordu ve lisede okuyan oğlu Durmuş Ali'den bahsederek: *“Sağımızda demir fabrikaları, solumuzda kömür ocakları var. Eğer para bulamazsam bile onu, şu tarlayı satıp okutacağım”*¹⁵⁰³ demektedir.

Falih Rıfık Atay “Ulus” gazetesinin 4 Nisan 1937 tarihli nüshasında Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kurulması ve bunun Türk sanayisi açısından önemine değinmekteydi. Tarihte örs ve çekiç ile iç içe olan Türklerin Karabük'teki fabrikalara karşı yabancılık çekmeyeceğini, yıllar boyu el tezgahı ile çalışan Türk işçi ve ustasının hassas sanayi cihazlarına kısa sürede alıştığını, Kayseri'de kurulan dokuma fabrikasında bunun açıkça görülebileceğini belirterek, buradaki usta ve işçilerin kişisel kapasiteleriyle kısa sürede bir kasaba kurduklarını dile getirmekteydi. O'na öre gıdanın temelinde buğday varsa milli savunmanın temeli de demir ve çelik idi. Bağımsız yaşamak için buğday ve çelik üretmek bir gereklilikti. Türkiye'nin büyük bir devlet olmasında demir ve çelik fabrikalarının katkısı büyük olacaktı¹⁵⁰⁴.

Yunus Nadi Abalıoğlu 4 Nisan 1937 tarihli “Cumhuriyet” gazetesinde, yeni kurulan bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi alanında atılım yapma vaktinin geldiğine dikkat çekti. Bunu yaparken de öncelik sırasının zorunlu ihtiyaçlara verilmesi gerektiğini vurguladı. Demir ve çeliğin medeniyetin ayırt edici bir unsuru

¹⁵⁰¹ Cumhuriyet, 4 Nisan 1937, s.7.

¹⁵⁰² Ulus, 6 Nisan 1937, s.5.

¹⁵⁰³ Ulus, 6 Nisan 1937, s.5.

¹⁵⁰⁴ Falih Rıfık Atay, “Karabük”, Ulus, (4 Nisan 1937), s.1.

olduğuna değindi. Yaşanılan dönemin demir ve çelik ile iç içe olduğunu işaret etti. En zor zamanlarda ihtiyaç duyulacak bu maddelerin yurtiçinden sağlanmasının önemine vurguda bulundu. Hayatın her alanında demir ve çeliğe ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun dışında hava ve kara ulaşım araçlarının yapımı için de bu fabrikalar gerekmekteydi. Demiryollarının yapımı ve lokomotiflerin hammadde ve montajı bu bağlamda düşünölmeliydi. Aynı durum deniz araçları için de geçerliydi. Yunus Nadi Abalıoğlu havacılık sektörü için ise yine benzer surette şu ifadeleri kullanmaktaydı: “Bir tayyareci olmak iyidir. Bir tayyareyi söküp gene kuracak veçhile tayyareci olmak daha iyidir. Bir tayyareyi hiç yoktan memleket içinde yapıp ortaya koymaksa elbette daha iyinin daha iyisidir.”¹⁵⁰⁵ Yukarıda ifade edildiği üzere gerek Falih Rıfkı gerekse Yunus Nadi tarafından yazılan bu makalelerin ana teması; demir çelik fabrikalarının varlığının milli bağımsızlık ve ülkenin geleceği kaygısı ile bir tutulması idi.

5- Fabrikaların İnşasında Geline Son Safha

a) Yerli ve Yabancı İşgücünün Durumu ve Yapılan İşin Kapsamı

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temelini atılmasının ardından, fabrikaların inşaatında görev yapacak yabancı uzmanların alımına başlandı. Bu doğrultuda; Beyaz Rus Uzman Makinist Igro Gelsavsk’in 10 Temmuz 1937’de¹⁵⁰⁶, yirmi dokuz İngiliz uzmanın 17 Eylül 1937’de¹⁵⁰⁷ ve sekiz İngiliz ile bir Rus uzmanın fabrikalarda çalıştırılması 7 Ekim 1937’de toplanan İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edildi.¹⁵⁰⁸

Montaj inşaatında, Sümerbank tarafından staj için İngiltere’deki fabrikalara gönderilen on beş Türk mühendis de çalışmaktaydı.¹⁵⁰⁹ Aynı zamanda Karabük’e yakın köy ve kasabalardan birçok kişi inşaatta çalışmak için bölgeye gelmekteydi¹⁵¹⁰. İnşaatta 1937 sonbaharı itibariyle yetmiş beş İngiliz mühendis çalışmaktaydı. Bu sayı 1938 ilkbaharında yüz elliye çıkacaktı¹⁵¹¹. Karabük’e gelen İngiliz mühendisler otel ve diğere binalar bulunmadığı için Safranbolu’da kalacaklardı¹⁵¹². Safranbolulu Kirişçi Osman

¹⁵⁰⁵ Yunus Nadi, “Karabük Demir ve Çelik Endüstrimiz”, **Cumhuriyet**, (4 Nisan 1937), s.1, 3.

¹⁵⁰⁶ **BCA**, 30.18.1.2.77.63.6.

¹⁵⁰⁷ **BCA**, 30.18.1.2.78.80.15.

¹⁵⁰⁸ **BCA**, 30.18.1.2.79.84.8.

¹⁵⁰⁹ **Ulus**, 21 Aralık 1938, s.7.

¹⁵¹⁰ **Kurun**, 18 Şubat 1937, s.2.

¹⁵¹¹ **Cumhuriyet**, 25 İkinciteşrin 1937, s.3.

¹⁵¹² **Ulus**, 6 Nisan 1937, s.5.

Bey'in 1937'de yaptırdığı bina Brassert Şirketi'nin mühendis ve teknisyenleri tarafından 1937'de kullanıldı¹⁵¹³.

Çalışmalara fabrikaların kurulacağı saha olan Ötebük'te; kazma, doldurma ve beton kazıkların çakılmasıyla başlandı. Şahmerdan ile çakılan bu kazıkların boyu yaklaşık 20 m idi. Fabrika sahasına geçici bir elektrik santrali de kurulmaktaydı. Bu santral ile çalışmalara nöbet usulü ile geceleri de devam edilecekti. Yine bu saha içinde postane, telgrafhane ile bir gümrük binası yapıldı. İstasyon ile Ötebük Köprüsü arasında ve Safranbolu şosesi üzerinde bir de polis karakolu inşa edildi¹⁵¹⁴. Öğlebeli köprüsünün inşasına ise başlanmak üzereydi. Büro ile yeni kurulan şehir arasındaki yolun zemin düzenlemesi yapıldı ve taş döşenmesi yapılmaktaydı¹⁵¹⁵. İnşaatin bir bölümünü üstlenen Nuri Demirağ çalışmalarına 1937'de başladı. Esas inşaatı yapacak olan İngiliz şirketi ise daha çok planlar üzerinde çalıştı¹⁵¹⁶.

İnşaatta kullanılmak üzere H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi tarafından Hindistan'dan getirtilecek 25.000 İngiliz lirası değerindeki çelik levhaların ülkeye getirilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 15 Aralık 1937'de onaylandı¹⁵¹⁷. Bu arada fabrikalara ait malzemelerin yerinde kontrol edilmesi için Londra'ya gönderilen Sümerbank İnşaat Şubesi Müdürü Azmi Tlabar'a 170 İngiliz liralık masraf ve harcırah için döviz izni verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 17 Şubat 1938'de onaylandı¹⁵¹⁸.

Temeli hazırlanan ve tesviyesi yapılan fabrikanın yapımına 1 Mart 1938'de başlandı¹⁵¹⁹. Temmuz ayı itibarıyla fabrikanın bacaları ile dış kısımları bitirildi ve iç tesisatının montajına başlandı¹⁵²⁰. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Direktörü Hopkinson, bağlı olduğu Brassert Şirketi'ne bilgi vermek için Londra'ya gitti. Kendisi yeni talimat alarak mühendislerden Selvey, Muin, Hiyuz ile birlikte İngiltere'den Karabük'e geldi¹⁵²¹.

G. F. Hopkinson tarafından basına yapılan açıklamada, Türklerle İngilizlerin uyum içinde çalıştıklarına dikkat çekti. Bunun Sümerbank ile Brassert Şirketi görevlileri arasında da olduğunu söyledi. Teçhizatın İngiltere'den geldiğini ve bunların naklinde zorluk yaşanmadığını ifade etti. İnşaat çalışmalarına yirmi mühendis ile başladıklarını

¹⁵¹³ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.81.

¹⁵¹⁴ **Kurun**, 11 Temmuz 1937, s.7.

¹⁵¹⁵ **Son Posta**, 17 Ağustos 1937, s.12.

¹⁵¹⁶ **Son Posta**, 17 Haziran 1937, s.11.

¹⁵¹⁷ **BCA**, 30.18.1.2.81.102.3.

¹⁵¹⁸ **BCA**, 30.18.1.2.82.13.8.

¹⁵¹⁹ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.135.; **Türkiyede Makine ve Madeni Eşya Sanayii**, s.13.

¹⁵²⁰ **Son Telgraf**, 5 Temmuz 1938, s.3.

¹⁵²¹ **Kurun**, 8 Mart 1938, s.2.

söyledi. İş hacminin büyümesi sonucu zamanla çalışanların yetmişe yükseldiğini açıkladı. İşçi sayısının ise yaklaşık iki bin kişi olduğunu belirtti. İngilizlerin Karabük'e uyum sağlamada zorluk yaşamadıklarını dile getirdi. Bunda her türlü dinlenme ortamının ve futbol ile atıcılık gibi sportif etkinliklerinin yapılabileceği alanların bulunmasının etkili olduğunu vurguladı¹⁵²².

Brassert Şirketi özellikle ailesiyle birlikte fabrikada yaşayacak ve buradan ayrılmayacak uzman işçilerin bulunmasına da büyük önem vermektedir. Öyle ki, Zonguldak madenlerinde çalışan binlerce işçinin çoğu civar köylerden veya bir iki günlük uzaklıktan gelmekteydi. Bunlar birkaç ay çalıştıktan sonra, gündeliklerinden tasarruf ettikleri paraları alırlar ve köylerine giderlerdi. Beş ay geçmeden bir daha çalışmaya gelmezlerdi. Zonguldak madenlerindeki işçilerin başka ülkelerdeki maden işçilerine oranla daha az verimli olmalarının nedeni bundan kaynaklanmaktaydı. Ağır sanayide ise işçilikte uzmanlaşma meselesi daha önemli bir unsurdur. Bundan dolayı Brassert Şirketi, çalışmaların başarıyla tamamlanabilmesi için halkın işçi bulmak hususunda kendilerine yardımcı olmasını istedi¹⁵²³.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında mühendislerin dışında görev alacak duvarcı, marangoz, dülger, demirci gibi ustalar her gün Sümerbank'ın İstanbul şubesine yeni müracaatlar yapılmaktaydı. Karabük'e Sümerbank tarafından işçiler gönderilmekte ve kendilerine günde 2 ile 5 lira arasında yevmiye verilmekteydi. Yevmiye miktarı ve çalışma süresinin uzun olması Karabük'e gelen işçi miktarının artmasına neden oldu. Karabük iki ay içinde adeta bir işçi merkezi haline geldi¹⁵²⁴.

Sümerbank idaresi fabrikaların büro işlerinde çalıştırılmak üzere memur alımına da başladı. Lise ve dengi okul mezunları ile askerliğini yapan ve daktilo bilenlerin tercih edilecekti. Bu memurluklar için İngilizce bilenler arasından, İstanbul ve Ankara'da sınav yapılacaktı¹⁵²⁵. Sümerbank'ın İstanbul şubesinde ise yaz kursu açılacaktı. Burada Sümerbank ve müesseselerinde çalışan memurların teorik ve genel bilgilerini arttıracak dersler verilecekti¹⁵²⁶.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını kurmakta olan Brassert Şirketi direktörlerinden Miles 8 Kasım 1938'de Karabük'e geldi. Basının kendisine ilgisi oldukça fazlaydı. Yaptığı açıklamada kurulan sanayi tesisinin dünyanın en modern

¹⁵²² **Kurun**, 20 Sonkânun 1938, s.1, 10.

¹⁵²³ **Kurun**, 8 Nisan 1937, s.2.

¹⁵²⁴ **Son Telgraf**, 12 Haziran 1937, s.3.

¹⁵²⁵ **Son Telgraf**, 3 Haziran 1939, s.2.

¹⁵²⁶ **Son Telgraf**, 12 Haziran 1937, s.3.

demir ve çelik fabrikalarından biri olacağına vurgu yaptı. Aynı zamanda Brassert Şirketi'nin; İngiltere, ABD, Almanya, Hindistan gibi ülkelerde bu fabrikalardan inşa ettiğini belirtti. İnşası tamamlanmak üzere olan fabrikaların Türk personel yetiştirinceye kadar İngilizler tarafından işletileceğini söyledi. Türklerin dikkatli ve istekli olmaları nedeniyle kısa sürede işletmenin kendilerine devredileceğini ifade etti. Yerli hammadde pik demiri ve çelik üreten ilk Türk fabrikası olduğunu vurguladı¹⁵²⁷.

Belirlenen hedefler doğrultusunda verimlilik sağlanabilmesi için ne oranda hammadde gerektiğini ise Brassert Şirketi Genel Müdürü Hopkinson açıkladı. Buna göre 1.000 ton kömür, 600 ton demir cevheri, 200 ton kireçtaşı ve 200 ton diğer maddeler olmak üzere günde yaklaşık 2.000 ton hammaddeye ihtiyaç vardı¹⁵²⁸.

b) İnşaatın Tamamlanması ve İşletmeye Yönelik Planlamalar

Fabrikaların daha etkili çalışması için alınacak önlemlerle ilgili olarak Başvekil Celâl Bayar ile G. F. Hopkinson arasında 20 Ocak 1939'da bir toplantı yapıldı. Görüşme sonucu ilk olarak fabrika idaresine kabiliyetli, karakterli ve kültür seviyesi yüksek bir Türk müdürün tayin edilmesi gerektiği belirtildi. İzlenmesi gereken yolun tespit edilerek, yaşanacak önemli sorunları hızlı bir şekilde çözerek, karara bağlayacak altı-yedi kişiden oluşan ve Ankara'da bulunan müstakil bir idare heyetinin olması gerektiği söylendi. Bu heyette İktisat ve Millî Müdafaa Vekâleti'nden, Devlet Demir Yolları'ndan ve fabrikanın hammaddelerini hazırlayacak Etibank'tan birer temsilci yer alacaktı. Çalışmalar Sümerbank'ın idaresi tarafından yapılacaktı. Brassert Şirketi fabrika için yirmi mühendis gönderecekti. Bunlardan Mr. Bings, demir ve çelik fabrikaları inşaatı üzerine İngiltere'de otorite olarak kabul edilirken, Ford'un İngiltere'deki fabrikasından getirilecek olan Mr. Cob ise işletme üzerine otorite sayılmaktaydı¹⁵²⁹.

İnşaat çalışmalarında ilk olarak izabe¹⁵³⁰ ocaklarına kömür verecek kok ocaklarının ve tali üretim kısımlarının tamamlanması için çalışılmaktaydı. Bu kısımların inşası iki ay içinde bitirilecekti. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının “*bir numaralı izabe ocağı*”nın Mart 1939'da, “*iki numaralı izabe ocağı*”nın ise Temmuz 1939'da bitirilmesi planlandı. Bir numaralı izabe ocağının bitirilmesiyle yüksek fırın

¹⁵²⁷ **Akşam**, 9 Teşrinisani 1938, s.2.

¹⁵²⁸ **BCA**, 030.01.00.00.3.17.1.

¹⁵²⁹ **BCA**, 030.01.00.00.3.17.1.

¹⁵³⁰ İzabe, cevher içindeki değerli mineralleri, değersiz taş veya mineralden ayırmayı sağlayan bütün işlemlerin adıdır.

Türk Ansiklopedisi, XX, Ankara, 1972, s.458.

ateşlenebilecekti. Böylece Mart 1939'dan itibaren Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında demir dökülmeye başlanacaktı. Bu tarihte henüz çelik imal edilemese de pik demiri üretilenilecekti. İki numaralı izabe ocağı ile birlikte fabrikaların son kısımlarını oluşturacak çelikhane ve haddehane de tamamlanacaktı¹⁵³¹.

Bu arada Etibank tarafından 17 Mayıs 1938'de işletmeye açılan Divriği'deki Cürek ve Demirdağ maden yataklarından demir cevherinin¹⁵³² çıkartılmasına Haziran 1938'de başlandı. Çıkarılan demir cevheri kamyonlarla Divriği İstasyonu'na taşındı. Burada 5 cm ebadında kırılarak fabrika sahasına gönderilmesi için hazır hale getirildi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına ilk demir cevherini götürecek tren 20 Ekim 1938'de Divriği İstasyonu'ndan Karabük'e hareket etti¹⁵³³. Fabrikaya, İsveç A kalitesine eş değerde birinci sınıf demir cevherleri getirildi¹⁵³⁴. Getirilen demir cevheri miktarı 31 Temmuz 1939 itibariyle 128.000 ton idi¹⁵³⁵.

Fabrikaların tesisatı Haziran 1939'da büyük ölçüde tamamlandı. Kalan bölümler ise ilerleyen aylarda bitirilecekti.¹⁵³⁶ İnşaatın hızla ilerlemesinden dolayı fabrikaya gönderilen demir cevheri ile kömür miktarının arttırılması gerekli görüldü. Kilimli ile Gelik ocaklarından her gün 300 ton kömür gönderilmeye başlandı. Bu miktar, ilerleyen dönemde günde 500 tona ve daha sonra da 700 tona çıkarıldı¹⁵³⁷.

Fabrikaların makina tesisi için bir takım kararlar da alındı. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında kullanılmak üzere Sümerbank tarafından dışarıdan alınacak işletme malzemesi için 17.325 sterlinlik döviz verilmesi İcra Vekilleri Heyeti tarafından 22 Haziran 1939'da kabul edildi¹⁵³⁸. Fabrikalar için H. A. Brassert Şirketi tarafından yaptırılan makina ve malzemelerin testlerini yapmak için Londra'da bulunan Alexander Gibb Firması'na ise 34.950 İngiliz lirası ödenecekti¹⁵³⁹. Aynı zamanda Sümerbank Genel Müdürlüğü, Alexander Gibb Firması mühendislerinin İngiltere ve Türkiye'de

¹⁵³¹ Kurun, 8 Teşrinisâni 1938.

¹⁵³² Tekin Erer, *Sümerbank ve Fabrikaları*, 1950.

¹⁵³³ *Türk Ekonomisi*, S.45-47, (Mart-Mayıs 1947), s.109.

¹⁵³⁴ *Yeni Asır*, 13 Nisan 1938, s.3.; Karabük'e demir cevheri nakliyatını sağlamak için bedeli İngiliz kredi anlaşması doğrultusunda ödenmek üzere satın alınacak 3.000.000 lira değerindeki vagonların pazarlıkla satın alınması, İcra Vekilleri Heyeti tarafından 11 Mayıs 1939'da kabul edildi. (BCA, 30.18.1.2.86.41.6.)

¹⁵³⁵ BCA, 30.10.152.77.3.

¹⁵³⁶ *Son Telgraf*, 3 Haziran 1939, s.2.

¹⁵³⁷ *Son Telgraf*, 19 Şubat 1939, s.3.

¹⁵³⁸ BCA, 30.18.1.2.87.58.13.

¹⁵³⁹ BCA, 30.10.171.187.30.2.

göreve başlamaları üzerine taahhüt edilen 34.950 İngiliz lirasını firmaya taksit ile ödeyeceğini Maliye Vekâleti'ne bildirdi¹⁵⁴⁰.

İnşaat tamamlandıktan sonra burada görev yapacak İngiliz mühendislerden Genel Müdürü B. L. F. Korb, Sümerbank ile temaslarda bulunmak üzere Ankara'ya geldi. Kendisi, Ankara'da İktisat Vekili Hüsnü Çakır, Müsteşar Halit Nazmi ve Brassert Şirketi Genel Müdürü G. F. Hopkinson ile görüştü. 4 Nisan 1939'da gelinen son safha hakkında basına açıklamada bulundu. Burada Korb fabrikaların inşaatının tamamlanmak üzere olduğunu söyledi. Üstleneceği görev fabrikanın faaliyete geçmesi için gerekli olan önlemleri alınması idi. Brassert Şirketi üç yıl kadar işletmede söz sahibi olacaktı. Bu süre zarfında Türklerle işbirliği yaparak bilgi ve deneyimlerini paylaşacaklarını söyledi. Üretime geçilmesinin ardından Türk personel Brassert Şirketi'nin önereceği seksen yabancı mühendisten eğitim alacaktı¹⁵⁴¹. Türk işçiler elektrik santrali ve kok ocaklarını işletebilecek seviyeyi neredeyse yakalamışlardı. Böyle giderse mayısta elektrik santralini ve hazıranda ise kok ocaklarını işletebileceklerdi. Nisan 1939 itibarıyla inşaatta yaklaşık üç bin işçinin çalıştığını söyledi. Fabrikaların açılması ile birlikte bin beş yüze yakın işçinin istihdam edileceğini dile getirdi. Demir ve çelik fabrikalarının yöntem olarak aralıksız çalıştırılması gerektiğini ve bundan dolayı diğer sanayi kollarından ayrıldığını belirtti¹⁵⁴².

6- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Faaliyete Geçmesi

BBYSP'nın en büyük tesisi olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları yaklaşık 200 hektarlık geniş bir saha üzerine kuruldu¹⁵⁴³. Plan ile açılan diğer fabrikalar SSCB ve Almanya ile yapılan ticaret anlaşmalarına dayanılarak kuruldu. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ise Türk-İngiliz işbirliği sonucu inşa edildi. Fabrika iki ülke arasındaki dostluğunun iktisadi sahaya yansıyan bir göstergesi olması bakımından ayrı bir öneme sahipti¹⁵⁴⁴.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını oluşturan bölümler Haziran 1939'dan itibaren bölüm bölüm faaliyete geçti.¹⁵⁴⁵ Fabrika şu kısımlardan oluşmaktaydı:

¹⁵⁴⁰ **BCA**, 30.10.171.187.30.4.

¹⁵⁴¹ **İkdam**, 27 Şubat 1939, s.2.

¹⁵⁴² **Vakit**, 4 Nisan 1939, s.8.

¹⁵⁴³ **Karabük**, S.1, (1 Temmuz 1941), s.3.

¹⁵⁴⁴ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.129.

¹⁵⁴⁵ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.135.; **Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, İstanbul, 1948, s.2.; Faaliyete geçen Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Genel Müdürlüğü'ne, Orman Muhafaza Genel Kumandanı General Seyfi Bey tayin edildi (**İstanbul Postası**, 18 Ocak 1940, s.2.); fabrikanın ilk mühendis ve usta kadrosu ise şöyleydi: Başmühendis Mr. P. C. Johns, Başmühendis

a) Kuvvet Santrali: Santral 6 Haziran 1939'da açıldı¹⁵⁴⁶. Fabrika dakikada 60 ton su kullanmaktaydı. Bu su, elektrik santralinden enerji sağlayan tulumbalar ile Soğanlıdere'den almaktaydı¹⁵⁴⁷. Santral, fabrikaların işletici kuvvetleri olan buharı ve elektriği üretmekteydi¹⁵⁴⁸. Her biri saatte 22.5 ton buhar üreten dört 90 t/h'lik buhar kazanı, her biri 10.000 kw gücünde iki adet jeneratör gurubu ve her biri 240 kw kuvvetinde iki adet dizel jeneratör gurubuna sahipti¹⁵⁴⁹. Santralinin toplam enerji gücü ise 20.480 kw idi¹⁵⁵⁰.

b) Kok Fabrikası: Hızla gelişen sanayiye bağlı olarak kurulan fabrikaların çalışması için metalürjik kok kömürüne ihtiyaç vardı. Öyle ki, 1933'te 1.431 ton olan kok tüketimi 1937'de 4.942 tona yükseldi. Metalürjik koku yurtdışından almak için yılda ortalama 1.000.000 lira harcanmaktaydı. Ülke sanayisi için bu kadar önemli olan koku yurtiçinde üretmek için Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında 600 ton kok üretebilecek kırk iki fırına sahip bir kok tesisatının kurulması gerekmekteydi¹⁵⁵¹. Yerli üretimin ileride bu ihtiyacı karşılayamayacağı sonucuna varıldı. Demir ve çelik fabrikalarına bazı ilaveler yapılmasına karar verildi. Bunun için ortalama 1.250.000 liralık bir ödeneğin ayrılması gerektiği İktisat Vekili Şakir Kesebir tarafından 5 Mayıs 1938'de Maliye Vekâleti'ne bir tezkere ile bildirildi¹⁵⁵².

Kok fabrikası 26 Temmuz 1939'da açıldı¹⁵⁵³. Kokun hammaddesi Zonguldak'tan getirilmekteydi. Fabrikaya gelen kömürlerin önemli bir bölümü ocaklarda koka dönüştürülecekti. Bu işlem esnasında yoğunlaştırma, damıtma ve tasfiye aşamalarının ardından üretilen katran, ham benzol, madeni yağ, motor benzolü gibi mamullerin imalinde kullanılacaktı. Kalan kısmı ise ısınmada değerlendirilecekti¹⁵⁵⁴.

Kok fabrikası günde 1.000 ton kömür işleyerek, 750 ton kok üretebilecek kapasitedeydi. Fabrikada yan ürünleri değerlendirmek için amonyum sülfat, motor benzolü, yağlar ve naftalin de üretilmekteydi. Suni gübre olarak kullanılan ve ülkenin

Yardımcıları Mr. H.r. Cornick ve İzzet Ateş. Genel Ustabaşılar Mr. F. W. Moorhouse ve Kenan Çelikman. Döküm Ustabaşısı Mr. A. Coombe. Ocak Birinci Şahısları: Mr. F. H. Robertes ve Mr. H. Mc. Creton Jenkins. Ocak İkinci Şahısları: Mr. E. W. Jones, T. Mc. Creton ve E. C. Aitkens. Vinççiler: Mr. W. B. Perth, A.c. Roc. Dolomit Postabaşısı: Mr. Bexmam. Duvarcı Ustabaşısı: Mr. Dixon ve Recep Ölçer. (Çelikhane Tarihçesi, (Günlük), Karabük, 1939, s.1.)

¹⁵⁴⁶ Sümerbank X uncu Yıl, s.135.; Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük, s.2.

¹⁵⁴⁷ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.22.

¹⁵⁴⁸ Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük, s.2.

¹⁵⁴⁹ Sümerbank, s.43.

¹⁵⁵⁰ T. Erer, Sümerbank ve Fabrikaları, SNY.; Kuvvet santralinde 1945'te 292.176 ton buhar ve 28.350.300 kw/h elektrik üretildi. Bu elektriğin 1.800.000 kw/h'i Karabük'e verildi. (Sümerbank, s.43.)

¹⁵⁵¹ BCA, 30.10.174.205.20.

¹⁵⁵² BCA, 30.10.174.205.20.

¹⁵⁵³ Sümerbank X uncu Yıl, s.135.; Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük, s.3.

¹⁵⁵⁴ H. Avni-H. Güler, Türkiye Sanayi İnkişafı, s.60.

önemli bir ihtiyacını karşılayan amonyum sülfattan yılda 2.200 ton imal edilmekteydi. Benzol¹⁵⁵⁵ tesisinde de yılda 2.500-3.000 ton kadar motor benzolü, saf benzol, solvent naftalin, ksilol, toluol üretilmekteydi. Kok imali esnasında elde edilen katrandan ise çeşitli yağlar, yol katranı, antrasen, ham naftalin ve zift elde edilmekteydi¹⁵⁵⁶.

c) Yüksek Fırınlr: Yüksek fırınlr 9 Eylül 1939'da faaliyete geçti. İlk demir ise 10 Eylül 1939'da çıkarıldı¹⁵⁵⁷. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının ocakları İngiliz geleneklerine göre açıldı. Buna göre fırınların ateşlenmesi fırının verimli olması için kadınlara yaptırıldı¹⁵⁵⁸. Bu nedenle 9 Eylül 1939'da açılan 1 Numaralı Yüksek Fırın'ın inşaatında çalışan işçi Mehmet Yazıcı'nın kız kardeşi olan Fatma Belenköy'den getirildi. Ateşleme O'na yaptırıldı. Bu nedenle 1 Numaralı Yüksek Fırın'a "*Fatma*" adı verildi¹⁵⁵⁹.

Yüksek fırınlarda demir cevherinden ham demir¹⁵⁶⁰ ve pik üretilmekteydi. Piyasaya gönderilen pikler 36 kg'lık bloklar halindeydi. Pikler uluslararası standartlardaki; hematit, çelik piki ve fosforlu döküm piki idi¹⁵⁶¹. İki yüksek fırının her biri, kullanılan demir cevherinin tenörüne göre günde 450 ton ham demir üretebilecek kapasitedeydi. Bunlardan biri çalışırken, diğeri yedek olarak kullanılmaktaydı. Yüksek fırınlara toz cevherleri işlemek üzere bir sinterleme ve büyük bir pik döküm tesisi ilave edildi¹⁵⁶².

d) Boru Fabrikası: Boru fabrikası 15 Kasım 1939'da açıldı¹⁵⁶³. Fabrikada 75.600 mm'ye kadar olan on iki çeşit ve dört belirli sınıfta fent su borusu üretilmekteydi¹⁵⁶⁴. Fabrikanın yıllık üretim kapasitesi boru çapına göre değişmekte olup, ortalama 7.000-12.000 ton idi¹⁵⁶⁵.

¹⁵⁵⁵ Benzol (Benzen): C₆H₆; saydam, renksiz ve yanıcı bir sıvı özelliği taşmakta olup, kömür ve petrol kimyası olmak üzere çoğu maddenin içinde yer almakta veya çözücü olarak kullanılmaktaydı. (S. Üneri-Ö. Kuleli-O. Gürel, *Kimya Terimleri Sözlüğü*, s.29.)

¹⁵⁵⁶ *Sümerbank*, s.39.

¹⁵⁵⁷ H. Kalyoncu, *Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük*, s.11.; Birinci Yüksek Fırın'dan ilk demirin çıkarılması esnasında Zonguldak Valisi Halit Aksoy, Safranbolu Belediye Başkanı Osman Akın, CHP İlçe Başkanı Kadri Ganioglu hazır bulundu. (H. Kalyoncu, *Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük*, s.20.)

¹⁵⁵⁸ İ. A. Sakka, *Türkiye'de Demir ve Çelik Sanayii*, s.7.

¹⁵⁵⁹ H. Kalyoncu, *Zaman, Mekan ve Anılarla Karabük*, s.19.; İki numaralı yüksek fırın 7 Ocak 1950'de Yüksek Fırın İşletme Şefi Zeyyat Tuzcu'nun kızı Zeynep tarafından ateşlendi. Fırına "*Zeynep*" adı verildi. (İ. A. Sakka, *Türkiye'de Demir ve Çelik Sanayii*, s.7.)

¹⁵⁶⁰ T. Erer, *Sümerbank ve Fabrikaları*, SNY.

¹⁵⁶¹ *Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük*, s.5.

¹⁵⁶² *Sümerbank*, s.39.

¹⁵⁶³ *Sümerbank X uncu Yıl*, s.135.; *Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük*, s.7.

¹⁵⁶⁴ *Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük*, s.7.

¹⁵⁶⁵ *Sümerbank*, s.41.

Günden güne gelişen Türkiye’de kentleşme sonucu kurulan altyapının bir parçasını da su borusu oluşturmaktaydı. Bu bakımdan, uzun ömürlü dökme demir su borularına ihtiyaç vardı. Anadolu ve Trakya’nın birçok kasaba ve köyünde su tesisatı yapılamamıştı. Ülkenin demir boruya olan ihtiyacının fazla olması nedeniyle Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ilk başta demir borular üreterek¹⁵⁶⁶, birçok tesisin, şehir ve kasabanın dökme demir su borusu ihtiyacını karşılayacaktı¹⁵⁶⁷.

e) Çelikhane: Çelikhane 9 Ocak 1940’da açıldı¹⁵⁶⁸. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında ilk döküm 10 Ocak 1940’da yapıldı¹⁵⁶⁹. Dört Siemens-Martin ocağından oluşan çelikhane, bir ocak sürekli olarak yedekte kalmak şartıyla yılda 100.000-112.500 ton çelik imal edilmekteydi¹⁵⁷⁰. Simens Martin ve Elektrik Çelik ocaklarında; haddehane, atölye ve dökümhane için belirli ölçülerde çelik üretilmekteydi. Hadde mamulleri için Simens Martin ocaklarından alınan külçe halindeki karbon çelikler, DIN normuna göre üretilirdi. Elektrik ocağında özel vasıfta ve yüksek kalitede her türlü çelikler üretilerek, külçe veya çelik parçalar halinde dökülmekteydi. Ürünler, malzemenin türüne ve dökülen parçaların özelliklerine göre fiyatlanırdı¹⁵⁷¹.

f) Haddehane¹⁵⁷²: 28’lik haddeler Nisan 1940’da, 16’lık haddeler Temmuz 1940’da, 12’lik haddeler Haziran 1940’da ve saç haddesi Ocak 1941’de açıldı¹⁵⁷³. Haddehanede ham çelik 1.300 °C’de biçimlendirilirdi. Haddeler; orta, küçük ve saç olarak üçe ayrılırdı¹⁵⁷⁴.

g) Sülfürik Asit Fabrikası: Fabrika 1 Haziran 1944’te faaliyete geçti¹⁵⁷⁵. Fabrika, birçok sanayinin hammaddesi ve kimya sanayisinin ilk maddelerinden biri olan sülfürik

¹⁵⁶⁶ H. Avni-H. Güler, **Türkiyede Sanayi İnkişafı**, s.60.

¹⁵⁶⁷ **İller ve Belediyeler Dergisi**, S.11, (Ağustos 1946), s.427.

¹⁵⁶⁸ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.135.

¹⁵⁶⁹ **Çelikhane Tarihçesi**, s.2.; İlk döküm analizine bakıldığında: C/1, C: 0.20, Mn: 0.80, Si: 0.05, P: 0.016, s: 0.017. 35 ingot. (**Çelikhane Tarihçesi**, s.2.)

¹⁵⁷⁰ **Sümerbank**, s.39.

¹⁵⁷¹ **Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, s.9.

¹⁵⁷² Haddehane, sıcak veya soğuk durumdaki metalleri işlemeye yarayan merdaneli makinelerin yer aldığı tesistir. (**Türk Ansiklopedisi**, XVIII, Ankara, 1970, s.292.)

¹⁵⁷³ **Sümerbank X uncu Yıl**, s.135.

¹⁵⁷⁴ T. Erer, **Sümerbank ve Fabrikaları**, SNY.; Karabük Demir ve Çelik Haddehanesi’nde; yuvarlaklar (12 m/m, 14 m/m, 16 m/m, 18m/m, 20 m/m, 22 m/m, 26 m/m, 28 m/m, 32 m/m, 35 m/m, 40 m/m, 45 m/m, 50 m/m, 60 m/m), dört köşeler (12x12, 14 x 14, 16 x 16, 18 x 18, 22 x 22, 26 x 26, 28 x 28, 32x32, 35x35, 40x40, 45x45, 50x50, 60x60), lama demiri (23x9, 23x10, 27x10, 30x10, 35x10, 40x10, 40x12, 45x10, 50x10, 50x20, 60x10, 75x10, 80x16, 100x10), köşebentler (40x40x4, 40x40x5, 50x40x5, 50x50x5, 65x65x7, 80x65x6, 80x80x8), saçlar (0.50 m/m, 1.00 m/m, 1.50 m/m, 2.00 m/m, 2.50 m/m, 3.00 m/m, 3.50 m/m, 4.00 m/m), raylar (dekovil rayı, normal ray, dekovil traversi, normal travers, dekovil rayı cebire, normal ray cebiresi) üretilmekteydi. (**Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, s.11-14.)

¹⁵⁷⁵ **Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, s.15.

asidi üretmek için işletmeye açıldı. Tesis, biri 60° lik diğeri 66° lik olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı¹⁵⁷⁶.

h) Süperfosfat Fabrikası: Fabrika 1 Haziran 1944'te açıldı¹⁵⁷⁷. Fabrika, fosfatlı gübrelerin en önemlilerinden biri olan süperfosfatan yılda yaklaşık 2.000 ton üretebilmekteydi¹⁵⁷⁸.

ı) Tali İşletmeler: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında esas işletmelerin yanı sıra; açık ve kapalı malzeme depo ve ambarları, ilk yardım binaları, iki yüze yakın gencin üç yıl süreyle eğitim alabilecekleri çırak kursu binası, idari ve sosyal diğer tesisler¹⁵⁷⁹, oksijen üreten elektrolizör tesisatı, su tesisleri, çakmak taşı işletmesi, otobüsler ve özel trenler ile işçi taşıma servisleri de bulunmaktaydı¹⁵⁸⁰.

7- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Üretim Faaliyetleri

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ülkenin demir ve çelik ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahipti. Öyle ki, Türkiye'nin demir ve çelik ithalatı 1935 rakamlarına göre 190.000 ton olup, Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları yılda 180.000 ton üretim yapmaktaydı¹⁵⁸¹.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının ürettiği başlıca ürünler arasında; yuvarlak, dört köşe, profil, demir ve çelikleri ile normal ve dar hat ray ve traversleri, levha ve sac; çelik bloklar ve çelik dökümler, font borular, boru aksamı ve diğer dökümler; muhtelif vasıfta pik demiri; kok, suni gübre olan amonyum sülfat, yol katranı, dingil ve dizel yağı da dahil olmak üzere katran yağları, kreozot, benzol, haki boya, fenol, xylol bulunmaktaydı¹⁵⁸².

Fabrikaların çıkardığı ürünlerden; pik demir, kok, ham katran, yol katranı, zift, kreozot, benzol, naftalin ve kok tozu ilk olarak İstanbul piyasasına gönderildi¹⁵⁸³. 1940'ın başında Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının çelikhane kısmında yapılan

¹⁵⁷⁶ **Sümerbank**, s.41.; Fabrikada sülfürik asit 60°Bé, sülfürik asit 66°Bé ve akümülatör asidi 37°Bé üretilmekteydi. (**Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, s.15.); 60°lık kısım tam kapasite ile çalıştığı zaman yılda 15.000 ton, 66°lık kısım ise yıllık 2.000 ton sülfürik asit üretimi yapabilmekteydi. (**Sümerbank**, s.41.)

¹⁵⁷⁷ **Türkiye Demir Çelik Fabrikaları Müessesesi Karabük**, s.15.

¹⁵⁷⁸ **Sümerbank**, s.41.

¹⁵⁷⁹ **Karabük**, S.1, (1 Temmuz 1941), s.3.

¹⁵⁸⁰ **Sümerbank**, s.41.; Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının büyük tesisleri içindeki makine, alet ve ocakların bir kısmının faaliyete geçtiği tarihler ise şöyledir: 28 Ağustos 1939'da çamur makinası, 3 Ekim 1939'da dolomit ocağı, 4 Ekim 1939'da hurdalık vinci, 4 Ekim 1939'da 100 tonluk döküm vinçleri, 11 Ekim 1939'da şarj vinci, 20 Kasım 1939'da kalıp sıyırma vinci, 11 Aralık 1939'da hurda kırıcı, 14 Aralık 1939'da pota kurutma ocakları. (**Çelikhane Tarihçesi**, s.2.)

¹⁵⁸¹ **Sümer Bank Üç Aylık Bülten**, S.7, (Temmuz-Eylül 1936), s.7.

¹⁵⁸² **Karabük**, S.1, (1 Temmuz 1941), s.4.

¹⁵⁸³ **Cumhuriyet**, 27 Birinciteşrin 1939, s.3.

denenme üretimi başarıyla sonuçlandı ve külçe halinde çelik imalatına başlandı¹⁵⁸⁴.
1940-1942 aralığında fabrikanın ürettiği mamul miktarı şöyleydi¹⁵⁸⁵:

Kok miktarı:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	165.000 ton	171.000 ton	178.000 ton

Tali istihsal:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	8.000 ton	17.000 ton	21.000 ton

Demir miktarı:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	81.000 ton	86.000 ton	65.000 ton

Çelik miktarı:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	37.000 ton	33.000 ton	50.000 ton

Boru ve aksamı:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	3.000 ton	5.000 ton	5.000 ton

28'lik hadde profili:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı/	12.000 ton	39.000 ton	33.000 ton

12'lik ve 16'lık hadde profili:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	7.000 ton	25.000 ton	19.000 ton

¹⁵⁸⁴ İstanbul Postası, 13 Ocak 1940, s.4.

¹⁵⁸⁵ Sümerbank 1945, s.6.; Sümerbank X uncu Yıl, s.135-137.

Saç haddesi:

Yıl	1940	1941	1942
Üretim Miktarı	–	1.000 ton	4.000 ton

Kömür sarfıyatı:

Yıl	1940	1941	1942
Tüketim Miktarı	97.000 ton	258.000 ton	274.000 ton

Kok fabrikası, yüksek fırınlar, boru fabrikası, çelikhane ve haddehanelerden meydana gelen esas işletmenin yanında, ikinci derecede öneme sahip olan küçük tesisler de bulunmaktaydı. Buralarda; benzol, toluol, katran, kreozot, muhtelif makine yağları, antrasen, zift, naftalin, haki boya, amonyum sülfat, kürek, nal ve muhtelif saç mamulleri elde edilmekteydi¹⁵⁸⁶.

Fabrika, bu ürün çeşidini üretmek için büyük miktarda demir madenine ihtiyaç duymaktaydı. Sümerbank Genel Müdürü Burhan Zihni: “*Karabük fabrikalarımız, iş hacmini gittikçe genişletmektedir. Haddehanenin tamamen faaliyete geçmesi zamanı yaklaşmıştır. Romanya’ya pik demir ihracına müsaade verildiğini biliyorsunuz. Talep olursa, çelik de ihraç edebileceğimizi size söyleyebilirim*”¹⁵⁸⁷ ifadeleri ile bu ihtiyacı dile getirmekteydi.

Hammadde temini için Madeni Eşya Birliği Genel Katibi Naci Bey’in başkanlığındaki bir heyet Avrupa’ya gönderildi. Heyet ilk olarak Sofya, Belgrad ve Peşte’ye gidecekti. Daha sonra Çekoslovakya’ya giderek buradaki fabrikalarla temaslarda bulunacak ve gerekli olan madeni eşyaların bir kısmını temin edilecekti¹⁵⁸⁸.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının üretim kapasitesi iç tüketimi karşılayabilecek seviyedeydi. Fabrikalarda ilk demir 1939’da, ilk çelik ise 1940’da üretildi. Bunun dışında birçok ana ve yan ürün imal edilebilmekteydi. Kok üretimi ilk üç yıl içinde 13.000 ton, yan ürün miktarı ise iki buçuk kat arttı. Demir üretiminde 1942’ye gelindiğinde 16.000 tonluk bir düşüş yaşandı. Aynı yıl çelik imalinde 13.000 tonluk bir artış kaydedildi.

¹⁵⁸⁶ Sümerbank X uncu Yıl, s.137.

¹⁵⁸⁷ Vakıf, 19 Birinciteşrin 1940, s.3.

¹⁵⁸⁸ Vakıf, 29 Eylül 1940, s.8.

8- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Gelişim Süreci

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kurulduğu dönemde Türkiye’de büyük ve ağır sanayiye işletme bilgi ve tecrübesine sahip personel yetersizdi. Bundan dolayı fabrikaların işletilmesi ve idaresi ile işletmelere bağlı organizasyonun düzenlenmesi ve talimatnamelere bağlı kalınması görevleri H. A. Brassert and Co. Ltd.’ne verildi. Bunların uygulanmasındaki desteği ise Sümerbank verecekti. Bu amaçla 13 Mart 1937’de kurulan “Sümerbank Karabük Bürosu” 1 Haziran 1939’da 30.000.000 lira sermaye ile kurulan “Türkiye Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi”ne devredildi¹⁵⁸⁹.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları bünyesinde kurulan ve işletmeye açılan kimya fabrikaları için asitsülfirik, sülfatasidi, sülfürikasit ve klor-alkali, klor-sutkostik, sutkostik ve klor gibi isimler kullanılmaktaydı. Bu isim farklılığını ortadan kaldırmak ve fabrikaların kendi içindeki uygulamalarında ve iletişimde bir birlik sağlamak amacıyla çalışma yapıldı. 1943’ten itibaren Karabük’teki bu fabrikalar için “Sümerbank Sülfirik Asit ve Süperfosfat Fabrikası” adının kullanılmasına karar verildi¹⁵⁹⁰.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları ilk dönemde 32.900.000 liraya mal edildi. Alman Zahn firması tarafından kurulan ve 1 Haziran 1944’te faaliyete geçen Sülfirik Asit ve Süperfosfat Fabrikaları ve bazı tesislerin ilave edilmesi ile fabrikaların toplam maliyeti 50.000.000 liraya çıktı¹⁵⁹¹.

II. Dünya Savaşı’nın 1945’te sona ermesi ile Avrupa’nın sanayileşmiş ülkeleri büyük bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kaldı. ABD soğuk savaş döneminde mali yardıma ihtiyaç duyan Avrupalı devletlerin SSCB ile ilişki kurmasını engellemek istedi. Dışişleri Bakanı George Marshall’ın 1947’de yayımladığı Marshall Planı ile gerekse uzmanlarının hazırladığı raporlar ile Doğu Bloğu’na hakim olmak istedi. Hazırlanan Thornburg Raporu (1949-1950) ve Barker Raporu (1951)’nda ise Türkiye’nin devletçi ekonomi politikaları eleştirildi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kapatılması veya özelleştirilmesi gerektiği üzerinde duruldu¹⁵⁹².

Bu gelişmelere rağmen Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının genişletilmesi için yapılan çalışmalara devam edildi. Alman Didier Kogag Hinselmann Firması tarafından inşa edilen ikinci kok fabrikası Mayıs 1952’de işletmeye açıldı. Alman Lurgi Firması tarafından montajı yapılan Sinter tesisatı ise 1955’te faaliyete geçti. Böylece

¹⁵⁸⁹ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, İstanbul, 1987, s.21,22.

¹⁵⁹⁰ Sümerbank Genel Müdürlük Genelgeleri 1943, s.201.

¹⁵⁹¹ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.22.

¹⁵⁹² Daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Sami Güven, 1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri, Hıltz Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu, İstanbul, 1998.

Divriği’den getirilen toz halinde ve kükürtlü demir cevherleri, kükürtten arındırılacak ve bir bütün haline getirilecekti¹⁵⁹³.

Yeni ünitelerin kurulması ile genişleyen fabrikalar 13 Mayıs 1955’e kadar Sümerbank’a bağlı olarak “*Demir Çelik Fabrikaları Müessese Müdürlüğü*” adı ile faaliyetini sürdürdü. 13 Mayıs 1955 tarih ve 6559 Sayılı “*Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Kanunu*” ile Sümerbank’tan ayrıldı. Bu tarihten itibaren “*Türkiye Demir Çelik İşletmeleri*” adını alarak 200.000.000 lira sermayeli bağımsız bir iktisadi devlet teşekkül haline geldi¹⁵⁹⁴.

21 Haziran 1955’te Etibank’ın bir müessesesi olan Divriği Demir Madenlerini de bünyesine alan kuruluşun sermayesi, 24 Ağustos 1960 tarih ve 5/280 Sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 400.000.000 liraya yükseltildi¹⁵⁹⁵. Tesisin büyümesi ve işletme kapasitesinin artması ile her biri yirmi bir fırına ek olarak, üç batarya, ek üretim ile kömür nakil ve kırma tesislerinden meydana gelen üçüncü kok fabrikası, Alman C. Otto Und Company tarafından inşa edildi ve 6 Aralık 1962’de işletmeye açıldı. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yüksek fırınlarının üretim kapasitesi yıllık 275.000 ton idi. Bunun arttırılması için Alman Salzgitter Industriebau GmbH Firması’na üçüncü yüksek fırın ihale edildi¹⁵⁹⁶. Firma tarafından inşası tamamlanan fırın, Genel Müdür Ali Ulubay tarafından 10 Aralık 1962’de ateşlendi. Fırına “*Ülki*” adı verildi¹⁵⁹⁷.

4 Nisan 1971 tarih ve 7/4378 Sayılı kararname ile de 2.000.000.000 liraya çıkarıldı. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, Bakanlar Kurulu’nun 21 Ocak 1976 tarihli 15475 Sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 7/10799 Sayılı kararı ile genel müdürlük ve müessese olarak iki kısma ayrıldı. Bu karara bağlı olarak 2 Mart 1976 tarih ve 9/250 Sayılı Yönetim Kurulu kararı ile çalışmalara başlandı. Böylece Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nün müesseselerinden biri haline getirildi¹⁵⁹⁸.

Türkiye’de 1980’ler ile birlikte serbest ekonomi politikası uygulanmaya başlandı. Özellikle dış ticaretin ve uluslararası sermaye hareketlerinin serbest olması ile mali piyasaların geliştirilmesine çalışıldı. 1989 sonrası kamu açıklarında artış yaşandı. Hızla bozulan iç ve dış dengeler 1994’te finansal krize neden oldu. Bu doğrultuda

¹⁵⁹³ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.22, 23.

¹⁵⁹⁴ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.22.

¹⁵⁹⁵ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.22.

¹⁵⁹⁶ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.24.

¹⁵⁹⁷ İ. A. Sakka, Türkiye’de Demir ve Çelik Sanayii, s.7.

¹⁵⁹⁸ 50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları, s.22.

yapısal reformları gerçekleştirmek üzere 5 Nisan 1994'te “*Ekonomik Önlemler Uygulama Planı*” yürürlüğe girdi¹⁵⁹⁹.

Plan içinde Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının özelleştirilmesi de yer almaktaydı. Konu ile Özelleştirme Yüksek Kurulu ilgileniyordu. Kurulun 30 Aralık 1994 tarih ve 94/16 Sayılı kararında; 5 Nisan 1994 tarihli Ekonomik Önlemler Uygulama Planı ile açıklanan Kamu İktisadi Teşebbüslerine ilişkin olarak büyük borç yükü, aşırı istihdam, yüksek maliyetli üretim ve teknolojik gerilikten dolayı özelleştirilmelerine imkan bulunmayan tesislerin kapatılacağı belirtildi. Bu çerçevede Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi'nin kuruluş görevini tamamladığı, ekonomik ve teknolojik ömrünü doldurduğu ve eskiyen teknolojisi ile rekabet edebilirliğinin kalmadığı dikkate alındı. Özelleştirilemediği takdirde bu kuruluşun üretiminin yıl sonunda durdurulacağı kararlaştırıldı. Türkiye Demir ve Çelik Fabrikalarının özelleştirmesine karar verilmesinin ardından, Ekonomik Önlemler Uygulama Planı ile fabrika işçilerinin isterlerse tesisleri yıl sonuna kadar devralabilecekleri belirtildi. Buna bağlı olarak Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları çalışanlarının %35, Karabük-Safranbolu Sanayi ve Ticaret Odası Üyelerinin %30, Karabük-Safranbolu-Esnaf Dernekleri Üyelerinin %10, Eflani-Karabük-Safranbolu-Ulus-Ovacık-Yenice-Araç-Çerkeş-Eskipazar Yöre Halkı ve Emeklilerin %25 oranında hissedarlığı ile kurulacak “*Kardemir Anonim Şirketi*”ne devredilmesine ve devir bedelinin 1 lira olmasına karar verildi¹⁶⁰⁰.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının özelleştirildiği dönemde Başbakanlık görevinde bulunan Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Tansu Çiller, 6 Haziran 2000'de Kardemir Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını ziyaret etti. Ziyareti sonrası Kardemir A.Ş. Şeref Defteri'ne şunları yazdı: “*Kardemiri, çalışanlarına 1 T.L.'sına sattığımızda, işçimize ve bu dalın uzmanlarına güvendim. Başarınız, bu güvenimizin haklılığının tescilidir. Başarılarınızın devamını diliyorum.*”¹⁶⁰¹

Gelişimine devam eden Kardemir Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarını 2 Ocak 2004'te ziyaret eden Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Kardemir A.Ş. Şeref Defteri'ne yazdığı yazısında: “*Kardemir'i ziyaretimizde dolu dolu bir brifing aldık. Kardemir'in geleceğine yönelik umut tablolarını görmek bizleri memnun etti. Emeği geçen Genel*

¹⁵⁹⁹ Resmi Gazete, S.22279, Ankara, 1995, s.8, 9.

¹⁶⁰⁰ Resmi Gazete, S.22160, Ankara, 1995, s.24, 25.

¹⁶⁰¹ Kardemir A.Ş. Şeref Defteri, BYY, BTY.

Müdür ve Yönetim Kurulu üyelerini, tüm mühendis ve işçilerimizi tebrik ediyorum"¹⁶⁰² ifadelerinde bulundu.

İstanbul Sanayi Odası'nın "*Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu-2016*" araştırmasında, Kardemir Karabük Demir Çelik Sanayi ve Ticaret A.Ş. 2016 itibariyle 2.308.673.828 liralık net üretim satışı ile Türkiye'nin en büyük otuz dördüncü sanayi kuruluşu oldu¹⁶⁰³.

9- Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının Ülke Bünyesine Yaptığı Katkılar

a) Ekonomik Katkı

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları kurulduğu dönemde Türkiye geneli için önemli bir istihdam kaynağı oldu. Fabrikada üç yüz yetmiş mahkûm olmak üzere üç bin beş yüz seksen altı işçi ile bekçi, odacı ve itfaiye memurunun oluşturduğu yüz yetmiş altı aylıklı personel çalışmaktaydı. İşçiler 100 ile 500 kuruş arasında yevmiye, ustabaşılar ise 100 ile 1.200 lira arasında maaş almaktaydı. Fabrikaların memur ve teknisyen kadrosu; müdür, müdür yardımcıları, şef, memur ve mühendisler olmak üzere iki yüz seksen kişi idi. Fabrikalarda aynı zamanda kırk sekizi İngiliz ve on sekizi Polonyalı olmak üzere toplam altmış altı yabancı personel çalışmaktaydı. Memur ve yabancı personele verilen yıllık maaş 1.800.000 lira idi. Fabrikanın tüm çalışanlarına verilen maaş ise yılda 4.300.000 lirayı bulmaktaydı¹⁶⁰⁴.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları'nda çalışan işçi sayısı 1954'e gelindiğinde dört bine ulaştı. İşçilerin çoğunluğu, Doğu Karadeniz, Karabük ve Safranbolu civarından gelmekte idi. Bunlar mevcut çalışanların %61'ini oluşturmaktaydı. Fabrikalarda, Orta Anadolu, Batı ve Güney Anadolu, Doğu Anadolu ve Trakya bölgelerinden de işçiler çalışmaktaydı¹⁶⁰⁵.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, ülke ekonomisine büyük bir katma değer sağladı. 1934'ün dokuz ayı içinde demir ve çelik malzeme ile makineler ve kara nakliye araçları için 22.918.896 lira, 1935'in aynı ayları içinde 23.489.809 lira, 1936'ın dokuz ayında ise 22.754.552 lira yurtdışına çıktı. Bu durumda, demir ve çelik malzeme ithalatı Türkiye'nin ithalatın %30'undan fazlasını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda demir ve

¹⁶⁰² Kardemir A.Ş. Şeref Defteri, BYY, BTY.

¹⁶⁰³ <http://www.iso500.org.tr/500-buyuk-sanayi-kurulusu/2016/> (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2017)

¹⁶⁰⁴ İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.23.

¹⁶⁰⁵ E. Tümertekin, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu*, s.241.

çelik, milli savunma bakımından da çok önemliydi. Bu rakamlara milli savunma için ayrılan bütçe miktarı dahil değildi¹⁶⁰⁶.

Fabrikalar genel ekonominin dışında bölge insanına da önemli bir mali katkı sağladı. Karabük'ün iktisadi durumu doğrudan doğruya fabrikalara bağlıydı. 1960 itibariyle yaklaşık yedi bin personel dışında, şehirde yaşayan yirmi beş bin insanın büyük bir kısmı buradan geçinmekteydi. Ailelerin %80'ine fabrika çalışanlarınca bakılmaktaydı. İşletmenin bir ayda personeline ödediği maaş miktarı 3.500.000 lira idi. Bu paranın önemli bir bölümü Karabük piyasasında kalmaktaydı. Karabük'teki ticaret ve sanayi kesiminin işleri Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri ürünleri üzerine idi. Bu da Karabük'teki ticari faaliyetleri arttırmaktaydı¹⁶⁰⁷.

Fabrikalar ulaşımının gelişmesinde de etkili oldu. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının sarf edeceği önemli ilk iki maddeden biri demir cevheri diğeri de kömür idi. Yapılan planlamaya göre bu maddeler fabrikalara Çatalağzı'ndan trenler ile taşınacaktı. Ancak Karabük ile Zonguldak madenleri ve sahil iskelesi arasındaki nakliye araçları Karabük-Çatalağzı demiryolu hattına bağlanamadı. Kurulacak Karabük-Filyos demiryolu hattı ile Ereğli'ye kadar uzatıldı. İsmet İnönü, fabrikalara malzeme taşımak ve üretilen mamulleri götürmek için günde iki yüz dokuz vagona ihtiyaç olduğunu belirtti. Fabrikalara her gün on tren işleyeceğini söyledi. Aynı zamanda Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarına yurtdışından getirilecek demir cevheri Türk vapurları ile taşınacaktı. Böylece ülke limanları ile Avrupa ticaret iskeleleri arasında nakliye bağlantısı kurulacak ve Türk deniz nakliyatı gelişme kaydedecekti¹⁶⁰⁸.

Fabrikalar demir ve denizyolunun dışında, karayolu taşımacılığının gelişimine de katkıda bulundu. İlk ağır sanayi fabrikasının temellerinin atıldığı 1937'den itibaren özellikle Karabük-Ankara ve Karabük-İstanbul arası geliş ve gidişler sorun olmaya başladı. Karabük'e bağlanan demiryolu hattı her iki istikametteki yolcu taşımacılığı için elverişli idiye de, hız ve fiyat farkı bakımından karayolu nakliyatçılığı daha uygun idi. Karabük-Ankara arası tren ile 17.5 lira iken, otobüs ile 5 lira idi. Karabük-İstanbul arası ise tren ile 32 lira iken, otobüs ile 15 lira idi. Bu fark nedeniyle Karabük, Türkiye'deki tren-otobüs rekabetinin yaşandığı bir yer oldu¹⁶⁰⁹.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları zamanla “fabrika kuran fabrika” işlevini yerine getirmeye başladı. Demir ve çelik sanayisinin kurulmasının ardından Genel

¹⁶⁰⁶ **Yeni Asır**, 4 Nisan 1937, s.1.

¹⁶⁰⁷ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.42.

¹⁶⁰⁸ **Kurun**, 8 Nisan 1937, s.2.

¹⁶⁰⁹ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.45.

Kurmay Başkanlığı acil bir kara harekâtında motorlu araçların toplanmasında demiryollarının çok önemli bir araç olduğunu öne sürdü ve bir lokomotif fabrikasının inşa edilmesi için 7 Ocak 1937’de bir talepte bulundu¹⁶¹⁰. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları makine sanayisinin kurulmasına önemli katkılar sağladı. Böylece yurtiçinde zamanla her türlü makine ve motor yapılabilecekti¹⁶¹¹.

Siyasetçi-Yazar Abidin Daver “İktisadi Yürüyüş” dergisinin 1 Kasım 1940 tarihli nüshasında demir sanayisinin önemi hakkında şunları yazmaktaydı: “*Demir asrındayız. Bu satırları yazan kalem ucuna kadar, bütün hayatımızda demir büyük bir rol oynuyor. Artık demirsiz medeniyet olamaz ve medeniyet demirsiz yaşayamaz. Demir ve çeliğin milli müdafaa bakımından ehemmiyetini izaha lüzum yoktur. Onun her şeyi demir ve çeliktir; piyadenin süngüsünden topçunun namlusuna, tayyarenin bombasına, harp gemisinin teknesine ve beton istihkamların temeline kadar. Demir sanayisi bütün sanayinin babasıdır. Sanayileşmek isteyen her memleket bu babaya muhtaçtır. Artık ziraat de demire muhtaçtır; sapandan, biçerdöver makinesine kadar. Demir böyle bugünkü medeniyetin babası olunca, en yüksek medeniyete ulaşmaya azmetmiş olan Türkiye için, Karabük demir ve çelik fabrikalarının büyük kıymeti kendiliğinden tezahür eder.*”¹⁶¹²

Türkiye’de sanayinin gelişmesine bağlı olarak, fabrikaların yedek alete ihtiyacı arttı. Yedek parçaların tamamı ise yurtdışından alınıyordu. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları aracılığıyla bu ihtiyaç yurtiçinden temin edilecekti¹⁶¹³. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları aynı zamanda kendi sahasında fabrika kurma görevini de yerine getirdi. Bunlardan Zonguldak Ereğli’de 1965’te faaliyete geçen Ereğli Demir ve Çelik Fabrikası ile 1975’te İskenderun’da kurulan İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası bu alandaki en büyük sanayi tesisleri idi¹⁶¹⁴.

Fabrikalar kurulduğu çevrenin gelişmesine de katkıda bulundu. Karabük’e 20 km uzaklıktaki Safranbolu’da arazi ve arsa değerleri arttı. Bunda yüksek seviyedeki memur ve mühendisler Karabük’ün kirli havasındansa Safranbolu’yu tercih ediyordu¹⁶¹⁵. Aynı zamanda Karabük’ün yakın bir yerde bundan altmış altı haneli Kapullu Köyü

¹⁶¹⁰ BCA, 30.18.1.2.70.98.17.

¹⁶¹¹ Kurun, 8 Nisan 1937, s.2.

¹⁶¹² Abidin Daver, İktisadî Yürüyüş, II, S.22, (1 İkinciteşrin 1940), s.9.

¹⁶¹³ H. Avni-H. Güler, Türkiye’de Sanayi’in İnkişafı, s.61.

¹⁶¹⁴ İskenderun Demir-Çelik Fabrikalarının açılışı birinci yüksek fırın olan “Cemile”nin 21 Aralık 1975’te ateşlenmesi ile gerçekleşti. İskenderun Demir-Çelik Fabrikaları, 8.723.000.000 liralık maliyeti ile Türkiye’nin o güne kadar ki en büyük yatırımı idi. (Dünya, 29 Aralık 1975, s.1.; Sabah, 29 Aralık 1975, s.7.)

¹⁶¹⁵ Kurun, 8 Nisan 1937, s.2.

vardı. Bu köy Gedes ormanları içindeydi ve nüfusu iki yüz doksan kişi idi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşaatına başlanması ile köyün genel hayatında büyük bir değişim oldu. Köydeki evlerin tamamına yakını tamir edildi. Kiraya verilmek üzere yeni evler yapıldı. Fırın, bakkal ve kahvehane açıldı¹⁶¹⁶.

Fabrika inşaatındaki ilerleme Karabük'ün de çehresini değiştirdi. Karabük fabrikalar kurulmadan önce çam kaplı tepelerin ortasındaki büyük bir alanda, önünden demiryolu geçmeyen, on beş haneli ve altmış beş nüfuslu küçük bir köy idi. Karabük'te değişime neden olan ilk önemli gelişme, demiryolu hattının kurulması ile oldu. Karabük'te evlerinin sayısı ilk başlarda on beşten otuza ve nüfus altmış beşten iki yüze yükseldi. Karabük için asıl önemli dönem ise 1936'da başladı. Bu yıl İngiliz ve Türk mühendisler Karabük'e gelerek bölgeyi gezdi ve ölçüm yaptı. Fabrikaların kurulacağı araziler değerinin üzerinde bir fiyata satın alındı. Arsa fiyatları kısa bir sürede büyük değer kazandı. Arazi dönüm fiyatları üç yıl içinde 10 liradan 300-400 liraya yükseldi. Köy statüsündeki Karabük zamanla gelişerek kasaba, şehir ve son olarak da bir sanayi ve ticaret merkezi oldu. Makenzie'nin: "*Burasını tabiat, bir büyük endüstri merkezi olmak için yaratmış*" ifadesi ilerleyen dönemde Karabük'ün bir sanayi ve ticaret yeri olacağına işaret etti¹⁶¹⁷.

Fabrikalar kurulmadan üç-dört yıl önce çeltik tarlaları dışında önemli bir yeri olmayan Karabük'te fabrikaların kurulmasının ardından önemli bir değişim meydana geldi. Karabük istasyonunda trenden inildiği zaman, sağ ve sol tarafta yüzlerce binanın yükseldiği bir şose ile Karabük-Safranbolu yolu bulunmaktaydı. Şosenin ilerisinde sağ tarafta fabrika sahası solda ise Yenişehir semti vardı¹⁶¹⁸.

Araştırmacı, Yazar S. Tansu "Zonguldak" gazetesinin 13 Aralık 1937 tarihli nüshasında Karabük'teki değişimi şöyle değerlendirmekteydi: Karabük, fabrikalar kurulmadan önce pirinç tarlaları ve bataklıklar ile kaplı idi. Vahşi hayvan seslerinin hakim olduğu bu yerde artık demir ve çelik fabrikalarının sesi duyulmaktaydı. Bununla fabrikaların ve onu kuran Cumhuriyet'in fenni gücü hissedilmekteydi. İnşaatla İngilizler ve Türkler birlikte çalışmaktaydı. Fabrikaların kurulması ile Karabük'te sosyo-kültürel bakımdan bir takım gelişmeler oldu. Karabük'te çalışanların çocukları için Safranbolu

¹⁶¹⁶ Son Posta, 1 Mart 1938, s.5.

¹⁶¹⁷ Cemal Kutay, "Eski Bir Masal Hakikat Oldu: Karabükün Altında Bir Define Varmış! Bu Define Şimdi Köyün Üstündedir", **Ulus**, (6 Nisan 1937), s.5.

¹⁶¹⁸ Son Posta, 17 Şubat 1938, s.5.

Kaymakamı İhsan Kaya'nın desteği ile bir ilkokulun inşa edilmesine karar verildi. İstasyon Müdürü Bedri Bey'in başkanlığında ise “*Demirağ*” spor kulübü kuruldu¹⁶¹⁹.

b) Sosyo-Kültürel Katkı

Karabük¹⁶²⁰, Araç ve Soğanlı çayları ile Viranşehir deresinin Filyos ırmağına döküldüğü noktadan başlayan Sarıçiçek, Turna ve Gültepe ile Kozyaka dağlarının çevrelediği bir sahada kuruldu¹⁶²¹. Bölgenin topografik yapısı nedeniyle sanayi tesisleri “*flood plain*” denilen taşma ovası içindeki bir vadide toplandı. Tesisler, vadinin geniş olmaması nedeniyle Soğanlı çayı boyunca sıralandı. Böylece tesisler plan itibarıyla kare şeklinden ziyade bir hat halindeydi¹⁶²².

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının dışında kurulan ve “*Yenişehir*” denilen semt ise istasyona yaklaşık 1.5 km mesafede ve Ötebük ile Karabük’ü birbirine bağlayan köprünün karşısındaki bağlar üzerinde yer almaktaydı¹⁶²³. Burada İngiliz personelin ikameti için bekar apartmanları, pavyonlar¹⁶²⁴, beş adet müdür evi, her biri dörder daireli yedi memur apartmanı vardı. Yenişehir’in bütün sokakları elektrik ile aydınlatılmaktaydı. Burada aynı zamanda on yataklı bir hastane ve eczane vardı. Bunların dışında bir sağlık istasyonu inşa edildi. Ambulans getirildi. Araç çayı kenarında ise işçi pavyonları ve yemekhanesi bulunmaktaydı¹⁶²⁵.

Yenişehir’de sosyo-kültürel faaliyetleri gerçekleştirmek üzere sinema ve temsil salonu, futbol sahası, yüzme havuzu ve tenis kortu inşa edildi. Mühendis Azmi Tılabar, Galip Kardam, Ekrem Kapralı, Avukat Ruşen Pilişan, Bankacı Nimet Bara, Muhasebeci Celal Karpat ve Memur Tevfik Ulusoy’dan oluşan bir grup tarafından 1938’de mavi-gri

¹⁶¹⁹ S. Tansu, “*Karabük*”, **Zonguldak**, (13 İlkânun 1937), s.1, 3.

¹⁶²⁰ Karabük, Safranbolu’ya 10 km uzaklıktaydı. Çankırı-Filyos şimendifer hattı üzerindeydi. İstasyonun etrafında; Karabük, Arıcak ve Kapullu adında üç köy vardı. Bunlardan; Karabük otuz, Arıcak kırk ve Kapullu yüz haneli idi. (**Son Posta**, 12 Eylül 1936, s.5.); Karabük’teki “*bük*” Türkçe bir kelimedir. Farsça “*girift*” kelimesi ile ifade edilmektedir. Safranbolu ve havalisinde ise dalları birbirinin içine girmiş ve arapsaçı gibi dolaşmış çalı-çırpya denilmekteydi. Sonuç olarak Karabük, birbirine girift ‘karaçalı’ anlamında söylenir. (**Son Posta**, 27 Mayıs 1937, s.6.); Karabük adı ilk kez 1945 nüfus sayımında Safranbolu’ya ait olan yeni bir köy olarak kayıtlara geçti. Nüfusu 10.682 idi. 1950 nüfus sayımında 9.778’e indi. 1955 ve 1960 nüfus sayımlarında ise Karabük artık kaza olarak belirtilmekteydi. Karabük, 1960’da tek nahiye ve elli dört köylü bir kaza idi. (Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.12.)

¹⁶²¹ **Son Posta**, 27 Mayıs 1937, s.6.

¹⁶²² E. Tümertekin, **Ağır Demir Sanayii ve Türkiye’deki Durumu**, s.251.

¹⁶²³ **Kurun**, 11 Temmuz 1937, s.7.

¹⁶²⁴ **Son Posta**, 17 Ağustos 1937, s.12.

¹⁶²⁵ **Son Posta**, 17 Şubat 1938, s.5.; Fabrikada, memur ve usta evlerine ek olarak 1941’e kadar, hastane, sinema, yemek salonu, konuk evi ve okuma odaları için tahsis edilen birçok bina inşa edildi. 1942’de kırk işçi evi, iki yüz kişilik bekâr pavyonu tamamlandı ve müesseseye tahsis edildi. 1943’te ise soyunma ve yıkanma yerleri, yüz işçi evi, kırk memur evi, beden terbiye ve yemek salonu ile kütüphane ve geniş bir bahçe, beş yüz öğrenci kapasiteli ilkokul binası inşa edilmekteydi. (**Sümerbank X uncu Yıl**, s.167.)

renkli “*Demir Çelik Gençlik Kulübü*” kuruldu. Karabük’te kurulan ilk futbol takımının antrenörlüğünü o tarihlerde yüksek fırın yapımında görevli olan İngiliz Uzman Mr. Lain, Atletizm takımının antrenörlüğünü Milli Atlet Faik Önen, güreş takımının antrenörlüğünü ise Mersinli Ahmet ve Yaşar Doğu yaptı¹⁶²⁶.

Demir ve çelik fabrikaları ile iş ve sanayi merkezi olan Karabük’te birçok dükkan, apartman, alış-veriş yerleri kurulmaya başladı. Zamanla Karabük’te büyük bir nüfus artışı yaşandı. Fabrikalar açıldıktan sonra Karabük’ün yedi bin nüfuslu bir kasaba haline geleceği ön görülmekteydi. Bundan dolayı fabrikaların kurulduğu saha ve çevresinin planlı bir hale getirilmesi gerekmekteydi. Sümerbank bu amaçla Prof. Prost’a bir proje yaptırtacaktı¹⁶²⁷. İki yıl içinde uygulanacak planda; memur ve işçi evleri, okul, hastane, halkevi, kütüphane, sinema, çarşı, hamamlar, spor sahaları, yollar, kanalizasyon gibi modern şehrin bütün unsurları yer alacaktı¹⁶²⁸.

Karabük’ün şehirleşmesi için alt ve üstyapı çalışmalarına da önem verildi. Karabük’ün suları kireçli idi. Sümerbank memurları için su, Safranbolu’ya yaklaşık 10 km mesafede bulunan Ahmed Ağa mevkiinden getirilmekteydi¹⁶²⁹. Sümerbank aynı zamanda çevredeki dağlarda uzmanlara su üzerine incelemeler yaptırmaktaydı. Böylece su ihtiyacı yerinden karşılanacaktı¹⁶³⁰. Bir kaç otelin bulunduğu Karabük’te konut sıkıntısı yaşanmaktaydı. Konut sorunu, işçi pavyonlarının tamamlanması ve memurların ikametne tahsis edilecek apartmanların bitirilmesi ile bitmek üzereydi¹⁶³¹. Karabük’ün şehirlerarası iletişimi sağlamak için Posta Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğü tarafından İstanbul’dan Karabük’e uzanan telefon hattı İzmir’e bağlandı. Diğer taraftan şehirlerarası telefon tesisatı genişletildi¹⁶³².

Köy statüsünde olup, muhtarlık ile yönetilen Karabük’te demir ve çelik fabrikalarının kurulmasıyla birlikte büyük bir değişim yaşandı. Zamanla gelişme kaydeden kasaba halkının medeni ihtiyaçlarının karşılanması için bir belediye teşkilatına ihtiyaç duyulmaktaydı. Şurâ-yı Devlet Heyeti tarafından Karabük’te bir

¹⁶²⁶ **Karabük 85**, İstanbul, 1985, s.69.

¹⁶²⁷ Karabük şehrine ait plânları yapacak olan Prof. Prost’a Sümerbank tarafından verilecek 26.000 liradan 22.000 lirasının serbest döviz olarak yurtdışına çıkarılmasına izin verilmesi İcra Vekilleri Heyeti’nin 15 Mayıs 1939 tarihli toplantısında incelendi ve 22.000 liranın yurtdışına çıkarılması kabul edildi. (BCA, 30.18.1.2.87.57.2.)

¹⁶²⁸ **Ulus**, 21 Aralık 1938, s.7.

¹⁶²⁹ **Son Posta**, 17 Şubat 1938, s.5.

¹⁶³⁰ **Ulus**, 3 Temmuz 1938, s.6.

¹⁶³¹ **Son Posta**, 27 Mayıs 1937, s.6.; Memur ve işçiler için iki türde üç yüz ev ve apartman inşa edildi. Memur lojmanlarının kirası, birinci türde 20 lira, ikinci türde 16 lira, üçüncü türde 13 lira ve dördüncü türde 11 lira iken, işçi evlerinin kirası 7 lira idi. (İktisadî Yürüyüş, S.61-62, (4 Temmuz 1942), s.23.)

¹⁶³² **Son Telgraf**, 31 Birinciteşrin 1938, s.3.

belediyenin kurulmasına 3 Aralık 1938’de oy birliği ile karar verildi.¹⁶³³ Bu doğrultuda Karabük’e bir heyet gönderildi. 2.294 seçmenin olduğu kasabada belediye oluşumu için oylama yapılacaktı. 1.482 kişiden 1.475’i belediyenin kurulması yönünde oy kullandı. Böylece belediyenin kurulmasına karar verildi¹⁶³⁴. Karabük’teki nüfus artışı ve fiziki şartlardaki değişim, güvenlik problemini ortaya çıkardı. Bunun üzerine jandarma dışında, bir komiser ve beş polisten oluşan mahalli bir inzibat teşkilatı kuruldu¹⁶³⁵.

Karabük’ün eski sakinlerinden Sümerbank İdare Amir Vekili Seyfi Arıkan kentteki değişim hakkından şunları söyledi: “*Ben buraya geldiğim zaman, gördüğünüz saha baştanbaşa çeltik tarlası halinde idi. İki kilometre mesafedeki on üç evli köyün halkından başka da can yoldaşı yoktu. Fakat çok kısa bir zamanda bu çeltik tarlasından modern bir şehir fişkırdı ve nasıl oldu bilmem bu sessiz muhit birdenbire kalabalıklaştı ve bugün burada medeni bir âlemin bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek tesisat ve konfor ikmal edildi.*”¹⁶³⁶

Karabük, 27 Şubat 1953’te kabul edilen 6068 Sayılı “Yeniden 22 Kaza Kurulması Hakkında Kanun” ile Zonguldak’a bağlı bir ilçe statüsü kazandı¹⁶³⁷. Bu durum kentin ekonomik örgütlenmesinde de değişim meydana getirdi. Safranbolu Ticaret Odası’na kayıtlı Karabük’ün esnafı 1954’te Karabük Ticaret Odası’na katıldı. 1960 itibarıyla ilçenin ticaret odası kütüğüne kayıtlı yedi yüz beş esnaf vardı. Bunlar, demir tüccarı, haddecı ve dökümcü; manifaturacı ve tuhafiyeci; tacir, terzi ve kavaf; bakkal ve inhisar bayisi; lokantacı, gaziocu, otelci, kasap; benzinci, makina acentesi ve hırdavatçı; nakliyecı, keresteci; bankacı, gazeteci, matbaacı, sinemacı, eczacı olmak üzere on ana gruba ayrılmaktaydı¹⁶³⁸.

Çağdaş eğitim ve öğretim imkanlarını Karabük’e getiren, Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları idi. İlk dönemler küçük bir Anadolu köyü olan ve zamanla Türkiye’nin ilk ağır sanayi şehri konumuna gelen Karabük’te ilkokula ihtiyaç vardı. Ancak Karabük’ün idari yapısı buna uygun değildi. Bundan üzerine fabrika tarafından ilk önce

¹⁶³³ BCA, 30.10.82.538.18.

¹⁶³⁴ Cumhuriyet, 23 Birincikânun 1938, s.7.

¹⁶³⁵ Son Posta, 17 Ağustos 1937, s.12.; Karabük’te işlenen ilk önemli suç girişimi, fabrikaların II. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan dönemde kurulmuş olması nedeniyle işlenen casusluk faaliyetleri idi. İkinci derecede işlenen suçlar ise yine fabrika ile alakalı olup, fabrikaların genişlemesi, inşaat ve mesken işleri, demografik gelişme ve arazinin değerlendirilmesi neticesinde meydana gelen toprak davaları idi. (Z. F. Fındıkoğlu, Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük, s.70.)

¹⁶³⁶ Seyfi Arıkan, “Karabük Büyüyor”, Son Posta, (19 Birinciteşrin 1937), s.5.

¹⁶³⁷ Karabük, 3 Haziran 1995’te yayımlanan 550 Sayılı, “Sekiz İlçe ve Üç İl Kurulması ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname” ile Zonguldak’tan ayrılarak, il statüsüne kavuştu. Daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Resmî Gazete, S.23421, Ankara, 1998.

¹⁶³⁸ Z. F. Fındıkoğlu, Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük, s.33, 34.

özel bir ilkokul kurdu. Bu okul 1949'da özel bir ortaokula dönüştürüldü. Okul 1953-1954 döneminde ise “*Demir Çelik Lisesi*”ne dönüştü. Böylece Türkiye’de yeni bir lise türünün ortaya çıkması sağlandı. 1.000 liralık sembolik bir bedel ile okul, Millî Eğitim’e devredildi. Lise bünyesinde; Demir Çelik Lisesini Yaşatma Demeği, Okul Aile Birliği, Öğretmenler Demeği, Lise Gazeteciliği gibi teşkilatlar kuruldu¹⁶³⁹.

Fabrikalarda çalışan işçilerin eğitimine de büyük önem verildi. Öncelikle okuma-yazma bilmeyen işçilerin eğitimi için “*ilköğretim kursları*” düzenlendi. Bir “*İş Üniversitesi*” vazifesi gören Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları eğitim ve kültür kurumları ile işbirliği yaparak “*İş Okulu*” kurdu. Burada işçilere; endüstri, ticaret, yabancı dil, torna, tesviye elektrik ve oksijen kaynağı, soğuk demir, teknik resim, elektrik, bobinaj, çelik yapı, sıhhi tesisat, barutçuluk, dökümcülük ve modelcilik üzerine eğitimler verildi. Bunun dışında fabrikada bir nevi “*hayat okulu*” vazifesi gören halk terbiye kursları da bulunmaktaydı. Ev hanımları için düzenlenen “*Erkek Gömleği Kursu*” ile yirmi kadın terzi olarak mezun edildi. Bunlar, ev hizmetlerinin yanı sıra ailelerine ikinci bir gelir kaynağı temin etti¹⁶⁴⁰.

Fabrikalara sağlık bakımından da Karabük’e büyük fayda sağladı. Öncelikli olarak işçilerin sağlıklarına büyük bir önem gösterilmeliydi. İşçilerin sağlık durumları, Müdür Bülent Usta ve Doktor Faik Ötken’in kontrolü altındaydı. Her işçiye yeni çamaşır verilmekte ve konforlu pavyonlarda ikamet ettirilmekteydi. İşçi pavyonları sağlık memurlarının gözetiminde temizlenmekteydi. İşçiler her hafta banyo yapmak zorundaydı. Fabrika sahasının belirli yerlerinde sağlık şartlarına uygun lavabolar yaptırıldı¹⁶⁴¹. Çalışan personelin dışında onların eş ve çocuklarının sağlığı da düşünülürdü. Bunun için 1939’da bir sağlık evi kuruldu. Burası 1946’da Demir Çelik Hastanesi adı altında sağlık hizmeti vermeye başladı. 1971’de ise Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesi olarak çalışmalarına devam etti. 3 Haziran 1986’da bir statü değişikliği ile yeniden organize edildi ve modern cihazlar ile donatıldı. Hastane; fabrika personeli ve aileleri dışında Karabük halkına da sağlık hizmeti vermeye başladı¹⁶⁴².

Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında çalışan personele sosyal faaliyet alanları da sunuldu. Futbol, voleybol, binicilik, dağcılık, atletizm gibi spor şubelerini içine alan bir “*Karabük Spor Teşkilatı*” kuruldu¹⁶⁴³. Fabrikalar spora maddi destekte de bulundu.

¹⁶³⁹ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.48, 49.

¹⁶⁴⁰ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.51-55.

¹⁶⁴¹ **Son Posta**, 17 Ağustos 1937, s.11, 12.

¹⁶⁴² **50. Yılda Karabük Demir Çelik Fabrikaları**, s.47.

¹⁶⁴³ **Ulus**, 3 Temmuz 1938, s.6.

Bu amaçla Yenişehir’de bir “*Gençlik Kulübü*” kuruldu. 1957’de dört bin seyirci kapasiteli bir stadyum inşa edildi¹⁶⁴⁴. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları İnşaat Direktörü Hopkinson fabrikadaki ortam için “*Karabük’te çalışan İngilizler, hiçbir gurbet hasreti duymuyorlar. Orada, kendimiz için her türlü konfor temin edilmiştir. Ayrıca futbol sahası yaptık. At sporu ile vakit geçirebiliyoruz. Hulâsa çok mesuduz*”¹⁶⁴⁵ yorumunda bulundu.

Karabük, yalnız ağır sanayi yeri olmakla kalmadı. Genellikle büyük sanayinin orta ve küçük ölçekli sanayiye ortadan kaldırdığını söyleyen Marksist diyalektiğin aksine, Karabük’te küçük ve orta ölçekli işletmeler de ortaya çıkamaya başladı. Bunlar arasında demircilik sektörü üzerine kurulu küçük işletmeler önemli bir yer tutmaktaydı. Ticaret odasına dahil olan küçük sanayi kesimi ilk teknik eğitimlerini demir ve çelik fabrikalarından alacaktı¹⁶⁴⁶.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları çalışanları tarafından birçok dernek ve kuruluş açıldı. İşçi ve memurlar arasında sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı sağlamak amacıyla 1942’de “*Demir Çelik Biriktirme Yardım Sandığı*” kuruldu. Bunun daha etkin hizmetler verilebilmesi için 1974’te “*Karabük Demir Çelik İşletmeleri Biriktirme ve Yardımlaşma Vakfı*” kuruldu. Vakfın birinci amacı üyelerinin para ihtiyacını karşılamaktı. Böylece üyeler hem tasarruf yapmakta hem de istedikleri zaman vakıftan para çekebilmekteydi. Vakıf tarafından üyelerine dayanıklı tüketim malları da temin edilmekteydi. Ayrıca taksitle satış imkanı da sağlanmaktaydı¹⁶⁴⁷.

Fabrikada bir düğün derneği de kuruldu. Çalışanlara 1947’ye kadar Sosyal Yardım Sandığı’ndan 219.317 lira yardım yapıldı¹⁶⁴⁸. Demir ve çelik işçileri 1950’de, “*Karabük Demir Çelik Ağır Sanayi İşçileri Sendikası*”nı kurdu. Sendika, devlet, işveren ve işçi arasındaki ilişkileri uyum içinde yürütmekteydi. İlerleyen dönemde faaliyete geçecek olan Ereğli Demir ve Çelik İşletmeleri Ağır Sanayi İşçileri Sendikası kendisine model olarak Karabük’ü seçecekti. Mühendis Şahap Bey ve arkadaşları tarafından 1950’de kurulan Karabük Ağır Sanayi Mühendisleri Derneği 1951’de “*Demir Çelik Mecmuası*” adlı bir dergi yayımladı. Yenişehir’de bir kulüp kurdu. Dernek aynı zamanda Türkiye’de ve belirli ülkelerde bulunan bilim insanlarını bir araya topladı.

¹⁶⁴⁴ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.79.

¹⁶⁴⁵ **Cumhuriyet**, 20 İkindikânun 1938, s.7.

¹⁶⁴⁶ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.39, 40.

¹⁶⁴⁷ **Karabük 85**, İstanbul, 1985, s.60.

¹⁶⁴⁸ Tekin Erer, **Sümerbank ve Fabrikaları**, İstanbul, 1950.

Zaman zaman mesleki konferanslar düzenledi. Yapılan konuşmalar çeşitli dergilerde yayımlandı¹⁶⁴⁹.

Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları, Karabük'ün kültürel yönden tanınmasını da sağladı. Karabük bir cazibe merkezi olmaya başladı¹⁶⁵⁰. Ayrıca Türkiye-İngiltere siyasi ilişkileri ve mali işbirliği açısından adeta bir sanayi abidesi olan Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları bu özverili ilişkinin hatırasını her bakımdan taşımaktadır¹⁶⁵¹.

¹⁶⁴⁹ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.34-37.

¹⁶⁵⁰ Z. F. Fındıkoğlu, **Kuruluşunun XXV. Yılında Karabük**, s.74, 75.

¹⁶⁵¹ Örneğin Fabrikaların inşası sürecindeki çeşitli nedenlerle ölen İngilizlerin naaşları Karabük'ün Yenişehir semtindeki mezarlıkta kendilerine ayrılan özel yerde defnedilmiştir. Bu bilgi Yenişehir semtinde yaptığımız gözlem ve araştırma sırasında edinilmiştir. (11 Ekim 2016) (Bkz. Ekler. Foto: 94.)

SONUÇ

Osmanlı Devleti konum itibarıyla ipek ve baharat yolu üzerinde bulunmaktaydı. Bu sebeple ülkedeki ticari faaliyetler oldukça yoğun idi. Özellikle İstanbul başta olmak üzere İzmir, Bursa, Selanik, Şam, Halep, Bağdat, Kahire ve Beyrut gibi şehirlerde iktisadi hayat oldukça canlıydı. Beşeri ve fiziki koşulların etkisiyle ticari emtia çeşitliliği de fazla idi. Üretilen mamüllerin her ülkeden alıcısı vardı. En çok talep gören ürünler arasında Bursa ve çevresinde ipekçilik; Bağdat, Halep, Musul, Mardin, Malatya ve Diyarbakır'da pamuklu ve yünlü dokuma; Konya, Sivas ve Kırşehir'de kilim ve halı dokumacılığı; Diyarbakır ve Kastamonu'da bakırcılık üzerine imalat yapılmaktaydı. Yurtdışından ise sof kumaş, kemha, ince pamuklu ve ipekli dokumalar oldukça rağbetliydi. Bunların tercih edilmesinde görsel zevkin yanı sıra malzeme kalitesinin ve titiz el işçiliğinin etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

XVIII. yy'da buharlı makinenin icat edilmesiyle XIX. yy'da makinalı üretim yaygınlaşmaya başladı. Artan sermaye ve üretim fazlası beraberinde yeni pazar arayışını getirdi. Bu durumun sanayileşmiş Batılı ülkelerin gözünü coğrafi olarak geniş bir alana yayılan Osmanlı pazarına çevirmesine neden olduğu tespit edilmektedir. Nitekim kısa bir süre sonra seri ve ucuz mallar Osmanlı piyasasına hâkim oldu. Üretimde önemli düşüşler yaşandı. Dış borç açığı arttı. El tezgahları ile geçimini sağlayan çok sayıda kişi işsiz kaldı. Bunun üzerine ithalatı azaltıcı üretim yapabilecek sanayi tesislerinin kurulması üzerinde duruldu. Bunu uygulamak için devlet destekli sanayileşme politikasının izlenmesine karar verildi. 1851'de sanayileşmeyi teşvik etmek için bir takım önlemler alındı. Böylece fabrikaların gereksinim duyacağı hammadde ve üretilen mamullerden gümrük vergisi alınmayacak çalışanlar da askerlikten muaf tutulacaktı. Böylece sanayileşme için gerekli olan sermaye, hammadde desteği ve teşvik edici unsurlar ile girişimci bir sınıfın oluşturulması amaçlandı. Bu kararın Türk İktisat Tarihi açısından oldukça önemli olduğunu burada belirtmeliyiz.

Sultan II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) başlatılan kalkınma faaliyetleri 1856'da yayımlanan Islâhat Fermanı ile hız kazandı. Yaşanılanlar yıkılmakta olan bir devletin adeta “*son çrpınışları*” idi. Aslında yukarıda ifade edilen sanayileşme hamlelerinin izini sürerek ülkenin içinde bulunduğu durumunda panoramik bir görüntüsü de belleklerde oluşturulabilir. Yine konumuza dönersek belirtilen tarih aralığında devlet tarafından Haliç İplik Hane-i Âmire, Feshane, Hereke ve Bakırköy fabrikaları kurulduğunu da burada hatırlatmalıyız. Sanayi tesislerinin ağırlıklı olarak

askeri ve idari kesimin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bunda Tanzimat Dönemi ile birlikte her alanda başlayan değişimin etkisi büyüktü.

Devlet yatırımlarının yanı sıra yabancı girişimciler tarafından ağırlıklı olarak askeri malzeme, kâğıt ve dokuma üzerine üretim yapan sanayi tesisleri inşa edildi. Bunların bir kısmı yüksek maliyet, deneyimsizlik, dış piyasaya karşı rekabet edememek gibi nedenlerden dolayı kapanmak zorunda kaldı. Aynı zamanda yabancı tacirlerin kapitülasyonlar ile kazandıkları bir takım imtiyazlar ve 1838 Balta Limanı Anlaşması ile İngiltere’ye tanınan ayrıcalıklar sonucu Osmanlı piyasası adeta açık bir pazar haline geldi. İthal mallar yerli ürünlerin yerini aldı. Böylece yerli girişimcilerin kurdukları küçük ölçekli işletmelerin büyük bir kısmı, serbest ticaret uygulanması ve tek taraflı gümrük poltikası nedeniyle kapandėını da yeri gelmişken belirtmeliyiz.

Küçük lekli sanayiye yeniden canlandırmak ve üretimi arttırmak amacıyla 1864-1873 döneminde faaliyet gösteren Islâh-ı Sanayi Komisyonu’nun aldığı önlemler ise genel olarak başarısızlıkla sonuçlandı. Bunda kapitülasyonlar ve yapılan ticari anlaşmalarının getirdiği ağır yükümlülüklerin etkisi büyüktü.

I. Meşrutiyet Dönemi’nde ise İngiltere, Fransa ve Almanya gibi devletler Osmanlı Devleti’nden edindikleri imtiyazlar ile bazı sektörlerde söz sahibi oldu. Bunlar arasında demiryolu, liman ve maden şirketleri ile bankacılık ve sigortacılık gibi mali getirisi yüksek ticari alanlar ağırlıklı olarak yer tutumaktaydı. Kalkınma için gerekli olan alt ve st yapı tesislerinin yabancılara kontrolü altına geçmesi, kamu ve özel sektör yatırımlarının önündeki en önemli engeller olarak dikkat çekmektedir.

Yabancı yatırımcılar doğal olarak krlı sektörlere yönelmekteydi. Doğal olarak bu kesimin ekonomideki etkinliği devletin st kadrolarında rahatsızlığa sebebiyet veriyordu. Sanayideki yabancı etkisini azaltmak için hükümet tarafından yerli girişimcilere bir takım ayrıcalıklar tanındı. 1874-1897 döneminde makine, alet, hammadde ve iplikten vergi alınmadı. Böylece dokuma, gıda, toprak ve kimya alanında fabrikalar kuruldu. Ancak bu tesislerin de ömrü kısa oldu. Başarısızlığın sebepleri arasında kapitülasyonların yarattığı olumsuzluk ilk sırada gelmekteydi.

II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte sanayide milli bir siyaset izlenmeye başlandı. 1913’te Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı ıkarıldı. Kurulacak sanayi tesislerinden kazanç vergisi alınmayacaktı. İthal edilecek makine ve hammaddeden de gümrük vergisi talep edilmeyecekti. Bu kararların girişimcileri özendirme amaçlı olduğunu da yeri gelmişken belirtmeliyiz. İttihat ve Terakki’nin bu teşviklerle “*yerli girişimci*” ve “*yerli sanayi*” oluşturmak ve yabancılara ekonomideki egemenliğini kırmak istediği

anlaşılmaktadır. Alınan bu kararlara rağmen istenilen sonuç yine de elde edilemedi. Gerekçeleri şöyle sıralayabiliriz: Kapitülasyonlar, yetersiz sermaye ve teknik bilgi eksikliği. Tüm bu olumsuz etkenlere karşın Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet fabrikası olarak Feshane, Hereke, Bakırköy dokuma, Beykoz Deri ve Kundura, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası devredilmiş oldu.

Cumhuriyet Dönemi ile birlikte her sahada olduğu gibi sanayileşmeye de önem verildi. Bunda bağımsızlığın bir unsuru olarak kendi kendine yeterli bir ülke olunmak istenmesinin etkisi büyüktü. Sanayileşme ile ilgili olarak ilk kararlar Türkiye İktisat Kongresi'nde (17 Şubat-4 Mart 1923) alındı. Küçük ölçekli işletmeler yerine yurtiçinden edinilen hammaddeler üretim yapan fabrikaların kurulması üzerinde duruldu. Müteşebbislere kredi verebilecek milli bankalar açılması bir diğer projeydi. Özel sektör tarafından kurulamayan fabrikalar ise devlet tarafından açılmalıydı.

Sanayi adına Osmanlı'dan devr alınan mirası şöyle özetleyebiliriz: Altyapı yeterli seviyede değildi. Savaşların bıraktığı kötü izler, hızlı ve etkili bir sanayileşmenin önündeki en büyük engeldi. Atölye tarzı üretimin ağırlıkta olduğu ülkede 1923 itibariyle yünlü dokumanın yaklaşık yarısı yurtiçinden karşılanmaktaydı. Şeker ve cam gibi ürünlerin tamamı ise ithal edilmekteydi. 1927'de nüfusun yalnızca %2'si sanayi sektöründe çalışmaktaydı. Küçük ölçekli olmak üzere toplam 65.245 işletme bulunmaktaydı. Bunların %96.8'inde beş-altı kişi, üç yüzünün üzerindeki işletmede ise elli ve üzerinde kişi çalışmaktaydı. Kısıtlı sayıdaki sanayi tesislerinin gerek üretim ve istihdam gerekse teknolojik imkânları ülke ihtiyaçlarını karşılamada oldukça yetersiz idi.

Yapılan çalışmalar sonucu 1924-1934 döneminde kamu ve özel kesim tarafından birçok fabrikanın açıldığı tespit edilmektedir. Tüketim ve ithalat oranları yüksek seviyede olan ürünlere yoğunlaşan tesislerin inşasına öncelik verilmişti. Fabrikalar ağırlıklı olarak dokuma, gıda, kimya ve maden sektörü üzerine açıldı. Ancak bu işletmeler büyük oranda küçük ölçekli idi. ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek kapasitede değildi. Bunun üzerine hazırlanacak kapsamlı bir plan ile devletin sanayileşme faaliyeti içinde yer almasına karar verildi.

1927'de kurulan “*Âli İktisat Meclisi*”nin aldığı kararlar konumuz açısından oldukça önemlidir. Bu kurum tarafından 1929'da bir iktisat programı hazırlanması amacıyla çalışma başlatıldı. Aynı yıl içerisinde “*Şakir Kesebir Planı*” hazırlandı. Sanayileşme konusunda izlenecek yol belirlendi: Ülkenin temel ihtiyaç maddeleri bakımından yeterli bir seviyeye getirilmesi; devlet desteği ile dokuma, demir, kömür,

şeker sektöründe yer alacak fabrikaların kurulması; yabancı sermayenin de Türkiye’de yatırıma özendirilmesi amaçlandı. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin çıkması nedeniyle plan uygulamaya konulamadı.

Tüm iç ve dış faktörler dikkate alınarak 1931’den itibaren sanayileşmenin devletçi bir politika ile gerçekleştirilmesine karar verildi. Yine bunun da gerekçeleri arasında; büyük fabrikaları kuracak, işletecek ve finanse edecek yeterli sayıda girişimcinin olmaması, teknik bilgi yetersizliği, kalifiye elaman sıkıntısı, bir kısım yatırımcının sanayi tesislerini belirli bölgelerde kurmak istemeleri, çeşitli menfaat gruplarının kendi çıkarlarını ön planda tutması ve tekelci zihniyetin engelliyici tavırlar sergilemeleri belirleyici rol üstlenecekti. Buna benzer etmenlerin Cumhuriyet Tarihi’nin pekçok döneminde sıklıkla vurgulanacağını da burada belirtmeliyiz.

Çalışmamız esnasında yapılacak sanayi yatırımlarına kaynak oluşturmak için finans kurumlarının da oluşturduğunu tespit ettik. Bu bağlamda Celâl Bayar’ın İktisat Vekilliği ile koşturarak 1932’de Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kurulduğunu burada ifade etmeliyiz. Bunun yanı sıra dış kaynak için 1931’de ABD ve 1932’de ise İtalya nezdinde girişimlerde bulunduğu da bir vaka idi. Ancak küresel ekonomik krizin etkisi devam ettiği için olumlu bir sonuç alınamadı. Burada icra makamının başında bulunanların yeni arayışlar içine girdiğini de belirtmeliyiz. Bu da bize iki savaş arasındaki dünya düzeninde Türkiye’nin kendisine hareket alanı açma becerisine iyi bir örnek sunmaktaydı. İsmet (İnönü) ve beraberindeki heyet dış kaynak ve teknik destek almak üzere 1932’de SSCB’ye ziyarette bulundu. Heyet, Sovyet Rusya’daki demir ve çelik, dokuma, otomobil ve kamyon fabrikalarında incelemelerde bulundu. Aynı zamanda Sovyet Rusya’nın ekonomik yapısı ve planlı kalkınma modeli hakkında da bilgi alındı. Yapılan görüşmeler sonucu pamuklu dokuma fabrikalarının kurulması için Sovyet Rusya’dan destek sağlanacaktı. Böylece ABD’den ve İtalya’dan kredinin alınamadığı bir dönemde Sovyet Rusya’dan yirmi yıl vadeli ve faizsiz kredi temin edilecekti. Bu durum her iki ülkenin beklentilerini analiz edebilmemiz için de önemli veriler sunmaktaydı. Türkiye sektörel bazda ihtiyacını karşılarken, Sovyet Rusya ise komşusu olan bir ülkeyi kendi ideolojik beklentileri içerisinde konumlandırmanın hesabını yapıyordu.

Sırası gelmişken rakamsal verileri paylaşmamız yerinde olacaktır. Türkiye’nin o dönemde pamuklu dokuma ihtiyacı yaklaşık 150.000.000 m olup yıllık üretim ortalaması 15.000.000 m idi. Ülkede 1930’larda üç yüz elli bir işletme vardı. Buralarda yapılan imalat ise iplik ve dokuma ihtiyacının ancak %15’ini karşılamaktaydı. Bundan

dolayı BBYSP’nda en çok önem verilen ve en kapsamlı yer tutan sanayi kolu da pamuklu dokuma sektörü oldu. Bu konuda bir ön çalışma yapmak üzere 12 Ağustos 1932’de bir Sovyet Rus Mühendiss Heyeti Türkiye’ye geldi. Heyetin başkanlığını Sovyet Rusya Proje Tröstü Müdürü Profesör Orlov yapmaktaydı. Heyet yaklaşık iki ay boyunca Anadolu’da incelemelerde bulunacaktı. İlk olarak Kayseri’ye gidilecekti. Ardından Eskişehir, Denizli, Konya, Adana, Malatya, Kayseri ve Sivas’ta araştırmalar yapılacaktı. Pamuklu dokuma fabrikası kurulurken; o yerin gerekli şartlara sahip olup olmadığı, pamuk ekim sahasına olan mesafesi, ulaşım, su ve yakacak koşulları değerlendirildi.

Sovyet Rusya Heyeti 22 Eylül 1932’de bir ön rapor hazırlayarak yetkili kurullara verdi. Buna göre yurtiçinden alınan iplik ile kaba kumaşları üretebilecek dokuma fabrikalarının kurulması uygun görüldü. 170.000 iğ ve 4.000 dokuma tezgahına sahip olan üç dokuma fabrikasının açılması planlanmaktaydı. Gerekli enerjinin bir kısmı yerli madenlerden kalanının ise su kuvvetinden edinilmesi önerilmekteydi. Heyet, 1 Kasım 1932’de yaptığı gezi ve araştırmanın önemli bir bölümünü tamamladı. İlk dokuma fabrikalarının Kayseri ve Nazilli’de kurulmasına karar verildi. Daha sonraki dönemde ise Konya Ereğli ve Malatya’da birer dokuma fabrikası daha inşa edilecekti. Sovyet Rus heyetinin çalışma tarzı Türkiye’nin tercihinin ne kadar isabetli olduğuna bir göstergeydi. Hem ekonomik hem de siyasi gerekçesi vardı. Sovyet Rusya kurulacak fabrikalarda yerli kaynakların kullanılmasını önemsiyordu. Bu da Türkiye’nin işine geliyordu. Türkiye dış destekle kendi öz sanayisini oluşturmaya çalışıyordu. İşbirliği yapılan ülkenin Türkiye’nin bağımsızlık ilkelerini bilmesi ve buna saygı göstermesi gerekiyordu. Sanayi tesislerini önkoşulsuz olarak kurgulaması bu açıdan oldukça önemliydi. Bu doğrudan ekonomik bağımsızlıkla ilgiliydi. Milli bağımsızlık kavramını kapsamaktaydı.

Sanayi tesisleri Türkiye İş Bankası ve Sümerbank’ın desteği ile kurulacaktı. Bu işe yaklaşık 44.000.000 liralık bir sermaye tahsis edilecekti. Bunun %49.9’u dokuma, %26.9’u maden, %12.1’i selüloz, %5.3’ü kimya ve %4.6’sı seramik sanayi ve %1.2 ise kalifiye eleman yetiştirmek üzere kullanılacaktı. Kuruluş ve işletim maliyeti yüksek olan fabrikaları inşa etmek için ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile SSCB Hükümetleri arasında 21 Ocak 1934’te “*Sekiz Milyon Amerikan Dolarlık Kredinin Tahakkukuna Dair Protokol*” imzalandı. Böylece Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Hükümeti kredi ile makine teçhizatını vermeyi, proje hazırlamayı, makine kurulumunu yapmayı, uzman heyet hazırlamayı ve teknik iş ortaklığı yapmayı uygun

gördü. Tüm bunlar alınan krediye dahil edildi. Sevkiyat, makine kurulumu, heyetlerin yapacağı harcamalar ise krediye dahil değildi.

SSCB ile yapılan anlaşmadan sekiz ay önce BBYSP'nın hazırlıklarına 1933'te başlandı. Başvekil İsmet (İnönü)'nün öncülüğünde gerçekleştirilen çalışmalarda Mareşal Fevzi (Çakmak)'ta yer aldı. Bunun başlıca gerekçesinin II. Dünya Savaşı'nın yaklaştığı bir dönemde stratejik açıdan önem taşıyan fabrikaların güvenli yerlerde kurulması olduğu anlaşılmaktadır.

Planın kapsadığı üretim kolları ilk başta; pamuklu dokuma, yün iplik, kendir, demir, bakır, kükürt, sömük-antrasit, seramik, kâğıt, suni ipek, gül yağı, kimya, sünger, elektrik ve altın-petrol üzerine idi. Ancak kısa bir sürede ülkenin öncelikli ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği için bunların bir kısmı üzerine kısa vadede tesisleşmeye gidilmedi. Plan ile dokuma, seramik, selüloz, kimya ve maden sanayi üzerine fabrikalar inşa edilecekti. Plan, İcra Vekilleri Heyeti tarafından incelendi ve 17 Nisan 1934'te yürürlüğe konuldu.

BBYSP doğrultusunda kurulacak fabrikaların yerlerinin seçilmesinde; ulaşım, su, enerji kaynaklarına yakınlık, coğrafi yapı, konum, hammadde kaynağı ve insan faktörü dikkate alındı. Aynı zamanda sanayileşmiş bölgelerin dışındaki kalkınmaya elverişli yerlerin seçilmesine de önem verildi. Fabrikaların büyük bir kısmı Marmara, Batı Karadeniz, Akdeniz ve İç Anadolu'da kurulacaktı. Ege ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise birer pamuklu dokuma fabrikası açılacaktı. Böylece sanayi yatırımlarının ülkenin önemli bir bölümüne eşit bir şekilde dağıtılması amaçlandı.

Planda yapılacak yatırımların bütçeyi zorlamadan ve ithalatı en çok yapılan ürünler üzerine olmasına dikkat edildi. Kullanılacak hammaddenin yurtiçinden karşılaması ön görülmekteydi. Osmanlı Dönemi'nden kalan Bakırköy Bez Fabrikası ile Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası yenilenecekti. Bakırköy ve Nazilli'de ince kumaş, Kayseri ve Konya Ereğli'de kaba kumaş ve Malatya'da bir pamuklu dokuma fabrikası açılacaktı. Merinos yünü işlemek üzere Bursa'da bir kamgarn fabrikası kurulacaktı. Keten ve kendir sanayi üzerine yapılan incelemelere devam edilecekti. Kütahya'da porselen sanayisinin kurulması için çalışmalar yapılacaktı. Şişe ve benzeri eşyaları üretmek için Beykoz'da bir fabrika açılacaktı. Cam üretimi için ise bir süreliğine beklenilecekti. Kimya sanayinde sudkostik ve klor fabrikaları inşa edilecekti. Demir sanayi ise Karadeniz Bölgesi'nde inşa edilecekti. Fabrikaların kurulduğu yerlerde ilerleyen yıllarda; Bursa, Karabük, Kayseri, Nazilli ve Ereğli gibi Türkiye'nin en önemli sanayi kentlerinin ortaya çıktığını da burada belirtmeliyiz.

BBYSP içinde yer alıp daha öncede kurulan tek fabrika Bakırköy Bez Fabrikası idi. Geçmiş 1850’li yıllara kadar inmekteydi. Özel girişim olarak başlamış sonra ekonomik gerekçelerle devlet tarafından işletilmişti. Osmanlı’nın yüzleştiği bütün sıkıntılı süreçlere tanıklık edecekti. Fabrika bir dönem ara verdiği üretim faaliyetine Cumhuriyet’in İlanı’ından bir yıl sonra 1924’te küçük çaplı olarak başlayacaktı. Askeri idareden 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası’na, 1933’te ise Sümerbank’a devredildi. Kapsamlı bir onarım ve modernizasyon sonucu 1934’te yeniden faaliyete geçti. Böylece fabrikada 1924’te yılda 600.000 m bez üretilirken bu miktar 1935’te 4.625.275 m’ye çıktı. Şu önemli tespiti ifade etmemiz yerinde olacaktır: Türkiye’de ilk kez büyük bir sanayi tesisinde yapılan modernizasyonun sonucunda üretim artışı sağlanmıştı. İlerleyen süreçte bu konuda atılacak adımlar için de motive edici bir gelişmeydi.

BBYSP doğrultusunda kurulan ilk dokuma tesisi Kayseri Dokuma Fabrikası idi. İşletmenin kurulacağı yer Sovyet Rus ve Türk uzmanların çalışmaları ile belirlendi. 16 Eylül 1935’te faaliyete geçen fabrika 8.050.000 liraya mal oldu. Kurulduğu dönemde 32.992 iş ve 1.080 dokuma tezgahı ile gerek Türkiye’de gerekse Balkanlarda en büyük dokuma fabrikası olma özelliğine sahipti. Ucuz ve düşük kalitedeki Japon ürünlerine karşın burada daha sağlam ve uygun fiyatta mamuller imal edilmekteydi. Bundan dolayı ürünlerin büyük bir kısmı piyasadan yoğun talep almaktaydı. Bu ise toplumsal fayda temeli üzerine inşa edilenen BBYSP’nin amacına ulaştığının açık bir göstergesiydi.

Pamuklu dokuma fabrikaları arasında 28.236 iş ve 768 dokuma tezgahı ile en büyük işletmelerden birisi de 9 Ekim 1937’de faaliyete geçen Nazilli Basma Fabrikası idi. Fabrikanın projelerinin hazırlanmasında Sovyet Rus uzmanlar ile Türkler birlikte çalıştı. Bu durum Türk mühendislerinin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından kayda değerdi.

BBYSP içinde yer alan fabrikalar arasında gerek temel atma gerekse açılış töreni bizzat Başvekil İsmet İnönü tarafından yapıldığı tek işletme Ereğli Bez Fabrikası idi. Aynı zamanda İç Anadolu Bölgesi’nde kurulan ikinci pamuklu dokuma fabrikası idi. Fabrika’nın Ereğli’de kurulmasında Belediye Başkanı Rasim (Erel)’in önemli katkısı oldu. Bu durumun bir yerel yöneticinin henüz kırsal olan bir yerin kalkınmasında ve zamanla sanayileşerek büyük ilçelerden biri haline gelmesinde aldığı rolü göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Fabrikanın plan ve projelerinin Türk uzmanlar tarafından çizildi. Diğer pamuklu dokuma fabrikalarından farklı olarak işletmede daha ince kumaş üretildi. Fabrikanın Ereğli’de kurulması ile Çukurova ve Antalya’da buğday

ve arpa ziraatının yerini pamuk almaya başladı. Özellikle akala cinsi pamuk ekimi yapıldı. Böylece Akdeniz çiftçisi zamanla önemli bir kazanç elde etti.

Bursa Merinos Fabrikası BBYSP içinde yer alan tek yünlü dokuma işletmesi idi. 2 Şubat 1938’de faaliyete geçen fabrikaya ismini Mustafa Kemal Atatürk verdi. 16.140 eğirme ve 7.000 katlama iği ile sayılı yünlü dokuma tesislerinden birisi idi. Dünyadaki modern işletmeler arasında yer almaktaydı. Fabrikanın açılması ile şehirdeki iş imkanı arttı. Hayat standartları yükseldi. Aynı zamanda 5.500 beygir gücündeki dinamoların ürettiği elektriğin bir bölümü şehre verildi. Elektrik ve su ihtiyacının bir kısmı karşılandı. Böylece bir fabrikanın üretim faaliyetleri dışında, şehir hayatının ortaya çıkardığı bir kısım ihtiyaçları karşılamadaki etkin gücü oldukça kayda değerdi.

Sovyet Rus Mühendis Heyeti’nin 1933’teki çalışmaları sonucu Doğu Anadolu Bölgesi’nde bir dokuma fabrikasının kurulmasına karar verildi. Yer seçiminde oldukça özenli davranıldı. Ekonomik ve coğrafi şartlar dikkate alındı. Böylece fabrikanın Malatya’da kurulmasına karar verildi. Yaklaşık üç yıl süren çalışma sonucunda BBYSP’nin son pamuklu dokuma tesisi olan Malatya Bez ve İplik Fabrikası 14 Aralık 1939’da faaliyete geçti. Burada diğer fabrikalardan farklı olarak ilk kez jakarlı bez üretilirdi. Bununla bölge halkının dokuma talebinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

BBYSP’nin kimya sanayi dalında kurulan tesisler; Isparta Gülyağı, Zonguldak Sömikok-Antrasit ve Gemlik Sunğipek Fabrikası idi. Osmanlı Dönemi’nden beri gülcülük yapılan Isparta’da bir fabrikanın kurulmasına 1934’te karar verildi. Yapılan inşaa çalışmalarının ardından işletme Mayıs 1935’te faaliyete geçti. Daha önceleri eski tarz imbikler ile yapılan üretim modern yöntemlerle yapılmaya başladı. Kısa sürede aynı miktar gülden daha fazla ve yüksek kalitede gülyağı çıkarıldı. Bu ise üretimde kullanılan bilimsel yöntemlerin verimliliğe yaptığı katkının ifadesiydi. Teknolojik gelişme bu sanayi tesislerinin varsıllaştırılmasıyla halka yansımaktaydı. Gül yetiştirenlerin sayısının artması ile bölge ekonomisinde bir hareketlilik yaşandı. Çalışan ve ekonomik alım gücü artan işçiler Isparta piyasasını canlandırdı. Aynı zamanda gıda ve kozmetik sektöründe de kullanılan gülyağı ile bu alanlarda birçok imalathane kuruldu. Yeni istihdam alanları oluştu.

Türkiye’nin kimya sanayi alanında faaliyet göstermeye başlaması; 10 Aralık 1935’te Zonguldak’ta açılan Sömikok-Antrasit Fabrikası ile gerçekleşti. Burada maden kömürü işlenecek ve kimya sanayinde kullanılan birçok hammadde elde edilecekti. Aynı zamanda Türkiye’de “ilk benzin” üretilirdi. Bu stratejik ürün ile savaş

zamanında dışa bağımlı olmadan kara, deniz ve hava araçları aksamadan kullanılabilecekti.

Türkiye’de en çok ihtiyaç duyulan maddelerden biri olan kâğıdın üretilmesi için Müteşebbis Mehmed Ali (Kâğıtçı) tarafından 1923’ten itibaren araştırmalara başlandı. Sümerbank tarafından çalışmalara destek verildi. Böylece selüloz sanayisinin kurulmasında BBYSP içinde yer alan diğer fabrikalarının kurulmasından farklı olarak ilk kez özel girişime devlet desteği verildi. Bunda Mehmed Ali Bey’in kâğıt sanayi üzerine yurtdışında aldığı eğitimin etkisi önemli bir yer tutmaktaydı. Kendisinin de yer aldığı heyetin yaptığı incelemeler sonucunda fabrika yeri için İzmit seçildi. 1934’te başlayan inşaat çalışmaları 1936’da tamamlandı. İlk kâğıt ise 18 Nisan 1936’da üretildi. Fabrika yurtiçi kâğıt üretiminin yaklaşık yarısını imal edebilecek kapasiteye sahipti.

Dünyada ucuz ve dayanıklı olması nedeniyle tercih edilen suni ipek, Türkiye’de genellikle lüks tüketim ürünlerinin imalatında kullanılmaktaydı. Çok az miktarda bulunan suni ipeğin yurtiçinde üretilmesi için 1930’ların başından itibaren projelendirme çalışmalarına başlandı. Bu sanayi kolu 1934’te BBYSP’na dahil edildi. Fabrikanın inşasına 1935’te başlandı. 1 Şubat 1938’de ise işletmeye açıldı. İthalatın yaklaşık altı katı kadar bir üretim yapıldı. Böylece gümrük vergisine ödenen yüksek miktardaki döviz yurtiçinde kaldı.

Plan doğrultusunda seramik sanayi dalında kurulan tek sanayi tesisi ise Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası oldu. 29 Kasım 1935’te faaliyete geçen işletmede en son sistem makineler kullanıldı. Yüksek kalitede malzemenin kullanıldığı fabrikanın mamulleri yurtdışından büyük bir talep gördü. Böylece önemli miktarda bir katma değer elde edildi. Aynı zamanda geleneksel Türk cam sanatının en özel örnekleri üretilerek kültürel mirasa katkıda bulunuldu.

Maden sanayi sektöründe kurulan tesislerden ilki Keçiörlü Kükürt Fabrikası idi. Osmanlı Dönemi’nde kükürt ilkel yöntemlerle işlenmekteydi. Bu hem üretim azlığına hem de verim kaybına neden olmaktaydı. Yabancı şirketlerin elindeki ocaklardan ise istenilen derecede faydalanılmamaktaydı. Bundan dolayı kükürt madenin çok olduğu Keçiörlü’de bir fabrikanın kurulmasına karar verildi. 1934’te başlatılan çalışmalar sonucu işletme 25 Ağustos 1935’te faaliyete geçti. Barut imalatında kükürte de ihtiyaç vardı. Bu nedenle savunma sanayi için büyük bir önem arz etmekteydi. Fabrikanın açılmasıyla birlikte stratejik bir maden olan kükürt modern yöntemlerle üretilmeye başladı.

BBYSP ile kurulan fabrikalardan en büyük ve kapsamlısı ise Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları idi. Tesislerin inşaatı için İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. ile 29 Eylül 1936'da antlaşma yapıldı. Yaklaşık üç yıl süren çalışmaların ardından fabrikaların bir kısmı 1939'da açılabilirdi. Böylece Türkiye'de ağır sanayiye geçildi. Ayrıca ulaşım, iletişim, enerji, gıda ve sağlık sektörleri canlanmaya başladı. “*Fabrika yapan fabrika*” özelliği ile Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları zamanla farklı alanlarda inşa edilen tesislerin projelerinin çizilmesi, teknik eleman, makine ve demir-çelik gibi inşaat malzemelerinin karşılanması da etkin bir rol oynadı. Aynı zamanda Türkiye ile İngiltere arasında uzun yıllar devam eden siyasi ve askeri mücadelelerin Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kuruluş sürecinde durma noktasına geldiği görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde fabrika, iki ülke ilişkilerini normalleştiren bir diplomat görevini üstlenmiştir.

Yukarıda ifade edilenler doğrultusunda yaptığımız değerlendirme ve çıkarsamalara son olarak şunları da eklememizde fayda olacaktır: BBYSP ile yüksek miktarda sermaye, hammadde, işgücü, teknik bilgi ve kalifiye eleman gerektiren fabrikalar kuruldu. İnşaat sektöründe Türk müteahhit ve mimarlar kendini gösterme imkanı buldu. Bunlar arasında yer alan Müteahhit Abdurrahman Naci, Nuri Demirağ ve Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun çalışmaları yabancı uzmanların da takdirini kazandı. Genç cumhuriyetin teknik eleman kadrosu sınırlıydı. Ancak bu eksikliği giderecek bir argümana sahiptiler. Heyecanlı, cesur ve azimliydiler.

Açılan fabrikalar ile o döneme kadar Türkiye'de üretilmeyen; suni ipek, suni yün, kamgarn ipliği, çelik, sülfirik asit, süper fosfat, bağ kükürtü, düz cam, borcam, suni antrasit, uçak benzini, kâğıt, karton, jakarlı bez, vater ipliği üretildi. Fabrikalarda ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının kullanılmasına öncelik verildi. Akala ve cleveland türü pamuk tohumunun ekimi gerçekleştirildi. Antalya, Adana, Mersin, İzmir, Aydın'da pamuk ziraatı gelişti. Bir süre sonra iç tüketim karşılandı ve ihracat yapılmaya başladı. Böylece önemli miktarda bir döviz geliri elde edildi. Birçok sahada binlerce kişiye istihdam sağlandı. Çalışanlara arasında Kayseri Dokuma Fabrikası yüz elli ve Nazilli Basma Fabrikası ise iki yüz mahkûm işçi de bulunmaktaydı. Böylelikle hem geçimleri temin edilmekte hem de sosyal sorumluluk bilinci ile topluma kazandırılmaktaydı.

Genel olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinden fabrikalara çalışmaya gelenler daha modern ve konforlu konutlarda ikamet etmeye başladı. Ayrıca işçiye ücretsiz öğle yemeği verilmekte ve gıda yardımı yapılmaktaydı. Doğum, evlenme, hastalık, iş kazası,

ölüm gibi durumlarda maddi yardımda bulunulmaktaydı. Aynı zamanda işçilerin ücretlerine çocuk zammı da yapılmaktaydı. Fabrikalardaki hastane ve sağlık ocaklarında sıtma, tifo gibi bulaşıcı hastalıklara maruz kalan köylüler tedavi edilmekteydi. İşe alınan köylü çocuklara kurslarda okuma-yazma öğretilmekteydi. Böylece fabrikalar mamul üretimin dışında bünyesinde çalıştırdığı işçileri her bakımdan donanımlı bir hale getirerek, çağdaş dünyaya uyum sağlayabilmelerinde kolaylık sağladı. Aynı zamanda fabrikalarda görev yapmak üzere Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen uzmanlar, görgü ve bilgileriyle Anadolu'nun kırsal kesiminden gelen işçilere yeni bir bakış açısı kazandırdı. Türkiye'nin nitelikli insan gücüne katkıda bulundu.

Fabrikaların bir kısmında spor alanları yer almaktaydı. Ayrıca kuruldukları yerin iklim ve coğrafi yapısına göre klüpler oluşturuldu. Halk birçok spor dalıyla tanıştı. Spor bilinci ve kültürü oluştu. Yurtdışında düzenlenen turnuvalarda elde edilen dereceler milli duyguların ön plana çıkmasına neden oldu.

Fabrikaların kurulduğu alanlarda ortaya çıkan sosyal hayat mahalle yaşantısına evrildi. Örneğin Nazilli'de “*Sümer Mahallesi*” kuruldu. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları çalışanları için “*Yenişehir*” semti açıldı. Ancak bir süre sonra Karabük sanayileşmenin bir sonucu olarak yoğun göç aldı. Kentte gecekondu alanları hızla yayıldı. Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları yöneticileri ve işçilerinin çalışmaları sonucu “*Beşbinevler Kooperatifi*” inşa edildi. Türkiye'nin birçok sanayi kentinin gecekondulaşmayla mücadele ettiği bir dönemde Karabük'te bu sorun kısa bir sürede çözüldü. İmar planları hazırlandı. Çeşitli binalar inşa edildi. Cadde ve bulvarlar açıldı. Sinema ve tiyatro salonları yapıldı. Dükkan ve mağazalar açıldı. Böylece kooperatif yöntemi ile modern bir kentin inşa edilebileceği gösterildi ve diğer şehirlere örnek olundu.

Açılan fabrikalarla birlikte ülkede zamanla sanayileşme bilinci ve kültürü oluştu. İlerleyen dönemde açılacak olan fabrikalar için teknik eleman, bilgi aktarımı ve altyapı desteği verilecekti. Böylece Türkiye kısa bir sürede kendi kendine yeten bir ülke haline gelecekti.

Fabrikalar varlık ve kişi sayısındaki artış ile birlikte kamu iktisadi teşebbüsü olarak tüzel kişilik kazandı. Zaman içinde işletmelerdeki kar-zarar oranlarının olumsuz yönde seyretmesi, çalışan sayısının artması ve eskiyen makine tesisatının yenilenmesi bütçe dengesini bozuldu. Aynı zamanda hammadde bulmada yaşanan sıkıntılar ve piyasa ile rekabet edememe gibi nedenler de fabrikaların bir kısmının kapatılmasında etkin bir rol oynadı.

Fabrika binaları ve arazileri eğitim ve sosyo-kültürel etkinlik amaçlı faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerler olarak kullanılmaya başladı. Bunlardan; Kayseri Dokuma Fabrikası kampüsünde Abdullah Gül Üniversitesi, Nazilli Basma Fabrikası kampüsünde Nazilli Meslek Yüksekokulu ile Nazilli Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Gemlik Sunğıpek Fabrikası kampüsünde Uludağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve Gemlik Asım Kocabıyık Meslek Yüksekokulu, Bursa Merinos Fabrikası kampüsünde Türkiye'nin ilk Tekstil Sanayi Müzesi ile Atatürk Kongre Merkezi ve Merinos Kültür Merkezi açıldı.

Sonuç olarak açılan fabrikalar yukarıda ifade edildiği üzere sadece bir üretim alanı değildi. Bir yaşam modeli de sunmaktaydı. Türkiye'nin sanayileşmesinde ana figürlerden birisi olmalarının yanı sıra gerek kalkınma gerekse de rol model olma yolunda önemli veriler sunmaktaydı.

EKLER

EK 1: Rusya'dan alınacak pamuklu dokuma fabrikaları tesisatı hakkında kararname

EK 2: Kayseri ve Nazilli'de kurulacak dokuma fabrikalarının proje ve diğer çalışmaları için alınacak malzemeler hakkında kararname

EK 3: Nazilli Pamuk Islah İstasyonu'na malzeme alınması hakkında kararname

EK 4: İstanbul, İzmit, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Bursa ve Bilecik vilayetlerinin kâğıt ve karton ihtiyaçlarını karşılamak için bu illeri içine alan bir bölgede fabrikanın kurulmasına dair kararname

EK 5: Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin kurulması hakkında kararname

EK 6: Isparta Gülyağı Fabrikası'nın inşası için Fransa'dan alınacak malzeme hakkında kararname

EK 7: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın inşa edileceği arazinin tahsis edilmesine dair kararname

EK 8: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kurulması üzerine H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile yapılan anlaşmaya dair kararname

EK 9: Mustafa Kemal Atatürk'ün Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın açılışı Münasebetiyle Fabrika hatıra defterine yazdığı yazı (1 Şubat 1938)

EK 10: Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle fabrika hatıra defterine yazdığı yazı (2 Şubat 1938)

EK 11: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları hatıra defterine yazdığı yazısı (26 Nisan 1949)

EK 12: Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları hatıra defterine yazdığı yazısı (27 Aralık 1950)

EK 13: Bakırköy Bez Fabrikası'nın açılışını duyuran 14 Ağustos 1934 tarihli Akşam gazetesi

EK 14: Kayseri Dokuma Fabrikası'nın açılışını duyuran 17 Eylül 1935 tarihli Ulus gazetesi

EK 15: Konya Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışını duyuran 5 Nisan 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 16: Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışını duyuran 10 Teşrinievvel 1937 tarihli Akşam gazetesi

EK 17: Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışını duyuran 3 Şubat 1938 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 18: Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın açılışını duyuran 11 İlkânun 1935 tarihli Ulus gazetesi

EK 19: İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışını duyuran 7 İkinciteşrin 1936 tarihli Tan gazetesi

EK 20: Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışını duyuran 30 İkinciteşrin 1935 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 21: Keçiörlü Kükürt Fabrikası'nın açılışını duyuran 25 Ağustos 1935 tarihli Tan gazetesi

EK 22: BBYSP ile kurulan fabrikaları da gösteren bir harita

Sayı : 13142 Rusyadan alınacak pamuklu mensucat fabrikaları tesisatı için tetkikat yapmak üzere getirilecek bir müdür ve altı mütehassıstan x mürekkep heyete daha üç mütehassıs iltihakı suretile tetkikatın; memleketin umum sanayi plânının etrafı ile tavassuh etmesine ve ihtiyar olunacak masrafları daha büyük faideler elde edilmesine imkân verecek şekilde yaptırılması ve bu heyete gerek mensup oldukları istihsal gu-belerinden ve gerekse noksan olan ihtisası ikmal etmek üzere türk mü-hendis ve memurlarının terfiki ve heyetin seyahat programı ile tetki-katta kullanılacak mütemmim alât ve vesaitin sureti tedariki ve seya-hat plânının tanzim ve tatbiki hususunda alâkadar makamatça temini x iktiza eden nokat hakkında İktisat Vekâletinden tevdi olunan mufassal rapor İcra Vekilleri Heyetinin 13/7/932 tarihli içtimaında tetkik ve mutalea edilerek Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinden de bir müte-hasssın terfiki suretiyle vekilifi vakifin bir kısmı idarî olduğundan onlar hakkında karar ittihazına lüzum görülmeyp doğrudan doğruya ait olduğu vekâletlerle bilmuhabere temini ile diğerleri için tanzim olu-nan merbut hususların tatbiki tasvip ve kabul olunmuş ve keyfiyetin x bütün vekâletlere ve alâkadar makamlara temini tensip edilmiştir.

13/7/932

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemal

B. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Me. V.

Na. V.

İ. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Z. V.

020 18 01 02 30 53 9

EK 1: Sovyet Rusya'dan Alınacak Pamuklu Dokuma Fabrikaları tesisatı hakkında kararname

Kayseri ve Nazillide temin edilecek fabrikaların proje ve sair hazırlıkları için Sumer Bank tarafından getirilecek ceman on bin liralık yabancı malı malzemenin takasa bakmadan satın alınma - sına izin verilmesi; İktisat Vekillisinin 10/8/933 tarih ve sa-yılı tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 10/8/933 toplantı - sında kabul olunmuştur.

10/8/933

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemal

B. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V. V.

Me. V.

Na. V.

İ. V. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Z. V.

020 18 01 02 35 57 4

EK 2: Kayseri ve Nazilli'de kurulacak dokuma fabrikalarının proje ve diğer çalışmaları için alınacak malzemeler hakkında kararname

KARARNAME

Geçen sene Nazillide tesis edilen Pamuk Islah İstasyonunca pamuk ıslah ve üretme işlerinde kullanılmak üzere Amerikadan satın alınmasına lüzum görülen ve parası 3.700 lira kadar tutan bir çirçir tezgâh ve yedek aksamı ile muhtelif alâti sıralıye ve yüksek vasıfı halis kan pamuk tohumunun hususiyetine binaen Müsâyede, Münakasa ve İthalât Kanununun 18 inci maddesinin 2 fıkrasına göre pazarlıkla satın alınarak kontenjana bakmadan memleket sokulmasına ve 14975 sayılı Kararnâmeye göre bedelinin döviz olarak tediyesine izin verilmesi; Ziraat Vekillığının 20/1/934 tarih ve 23/1323 sayılı tezke - ressi ve Maliye Vekillığının 1/2/934 tarih ve 2074/8 sayılı mutalea - nemesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 4/2/934 te kabul olunmuştur.

4/2/934

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

S. Sarıca

M. M. V.

B. Sarıca

Da. V.

S. Karay

Ha. V. V.

S. Karay

Ma. V.

Ö. Sarıca

Mr. V.

Ö. Sarıca

Na. V. V.

Ö. Sarıca

İk. V.

Ö. Sarıca

S. İ. M. V. V.

Ö. Sarıca

G. İ. V.

Ö. Sarıca

Zr. V.

Ö. Sarıca

030 18 01 02 46 1

Fon No: 30 18 1 2 - Kutu No: 42 - Dosya No: 6 - Sıra No: 1

EK 3: Nazilli Pamuk Islah İstasyonu'na malzeme alınması hakkında kararname

KARARNAME

Hükümetçe kabul edilen sanayi programında kâğıt sanayiinin devlet tarafından tesisi tekrarrür eylediği cihetle İstanbul, İzmit, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Bursa ve Bilecik vilâyetlerinin müstemirren kâğıt ve karton ihtiyaçlarını temin etmek üzere bu vilâyetlerden müte - çekkil bir mintaka dahilinde 1.800.000 lira sermayeli bir sanayi mües - sesesi vücuda getirmeği teahhüt ve Tegviki Sanayi Kanununun sureti tat - bikiine ait talimatnamenin 26 inci maddesinde yazılı vesaiki tevdi eden Sümerbanka, mezkûr kanunun 20 inci maddesine göre, bu vilâyetlerde kâğıt fabrikaları tesis ve işletilmesi için yirmi beş sene müddetle intiyaz verilmesi; İktisat Vekillığının 17/6/934 tarih ve 3/198 sayılı tezkere - si ile yapılan teklifi ve Maliye Vekillığının 9/7/934 tarih ve 13795/76 sayılı mutaleanemesi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 10/7/934 tarihli toplanışında tasvip ve kabulolunmuştur.

10/7/934

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

S. Sarıca

M. M. V.

B. Sarıca

Da. V.

S. Karay

Ha. V.

Ö. Sarıca

Ma. V.

Ö. Sarıca

Mr. V.

Ö. Sarıca

Na. V.

Ö. Sarıca

İk. V.

Ö. Sarıca

S. İ. M. V.

Ö. Sarıca

G. İ. V.

Ö. Sarıca

Zr. V.

Ö. Sarıca

030 18 01 02 46 19

Fon No: 30 18 1 2 - Kutu No: 45 - Dosya No: 49 - Sıra No: 19

EK 4: İstanbul, İzmit, Bolu, Zonguldak, Kastamonu, Sinop, Bursa ve Bilecik vilayetlerinin kâğıt ve karton ihtiyaçlarını karşılamak için bu illeri içine alan bir bölgede fabrikanın kurulmasına dair kararname

T. C.
BASVEKALET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayı: 5342

Kararname

Pamuktan iplik ve bez imal edecek fabrika tesis ederek işletmek ve imalatını satmak ve pamuk zeriyatını himaye ve tesvik edecek her türlü tedabir ve yardımlarda bulunmak ve lüzum görülen sınıfi missseseleri tesis etmek ve işletmek ve şirket mevzuu ile alakalı işlerle oğraşmak maksadile merkezli(Ankara) olmak üzere(99)sene müddet ve üç milyon Türk lirası sermaye ile teşkiline bağlanan(Malatya Bez ve İplik Fabrikası, Türk Anonim Şirketi)nin İktisad Vekaletinden gönderilen esas mukavelesinin layihası ve sermayenin dörtte birinin tedarik olunduğunu gösteren banka mektubu, İcra Vekilleri Heyetince 26/9/1936 da okunarak mukavelesinin tasdiki onanmıştır.

26/9/1936

REİSİCUMHUR

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V. V.

Ha. V. V.

Ma. V.

Mr. V.

Na. V.

İk. V.

S. İ. M. V. V.

G. İ. V.

Zr. V. V.

68 78 5

Fon No: 50 18 1 2 - Kutu No: 68 - Dosya No: 78 - Sıra No: 6

EK 5: Malatya Bez ve İplik Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin kurulması hakkında kararname

T. C.
BASVEKALET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Gözetim Sayı: 1744

KARARNAME

Türk Gülyağcılığı limited şirketi tarafından ispartada yapılmakta olan gülyağı fabrikası için fransadan getirilerek yapı işi bittikten sonra geri gönderilecek olan iliglik faturada yazılı alet ve avadanlıkların, gümrük tarife kanununun beşinci maddesinin 17 inci fıkrasına göre muvakketen resimden istisnası; İktisat Vekillığının 9/12/1934 tarih ve 1018 sayılı teskeresi ve Gümrük ve İhhisarlar Vekillığının 10/12/1934 tarih ve 17951 sayılı mutaleanesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 23/12/1934 te onaylanmıştır.

23/12/1934

REİSİCUMHUR

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Mr. V.

Na. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

50 18 01 52 50 87 3

Fon No: 50 18 1 2 - Kutu No: 60 - Dosya No: 87 - Sıra No: 3

EK 6: Isparta Gülyağı Fabrikası'nın inşası için Fransa'dan alınacak malzeme hakkında kararname

Sümerbank tarafından Gemlikte kurulan sun'î ipek fabrikasına muktezî ve ilişik krokide yerî gösterilen 29746 metro murebbaî arazinin Tescviki Sanayi Kanununun beşinci maddesi mücibince takdir olunan 35,000 lirası bedel mukabilinde Sümerbanka satılması; İktisat Vekilliliğinin 14/1/937, 26/4/937, 17/5/938 tarih ve 580/2010, 5671/-19925, 5324/20761 sayılı tezkereleri ve Maliye Vekilliliğinin 26/5/937, 16/6/938 tarih ve 32741/8700, 32741/9655 sayılı mutalesemeleri üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 23/6/938 tarihli toplantısında onanmasıdır.

23/6/938

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bg. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Mi. V.

Na. V.

İc. V.

S. I. M. V.

G. I. V.

Zr. V.

030 18 01 02 70 98 17

Fon No: 30 18 1 2 - Kutu No: 83 - Dosya No: 57 - Sıra No: 18

EK 7: Gemlik Sungipek Fabrikası'nın inşa edileceği arazinin tahsis edilmesine dair kararname

Sümerbank tarafından Karabük'de kurulacak olan demir ve çelik fabrikalarına ait H.A. Brassert and Ltd- London ile teati edilip iktisat vekilliliğinin 1/12/936 tarih ve 51553/13055 sayılı tezkeresiyle gönderilen ilişik 1/12/936 tarihli mukavele ile aynı şirketle Londra'da imzalanmış olan 22/2/936 tarihli anlaşma ve merbutu mektuplar İcra Vekilleri Heyetinin 30/12/936 toplantısında tetkik edilerek bahsî geçen mukavele ve anlaşma ile merbutu mektupların tasdikı onanmıştır.

30/12/936

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bg. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

Ha. V.

Ma. V.

Mi. V.

Na. V.

İc. V.

S. I. M. V.

G. I. V.

Zr. V.

030 18 01 02 70 98 17

EK 8: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının kurulması üzerine H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi ile yapılan anlaşmaya dair Kararname

1-II-1938
Gemlik
Sümer Bank Sunğıpek Fabrikası'nın
ziyaretinden duyduğum hakiyetlik
büyük tür; bu değerli kurumun,
Millet için kutlu olmasını dilerim.
K. Atatürk

EK 9: Mustafa Kemal Atatürk'ün Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle fabrika hatıra defterine yazdığı yazı (1 Şubat 1938)

2/II/1938
Bursa
Sümer Bank Merinos Fabrikası,
çok kıymetli bir eser olarak milli
sevinci arttıracaktır. Bu eser yurdum,
Hürsürile ^{Bursa} Bölgesinin endüstri inkıza-
na ve büyük milli ihtiyacın gideril-
mesine yardım edecektir. Eserin
başarılmasından Ekonomi Bakanlı-
ğını tebrik ederim. ~~Sümer Bank~~ Sümer Bank
direktörlüğüne teşekkür ve Fabrika-
yı gördüğüm gibi yüksek bilgi,
tam düzenli idarede, direktörüne
başarı temenni ederim.
K. Atatürk

EK 10: Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı münasebetiyle fabrika hatıra defterine yazdığı yazı (2 Şubat 1938)

Karabük m üessitelerini ziyaret hatırası
M üdür M. Erkan'a t a ş M üdür.
Mühendis, m ümur ve işçilere t a ş M üdür.
26.4.1949 İsmet İnönü

EK 11: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları hatıra defterine yazdığı yazısı (26 Nisan 1949)

24. XII. 1950
Çelikler ve bazarlar
dileğiyle:
c. 308

EK 12: Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları hatıra defterine yazdığı yazısı (27 Aralık 1950)

EK 13: Bakırköy Bez Fabrikası'nın açılışını duyuran 14 Ağustos 1934 tarihli Akşam gazetesi

EK 14: Kayseri Dokuma Fabrikası'nın açılışını duyuran 17 Eylül 1935 tarihli Ulus gazetesi

EK 15: Konya Ereğli Bez Fabrikası'nın açılışını duyuran 5 Nisan 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 16: Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışını duyuran 10 Teşrinievvel 1937 tarihli Akşam gazetesi

EK 17: Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışını duyuran 3 Şubat 1938 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 18: Zonguldak Sömikok-Antrasit Fabrikası'nın açılışını duyuran 11 İlkânun 1935 tarihli Ulus gazetesi

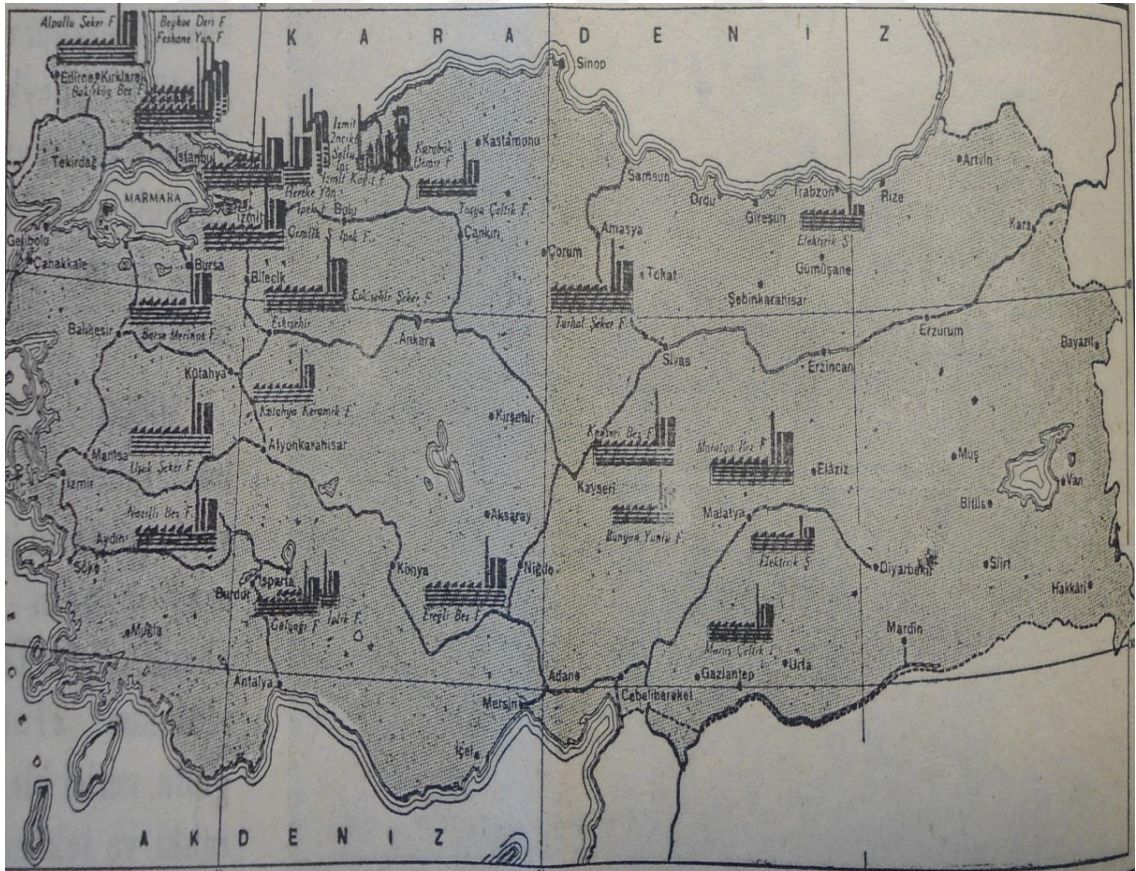
EK 19: İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışını duyuran 7 İkinciteşrin 1936 tarihli Tan gazetesi

EK 20: Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışını duyuran 30 İkinciteşrin 1935 tarihli Cumhuriyet gazetesi

EK 21: Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın açılışını duyuran 25 Ağustos 1935 tarihli Tan gazetesi

EK 22: BBYP ile kurulan fabrikaları da gösteren bir harita

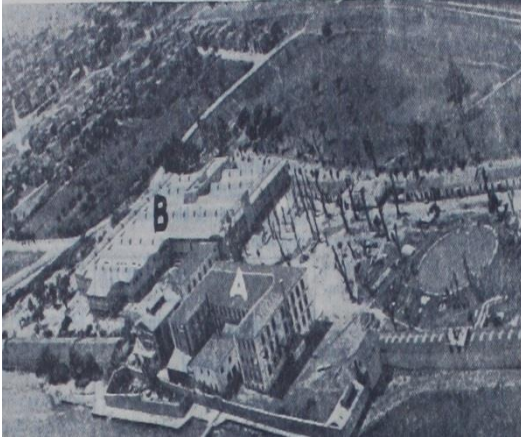
FOTOĞRAFLAR

F 1: Sümerbank'ın ilk genel müdürü
Nurullah Esat Sümer

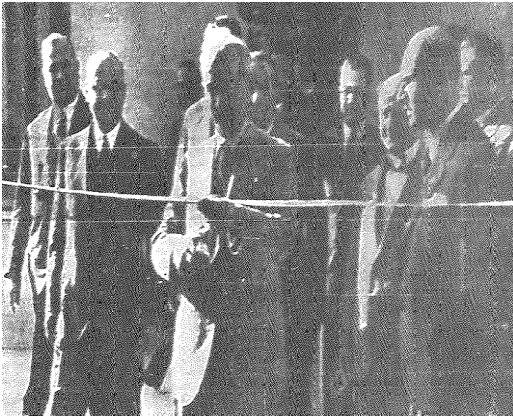
F 2: Celâl Bayar Prof Orlov ile beraber

F 3: Basmahanenin üstten görünümü

F 4: Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye
zamanında Bakırköy Bez Fabrika idarecileri

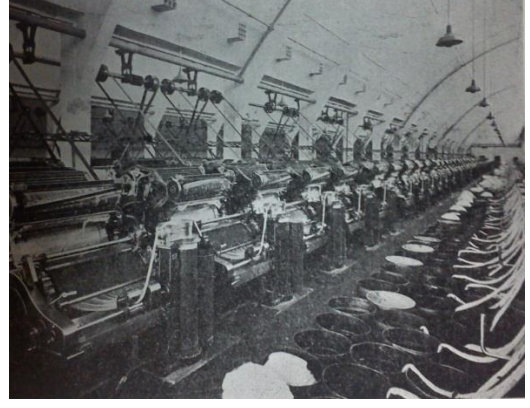
F 5: İsmet İnönü yenilenen Bakırköy Bez
Fabrikası'nı işletmeye açarken

F 6: Bakırköy Bez Fabrikası'nın ilk
Müdürü Mühendis Fazlı Turga

F 7: Kayseri Dokuma Fabrikası iğ kısmı dairesi

F 8: Kayseri Dokuma Fabrikası iplik

F 9: Abdullah Gül Üniversitesi kampüs girişi (Eski dönem Kayseri Dokuma Fabrikası giriş kısmı) 20 Ekim 2016

F 10: Abdullah Gül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi atölye binası (Eski dönem dokuma fabrikası büyük ambar binası) 20 Ekim 2016

F 11: Kayseri Dokuma Fabrikası dokuma binası tadilat halindeyken (20 Ekim 2016)

F 12: Cumhurbaşkanlığı Abdullah Gül Müze ve Kütüphanesi (Eski dönem dokuma fabrikası enerji santrali) 20 Ekim 2016

F 13: Abdullah Gül Üniversitesi
Sümer Kampüsü (20 Ekim 2016)

F 14: Kayseri Dokuma Fabrikası
Müdürü Şevket Turgut

F 15: Sümerbank tarafından Rusya'ya
eğitim için gönderilen Türk öğrenciler
Rus öğretmenler bir arada

F 16: Rus ustabaşılar Türk işçiler ile bir arada

F 17: Kayseri dokuma fabrikasında
eğitim gören çocuk işçiler

F 18: Fabrikanın Türk ve Ruslardan
oluşan futbol kulübü

F 19: Fabrikanın bayan atlı spor kolu

F 20: Fabrikanın kayak klubü

F 21: Ereğli Bez Fabrikası giriş kapısı görünüşü (24 Ekim 2016)

F 22: Ereğli Bez Fabrikası'nın üstten görünüm

F 23: Ereğli Bez Fabrikası'nın içinden bir görünüş (24 Ekim 2016)

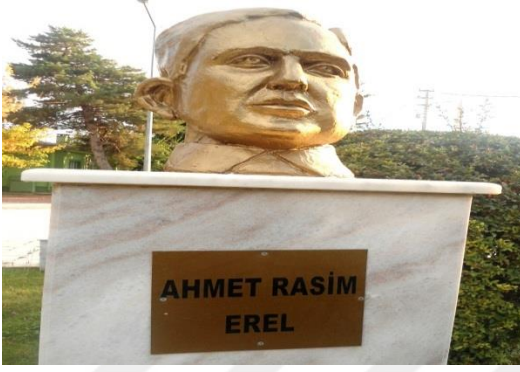
F 24: Ereğli Bez Fabrikası dokuma binası (24 Ekim 2016)

F 25: Ereğli Bez Fabrikası ambarları

F 26: Ereğli Bez Fabrikası idari binası (24 Ekim 2016)

F 27: Ereğli Bez Fabrikası'nın kurulmasında önemli rol oynayan Ahmet Rasim Erel

F 28: Ereğli Bez Fabrikası işçi lojmanlarından biri (24 Ekim 2016)

F 29: Ereğli Bez Fabrikası kampüsünden bir görünüş (24 Ekim 2016)

F 30: İvriz Hidroelektrik Santrali (24 Ekim 2016)

F 31: İvriz su kanalı bendi
(24 Ekim 2016)

F 32: İvriz su kanalı ve yan tarafta
İvriz kabartması (24 Ekim 2016)

F 33: Mustafa Kemal Atatürk'ün kabrine 8 Kasım 1953'te Konya Ereğli'den getirilen toprağın alındığını belirten levha.

F 34: Mustafa Kemal Atatürk Nazilli Basma Fabrikası'nın açılış merasiminde (9 Ekim 1937) töreni münasebetiyle toplanan halk

F 36: Adnan Menderes Üniversitesi Sümer Kampüsü giriş kapısı (Eski dönem Nazilli Basma Fabrikası giriş kapısı) 18 Ekim 2016

F 37: Nazilli Basma Fabrikası Dokuma Binası (18 Ekim 2016)

F 38: Nazilli Basma Fabrikası Müzesi (Eski dönem Nazilli Basma Fabrikası İdare Binası)

F 39: Nazilli Basma Fabrikası İstasyonu (18 Ekim 2016)

F 40: Nazilli Basma Fabrikası'nın lojmanlarından biri (18 Ekim 2016)

F 41: Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü (18 Ekim 2016)

F 42: Nazilli Basma Fabrikası sahası (18 Ekim 2016)

F 43: Nazilli Basma Fabrikası ürün vitrini

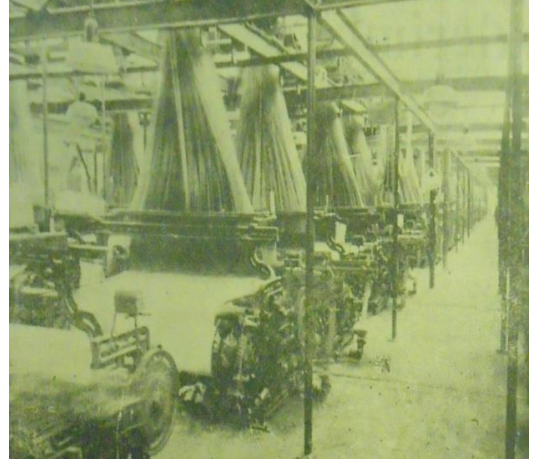
F 44: Nazilli Basma Fabrikası'nın yük treni (halk diliyle gıdı gıdı treni)

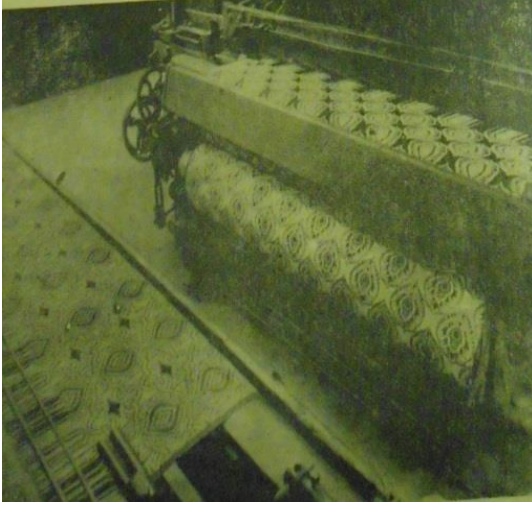
F 45: Nazilli Basma Fabrikasının ürettiği 17016 tip merserize son basma (2 Mayıs 2002)

F 45: Malatya Bez ve İplik Fabrikası'nın giriş kısmı

F 47: Fabrikanın dokuma tezgahlarından bir görünüm

F 48: Fabrikada üretilen kumaşlar

F 49: Müdüriyet Binası

F 50: Fabrikanın memur evlerinden biri

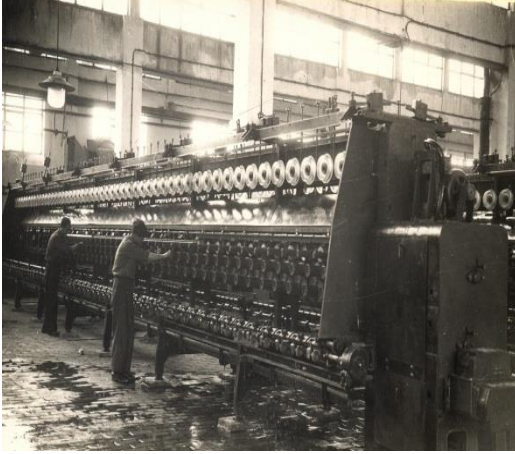
F 51: Fabrikanın kurulu olduğu alandaki Abdullah Gül Parkı'ndan bir görünüm
(21 Ekim 2016)

F 52: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın uzaktan bir görünüşü (17 Ekim 2016)

F 53: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın üstten görünüşü

F 54: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın dokuma tezgahlarından biri

F 55: Gemlik Sunğıpek Fabrikası Reviri

F 56: Uludağ Üniversitesi Asım Kocabıyık Kampüsü (Eski dönem Gemlik Sunğıpek Fabrikası kampüsü)

F 57: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nda üretilen iplikler

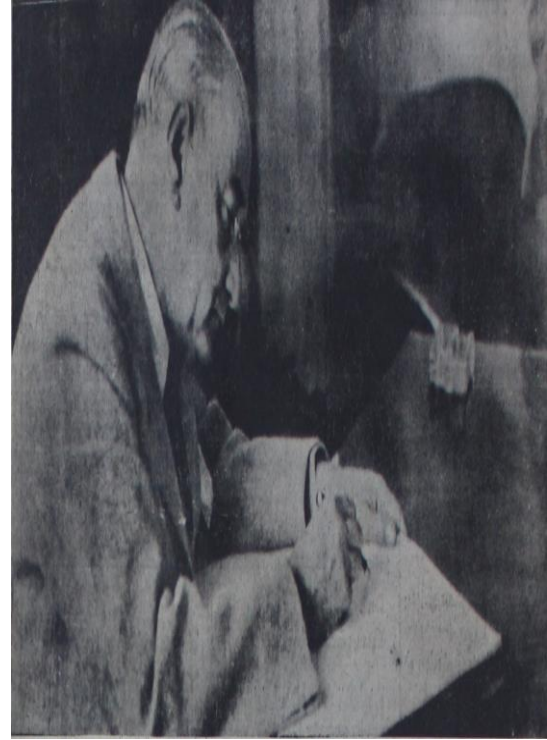
F 58: Gemlik Sunğıpek Fabrikası müdüriyet binası

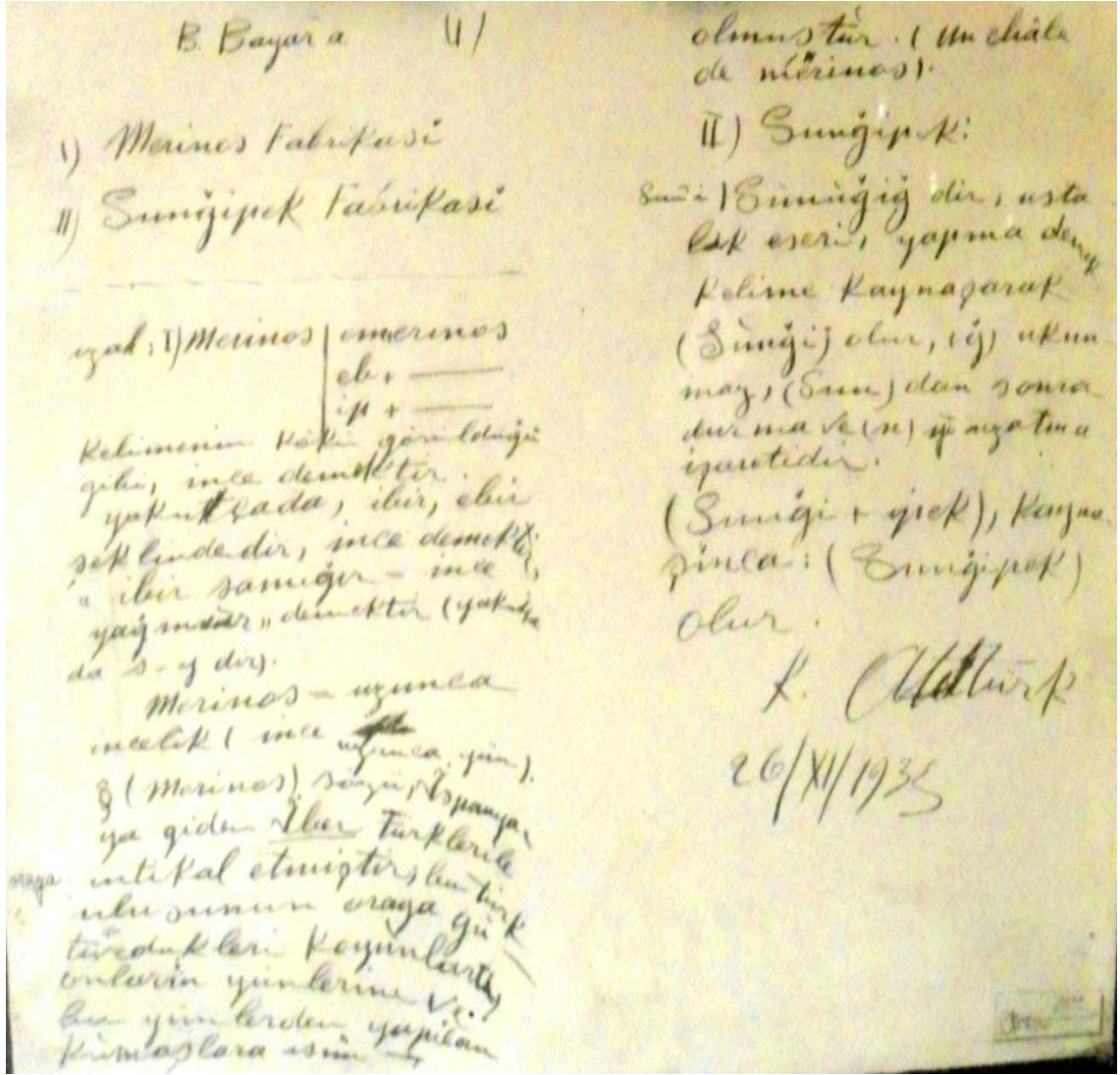
F 59: Gemlik Sunğıpek Fabrikası sinema ve gösteri salonu

F 60: Bursa Merinos Fabrikası'nın Uzaktan görünümü

F 61: Mustafa Kemal Atatürk açılış sonrası Merinos fabrikasının anı defterine düşünceleri yazarken (2 Şubat 1938)

F 62: Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa Merinos ile Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın ismini verdiği el yazısı (26 Kasım 1935)

F 63: Başvekil İsmet Paşa İzmit Kâğıt Fabrikası'nın temel atma töreninde fabrikada konuşurken (14 Ağustos 1934)

F 64: Ortada İzmit Valisi Hamit Oskay ve yanında Mühendis Mehmed Ali Kâğıtçı üretilen ilk kâğıdı incelerken (18 Nisan 1936)

F 65: İktisat Vekili Celâl Bayar ve Mühendis Mehmed Ali Kâğıtçı Bey İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışında (6 Kasım 1936)

F 66: İktisat Vekili Celâl Bayar, İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışını yaparken (6 Kasım 1936)

F 67: Mehmed Ali Kâğıtçı, Celâl Bayar'a İzmit Kâğıt Fabrikası'ndan çıkan ilk kâğıdı gösterirken (6 Kasım 1936)

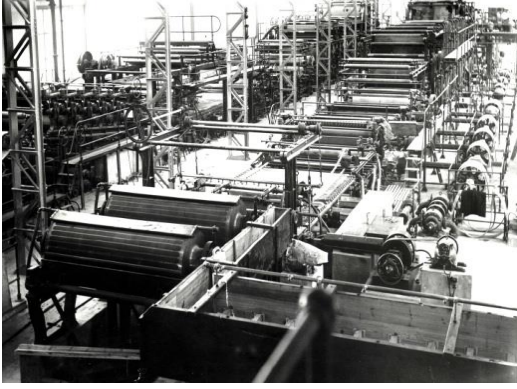
F 68: İzmit Kâğıt Fabrikası'nda üretilen ilk gazete kâğıdı ruloları

F 69: Başvekil İsmet İnönü, İktisat Vekili Celâl Bayar ve Mehmed Ali Kâğıtçı İzmit Kâğıt Fabrikası'nda (1936)

F 70: Mehmed Ali Kâğıtçı ve arkasında İzmit Kâğıt Fabrikası

F 71: İzmit Kâğıt Fabrikası'nın içinden bir görüntü (1936)

F 72: SEKA çalışanları ve yakınlarının tatillerini geçirdikleri SEKA kampından bir görüntü

F 73: İzmit Kâğıt Fabrikası personel lojmanları

F 74: İzmit Kâğıt Fabrikası işçi lojmanları

F 75: İzmit Kâğıt Fabrikası ve santralinin uzaktan görünüşü (12 Ekim 2016)

F 76: İzmit Kâğıt Fabrikası Enerji santrali (12 Ekim 2016)

F 77: İzmit Kâğıt Fabrikası personel lojmanı
(12 Ekim 2016)

F 78: İzmit Kâğıt Fabrikası tren hattı
(12 Ekim 2016)

F 79: SEKA kültür alanı haritası 12 Ekim 2016

F 80: SEKA kültür alanında yer alan tesisler

F 81: SEKA Kâğıt Müzesi ve Bilim Merkezi (12 Ekim 2016)

F 82: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşa edilmesi üzerine Sümerbank ile İngiliz H. A. Brassert and Co. Ltd. Şirketi heyetlerinin Londra'da yaptıkları toplantı (26 Eylül 1936)

F 83: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının inşa edileceği vadi sahası

F 84: Başvekil İsmet İnönü, Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temel atma töreninde konuşurken (3 Nisan 1937)

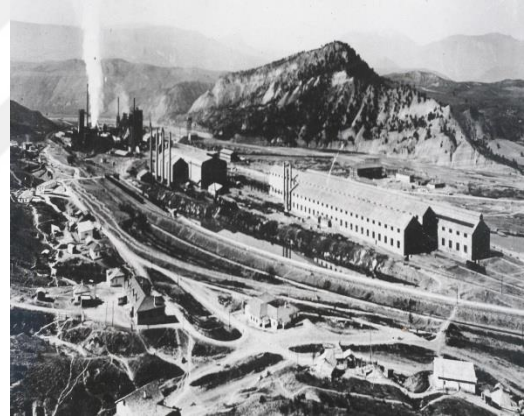
F 85: Başvekil İsmet İnönü, Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının temeline konulacak hatıra yazısını yazarken (3 Nisan 1937)

F 86: Başvekil İsmet İnönü ve sağ yanında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, sol yanında sırasıyla İngiliz Büyükelçi Persi Lorain, İktisat Vekili Celâl Bayar ve General Fahrettin Altay ile fabrikanın temel atma töreninde bulunurlarken (3 Nisan 1937)

F 87: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1 ve 2 Numaralı Yüksek Fırın'ın inşaatı halî

F 88: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası birinci kısım inşaatının tamamlanmış

F 89: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 1 Numaralı Yüksek Fırınının Fatma tarafından ateşlenmesi (9 Eylül 1939)

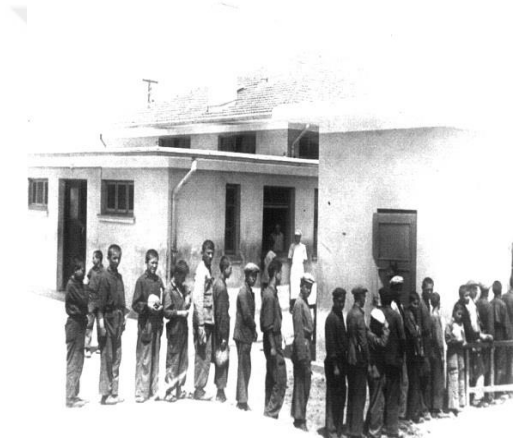
F 90: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası ilk sıvı madenin alınışı (10 Eylül 1939)

F 91: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası Şakulü Boru Fabrikasının açılışı
(15 Kasım 1939)

F 92: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası 10 Eylül 1939'da üretilen "İlk Türk Demiri"

F 93: Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarında çalışan işçilerden bir grup

F 94: Fabrikada çalışan İngiliz William Bennett ve Samuel Instone'nun Karabük bulunan İngiliz mezarlığından 11 Ekim 2016'da alınmış bir görüntüsü

F 95: Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının demir çelik bisiklet takımı

F 96: Karabük Demir ve Çelik Fabrikasının demir çelik güreş takımı

F 97: Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları işçi lojmanlarının toplu bir görünüşü

F 98: Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları işçi lojmanlarından biri (11 Ekim 2016)

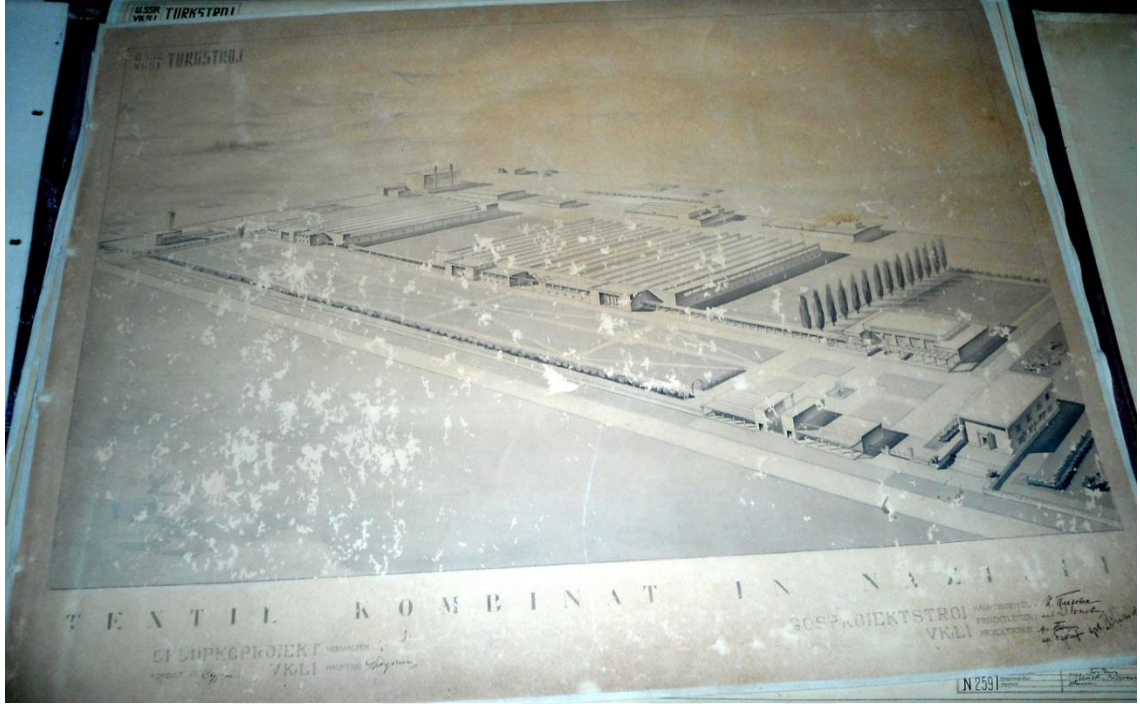

F 99: Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları Personel lojmanlarından bir görüntü (11 Ekim 2016)

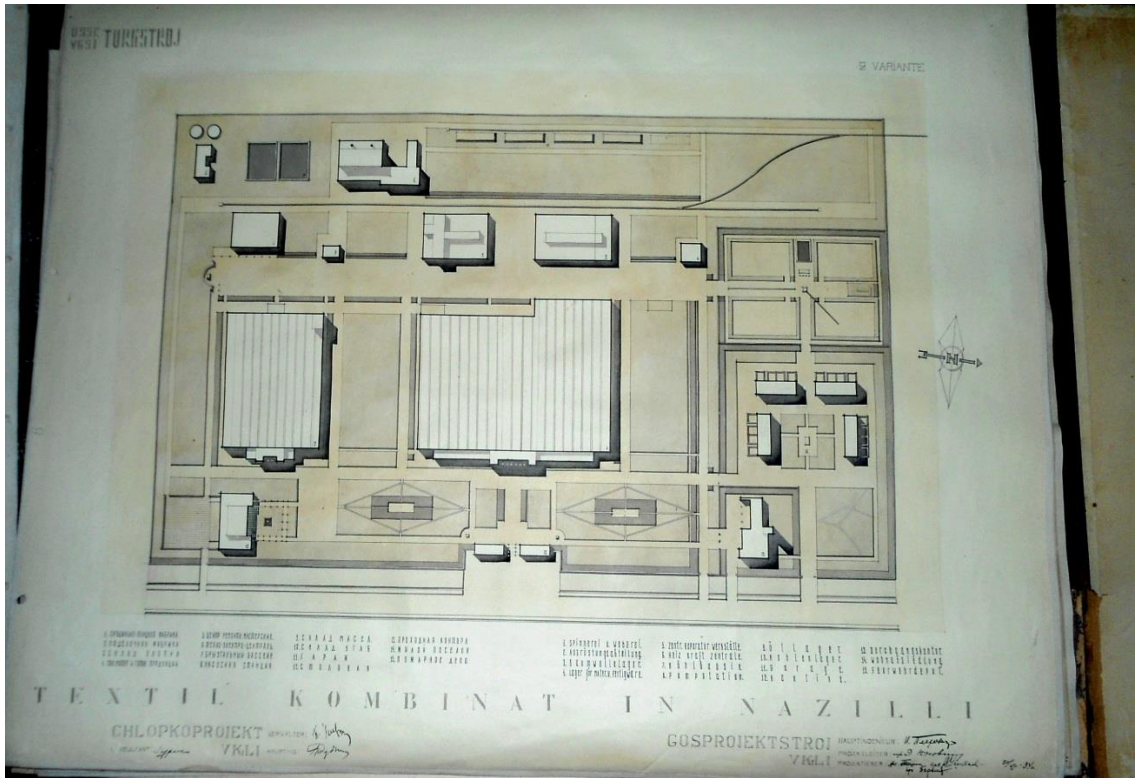

F 100: Karabük Demir ve Çelik Fabrikaları inşa döneminde kurulan Yenişehir Sementi kampüsünden bir görünüş (11 Ekim 2016)

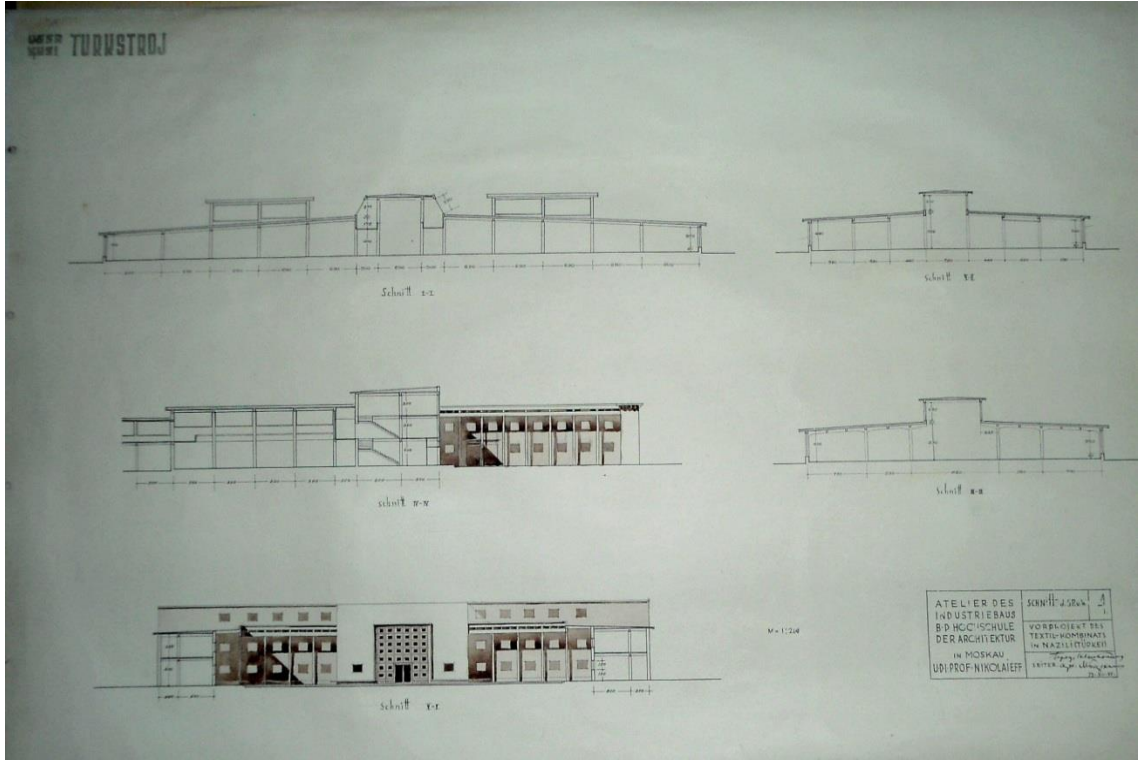
PLAN-KROKİ-MAKET

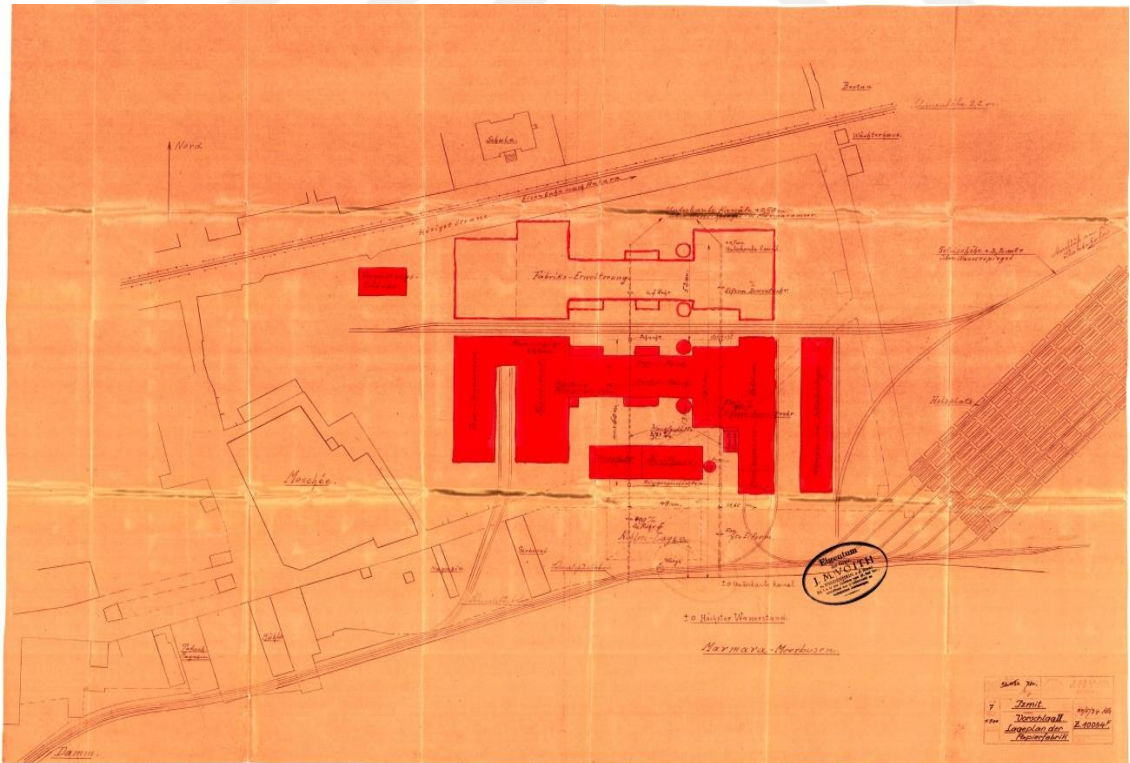
Plan 1: Nazilli Basma Fabrikası plan perspektifi yandan görünüş

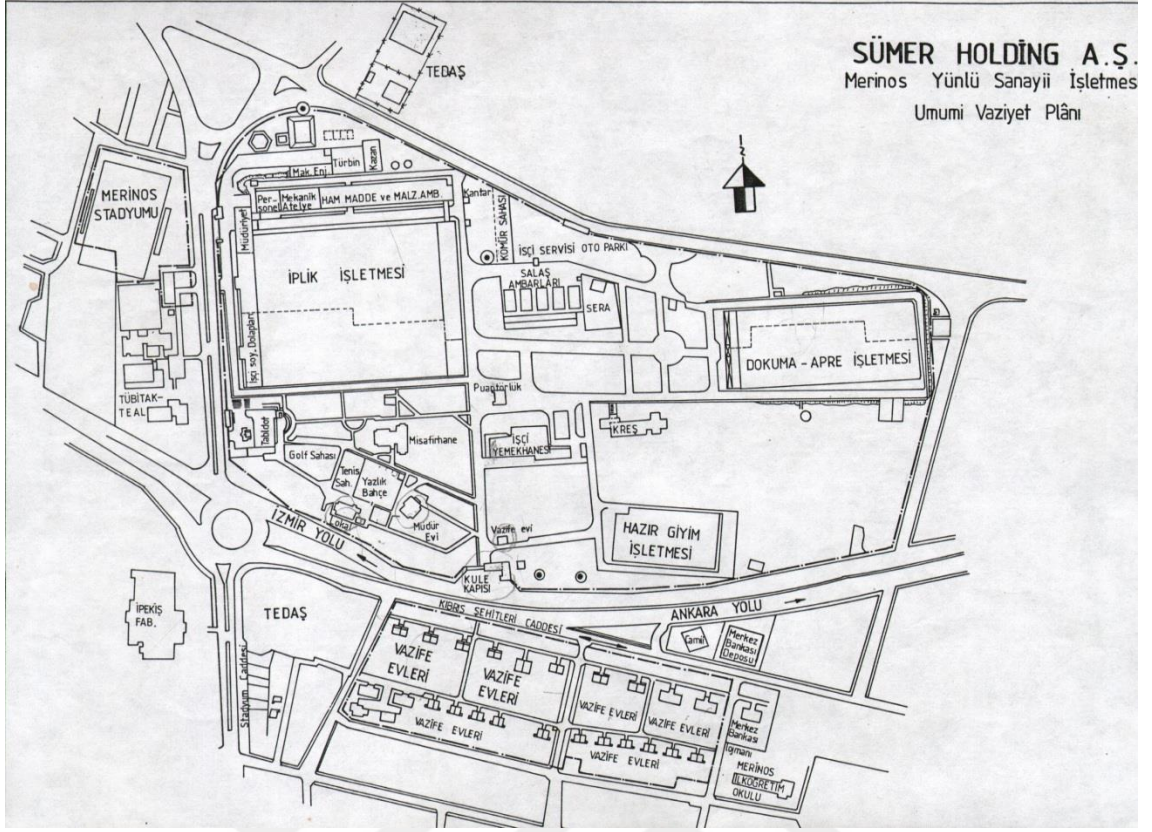
Plan 2: Nazilli Basma Fabrikası plan perspektifi üst görünüş

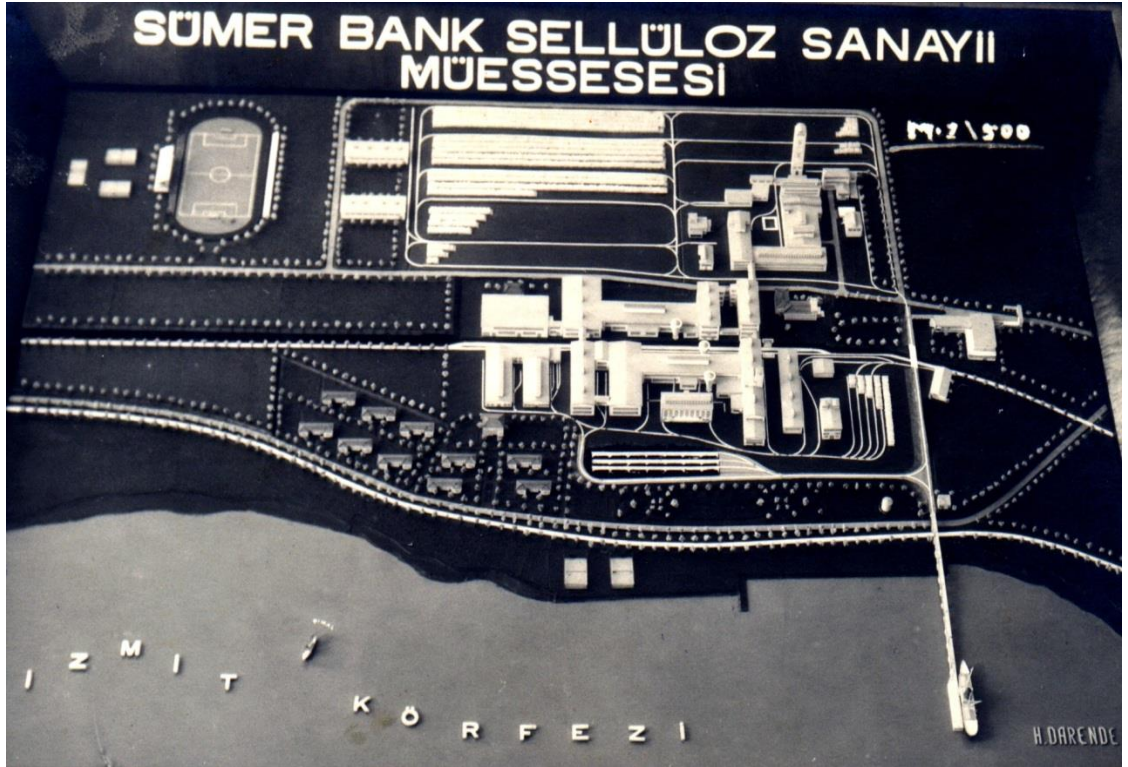
Plan 3: Rus Mimar İvan Sergeevich Nikolaev tarafından çizilen Nazilli Basma Fabrikası atölyeleri

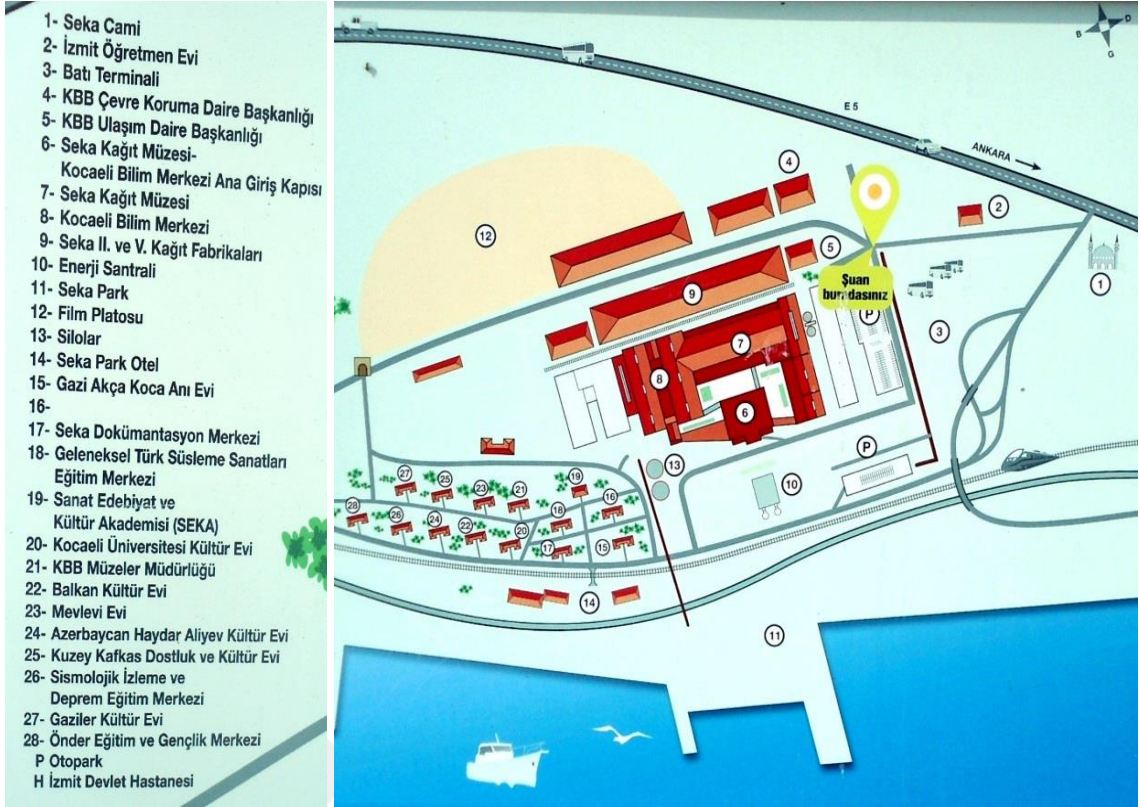
Plan 4: Eigentum der Firma J.M. VOITH in HEIDENHEIM a.d.Brenz tarafından çizilen İzmit Kâğıt Fabrikası Planı

Plan 5: Bursa Merinos Fabrikası Umumi Vaziyet Planı

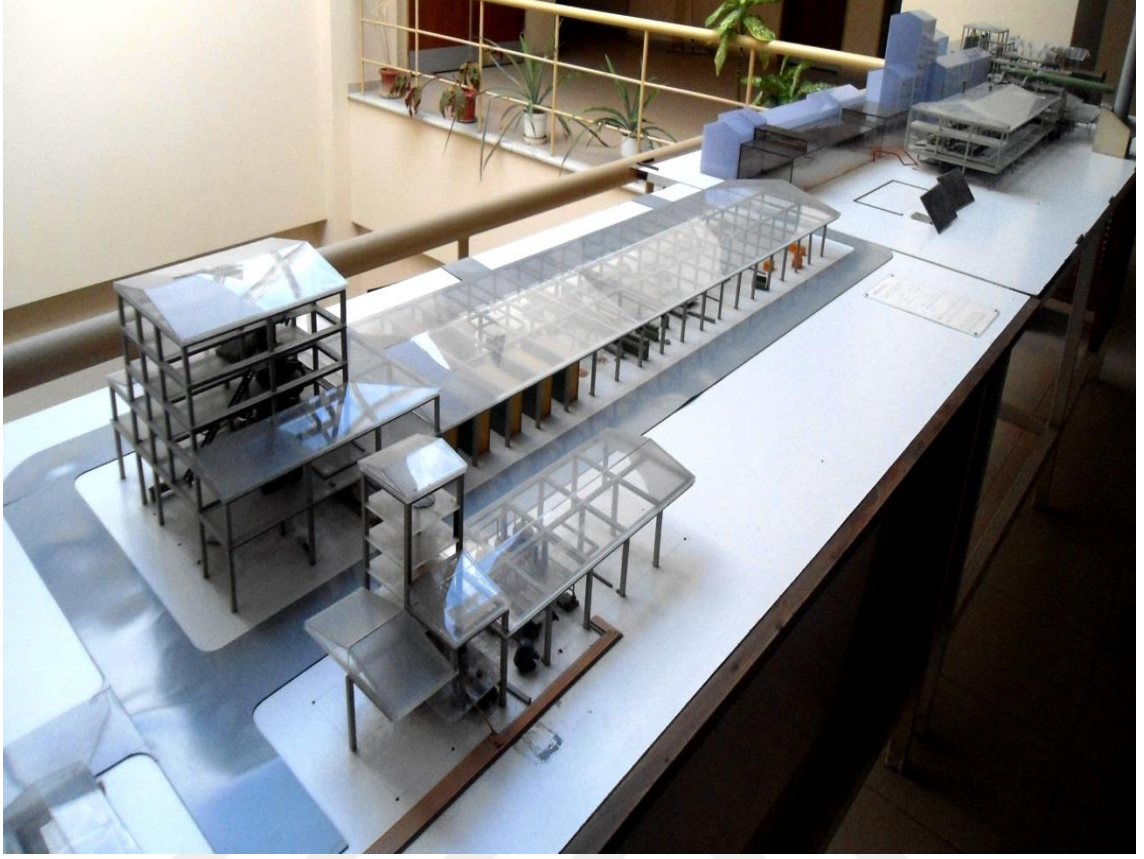
Kroki 1: İzmit Kâğıt Fabrikası krokisi

Kroki 2: İzmit Kâğıt Fabrikası alanının SEKA kültür alanına dönüşmüş halini gösteren kroki

Maket 1: İzmir Kâğıt Fabrikası'nın önden görünüşü

Maket 2: Gemlik Sunğıpek Fabrikası'nın yandan görünüşü

Maket 3: Bursa Merinos Fabrikası'nın üstten görünümü

